Л. А. БУЛАХОВСКИЙ

ИЗБРАННЫЕ ТРУДЫ В ПЯТИ ТОМАХ

ТОМ ВТОРОЙ

УКРАИНСКИЙ ЯЗЫК

ИЗДАТЕЛЬСТВО «НАУКОВА ДУМКА»
КИЕВ 1977

Л. А. БУЛАХОВСЬКИЙ

ВИБРАНІ ПРАЦІ В П'ЯТИ ТОМАХ

ТОМ ДРУГИЙ

УКРАЇНСЬКА МОВА

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА»
КИЇВ 1977

Редакційна колегія тому:

І. К. БІЛОДІД (відповідальний редактор),
Т. Б. ЛУКІНОВА, М. М. ПЕЩАК

Редакція мовознавства

Б $\frac{70103\text{-}144}{М221(04)\text{-}77}$ передплатне

Л. А. Булаховський. *Фото 1950-х рр.*

ВІД РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ

До II тому входять найважливіші праці Л. А. Булаховського, присвячені українській мові.

Насамперед, тут уміщено серію нарисів, що публікувалися в різних виданнях, а потім вийшли окремою книгою під назвою «Питання походження української мови» (К., 1956). Ця праця є дослідженням, у якому глибоко й грунтовно висвітлені найголовніші проблеми, пов'язані з постанням і розвитком української мови та її стосунками з іншими слов'янськими мовами, дано вичерпні для сучасного стану філологічної науки відповіді на кардинальні для української філології питання про мову стародавнього Києва та Київщини, про риси української мови в пам'ятках різного часу, про час остаточного формування української мови та ін. Книга «Питання походження української мови», що становить велику наукову цінність і інтерес не тільки для мовознавців та літературознавців, а й для істориків, етнографів і т. п., дуже швидко стала бібліографічною рідкістю, і, отже, перевидання її цілком доцільне.

Нариси «Питання походження української мови» з'явилися на основі тривалого й глибокого вивчення автором фактів, частково зачеплених і висвітлених ним у попередніх працях, зокрема таких, як «Українська мова серед інших слов'янських» («Українська література», 1942, № 5-6) і «Виникнення української мови та її положення серед інших слов'янських» (К., 1948); остання праця, в свою чергу, створена на базі першої статті, значно переробленої і доповненої. Окремі сторінки цих праць входять у відповідні розділи книги (пор. стор. 2—5, 11—13 в другій праці та відповідно стор. 126—131, 150—153 в книзі); інші матеріали автором були грунтовно перероблені або зовсім випущені. Деякі місця з останньої брошури, цікаві думками та корисні стисло поданим фактичним матеріалом, наведено в томі в «Примітках і доповненнях». Повний текст обох праць до тому не включений.

Другу частину тому становить «Історичний коментарій до української літературної мови». Над цією книгою, за характером та побудовою аналогічною «Историческому комментарию к русскому литературному языку», Л. А. Булаховський працював багато років. Частину її матеріалів опубліковано в різний час у вигляді статей у різних виданнях. У 1946 р. в наукових записках Інституту мовознавства АН УРСР «Мовознавство» Л. А. Булаховський умістив автореферат усієї праці, визначивши її загальний обсяг більше ніж у 12 аркушів, а також висвітливши її структуру (цей автореферат включено в том як авторську передмову до «Історичного коментарія»).

Відповідно до зазначених в авторефераті розділів («Вступ», «Фонетика», «Морфологія», «Наголос») редколегією зібрано з різних видань усі опубліковані

матеріали з історії української мови і розташовано їх у логічній послідовності. При цьому редколегія не має певності, що все зібране нею тут призначалося для «Історичного коментарія» самим автором. Це стосується і праці «Розвиток літературної української мови (до початку XIX ст.)», що двічі публікувалася автором (під назвою «Українська літературна мова» як розділ у книзі «Історія української літератури», т. I, ч. I, К.— X., 1947 та в «Матеріалах до вивчення історії української літератури», т. I, К., 1959) і зараз включена до «Історичного коментарія» як вступна частина — якихось авторських вказівок про відношення цієї праці до «Історичного коментарія» не знайдено. Це ж стосується й частини матеріалів до розділу «Синтаксис» (такий розділ в авторефераті відсутній, статті з історичного синтаксису української мови написані після публікації автореферату і, можливо, призначалися для іншої праці — див. С. П. Бевзенко, Л. А. Булаховський — історик української мови.— «Мовознавство», 1968, № 2, стор. 27) і, особливо, порівняльно-історичних розвідок до українського наголосу, що публікувалися Л. А. Булаховським ще в 20—30-х рр., задовго до написання «Історичного коментарія» (проте в 40-х рр. деякі дослідження з української акцентології надруковано під заголовком «З історичних коментаріїв до українського наголосу» — пор. «Наукові записки Львівського педагогічного інституту», 1946, т. I, вип. 1).

Крім того, в архіві рукописних і машинописних матеріалів Л. А. Булаховського виявлено чимало сторінок, що також присвячені різним питанням історії української мови. Ці архівні матеріали справляють враження попередніх нарисів, чорнових начерків і до друку автором не підготовлені. Певна частина виявлених в архіві сторінок входить у розширеному та переробленому вигляді в опубліковані статті, інші ж зберігалися, можливо, як допоміжний, чорновий матеріал для майбутніх статей і досліджень. Однак оскільки в цих матеріалах є й факти, що можуть становити певний інтерес для дослідників відповідних явищ, і роздуми вченого над витлумаченням цих фактів, редколегія знайшла доцільним частково опублікувати й ці сторінки. Почасти вони входять до загальної структури «Історичного коментарія», почасти ж наведені в «Примітках і доповненнях».

У розташуванні матеріалу в межах зазначених в авторефераті розділів («Фонетика», «Морфологія») редколегія орієнтувалася, наскільки це було можливо, на зміст відповідних частин «Исторического комментария к русскому литературному языку». У розділі «Синтаксис» спочатку подано друковані праці, а за ними архівні матеріали. Підрозділ «Частки дієслівного походження», надрукований разом із статтею «Уваги про давні засоби синтаксичного оформлення присудків та їх еквівалентів», уміщено в розділі «Морфологія», оскільки в цьому підрозділі висвітлюється переважно походження відповідних слів.

У томі вміщено також статті Л. А. Булаховського про мовну майстерність Т. Г. Шевченка і М. Т. Рильського.

З великих праць у галузі україністики поза цим виданням залишилася монографія «Питання синтаксису простого речення в українській мові», що публікувалася автором окремими статтями та брошурами («Основні синтаксичні поняття в застосуванні до простого речення», К., 1958; «Підмет і присудок в українській літературній мові», К., 1958; «Синтаксис (зв'язки) другорядних членів речення в українській літературній мові», К., 1958; «Синтаксис (зв'язки) другорядних членів речення. Відмінкова залежність (керування). І. Безпосереднє (безприйменникове) керування», К., 1959 тощо); до цієї праці в архіві є й неопубліковані матеріали.

У рукописних та машинописних матеріалах, що зберігалися в архіві й пуб-

лікуються вперше, чимало пропущених рядків, які автор мав, очевидно, намір заповнити пізніше (наприклад, ілюстративним матеріалом і т. ін.). У всіх таких випадках пропуски позначені трьома крапками в квадратних дужках: [...] Цей же знак поставлено в кінці архівних сторінок рукопису чи машинопису, якщо сторінки неповні, а також якщо відсутня чітка логічна послідовність у їх розташуванні (через втрату частини матеріалів або через незавершеність праці автором).

Заголовки розділів переважно авторські. У тих кількох випадках, коли заголовок дано редколегією, він подається в квадратних дужках.

Всі опубліковані матеріали, рукописи чи машинописи яких збереглися в архіві, звірено з цими рукописами й машинописами. У статтях, що публікувалися автором, особливо в 20—30-х рр., зроблено незначні редакційні правки,— головне, в напрямі наближення старої мовознавчої термінології до сучасної, якою користувався в останні десятиліття й Л. А. Булаховський і яку він сам почасти й створював. Однак повна уніфікація термінів (зокрема, в розділі «Наголос») не провадилась; залишені також авторські варіанти сполучень термінологічного характеру (типу «праслов'янська мова», «спільнослов'янська мова», «найдавніша слов'янська мова» і под.). Не повністю уніфіковано позначення праслов'янських інтонацій і місця наголосу.

Резюме до тих статей, які їх мали, вміщені в «Примітках і доповненнях»; скорочення назв джерел (пам'яток), подання прізвищ письменників, з творів яких наводиться фактичний матеріал, редколегія намагалася уніфікувати.

У «Примітках і доповненнях» до тому вказано назви збірників, журналів та інших джерел, де друкувалися праці, або наводяться інші дані, що стосуються публікації, подано матеріали, не включені редколегією з тих або інших міркувань до основного тексту тому, та наведено варіанти тексту.

Упорядкування матеріалів тому здійснили кандидати філологічних наук Т. Б. Лукінова й М. М. Пещак. «Примітки і доповнення» підготовлені Т. Б. Лукіновою.

ПИТАННЯ ПОХОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

ПЕРЕДМОВА*

Ця, написана в 1951—1952 роках, книга випускається в світ з тим самим характером структури та викладу, який вона дістала в першій редакції. Автор не мав ні певності, що це можна зробити за станом сучасних наукових даних, ні наміру запропонувати як остаточні рішення свої міркування з приводу довгого ряду питань, що так або інакше стосуються походження української мови народної та літературної. Книга називається «Питання походження української мови» і побудована відповідно до цієї назви та до стану речей, зумовленого станом наших джерел — пам'яток мови.

При обговоренні рукопису книги ще в машинопису учасниками розширеної наукової ради Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР (з участю мовознавців, істориків, літературознавців Києва), серед іншого, було висловлено побажання, щоб у міру можливості викладу книги було надано приступного характеру. Визнаючи справедливість такого побажання, автор не зміг, проте, його виконати, і не тільки тому, що не відчуває себе взагалі здатним до такого викладу. Справа складніша. Питання, порушені в книзі, це ще великою мірою те, що належить до контроверз у самій науці, що треба вивчати і розв'язувати, що вимагає заглиблення в силу моментів вузькофахового характеру. Книга написана в основному для фахівців, хоч автор і намагався, скільки це залежало від нього, полегшити свій виклад, нагадуючи читачеві те, чого він навчився на філологічному факультеті і що йому слід пригадати, щоб увійти в тему книги, а також додаючи деякі речі основного порядку, потрібні для орієнтації в складніших питаннях.

Автор

ПОСТАНОВКА ПИТАНЬ

Питання походження української мови, як їх ставлять і фахівці-мовознавці, і взагалі радянські люди, що пов'язують з їх рішенням ряд важливих проблем історії українського народу, вимагають уважного уточнення при самій постановці і визначення певного ступеня можливого розв'язання.

Питань походження української мови, власне, кілька. Перше стосується постання української літературної мови. Воно сходить на кілька окремих, що їх можна б сформулювати в основному так: коли́ з'являється та якими ознаками лінгвістичного порядку дає себе виявити в письменстві мова, найближча своїми характеристичними рисами до тієї слов'янської мови, що нею як живою володіють теперішні українці; коли́ та я́к заявляє вперше про своє існування писемна мова того типу, який треба визнати характеристичним для сучасної нам літературної мови єдиного українського народу, або, інакше, єдиної української соціалістичної нації.

Для розв'язання цього питання, або, вірніше, кола питань, у розпорядженні науки є і великий фактичний матеріал, і ряд важливих засобів методологічного порядку. Отже, на це питання, справді, можна дати відповідь чи кілька окремих погоджених відповідей, досить певних і досить конкретних, особливо щодо питання про постання літературної мови сучасного українського типу. Меншою мірою наука володіє засобами розв'язати питання про перші риси мови — предка сучасної нам української та час появи їх у письменстві, але й це питання конкретне і, поза кількома дискусійними моментами, дозволяє досить виразне рішення.

Далеко важче дати цілком переконливу відповідь на питання, що його розв'язання значною мірою також залежить від стану вивчення пам'яток та самих пам'яток (їх кількості, обсягу матеріалу і його мовної виразності),— про виникнення української живої (розмовної) мови як мови, відмінної не тільки від будь-яких інших слов'янських, а й від найближчих до неї зовнішньо і генетично (походженням) російської і білоруської. Це питання стосується віддаленого від нас часу, у тьмі віків захованих відносин мов і племен і має вирішуватись щодо пам'яток на порівняно бідному, недосить прозорому в лінгвістичному аспекті матеріалі церковнослов'янізованих пам'яток. Щоправда, значну допомогу на цій ді-

лянці історикові мови — дослідникові мови пам'яток подає порівняльно-історичний метод вивчення лінгвістичних явищ, метод, найкращі надбання якого, принаймні в тому, що стосується фонетики і великою мірою — морфології, здобуті не з пам'яток, а з відповідного порівняльного опрацювання фактів живих індоєвропейських мов. Наша мовна сучасність, і притому розмовно-народна, діалектна, в багатьох моментах, як свідчить історичний досвід мовознавства останнього століття, здатна подати чимало для реконструкції мовної давнини і навіть чи не більше, ніж саме вивчення пам'яток. Для цього кола питань порівняльно-історичний метод доконечний, і саме в надії на нього і можна намагатись до деякої міри переконливо з'ясувати хоча б основне з того, що нас у цьому напрямі цікавить. Але треба одночасно зважити й на серйозні недоліки цього методу і врахувати, при всіх намаганнях поліпшити його, здатність його забезпечити висновки лише відносною, приблизною доказовістю. Як і коли виник тип української літературної мови, що є тепер мовою української нації?...

Загальні міркування класиків марксизму-ленінізму щодо часу формування націй ведуть нас до певних провідних положень.

Виникнення буржуазних націй припадає на час (період) остаточної перемоги капіталізму над феодалізмом. «Національні рухи, — вказував В. І. Ленін,— не вперше виникають в Росії і не самій тільки їй властиві. В усьому світі епоха остаточної перемоги капіталізму над феодалізмом була зв'язана з національними рухами. Економічна основа цих рухів полягає в тому, що для повної перемоги товарного виробництва потрібне завоювання внутрішнього ринку буржуазією, потрібне державне об'єднання територій з населенням, що говорить однією мовою, при усуненні всяких перешкод розвиткові цієї мови і закріпленню її в літературі. Мова — найважливіший засіб людського спілкування; єдність мови і безперешкодний розвиток — одна з найважливіших умов справді вільного і широкого, відповідного сучасному капіталізмові, торгового обороту, вільного і широкого групування населення по всіх окремих класах, нарешті — умова тісного зв'язку ринку з усяким і кожним хазяїном або хазяйчиком, продавцем і покупцем» [1].

Народності розвинулися в нації, а мови народностей в національні мови з появою капіталізму, ліквідацією феодальної роздробленості і утворенням національного ринку.

У питанні про час створення російської нації є спеціальне висловлення В. І. Леніна: «...Про національні зв'язки у власному розумінні слова навряд чи можна було говорити в той час (у середні віки, в епоху Московського царства.— *Л. Б.*): держава розпадалась на окремі «землі», частково навіть князівства, які зберігали живі сліди колишньої автономії, особливості в управлінні, іноді своє окреме військо (місцеві бояри ходили на війну з своїми полками), окремі митні кордони і т. д. Тільки новий період російської

[1] В. І. Ленін, Повне зібрання творів, т. 25, стор. 246.

історії (приблизно з 17 століття) характеризується справді фактичним злиттям усіх таких областей, земель і князівств в одне ціле... його викликáв обмін між областями, що посилювався, поступово зростаючий товарний обіг, концентрування невеликих місцевих ринків в один всеросійський ринок»[1].

Зазначені економіко-політичні передумови формування націй досить точно визначають час, до якого саме належить початок виникнення і української нації з її виразною ознакою — національною літературною мовою. Враховуючи той історичний факт, що занепад феодальних відносин і наростання відносин капіталістичних на великій частині України є трохи пізніші порівняно з тим, що в цьому відношенні відбувалось з російським народом[2], — час інтенсивного формування української нації доводиться відносити переважно до другої половини XVIII — початку XIX ст., а певні виразні зовнішні ознаки (створення літературної мови та ін.) — до останньої чверті XVIII ст.

Один із зовнішніх показників консолідації відповідних споріднених одиниць у націю — набуття ними єдиної назви. У попередні часи звичайно політично і культурно роздрібнені народності могли не мати усталених назв для своєї етнічної індивідуальності і задовольнялися старими племінними назвами, іноді навіть соціальними

---

[1] В. І. Ленін, Повне зібрання творів, т. 1, стор. 143—144.

[2] Створення міцної централізованої Російської держави було важливою передумовою і, з іншого боку, виявленням процесу поступового формування російської нації, тимчасом як український народ фактично дістав цю можливість тільки після свого возз'єднання з російським, тобто після 1654 р., причому ще треба враховувати відносно довгий час власне об'єднувального процесу вже у складі Росії. «В другій половині XVII століття економіка України стала невід'ємною частиною виниклого всеросійського ринку. Возз'єднання сприяло зростанню продуктивних сил Росії і України, культурному взаємозбагаченню двох братніх народів» («Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654—1954 рр.)»). За цих умов, разом з певними ознаками зародження на Україні в надрах феодально-кріпосницької системи капіталізму, що набирав дедалі більшої сили, українська народність іде по шляху свого оформлення в буржуазну націю; наприкінці XVIII ст., коли за двома останніми поділами Польщі (1793 та 1795 рр.) до складу Росії, до якої вже належали Лівобережжя, Слобідська Україна та Запорожжя, входять і правобережні землі, вона має вже всі передумови для набуття загальнонаціональної літературної мови. Остання створюється тим легше, що сама розмовна мова народу на території Східної України вже задовго перед цим історично виробилась як щось порівняно однотипне, отже, й дуже придатне, щоб лягти без великих перешкод в основу загальнонаціональної літературної.

Процес перетворення української народності в націю не був, звичайно, коротким процесом і розтягнувся не менше, як на ціле століття. Найвиразніший історичний факт, з яким зв'язується констатація наявності буржуазної української (як і російської) нації,— падіння кріпосного права (1861) і з цим феодальної системи взагалі (див. «Історія Української РСР», т. I, 1953, стор. 504—505). На мові це відбивається особливою її консолідацією та набуттям з цього часу літературної, більшої проти попереднього часу унормованості і, незважаючи на зовнішні (офіціальні) перешкоди,— ширшого впливу.

Примітка. У питанні про час перетворення східнослов'янських народностей в нації, проте, ще немає єдиної думки, і тут можливі серйозні розходження (див. хоча б щодо російської мови «Вопросы языкознания», 1954, № 3, стор. 133—151).

по (в протиставленні іншим, іномовним, народам) найтиповіших групах населення з їх місцевими назвами.

Предки українців у письменстві XIV і пізніших століть звичайно називають себе р у с ь к и м и, тобто зберігають стару назву народу, який виразно уявляв свою спорідненість з іншими східнослов'янськими племенами і зберігав ім'я, що виникло на основі територіально-державної назви вже принаймні в X ст. У протиставленні «русским»— росіянам, «великорусам» («великороссам») за географічно-етнографічною назвою «Малая Россия» («Малороссия») в ужиток увійшла назва мови як м а л о р о с і й с ь к о ї (див., наприклад: «...того ради розсудихъ и себѣ за благо оніе Лядскіе ритми на обикновенную, простую історію Малороссійскимъ простѣйшимъ нарѣчіемъ, ради удобнѣйшего чтенія і уразумѣнія, превести...» — С. Савицький, 1718). Далеко рідше за соціальною ознакою українська мова називається к о з а ц ь к о ю. Так називає її, наприклад, Самійло Величко, автор «Сказанія о войнѣ козацкой з Поляками чрезъ Зѣновія Богдана Хмелницкого...» (1720 р.), не відходячи й від інших поширених для народності назв (пор.: «...я трудолюбствуя, понудихся, для вигоди твоєй, любопитствующий чителнику малоросійский, вивести простимъ стилемъ и нарѣчіємъ козацкимъ, а частми и роздѣлами росположити гисторію о войнѣ зъ Поляки Хмелницкого, и запустѣнии тогобочномъ украино-малоросийскомъ», академічне видання 1926 р., стор. 3). Акад. О. О. Шахматов справедливо зазначив, що назва народу у к р а ї н с ь к и й (відповідно — і його мови), яка в його час могла декому здаватись новітньою націоналістичною вигадкою, не нова: вона зустрічається в російській літературі вже в М. В. Гоголя: «Паны веселятся и хвастают... зовут народ украинский своими холопями» («Страшная месть», VIII) [1]. Ця назва підготовлялась, насамперед, тими натуральними в час користування назвою «руський» сполученнями, коли треба було уточнити, про яку саме частину «руського» народу йшлося — «московську» чи саме «українську». Так, в інструкції гетьмана Петра Дорошенка послам Запорізького війська на сейм 1670 р. вжито виразу: «Метрополиту Києвского абы того которого всѣ духовныи и свѣцкие руского Православъного украинъского Народу станы зъ Гетманомъ и войскомъ Запорозкимъ волною Елєкциєю оберутъ Пастыремъ потвержано».

У західноєвропейських джерелах назву «українська мова» зафіксовано з XVII ст. У широкий ужиток на землях з українським населенням вона входить порівняно пізно і набуває свого значення як єдина національна назва лише приблизно з другої половини XIX ст., міцно й остаточно усталюючись у такому вигляді саме в радянську добу [2].

---

[1] Акад. О. Шахматов і акад. А. Кримський, Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської староукраїнщини XI—XVIII вв., К., 1924, стор. 7.

[2] Про те, коли та як вживалася територіальна назва *Україна*, див. «Історія Української РСР», т. I, 1953, стор. 141—142.

Західні українці (особливо, селяни) дуже довго називали себе руськими (навіть у 80-х роках та ще й пізніше). Характеристично при цьому, що відомий західноукраїнський етнограф і філолог Я. Ф. Головацький у своїх працях Україною взагалі називав тільки українські землі в складі Росії.

Не позбавлені інтересу й ті відомості, що стосуються назви народу в Закарпатській Русі. Існування тут слов'янського населення свідчиться вже в другій чверті XI ст. (документ 1031 р.), і називається це населення руським. У цьому документі («Annales Hildesheimenses») Імріх, син угорського короля Стефана I, називається dux Ruizorum, тобто, найімовірніше, «русів» [1].

---

[1] Див. З. Р. Неедлы, История Закарпатской Руси до XIV столетия («Изв. АН СССР. Серия истории и философии», II, № 4, 1945, стор. 209, 211). У цій же статті доводиться безпідставність думки про те, ніби середньовічна назва Rutheni є племінна назва жителів цієї країни (стор. 209).

ПОХОДЖЕННЯ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

Відбиваючи процес формування української нації і становлячи разом з тим один з факторів цього формування, на новій в її основі діалектній базі виникає українська національна літературна мова. Вважаючи, за наведеними міркуваннями, що час інтенсивного формування української нації припадає головно на другу половину XVIII і початок XIX ст., ми до цього ж часу маємо віднести і виникнення її літературної мови, яка, склавшись на основі полтавсько-київського діалекту, широкого своїм територіальним обсягом і культурним впливом, стає загальнонаціональною, такою ж лишається на весь дальший час і переживає, після довгої боротьби за своє існування в XX ст., з часу Великої Жовтневої соціалістичної революції свій надзвичайно буйний розвиток.

Літературною постаттю, яка втілює в своїй художній творчості риси нової національної писемної мови, що й далі набуває все більшого впливу і стає великою мірою за зразкову, нормативну, був у кінці XVIII — на початку XIX ст. Іван Петрович Котляревський (1769—1838), автор бурлескної «Енеїди» (перші три частини вийшли в 1798 р.) і п'єси з сюжетом із народного побуту «Наталка Полтавка» (1819 р.) (менше значення має написана ним у цьому ж році комедія «Москаль-чарівник»)[1]. Стисло і вірно національне значення віршованого твору Котляревського визначив у сонеті, озаглавленому його прізвищем («Котляревський», 1873 р.), Іван Франко:

---

[1] Звичайно, Котляревський як письменник з певними особливостями мови мав попередників, але все, що передувало йому в цьому відношенні, не йде в порівняння з ним ні у власне художньому, ні в національно-мовному аспекті.

Вияви виразної народної стихії в художньому письменстві XVII—XVIII ст. здебільшого не показові з погляду демократичних тенденцій, які могли б уже заявити свої права, а народна пісенна творчість, відбита в порівняно рідких записах аматорів цього часу, йшла своїм шляхом, мало залежним від книги.

Драматичні жартівливі інтермедії (інтерлюдії) в п'єсі Якуба Гаватовича, виставленій на ярмарку 1619 р. і того ж року надрукованій, з постатями, взятими з життя, і мовою, близькою до тогочасної мови неписьменних людей, відбивали не тенденцію взагалі наблизитись до такої мови, а лише протиставити її, як смішну, мовній манері людей письменних. Цей намір випливав цілком ясно хоча б із того, що основна драматична частина цього ж твору Гаватовича (про смерть Івана Хрестителя) написана навіть не книжною мовою, близькою до української, а польською.

«Так Котляревський у щасливий час Вкраїнським словом розпочав співати, І спів той виглядав на жарт не раз. Та був у нім завдаток сил багатий, І вогник, ним засвічений, не згас, А розгорівсь, щоб всіх нас огрівати».

Немає сумніву, що мова Котляревського в усій своїй морфологічній будові і в основній лексиці (в основному словниковому фонді) є справді південно-східною, вужче — в деяких своїх рисах — полтавською.

І біографічні дані (Котляревський — полтавчанин з народження і тривалий час мешканець свого рідного міста), і великою мірою тематика («Наталка Полтавка») свідчать про це абсолютно недвозначно.

Нагадуємо найважливіші типові морфологічні риси полтавсько-київського діалекту (ширше — південно-східного наріччя): 1) закінчення давального (місцевого) відмінка однини II від-

---

З часом інтермедії, підсилюючись у своєму театральному значенні, набувають ширшого реалістично-сатиричного характеру, і це, мабуть, надавало мові персонажів, що вже виступали не тільки як об'єкт осміювання, а й у ролі глузіїв з представників соціальних груп, проти яких була спрямована сатира авторів відповідних творів, іншого — співчутливого забарвлення в ставленні глядачів. Такий стан характерний для деяких інтермедій XVIII ст. (наприклад, М. Довгалевського, Г. Кониського), хоч вагання між настановою, з якої інтермедія з народною мовою певних персонажів почала проходити в релігійну драму, і помітним співчуттям до народної манери мовлення так і не припиняється аж до XIX ст.

Слід зазначити, що самий занепад у другій половині XVIII ст. книжної української мови, найголовніше — ділової ученої та історичної прози, цієї строкатої церковнослов'янсько-білорусько-української мішанини, яка панувала в XVI—XVIII ст., був явищем, яке певною мірою сприяло тому, що в нових умовах цю мішану, відірвану від живого народного грунту мову могла заступити інша літературна мова, ближча до народної. Нові умови політичного, економічного та культурного життя України в другій половині XVIII ст.— скасування майже всіх залишків колишньої її автономності в складі Російської імперії, швидкий процес русифікації шляхетської верхівки, заходи політичної і центральної духовної влади щодо зближення конфесіональної мови з прийнятою в російській церкві — все це за порівняно недовгий час підірвало і великою мірою звело на ніщо підстави і рацію існування такої літературної мови.

У цей час, власне, загроза втратити взагалі будь-яку літературну мову як мову своєї народності виявлялась для України цілком реально. Проте шляхи історичного розвитку українського слова незабаром означились як інші. Було втрачено грунт для існування літературної української мови, чужої для широких мас населення, такої, що не мала виразного національного характеру. Проте для виникнення іншої, на іншій, живій основі, відкривались можливості в тому відношенні, що фактично була зломлена інерція традиційного книжного викладу, і в разі справжньої потреби мати для народу все ж таки свою, а не хоч і близьку братню, але одмінну від рідної мову письменства, надто в нових, раніше не культивованих або мало культивованих жанрах,— значних перешкод уже не було.

Цікаві відомості про стан українського письменства та його мову перед Котляревським містить дослідження П. Житецького «Енеїда Котляревського в зв'язку з оглядом української літератури XVIII ст.» (К., 1919).

Повний і в основному переконливий аналіз «Енеїди» та її зв'язків з попередньою літературою подано в книзі Г. А. Левченка «Нариси з історії української літературної мови першої половини XIX століття» (К.— X., 1946, стор. 3—69, 140—142). Там же — найважливіший матеріал з раніших наукових досліджень. Див. також П. П. Плющ, Ідіоматичні вислови в «Енеїді» Котляревського («Наукові записки Інституту мовознавства АН УРСР», II—III, 1946, стор. 47—76); Його ж, До характеристики мовних засобів гумору в «Енеїді» Котляревського («Мовознавство», IV—V, 1947, стор. 18—33) і його ж рецензію на згадану книгу Г. А. Левченка («Мовознавство», VII, 1949, стор. 72—83).

міни чоловічого, а іноді й середнього роду на **-ові, -еві** (місцевого **-і, -ові, -еві**) поряд з **-у, -ю**; 2) закінчення **-і** (з колишнього ѣ), що нефонетично заступило попереднє **и (і)**, яке б фонетично мало відбитись, за законом української мови, як **и** в формах місцевого відмінка однини I і II відміни: *на землі, на коні, на полі* — особливість, яку це наріччя поділяє з північним; 3) закінчення **-і** (з ѣ) замість фонетичного **и** у відповідних відмінках III відміни: *міді, тіні;* 4) закінчення родового відмінка множини на **-ей** в іменниках типу: *вістей, людей, гостей, дітей* — особливість, так само спільна для південно-східного наріччя й північного; 5) закінчення **-й** в називному відмінку однини чоловічого роду прикметників: *великий, слабий, здоровий;* іноді *народній, західній, житній;* 6) закінчення **-і** в називному множини прикметників: *слабі, здорові, розумні;* 7) вживання в більшості говірок ненаголошеного закінчення 3-ї особи однини II відміни теперішнього (майбутнього) часу дійсного способу без **-ть**: *носе*[и], *косе*[и], *робе*[и] або *носе, косе, робе;* 8) вживання, поряд з аналітичними формами майбутнього часу із *буду, будеш* і т. д. і інфінітивом, синтетичних типу *носитиму, носитимеш* і т. д.; 9) часте вживання в переважній більшості говірок, замість форм 3-ї особи однини теперішнього часу на **-ає**, відповідних стягнених на **-а**: *балака, пита, гада́* і под.; 10) форми стану на **-ся (-сь)** без пересування останнього (без відриву) від дієслова; 11) втрата енклітичних займенникових форм, широко вживаних у більшості південно-західних діалектів, — *ми, ти, си, м'я, тя, ся;* 12) спільна з північним наріччям втрата допоміжних дієслівних форм у сполученні з дієприкметниковими за походженням формами минулого часу на **-в, -ла, -ло, -ли:** є(сь)м, єс(и), (є)с(ь)мо, (є)с(ь)те: *узяв єси, узяли єсмо* тощо— вийшли з ужитку.

Згадані риси, звичайно, характеризують не всі відповідні говірки і вимагають щодо окремих випадків більших чи менших уточнень, але в сукупності і для переважної більшості говірок вони, справді, характеристичні.

Менше важать в аспекті, що нас цікавить, такі риси:

1. Більшість південно-східних говірок у давальному і місцевому відмінках однини має після м'якої основи та основ на **-ж, -ш,** поряд із закінченням **-еві,** не під наголосом **-ові:** *това́ришові, кра́йові* (рідко і під наголосом — *Васильо́ві*).

Відповідно — в орудному однини всіх родів: *ди́ньою, мере́жою* і под.

2. Відомі (рідко) говіркам південно-східного наріччя нестягнені форми називного відмінка однини прикметників (займенників) жіночого та середнього роду: *мала́я, молода́я, така́я, мале́є, молоде́є* тощо, поширені також у багатьох північних говірках.

3. У деякій частині південно-східних говірок (переважно — слобожанських) зустрічаються, замість звичайних для класу **-и**-форм 3-ї особи однини та множини на **-ть,** форми на **-т** тверде. Діє при цьому обмеження, що таке закінчення характеристичним є тільки для кінцевих наголошених складів: *сиди́т, стої́т.*

4. У формі 2-ї особи множини наказового способу деяка частина говірок південно-східного наріччя (слобожанські) має, поряд із давнім закінченням **-те**, тверде **-т**, іноді навіть при **-ть** у теперішньому часі дійсного способу: *сидіт(-е), ходіт(-е)*.

5. У більшій частині південно-східних говірок у 1-й особі однини теперішнього (майбутнього) часу аналогійно усунені в дієвідміні типу **-и-** приголосні, що історично становили собою продукти колишньої (найдавнішої) слов'янської йотації: *ходю, сидю, возю* (це явище не поширилось, проте, на пом'якшення губних: **-бл-** і под.).

6. Афікс інфінітива звучить у південно-східних говірках або як **-ти** (переважно або, рідше, виключно), або як **-ть** (у говірках, більш-менш близьких до північнодіалектної області), або з ваганням **-ти** : **-ть**.

7. Прийменник-префікс, що відповідає колишньому *от(ъ)*, виступає в варіантах *од* (не під наголосом) і *від*: в одних південно-східних говірках — з перевагою другого, в інших (головним чином, близьких до північного наріччя) — першого. Є й говірки, де правило становить або *від*, або *од* (не під наголосом).

Більшість згаданих морфологічних рис властива й мові Котляревського. Спеціальних зауважень щодо його морфології вимагає відносно небагато окремих моментів. Насамперед, кілька слів про риси, типові для Котляревського і чужі пізнішому літературному вжиткові. У цьому відношенні чи не найбільше звертає на себе увагу орудний відмінок І (на **-а**) відміни жіночого роду, поряд з численними формами на **-ою (-ею)**, властивими сучасній нам літературній мові як єдино правильні,— із закінченням **-ой (-ей)**: «...*Гадюкой* в серце поповзла» («Енеїда», ч. IV, строфа 65); «...з *дійницей* ричка наступала» (IV, 82); «...Коли я тішився *війной*» (IV, 90); «Венера часто докучала Зевесу самою *бридней*» (V, 61) тощо. Такі форми, становлячи, мабуть, окремі випадки російського впливу, імовірно, придались Котляревському для «Енеїди» як спосіб подвійної міри відповідних слів у дусі давньої української свободи в уживанні прийменникових та префіксальних **у** : **в**, **з** : **із**, певних нестягнених і стягнених форм прикметників і форм теперішнього та майбутнього часу дійсного способу. Зразками для пізніших письменників ці «пільги», проте, не стали. Далі, явище того ж типу становлять форми родового відмінка однини жіночого роду прикметників на **-ой (-ей)**: «...що не доспиш *петрівськой* ночі» (IV, 22); «...І як доб'ється *панськой* ласки» (IV, 36); «Качається од *гіркої* болі» (VI, 166) та ін.

Щодо 3-ї особи однини теперішнього (майбутнього) часу дійсного способу, то в класі **-е-** для «Енеїди» Котляревського типовими є звичайні форми на **-е**, але іноді він уживає і форми з доданим до них, мабуть, не без діалектного російського впливу, а почасти за зразком класу **-и-** або форм на **-ся**, закінченням **-ть**: «*Реветь* і душу *іспускаєть* і воздух громом *наполняєть*» (V, 136); «Незриму чує Турн заслону, Бодриться, *скачеть* на врага» (V, 140); «...Тому ніг-

де не буде смачно, А більш, коли і совість *жметь*» (VI, 295). При цьому звертає на себе увагу, що чи не частіше закінчення **-ть** з'являється в «Енеїді» в словах неукраїнського або сумнівного щодо належності до народної мови походження. З цим у певній згоді стоїть і те, що можна помітити в «Наталці Полтавці». Закінчення **-еть** замість **-е** з'являється (зрідка) в мові Терпелихи і Наталки, коли відповідні їх вислови забарвлюються до певної міри врочисто, наприклад: «*Спасеть* вас бог за вашу приязнь» (Терпелиха, дія I, ява 6); «...і коли мені бог *поможеть* осушити твої сльози...» (Наталка, I, 6); «Бог *з'єдиняєть* вас чудом...» (Терпелиха, II, 11);— особливість, імовірно, пов'язана з впливом церковного мовлення. Але в лайливому вислові Наталки «Ти чорт *знаєть,* що верзеш...» (II, 10) форма на **-єть,** мабуть, засвоєна з побутової російської мови. Слід зазначити також, що, імовірно, у власному вжиткові Котляревський вагався між **т** м'яким і твердим у цьому закінченні (див. відповідні зауваження до цього у виданні «Енеїди» 1952 р., стор. 355), і це стосується як однини, так і множини.

Форми 3-ї особи однини класу **-и-** в Котляревського збігаються з сучасними літературними формами, тобто мають закінчення **-ть,** у тому числі у випадках з ненаголошеним **и** (але й у них щодо м'якості — твердості кінцевого **т** спостерігається те саме, що й у класі **-е-**). Цю рису звичайно пояснювали північним впливом на літературну мову і вбачали в ній окремий випадок компромісного розв'язання зіткнення діалектів. Проте ця думка, безперечно, невірна [1].

За уточненими новішими даними, форми 3-ї особи однини теперішнього (майбутнього) часу *носе, воде, ходе, любе (полюбе...)* можуть уважатися типовими тільки для говірок Степової України та Слобожанщини. Що ж до полтавсько-київського діалекту, говірок середньонаддніпрянських, то поряд з такими, що їм властиві в цих формах такі ж закінчення, тут є багато говірок, що мають закінчення і в ненаголошеній позиції саме **-ить**: *нóсить, хóдить* і под. За твердженням одного з сучасних українських діалектологів, «ці форми **-ить** дуже поширені не тільки на правому березі, а й лівобіч Дніпра, зокрема й у центрі Полтавщини, навіть... порівняно недалеко від Полтави, на лівому боці Псла..., а звідси суцільною смугою, яка все ширшає, через центральні полтавські райони (Миргород, Лубни) територія цих форм сягає північних і північно-західних місцевостей Полтавщини і переходить ген за її межі, зливаючись із правобережно наддніпрянським і північноукраїнським ареалом цих форм». Беручи до уваги ці факти, можна з великою ймовірністю припустити, що Котляревський щодо свого вживання саме закінчення **-ить** не вийшов за межі того, що було властивим його мовному оточенню, бо ймовірно, що в той час на Полтавщині ареал форм типу *ходе, любе* не відповідав точно їх сьогоднішньому географічному поширенню.

---

[1] Цю помилкову думку поділяв і автор цієї книги (див. «Мовознавство», № 12, 1953, стор. 8—9).

Як риса, що її немає в сьогочасному літературному вжитку, впадає в око вживання Котляревським в системі інфінітива — минулого часу дієслівного суфікса недоконаного виду **-ова-** проти сучасного **-ува-**: «Ні чванились, ні величались, Ніхто не знав тут *мудровать*» («Енеїда», ч. III, строфа 120); «Еней-сподар, *посумовавши*, Насилу трохи *вгамовавсь;* Поплакавши і поридавши, Сивушкою *почастовавсь*...» (III, 1) і под.; «В и б о р н и й: ...Зачав мені *розказовати*» («Наталка Полтавка», дія І, ява 7); «П е т р о: ...Климовський *танцьовав* з москалем» (II, 7) та ін.

Але характеристично, що цю особливість він поділяє з іншими письменниками близького до нього часу: вона ж типова, наприклад, для П. П. Гулака-Артемовського, Г. Ф. Квітки-Основ'яненка та ін. Такі форми виразно переважають ще навіть у Шевченка. Що й ця риса (**-ова-**) корені свої має в полтавсько-київському діалекті, навряд чи треба сумніватись, хоч, імовірно, сьогочасний розподіл фактів по говірках великою мірою вже відхилився від стану речей кінця XVIII — перших десятиліть XIX ст. і саме на користь форм типу **-ува-** [1].

Так само весь словниковий склад творів Котляревського в специфічних особливостях, що взагалі можуть бути протиставлені такому ж складові північних і надто південно-західних говірок, виразно південно-східний (полтавський). Цей природний характер його набуває тим більшої окресленості, що виступає він, теж природно, у супроводі недвозначних фонетичних ознак саме південно-східного наріччя в цілому та його лівобережних говірок зокрема. Це маємо насамперед у таких, наприклад, важливих рисах, як: рефлексація **о** і **е** в закритих наголошених і ненаголошених складах у вигляді **і**: *ніч, сіль, поміч, кістьмú, сім, ніс* (однина минулого часу) [2]; відсутність «укання»— вимови ненаголошеного **о** як **у** або наближеного до нього звука (не перед складом із наголошеним **у**) [3]; відсутність переходу ненаголошеного **а** (з давнього носового **е**) з попереднім пом'якшеним приголосним в **е**: *десять, ходять,* а не *десеть, ходеть* (північноукраїнські рефлекси); наяв-

---

[1] За даними відділу діалектології Інституту мовознавства АН УРСР, форми на **-ова-** в наш час є панівними вже тільки в Чернігівській та Сумській областях на північ від лінії, що майже збігається із залізницею, яка проходить з Києва через Бобровицю — Носівку — Ніжин — Бахмач — Конотоп — Ворожбу. На південь від цієї лінії як у Чернігівській, так і в Сумській області, коли не брати до уваги деяких поодиноких населених пунктів, форми з **-ова-** відсутні, так само, як і далі на Полтавщині та Харківщині, де панують новіші форми — **-ува-**. Форми з **-ова-** відмічені також у певних пунктах Ровенської та Волинської областей; ареал їх, проте, ще не уточнений. У багатьох пунктах саме вони поширені в західних областях (надто — на Закарпатті).

[2] Відповідні уточнення з приводу рефлексів **е** в закритих складах див. нижче. Котляревський у таких випадках вживав літеру **и**, зрідка **ѣ**: *вѣйна (війна), дѣгтем (дігтем)* тощо. Немає при цьому будь-якого серйозного значення те, що зрідка він писав і *родъ, война* та ін., збиваючись на російське написання та, імовірно, і вимову в поодиноких словах.

[3] Крім слів *парубок, потрух*, що набули такого вигляду і в південно-східних говірках.

ність форм типу *колоддя, каміння, колосся* (проти північних *колоддє, камінне* та південно-західних *колодє, камінє* або *колодя, камін**я***); відсутність ствердіння р не в кінці складу (пор. північні форми: *гору́*, тобто «горю», *зора*, тобто «зоря» тощо; у частині південно-західних говірок — *гор'ю, зор'я* тощо) та ін.

Виникнення літературної мови не слід уявляти собі, проте, просто як факт першої появи на письмі продуктів художньої творчості, а ще менше — самих ділових документів. Літературні мови як щось стале виникають, звичайно, не відразу, а як сума спроб, вдалих і невдалих, часто — як окремі струмочки і струмки, поки не з'явиться серед представників слова, що вибивається вгору, авторитет, художній або граматичний, чи взагалі стилістичний, писемні твори якого вже не сприймаються як спроби, а стають зразковими і надовго визначають шляхи мови, що він її репрезентує. Творчість І. П. Котляревського, при всій його талановитості і справжній пов'язаності з народним грунтом, зразком для наслідування могла стати тільки частково: бурлескний жанр «Енеїди» через свою специфічність не міг бути явищем, яке можна було б покласти в основу майбутньої словесності багатомільйонного народу. П'єси Котляревського давали за своїми настановами матеріал тільки розмовно-побутовий, і цим обмежувалась їх роль як об'єктів можливого наслідування. Діячі українського слова, що внесли чималий вклад в організацію національної літератури та літературної мови в найближчий після Котляревського період,— Г. Ф. Квітка-Основ'яненко (1778—1843), П. П. Гулак-Артемовський (1790—1865), Є. П. Гребінка (1812—1848), поети-романтики (В. Забіла, М. Петренко, О. Афанасьєв-Чужбинський, Л. Боровиковський та ін.) під тиском самих умов, у яких відбувалась їхня літературна діяльність, не мали змоги ні розгорнути належної різноманітності жанрів, потрібних на відповідному етапі для широкого розвитку національної культури, ні забезпечити навіть за культивованими ними жанрами тривалої впливовості на читачів. Різноманітніше діяв П. О. Куліш (1819—1897), але буржуазно-націоналістична основа його творів знецінювала його суто мовні надбання. Слабими струмками, крім чи не самого прозаїка Квітки-Основ'яненка [1], прокладало на Україні собі дорогу до читачів літературне живе українське слово, хоч в аспекті мовно-історичному, звичайно, неабияке значення мав той факт, що найвидатніші

[1] Елементи мови української белетристики, притому в літературному відношенні відразу високоякісної, були закладені творчістю Григорія Федоровича Квітки-Основ'яненка. З погляду перспектив дальшого мовного розвитку його народно-сентиментальні оповідання, надто «Маруся» (видана в 1834 р.), відіграли роль, більшу за роль творів гумористичного жанру. Шальку терезів історії в бік дійових прав народної, масової мови як художнього знаряддя передавання думок і почуттів простих людей остаточно схилив уже І. П. Котляревський. Безпосередньо виявлене співчуття до людей з народної маси, що говорять простою мовою, та сатиричне протиставлення їм персонажа (Возного) з наміром говорити «по-вченому», як це подано в «Наталці Полтавці» (1819),— це та віха в ставленні до народної мови та застосуванні її в художній літературі, що відкриває їй надалі великий і

представники цього слова діяли на основі того самого полтавсько-київського діалекту, досить одноманітного на широких просторах, і взаємовпливом свого досить вузького письменницького кола зміцнювали цю одноманітність не тільки у фонетиці та морфології, а й у лексиці та синтаксисі.

Роль могутнього виразника почуттів народної маси її рідною мовою припала Тарасові Григоровичу Шевченкові (1814—1861). І саме завдяки йому українська мова на письмі набуває значення літературної, набуває визнання й пошани, насамперед серед того народу, який її породив і виплекав, а також серед інших слов'янських народів, у яких його поезія знаходить відгук своєю тематикою, óбразами, колом притаманних їй емоцій і майстерністю виразу. Шевченко за місцем свого народження, дитинства і порівняно тривалого перебування мовну базу мав у говірках Південної Київщини.

Зазначаючи, — і на це кожний, хто так говорить, має певне право, — що сучасна літературна українська мова є в своїй основі Шевченкова, тим самим констатують, що діалектна стихія, відбита в цій літературній мові, є південнокиївською (чи ширше — середньонаддніпрянською). Звичайно, Шевченкову мову, як і мову кожного письменника, надто геніального, не слід уявляти собі як обмежену матеріалом його рідної говірки; таке уявлення і поготів абсолютно виключено для літературної мови в цілому, яка розвинулась за зразком його творів. Справді, і Шевченкові, в міру його інтелектуального і художнього розвитку, ставало тісно в межах рідного говіркового слова з натуральною для селянського побуту його часу обмеженістю і тематики, і жанрів, що могли бути з нею пов'язаними. Аналіз Шевченкової мови виявляє в ній і наявність чималої домішки русизмів, переважно для кола понять, яких бракувало українському селянському життю, і особливо церковнослов'янської лексики як джерела піднесення, урочистості тощо, переключених із сфери церковності на емоції героїки, на пафос гніву й обурення або використаних з протилежною настановою — іронії та сарказму.

Шевченко підніс на щабель національного значення українську літературну мову, і його мова й досі лишається в багатьох випадках мірилом законності вживання того або іншого українського слова. Проте тривалий розвиток української літературної мови в після-

---

широкий шлях справжнього національного значення. Але цей важливий крок в історії української літератури та мови стосувався лише драми. Викликаючи симпатії до простих людей, до селянської маси, оповідання Квітки-Основ'яненка, як і «Наталка Полтавка» Котляревського, тим самим підносили значення української мови взагалі. Слобожанська говіркова стихія, яку відбили ці твори, не дуже різниться від діалектних особливостей Наддніпрянщини (полтавсько-київських говірок), і хоч настанова Квітки-Основ'яненка загальнонаціональною не була, проте його творчість, безперечно, чимало сприяла створенню засад національної художньої прози.

Про особливості мови «Марусі» див.: Г. А. Левченко, Нариси з історії української літературної мови першої половини XIX століття, стор. 77—98.

шевченківський період, надто в час її бурхливого розвитку в умовах Радянської держави, незрівнянно поширивши сферу вживання цієї мови на найрізноманітніших ділянках життя, де за часу Шевченка не могло й зовсім ітися про її застосування замість російської або навіть поряд із нею,— викликав силу нових понять, уявлень, емоцій, що треба було назвати по-новому. До того, мова поета (українська проза Шевченка, як відомо, дуже обмежена), звичайно, за самою своєю природою, лексично не буває настільки багата, щоб нею могла обмежитись навіть на певний час зростаюча в своїх потребах література цілого народу. Шевченків лексичний склад — джерело української літературної мови, але це тільки верхів'я великої і повноводної ріки сучасної мови, що розлилася широко і річище якої все ширшає[1].

Шевченкову фонетику (в історичному аспекті) від сучасної літературної відрізняють, власне кажучи, лише незначні деталі. Вказувалось, наприклад, на часте в нього вагання щодо такої фонетико-морфологічної риси, як **ъ > о > і** в префіксах, де **о** стоїть у закритих за походженням складах: *зов'яла, зотне, возьму, зо мною, передо мною* і под. (найдавніші **съ-, передъ-** та ін.); пор. і *дождуся, догнала* тощо із споконвічним **о**, хоч у нього ж можна зустріти (рідше) також *диждыся (діждешся), візьмуся* та ін. Таке вагання спостерігається в багатьох південно-східних говірках, і в цьому відношенні Шевченко стояв ближче до них, ніж до теперішньої літературної мови, з її майже послідовним ужитком **о > і** в таких позиціях, як у частині середньонаддніпрянських і в південно-західних говірках.

Звернено увагу на те, що Шевченко в певних словах порушує закон переходу **о, е** в **і** у нових закритих складах. Мало не всі відповідні випадки стосуються позиції в ненаголошених складах і тому можуть відбивати не якісь індивідуальні уподобання Шевченка: *обок, регот, явор,* ряд слів на **-ость,** *двоюродний, камень, корень, осень, сем'я, меж нами.* В окремих випадках при цьому могли діяти суто аналогійні моменти *(самотний),* почасти (надто в назвах місцевостей) вплив російської мови.

Слід, проте, врахувати й спостереження В. С. Ільїна (рукопис неопублікованої докторської дисертації про мову Шевченка), що майже всі відповідні слова мають у Шевченка паралелі з **і** *(регіт* — переважно; *явір* — іноді; *корінь* і *корень; осінь* — пе-

[1] Слід, до того, врахувати й пісенно-фольклорні впливи, які, безперечно, міцно відбились як на творчості Шевченка взагалі, так, мабуть, і на певних елементах його мови (у вузькому значенні слова). Було також у мовному (не тільки в літературному) відношенні цінне, чим він міг скористатись і, безперечно, деякою мірою скористався від своїх попередників та сучасників на полі українського літературного слова. Те, що він знайшов у них, зокрема у П. П. Гулака-Артемовського, Є. П. Гребінки та ін., у переважній частині носило вже печать загальнонародної мови (в основі південно-східної) і тільки частково говіркової — місцево полтавської та південнокиївської (П. П. Гулак-Артемовський, наприклад, народився в Городищі на Київщині, Є. П. Гребінка — недалеко від Пирятина на Полтавщині). Про Котляревського див. вище.

реважно; *сім'я* — переважно; *між* — рідко; форми на **-ість**: *радість, молодість* є панівними). Звертає він увагу також на форми з **і** в ненаголошеній позиції: *хутір, рідня, гомін, чобітки, попіл* та ін. На думку В. С. Ільїна, це скоріше в Шевченка «відштовхування від діалектних форм, прагнення до унормування у застосуванні чергування і деяка непевність у цьому».

Ще менше відмінностей констатовано між мовою Шевченка і пізнішою літературною на ділянці морфології. Сучасна українська літературна мова з того, що було властивим Шевченковому вжиткові (пор. це й у деяких південно-східних говірках), не засвоїла закінчення **-и** в називному відмінку множини присвійних прикметників: *царевu князі* («царевы князи», — як писав він), *гріхи батькови, Адамовu діти, Настусинu коси* (Шевченко писав «Настусены косы») тощо і послідовніше, ніж він, розрізняє закінчення твердих і м'яких відмін іменників: Шевченко іноді (зрідка) вживав, наприклад, форми *Машою, діжою, зорьою* замість *Машею, діжею* тощо. Решта розбіжностей, як-от єдиний випадок орудного однини жіночого роду вказівного займенника «Тію клятою водою» («Великий льох») і под., не має серйозного значення. Характеристичніший за інші тільки розподіл форм із епентетичним **н** або без нього. Як зазначив В. С. Ільїн (названа дисертація), Шевченко завжди вживає епентетичне **н** перед формами анафоричного займенника в множині: *за ними, перед ними* тощо; завжди в нього **н** і при прийменниках, що керують формою однини жіночого роду: *за неї, на неї, коло неї* тощо; у місцевому відмінку прийменник *на* керує лише формами без епентетичного **н**: *на йому, на їй,* ці прийменники керують формами родового — знахідного відмінка чоловічого й середнього роду без **н**: *на його, біля його,* але в орудному — формою з **н**: *за ним, під ним*. При витриманості відповідного вжитку, — навряд чи відповідний розподіл становить собою щось суто індивідуальне.

Дещо діалектне й застаріле можна, звичайно, відмітити й у словниковому складі мови Шевченка, причому не тільки те, що відмерло в самому житті, побуті, наприклад, такі слова, як *недóсвіт* «утренний мороз» (словник Грінченка): «Барвінок цвів і зеленів, Слався, розстилався, Та *недосвіт* перед світом В садочок украдся, Потоптав веселі квіти, Побив...Поморозив...» («Н. Я. Макарову»); *перетúка* (у словнику Грінченка подається з Шевченка з непевним перекладом — «граница между двумя владениями, образуемая рядом деревьев?»): «У *перетику* ходила По оріхи... У *перетику* ходила Я по дрова...» [1].

До діалектних слів належать з уживаних Шевченком і такі, як *богúла* (у словнику Грінченка *богилá, бугилá* «раст. Anthriscus silvestris»), *богилóва*: «І твій барвіночок хрещатий Заріс *боги-*

[1] *Перéтик* означає, можливо, назву простого жіночого одягу: за відомостями, одержаними від І. О. Варченка, що вивчав говори Полтавщини, *перéтик* — частина домашнього полотна, відіткана з одного краю, з поперечними кольоровими смужками.

лою, ждучи Тебе неквічану (неквітчану)» («Не кидай матері»); «А що вродить з того плачу? *Богилова,* брате...» («Гоголю»); *затого* («вот-вот, того и гляди, скоро уже», словник Грінченка): «Твоє море — Слов'янськеє, нове. *Затого* вже буде повне, І попливе човен...» («Єретик»); *моторити* («делать, поделать», словник Грінченка): «...та глянуть на люди, що вони *моторять...*» («Гайдамаки»); *файда* (в словнику Грінченка *хвайда* «плеть»): «...хоч говорять — Аби *файда* в руках була, А хлопа, як того вола, У плуг голодного запряжеш» («Меж скалами»). Але можна сказати, що взагалі таких слів у Шевченка небагато.

Звичайно, не самий факт походження найвидатніших українських письменників — основоположників літературної мови — з території полтавсько-київського діалекту забезпечив за останнім його роль безперечного засобу національної мови. Найталановитіші представники художнього слова, якщо історична доля поставила їх у становище письменників, що орудують в своїй творчості не впливовими рідними говірками, належними населенню невеликих областей, областей невеликого культурного або економіко-політичного значення, звичайно бувають безсилі піднести свою творчість на рівень національної в широкому розумінні цього слова. Знавець-цінитель, культурний філолог, коли вже надходить такий час, може зупинитись на їх продукції, може з повагою і навіть із захопленням віддати належне їм як високим майстрам слова, але таке визнання потягне за собою, разом із такою оцінкою, і в нього і в тих, хто поділить його оцінку художньої вартості творів таких письменників, почуття суму, що ці таланти пройшли великою мірою безслідно для народів, до яких належали. І найталановитіші письменники можуть бути впливові лише за умови, коли той інструмент, яким вони орудують, — їхня мова в своїй основі є інструмент культурно-побутового життя широких мас, ними в своїй основі створений і для них виконуючий свою багатоплідну роботу. Отже, і Котляревський, і Шевченко, і інші письменники, що своєю творчістю заклали підвалину української національної літературної мови і великою мірою вивели її будову, мурували її і могли змурувати лише тому, що мовний матеріал, який був у їх розпорядженні, був разом із тим матеріалом, що мав велику суспільну ціну. Вони звернулись як до засобу висловлення своїх думок, створення образів і сюжетів, передачі почуттів і т. ін. до словесних виразів, які широко обертались у народі, були для нього питомими, приступними, «своїми». Полтавсько-київські говірки (разом з дуже близькими до них слобожанськими) були в їх час саме тим мовним матеріалом, який звучав на широкій просторонї, та до того на просторонї, де активність українського народу була найбільш інтенсивна і де згуртованість його як суцільної культурно-побутової спільності, хоча, звичайно, й розшарованої класово, виявилась з найбільшою виразністю.

Південно-східне наріччя української мови, за всіма ознаками, в його нинішньому вигляді склалось на основі, близькій

до говірок Київщини (Середньої Наддніпрянщини) і, за добре відомими аналогіями з історії інших мов, могло зазнавати інтенсивного нівелювання через відомі історичні події, надто — бурхливого XVII ст. Вірно зазначалось, що за передумову піднесення до ролі національної писемної мови саме південно-східного наріччя, точніше — його полтавських та київських говірок, стала його найбільша лексична, фонетична та граматична уніфікованість. Належачи історично найактивнішій частині українського народу, що перебувала, проти інших частин, у найбільш діяльному контакті між собою елементів, з яких вона складалась, — південно-східне наріччя найбільше придавалось до того, щоб правити за основу мови всього українського народу, і це було використано не на підставі будь-яких теоретичних міркувань, а під натуральним тиском самого життя. Якщо декому, хто писав з цього приводу, разом із зазначеними моментами, здається важливим ще й те, що південно-східні говірки займають на території української мови центральне положення, то останнє міркування не можна визнати переконливим. Історія літературних мов не підтверджує значення такого фактора; справа не в ньому, а в соціально-політичній і культурній вазі відповідних центрів країни, а ця вага, як відомо, може й не перебувати в зв'язку з географічною центральністю і належними останній говірками.

Навіть побіжне знайомство з лексичним матеріалом говірок, не належних до полтавсько-київського масиву, переконує, що їх словниковий склад, за винятком, звичайно, основного фонду, є щось значною мірою своє проти літературної мови, і, навпаки, при всіх можливих спеціальних відхиленнях від літературної мови, в переважній більшості полтавсько-київських говірок південно-східного наріччя ми знайдемо відносно мало такого, що було б зовсім чужим мові літературній.

Ось кілька прикладів тієї лексики, що зустрічається, наприклад, на Ужгородщині: *брадло́* «великий стіг сіна»; *вітерлиця (віхторьниця, віхториця, віхтолиця)* «сніг з вітром»; *гу́ля* «велика череда»; *доўжа́нчик* «глек»; *ярь* «весна», *в ярі́* «весною», *ярува́ти* «сіяти весною»; *кима́к* «вулик»; *мо́ўкушка* «білка»; *мура́нґлі* «мурашки»; *о́тпатки* «полова»; *по́клад, по́клаш* «земля, орана на зиму», *порто́к* «скатерка»; *пути́шка* «стежка»; *руда́* «золото», «руда», «дощ із сонцем», «хвороба на рослинах і фруктах»; *си́лка* «горщик»; *стрени́на* «осколок»; *хоўп* «череда»; *бесі́дливий* «балакучий» і т. п. [1]

Або інший приклад — лексика південноподільської говірки с. Писарівки (Кодимського району, Одеської області). Як свідчить О. С. Мельничук, що подав опис цієї говірки («Діалектологічний бюлетень Інституту мовознавства АН УРСР», вип. 3, 1951, стор. 44—68), «...далеко не повний список специфічних слів, вживаних у говірці і невідомих (чи, іноді, мало відомих) в літератур-

[1] І. Г. Чередниченко, Деякі особливості говірок Ужгородської округи, Закарпатської області.— «Діалектологічний бюлетень Інституту мовознавства АН УРСР», вип. 2, 1950, стор. 49—50.

ній мові, містить в собі близько 1300 лексичних одиниць». Це такі, наприклад, слова: *ґрасувáти (талувáти, тулумáнити)* як синоніми «топтати», *бриніти* «починати дозрівати, червоніти», *крижáлка* «квашена головка (качан) капусти», *гладýщик* «глечик», *кисилúця* «варена страва з свіжих слив», *тирнúна* «дереза», *розкрúлитися (роскрілитися)* «недбайливо розпустити на собі одяг, особливо — на ходу», не кажучи вже про численні запозичення з польської, молдавської та ін.

Зовсім інакше стоїть справа з переважною більшістю говірок Полтавщини і Південної Київщини. У них ми знаходимо, за порівняно нечисленними архаїзмами або рідше новотворами, звичну лексику літературної української мови: переходячи від місцевих говірок до користування літературною мовою, полтавчанин (у широкому розумінні) мало в чому відчуває потребу переучуватись, заступати звичні йому з рідної говірки слова й вирази. Він збагачує, звичайно, свою мову новою лексикою, пов'язаною з поняттями, що їх не знають говірки, але лексичне ядро його мовлення майже не зазнає відчутних змін. От чому в діалектологічних описах говірок Полтавщини так мало уваги приділяється їхній лексиці: увагу описувача не зупиняють на собі факти, звичні йому з літературного обігу. Те одмінне, що в даному відношенні зазначалось в діалектографічній літературі, звичайно становлять або дуже вузькі діалектизми, як-от *гайдарь* «чабан», *носовиця* «клажа, ноша», *запно* «прикро», або слова вузько спеціального значення: *спичак* «солодка частина молодого очерету», *рожнаті сані* «рід простих саней» тощо [1].

Майже те саме маємо, як почасти вже зазначено, й відносно фонетики, морфології та синтаксису. Цілком збігаються з літературною мовою факти полтавського «ікання» в закритих складах незалежно від місця наголосу в слові (хоч є на Полтавщині, далеко рідші, й говірки з **о, е** в ненаголошеній позиції: род. одн. *возкá,* наз. мн. *жонкú, поймáти* та ін., і в окремих північно-західних місцевостях зазначалась замість **і** вимова **и**, що заступила колишню

[1] Варт зазначити, що й лексика Котляревського виявляється тепер як не зовсім вільна від вузьких діалектизмів, і це, звичайно, не має викликати якогось здивування. Той діалектний матеріал, який був у розпорядженні Котляревського-письменника, засвоєний ним з самого життя і має говірковий характер. Художня настанова Котляревського на побут у його дріб'язковій конкретності зумовлювала ще спеціальну увагу до різних лексичних побутових раритетів — речових і емоціонально-афективних. Та, до того, й сама історія, натурально, вилучила з ужитку чимало слів, що були живими для часу Котляревського і тепер потребують пояснення. Мало хто без коментаріїв зрозуміє нині, наприклад, що означають в «Енеїді»: *бабинець* «місце в церкві, де стояли баби», *бакаляр* «школяр, учень», *булдимок* «рід старовинної зброї», *вагани* «довгаста дерев'яна миска (корито) для їжі», *вегеря* «рід танцю», *гайдук* «велетень», *галанці* «вузькі штани», *дерга* «рід плахти або спідниці», *джерегеля* «коса, складена на голові вінком», *жеретія* «гадюка, що лазить по деревах; ненажера», *завійниця* «різь у шлунку», *карунка* «позумент», *малахай* «батіг», *отрібка* «рід страви», *потапці* «сухарики, що їх їли з гарячою юшкою», *ралець* «подарунок», *софорок* «соус до вареної курки», *фуркало* «рід жіночого вбрання», *баскаличитися* «опиратися, огинатися», *докоситися* «дістатися, добратися», *дутеля з'їсти* «вмерти», *засталятися* «запобігати» та ін.

дифтонгічну). Звуковим відповідником давнього ѣ є, як і в літературній мові, саме і *(міра, сіно, світ)* і т. д.

Такі морфологічні діалектні риси деякої частини Полтавщини, як *ходе, носе* замість літературних *ходить, носить* (3-я ос. одн.) або *ходю, носю* замість *ходжу, ношу* (1-а ос. одн.), ще й тепер, коли, із зростанням української інтелігенції, вимоги до літературності її усного мовлення стали суворішими проти недавнього часу, порівняно мало зупиняють на собі увагу.

Mutatis mutandis так стоїть справа і щодо переважної більшості говірок Південної Київщини.

Щодо лексики, то участь південно-західного наріччя в розвитку (не в основах) літературної мови далеко більша за роль у граматиці й фонетиці. З південно-західних говорів великою мірою через твори західноукраїнських письменників до української літературної мови потрапили і закріпилися в ній поряд із південно-східними як синоніми до останніх (точні або приблизні), наприклад, такі слова: *бузько : чорногуз, лелека; когут : півень; галузка : гілка; стодола : клуня; обора : кошара; шопа : сарай; коцюба : кочерга; парасоль, парасолька : зонтик; валіза : чемодан; зимний : холодний; зле : погано; тримати : держати; чекати : ждати; подибувати : зустрічати; гнобити : гнітити; фарбувати : красити; прасувати : гладити; лише : тільки; майже : мало не, трохи не* і особливо — *ліпший : кращий, поліпшувати* і т. д. Як бачимо, деякі з цих варіантів являють собою слова польського походження.

До літературної мови потрапляла також певна кількість лексики термінологічної, зокрема публіцистичної, що оберталася в писемній мові західних українських авторів. Ця категорія лексики, найменш народна, з виразними ознаками запозичення і калькування слів польських і почасти чеських, з часом, особливо після Великої Жовтневої соціалістичної революції, вийшла з ужитку української літературної мови і була заступлена лексемами загальнонародної літературної мови або ближчими до останніх.

Не говоримо вже, звичайно, про південно-західні елементи в мові класиків з походження «заходян», які вживають ті або інші слова їх рідних говірок. Ці слова не ввійшли в широкий літературний обіг і залишаються більш-менш індивідуальною властивістю їхнього слововжитку, не зрозумілою або, частіше, малозрозумілою широкому колу читачів. Характеристичні, наприклад, для Лесі Українки її «волинізми»[1]: *оборіг* «крыша на четырех столбах, под которой складывают сено или разный хлеб...» (словник Грінченка); «Що ж ти робила? *Нездарисько! Нехтолице!* Ледащо!»; «Не лізь, як слимак! Ото ще *вериськo!*»; «...де кури *не піють*» — «не співають»; *пакати люльку* — «курити» і т. ін.

Для характеристики стану української літературної мови на початку XIX ст. показові нарікання на західноукраїнський («галицький») вплив, нарікання, чи не найгостріші з боку І. Н е ч у я -

---

[1] Певна частина їх, проте, відома також поза Волинню, переважно в південно-західних говірках.

Левицького в серії його статей, що друкувалися в журналі «Україна» (цит. за відбитками, К., 1907, 175 с., зберігаючи авторів правопис). «На Украіні, — писав Нечуй-Левицький, — в останній рік вперше почали видаватися українські газети й журнали. Сливе усі вони пишуться галицькою книжною мовою, буцім би то вже виробляною, та ще й галицьким не Кулішевим, а Желихівським правописом, котрий чомусь зветься фонетичнім неначе всьмішки. Усі часописі завзялись завести галицьку мову, як книжню, і на Украіні, навіть накидають йіі давнішим письменникам, переробляють при виданнях і в часописях йіх чисту українську мову» (стор. 1). Висновок, щоправда далеко не завжди побудований на доброму знанні діалектних фактів, який робив Нечуй-Левицький, — той, що літературну українську мову треба повернути, як ми би тепер висловились, до її полтавсько-київської основи, уникаючи рис, занесених з книжної мови «заходян». «Чому ж пак ми повинні читать галицькі книжки, — скаржився Нечуй-Левицький, — з йіх правописом і з йіх чудною мовою, а часом і дивовижною, як от в «Ніобеі» Кобилянської (в «Кіев. Стар.», 1905). «Ніобею» треба було місцями виправить, а подекуди то й доконче поперекладать на українську мову. Так треба було зробить і с инчими галицькими книжками, бо наша широка публіка не читатиме йіх, та й не читає..., бо мова в йіх надто вже чудернацька для того, хто вперше читає галицькі книжки, а найбілше, йіх важкі недоладні вірші» (стор. 173—174). Нечуй-Левицький підкреслював штучний, книжний характер тієї західної мови, що намагалась підкорити собі й літературну східну, виниклу на базі «українських» (тобто полтавсько-київських) говірок, і свій захист останньої базував, насамперед, на значенні живої народної мови, яка вже здавна стала її основою. «Вже Шевченко, — зазначав Нечуй-Левицький, — не пішов за давнішими письменниками та й в деяких формах і за небіжчиком Кулішем, своім сучасником, а пішов за народньою живою мовою... Сьлідком за ним пішли Старіцький, Кропивніцький, Карпенко-Карий, Панас Мирний, Коцюбінський, Кримський, Мирославський і багато инчих... Видавці [представники видавництва «Вік»] заповзялись вернуть, в правописі й мові, усіх сьогочасних авторів назад сливе на сто років, до часів Котляревського, навернуть до галицького письменства, теж стародавнього, і врешті видали чимало книжок і для суспільства, і для народа, дуже гарно виданих і дуже негарно попсованих, що стосується до мови й украінських йіі форм» (стор. 174).

Нечуй-Левицький вважав, що повернення української літературної мови з самого початку XX ст. на «галицькі» шляхи є лише самочинною дією групи видавців, не погодженою з авторами-«сходянами», і характеризував цю дію як «поіднання украінськоі книжковоі мови з галицькою на користь галицькоі і на шкоду й занапастіння живоі народноі украінськоі мови». Його прогноз, що цей «замах» «не вдався, та ніколи й не вдасться», як ми тепер знаємо, історично цілком підтвердився.

ЛІТЕРАТУРНА МОВА В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ

Як відомо, історичні обставини суспільного розвитку в Західній Україні спричинилися до створення тут і певних особливостей літературної мови.

Ці особливості, що живились, з одного боку, певними елементами давньої західної канцелярської мови і чималою домішкою книжної церковнослов'янщини в тому досить спотвореному її вигляді, в якому вона дійшла з XVII—XVIII ст., з другого,— живими фактами найбільш впливових говірок українського Заходу,— порівняно довго підтримувались політичними умовами розірваного територіально протягом усієї історії українського народу аж до возз'єднання вже в нашу, радянську добу. В західноукраїнських землях давня книжна українська мова перетворилась у XIX ст. в дивовижну строкату мішанину — «язичіє», яке, незважаючи на всі зусилля його прихильників, залишилось штучним, далеким від розмовної мови народних мас [1]. На західноукраїнських

[1] Досить вірну характеристику цього типу української літературної мови, принаймні багатьох її репрезентантів, подав вже майже півсторіччя тому А. Ю. Кримський у своїй «Украинской грамматике», I, вип. 1, М., 1907: «Литература украинская с первого же момента своего возрождения стремилась быть во всем архипростонародной (Котляревский, Квитка и др.). ...Галичина же, с ее клерикализмом, в XIX веке упорно и цепко держалась за схоластический малорусско-церковно-польский жаргон («язычие»), процветавший в литературе XVII—XVIII столетий; она никогда не была в силах всецело отряхнуться от пут «язычия» (вплоть до наших дней) и считала вполне нормальным — к а л е ч и т ь живую народную речь, воспроизводя ее на письме в таком виде, который подходил бы к духу мертвого «язычия» (стор. 260). Щасливі винятки щодо цього, звичайно, були (Іван Франко та ті, хто поділяв його мовні позиції), але в основному, надто в прозі, «язичіє» дуже довго більшою чи меншою мірою давало себе взнаки.

Про теорію та практику Івана Франка, який мав прокладати шлях єдиній українській літературній мові на засадах наддніпрянських говорів, борючись проти «язичія», з одного боку, та вузькодіалектних уподобань інших західних представників української літератури — з другого, див., наприклад, цінний матеріал в змістовній кандидатській дисертації Н. П. К о р н і є н к о (автореферат: «Борьба И. Франко за чистоту и богатство украинского литературного языка на общенародной основе», Львівський університет ім. І. Франка, 1953). Цікаве, зокрема, виразне висловлення Івана Франка: «Кожний, хто брався писати тою мовою [тобто літературною українською], наскільки черпав із книжкової традиції, мусив зачинати від Котляревського, Квітки, Шевченка, Марка Вовчка, Нечуя-Левицького, мусить бачити, що тут, у мові тих письменників, лежить основа того типу, яким мусить явитися вироблена літературна мова всіх українців».

землях розвивалась з деяким запізненням порівняно із східноукраїнськими і літературна мова, народна в своїй основі. Ця літературна мова значною мірою грунтувалась на місцевих південно-західних діалектах. Хоч нею користувався, зрештою намагаючись зблизити її з «наддніпрянською», такий великий майстер художнього слова, як Іван Франко, вона не ставала, однак, до кінця унормованою, одноманітною тією мірою, якою цього вимагають становище й функції справжньої літературної. Як тільки політичні умови життя українського народу забезпечили йому існування в єдиній Радянській державі, а його мові становище державної з усіма належними їй функціями в кордонах великої соціалістичної держави, — західні особливості позбавилися свого історичного сенсу і значення і в наші дні можуть вважатися вже повністю віджилими.

Кілька зауважень про виникнення, діалектну базу і розвиток особливостей літературної мови в Західній Україні.

Характерно, що народження цих особливостей відбувалось власне не раз і не два. В історичній обстановці, коли сили національної консолідації виявлялись ще не досить виразно і раз у раз наштовхувалися на міцний опір ворожих українському національному рухові чинників у колишній Австрії, мало не кожний український представник того або іншого жанру великою мірою повинен був діяти навпомацки залежно від своїх уподобань та ініціативи. Усталених для наслідування зразків він знаходив зовсім мало, та й те, що придавалось до наслідування, було досить обмежене жанрово. Отже, відкривалась і широка можливість діяти самостійно, і потреба досить незалежно будувати не тільки свій літературний стиль, а й саму мову — її граматику й словник [1]. На цьому історичному тлі, надто з часу, коли досить міцно заявили про себе демократичні тенденції представників української інтелігенції (четверте десятиріччя XIX ст.), виявились спроби більшою або меншою мірою застосовувати діалектні основи в літературній творчості. Виразний приклад щодо цього — хоча б творчість Василя Стефаника (1871—1936) з переважно говірковою основою діалога — саме тим, як говорили на його рідному Покутті (в селі Русові біля Снятина). Вже самому Стефаникові було ясно, що обраний ним шлях — не той, що годиться для широкого літературного діяння та впливу, і не той, що його потребують інтереси нації, і його власні слова, сказані 1926 р.: «Я вже давно просив одного нашого граматика, щоб мені переклали на чисту українську мову все те, що написав», — у цьому відношенні дуже характеристичні. Щоправда, Василь Стефаник як художник певного типу навіть і для Західної України не становив собою закономірного явища на шляхах розвитку літературної мови, але він

[1] Певне уявлення про те, як у конкретній історичній обстановці відбувались перші кроки національної літературної творчості в Галичині та Буковині, та до деякої міри про шукання засобів відповідних стилів дає «Історія української літератури», I, 1953, стор. 202—218. Пор. і М. С. Возняк, Як пробудилося українське народне життя в Галичині за Австрії, Львів, 1924.

досить виразна паралель до того, чим по суті були порівняно довгий час у своїх «закуткових» настановах спроби літературного застосування української мови під пером перших поколінь західних письменників — представників художніх жанрів.

Ще виразнішим прикладом грунтування своєї художньої мови переважно на засадах рідної говірки є творчість буковинця Йосифа Юрія Федьковича (1834—1888). Щодо мови його поезія має виразне індивідуальне обличчя. Відбиваючи безсумнівні художні зв'язки хоча б з поезією високо цінимого Федьковичем Т. Шевченка, вона весь час в основному запліднюється і мовно і стилістично насамперед тим, що було у поета на грунті, на якому він зріс. На його прозу, як зазначалося в науковій літературі, в сюжетному, образотворчому й стилістичному відношенні впливала більше за інших Марко Вовчок, але й проза Федьковича виразно індивідуальна щодо своїх мовних засад.

Проте не слід і перебільшувати значення тих рис індивідуально-говіркового мовного вжитку, які відзначають західноукраїнських письменників. Якщо, наприклад, віршовані твори Ксенофонта Климковича (1835—1881) нашому сучасникові можуть здаватись написаними якоюсь слов'янською, близькою до української, але не українською мовою, то багатьох західноукраїнських письменників — І. Франка, О. Кобилянську та ін.— і сучасний читач може в цілому добре розуміти, хоча, звичайно, бачить у них велике говіркове нашарування південно-західного наріччя. З погляду формування «західної» норми заслуговує на увагу й той факт, що певна спільність граматичного й літературного вжитку самих «заходян» разом із розвитком спільного літературного контакту досить виразно намічалась у них щодо багатьох лексем і граматичних особливостей їхньої мови, але згодом дедалі більше поступалась перед міцним впливом, що йшов з українського Сходу. Повністю в них, як відомо, виразне діалектне нашарування, проте, ніколи не було усунене до самого часу возз'єднання Західної України з Радянською [1].

У наш час історія владно сказала своє слово, і, оглядаючись на шлях, пройдений українською літературною мовою від часу Котляревського, не можна мати найменшого сумніву ні в справедливості положення про виникнення національної української літературної мови на полтавсько-київській говірковій основі, ні в тому, що, відповідно до всього розвитку цієї літературної мови, саме полтавсько-київська її основа назавжди асимілювала тимчасові місцеві (іноговіркові) відхилення.

---

[1] Найхарактерніший вияв думок передових «галичан» щодо наближення їхньої літературної мови до «наддніпрянської» становить відома передмова І. Франка до третього видання «Лиса Микити» (1902 р.); див., зокрема, його висловлення: «Я дбав про те, щоб мова моєї перерібки, не тратячи характеру галицько-руського наріччя, все-таки не разила й українців і наближувалася до тої спільної галичанам і українцям літературної мови, якої витворення так дуже потрібне для нашого суспільного літературного розвою» (стор. XV).

УКРАЇНСЬКА МОВА В ДОКУМЕНТАЛЬНОМУ ПИСЬМЕНСТВІ XIV І ПІЗНІШИХ СТОЛІТЬ

Проти перших зразків української національної літературної мови, які дістали свою основу в південно-східних говорах і яким судилось історично відкрити шлях дальшому розвитку цієї мови, далеко менше значення належить виявам українського письменства на іншій діалектній основі, виявам, що хронологічно передували створенню літературної мови української нації. Застосування української мови в її виразних ознаках у старовинному письменстві юридичного або взагалі урядового характеру констатується документами, починаючи з XIV ст., але ще не відбиває при цьому повної свободи від писемно-книжної традиції попередніх часів. Цей тип староукраїнського письменства дуже близький до того, який одночасно існує на землях з білоруським населенням, і в ньому національна свідомість ще певний час не знаходить помітного вияву більше, ніж протиставлення тих, хто говорить не «по-руськи», представникам інших мов; причому моменти одмінності релігійної та феодально-державних меж міцно заявляють про себе, весь час перебиваючи ознаки виразно мовні. Соціальна верхівка, яку найбільше обслуговувала ця мова, мовно відчуває свою належність до певної народності, але феодальні відносини, отже й інтереси, щільно зближують її з верхівкою (верхівками) іншомовною (іншомовними). Виразно про це свідчать власні імена: імена іншомовні в цих документах раз у раз виступають, відповідно до фактичного стану в житті, поряд з українсько-білоруськими.

Немає сумніву, що документи писемної мови цього часу за своїми діалектними ознаками відбивають або «західноукраїнську», або «білоруську» основу.

З часу спустошення Києва в середині XIII ст. (1240 р.), коли він уже мав досить міцних спадкоємців і почасти суперників своїй культурі в різних політичних центрах,— на території князівств і областей (земель), де формувавсь український народ, особливого значення, але на порівняно недовгий час, набув на заході Галич, столиця Галицько-Волинського князівства [1]. Його успадкована

[1] Але, звичайно, великим перебільшенням є припущення проф. О. Є. Преснякова, висловлене ним в «Украине.— Вестнике культуры и политики». Пг, 1918, № 9 (цит. за згадуваною нижче книгою В. Пашуто): «Українська народність склалась у найглибших основах своєї національно-культурної індивідуальності за час

з Київщини культура і з нею письменство (література) могли за територіальними умовами ввібрати в себе, поряд з переважним візантійсько-болгарським впливом, дещо корисне із впливів західноєвропейських. Це обіцяло при сприятливих обставинах своєрідний розвиток письменства і книжної мови.

Але відносна політична міць Галича, весь час розхитувана ворогуючими всередині країни силами феодального ладу [1], не витримала тягаря боротьби з західними державами (Угорщиною, Польщею та ін.) і страшної сили татар, що загрожувала Галичині долею Наддніпрянщини. В середині XIV ст., із втратою Галицько-Волинським князівством самостійності, роль спадкоємця колишньої київської культури переходить певною мірою до руської частини Литовської держави [2].

Уявити собі високий розвиток книжної мови в Галичині часу її недовгого процвітання дає змогу вже така визначна із стилістичного погляду пам'ятка, як Галицько-Волинський літопис (дійшов у новгородському, так званому Іпатіївському списку XV ст.).

Щоправда, як зазначив акад. О. О. Шахматов [3], у Галицькій державі рано виявився і далеко пішов процес роз'єднаності між панівними класами і народом. Перші, досить швидко піддаючись західним впливам, із слов'янських — найбільше польському, денаціоналізувались і дедалі менше виділяли з свого середовища людей, схильних працювати в письменстві східнослов'янського типу з його південнослов'янською основою, а відчуженість культурної верхівки від народної мови позбавляла останню всякої змоги запліднити своєю мовою (в широкому розумінні слова) будь-які типи письменства.

Щодо письменства державно-побутового, то до нас дійшли пам'ятки актової мови Галичини (з другої половини XIV ст.), які свідчать уже про такий розрив між мовою книжною церковною і мовою цих актів, що небезпідставно можна твердити, як про це зазначає, наприклад, проф. І. С. Свенціцький (Нариси з історії української мови, Львів, 1920, стор. 65), про майже повну незалежність розвитку кожної з них [4].

Політичне зміцнення та створення нового центру східнослов'янського письменства — Литовської держави — означало новий етап

блискучого, хоча й короткого розквіту самостійного політичного життя Галицько-Волинської Русі Романа Мстиславича «самодержца всея Руси» і його знаменитого сина «короля Галицкого» Данила, зміцніла й ширше розгорнулася в етнічно багатому й тривожному побуті України, Польського королівства й Литовського великого князівства».

[1] Докладно див. грунтовну книгу: В. Т. Пашуто, Очерки по истории Галицко-Волынской Руси, АН СССР, 1950.

[2] Пор. «Очерки истории СССР. Период феодализма IX—XV вв.», II, М., 1953, стор. 561—564.

[3] А. А. Шахматов, «Украинский народ в его прошлом и настоящем», т. II, Пг, 1916.

[4] Чи так уже було здавна взагалі на слов'янському Сході, як гадає він та інші,— це питання лишається спірним.

у розвитку книжної мови. Звичайно, етнічний склад цієї держави був не такий, як у державі Романа і Данила Галицьких, проте слов'янський елемент і чисельно [1], і культурно переважав у ній елемент балтійський, і саме східнослов'янський став основою для актової мови країни як мови великокнязівської канцелярії, а за нею — канцелярій меншого значення. Цей слов'янський елемент був здебільшого «білоруський» (належав потомкам племен дреговичів, кривичів та радимичів), але, як є всі підстави припускати,— із значною домішкою елемента «українського» (південноруського), що чимдалі набирав більшої сили.

Суспільно-політичні відносини в Литовській державі ще менше, ніж у державі галицько-волинських князів, що володіли землями, в основному етнічно однорідними й мовно спорідненими, сприяли консервативності православної церкви та тим тенденціям, які характеризували її духовенство серед етнічних груп і на територіях, де воно було впливовим. Отже, успадкована книжна церковнослов'янська мова в застосуванні до практичних потреб державного життя не тільки не лишалася непорушною, а, навпаки, дедалі більше поступалася і своїм лексичним складом, і морфологією, і тим більше фонетикою перед живою розмовною та впливами світського характеру, що йшли також із Заходу (латинь, елементи німецької і польської мов). Наслідком цього було застосування строкатої мішаної мови з елементами церковнослов'янськими, білоруськими, українськими, польськими та ін., серед яких, до речі, майже зовсім були відсутні балтійські — литовські. Імовірно, що як зразок рано придалася вже актова мова, що створилася в Галичині.

Наводимо влучну характеристику цієї мови, що її зробив П. Житецький: «Відомо, що завойовники литовці підкорилися впливові російської освіченості, яка процвітала у найкращі часи на київському півдні. Сам Ягайло (1350—1434) говорив тільки російською мовою, до часів Сигізмунда-Августа (король — 1548—1572) у Литві панувала російська мова, тому й мова актів — російська. Але це є не цільна мова з основними рисами одного якого-небудь наріччя, а діалектна мішанина особливостей південноросійських та білоруських з великою домішкою канцелярської одноманітної фразеології. За нашим спостереженням, білоруські елементи виразніше виступають у XV ст., малоросійських більше в XIV ст., незважаючи на порівняно меншу кількість актів XIV ст., що дійшли до нас» (Очерк звуковой истории малорусского наречия, К., 1876, стор. 279—280) [2].

Повага до традиційної мови південно- і східнослов'янського православ'я — церковнослов'янської, з якою виразно асоціювались уявлення про вірність конфесії, що стояла перед тиском ззовні

[1] При великому князі Ольгерді (1345—1377) руські землі вже становили 9/10 князівства.

[2] Останнє положення, проте, навряд чи вірне; в усякому разі воно потребує важливих уточнень — пор. нижче.

і загрозою свого знищення, не врятувала й цю традиційну мову від проникнення особливо в жанри нелітургійного характеру, в жанри, що тільки більш-менш щільно стикались з церковністю,— все більшої кількості мовних елементів світського письменства. Письменство конфесіонального характеру, при всій натуральній для нього консервативності, не могло точно додержувати старовинних зразків церковнослов'янщини насамперед через те, що культивування цієї для східних слов'ян XIV—XV ст. вже цілком штучної, препарованої мови вимагало такого довголітнього навчання і такої суворої, по-своєму досконалої школи, якої вже не могло бути в країні, що її зв'язки з центрами православ'я на цей час уже міцними не були. До того сама церковнослов'янська мова з часу підвищених вимог до неї переважно в напрямі болгаризації, особливо в правописі, що став після так званої реформи патріарха Євфімія Тирновського (кінець XIV ст.) і його послідовника в Московській Русі митрополита Кіпріана (болгарина ж родом) надто штучним, ускладнилася настільки, що вивчення її перетворилось у завдання ще складніше, ніж у часи Київської Русі. Залишитись вірними цій далекій від звичайного говоріння, від мови живого оточення, мертвій і, разом з тим, суворо вимогливій мові не могли навіть, як на стару мірку, високописьменні люди Галичини та інших західноукраїнських земель. З одного боку, ці труднощі, з другого— сама потреба зробити конфесіональну мову ближчою, зрозумілішою віруючим (а в цьому відношенні з XV ст. міцно діяв і приклад слов'янської — чеської реформації) порушували старі звички та уподобання, і натурально відбувався процес дедалі більшого проникнення в традиційну церковнослов'янщину елементів, уже узвичаєних у мові актовій.

Найдавніша грамота, що нею відкривається ряд письмових документів з досить виразними рисами української мови, належить часові близько середини XIV ст. (1341 р.). Це відома грамота великого князя литовського Кейстута та його брата волинського князя Любарта торунським купцям [1]. Грамота дуже коротка, і повний аналіз її не становить труднощів. З лексичного боку в ній мало характеристичного, тобто такого, що вказувало б на специфіку української мови в її пізнішому, надто сучасному стані. Слово *містичь* «житель места, города» («к мѣстычемъ»), за «Материалами для словаря древнерусского языка» (II, 244—245), трапляється тільки в пам'ятках південно- і західноруських. За фонетичною ознакою (**ы** із **и** /**і**/) це слово в даній грамоті походить від представника говірки — предка сучасних нам українських [2]. До речі, це єдиний приклад цього і близького часу з такою заміною

[1] Видана останній раз В. Розовим в «Українських грамотах», І, К., 1928, стор. 1—2.

[2] Щодо *свѣтычь* «факел», яке зустрічається тільки у тверитина Афанасія Нікітіна («Хожение за три моря», 1466—1472 рр., 1948, стор. 40), то воно, здається, існує тільки як діалектне українське і якось з півдня випадково потрапило до нього в українській-таки фонетичній оболонці.

и в слові *мѣстичь;* всі цитовані І. І. Срезневським приклади — з **-ичь**. Поза словом *мѣстычь* вся лексика спільна східнослов'янська або навіть слов'янська взагалі. До східнослов'янських слів належать: *черес* (скорочено — *чес*) «через» (за фонетичною ознакою) і *заимати* («не велю ихъ заимати») «чіпати; захоплювати» (переважно, але не виключно — українське і білоруське) і давнє східнослов'янське запозичення з грецької — *грамота*. Щодо *закажати* («абы вамъ не закажали») «заважати», то прямого відповідника цьому слову в такому його вигляді в східнослов'янських мовах немає, але споріднені йому *заказать* тощо в значенні «заборонити» відомі їм всім, як і західнослов'янським мовам, і не виключена можливість, що представлена в цій грамоті форма становить або староукраїнську контамінацію з «заважати», або українсько-білоруську контамінацію з *казити* «псувати». Форми відмінювання як іменникового, так і дієслівного всі староруські без жодних специфічних діалектних ознак, а закінчення 3-ї особи однини *поидеть* і ознака класу дієслова в множині наказового способу *не блюдитеся* (а не «блюдѣтеся»), *поидите* (а не «поидѣте») не збігаються з панівними рисами теперішньої української морфології.

Хронологічно близька до цієї пам'ятки грамота, видана коло 1349 р. [1] польським королем Казимиром слузі Іванові в місті Казимирі. Для її лексики характеристичне західнослов'янське слово *слушати* «належати»: *слушаеть* «належить» (пор. чес. slušeti; ст.-пол. słuszać — калька з нім. gehören; пор. hören «чути»). І в українській, і в білоруській мовах тепер не вживається, але похідні від нього *слушно* «належним чином», *слушний (слушны)* «належний» (через польську мову) не вийшли з ужитку й тепер.

Полонізм становить *вживати* («...а вживаючи того дворища...») «користуватись» (пол. używać) з білорусько-українською заміною **у** на **в**.

Сѣножать «сінокісна лука» (пор. пол. sianożęć) — слово саме українського і білоруського вжитку *(сіно́жа́ть, сенажа́ць)*. Ілюстративний матеріал до нього в Срезневського (III, 897) в основному з західноруських пам'яток. Засвідчено воно вже в «Пчелі» XII ст. (списки XIV—XV ст.), перекладеній з грецької мови, імовірно, ще в домонгольський період (XII ст.) [2].

Діалектні ознаки цілком виразні в фонетиці: «по долѣшьнии коньць» — *долішній,* «ловища уюновая» — пор. сучасне укр. *в'юновий,* «оу вѣкъ; ни дному чаиковьцю» замість «ні одному» — поширена українська діалектна афереза.

Певні труднощі становить «нѣзы на днѣстрѣ» — «низи на Дністрі». Ми не сподівались би мати заступлення українського **и** (ы) через **ѣ**, бо останній дорівнював на відповідному мовному грунті звукові **і**. Цей факт відбиває, мабуть, у певних діалектних

[1] Міркування В. Розова з приводу її хронології див. «Українські грамоти», I, стор. 2—3.

[2] Посилання в «Материалах для терминологического словаря древней России» Г. Е. Кочина, М.— Л., 1937, стор. 321.

білорусько-українських областях вагання між білоруською й українською вимовою, при наявності вжитку ѣ в значенні і.

По-різному можна тлумачити «поколя семьюново держить» («...доки держить Семенове»). Здається, що це графічна передача українцем білоруської вимови «Семёново».

З фактів лексико-синтаксичних слід указати на типове саме для давніх західних джерел відносне *што жь:* «што жь слушаеть перемыскоѣ волости» («...що належить до Перемишльської волості»).

Решта діалектизмів двозначна щодо можливого їх грунту.

У третій грамоті — договірній грамоті литовсько-руських князів Явнута, Кейстута та ін. з польським королем Казимиром Великим і мазовецькими князями, складеній на Волині 1352 р., привертають до себе увагу такі особливості.

Лексичні: *слухають* — «не заимати намъ королевы землѣ ни єго людии што єго слухають» (власне, «що йому підлягають»); пор. сучасне українське *слухати*. Пор. у цій же грамоті: «аже поидеть на русь што литвы слушаєть...», «аже поидуть на русь што короля слушаєть...»; *дѣдичьство* (зіпсовано — *дичьство*): «...а єго дѣдичьство собѣ оузяти»; пор. ст.-укр. *дідич;* до діалектного поширення староруського *дѣдичь* див. «Материалы...» Срезневського (I, 782—783).

Фонетико-морфологічні : «*ис* королемь казимиромь польскъмь»; «тогда руси неволя поити *ис* татары»; «*ис*любуємъ»; «литовьскимъ княземъ стати *оу* холмѣ. а королеви *оу* сточьцѣ»; «кто не *оу*схочеть далѣи миру держати...» та ін.

Чимдалі, українські ознаки стають виразніші. Так, у шостій грамоті — перемишльській «купчій Петра Радціовського» 1366 р. знаходимо: *нарожѣнья* — з «новим ѣ» у закритому складі; «триисоть шистьцятого шестого» з відбиттям переходу **е > і** і з захованням м'якості **ц** (остання риса, звичайно, менш характерна, тільки як факт збереження колишнього звучання). Форми «оу шюлжичювъ», «добровоулно», «столпувьский», «друздъ», «василювъ», «прузвищемъ» тощо свідчать про виявлення переходу **о** в **у** в закритому складі.

Особливо характеристичні форми: «петр ивановычь», «стецко лоієвычь», «васько кузмычь», «ходько яголниковычь», у яких відбито перехід **и > ы** (**і > и**); в інших випадках за традицією — *деяковичь* і под.

Порівнюючи пам'ятки початку XV ст. з пізнішими середини цього століття, в останніх спостерігаємо уже трохи більшу виразність у виявленні українських мовних рис. Ось, наприклад, договірна грамота снятинського і коломийського старости Мужила Бучацького та його брата з молдавським канцлером Михайлом 1454 р. (В. Розов, Українські грамоти, № 87). Риси української фонетики в ній впізнаються й у випадках заступлення ѣ голосним **і**: *хоти(лъ)* «хотів», *оусхоти(лъ)* «схотів», *съ своими дитками,* і в уже згаданому заступленні початкового **в(ъ)** голосним **у** — *оу снятинѣ* «в Снятині», *оу коропцю* «в Коропці», *оусхоти(лъ)* із *въс-*

хотѣлъ (хоч це, як згадано ж, може так само бути і білоруською рисою). Наявним є плутання **с : із** — *исъ млиномъ сновидовским* тощо. Морфологічно українську основу відбивають форми прикметників жіночого роду, як-от: *исъ земли мо(л)давскоеи*. У писаній в Києві грамоті княгині Анастасії 1459 р. ми бачимо, наприклад, заступлення споконвічного **і** звуком **ы**: *кн(я)гины* замість «княгині», *с рѣкамы;* заступлення початкового **в** голосним **у**: *у Києвѣ;* 1-у ос. мн. *єсмо* (поряд із штучним традиційним *єсмя*). З лексики характеристичне, наприклад, крім *прислушали* «належали» (див. вище), *непорухомо* «непорушно» (пор. і в інших грамотах, у виданні Розова — № 29, 88) — слово, належне щодо основи українській і білоруській мовам *(нерухомо)*, в інших грамотах воно засвідчене також як *нерухомо* [1]. Ще виразніша наявність живої української мовної стихії в пам'ятках кінця XV ст. з іншою тематикою і більших за своїм обсягом.

Кількість рис фонетичних, морфологічних і лексичних, що наближають письменство XV ст. на території колишніх південноруських племен до сучасної нам української мови, весь час, отже, збільшується. Чи треба дивитись на цей факт як на свідчення про збільшення в живій мові відповідного населення, близького сьогочасним українцям, мовних особливостей, що проклали гостріші межі між ним і носіями споріднених діалектів або мов? Або ж стільки чи навіть більше має за себе інша можлива думка — про те, що процес збільшення «українізмів» у південному письменстві є лише, сказати б, літературно-мовний процес дедалі вільнішого проникнення в письменство розмовної стихії, раніше стискуваної суворішою нормою обмеженої кількості письменних людей переважно з виучкою церковнослов'янської школи. Друга думка, з тими або іншими уточненнями, нам здається ймовірнішою. Темпи зростання в «українському» письменстві цього часу рис, характеристичних для української мови, далеко швидші за те, що слід припустити для звичайного розвитку мови за внутрішніми законами. До того ж ці зміни надто широко відбивають відповідний рух щодо різних фактів водночас,— явище коли й не неможливе взагалі, то, в усякому разі, в природі відповідних речей дуже рідке.

Кілька міркувань щодо суворості норми, традиційної мовної манери в пам'ятках одного (ранішого) часу і можливості її зламу в іншому (пізнішому). Загальні враження з приводу цього можна вкласти, наприклад, в такі положення. Обмежуємось міркуваннями насамперед щодо світського письменства. Старий укладач правових документів через неохайність мало уваги звертає на те, що ми називаємо правописом. І він, і переписувач навіть високих канцелярій пишуть без належної уваги до зовнішньої сторони слова, і через це можливими є у важливих документах державного значення, наприклад, просто кричущі випадки гаплологізмів, понівечення слів тощо. Ось хоч би приклади цього роду з договірного

[1] Щодо *непорушно*, то це утворення не є специфічно українсько-білоруським.

листа (грамоти) литовсько-руських князів Явнута, Кейстута та ін. з польським королем Казимиром Великим і мазовецькими князями, укладеного на Волині 1352 р.: «аже поидуть *тарове* [замість «татарове»] на львовьскую землю...»; «аже поидуть *тарове* на ляхы...» і тут же «тогда руси неволя поити с *татары*» або «дасть тому *дичьство* [замість «дѣдичьство»] кто єго потяжеть», а в попередньому рядку правильно: «а єго *дѣдичьство* собѣ оузяти не оусхочеть ли король самъ». Те саме спостерігаємо і в тогочасних, наприклад, московських документах державного значення. У грамоті, що вийшла з канцелярії київської княгині Анастасії 1459 р., написано «на пямат» («на пам'ять»), а другий раз — «на пямят», обидва рази, як бачимо, з помилками. У тій же грамоті замість «а на лѣпшей справедливости...» останнє слово перетворилось у «справедливолости».

Але при всьому цьому було б великою помилкою уявляти собі тогочасного канцелярського писаря як правописного і мовного анархіста, що пише, вживаючи літери, слова і звороти за власними уподобаннями відповідно до своєї вимови («на слух») і до своїх розмовних звичок. Уважний аналіз правопису, лексики і синтаксичних особливостей документального письменства того часу, як і інших, викриває, незалежно від тих або інших хитань, мало не на кожному кроці виразну залежність правописної манери і мовного складу документів від традиційних засобів, які можуть бути простежені в них іноді на значних відрізках часу. Звичайно, часом відбувались в історії письма на певних хронологічних відрізках і в певних політичних та культурних центрах більш-менш виразні зміни і навіть «злами» традиції, але по-перше, це бувало досить не часто, а по-друге, в таких випадках менше діяв усвідомлюваний намір, ніж просто невміння залишитись на традиційних шляхах (недостатня грамотність виконувача відповідного документа, відсутність авторитетних зразків і т. ін.). Зміна узвичаєних письмових і мовних навичок, злам традиції, викликані останніми причинами, раз відбувшись, не відкривали історично шляху для гаданої сваволі, а ставали своєю чергою зразками в тому цілком конкретному, що виявилось на письмі документів певного часу та певних місцевостей. Маючи навіть такий, як може здаватися, зразок анархічного письма, як відома західноруська смоленська грамота («Договорная грамота смоленского князя Мстислава Давидовича с Ригою и Готским берегом») 1229 р.[1], у якій надзвичайно примхливо заступають одне одного **ъ** і **о**, **ь** : **е** : **ѣ** і мова якої майже вільна від церковнослов'янських впливів, ми повинні, констатуючи наявність також деяких інших більш-менш споріднених їй щодо такої манери пам'яток, припустити існування певної, хоч, може, й дуже невеликої, школи подібного «правопису».

[1] Передрукована в «Хрестоматии по истории русского языка» С. П. Обнорського і С. Г. Бархударова, I, 1938, стор. 29—34. Гіпотези про її склад тощо — в статті В. І. Борковського «Смоленская грамота 1229 г., русский памятник».— «Уч. зап. Ярославского пед. ин-та», вип. 1, 1944, стор. 27—46.

Плідні й переконливі розвідки В. Курашкевича (Gramoty halicko-wołyńskie XIV—XV wieku.— «Byzantinoslavica», V, 1932, стор. 335—365) виявили разом з даними палеографічними, правописними та мовними ще й той майже несподіваний факт, що значна частина грамот, які дійшли до нас, походять від тих самих урядовців-виконувачів, і це іноді навіть у випадках, коли місця походження певних грамот досить віддалені одне від одного. Ми маємо тепер, таким чином, абсолютно надійні дані не тільки для локалізації, а навіть для індивідуалізації відповідного матеріалу, і роль певних центрів стародавньої державності з їх характеристичними навичками виступає досить виразно. Ці навички, безперечно, існували, культивувались у певних канцеляріях і впливали відповідно до своєї політичної та адміністративної ваги на правописну та мовну манеру їм так або інакше підлеглих.

Це все слід узяти до уваги при намаганні здобути з актових пам'яток XIV і наступних століть свідчення мовного характеру, в тому числі розв'язати, хоча б як припущення, принципово важливе питання, про яке йтиметься нижче,— чому в цих пам'ятках зовсім не відбита така характеристична і, за всіма імовірностями, дуже давня українсько-білоруська мовна риса, як ***tъlt > towt**.

Отже, вже в другій половині XIV ст. із значною виразністю в актовому письменстві виступають риси української мови. Але разом з ними певною мірою заявляють про себе й західноруські риси, переважно менш окреслені. І ті й інші виявляються насамперед у фонетиці й морфології. Є в цьому актовому письменстві і своя, виразна-таки в порівнянні із східноруським (московським, новгородським, рязанським), південно-західноруська лексика, і уважний аналіз, при всій лексичній одноманітності актового матеріалу, може іноді розрізнити в ньому слова, більшою або меншою мірою специфічні для тих або інших мовних областей. Праці слов'янських учених — О. Соболевського, В. Розова, В. Ярошенка, В. Курашкевича і норвежця Х. Станга, надто з 30-х років, пролили чимало світла на цю ділянку наукових питань [1], і зроблені ними висновки дозволяють говорити вже про досить певні факти. Ось найважливіше.

Х. Станг розрізняє в західноруській мові насамперед періоди приблизно до 1450 р. (останні грамоти з канцелярії Казимира Ягеллона) і від 1450 р. до половини XVII ст., коли східнослов'янська

---

[1] Найважливіша література: В. Розов, Значение грамот XIV и XV веков для истории малорусского языка.— «Университетские известия», LVII, № 5, К., 1907; Исследование языка южнорусских грамот XIV и первой половины XV века.— Там же, III, № 10, № 12, 1913; В. Ярошенко, Українська мова в молдавських грамотах XIV—XV вв.— «Зб. Комісії для дослідження історії української мови», І, К., 1931, стор. 247—338; Wł. Kuraszkiewicz, Gramoty halicko-wołyńskie XIV—XV wieku.— «Byzantinoslavica», IV, Kraków, 1934, стор. 335—364; Chr. Stang, Die westrussische Kanzleisprache des Grossfürstentums Litauen, Oslo, 1935 (пор. важливу рецензію на останній твір В. Курашкевича.— «Roczn. slaw.», XIII, 1937, стор. 39—58). Див. також його працю «Die altrussische Urkundensprache der Stadt Polotzk», Oslo, 1939.

мова як офіційна поступово занепадає і заступається польською. Починаючись з відомої, дуже характеристичної смоленської грамоти князя Мстислава Давидовича 1229 р., західноруські актові матеріали, що походять із Полоцька, Вітебська та Смоленська, характеризуються ще виразною близькістю не до південноруських говорів, а до новгородсько-полоцьких (у першу чергу, змішуванням **ц** і **ч**) [1]. У грамотах другої половини XV ст. північноруських рис вже немає зовсім.

Спираючись на згадані дослідження В. Курашкевича, грамоти XIV—XV ст., що походять з «малоруських» областей, Х. Станг відносить до канцелярій з більш-менш характеристичними для кожної мовними рисами: а) до південноукраїнських (львівської, перемишльської і галицької); б) до канцелярії Казимира Великого (за мовними особливостями грамоти її південноукраїнські ж, але з менш вираженими рисами); в) до канцелярії Ягайла (грамоти переважно з південноукраїнськими рисами, проте без виразної одноманітності мовного складу); г) до молдавської канцелярії; канцелярська мова цього походження, за його враженням, «була українська, що перебувала під церковнослов'янським впливом («... war eine (vom Ksl. beeinflußte) kleinrussische Sprachform»); український елемент у ній мав часто цілком виявлене південне обличчя («... hatte oft ein ganz radikales, südliches Gepräge»); в деяких, частково писаних на Волині грамотах виявляється менш виразна українська мова» (стор. 8); е) до канцелярії Свидригайла (грамоти походять переважно з Луцька, проте мовно не однакові: 1) з частим заступленням ненаголошеного **ѣ** через **е** і 2) з додержанням етимологічних **ѣ**) [2].

У перший період (до 1450 р.) і мова, і орфографія грамот ще досить строкаті, неусталені. Навіть з тієї самої канцелярії виходять листи з помітними мовними та правописними відмінностями. Нормалізація наступає тільки під час панування Казимира Ягеллона, і здобутки її закріплюються надовго, причому не лише в грамотах, а й в інших типах писемного слова. Усталена канцелярська мова, з порівняно небагатьма особливостями, що зазнали деякого дальшого розвитку, в усьому істотному зберігає свій характер до кінця панування Сигізмунда (Зигмунта) III (1632 р.).

Для розрізнення походження писарів першого періоду східнослов'янської актової мови важать мовно-орфографічні ознаки.

---

[1] Див. твердження О. І. Соболевського («Русский филологический вестник», XV, стор. 23): «Разного рода исторические события, имевшие место в конце XIV, в XV и XVI вв., повели к уменьшению количества исконного населения, потомства древних смоленско-полоцких кривичей, и к движению в их земли колонистов белорусов с юга и великорусов с запада». Цю думку поділяє і Х. Станг: «Відсутність старих ознак у пізніших полоцьких грамотах викликана, мабуть, проникненням литовсько-руської канцелярської мови. Треба, далі, зважити також на можливість, що жива мова цієї області вже рано наблизилась до мови більш південних діалектів» («Die westrussische Kanzleisprache...», стор. 5).

[2] Оминаємо вказівки Х. Станга про мову литовсько-руських канцелярій Ольгерда, Вітольда та пізніших.

1. Насамперед, вживання ѣ. Серед грамот розрізняються: 1) В яких ѣ вживається незалежно від наголосу; 2) в яких ѣ зберігається тільки під наголосом, а в ненаголошеній позиції заступається літерою **е** (*в повѣте* тощо); 3) в яких ѣ і **е** плутаються незалежно від наголосу.

За свідченням сучасних говірок, писарі третього роду, без жодних сумнівів,— предки північних білорусів, тобто носії наріччя на північ і схід від Вільнюса, Мінська та Рогачова; писарі другого роду (з плутанням ненаголошеного ѣ з е) або південні білоруси, або північні українці (носії говірок на південь від Вільнюса, Мінська та Рогачова до Грубешова, Рівного, Житомира та Канева). Щодо першої групи, то, припускаючи точне додержання орфографії ѣ в основному через добру виучку, разом із тим можна гадати, що в більшості це південні українці, яким точне засвоєння традиційного правопису полегшувалось властивістю саме рідної мови.

2. Друга важлива ознака — родовий відмінок множини **ь**-основ: у грамотах з точною передачею ѣ (південноукраїнських) звичайно паралельно вживається *людий,* в інших — північноукраїнських і білоруських — *людей.*

3. Галицькі грамоти іноді відбивають заступлення ѣ літерою **и**; ще виразніша ця риса в грамотах молдавського походження; не знають цієї риси звичайно грамоти білоруського походження, а також волинські.

4. У багатьох грамотах галицьких і молдавських досить послідовно відбито новий ѣ — подовження **е** в нових закритих складах, і то або в традиційній формі саме ѣ, або з діалектними (говірковими) рефлексами: *нарожѣнья, шисть, грошювъ* (пор. *нароженья, шесть, грошев*). Звичайно цієї риси зовсім немає в грамотах, писаних білорусами, і лише зрідка трапляється вона в грамотах волинських.

5. В основному паралельними є факти, що стосуються подовженого **о** в закритому складі.

Рефлексацію колишнього подовження **о** у вигляді **у** можна, як досить часту, зустріти в грамотах галицьких і молдавських, дуже рідко — у волинських. Немає її в білоруських.

6. Південногалицькі та часто молдавські грамоти характеризуються написанням **къі, гъі**. У білоруських і волинських грамотах, крім спеціальних випадків традиційних церковнослов'янських написань, спостерігаємо, як правило, **ки, ги**.

7. Крім **ки, ги,** грамоти білоруського та волинського походження чітко розрізняють звуки **ы** і **и** (**і**), тимчасом як у галицьких **ы** та **і** плутаються після губних, шиплячих та **р**, а в молдавських звуки **ы** і **и** майже зовсім поплутані.

8. Саме галицькі грамоти часто зберігають давню східнослов'янську (вона була, як відомо, властива й західнослов'янським мовам) морфологічну ознаку —ѣ у родовому відмінку однини **ịā**-основ: *землѣ* тощо.

9. У галицьких і молдавських грамотах часто трапляється

закінчення давального відмінка чоловічого роду **-ови** (переважно у назв осіб): *стефанови* тощо. Його, як правило, немає в грамотах білоруських і волинських.

10. У галицьких грамотах ще досить часті форми чоловічого роду типу *свѣдци, намѣстци,* тоді як у волинських і білоруських їх повністю заступлено аналогійними на **-ки**: *свѣдки, намѣстки.*

11. У галицьких грамотах досить часте закінчення називного відмінка множини чоловічої відміни **-ове**: *листове* тощо.

12. Форми родового відмінка однини жіночого роду займенникової та прикметникової відміни у галицьких грамотах часто з'являються з закінченням **-и**: *єи, рускои.* У грамотах білоруських і волинських давні *єѣ, русьскоѣ* звичайно заступаються формами *єє, русьскоє.*

13. У багатьох галицьких грамотах зберігаються старі форми: *тѣхъ, тѣм* тощо і виникли під впливом їх *-ѣхъ, -ѣмъ... своѣмъ, своюми.* Пам'ятки білоруські та волинські відповідно мають аналогійні *тыхъ, тымъ* тощо.

14. Закінчення 1-ї особи множини теперішнього (майбутнього) часу в галицьких і молдавських грамотах **-мъ,** рідше **-мо,** як полонізм **-мы** (досить часто). Грамоти білоруські та волинські характеризуються звичайно закінченням **-мъ** (крім форми *єсмо*).

15. З характеристичних слів для волинських грамот типове, наприклад, *повѣть,* для галицьких — *вотнина, дѣдина.*

16. З фактів графічного порядку для переважної більшості галицьких грамот типова літера **ъі** (**ъ** + **і**), тоді як білоруські та волинські вживають переважно літеру **ы** (**ь** + **і**).

В «Очерках истории СССР. Период феодализма IX—XV вв.», II, виданих Академією наук СРСР у 1953 р., сформування російської, української та білоруської народностей відноситься до часу близько XIV—XV ст. (стор. 557). При цьому справедливо зазначається, що це питання вимагає дальшої розробки. Оскільки в «Очерках» немає критичних зауважень до того, що про це питання сказано в «Истории СССР», І, 1947 (стор. 231), варт хоча б у кількох словах зазначити, в чому сказане там викликає наші заперечення або сумніви.

«Процесу оформлення української і білоруської народностей,— пишеться там,— сприяло те, що в кінці XV ст. на західних і південно-західних російських землях стала зникати економічна роз'єднаність, посилились економічні зв'язки, утворились місцеві політичні центри. На основі старих місцевих говорів складались білоруська та українська мови з їх фонетичними й морфологічними особливостями; паралельно проходив процес оформлення білоруської й української культури. Приблизно з цього часу можна говорити про білоруську й українську народності як про особливі історико-культурні та етнічні утворення, що зросли на грунті східного слов'янства». Перша неточність цих положень полягає в тому, що процес економічної консолідації західних і південно-західних руських земель наприкінці XV ст. не приводиться в зв'язок з консолідацією

двох окремих східнослов'янських народностей — не згадуються окремі центри економічної консолідації, зміцнення яких більшою або меншою мірою повинно було сприяти поглибленню діалектної диференціації і створенню нових мовно-етнічних масивів. Друга неточність, меншого значення, — ніби поглиблення відмінності між давньоруськими діалектами, що на їх основі виникли білоруська й українська мови, виявилось тільки в фонетиці і морфології, — забута така найчутливіша до рухів життя ділянка, як лексика. Не вмотивовано виразними аргументами, чому тільки з кінця XV ст. можна говорити про білоруську та українську народності як про окремі культурні та етнічні сформування. Якщо йдеться про їх мовну одмінність від східної частини східнослов'янського масиву, то вона для говірок майбутнього білоруського типу не становить сумніву вже для XIII ст., причому не тільки в фонетичному і морфологічному аспектах (наприклад, договірна грамота смоленського князя Мстислава Давидовича з Ригою й Готським берегом 1229 р. не лишає місця сумнівам, що вже на початку XIII ст. існували риси окремого західноруського мовного типу, хоч і ближчого до північного, ніж до пізнішого південноруського). Якщо наведене положення стосується лише того, що саме з кінця XV ст. спостерігається розпад спільного білорусько-українського актового письменства, то цей факт, справді знаменний для історії писемної мови, є лише дуже відносним свідченням щодо стосунків у живій мові населення країв, де вживалась ця актова мова, і, навпаки, як ми побачимо далі, є доволі певних фактів, що промовляють за далеко ранішу і досить виразну диференціацію мовних типів білоруського й українського характеру. Справа, отже, далеко складніша.

Найкращий знавець білоруської мови акад. Ю. Ф. Карський час виникнення її визначає XIII ст. На його думку, висловлену в рецензії на статтю К. Буги «Die litauisch-weissrussischen Beziehungen und ihr Alter» («Zeitschrift für slavische Philologie», I, 1924), «...про «білорусів» не можна говорити раніше XIII ст., коли вперше з'являються білоруські особливості в давньоруських пам'ятках, що з'явилися на білоруській території, і коли з'являється саме ім'я «білоруси». Можливо, звичайно, що в народному мовленні деякі риси білоруської мови з'явилися і раніше вказаного часу, але тоді це були риси мови кривичів, дреговичів, радимичів і т. д.» [1]. Питання про виникнення української мови в тому аспекті, в якому Карський говорить про білоруську, ускладнюється, хоч це момент і не першорядного значення, несталістю самої назви народу. Для XVII ст., коли національна свідомість українського народу становила вже, безперечно, факт життя і, попри всі моменти класові,

[1] «Изв. Отд. русск. языка и словесности АН», 1924, XXIX (1925), стор. 411. Щодо назви білорусів і Білорусії, пристаємо на найбільш правдоподібне пояснення Г. А. Ільїнського (К вопросу о происхождении названия «Белая Русь». — «Slavia», VI, 2—3, 1927, стор. 388—393), що в даному разі назву перенесено з міста Бєльська, як Червона Русь дістала своє найменування від міста Червена.

політичні, релігійні та ін., що нашаровувались на провідну ознаку національності — мову, виявлялась в історичних діях народу,— ми все ж таки знаходимо, як згадувалось, у відомого історика цього часу Самійла Величка назву своєї національності навіть як «козацької».

Далі наведемо докладно матеріал, що дасть змогу з більшою або меншою певністю твердити про досить прозорі риси майбутньої української мови вже в пам'ятках за їх настановою спільносхіднослов'янських. За станом наших джерел йтиметься, справді, тільки про мовні риси, що проникають у пам'ятки і відбиваються в них більш-менш випадково і довгий час не становлять чогось, що заслуговувало б при суворій їх оцінці називатись відбиттям абсолютно чіткої національної системи. Ці риси, довгий час переважно фонетичні і невеликою мірою лексичні, помітні вже в XII ст., дозволяють говорити про деяке діалектне забарвлення, наявне в джерелах східнослов'янського письменства, культивованого на півдні та в південно-західній зоні теперішньої України. Що ближче до середини XIII — початку XIVст., фонетична специфіка української мови стає все виразнішою, а з XIV ст. заявляють про себе цілком недвозначно риси специфічно української флексії (серед них така важлива, як закінчення 1-ї особи множини **-мо**[1]) та переважно спільні з білоруською не вживані в давнішому письменстві слова. Так на протязі століть прокладає собі шлях у спільне східнослов'янське письменство, потім у письменство з виразними білорусько-українськими ознаками діалектно забарвлене мовлення української народності, що ближче до XVI—XVII ст. набуваючи специфічного обличчя, одмінного від мовлення обох інших братніх східнослов'янських народів.

---

[1] Для атематичного класу дієслів, проте, спільна з білоруськими говірками.

МАЙБУТНІ УКРАЇНСЬКІ РИСИ В СТАРОРУСЬКИХ ПАМ'ЯТКАХ (ДО XIV СТ.)

Питання про наявність українських рис і час, коли їх можна виявити в староруських пам'ятках, конкретне і, хоч багато в чому нелегке і спірне, придається до певних висновків, що становлять у своїй основі досить цінне надбання нашої науки. Його розв'язанню з методичних міркувань мають передувати тези загального характеру.

Перша. Визначення часу, коли саме говірки східнослов'янського типу почали виділяти з себе такі, в яких уже до певної міри є виразні особливості, характерні для пізнішої української мови,— ускладнюється, як уже зазначено, тим, що протягом перших століть існування східнослов'янського письменства літературна мова, відома на території сучасної України, в переважній більшості своїх характерних ознак виступає в інослов'янській оболонці. Це поширена в Київській Русі традиційна староболгарська (старослов'янська, або церковнослов'янська) мова, яку в певних жанрах було взято за літературну.

Ця мова спочатку мала церковнокультове призначення, а пізніше, в більшій чи меншій мірі, з тими чи іншими поступками місцевій вимові та словниковим особливостям, була застосована і до інших потреб, яким мало служити письменство народу, хоч, як є серйозні підстави гадати, на східнослов'янському грунті рано виник і свій тип писемної мови, переважно ділового характеру (законодавчі, офіційні акти).

У найдавніших писемних пам'ятках Південної Русі — у київських збірниках великого князя Святослава 1073 та 1076 рр., що дійшли до нас у копіях XII—XIII ст., у житіях Феодосія Печерського та Бориса й Гліба (XI ст.), у західноукраїнських «13 словах Григорія Богослова» (кінець XII або початок XIII ст.), у Галицькому євангелії 1144 р. та ін. можна констатувати лише просвічування, та й то майже виключно із звукового боку мови, деяких особливостей південноруських (південно-східнослов'янських) говірок. Традиційне письмо, староболгарський склад словника, книжно-церковне коло понять та способів висловлювання думки — все це великою мірою закриває від нас живу народну стихію південноруської мови того часу, даючи їй виступати на поверхню лише більш-менш випадково. У деяких випадках ми маємо перед собою, власне, не певні безсумнівні факти прояву народної мови, а такі, що по-

требують витлумачення, а подекуди з тих чи інших міркувань навіть і здогадок.

Друга. Прослідки (про повне виявлення не доводиться і говорити) рис сучасної нам української мови в пам'ятках спільного східнослов'янського, або руського письменства можна вказувати, тільки з'ясувавши, які саме риси української мови ми маємо на увазі. Ідеться, звичайно, про мовні особливості, що їх можна і треба виділяти як одмінні щодо двох інших найближче споріднених з українською мов — білоруської і російської.

Виразніші щодо цього, як вже почасти зазначено вище, такі.

У фонетиці: спеціальна рефлексація **о, е** в нових закритих складах (після відпадіння і випадіння зредукованих голосних); рефлексація **ѣ** як **іе, і**, обмежена і не обмежена певними умовами; збіг в одному звуку фонем **у/ы/** та **і**; відсутність пом'якшення приголосних перед **е** тощо.

У морфології: тенденція поширювати поза колишніми **u(ъ)**-основами давальний однини на **-ови** (**-еви**); збереження (без ознак відступлення) видових форм на **-овати** : **-ую** тощо.

Третя. Виявлення в староруських пам'ятках рис сучасної української мови не має бути прямолінійним, тобто зіставленням теперішніх рис української мови безпосередньо з фактами пам'яток. Українська мова в сумі своїх говірок — продукт тривалого історичного розвитку, і ознаки її мінялись протягом довгого життя їх носія — народу не раз і не два. Без урахування динамічності ознак, які в один час історичного існування мови групувались, відрізняючи її, протиставляючи спорідненим мовам, так, а в інший час — інакше, без урахування, що самі ознаки, переважно фонетичні, можуть підлягати значним змінам і втрачати своє обличчя,— не можна вірно уявляти собі характер зв'язку між мовною сучасністю і сивою давниною, відбитою в пам'ятках. Не треба, отже, дивуватись, що факти владно вимагають урахування певної плинності зіставлюваних ознак, переміщення їх значимості по відношенню до різних епох, і не треба, таким чином, вважати недоліком відповідних зазначень їх великою мірою умовний характер: ця умовність цілком відповідає природі речей, з якими маємо справу.

Відповідно до останньої тези ми маємо право відмічати як дійсно важливу «українську» ознаку, наприклад, рефлексацію **ѣ > і**, хоч, взята сама по собі, не разом з іншими діалектними ж рисами, ця ознака має щодо діалектної характеристики пам'ятки лише відносне значення, бо, як можна вважати без усякого сумніву, вона була з давніх-давен досить поширена та поширена й тепер у говірках староруського північного наріччя, безсумнівного предка сучасного північного наріччя російської мови. Великою мірою умовна і така, наприклад, морфологічна риса, як давальний відмінок однини на **-ови**. Хоч тепер вона становить серед східнослов'янських мов ознаку саме української, і, мабуть, так було і раніше, в час, коли староруське відмінювання ще залишалось

ближчим до вихідного, найдавнішого стану з виразнішим розрізненням відмінювання слів за колишніми основами на **-о-** і **-ъ-**, закінчення **-ови** в пам'ятках не було чуже також і не південним говіркам. Доводиться, отже, локалізуючи за мовними ознаками пам'ятку і шукаючи в староруських пам'ятках саме «українських» (точніше — південноруських) ознак, враховувати велику умовність їх локальності для часу, про який ідеться.

Четверта. У порівнянні з російською українська мова в усій сукупності своїх говірок виявляє ближчу спорідненість з білоруською. Ця ближча спорідненість української і білоруської мов виявляється в ряді таких давніх ознак, що по відношенню до часу пам'яток Давньої Русі їх не можна не враховувати. Це зобов'язує при спробах виявлення в староруських пам'ятках прослідків мовних властивостей, належних предкам сучасних українців, разом з ознаками, більш-менш специфічними південноруськими, не оминати й таких, що разом із староруським Півднем належали, імовірно, староруському Заходові і пізніше перейшли не тільки в українську, а й у білоруську мову (чи то в усю сукупність її говірок, чи в окремі наріччя).

З цих ознак більш за інші важать для пам'яток до XIV ст. фонетичні — зміна **в** : (ў) перед приголосними і рефлексація **trъt, tlъt** як **-ры-, -лы-**.

Зробимо тепер зауваження відповідно до окремих рис фонетики, граматики і лексики староруських пам'яток, рис, що їх можна з більшою або меншою ймовірністю визнати історично пов'язаними з південноруськими говірками — предками українських.

Із давніх мовних явищ саме в фонетиці того цілого, що об'єднується тепер у понятті української мови, найвиразніше виявляється колишня її (української мови) відмінність від решти східнослов'янських говірок, з яких утворились ті щільно об'єднані тепер в окремі мови цілості, що ми їх називаємо російською мовою (у двох її наріччях) та мовою білоруською. Натурально, отже, насамперед на цій ділянці виявити все, що можна, характеристичне давнє, яке справді свідчить про окремі риси звучання і приблизно про час їх народження або, — це є далеко певнішим, — про час їх фіксації пам'ятками староруського письменства.

Фонетичні риси мови писарів часу найдавніших відомих нам пам'яток звичайно не бувають виявлені послідовно: над ними міцно тяжіють церковнослов'янська традиція в текстах конфесіональних (а таких з усієї не дуже великої книжної спадщини дійшла до нас переважна більшість) і орфографічні навички канцелярій певних державних центрів у письменстві документальному (у договорах, у «Руській правді» і под.). Писемна спадщина староруського часу щодо її характеристики становить при цьому ще й ті великі труднощі, що її часто цілком доступна нашому науковому аналізу локалізація (встановлення місця написання) ускладнюється в переважній більшості випадків рядом моментів, несприятливих для справді певного розв'язання питання про рідний діалект пи-

саря-упорядника. Це, по-перше, те, що «оригінали», які дійшли до нас, становлять насправді копії, і в нас здебільшого немає певності, що переписувач діалектно належав до того самого кола мовців, що й укладач певного документа або книги і, отже, констатована та або інша фонетична риса не є властивістю котрогось з писарів або переписувачів. По-друге, ніколи, крім особливо сприятливого збігу обставин,— а такий спостерігається фактично дуже рідко,— не буває певності, що особа, якій належить текст, що навіть припускає точну локалізацію, народилась або набувала свої мовні й орфографічні навички саме в тій місцевості, з якої походить аналізований текст. По-третє, світське староруське письменство найдавнішої доби не можна аналізувати щодо його мови без урахування факту, до якого певно ведуть наші спостереження,— значного (крім деяких рис, про які згадаємо нижче) діяння саме в документальній мові центрів, досить щільно наближених між собою політичними зв'язками суспільної верхівки (князів, їх боярства, дружинників і т. д.), мовної koinē, досить усталеного з'єднання раніше говіркових, пізніше — спільномовних елементів.

Щоб вірно уявити собі міру проступання фонетичних рис південних говірок староруської мови в церковнослов'янських пам'ятках Давньої Русі, пам'ятках, що становлять переважну більшість і кількістю і, поготів, розміром, староруської книжної (писемної) спадщини взагалі, треба взяти до уваги насамперед той факт, що відповідні риси, зазначені в різних творах хоча б таким знавцем староруських пам'яток, як акад. О. І. Соболевський (Лекции по истории русского языка), обмежуються звичайно лише кількома прикладами, і те, що в цьому відношенні зроблено іншими (не виключаючи акад. О. О. Шахматова), не виходить за межі поодиноких доповнень [1].

Від перших століть староруського письменства (XI—XIV ст.) збереглося понад п'ятсот книг, а відповідні більш-менш надійні приклади проступання (просвічування) південноруської фонетики іноді представлені одним — трьома випадками на ціле століття (див. хоча б зазначене для відбиття **trъt, tlъt**). Навіть грамоти відповідного часу (щось із сто п'ятдесят), мовну основу яких, як є всі підстави гадати, становила саме руська мова, щодо діалектних фонетичних рис, за порівняно небагатьма винятками, мало виправдують теоретично ймовірні сподівання на виразність і багатство матеріалу.

З урахуванням всього цього, що зобов'язує до певної обережності в можливих висновках, як більш-менш імовірне можна констатувати таке.

1. При встановленні, звідки походить та або інша староруська пам'ятка без зазначення про це в ній самій, важить, які в ній реф-

---

[1] При цьому не йдеться, звичайно, про окремі діалектні риси, наприклад, новгородських пам'яток (цокання), що проти інших рано завоювали собі право в письменстві.

лекси колишнього загальнослов'янського «ятя» (ѣ). Проте відомо, що висновки, які можна зробити на підставі цієї риси, лише відносні, особливо щодо найдавніших пам'яток церковного характеру, з приводу місця написання яких доводиться міркувати майже виключно на підставі самої фонетики у випадково виявлених рисах переписувача. Рефлексація ѣ як і може виявитись однаково в пам'ятках, написаних чи переписаних і новгородцем, і киянином. Наявність у пам'ятці ікання свідчить тільки, що той, хто писав відповідний текст, не був представником східноруського (середньоруського) наріччя. Написання **и** на місці ѣ О. І. Соболевський (Лекции..., стор. 73—74) в південноруських церковних пам'ятках (галицько-волинських) зазначає з кінця XIII ст. (Галицьке Євсевійове євангеліє, 1283). Певності, що ці заступлення говорять про ѣ > і, він не висловлює і припускає, що за ними може ховатись дифтонгічна вимова — і͡е — думка, не позбавлена підстав.

Проте можна з цього приводу зазначити й таке. Важливого значення як пам'ятці саме південного староруського наріччя справедливо надається «Житію св. Саввы Освященного» XIII ст. [1], але кількість випадків рефлексації ѣ як і в цьому «Житіи» обмежується одним — *свѣдитѣльствоують* замість «съвѣдѣтельствоують», хоч справжню довідність цього єдиного випадку підтверджує і гіперизм — заступлення етимологічного **и** літерою ѣ: *пострѣщи сѧ* замість *пострищи сѧ* «постригтися» (О. Колесса, зазнач. праця, стор. 219—220). Останній факт (другий випадок, наведений Колессою, *на нослѣлѣхъ* — пор. *носило,* гр. λεκτική, λεκτίς у значенні «носилки, ноші» сумнівний, як зазначив і він сам) найдоказовіший і більше, ніж матеріал, наведений О. Соболевським, дає право гадати про наявність, хоч, може, ще тільки й діалектну, переходу ѣ саме в і, а не і͡е в південноруському наріччі XIII ст.

Відносне значення мають висновки, що їх можна здобути з топонімічного (географічного) матеріалу, насамперед нечисленного в тому, що може бути використаним для питання, яке нас цікавить, до того ж не досить певного через умовність давньої передачі на письмі. Спробу зіставити цей матеріал зробив А. Марков у статті «Заметки по русской диалектологии» («Русский филологический вестник», LXXVI, № 4, вип. 2, 1916, стор. 264—266). Він характеризує його як «деякий матеріал для вирішення питання про місцевість, де вперше виник процес стягнення дифтонга і͡е в монофтонг і...». Ним наводяться: *Зимигола* (назва племені) поряд із *Зимѣгола* з Лаврентіївського літопису в різних списках і *Зимиголи* у вступних статтях рукопису «Літопис Авраамки» (близько 1501 р.); назва річки *Піщани* (притока Дніпра) у вигляді *Пищана, Пищаньци* в Лаврентіївському літопису, *Пищана* в Іпатіївському літопису при *Пѣщана, Пѣщанци, Пѣщаньци* в цих же пам'ятках, — написання з **и**

[1] Докладно див.: A. Kolessa, Dialektologische Merkmale des südrussischen Denkmales «Žitije sv. Savy». — «Archiv f. slav. Phil.», XVIII, 1896, стор. 203—228, 473—523.

характерні для ряду і пізніших списків; *въ Ситолми* (перший раз) і в Іпатіївському літопису, *въ Ситомли* в IV Новгор. і Никон. літописах проти частішого *Сѣтомль* (назва річки під Києвом); назва містечка *Сутинъ* (у чотирьох днях путі на південь від порогів Дніпра) в ряді списків літопису, *Сутинь* у Воскрес. літопису проти частішого *Сутѣнь;* назва річки *Пина,* що, мабуть, походить з «пѣна», і похідна від неї назва міста *Пиньскъ,* згадувана в літопису під 1097 р. і пізніше (назва річки, проте, засвідчена лише з XV ст.); у великоруських списках XVI—XVII ст. зустрічаються випадки з рефлексами ѣ: *Пѣнескъ* и *Пенескъ*. Менше важить назва Мінська — у написанні з и відома лише з XVI ст. (раніше тільки *Мѣньскъ, Мѣнескъ*).

До наведеного А. Марковим матеріалу слід додати ще й староруське *Черниговъ* (з відповідником уже в Костянтина Багрянородного — X ст. τζερνιγωγαν «Tzernihōhan» — знах. відм.), якому відповідає сучасна вимова *Чернігів,* що її, за всіма ймовірностями, слід уважати відбиваючою глибоку давнину, — *Чернѣговъ*. Усі випадки, зазначені А. Марковим, відбивають рефлексацію ѣ тільки в позиції не під наголосом, *Чернігів* — наголошеного ѣ. Останній випадок дає, отже, право гадати, що вже принаймні з X ст. це місто населяли «íкавці» — «ie͡кавці». На жаль, етимологія назви цього міста сумнівна, якщо взагалі не неприступна поясненню. Дуже мало ймовірності, що вона походить від слов'янського імені (з гаплологією) **Чьрно-нѣгъ* (пор. ім'я чи прізвище художника *Петръ Милонѣгъ* в Іпатіївському літопису під 6707 р. або *Перенѣгъ,* «муж» князя Святослава, в «Руській правді»); вірніше, відповідне ім'я — якогось чужого походження (типу мови, з якої походить назва народу *печенѣгъ (печенѣзи)*.

2. Типовий для переважної більшості українських говірок збіг звуків ы та і церковні пам'ятки відбивають, хоч і зрідка, не раніше XII ст. [1] Більш за інші доказовими випадками є, наприклад, *сыръ (=сиръ)* і гіперистичне *стидяхоуся (=стыдяхуся)* в запису Галицького Євсевійового євангелія 1283 р., хоч і з приводу їх можна припустити вплив паралельного явища південнослов'янських оригіналів. Щодо буковинських грамот XIV ст., де збіг ы — і відбитий виразніше, припускається можливість впливу на них південнослов'янської орфографії [2].

Те, що окремими авторами (О. Колессою, зазнач. праця, стор. 500; А. Кримським, Украинская грамматика, т. I, вип. 1, стор. 208 та ін.) наводилось на доказ ранішого часу цього збігу, базується на сумнівних або зовсім невірних даних (описки, старослов'янські варіанти, давні дублети: тисѧща...: чес. tisíc, аналогійні форми тощо). За словами О. Соболевського (Лекции..., стор. 135),

[1] Раніший паралельний випадок «...да не рьци, яко осырѣѭ» у Святославовім збірнику 1076 р. замість «осирѣѭ» може бути наслідком поплутання переписувачем відповідного слова із схожим *осырѣти* «зсістися, звурдитись».

[2] Н. Дурново, Очерк истории русского языка, М.— Л., 1924, § 315.

«случаи употребления **ы** вм[есто] **и** и наоборот, указывающие на отвердение согласных перед **и**, являются в галицко-волынских памятниках уже с XII в., но до XIV в. очень редки и не внушают к себе доверия». Абсолютної певності, що перед нами в таких написаннях, що наводяться О. Соболевським, як *погубывый, просыти, съвѣтьныкъ* у Добриловому євангелії 1164 р., *о назарянынъ, седмыжды* в Полікарповому євангелії 1307 р., *съ нымъ* в Луцькому євангелії XIV ст., — справжні прояви фонетичної риси, що пізніше стала характеристичною для української мови, звичайно, не може бути. Особливо сумнівні такі випадки, як *погубывыи, седмыжды,* де списувач міг легко помилитись, уживши **ы** замість **и** перед наступним **ы**. Але, з другого боку, до певного довір'я іншим зазначеним випадкам, як викликаним живою фонетичною тенденцією, схиляє та обставина, що всі такі випадки Соболевському вдалось навести тільки з пам'яток галицько-волинських, тобто південноруських [1].

3. Здійснення в живій мові переходу **о** в **u**(у) в закритих складах свідчиться галицькими грамотами з середини XIV ст.: *друздъ, унукумъ* (1359 р.); *добровульно, прузвищемъ* (1366 р.) [2].

Перші приклади переходу **о** в **і** ряд дослідників убачав у мармароській (моромориській), тобто карпатській грамоті Грушевському монастирю 1404 р., опублікованій у «Філологічному збірнику» Чеської академії наук за 1925 р. Підставу для цього, як думали вчені, що цікавилися згаданою грамотою, давали їм написання *оу сигѣту* («у Сигіту», як тлумачили вони, припускаючи, що тут **і** аналогійно перенесено з називного — знахідного відмінка; пор. назву міста *Сигот*) і *тодѣрь* (тобто, як вони читали, «Тодір»; пор. власне ім'я *Тóдір,* род. одн. *Тодора*). Але що таке розуміння відповідних написань не вірне або в кращому разі дуже сумнівне, переконливо довів Г. Геровський у статті «О языке грамоты 1404 года Грушевскому монастырю на Карпатской Руси» («Slavia», XVII, 3, 1940, стор. 354—373). Констатуючи безсумнівний факт, що писав цю грамоту румун, Г. Геровський зробив правильний висновок, що для останнього **ѣ** не могло мати іншого звукового значення, як те, що належало цій букві саме в кирилівському болгарсько-румунському письмі, тобто **е** або **ea** (**i̯a**); до того, зауважив він, «зміна **о** > **і** в закритому складі невідома говірці міста Сигота і навколо нього, як і всьому корінному південнокарпатському руському наріччю в Моромориші... У самому Сиготі, його околицях і в усьому південному Моромориші... вимовляють *Сигýт* (із зміною **о** > у),

[1] Окреме питання становить доля звукових груп **кы**, **гы**, **хы**, які діалектно здавна виявили тенденцію до пересування свого голосного в переднішому напрямі. Безперечний випадок **і** > **ы** маємо в *кузмычь* у перемишльській грамоті 1366 р. Щодо *вѣсних,* то ми, всупереч І. Панькевичу (Дві лемківські грамоти з початку XVI століття.— «Slavia», XXIII, стор. 25), вбачаємо в цій формі факт нефонетичний: це, ймовірно, гіперизм переписувача, який заступив через **і(и)** некнижне **ы**.

[2] А. Крымский, Украинская грамматика, т. I, вип. 1, М., 1907, стор. 152 і далі.

у північно-західному Мороморишi... Сигӯт, згідно з пануючою там вимовою на **у** або **ӯ**...» (стор. 362). Щодо читання «Тодір» Геровський зауважує, і з його міркуванням теж слід погодитись: «*Тодѣръ,* за Панькевичем, теж треба читати *Тодір,* як це ім'я начебто звучить не тільки коло Сигота, а й на Буковині... Однак і те й друге неправильно; коло Сигота кажуть *Фéдур* (< *Федо̄р*), а на Буковині це ім'я звучить *Тóдер* (а не *Тóдір*), як говорять і румуни, від яких воно запозичено» (стор. 363). Перший більш-менш надійний приклад **і** з **о** А. Кримський зазначив у буковинській грамоті 1436 р.: *на иткилѣ* (пор. теперішнє *відкіля* з *отъколѣ); з середини XVI ст. написання з **і** з **о** поширюються.

Процес подовження **о** навряд чи міг бути віддалений скільки-небудь значним часом від занепаду зредукованих голосних; скоріше їх треба уявляти як одночасні процеси. Отже, можна було б сподіватись, що перші приклади змін цього роду виявляться у пам'ятках одночасно з прикладами відпадіння — випадіння глухих (зредукованих). Але фактично це не так: втрата (може, спочатку тільки діалектна) зредукованих голосних у південноруській області припадає, за пам'ятками, на час з середини XII ст., а перші випадки написань **оо** в закритих складах констатуються в Галицькому євангелії близько 1266 р.: *воовьця* із *овьця* «вівця», *воовьчихъ* «вівчих», потім вже на початку XIV ст. в Полікарповому євангелії 1307 р.: *воотця* із *отьця* і в новгородському Іпатіївському списку Галицько-Волинського літопису (стор. 544) *воотчину* [1].

Проте навряд чи можна цій хронологічній різниці в документації надавати серйозного значення. Звертає на себе увагу вже сама нерішучість правописного виявлення останньої фонетичної риси: перший приклад з середини XIII ст., а другий відомий вже тільки приблизно через півстоліття. Правописна традиція за церковнослов'янськими зразками лишається, отже, щодо непозначування подовжених **о** стійкою, і порушена вона,— і це навряд є щось цілком випадкове,— лише в двох однотипних словах-коренях: *овьця* > *воовьця, отьця* (род. відм. одн.) > *воотьця* вже з характерним також для пізнішої української мови приставним **в** перед рефлексами **о** в закритому складі [2] і зі звучанням, що могло нагадувати в графічному відношенні здавна звичне при прийменнику **в**(**ъ**) (та інших, що закінчувались на приголосний): **во овьцю*, **во отьця* тощо [3]. Згадаємо, до речі, оскільки це як непорозуміння впливало на аргументацію декого з учених,— що південноруська (українська) зміна характеру **о** в закритих складах є явище, абсолютно відмінне від схожого в російських і білоруських говірках, де **о** наближається до **у** (**о**ʸ, ʸ**о**) в спеціальних умовах — як рефлекс **о** з колишньою інтонацією, паралельною так званій «новоакутовій»,

---

[1] А. И. Соболевский, Лекции по истории русского языка, М., 1907, стор. 51.

[2] Див. докладніше нижче в «Історичному коментарії до української мови».

[3] Пор. «Исторический комментарий к русскому литературному языку», вид. 5, К., 1958, стор. 90

найкраще відбитій в чакавському наріччі сербохорватської мови (пор. в авторовій статті «Східнослов'янські мови як джерело відбудування спільнослов'янської акцентологічної системи». — «Мовознавство», IV—V, 1947, стор. 11—12).

4. Найдавніше слов'янське **е** тепер в (історично) закритих складах рефлектується в літературній українській мові та в більшості говірок як **і**. В пам'ятках такий перехід безпосередньо засвідчений з XIV ст., наприклад, у Путенському євангелії: *нестроинья* (з «нестроєнья»), *крѣнъ сильныхъ* (тобто «кринъ сельныхъ»). У говірках цьому **і** відповідають також інші звуки: в північноукраїнському наріччі, замість **і**, виступають у наголошених складах **і͡е**, рідше **ўе**, **ўи**, **ўі**, найрідше **ў**. В окремих говірках досить виразно виявляється різниця рефлексації колишнього **е** залежно від положення перед м'якими (тепер або в минулому) або ж твердими приголосними: лемківські *лют* «лед», *мют* «мед», але *сім* «семь», *камінь* «камень» [1].

Великою науковою заслугою акад. О. І. Соболевського є документальне, за пам'ятками, обгрунтування (Очерки из истории русского языка, I, К., 1884) в дусі думки, висловленої ще О. О. Потебнею в розборі «Очерка звуковой истории малорусского наречия» П. Г. Житецького (в 33-у томі «Зап. АН», 1878), про наявність у південноруському письменстві вже другої половини XII ст. (напис на хресті св. Євфросинії 1161 р. і Добрилове євангеліє 1164 р.) окремого явища, так або інакше, треба вважати, пов'язаного із згаданими особливостями саме української мови, — нового ѣ (вживання букви ѣ замість **е** в нових закритих складах у позиції перед м'яким приголосним): *пѣщь, сѣдмь, камѣнь, матѣрь, весѣлье, камѣнье, въ нѣмь,* але *пещи, на камени, матере* тощо [2].

Критика розуміння О. І. Соболевським цього явища південноруських пам'яток (В. Шимановського, А. Ю. Кримського та ін.) не змогла серйозно підірвати значення зробленого ним спостереження, і сучасна наука виходить як із тези з того, що на новий ѣ південноруських пам'яток слід дивитись як на безпосереднє свідчення наявності вже в другій половині XII ст. після падіння зредукованих (глухих) голосних спеціальної фонетичної риси, яка стосується південноруської мовної області. Окреме питання, що не становить зараз предмета нашого розгляду, — про локалізацію південноруських пам'яток з уживанням нового ѣ: чи становить

---

[1] За всіма ймовірностями, як згадано, найновішою з усіх рефлексацій колишніх **о**, **е** в закритих складах є найпоширеніша тепер рефлексація цих звуків як **і**. Українські говірки дають змогу проілюструвати стадії наближення, і такого, до речі, зовсім незвичайного, як перехід **о** в **і**, і далеко натуральнішого з фізіологічного погляду, як **е** > **і**.

[2] На роль саме втрати зредукованого голосного **ь** для подовження **е** в попередньому складі вказує і той факт, що новий ѣ відсутній у пам'ятках, які не виявляють ознак падіння глухих голосних, наприклад, у Галицькому євангелії 1144 р., в Успенській мінеї XII ст. і под. (Пор. А. Шахматов, рец. на «Украинскую грамматику» А. Крымского.— «Roczn. slaw.», II, 1909, стор. 162).

це явище галицько-волинську особливість, чи воно більш посунено на схід і відоме також Київщині цього часу. Далеко більше важить у тому аспекті, що нас цікавить, інше питання — якою мірою те, про що свідчать південноруські пам'ятки XII та найближчих століть, має своє пряме продовження в фактах сучасної нам української мови.

Не можна з абсолютною переконливістю твердити зараз, що сучасні нам фонетичні відношення в українській мові точно відповідають давнім південноруським: матеріал, який є в нашому розпорядженні, багато в чому спірний. Але й достатня кількість фактів також і на користь, принаймні великої, імовірності того, що як українські говірки, до того ж чи не в своїй більшості, так і сама літературна українська мова зберегли досить чіткі прослідки давньої фонетичної диференціації рефлексів голосного е в закритій позиції. На користь того, що **е** в закритих складах не подовжувалось перед приголосним з відпалим або випалим **ъ** (зредукованим голосним заднього ряду), промовляють такі, наприклад, слова: *мед, клен, вех* — рос. «вёх, Sium L.», *ясен, перепел, репел* — рос. «коноплянка», *стрепет, трепет; лет, рев, тес; наклеп, замел, перемет, замет; леткий, меткий; підметка,* можливо, *Коваленко, Петренко* і под. [1]

Те, що можна навести як таке, що суперечить прийнятій рефлексації, припускає більшою або меншою мірою правдоподібні пояснення. Так, наприклад, форми чоловічого роду однини минулого часу на **-л** із **-лъ** з'являються суспіль з **і** — рефлексом подовженого **е** : *пік* (жін. рід *пекла,* середн. рід *пекло* і т. д.), *ніс* (жін. рід *несла,* середн. рід *несло* і т. д.) тощо Подовження (перехід в **і**) **е** в цих формах — мабуть, специфічне явище, викликане відпадінням кінцевого сонорного звука (**л**).

Щодо форм типу *вів, плів* з *vedlъ, *pletlъ, у яких вже за давньослов'янської доби, а ймовірно ще й раніше, ***dl**, ***tl** перейшли в **l** та в яких, отже, не було відпадіння сонорного звука за попереднім приголосним, то ці форми могли здобути своє **і** нефонетично — за зразком *пік, ніс* і подібних.

У формах родового відмінка множини *сіл* (до *село*), *пліс* (до *плесо*) і т. ін. колишнє подовження **е**, найімовірніше, як дозволяють

---

[1] Відповідно до старослов'янського **ледъ** (рос. *лёд,* родовий відмінок однини *льда* і т. д. щодо відмінків з випадінням голосного — секундарний, аналогійний факт) треба сподіватись мати в говірках, що лежать в основі літературної української мови, форму *лед.* Насправді ж у ній вживається *лід* з двома формами родового однини і т. д.— *леду* й *льоду* (пор. і *льод*). Проте діалектно досить відоме і *лед* (пор. Е. Огоновський, Studien auf dem Gebiete der ruthen. Sprache, 1880, стор. 29; І. Верхратський, Знадоби для пізнання угорсько-руських говорів, I, 1899, стор. 12); *лед* у лемків між річками Лабірцем і Ужем зазначає І. Панькевич (Українські говори Підкарпатської Руси і сумежних областей, 1938, стор. 52), зазначалась ця форма в подільських говірках і т. д. Справжньої картини поширення форм *лід* : *льод* : *лед* досі ще немає, і важко, отже, уявити і дійсні стосунки між ними. Проте саме існування форми *лед,* паралельної формі *мед,* може, не завдячує самій аналогії інших відмінків.

міркувати свідчення інших слов'янських мов, фонетичного характеру і пов'язане з дуже давніми (ще дослов'янськими) особливостями наголосу родового відмінка множини [1].

Третя категорія (з великою кількістю прикладів), в якій **е** переходить в **і** також перед колишнім складом із зредукованим голосним заднього ряду,— утворення іменників жіночого роду зменшувальних і зневажливих на **-ъка**: *тітка, лебідка, перепілка, п'ятірка* тощо. Ця категорія припускає розуміння свого **і** як рефлексу наддовготи («новоакутової» інтонації), що фонетично виникала в цьому положенні з утворень від іменників з голосним, який був у позиції перед наголосом (*teta), і в таких, де наголошений склад становив результат фонетичного пересування наголосу з попереднього складу (пор. укр. *ле́бідь*, рос. *ле́бедь, пе́репел, п'я́теро* і под.) [2].

Окремі слова ніби більш за інші свідчать проти прийнятої вище тези: *по́піл*, род. *по́пелу* і *ма́тінка* з *matenъka (пор. і *у́тінка*). Вирішального значення, проте, на нашу думку, не має ні те, ні друге. Хоч у літературній мові вживається тільки *попіл*, сподівана форма *попел* справді існує, до того у великій кількості говірок. Ми зустрічаємо її, наприклад, у Космачі кол. Коломийської округи (див. текст, надрукований П. Житецьким у його «Очерке звуковой истории малорусского наречия», стор. 327), а, за матеріалами Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні, з одинадцяти обстежених сіл Переяслав-Хмельницького району Київщини у восьми виступає саме **е**, а не **і**; *попил*, тобто **в** минулому *попел*, відмічено в Золотоніському районі (колись Полтавської області) та в ряді інших. На думку В. М. Брахнова, який розглядав відповідний матеріал до «Діалектологічного атласу України», «очевидно, форма *по́пəл* (з «попел») є панівною на території Житомирської, Київської, Чернігівської, Вінницької і Полтавської областей». *Попіл* у такому вигляді потрапило, мабуть, до літературної мови з говірок, що не розрізняли окремої умови переходу **е** в **і**.

Слово *ма́тінка* справді не зовсім ясне, і найдавніша форма, на яку воно сходить (*matenъka), як і споріднені *у́тінка* (похідне з *ǫtъka), *п'я́тінка* (зменшувальне до *п'я́тниця*), може бути предметом різних здогадок. Не виключеною, проте, лишається можливість специфічної рефлексації **е** (в закритому складі) в ненаголошеній позиції. Менш імовірна тут роль афективного подовження.

З другого боку, той позитивний матеріал, на якому можна будувати докази, що **е** в закритому складі фонетично не подовжувалось перед колишнім **ъ**, так само не є цілком бездоганний. Ті випадки, що є в нашому розпорядженні (див. «Курс сучасної української мови», І, стор. 266 і далі), не виключають можливостей (надто для окремих слів) аналогійного порушення відношень

[1] Див. нижче «Історичний коментарій до української мови», стор.333 і далі.
[2] Там же, стор. 335—336.

-і- : **-е-**. Наприклад, *мед* замість *мід* могло встановитись під індукцією впливового в такого роду словах родового відмінка однини; *трепет, лет, рев* — віддієслівні абстрактні іменники, що досить легко узагальнюють основу непрямих відмінків, та ін. Менше значення має те, що в паралель до прикладів з відсутністю переходу **е** в **і** в позиції перед складом з колишнім **ъ** можуть бути наведені випадки, де й перед колишнім **ь** відповідного переходу не відбулось у мові з певною послідовністю: літ. *олень,* род. відм. *оленя* тощо. Але переважна більшість випадків цього роду має свої, досить переконливі, пояснення (див. «Курс...», I, стор. 262—263), і тому вони порівняно мало важать як матеріал для заперечення припущуваного нами закону.

Хоч, отже, в питанні про рефлексацію давнього **е** в складах з колишнім **ъ** у сучасній українській мові є чимало спірного і це питання не можна вважати до кінця розв'язаним через недостатність насамперед належної повноти відповідного діалектного матеріалу, — все ж звертає на себе увагу інше свідчення на користь того, що справді здавна існувала на українському грунті одмінність долі колишнього **е** залежно від якості наступного зредукованого голосного звука, що пізніше відпав чи випав. Є українські говірки, де в закритих тепер складах, що за ними колись ішов **ъ**, виразно відбилась рефлексація, одмінна від тих складів, де за відповідним приголосним колись виступав **ь**. Так, наприклад, не кажучи взагалі про численні північноукраїнські говірки з такою рефлексацією, для мармароської говірки у північно-східній частині Угорщини засвідчені форми: *мюд* «мед», *вюз* «віз» (мин. ч.), *вечюр* «вечір» *(вечеръ > *вечоръ);* подібні ж форми (рефлекси) характеристичні для карпатських українських говірок; пор. лемківські *лют* «лід» < *ледъ, мют* «мед», *тютка* «тітка» < *тетъка, пюрко* «пірце» < **перъко, нюс* «ніс» < *неслъ* і т. ін. проти *шість* <*шесть, камінь* < *камень, весілля* < *веселье* тощо. В усьому істотному те саме спостерігаємо і в говірках, де замість **ю (ӱ)** відбито, за всіма ймовірностями, попередню стадію розвитку відповідного голосного — **ӱу** і под. За даними пам'яток, це явище, хоч ілюструється спочатку небагатьма прикладами, наявне вже в XII—XIII ст. Щоправда, давніші приклади стосуються форм, де, з одного боку, можливі впливи паралельних із **о**, а з другого, йдеться про фонетичну позицію після шиплячих і **й**: *щюдръ* — в Типографському євангелії XII—XIII ст., *июдѣюмъ* (дав. відм. мн.) в Галицькому євангелії близько 1266 р. тощо (пор. А. И. Соболевский, Лекции..., стор. 67—68). Див. і *василювъ* у перемишльській грамоті 1366 р.

Пор. і kraljévv з рефлексом новоакутової інтонації в словенській мові, хоч і тут, звичайно, не виключена в українській мові ймовірність впливу паралельних форм на **-овъ** (літ. сучасне *Василів* і под.).

Приймаючи в основному, як і переважна більшість учених, думку Потебні — Соболевського про фонетичне підгрунтя ново-

го ѣ і зв'язок останніх написань з українським заступленням **е** через **і** в закритих складах, не висловлюємо певності, що давнє письмо щодо цієї риси було позбавлене також деяких суто орфографічних умовностей. Пошлемось у даному разі хоча б на написання «Житія Саввы Освященного», в якому суфікс **-тель**, що, відповідно до своєї історії (імовірно, занесений з книжної, старослов'янської мови), не має в живій сучасній мові переходу **е** в **і**, пишеться через ѣ (так і похідні від нього слова: *свѣдитѣльствоують* та ін.). Як виникла ця умовність, — інше питання. Для останньої категорії справді, як гадав В. Шимановський (К истории древнерусских говоров, 1887, стор. 99), не виключений, мабуть, вплив слів жіночого роду *обитѣль, дѣтѣль* (які, з другого боку, аналогійно в непрямих відмінках прибрали форми на **-ели**). Щодо спірних написань на **-ѣть** замість **-еть** у 3-й особі однини дієслів, численних у Добриловому євангелії (1164): *боудѣть, оумрѣть, можѣть,* Типографському євангелії № 7 (XII ст.), Виголексинському збірнику, то в них можна вбачати не тільки фонетичну рису, як гадав, наприклад, О. Шахматов (Очерк древнейшего периода истории русского языка, Пг, 1915, § 455, 456, докладно — в «Roczn. slaw.», II, 1909, стор. 157—159), а й також, якщо в них справді виявлені живі факти давнини, форми з аналогійним відбиттям **-и-** (**-і-**) другого класу дієслів (на **-ить**). Проте залишається і підозріння штучності відповідних написань, які можуть відбивати давнє орфографічне правило місцевої школи, виникле на фонетичній основі, про написання ѣ взагалі в позиції перед пом'якшеними приголосними. Питання про справжнє значення відповідних фактів залишається, отже, відкритим [1].

Для повноти освітлення питання про рефлекси **о**, **е** в нових закритих складах треба ще з'ясувати, якими є в нових закритих складах рефлекси найдавніших слов'янських груп ***tort**, ***tert**, ***tolt** і ***telt** в українській мові. Відомо, що найдавніше слов'янське **о** в нових закритих складах мало на українському грунті долю,

---

[1] До часу, близького до того, коли О. І. Соболевський уперше опублікував свої спостереження над пам'ятками із заступленням голосного **е** в складах, за якими відпав або випав **ь**, — **ѣ**, належить спроба В. Шимановського у книзі «К истории древнерусских говоров» (Варшава, 1887) поставити під сумнів доказовість спостережень Соболевського в мовно-діалектному аспекті. Шимановський не вважав доведеним насамперед, що галицько-волинські пам'ятки справді становлять щодо цієї риси якусь єдність, котру можна впевнено протиставити похідним з інших діалектних областей Давньої Русі, і, по-друге, що новий **ѣ**, відмічений у пам'ятках, дійсно відповідає певній фонетичній рисі сучасної української мови, а не є фактом, у своїй основі суто графічним, умовно правописним (стислий переказ дається на стор. 95—103 його книги). Аргументація В. Шимановського не втратила повністю, на нашу думку, свого значення і в наш час, але пояснення фактів, зазначених О. І. Соболевським як фонетичних у своїй основі, лишається все ж таки далеко імовірнішим і не випадково приймається більшістю дослідників; серед них без будь-яких сумнівів на точці зору фонетичності нового **ѣ** в пам'ятках стоїть О. О. Шахматов (пор. «Очерк древнейшего периода истории русского языка», § 455—457; згадану рецензію на «Украинскую грамматику» А. Ю. Кримського, стор. 156—163 та ін.).

одмінну від сильного **ъ**, тобто при *віз,* род. відм. *воза, кіл,* род. відм. *кола, піст,* род. відм. *посту,* фонетично в такій самій позиції виступає як рефлекс «єра» (**ъ**) **о**: *сон* (із *сънъ*), *мох* (із *мъхъ*), *рот* (із *ротъ*), *Рось* (річка, ст.-рус. *Рысь*). Це веде до натурального припущення, що закон подовження **о** в закритих складах та зміни **о** в напрямі до закритіших голосних звуків припинив своє діяння ще до переходу **ъ** в **о**. Останній перехід свідчиться південноруськими (південно-східнослов'янськими) пам'ятками з середини XII ст. (Добрилове євангеліє 1164 р.). Отже, імовірно, що походження **о** та зміни його перед складами із зредукованими голосними, що відпали або випали, відбулися в говірках — предках української мови перед цим часом і, за всіма відомими аналогіями явищ такого роду, не за короткий час до свого виявлення в письменстві. Можливе, проте, — в суто теоретичному плані, — припущення, що давнє **о** і нове **о** з **ъ** не були деякий час у староруській мові фізіологічно тотожні і що це визначило дальшу різницю в їх долі.

Рефлекси ***tort, *tolt** як повноголосся на українському грунті, крім положення в спеціальних умовах, що про них згадаємо нижче, не виявляють у своєму другому **о** підлягання законові, характеристичному для звичайного (найдавнішого слов'янського) **о**. В українській мові маємо, наприклад, *порох, ворон, голод, холод, солод,* а не **поріх* тощо. Досить поширене в науковій літературі розуміння цього факту як наслідку вирівняння за іншими формами (граматичної аналогії), — так думали, наприклад, О. І. Соболевський, М. М. Дурново, — на нашу думку, невірно. Проти такого пояснення переконливо свідчать випадки на зразок *борошно, сорочка* тощо, де можливість індукції з боку інших форм якщо й не зовсім виключена (родовий відмінок множини *сорочок* мав друге **о** не в закритому складі), то, в усякому разі, дуже невелика. Окремі форми з переходом другого **о** повноголосної групи в **і**, як-от рідкі *во́ріг, во́рін* (словник Грінченка), — широковживаними є тільки *во́рог, во́рон,* — найімовірніше, становлять або пізні, може навіть індивідуальні, гіперизми, або ж діалектні аналогійні утворення дуже невеликого поширення. У широкому вжиткові тільки *смо́рід* та *поріг.* З приводу останнього слова вже давно висловлена правдоподібна здогадка, що на нього вплинуло *ріг,* род. відм. одн. *рога* в значенні рос. «угол наружный, выступ всякого предмета с углами...». Менш ясним є *смо́рід* (пор. фонетичне *смо́родь*) — діалектний вплив польського smród, род. відм. smrodu? Не ясне також білоруське *смуро́д.*

Якщо виходити з припущення, що фонетичне подовження перед колишніми складами з відпалими або випалими зредукованими голосними припинилось ще перед часом появи в східнослов'янських мовах повноголосся, тобто тоді, коли існували ще тільки групи ***tort, *tolt** тощо без другого голосного звука, то довелось би зникнення зредукованих голосних у східнослов'янській області вважати за факт раніший, ніж виникнення повноголосся. Це малоймовірно, бо східнослов'янське повноголосся документально

свідчиться вже з середини XI ст. (Остромирове євангеліє 1054 р.), а перші староруські приклади занепаду кінцевих зредукованих голосних стосуються, за О. О. Шахматовим, часу, не ранішого за середину XII ст. Питання, отже, важке. Обмежуємось двома здогадками. Перша: можна припустити, що друге **о** в групах **torot** і **tolot** певний час було фізіологічно одмінним від рефлексу найдавнішого слов'янського **о** і тому не поділило в говірках — предках української мови долі останнього в період падіння зредукованих голосних [1]. Друга: якщо, як дехто гадає, деякі явища подовження голосних перед складами із слабими зредукованими набагато давніші за явище відпадіння (випадіння) останніх і здійснені вже як наслідок переходу «індоєвропейських» коротких **u** та **i** відповідно в **ъ** і **ь**, то питання розв'язується просто: українські рефлекси **о** в теперішніх закритих складах відбивають колишню довготу, якої не було в **о**, набутого групами ***tort** і ***tolt**. Є, проте, досить певні дані, що в деяких випадках доля другого **о** повноголосних груп у нових закритих складах на українському грунті була дуже щільно пов'язана з давніми акцентними відношеннями — з так званою новоакутовою інтонацією. Оскільки взагалі відбиття останньої в східнослов'янських мовах («новоакутове» **о** головним чином великоросійських говірок) зараз не викликає сумнівів, про це з великою впевненістю можна говорити і з приводу споріднених явищ української мови.

Сказане про рефлекси ***tort** і ***tolt** принципово стосується і до ***tert**, хоч про останні доводиться говорити окремо через те, що звичайно **е**, як зазначено, в закритих складах не підлягає фонетичному переходу в **і** так послідовно, тобто без спеціальної умови, як **о**. Наводимо приклади переходу **е** > **і** у рефлексів ***tert** з колишньою новоакутовою інтонацією: *черíд* (род. відм. мн.) до *чередá, черíдка; зберíг* (жін. р. — *збереглá,* середній — *збереглó*); *стерíг* (жін. р. *стереглá*) і т. д. Пор. фонетичні *верéтка* до *верéта* (род. мн. *верéт*), *мерéжка* до *мерéжа* (род. мн. *мерéж*).

Нефонетичним є **і** в *берíз* (род. відм. мн.) до *берéза,* пор. і *берíзка* (може, під впливом *рíзка*) при фонетичному *берéзка* — рос. «вьюнок» (у словнику Грінченка останнє, проте, без диференціації: *берéзка* : *берíзка*).

Немає очікуваного рефлексу новоакутової інтонації в *дерéв* (род. відм. мн.), *джерéл*. Причина спірна [2].

---

[1] Так в основному дивиться, наприклад, Л. П. Якубинський (История древнерусского языка, М., 1953, § 272).

[2] Висловлені в «Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache» (1913, стор. 76—77) заперечення проти пояснення переходу **о**, **е** в **і** в закритих складах як наслідку подовження відповідних голосних і перетворення їх у дифтонги через випадіння або відпадіння наступних зредукованих (глухих) голосних — позбавлені довідної сили. Автори, як ясно з усіх їх окремих зауважень, не були знайомі з порівняльно-історичною слов'янською акцентологією. Нічого не вартий, отже, аргумент, що «подовження, яке приймається, не доведене і не може бути доведеним: воно суперечить рутенській [тобто українській] мові, яка, оскільки її простежується, не знає довгих голосних». Зв'язок українських, як і російських, акцен-

5. Лише відносне значення має особливість, відома не тільки південноруським пам'яткам, — **е** > **о** після шиплячих перед наступним твердим приголосним, але там, де більш-менш виразно виступають інші південноруські риси, і вона, разом із ними, підтверджує просвічування скрізь умовності старослов'янської орфографії вже для певного часу говірок — предків сучасних нам українських. Для кореневих складів, і разом з тим, для випадків, що для них виключені аналогійні впливи, зміна **е** > **о** після шиплячих свідчиться з XIV ст. [1] У морфологічних категоріях, тобто там, де могло первісно йтися про вплив відповідних (паралельних) форм твердої відміни, ця зміна виступає раніше — вже з XII ст., але майже виключно в формах дієприкметників активних: *дьржащомъ* («Слово Іпполита», XII ст.), *не рассужающомъ, носящомоу* («Лѣствица», XII ст.), *поживъшомъ, приємшомоу, стоящомъ* («Тріодь Моисея Киевл.», XII—XIII ст.) і т. ін., не певних як руські форми. На фоні цих фактів спиняє на собі увагу форма *блажонъ* в «Слові Іпполита» та в Типографському євангелії XII—XIII ст. і ряд форм типу *врѣжонъ, съврьшонъ, пущонъ* (пор. і дієприкметник *движомъ* у «Житии Епифания Кипр.» XII ст.)[2].

6. Така історично типова риса, що зближує між собою українську і білоруську мови, як рефлексація **trъt, tlъt, trьt** не в закритих складах у вигляді **tryt, tlyt** (укр. *кривавий, дрижати*

тологічних явищ з інтонаційно-часокількісною системою хоча б сербської мови такий виразний, що лише повне незнайомство авторів книги з цією важливою ділянкою мовознавчої науки дозволило їм висловити наведене твердження. Традиційне ігнорування старослов'янськими пам'ятками часокількісних відмінностей голосних (непозначення їх на письмі) дуже мало говорить про те, що їх не було і в мові: для давнього письма це було тонкістю, якої воно в принципі не відбило, хоч, може, деякі спроби цього роду, випадкові і непослідовні, справді мали місце в ньому; пор. А. И. Соболевский, Мелкие заметки по славянской и русской фонетике.— «Русский филол. вестник», LXIV, 1910, стор. 119—121. Щодо **оо** в південнор[illegible]х пам'ятках, то цей факт засвідчений, як зазначено, досить виразно; пор. [illegible]ене Соболевським «рци убо ѣѣи» в Полікарповому евангелії 1307 р.

[1] Єдиний випадок у Збірнику 1073 р. *чоловѣка* може бути, як гадає більшість учених, опискою (перше **о** під впливом другого).

[2] За О. І. Соболевським (Лекции..., стор. 59), «это новое **о** мы встречаем уже в памятниках XII—XIII вв., киевских и неизвестного происхождения».

Примітка. Справи по суті не міняє те, що явище, про яке зараз ідеться, не є цілком з'ясованим по відношенню до сучасної нам мови. Відповідний закон переходу **е** > **о** після шиплячих, **ц** та **й** перед твердими приголосними, як відомо, в його теперішньому відбитті багато в чому порушений аналогійними впливами. Є труднощі також у поясненні окремих слів, як-от *дешевий, щедрий* (при діал. фонетичному *щодрий*) і под. (про них докладно див. нижче «Історичний коментарій до української мови»). Там, де йдеться про рефлексацію ***tьrt**, діє фонетичне обмеження: **ь** > **о** лише перед наступним твердим зубним приголосним, пор. *черкати, черпати*. Найбільше зупиняє на собі увагу факт, що в сучасній мові не спостерігається переходу **е** в **о** після шиплячих саме в пасивних дієприкметниках минулого часу, категорії, засвідченій з таким переходом у пам'ятках типу «Жития Епифания Кипр.». Залишимось при двох більш імовірних здогадках: 1) колишні форми типу **-жо-, -шо-** в пасивних дієприкметниках минулого часу заступлено формами на **-же- -ше-** під впливом решти таких дієприкметників; 2) при цьому міцно вплинули колишні нечленні форми множини чоловічого роду на **і**, де **е** мало з'являтись фонетично.

тощо), відбита в пам'ятках XIII і XIV ст. тільки поодинокими випадками. О. І. Соболевський міг навести з пам'яток цього часу тільки *яблыко* (ст.-сл. ıаблъко) в «Житіи Саввы Освященного» (XIII ст.) і *скрыжетъ* (із *скрьжьтъ*) в Луцькому євангелії (XIV ст.). З XV ст. кількість таких прикладів у пам'ятках, однаково південноруських і західноруських, зростає. Не має, звичайно, значення той добре відомий у науці факт, що говірки — нащадки давніших, відбитих у пам'ятках, у ряді випадків не зберегли цю рису в її чистому фонетичному вигляді. Давні відносини досить прозоро розпізнаються ще й зараз із сукупності фактів; пор. укр. *яблуко* (у, імовірно, з **о** в закритому ненаголошеному складі: род. відм. мн. *яблъкъ*, зменш. *яблъчько*), але білор. *яблыня, яблына,* форми, під впливом яких і *яблыко,* також *яблык, яблынка* (пор. в словнику Носовича *яблоня, яблонка*); українське літературне *сльозá, сльóзи,* але діалектне (західне) фонетичне *слиза* тощо [1].

7. Предмет суперечок становить питання про те, якою мірою діалектною ознакою є для часу староруських пам'яток зміна **у:в** у позиції перед наступним приголосним. Немає сумніву, що ця риса в усякому разі спільна для предків українських і білоруських говірок, йдеться лише про те, чи може вона бути протиставлена північно- і середньоруським говіркам того часу. Зауваження О. Колесси в його згаданій праці (стор. 496—499) здаються в основному вірними, і, хоча гадаємо на підставі досить частих у пам'ятках написань *ноугородецъ, ноугородьский* тощо (так ще навіть у XVII ст.), що останні відбивають вимову саме новгородців і свідчать, отже, про фонетичну рису **в > у** перед приголосними в їх говірці,— хронологія, яку можна здобути із староруських пам'яток, промовляє за різний час постання цієї риси на південно-західному грунті і на грунті північному, де вона з'являється і пізніше, і з далеко вужчим ареалом.

У пам'ятках, що їх О. І. Соболевський вважає галицько-волинськими, зміна **у : в** і зворотна досить часті і засвідчені з XIII ст. В західноруських пам'ятках він зазначає окремі (рідкі) випадки з останньої чверті XIII ст.: *в сѣбе* (в Смоленській грамоті, 1284), *вдобь* замість «удобь» (у Псалтирі, 1296), і *во отьця = в отьца* замість «у отьца» (в Полоцькій грамоті, близько 1300); в XIV ст. заступлення стає в західноруських пам'ятках звичайним.

Навіть беручи до уваги той факт, що і деяким старослов'янським пам'яткам відомі випадки змішування префіксів **въ : у** [2] і що в південноруських пам'ятках певні приклади не є ізольовані, а повторюються в інших (як зазначив О. Колесса, «Arch. f. slav. Phil.», XVIII, 1896, стор. 499), *вгодьнии* «угодьнъ» в «Житіи Саввы Освященного» XIII ст. має собі раніші відповідники в Святославових збірниках 1073 і 1076 рр., а *оупрашаше* відповідає єдиному прикладу в Галиць-

---

[1] Докладно про це див. А. А. Шахматов, Очерк древнейшего периода истории русского языка, § 372, 382.

[2] Пор. A. Vaillant, Manuel du vieux slave, I, Paris, 1948, § 45.

кому євангелії 1144 р., пор. і зроблені подібні зауваження І. В. Ягича (Критические заметки по истории русского языка, Спб, 1889, стор. 83—84),— навряд чи можна впевнено відкинути підозріння, що в подібних випадаках, принаймні в частині їх, виявилась, мабуть, насамперед південноруська стихія. Підставу гадати так дає, крім іншого,те, що в північних і середньоруських пам'ятках, за О. І. Соболевським (Лекции..., стор. 122), в замість у майже невідоме (всі винятки стосуються до слова *завтра* і споріднених з ним, де цей перехід відбувся в позиції за голосним). У двінських документах XV ст. заступлення звука у звуком в часте, але стосується міни самих прийменників у : **въ**.

Отже, навіть підходячи до справи з певною обережністю, слід з великою ймовірністю врахувати зміну у : **в** і зворотну як одну з ознак виявлення в пам'ятках XIII ст. південноруської фонетики [1].

8. Ствердіння **р**, характеристичне тепер для багатьох українських говірок і для білоруської мови взагалі, далеко не завжди може бути віднесене в давньоруських пам'ятках до власне діалектних рис, бо в даному відношенні ці пам'ятки, імовірно, лише копіюють свої південнослов'янські оригінали (пор. О. О. Шахматов.— «Roczn. slaw.», II, стор. 166) [2]. Але, разом із тим, на нашу думку, Шахматов недооцінює значення вказаних А. Ю. Кримським форм у Святославових збірниках 1073 і 1076 рр., надто таких, як *твора, сътвороу, бороуться,* де заступлені носові голосні. Справедливо вказувалось і на такі поодинокі, але показові форми, як *приобращеть* (замість *приобрѧштеть*) в Архангельському євангелії (80-а) і *градуща* (замість *грѧдѫшта*) у Виголексинському збірнику, в яких найімовірніше припустити прослідки саме південноруської фонетики. Пор. із цим знову-таки *сътвороу* (117 зв.), *оупокрыти* (75 зв.), *оубокрыти* (42), тобто передачу грецького ὑποκριτής, і кілька разів *рызы* з особливо характеристичним випадком (108) — виправленням **ы** на **и** — в Архангельському євангелії [3].

Вказівку саме на південноруську говірку із ствердінням **р** подає Христинопольський апостол другої половини XII ст. Як встановив Л. Л. Васильєв у статті «С каким звуком могла ассоциироваться буква нейотированный юс малый (ѧ) в сознании писцов некоторых древнейших русских памятников» («Русский филологический вестник», LXIX, стор. 181—206), у цій пам'ятці «юс малий», імовірно, означав ӓ, яке не пом'якшувало попереднього **р**. На користь саме такого пояснення промовляють: те, що після **л**, **н** (пом'якшуваних сонорних) пишеться **ꙗ**, не вживане тут після **р** (і **в**); те, що після **р** пишеться тільки ѧ, яке, слід гадати, дорівнювало **ӓ**; що в той час, як у

[1] Щодо київських пам'яток окремі зауваження буде подано нижче.

[2] До стану цієї риси (ствердіння **р**) у старослов'янських пам'ятках (Супрасльському кодексі та Савиній книзі) див., наприклад, A. Vaillant, Manuel du vieux slave, § 36.

[3] Див. М. А. Соколова, К истории русского языка в XI веке.— «Изв. по русск. языку и словесности», III, 1930, стор. 117 і 121.

пам'ятці пишеться **лѥ**, **нѥ**, маємо в ній тільки **рє**; що саме **р** не має значка м'якості перед іншими палатальними голосними.

9. Треба відхилити спокусу вбачати в деяких староруських пам'ятках південного походження південноруську рису у нерідкій відсутності в них написання **ь** після **л**. Такий нахил був, наприклад, у П. Житецького (Очерк звуковой истории малорусского наречия, стор. 237), який посилався на те, що в українській мові «... приголосні **л** і **н** звучать іноді твердо в тих випадках, коли можна було б, за етимологічними міркуваннями, очікувати м'якої їх вимови... Вагання щодо звука **л** помітні й у письмових пам'ятках, починаючи з найпізніших. Дуже часто в літописах Густинському, Львівському й у Самовидця (XVII ст.) зустрічаються форми: *полщи, тылко* і т. п.». Проте й П. Житецькому було відомо, що «в давньоруських пам'ятках XIV—XV ст. є також чимало прикладів ствердіння звука **л**» (приклади він наводив з Іпатіївського та Лаврентіївського списків літопису). Хоча на ранню відсутність у пам'ятках **ь** в ролі знака пом'якшення попереднього **л** у науці немає цілком усталеного погляду, але, як би не пояснювати відсутність **ь** після **л** (як і після інших приголосних, здебільшого пізніше стверділих), вона не є характеристична для самих південноруських пам'яток. Щоправда, чи не перший приклад (*свѣтилникъ*) такої відсутності зазначено саме в південноруському Добриловому євангелії 1164 р., але й це натурально незалежно від долі пом'якшеного **л**, бо занепад зредукованих голосних на південноруському грунті становить взагалі рису, ранішу за відповідне явище північноруських пам'яток приблизно на століття. З середини XIII ст. спостерігаємо те саме й у рукописах північного походження (див., наприклад, *от лну* в новгородській грамоті 1265 р.).

10. Така типова фонетична риса української мови, як відсутність пом'якшення приголосних перед **е**, риса, що виразно відрізняє українську мову в цілому від найближче споріднених з нею — російської і білоруської та сусідньої польської, виникла, як є серйозні підстави гадати, вже в давнині, точну хронологію якої навряд чи можна напевно встановити. Про давність цієї риси свідчить вже сама повнота охоплення нею всіх українських говірок. Щодо свідчень пам'яток, вони не припускають цілком безперечного пояснення, хоч і можуть певною мірою підказувати висновок про наявність цієї риси вже на початку південноруського письменства. Свідчення, про які йдеться в даному разі, такі. Так зване Архангельське євангеліє (близько 1092 р., списане із старослов'янського оригіналу, з південноруськими рисами в частині, писаній другим почерком) з великою послідовністю розрізняє старі (етимологічні) **ле**, **не** і **лє**, **нє** (**лѥ**, **нѥ**) з колишніх (етимологічних) *lj, *nj: *възлеже, съплетъше, имене, небо* тощо, але *г͠лѥть, приѥмлѥть, възлюблѥныи, съ нѥго, къ нѥмоу*. Важко сказати напевно, чи це є тільки вірністю старослов'янському (староболгарському) оригіналові, чи ж фактом, підтриманим живою вимовою. Звичайно, при останньому припущенні треба гадати, що сучасні українські форми, як-от *коле* (із *kolje),

поле (із *polje), діал. у *него* тощо, відбивають пізніше ствердіння колишніх пом'якшених **л**, **н**.

М. М. Дурново (Очерк истории русского языка, М.— Л., 1924, стор. 147—150) звернув серед іншого увагу на те, що розрізнення звуків, про які йдеться, може бути властивістю саме південноруських пам'яток і тих, як Єфрем. кормча початку XII ст. або Типографський устав XI—XII ст., що становлять списки з південноруських оригіналів. Але ця здогадка не базується на досить надійних підставах.

Факти, що стосуються Єфрем. кормчої і Типографського уставу, не дуже виразні, а головне — є серйозні дані в безперечно південноруських пам'ятках близького часу на користь того, що на південноруському ж грунті, принаймні діалектно, існувала вимова з пом'якшенням всяких приголосних перед наступним етимологічним **е**: *идѥ, кръвѥ* в першому почерку Архангельського євангелія, *будѥть* в Галицькому євангелії 1144 р., *възлѥже, знамѥніє* в Добриловому євангелії 1164 р. тощо. Отже, при такому стані даних з пам'яток не дивує, що сам автор зазначеного припущення про належність власне південноруському грунту розрізнення вимови **ле**, **не** і **л'е**, **н'е** примушений разом із тим зважати й на іншу можливість. «Можна думати,— пише він (стор. 149—150),— що в частині південноруських говірок XI ст. нове пом'якшення приголосних перед **е** ще не було повним, а остаточне пом'якшення їх у цьому положенні відбулося дещо пізніше. Але ймовірніше, що нем'яка вимова **л**, **н** перед **е** в тих випадках, коли вони відповідали старослов'янським нем'яким **л**, **н**, було тільки книжним або літературним і не збігалося з живою російською вимовою».

О. І. Соболевський (Лекции по истории русского языка, стор. 39—40), наводячи приклади вживання в давніх пам'ятках однаково — північно- і південноруських **ѥ** за приголосними, висловлював думку, що «звук **е**, изображавшийся буквою **е** после согласных и **ѥ** после **j**, звучал приблизительно так, как он теперь звучит в великорусском наречии, смягчая предыдущий согласный». Проте відповідний матеріал навряд чи достатньою мірою дозволяє зробити такий висновок. Не мають доказової сили насамперед випадки із словом *гнѥт*, бо вони, імовірно, відбивають спеціальну фонетичну умову — пом'якшення **н** після **г**, явище, відоме взагалі в східнослов'янському письменстві (пор. і сучасне укр. *гніт*, род. *гніту* замість «гнету»), широко представлене в сербській (*гњечити, гњој, гњурац* та ін.)[1]. А з Остромирового євангелія та з «13 слов Григорія Богослова» XII ст. тільки такі форми й наведені Соболевським. В інших пам'ятках (маємо на увазі насамперед південноруські) **ѥ** замість **е** зустрічаємо переважно після **л** і **н**, тобто після літер, які в старослов'янських пам'ятках

---

[1] Пор. Л. Л. Васильев, Об одном случае смягченного звука **n** в общеславянском языке, явившегося не посредством следующего за ним древнего j.— «Русский филологический вестник», LXX, 1913, стор. 71—76. Пор. і F. Trávníček, Slovanské gnetǫ || gnětǫ a pod.— «Práce filol.», 15, 2, 1931 («Roczn. slaw.», XI, 1933, стор. 60).

могли вживатись як пом'якшені, відбиваючи колишню йотацію відповідних приголосних, і це дає серйозний привід для підозріння, що староруські писарі, надто представники південноруської вимови без пом'якшення приголосних або з слабим пом'якшенням перед **е**, могли літеру **ѥ** вживати гіперистично замість етимологічного **е**. Щодо «Тріоди Моисея Киевл.» XII—XIII ст., де, як зауважує Соболевський, **ѥ** замість **е** після приголосних зустрічається дуже часто, справа й досі не розв'язана. Висловлено сумніви, чи це є справді київська пам'ятка (А. Кримський київський характер її мови категорично заперечує). Якби в результаті докладного аналізу з'ясувалось, що новгородські риси цієї пам'ятки, про які згадує Кримський (не наводячи їх), не підтверджуються і пам'ятка є, дійсно, київська, можна було б погодитись з думкою Соболевського і визнати, що пізніший стан, відбитий українською мовою (непом'якшення приголосних перед **е**), є наслідком їх ствердіння, паралельного тому, що історично відбулось з приголосними перед **і**.

Надійних даних на користь того, що першу з руських грамот, які дійшли до нас,— грамоту великого князя Мстислава Володимировича і його сина Всеволода (близько 1130 р.) писано саме в Києві і що писар великокнязівської канцелярії, який уклав її, був діалектно південнорусом, на нашу думку, немає [1]. Ця грамота, дана новгородському Юр'єву монастирю, не має жодних специфічних південноруських ознак, отже, і важлива для нас її риса — непом'якшення приголосних перед звичайним **е**, при пом'якшенні перед **е** історично (з походження) йотованим (*се, землю, повелѣлъ, всеволодъ* тощо; *почьнеть,* але *донелѣ* [донѥлѣ], *осеньнее* [осеньнѥѥ], *въ не* [нѥ]), може, як вже припускалось, бути не чим іншим, як ознакою літературної, болгаризованої (церковнослов'янизованої) вимови часу, яка цілком виразно й точно розрізняла, за свідченням староболгарських «паннонських» пам'яток, обидві рефлексації — **е** і **є**. До речі, Мстиславова грамота взагалі характерна своїм добрим правописом.

11. Як і пам'яткам західноруського походження, для південноруських, проти північно- і середньоруських, характеристична окрема рефлексація найдавніших слов'янських груп ***zdj**, ***zgj** як, імовірно, звуків **žǯ**, що передаються літерами **жч**. Так, наприклад, треба розуміти в Галицькому євангелії 1144 р. *дъжчь* (укр. *дощ,* рос. *дождь*), *ижченутся* (ст.-сл. **иждєнѫтъ сѧ**, рос. архаїчне *изженутся*), *въжчелѣшя* (ст.-сл. **въждєлѣшѧ**), *рожчье* (укр. діал. *ріжджя,* ст.-сл. **рождиє**). До етимології відповідних слів пор.: *dus-djus [2],

---

[1] Навпаки, можливо, що двічі вжитий ним в умовному значенні сполучник *даже* видає в ньому північноруса (новгородця).

[2] Склад слова, мабуть,— пейоративний префікс *dus-(duz-), пор. санскр. duš-, гр. δυσ-, та корінь *dju-, нижчий ступінь до* di̯eu̯- (*dei̯ewe-) «день, світло; небо». Вихідне значення — «поганий день» (пор. д.-інд. паралель durdivasas «поганий день, негода») («Zeitschrift für slav. Phil.», 1927, стор. 62—64). Інші етимології див. в «Этимол. словаре русск. яз.» О. Преображенського, I, стор. 187—188 і в «Słowniku etym. jęz. polsk.» О. Брюкнера, стор. 88.

*iz-gen-, *vъz-gel- (пор. рос. *желать*), рос. *розга*. Щодо укр. *дощ*, род. *дощу* замість фонетичних форм **дождж*, род. **дождджу*, то вони, мабуть, поширились не без впливу польського deszcz, род. deszczu і т. д., де в непрямих відмінках szcz із називного однини (старопольське dżdża); пор. діалектне *дрощ* при діалектному-таки *дрождж* «дрож». Подібні наведеним із Галицького євангелія приклади в Христинопольському апостолі XII ст.: *дъжчь, рожчья, измъжчаниє* (корінь *mъzg-, пор. рос.-церк.-сл. *изможденный*, рос. діал. *промзглый* «сирий, гнилий»), *ражчизати* (з*orz-žig-<*orz-gig-) [1]; в «Житіи Саввы Освященного» XIII ст.: *дъжча, ижченоуть, ражчезъ сѧ* «розпалившись» [2] та ін.

12. Бідно репрезентоване в пам'ятках явище, якому не схильний був надавати значення О. І. Соболевський (Очерки из истории русского языка, I, стор. 107—108), випадіння (в окремих словах) **г** перед **н**. Але його оцінка цього явища, безперечно, невірна. Треба в даному разі погодитись з О. Колессою (зазнач. праця, стор. 223), який у ньому вбачає українську рису: він зазначає в «Житіи Саввы Освященного» факти, цілком паралельні тим, на які Соболевський натрапляв у галицько-волинських, за його визначенням, пам'ятках: *рознѣва сѧ* (так і в Холмському євангелії, XIV ст.), *изна* (Полікарпове євангеліє, XIV ст.).

Даремно тільки Колесса розширював рамки цього вузького явища; гадаємо, що йдеться тут про випадіння **г** саме перед **н**, і явище, отже, справді становить паралель до теперішнього *знущатися* із **згнущатися*. За цими рідкими і ніби незначущими випадками втрати **г** можна з великою ймовірністю запідозрювати звукове значення **г** як **h** для південноруського грунту вже, отже, принаймні для XIII ст.

Цілком натурально припустити, що староруські говірки — предки сучасних українських могли мати в своїй фонетиці не тільки риси, пронесені мовою через пізніші століття в тих або інших перетвореннях (рефлексах), а й такі, що певний час виявлялись з більшою або меншою силою, але потім загинули і що пам'ять про них залишилась тільки або в окремих фактах пам'яток, або ж у більш-менш ізольованих словах, які живуть ще і в наш час.

Два питання про ізольовані слова. Нема належної виразності, чи справді ми маємо залишки якогось давнього південноруського фонетичного закону, що стосувався початкового ***sk** в позиції перед голосним переднього ряду, питання про який поставив М. М. Дурново в статті «Le traitement de ***sk** dans les langues slaves» («Revue des études slaves», VI, 1926, стор. 216—223). Як пробував він довести, найдавніше індоєвропейське початкове **sk** у позиції перед ***oi̯** на українському та білоруському мовному грунті має одмінну проти російської мови рефлексацію, а саме **sk**, а не **šč**, як у російській. Свою думку, проте, він примушений був базувати на досить непевних

---

[1] Пор. А. И. Соболевский, Лекции..., стор. 37—38.
[2] A. Kolessa, «Arch. f. slav. Phil.», XVIII, 1896, стор. 223.

фактах: *skoi̯p- «колоти, розщеплювати»: рос. *щепать* «скіпати», *щепка* «тріска»: укр. *скіпати, скіпка, скѣпаниє* в Іпатіївському списку літопису, *поскѣпани* в «Слові о полку Ігоревім» і под., словен. ošćep «спис», чес. oštěp «те саме», пол. oszczep і т. д. : укр. *оскіпище* (в словнику Грінченка *оскипище*) «граблище», д.-рус. *оскѣпъ, оскѣпище* в Іпатіївському списку літопису (проти *ощепище* в північних списках літопису); *skoi̯r-: рос. *щерить (зубы), ощериваться:* укр. *шкірити зуби,* білор. *шкерыць (шкеліць)* і *шчерыць зубы.*

Нам здається такий закон малоймовірним уже хоча б тому, що дуже сумнівним є збереження в будь-якій мовній галузі слов'янства давньої окремої рефлексації приголосних, бо останні здавна підлягали, як про це свідчать всі інші слов'янські мови, при двох перших палаталізаціях велярних приголосних однаковій рефлексації. Щодо рефлексації кореня *skoi̯r- привертає до себе увагу вже такий дисонуючий факт, як зазначені самим Дурново старочеське і чесько-моравське škeřiti і т. д., рос. *скалить зубы,* ст.-сл. склабитисѧ «посміхатися» і т. д., а поза цим коренем — увесь тягар доказу падає власне на один тільки корінь *skoi̯p-; цього ж, звичайно, мало, щоб бути певним, що йдеться справді про закон, а не про що інше, надто коли українське відгалуження цього ж кореня *прищепити* звучить із **щ**, а не з гіпотетичним (за «законом») **ск**. Скоріше, отже, відповідні слова відбивають ізольовані факти старих контамінацій, але дійсно характеристичних саме для давніх південноруських говірок. Не настоюючи на абсолютній вірності конкретних пояснень, як імовірне припущення можна прийняти, наприклад, що засвідчені південноруськими пам'ятками форми з початковим **ск**, предки сучасних українських *скіпати, прискіпатися* і под., завдячують своє **ск** впливу дієслівного кореня *скоп-* (пор. рос. *скопить, оскоплять* і под.), пізніше майже зовсім зниклого: зближення значень «рубати» і «різати» [1]. Проте як би справа кінець кінцем не стояла з етимологічно-фонетичною стороною питання, відповідні слова із **ск** — цінний матеріал для локалізації пам'яток і цінне ж свідчення зв'язку сучасної української мови з стародавніми південноруськими пам'ятками.

Кілька зауважень у цьому ж аспекті треба зробити щодо староруської форми *скьрбь* (і те ж **-ьр-** у похідних словах). На неї вже давно звернув увагу О. І. Соболевський («Русский филол. вестник», 1884, стор. 96, 102), і є вона, за всіма ймовірностями, особливістю саме південноруських пам'яток: Архангельського євангелія, Виголексинського збірника XII—XIII ст., «Архивской Лѣствицы» XII—XIV ст. та ін. (пор. і з вокалізованим **ь** > **е** — *скербь* і под. в Добриловому євангелії та ін.). Незалежно від вірності чи невірності пояснення цієї особливості О. О. Шахматовим (Очерк древнейшего периода истории русского языка, § 258, 314, 381),— він розуміє її як відбиття церковної вимови перенесених із староболгарських пам'яток

[1] Так в основному розглядав ці факти вже Г. А. Ільїнський («Изв. Отд. русск. языка и словесности АН», XXII, 1917, кн. I, стор. 203).

написань *скрьбь, скрьбѣти* — або Г. А. Ільїнським — зближення вже в найдавніший час [1] коренів *skъrb : *ščьrb, вона доводить існування в межах старослов'янського письменства Давньої Русі південноруського забарвлення. Більшою або меншою мірою слід саме при формі, про яку йдеться, врахувати можливість її появи завдяки тому, що саме на південноруському грунті вона могла дістати підтримку щодо **ск** із пом'якшенням **к** від слів типу *скѣп-*.

Морфологічні риси. 1. Іменникова відміна сучасної української мови ближча до староруської, ніж російська. Проте на вирішальні висновки цей факт не уповноважує: він промовляє не стільки про ближчий зв'язок українських говірок з відбитим у староруській мові, скільки про те, що сучасна нам українська іменникова відміна консервативніша за російську. Йдеться переважно про риси збереження в українській мові (іноді в її наріччях) давнини, раніше належної також мові — предку сучасної російської, але зниклої в процесі історичного життя великоруських говірок. Лише певною мірою, отже, можна надавати значення в питанні, що нас цікавить, українському закінченню давального відмінка однини **-ови (-еви, -єви)** як відповідникові староруського **-ови (-єви)**, аналогійно поширеного із свого вихідного пункту — **ъ(u)**-основ і, може, як думав А. Мейє (це річ тільки гіпотетична), з ***jъ(ju)** -основ (*mǫžjъ).

Проте не позбавлена інтересу констатація О. І. Соболевського (Лекции..., стор. 171), що «формы дат. на **-ови** встречаются также в грамотах галицких, но особенно часты в Волынской летописи, сохранившейся в Ипатском списке...», тобто в пам'ятці, з походження найбільш виразно південноруській. Пор. також **-ови, -еви,** але тільки, крім *по Дунаєви,* в імен осіб (майже виключно власних) у «Слові о полку Ігоревім» (поряд із рідшими **-у, -ю**).

Мало значить, мабуть, суто зовнішній збіг українського південно-східного новотвору **-ові, -еві (-єві),** що примушує гадати про попереднє **-овѣ, -евѣ (-євѣ)**, із староруськими, іноді засвідченими в пам'ятках, написаннями з **ѣ**-таки: останні становлять, імовірно, графічне заступлення кінцевого **і**, що пом'якшувало в говірках — предках російських попередній приголосний **в**.

2. Певною мірою характеристичні кличні форми чоловічої відміни. Напрям їх розвитку зближує між собою факти української сучасності і те, що відбито в цьому відношенні староруськими пам'ятками. Варт порівняти щодо цього хоча б теперішній літературний ужиток і близькі до нього форми, поширені в говірках, з формами, засвідченими «Словом о полку Ігоревім». Ми маємо в цій пам'ятці, імовірно з походження останньої чверті XII ст., в «м'якій» відміні: *Игорю* (чотири випадки), *Словутицю* (тобто *Словутичю*), *соловию* —

---

[1] Останнє малоймовірне, бо *скьрбь* відоме майже виключно південноруським пам'яткам. З різних відхилень згадаємо переклад *Еюпетъ* «скербь» у «Новгородском словаре XIII века» за списком «Московской синодальной кормчей 1282 г.». Наводимо за «Сказаниями русского народа, собр. И. Сахаровым. Том II», Спб, 1849, стор. 120.

славию, але *Донче,* тобто не позбавлений до деякої міри значення паралелізм до того, що живе в українській мові й тепер.

3. Не уповноважує на будь-які висновки, крім подібних до того, що стосується згаданого закінчення давального однини **-ови**, що саме українська, а не російська мова зберігає у нащадків колишніх jā-основ у родовому відмінку однини рефлекс колишнього **ѣ**: *землі, душі* і под. із *землѣ, душѣ* і под.

4. Висловлювалось припущення (A. Kolessa, «Arch. f. slav. Phil.», XVIII, 1896, стор. 227), що за південноруську морфологічну ознаку «Житія Саввы Освященного» (XIII ст.) слід прийняти наявність у цій пам'ятці форм давального — місцевого відмінків однини *тобѣ, собѣ* замість старослов'янських **тєбѣ, сєбѣ**. Є всі підстави гадати, що *тобѣ, собѣ* справді, проти старослов'янської мови, особливість руська, але питання про її діалектний характер не можна вважати розв'язаним цілком певно. Українська і білоруська мови, як і деякі інші слов'янські (чеська і польська), відбили у відповідних займенниках вплив форм орудного відмінка (пор. ст.-сл. **тобоѭ, собоѭ**, укр. *тобі, собі,* білор. *табе, сабе*), але такий напрям граматичної індукції, за свідченням деяких пам'яток , здійснений на руському грунті вже в XI ст., не є характеристичним для самих говірок — предків теперішніх українських і білоруських, бо форми, що сходять на колишні *тобѣ, собѣ,* відомі в наш час також багатьом великоруським говіркам.

Щодо староруських пам'яток, то, як свідчить матеріал, переглянутий М. А. Гадоліною («Труды Института языкознания Академии наук СССР», V, М., 1954, стор. 61—70), залишається серйозна ймовірність, що форми *тобѣ, собѣ,* як дивились на них уже акад. Б. М. Ляпунов і С. П. Обнорський, є спільноруськими взагалі, а *тебѣ, себѣ* становлять книжні, занесені із старослов'янської. На користь такого розуміння фактів промовляє давній ужиток — поширення перших форм у відносно багатьох текстах побутового або близького до побутового змісту, других — у пам'ятках, забарвлених більш-менш урочисто та ін. Разом із тим серйозними залишаються сумніви, якою мірою для таких широковживаних форм, як *тебѣ, себѣ* можна припустити теперішній великий діалектний ареал і усталення їх у літературній російській мові без попередніх передумов (попереднього існування) принаймні в деяких давніх великоруських говірках. Зважати, отже, треба на зазначену Б. М. Ляпуновим («Изв. Отд. русск. языка и словесности АН», XXIX, 1924, стор. 72) можливість, що зміна *тобѣ, собѣ* на *тебѣ, себѣ* — явище аналогійного порядку на російському грунті (вплив родового *тебе, себе;* Ляпунов враховує при цьому також можливість асиміляційної тенденції).

Зупиняє, звичайно, на собі увагу факт, що найдавніші руські приклади форм *тобѣ, собѣ*, і притому не поодинокі, припадають на пам'ятки з іншими ознаками південноруського походження — Святославів збірник 1073 р. і Архангельське евангеліє 1092 р. Але по одному випадку вони зазначені О. І. Соболевським і в

новгородських Мінеях 1095 і 1097 рр. [1] Характеристична їх наявність (кілька випадків), зокрема, в імовірно південноруському «Житіи Саввы Освященного», причому в супроводі специфічної особливості: коли, крім одного випадку, писар вживає відповідні старослов'янські форми, закінчення ѣ він заступає літерою е, ототожнюючи, мабуть, форму давального — місцевого з формою родового — знахідного [2]. З цією самою особливістю, проте, зустрічаємось, наприклад, і в Мінеї 1097 р., хоч проти «Житія Саввы Освященного» є поряд у ній чимало правильних (старослов'янських) написань. І. В. Ягич указав на цю ж особливість ще й у «Слове св. Ипполита об антихристе», пам'ятці з послідовним розрізненням ѣ і е. Здається, що й тепер в аспекті, який нас спеціально цікавить, з приводу зазначених фактів можна пристати на припущення, висловлене Ягичем (стор. 92), а саме, що форми *тобѣ, собѣ* в давніх пам'ятках «переважно південноруські». Відносно його твердження, що вони поширились «на північ більше шляхом літературного впливу, ніж народного середовища», це інше питання. Великих імовірностей за себе остання здогадка, на нашу думку, не має.

5. За рису діалектного — південноруського характеру можна із значною ймовірністю визнати напрям аналогії в формах двоїни і множини наказового способу. Саме українська й білоруська мови, на відміну від російської, відбивають у цих формах дієслів класів **-є-** та **-и-** вплив відношень, типових для класів **-е-**, **-не-**: ст.-сл. **несѣмъ, несѣте, двигнѣмъ, двигнѣте** тощо; пор. укр. *ходім (ходімо), ходіть*(ст.-сл. **ходите**), *просім (просімо), просіть* (ст.-сл. **просите**), білор. *хадзем, хадзеце* із давніших *ходѣмъ, ходѣте, просѣмъ, просѣте.* Форми останнього типу добре засвідчені саме в південноруських пам'ятках (за О. І. Соболевським, у галицько-волинських) з XII ст. і значно пізніше — з другої половини XV ст.— в західноруських. Приклади з південноруських: *ропъщѣте, съвяжѣте* (Добрилове євангеліє, 1164), *не хвалѣтеся* (Христинопольський апостол, XII—XIII ст.), *простѣте* (в запису Галицького євангелія 1266 р.), *отвалѣте* (Полікарпове євангеліє 1307 р.) та ін. [3] Факти досить виразні, і О. І. Соболевський слушно не надає в даному разі значення тому, що всі вони стосуються списків з церковнослов'янських оригіналів. Хоч і в болгарській мові взяв гору у формах наказового способу такий самий напрям аналогії, як і в українській та білоруській, і окремі випадки його вже констатуються навіть у деяких «паннонських» пам'ятках староболгарської (старослов'янської) мови (Зографське євангеліє, Савина книга), пізніше в Троянській притчі

---

[1] За С. П. Обнорським («Изв. Отд. русск. языка и словесности АН», XXIX, 1924, стор. 212), у Мінеї 1097 р. їх два.

[2] Таке пояснення цьому факту дано вже в «Критических заметках по истории русского языка» І. В. Ягича («Сб. Отд. русск. языка и словесности АН», XLVI, № 4, 1889, стор. 91). Здогадка О. І. Соболевського (Лекции..., стор. 158), ніби *тебе, себе,* може, первісно форми місцевого відмінка, паралельні *небесе* та ін., що набули пізніше значення також давального, не переконує.

[3] А. И. Соболевский, Очерки..., стор. 7; Лекции..., стор. 252.

(середина XIV ст.) і у влахо-болгарських грамотах XIV—XV ст., малоймовірно, щоб кодекси, з яких списувано в Давній Русі відповідні тексти, щодо цієї ознаки розподілилися випадково, а не у відповідності з живою мовою територій, де вони переписувались.

Щодо доказовості фактів, наведених О. І. Соболевським із «галицько-волинських» пам'яток, може виникнути сумнів і з іншого боку — чи не є відповідні приклади випадками гіперизмів у писарів, які вимовляли ѣ як і? Зовсім усунути таке підозріння навряд чи можна, але не на користь його промовляє те, що в інших категоріях для цих пам'яток такого роду гіперизми не характерні.

6. До останнього часу панувала думка, ніби форми імперфекта в староруському письменстві є суто книжні, церковнослов'янські. За вирішальний аргумент при цьому правив факт повної відсутності їх, при наявності досить численних аористів, у письменстві діловому — в найдавніших грамотах і договорах [1]. Факт цей справді зупиняє на собі увагу, але, як би його не пояснювати, йому треба протиставити той, що схиляє нас заперечувати повну штучність вживання імперфектів на староруському грунті, а саме — послідовно проведений у тих пам'ятках, де він густо представлений, морфологічно своєрідний тип цих творень.

Найдавніші пам'ятки старослов'янської мови, крім Савиної книги, мають імперфекти у вигляді **-ѣахъ, -яахъ, -аахъ, -ѣаше** і т. д. Поряд відомі їм також стягнені форми на **-ѣ-** з **-ѣа-** і на **-а-** з **-аа-**, на **-ꙗ-** з **-ꙗа-**. Останні форми виразно переважають у архаїчніших Зографському й Маріїнському кодексах. Але руські пам'ятки знають, як витримане правило, саме стягнені форми імперфектів, і це схиляє до припущення [2], що, незалежно від того, коли форми імперфекта зникли як живі на староруському грунті, саме такі форми на останньому підтримав мовний ужиток попереднього часу. Здогадка про діалектну специфіку староболгарського книжного впливу, тобто про те, що на Русь, можливо, потрапляли болгарські тексти тільки з певних областей із властивими їм особливостями творення імперфектів (із стягненням), була б малоймовірна, і навряд чи її слід підтримувати.

Але — що́ особливо важить для розглядуваного питання — форми імперфекта в 3-й особі однини і множини, відомі в староруській мові, і притому широко відомі, також із спеціальною одміною, за всіма ймовірностями, діалектного характеру.

Далеко більше значення, ніж згадані морфологічні факти, що продовжують спільноруську давнину, має староруське явище, за

[1] Цитуємо висловлення з цього приводу акад. О. І. Соболевського (Лекции..., стор. 234): «Нередкие в списках с церковнославянских оригиналов, в русских житиях, летописях и т. п., они вовсе не встречаются ни в грамотах, ни в «Русской правде». Вследствие этого мы лишены возможности определить сколько-нибудь точно время исчезновения русского имперфекта и должны ограничиться предположением, что в XIII—XIV вв., в тех веках, к которым относится большая часть наших древнейших грамот, он или уже совсем не существовал в живой речи, или употреблялся очень редко».

[2] Н. Дурново, Очерк истории русского языка, § 496.

всіма ознаками діалектного поширення: **-ть** як додатковий флективний елемент у формах 3-ї особи імперфектів.

При цьому не виключена можливість, що діалектно ж це явище могло набувати вужчого обсягу: **-ть** у певних говірках, судячи хоч би по галицькому Євсевійовому євангелію 1283 р. (42 стор. видання 1914 р.) [1], додавалось лише до форми 3-ї особи множини: *нарицахоуть, прѣщахоуть* та ін. Можливість, що свідчення такого роду в пам'ятках не випадкові, підтримується тим міркуванням, що ця діалектна риса могла виникнути і підтримуватись аналогією закінчень теперішнього часу дійсного способу: *несе, веде: несуть, ведуть*. Щоправда, саме в Євсевійовому євангелії відсутні форми 3-ї особи однини дійсного способу без **-ть**, але це могло залежати від властивостей оригіналу, з якого списував Євсевій, і взагалі від випадковості відбиття в пам'ятці з церковнослов'янською основою рис говірки списувачів.

У багатьох староруських пам'ятках, отже, хоч, здається, в жодній не послідовно, імперфекти в 3-й особі однини і множини виступають з додатковою морфологічною ознакою — із закінченням **-ть**, що найскоріше сходить на вплив відповідних закінчень теперішнього часу: *чтяшеть* ю акы матерь (Лаврентіївський список літопису, під 6605 р.) «шанував її як матір»; опаки руцѣ *съвязывахуть* (там же, під 6449 р.) «зв'язували руки ззаду».

На жаль, немає грунтовного дослідження про ареал цієї риси, важливої для питання про колишнє діалектне розшарування староруської (східнослов'янської) мови, і, говорячи про неї, доводиться спиратися лише на певною мірою побіжне враження від свідчень пам'яток. Проте це враження навряд чи в цілому помилкове, і навряд чи врахування фактів у їх можливій повноті внесе до нього дуже істотні корективи. Вже П. О. Лавровський (О языке северных русских летописей, Спб, 1852, стор. 89) помітив, що ця риса в основному південна: «...Приставку [2] **-ть** видим мы в преходящем времени обоих чисел. При этом должно заметить, что в памятниках севера она менее была обычна, чем на юге. В летописи Ипатьевской, в самом «Слове о полку Игоревом», несмотря на большое сохранение в нем черт языка народного, окончания **-шеть** и **-хуть** господствуют почти всюду, тогда как в летописях новгородских и псковских они весьма редки, а в грамотах и договорах северных областей Руси их вовсе не видно».

Щодо фактичного стану речей слід внести в твердження П. О. Лавровського деякі корективи й доповнення, що, проте, не заперечують справедливості його основного твердження,— про діалектний характер цієї риси. Не може бути «видно» цієї одміни імперфекта в грамотах і договорах, бо там він взагалі не вживається. Треба порушити питання, яке П. О. Лавровський не ставить, чи є ця діалектна риса староруського літературного вжитку зовніш-

---

[1] Написаному, мабуть, у Перемишлі або в Холмі.

[2] За старою термінологією. Йдеться про додаткову флексійну ознаку.

ня, занесена (див. нижче), чи вона, наприклад, у «Слові о полку Ігоревім» тому так широко виявлена, що мала свої корені в колишньому народному вжитку (отже, мабуть, не «незважаючи на велике збереження в ньому рис мови народної», а саме завдяки йому) [1].

Враження від пам'яток таке, що додаток **-ть** у 3-й особі обох чисел виявляється послідовніше в формах станів на **-ся**, хоча він нерідкий і в формах дійсного стану.

Те, що ми називаємо пам'ятками староруської мови, в переважній більшості становить, як зазначено, списки і, ще частіше, списки із списків. Отже, в переважній-таки більшості випадків не легко встановити, якою мірою давня діалектна риса — додаткове **-ть** у формах 3-ї особи імперфекта — належить авторові колишнього оригіналу або ж одному з переписувачів. Тому нас не здивує, що цю діалектну рису, при уважнішому обслідуванні фактів, іноді зустрінемо й поза межами звичайного її поширення. Як приклад цього вкажемо хоча б на пам'ятку, що становить список самого початку XV ст. (1406 р.) — «Палею толковую» [2]. Пам'ятка списана в Коломні, південно-східнослов'янських рис у ній ніби немає, але форми імперфекта з додатковим **-ть** у ній не рідкі. І проте не слід у цьому факті вбачати заперечення положення про саме південноруський характер цієї риси. Списувач пам'ятки — росіянин, який в усьому істотному відбиває великоруський ізвод церковнослов'янської мови, але раз-два в ньому можна помітити, мабуть, суто механічне збереження фонетики свого південноруського оригіналу прямого або віддаленого. Найцікавіший, мабуть, випадок «и веселит̃ бъ̃ о єдиноoумь и братьи» (стор. 195—196) з **ооу**, тобто **оу**, мабуть, як південноруським рефлексом голосного **о** в закритому складі. Дослідники «Палеї толкової», відносячи її виникнення на руському грунті до XIII ст., не пов'язують її походження з Півднем, хоч і не локалізують цього походження звичайно взагалі («Хронографическую толковую палею», відому в списках XV ст., відносять до Псковської області,— про існуючі питання щодо її стосунку до типу Коломенської див., наприклад, у книзі акад. В. М. Істріна «Очерк истории древнерусской литературы», Пг, 1922, стор. 322—324). Отже, можливість, що **-ть** у відповідних випадках, які спостерігаються в Коломенському списку, походить з якогось південноруського списку, ні в якому разі не є виключеною. Mutatis mutandis так доводиться гадати і в інших подібних випадках. Так само, коли в Московському літописному ізводі XV ст., наприклад,

[1] Близьким до розуміння закінчення **-ть** у формах імперфекта як діалектного — південноруського був уже М. О. Максимович (Собрание сочинений, III, К., 1880, стор. 228, «Филологические письма к М. П. Погодину», 1856 р., лист. 8); ще раніше, як зазначив він сам (в «Истории древней русской словесности», розділ VIII), хоч його зауваження «... а в XII столітті ця форма була вживана і в північній Русі (з тією різницею, що там писали і **-ть** і **-тъ**)» і послаблювало силу цього вірного спостереження.

[2] «Палея толковая по списку, сделанному в Коломне в 1406 г.»— Труд учеников Н. С. Тихонравова, I, М., 1892.

під 6637 р. трапляються *зовяшеть, стояшеть,* то такі форми є не що інше, як перенесені з південноруського оригіналу, що ним користувався московський упорядник-переписувач [1].

Зазначене, гадаємо, дає право приписувати цій рисі давнього діалектного подрібнення більше значення, ніж це робилось досі. З повною виразністю за себе промовляє факт, що ця риса зовсім чужа всім іншим слов'янським мовам [2] і становить, отже, справжню властивість староруської мови. Ще більше важить у питанні, яке зараз нас цікавить, що вона, за всіма ймовірностями, була на час свого існування діалектною і свідчить, таким чином, про те, що південні староруські говірки певною мірою відрізнялись від інших староруських не тільки лексично і фонетично, а й морфологічно [3].

7. Говорячи про зв'язок сучасної української флексії із староруською, слід зупинитись також на питанні про деякі випадки, що не виявляють такого зв'язку або виявляють його слабо. З того, чому можна надати деякого значення, це, власне,— закінчення 3-ї особи однини і 1-ї особи множини дієслів теперішнього часу.

Переважна більшість сучасних українських говірок у 3-й особі однини теперішнього часу та в цій же формі майбутнього часу доконаного виду має у дієслів класів **-е-**, **-не-**, **-є-** чисту основу (без закінчення **-ть**). Староруська писемна мова, навпаки, характеризувалася дуже виразною перевагою, якщо не повним пануванням, закінчення **-ть** і в цих класах дієслів [4]. Важить, однак, що в староруському письменстві форми без **-ть** засвідчені, хоча й порівняно рідко, і на них, отже, можна дивитись як на такі, що іноді пробивались через звичну писемну кору старослов'янщини як відбиття морфологічної риси, властивої вже південноруським говіркам. Слід при цьому не спускати з ока, що розглядувана риса (відсутність

[1] Найбільші труднощі становить те, що ми маємо в «Новгородской первой летописи» (див. найновіше її видання Інституту історії Академії наук СРСР, М.—Л., 1950). Так, у пізнішому її ізводі читаємо, наприклад, під 6701 і 6702 рр.: «... и печаловахутся [в інших списках — печаловахуся, печаловахусь] в Новѣгородѣ князь и владыка и весь Новъгородъ», «...по вся дни загорашеться невидимо по мѣстомъ», «...творяхут [в інших списках — творяхуть] бо я съвѣт державъше съ Югрою на свою братью...» або під 6706 р.: «И веселяшеться [в інших списках — веселяшеся] блаженый сердцемъ и душею...». Відповідні місця, безперечно, за змістом новгородські і не становлять списків з того, що могло би первісно належати київським авторам. Найбільш імовірною з приводу цих форм імперфекта на **-ть** видається здогадка, що такі форми потрапили сюди, сказати б, не органічно, а лише як продукт загального словесного впливу — як часткове наслідування словесної манери південних літописів.

[2] Один подібний випадок на все старослов'янське письменство «паннонського» типу (**можаашеть** — Матф., XXII, 46 у Зографському кодексі), звичайно, аж ніяк не здатний применшити значення цього факту.

[3] Серед іншого заслуговує на увагу, що **-шеть** не відбиває в пам'ятках «нового ѣ», тобто, імовірно, що це явище на час відпадіння **ь** і на південноруському грунті вже живим не було. Не виключена, звичайно, при цьому і можливість міцного діяння паралельних форм на **-ше**.

[4] Щодо стосунку **-ть** до **-тъ** — типової ознаки старослов'янських пам'яток, і **-тъ** як передачі стверділого t' > t на українському грунті, то ці питання нас у даному разі не обходять.

закінчення) відома і старослов'янським пам'яткам, і церковним староруським, причому на підставі їх даних її не можна впевнено визнати властивістю саме класів **-е-**, **-не-**, **-є-**. Отже, оскільки йдеться про староруський час, справедливим було б сказати, що засвідчені в пам'ятках форми із **-ть** у класах **-е-**, **-не-**, **-є-** можуть бути в своїй переважній більшості відбиттям традиційного книжного вжитку [1], хоч не виключена також можливість, що це, принаймні частково, аналогійні форми, виниклі під впливом **-ть** класів **-и-** та атематичного, форми, колись, мабуть, поширені і в певних південноруських говірках. Що важливіше,— є підстави вбачати у випадках форм 3-ї особи однини без **-ть**, хоч і нечисленних, діалектну рису і саме південну ознаку староруської мови. Знаменний в усякому разі факт, відмічений О. І. Соболевським (Лекции..., стор. 249): «В более поздних севернорусских памятниках подобные формы [без **-ть**] встречаются, но сравнительно редко..., в галицко-волынских памятниках они более часты (особенно 3 л. ед. ч.)» [2].

Зауважимо принагідно, що серед таких форм навряд чи є серйозна рація надавати значення як діалектній рисі формі 3-ї особи однини *є*, що в такому вигляді добре відома вже старослов'янським пам'яткам і, мабуть, з давніх-давен становила в усіх слов'янських мовах варіант до *есть*.

8. Закінчення 1-ї особи множини **-мо** із східнослов'янських мов тепер становить виразну ознаку української (в 1-й особі множини наказового способу переважає **-м**: *ходім* та ін.). Староруські пам'ятки не знають цього закінчення зовсім, у письменстві вже з виразними іншими ознаками українського грунту воно з'являється близько середини XIV ст. (пор. присяжну грамоту сіверського князя Димитрія Корибута королю Ягайлові, 1388; київську грамоту княгині Анастасії та її синів, 1459: *єсмо;* Пропов. Єфр. Сирина, 1492: *поразумѣимо, работаимо* та ін.). З приводу відсутності закінчення **-мо** в пам'ятках до середини XIV ст. [3] можливі два ймовірних припущення: перше — що сучасна широта охоплення цим закінченням

---

[1] Повчальна в цьому відношенні аналогія з XVII ст.: А. Радивиловський, у друкованих творах якого форми без **т** рідкі, часто вживає їх у своїх рукописах.

[2] Звичайно, зазначений факт не слід приймати без потрібних обмежень, оскільки сучасна білоруська мова щодо розподілу закінчень у 3-й особі однини теперішнього часу в усьому істотному збігається з українською; отже, те, що стосується діалектних ознак у пам'ятках, з певним правом можна віднести й до предків білоруських говірок. (Про деякі питання щодо стосунку форм із чистою основою і закінченнями **-ть**, **-тъ** див. «Курс русского литературного языка», т. II, 1953, стор. 195—197).

[3] Випадки з **-мо**, наприклад, в Євсевійовому євангелії 1283 р. не мають певної доказовості через правопис відповідних пам'яток, де **о** може дорівнювати літері **ъ**, хоча важать, гадаємо, більше (див. нижче), ніж про це можна міркувати на підставі самого цього факту. Оскільки закінчення **-мо** в атематичному класі дієслів властиве і сучасній білоруській мові, само по собі (не в супроводі інших рис) воно не є, звичайно, вирішальним аргументом при локалізації пам'яток, коли може виникнути питання про відрізнення південних («українських») від західних («білоруських»).

наріч української мови — явище пізніше [1] і давнє письменство відбило говірки, в яких споконвічним закінченням було саме **-мъ**; друге — що традиційне для мови письменства **-мъ**, яке, мабуть, як варіант відповідного закінчення існувало і в південноруських говірках, дуже довго сприймалось за ознаку літературності проти просторічно-розмовного **-мо** і через це не піддавалось заступленню цим останнім.

9. Спеціального дослідження вимагає питання про повні форми жіночого роду однини присвійних прикметників типу *Володимеряя* (Лаврентіївський список літопису під 6615—1107 рр.), *Романовая* (Іпатіївський список літопису під 6711 р.) тощо (див. і А. И. Соболевский, Материалы и исследования..., стор. 256). Якщо це давні гіперизми (замість «Володимеря», «Романова»), що виникли на грунті говірок із стягненням **яя** > **я** і под., певне значення може мати факт, що такі форми найдовше зберігаються саме на українському грунті, наприклад, «...мы кнгины олександовая настася киевская...» (грамота княгині Анастасії та її синів, 1459).

Хоча не всі риси, зазначені як південноруські, виявляються в усіх пам'ятках, які є ті або інші підстави зараховувати до пам'яток цього типу, але, надто в XIII ст., південноруський тип списаної з південнослов'янського оригіналу пам'ятки звичайно становить вже щось цілком певне. Для прикладу можна взяти хоча б таку пам'ятку, для мовознавця цінну, зокрема, тим, що вона являє собою особливо неохайно або безпорадно зроблений список і за самим, отже, характером роботи списувача така, що відкриває порівняно широкі можливості для виявлення рис його власної мовної стихії, як Євсевійове евангеліє 1283 р.

У цій пам'ятці [2] цілком виразно виступають такі особливості південноруського типу: новий **ѣ**, зміна **ѣ** : **и**: *никии* («нѣкии»), *пинязь* («пѣнязь») тощо і відповідно зворотна зміна (гіперистична): *исконѣ* («искони»), *оучьницѣ* («оучьници» — наз. відм. мн.) та ін.; перехід кінцевого **ъ** в **ы** перед займенником *и*: *приведохы и* («приведохъ и»), *прияты и* («приятъ и») і відповідно **ь** в **и**: *прославити и* («прославить и»), *дасти и* («дасть и») тощо; зміна **оу** : **въ**: *оу капернаоумѣ* («въ...»), *оупрашахоуть* («въпрашахоуть»); змішування прийменників (префіксів) *съ* і *изъ*: дроугъ бо къ дроугоу *истязашася* (гр. διελήχθεσαν) на поути, азъ бо чюхъ силоу *ишедьшю* з мене; випадки закінчення 1-ї особи множини дієслів теп. і майб. часу на **-мо**: *нѣсмо, вѣмо, имамо, дамо* та ін. (всі приклади, крім *створимо*, з атематичного класу); 3-я особа однини і множини теп. і майб. часу без **-ть**: и на соудъ не приде но приде ѿ смерти въ животъ; себе не може спти; вся оубо аща [аще] рекоу [книжници и фарисѣи] вамъ блюсти...— та ін., зрідка також (єдиний випадок) у дієслів

[1] Підстави для його поширення були в атематичному класі, де неприйнятним міг відчуватися після відпадіння **ь** і **ъ** збіг 1-ої особи одн. та мн.: *дамь* : *дамъ*.

[2] Див. «Исследования по русскому языку. Отд. русск. языка и словесности АН», т. III, вип. 2, 1914, де вона докладно описана.

на **-и(ть)**: тъ вы наоучи; 3-я особа множини імперфекта на **-хоу-ть**: *нарицахуть* та ін.; випадки проникнення (аналогійного) **ѣ** замість **и** у відповідні класи дієслів у множині імперативів: *покажѣть, ядѣть* тощо. Усі ці факти тим характеристичніші, що виступають у супроводі абсолютно недвозначних ознак саме руського походження пам'ятки: заступлення носових голосних відповідно літерами **у(ю)** і **ꙗ(я)**; **-ян-** замість старослов'янського **-ѣн-** у суфіксах: прикметниковому з матеріальним значенням *(камянъ)* та іменниковому **-ян (-ин)** *(назарянинъ)*; **у** замість **ю** на початку слова *(оуноша)*; повноголосся; **ѣ** замість старослов'янського **ѩ** у родовому однини та називному — знахідному множини іменників жіночої відміни на ***-jā** — і багатьох інших.

Не можна пройти також повз дрібні ознаки південноруської мовної стихії Євсевійового евангелія, що в сукупності не залишають місця сумнівам про грунт, де воно виникло, як-от: пропуск початкового **и** в дієслові *имати (имѣти)*: мьзды не *мате*, вѣроу *мѣте* мнѣ та ін.; приставка **и** перед групою **л** і приголосний: «праведнаго *Илва*» (пор. в українських грамотах XIV ст. і пізніше: «при воеводѣ *Илвовьскомъ*» — грамота 1371 р., «воевода *Илвовськыи*» — грамота 1400 р.) та ін.; **нь** замість **ль** у слові *земля*: «яко на нбси тако на *земня*» (sic!); «на *земни*» (пор. діал. закарп. *земня*); *розка, розъка* і т. д. під впливом іменників на **-ка** замість ст.-рус. *розга,* ст.-сл. **разга** (пор. сучасне укр. *різка*),— форма, зазначена і в іншій південноруській пам'ятці — Луцькому евангелії XIV ст., та ін.

Як інший приклад південноруської пам'ятки із сукупністю досить виразних рис грунту, на якому вона виникла, можна згадати ще «Житіе Саввы Освященного» XIII ст. За його південноруське походження промовляють: новий **ѣ**; **tlъt > tlyt**: *яблыко;* можливо, **жо, чо, шо, що**; написання типу *скьрбь;* **жч** як написання замість **ждж** (із ***zdj**, ***zgj**) відповідно до **жд** не південноруських і не західноруських пам'яток; випадки **гн > н**; аналогійні форми наказового способу на **-ѣмъ, -ѣте** замість **-имъ, -ите**; 3-я особа одн. і мн. імперфектів із додатковим **-ть** [1].

Варте уваги в цьому відношенні також так зване Бучацьке, або за новішою назвою, Городиське евангеліє, описане О. Колессою. Для цієї пам'ятки, серед іншого, крім виразних руських взагалі (випадків повноголосся, **ѣ** в родовому відмінку однини м'якої основи жіночої відміни та ін.), характеристичними рисами є: поява **и** та **ы** замість **ь** та **ъ** в закінченнях дієслівних форм перед займенником *и: прѣдасти и* «прѣдасть и», *видяхоути и* «видяхоуть и»: *видєвы и* «видѣвъ и»; досить широке вживання «нового ѣ»: *матѣрь, пѣщь, шѣсть, зѣлья, о сѣмь, о нѣй; обитѣль, оучитѣль* тощо; поодинокі

[1] У статті «Мова пам'яток письменства XIII віку із різних говіркових територій Русі» («Вопросы славянского языкознания», кн. 3, Львов — Харьков, 1953) проф. І. С. Свенціцький, як і раніше А. Ю. Кримський, цю пам'ятку зараховує — без спеціальної аргументації — до західноруських (стор. 210). Не поділяємо цієї думки, хоча, звичайно, зазначені друга, п'ята та сьома риси могли б бути також ознаками західноруських говірок.

випадки оу замість в та в замість оу: *оупрашаше* (пор. ст.-сл. **въпрашати**), *вьгодье* (ст.-сл. **оугодие**); випадки о замість старослов'янського е після шиплячих: *вечоръ, положонъ, о(т)вержонъ, прошонъ, отрочищомъ* тощо (хоч так і після ц у давальному множини: *старцомъ, коупцомъ* та ін.); часті випадки вживання форм *тобѣ, собѣ;* форми наказового способу на **-ѣмъ, -ѣте**; форми імперфекта на **-шеть, -хоуть.**

Сукупність зазначених рис (серед них, можливо, ті або інші характеризують дрібніші діалектні відмінності в межах самого староруського південного наріччя) дозволяє з упевненістю виділяти південноруський тип пам'яток з навичками не тільки правописного типу, що їх можна було б віднести на кошт певних південнослов'янських шкіл письма, популярніших за інші на руському Півдні, а й, без сумніву, діалектних особливостей саме мовних, причому частково таких, що збереглись до нашого часу саме в українській мові в цілому або в її діалектах [1].

Кілька зауважень про с и н т а к с и с староруських пам'яток в його стосунку до української мови.

«Констатація» О. І. Соболевського: «той, хто читає Початковий і Київський літописи, вражений близькістю їх синтаксису і словника до великоруського матеріалу» [2] справляє враження в тому, що стосується до синтаксису, поверхової і мало вартої для суті питання. А. Ю. Кримський [3] великою мірою мав рацію, коли саме про цю частину твердження О. І. Соболевського писав: «... Знаючи дуже твердо як сучасну, так і давню малоруську мову, і зокрема мовлення моєї рідної Київщини, я рішуче заявляю п. Соболевському в цьому органі Академії наук..., що п. Соболевський не зможе вказати в усьому Початковому та Київському літопису *жодного* синтаксичного звороту, який був би *спеціально* великоруським і не властивим сучасному або давньому малоросійському мовленню».

Немає сумніву, що ті порівняно невеликі відмінності в синтаксисі, які відрізняють тепер український синтаксис від російського, не є давні [4]. Для книжної мови можна легко показати, крок за кроком ідучи від нашої сучасності в давнину, як синтаксичні риси, що їх легко прийняти тепер за специфічно українські, порівняно не-

[1] Перелік пам'яток XII—XV ст. (суспіль церковнослов'янських), у яких розпізнаються південноруські мовні риси, в основному за О. І. Соболевським, подав Г. А. Ільїнський у статті «Олексій Іванович Соболевський яко українознавець».— «Україна», 1930, січень — лютий, стор. 106—107, 109. Див. також огляд і характеристику пам'яток XIII—XIV ст. у праці І. С. Свенціцького «Нариси з історії української мови», Львів, 1920, стор. 41—47.

[2] А. И. С о б о л е в с к и й, Древнекиевский говор.— «Изв. Отд. русск. языка и словесности АН», X, кн. 1, 1905, стор. 320, прим. 3.

[3] А. Е. К р ы м с к и й, Древнекиевский говор.— «Изв. Отд. русск. языка и словесности АН», XI, кн. 3, 1906, стор. 391—392.

[4] Ще й тепер можна визнати значну справедливість того, що з цього приводу мало не сто років тому писав харківський професор П. О. Лавровський у статті «Обзор замечательных особенностей наречия малорусского сравнительного [sic! — «сравнительно»] с великорусским и другими славянскими наречиями».— «Журнал Мин. нар. просв.», 1859, № 6, відб., стор. 37—39.

давно були однаково властиві також і російській мові або належали їй, принаймні діалектно, раніше. До рис українського синтаксису, що ближче, ніж російський, нагадують староруську мову, належать, наприклад, конструкції з двоїною (в іменників), можливість використання форм передминулого (давноминулого) часу, певна поширеність конструкцій з присвійними прикметниками *(Федорова хата, Івжин чоловік);* навпаки, російська фраза виглядає архаїчніше за українську, бо в російській книжній мові ще цілком звичайні, наприклад, розрізнення і відповідно вжиток прикметників членних і нечленних. У російській це розрізнення тільки поступово занепадає на користь узагальнення членних, в українській процес пішов значно далі, і нечленні форми лише від небагатьох прикметників та лише невеликою мірою ще зберігають свої колишні функції.

Російська мова тепер несхожа з українською в способах сполучення слів (пор. хоча б правила сполучення числівників з іменниками в «обмеженому» числі: рос. *два, три, четыре ... коня...;* укр. *два, три, чотири ... коні...;* особливості керування деяких прийменників, наприклад, *по* — місцевим; означальні речення із *що* і відповідними відмінками *він, вона* і т. д.), проте, майже в усіх подібних випадках ідеться тільки про явища історично спільні, однак у певний час утрачені однією з близько споріднених мов, але збережені іншою [1].

Враження більшої близькості до староруської підтримується в російській мові, зокрема, системою прийменникового керування, і не стільки, власне, збереженням, супроти української, давньої залежності відмінків, скільки самими прийменниками, яким (включаючи прийменники-прислівники) в українській відповідають у значній кількості випадків пізніші новотвори. Це ясно, коли порівняти, наприклад, хоча б прийменники, що керують в українській мові родовим відмінком: *біля, побіля, задля, вперед, з-поміж, з-попід, край, побіч, поряд, поруч, просто* та ін. Російська мова в системі своїх прийменників залишилась ближчою до найдавнішої (і старослов'янської) мови і щодо збереження давніх прийменників (у літературній українській мові ще зовсім недавно з ужитку вийшло *к*, занепадає *о, об*), і щодо відмінків, керованих ними: *по* з давальним тощо (проти *по* переважно з місцевим в українській), і це, при не дуже критичному підході до оцінки відношень, може справді зумовлювати враження. Наукова їх ціна, проте, відносна: аналізуючи кожний такий факт крок за кроком, для всього того, що становить в українській мові, і літературній і діалектній, відмінне проти староруської, ми мало не в усіх випадках змушені констатувати відносну пізність цього відмінного і тим самим відсутність доказовості такого матеріалу для питання про те, чи перебуває сучасна українська

[1] Нагадуємо, наприклад, що способи синтаксичного позначення часу, характеристичні для української літературної мови: *цього ранку.., пізньої ночі...* та ін., вийшли з ужитку в літературній російській тільки близько ста років тому. Відповідний матеріал див. у авторовій книзі «Русский литературный язык первой половины XIX века», II, К., 1948, стор. 340; М., 1954, стор. 333—334.

в зв'язку із книжною староруською або ж такий її зв'язок виключений.

Не будемо категорично заперечувати враження О. І. Соболевськокого, але можемо зважити на нього, як почасти ясно вже з попереднього, лише із застереженнями, що, власне, нанівець зводять висновок, який він хотів зробити з цього свого враження. При безперечній наявності староруської стихії в лексиці і частково в синтаксисі згаданих О. І. Соболевським літописів (частин кодексів, що дійшли до нас у відомих списках), а також інших (не південноруських), їх кістяк старокнижний, церковнослов'янський, і враження О. І. Соболевського на користь синтаксису цих пам'яток як ближчого саме до великоруського мовлення є власне враження від сучасної російської синтаксичної манери, історично більш залежної від книжних церковнослов'янських зразків, ніж майже повністю вільна від них сучасна українська. Розмовно-побутова мова (народна) російська (великоруська) і українська (як і білоруська) синтаксично дуже близькі одна до одної, і не слід у даному разі плутати того, що являє собою синтаксис, і того, що становлять культивовані стилі в тій або іншій мові (відповідно до жанрів).

Книжні мови обох націй, оскільки у різний час їхнього існування давали знати про себе різні іншомовні впливи, набували також, іноді тимчасово, іноді на порівняно довгий час, залежно ще від запозичуваних жанрів, тих або інших рис, що надавали двом близько спорідненим мовам одмінного синтаксичного вигляду. Відшарувавши від української мови різних її типів та часів те, що вона здобула в часи, пізніші за добу найдавнішого східнослов'янського літописання, надто все в свій час впливове — від польської мови (з її дуже латинізованим синтаксисом), ми, власне, нічого такого, що дозволяло б говорити про інший її проти давньокиївського синтаксис, не дістаємо.

З другого боку, якщо уважно розглядати стосунок між тим, що являє собою синтаксис найдавніших українських грамот, і синтаксисом, що становить характеристичне обличчя старих літописних пам'яток, нашу увагу зупинять на собі риси дуже виразної спадковості, дарма що йдеться при такому порівнянні не про ті самі жанри. Ось дещо характеристичне з фактів, що стосуються порядку слів. Члени фрази розташовуються по-староруському так, що спочатку подається суть висловлення і лише далі наводяться паралельні члени [1]. Точно в дусі цієї синтаксичної манери в купчій грамоті 1359 р. пишеться: «Ана [Анна] продала Петрашкови Радьцѣовьскому свою дѣднину и вотнину оу вѣки и дѣтемъ его...». Подібне спостерігається в купчих грамотах 1366 і 1368 рр.: «...а продали и суздали єму добровоулно и оу вѣки дѣтемъ его; ...коупилъ панъ Ганько Сварць мѣстичь Лвовскии старшии. в Олешка оу. Малечновича. дѣдичьство на Щирку. село и землю. и доубровы. и лѣсъ

---

[1] Пор. «Курс русского литературного языка», II, стор. 376—377.

и рѣкоу. и ставы и все дѣдичьство єго за. с. гривенъ серебра оу вѣки и дѣтемъ. своимъ...».

Або ось, наприклад, характер узгодження і місце кількох називаних підметів: «а пойдеть ли царь на Ляхи. а любо князи темнии. княземъ Литовськимъ помагати», тобто «а піде цар [хан татарський] на ляхів [поляків] або десятитисячні князі, князям литовським слід помагати [польському королеві]...» (договірна грамота литовсько-руських князів з польським королем Казимиром Великим і мазовецькими князями, 1352). Присудок узгоджується тільки з першою ланкою називаних паралельних підметів — типова староруська конструкція. Пор.: «...а на то єсмь приложилъ свою печать. и о̃ць мои в̃лка Лучьский Арсении. князь Данилин. Васко Кирдѣевичь. Иванъ воєвода Лучьскыи. Иванъ Мьстишиньскый» (договірна грамота волинського князя Димитрія (Любарта) з польським королем Казимиром, 1366) [1].

І ще один приклад — типова староруська конструкція при визначенні дружини за іменем та прізвищем чоловіка: з ім'ям в узгодженій прикметниковій (присвійній) формі та з прізвищем в родовому відмінку однини іменника. Як і в староруській мові взагалі [2], в продажній, наприклад, грамоті Хоньки, жони Васка Дядьковича, записано: «... аже пани хонька. *васковая дядьковича* жена...».

Лише в порівняно рідких випадках українська мова не знала синтаксичних явищ, у свій час пережитих російською, пор., наприклад, пізніше часів Петра І зниклий, характерний для московського письменства зворот «називний відмінок жіночого роду з інфінітивом»: «... а тѣм знати своя служба» (договірна грамота великого князя Дмитра Ів. з князем серпух. і боров. Володимиром Андр., близько 1374—1375); «А соуд и исправа дати ему мнѣ во всѣх дѣлех чисто, без перевода» (договірна грамота князя пронського Івана Волод. з вел. князем лит. Вітовтом, близько 1430) [3]. Так само мало чого характеристичного можна навести з історії української мови, крім окремих випадків сторонніх впливів тимчасового значення і без проникнення в народний розмовний ужиток, що одночасно не було б більш або менш звичайним і для історії російського синтаксису [4].

---

[1] «Курс русского литературного языка», II, стор. 283.

[2] Там же, стор. 286—287. Деяким північноросійським говіркам цей зворот відомий і досі; пор. П. С. Кузнецов, Русская диалектология, М., 1951.

[3] Обмеження в тому, що стосується сполучних слів і сполучників, див. вище.

[4] Варт згадати констатацію проф. В. І. Борковського відносно важливої категорії синтаксичних явищ, спеціально дослідженої ним у південноруських грамотах («Изв. АН СССР, Отд. лит. и языка», IX, вип. 5, 1950, стор. 375):

«Рассмотрев безличные конструкции в украинских грамотах, мы можем... сделать выводы:

1. В украинских грамотах, рассмотренных нами, имеют место все те типы безличных предложений (исключение составляют только безличные предложения с *есть* и родительным качественным имени существительного), которые отмечены нами в древнерусских грамотах...

Можна, проте, згадати одну, не позбавлену інтересу синтаксичну рису, що більше за інші перекидає місток між сучасною (діалектною) українською мовою і мовою Київської Русі. С. П. Обнорський («Очерки по истории русского литературного языка», стор. 54) зазначив випадок, на жаль, поодинокий, у мові Володимира Мономаха: «Треба відзначити,— пише він,— один випадок з уживанням з'єднаних за допомогою сполучника **и** двох (за змістом) зворотних дієслів, з яких лише перше має зворотну частку *ся:* «оже бо язъ от рати и от звѣри и от воды от коня спадаяся то никто же вас(ъ) не можеть *вредитися и оубити* понеже не будет(ь) от бога повелѣно» (429—431)». Паралель цей випадок знаходить, як зазначив Є. К. Тимченко в замітці «Одна діалектна особливість вживання морфеми *ся*» («Мовознавство», VI, 1948, стор. 74—75), саме на українському грунті в деяких південно-західних говірках, де звичайними є конструкції типу: «*Прийдеться розстати* з тим, кого кохаю», «*Умиватися вмиває,* але рідко коли», «*Оженю ся,* моя мати, *оженю, оженю*» тощо.

---

2. В украинских грамотах не встретилось ни одной безличной конструкции, которая не употреблялась бы в этих древнерусских грамотах...

Следует отметить, что восточнославянские грамоты обнаруживают поразительное сходство не только в отношении типов безличных конструкций, но и в отношении преимущественного употребления той или иной из них».

Загальний висновок, що його робить автор: «Это свидетельствует и о том, что украинские грамоты XIV и XV вв. следовали определенной традиции, установившейся тогда, когда Русь не испытала нашествия татаро-монголов, что эти традиции оказались устойчивыми, и о том, что даже и после захвата украинских земель Литвой и Польшей продолжались тесные культурные связи с остальными восточнославянскими землями».

ПИТАННЯ ПРО ПІВДЕННОРУСЬКУ ЛЕКСИКУ В ПАМ'ЯТКАХ

Не так давно зроблено спробу з'ясувати, якою мірою в лексиці староруського літопису можна розпізнати певні зв'язки його з сучасною географією східнослов'янських слів і з тим, якою мірою специфічно українська лексика може вважатись відбитою вже в староруському письменстві. Ця спроба належить проф. Ф. П. Філіну, авторові книги «Лексика русского литературного языка древнекиевской эпохи (по материалам летописей)» («Уч. зап. Ленингр. пед. ин-та им. А. И. Герцена», т. 80, 1949). Розглянемо основні його положення в цьому питанні і зупинимось на матеріалі, пов'язаному з останнім.

Ф. П. Філін знайшов у найдавніших літописах зовсім мало слів, які з певною вірогідністю можна зарахувати до лише південноруських, тобто не вживаних у той час хоча б у пам'ятках руської Півночі та руського ж Заходу. Наводимо їх, пропускаючи тільки випадкові (похідні від власних імен тощо), яким, звичайно, серйозного значення не може надавати й сам автор.

Із слів, прямо не належних до основного словникового фонду, ближчий свій зв'язок саме з теперішньою українською мовою (іноді з українською і білоруською) виявляють такі, що не засвідчені або слабо засвідчені на території сучасних великоруських говірок.

Болоння, оболонь «низменное луговое пространство» (словник Грінченка): «прийде второе Бонякъ безбожный шелудивый отаи хыщникъ г Кыєву внезапу, и мало в градъ не въѣхаша половци и зажгоша болонье около града» (Лаврентіївський список літопису, арк. 77).

Слово, проте, засвідчене *(оболонь)* в значенні «луг, низкое место, понимаемое водою» і в великоруській нижегородській (горьк.) говірці (Даль — «окраины лесов или полей к воде, поемные луга» — Словарь русского языка АН, т. 14, вып. 3, 1934, стор. 682). Споріднені слова в інших слов'янських мовах і етимологію див.: E. Berneker, Slav. etym. Wörterbuch, I, стор. 70.

Давній південноруський діалектизм *вервь (вьрвь)* зазначив акад. Б. Д. Греков («Киевская Русь», М., 1949, стор. 85—86). За його твердженням, «у «Правдах» ми маємо терміни, що говорять про... общину. Це *мир, вервь.* Найдавніша новгородська, отже

північна, «Правда» не знає *верви* і називає тільки «мир»...[1] «Пространная Правда», пізніша від найдавнішої не менше, ніж на три століття, і належна до південної території, не знає *мира,* а натомість називає в аналогічній статті... «град»... Ця ж «Правда» знає прекрасно і *вервь,* відому в «Правде» Ярославичів, що була складена в Києві приблизно в середині XI ст., але зберегла й давніші риси». Етимологічно *вервь (вьрвь),* як звичайно приймається (пор. А. Преображенский, Этимол. словарь русск. яз., I, стор. 73; Ф. Филин, зазнач. праця, стор. 231), споріднене із словом *вьрвь* і похідним від нього *вірьовка* (південнорусизм?). Щодо спокусливого зближення, даного Ф. Міклошичем (Etymol. Wörterbuch der slav. Sprachen, 1886, стор. 386), який староруське *вервь* і *вьрвь* «вірьовка» вважав за походженням різними словами і перше в значенні «district, округа» зближував з давньопівнічногерманським -hverfi «село» та ін. як другою частиною складних слів skóga-hverfi «лісове селище» тощо, то його доводиться відхилити. Підстави для цього дає насамперед сербське *врвник* «член задруги», слово, яке слід, імовірно, віднести до вже спільнослов'янського лексичного фонду, і, можливо, сербське ж *врвети* «товпитися, кишіти» (пор. і болг. *вървя* «йду»).

Але як би там не стояла справа з етимологією слова, щодо його найдавнішої географії на руському терені є серйозні підстави вважати його саме південноруським. Чи є прослідки його належності до південноруського грунту в сучасній українській мові? Без упевненості, що справді слово *вервечка* «...2) ряд, толпа людей, животных» (словник Грінченка) з ним пов'язане більш-менш безпосередньо (до можливого розвитку значень пор. рос. *свора* «ремінь, на якому водять хортів», «два хорти або дві пари хортів», «збіговисько собак», «зборище»), можна це припустити як одну з імовірних можливостей.

Дертиця (тертиця) «драниця». Слово засвідчене в такому самому або близькому значенні в оповіданні про помсту княгині Ольги в п'ятому Новгородському літопису: «и тако възгарахуся голубницы и дертича» (під 6492 р.); в списку Публічної бібліотеки — *дертицы.*

У «Поученіи» Володимира Мономаха вжито слово *ирий* або *ириє:* «И сему ся подивуемы, како птица небесныя из ирья иду(т)». Відповідники його існують у наш час тільки в українській мові: *вирій* «теплые страны, куда птицы улетают на зиму» (словник Грінченка), пор. народноетимол. *вирай,* в білоруській *вырый* (мабуть, з української мови)[2]. Не має значення, імовірно, пізнє курське

---

[1] Імовірно, що діалектні північноросійські схожі слова *веревная книга* «запись актов о наделе крестьян землею», *вервить* 1) «измерять площадь землемерною цепью»; 2) «производить земельный раздел и проверку крестьянских земельных наделов» (в Куростровї, див. А. Грандилевский, Родина М. В. Ломоносова.— Сб. Отд. русск. языка и словесности АН, LXXXIII, № 8, 1907, стор. 109) пізнішого походження і безпосередньо із старою «вервью» не пов'язані.

[2] Пол. wyraj, імовірно, пізнє запозичення з української. Інакше, без урахування давньоруського *ирий, ирив.*— A. Brückner, Słown. etym. jęz. polsk., стор. 452.

вырей «жайворонок». Надійної етимології слова немає (про старі здогадки див.: А. Преображенский, Этимол. словарь русск. яз., I, стор. 273). Найновіша етимологія В. Тоівонена («Roczn. slaw.», XIV, 1938, бібліографія за 1937 р., стор. 193), який зближує це слово із словен. ir, verij, virij «пучина» (Wasserabgrund), переконує найменше.

Як залишок староруської лексики українська мова говірково зберегла саме з колишнім його значенням слово *костер*. У Патріаршому, або Никонівському літопису слово *костеръ* вжито в значенні міри дров (Г. Е. Кочин, Материалы для терминологического словаря древней России, 1937, стор. 159). В. Даль відмітив подібне значення в російській мові як діалектне — тверське «две сажени дров». В українській, діалектно ж, *костер* «1) сажень дров. 2) куча камыша, сложенная из 30 *кіп* камыша, причем каждая копа имеет 60 *кулів*. Павлогр. у. *Стояв у неї на городі в кострі на зиму очерет*. Котл. Ен., I» (словник Грінченка) і, як зазначено в говірках Одещини (Діал. бюл., III, 1951, стор. 41—42), «кільканадцять снопів, поставлених стійма, колосками догори, у вигляді конуса».

Як пояснює автор відповідної статті (В. Л. Карпова), «в сучасних говорах це слово вживається тільки як назва складених снопів очерету. Очерет використовується переважно на паливо. Слово *костер* як назва певної кількості палива застосовується часом і до дров... та інших видів палива: «Внесла в кухню костерчик соломи», «Приніс костер різчя (хмизу)».

Криниця. Пор.: «Изяславъ же оттолѣ шедъ и ста оу Святославли криницѣ» (Іпатіївський список літопису, арк. 150). В. Даль це слово зазначав також як тверське. Інослов'янські відповідники і здогадки про етимологію див. А. Бернекер, зазнач. праця, стор. 617.

Дуже цінний аргумент до питання про зв'язки сучасної української лексики з староруською в свій час вніс А. Ю. Кримський (Древнекиевский говор.— «Изв. Отд. русск. языка и словесности АН», XI, 1906, кн. 3, стор. 397), вказавши, що саме на українському грунті зберігся відповідник засвідченому в староруському літопису слову *лѣпокъ* «вид квітки». Відповідний текст читається в Лаврентіївському списку літопису (Повѣсть времен. лѣтъ) під 6582 р.: «...и видѣ обиходяща бѣса. в образѣ ляха в лудѣ. и носяща в прополѣ цвѣткы. иже г(лаго)лется лѣпокъ. и обиходя подлѣ братью взимая из лона лѣпокъ. вержаше на кого любо. аще прилняше кому цвѣтокъ. в поющихъ от братья мало постоявъ. и расслабленъ оумо(м) вину створь каку любо изидяше ис црк͠ви...». Наводимо важливий і переконливий коментарій А. Ю. Кримського: «Це літописне оповідання загальновідоме, але ніхто з російських вчених досі не пояснив, що це за «лѣпок», бо жодна квітка ніде в Росії, в жодному російському наріччі не називається «лепком», а до мовлення сучасних київських малорусів звернутися не здогадалися. На сучасній же Київщині (як, до речі, і в багатьох інших місцях України) *ліпóк* — це Asperula (рослина з сім'ї Rubiaceae, за російською книжною ботанічною термінологією, «шерошница»). *Ліпком* на Київщині

називають як жорстку Asperula Aparine (російською мовою «сеплюга», польською ostrzyca), так і приємну Asperula odorata (російською мовою «ясменник», або «есмяник», польською mazanka wonna). Судячи з літописного контексту, чарівний «ліпок», що знаходився у бісовського ляха «в приполі», був Asperula odorata, тобто «ясменник».

Етимологію слова ймовірно встановлюють (пор. А. Преображенский, Этимол. словарь русск. яз., I, стор. 455), — і це добре пасує до літописного тексту, — як *lěр-: *lip- «ліпити : прилипати».

Пуща «дремучий лес, лесная чаща» (словник Грінченка). Пор.: «а се в Черниговѣ дѣялъ есмъ: конь дикихъ своима рукама связалъ есмь и пущахъ 10 и 20 живыхъ конь...» (Влад. Моном., Лаврентіївський список літопису під 6604 р.). У словнику Даля (вид. 4, стор. 1434) це слово зазначалось як «юж., зап.», і це, мабуть, справді відповідає його наявності саме в українських та білоруських говірках і джерелах. Рос. літ. *пуща* засвоєне порівняно пізно з білоруської.

Зважаючи на теперішнє поширення укр. *рілля,* білор. *ралля,* при відсутності відповідних репрезентантів цього слова в незмішаних великоруських говірках, можна гадати, що в основному давньоруське *ролия* являло собою слово південно- і західноруської території, спільне з західнослов'янськими мовами.

Рѣнь. Рінь «крупный песок, гравий» і похідні від нього слова (словник Грінченка). Пор:. «... [Перун] проиде сквозѣ порогы, изверже и вѣтрь на рѣнь и оттолѣ прослу Перуняна Рѣнь...» (Лаврентіївський список літопису під 6496 р.). Етимологія слова, відомого тільки з цього тексту, спірна. Поширену думку про його споконвічність на слов'янському й індоєвропейському грунті взагалі (зіставлення з давньоінд. rēnúš «порох» тощо) [1] важко погодити з вузькістю вжитку цього слова. Вірогіднішим здається, отже, припущення К. Тернквіста (K. Thörnqvist, Nordische Lehnwörter im Russischen. — «Zeitschr. f. slav. Phil.», VIII, 1931, стор. 428—432), що це слово скандінавського походження (старогутнійського або старонорвезького) з первісним значенням «піщана обмілина». Натурально виникає питання, як уявити собі скандінавізм саме на півдні староруської території, а не на півночі. Здається, не є надто сміливим припущення, що це, можливо, поодинокий випадок скандінавізму, занесеного на шляху «из Варяг в Греки» до руського Півдня, скандінавізму тим натуральнішого, що він семантично був пов'язаний, мабуть, спочатку з річковою справою. Що слово усталилось на руському Півдні і не потрапило на Північ або не збереглося там, не дивно, оскільки умови збереження або зникнення запозиче-

---

[1] Див. Н. В. Горяев, Сравнительный этимологический словарь русского языка, Тифлис, 1896, стор. 307; P. Persson, Beiträge zur indogerm. Wortforschung, I, стор. 769; А. Преображенский, Этимол. словарь русск. яз., II, стор. 235; A. Walde, Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen Sprachen, I, стор. 141.

них слів, як добре відомо, взагалі ні в якому разі не абсолютні.

Щодо слова *комонь* «бойовий кінь», добре засвідченого в пам'ятках, то характеристика його сучасних відповідників, як її подає Ф. П. Філін (зазнач. праця, стор. 215—216), веде до невірного уявлення Матеріал у праці обмежений російськими говірками, де можливе проникнення слова з української області, тимчасом як свідчить «Словарь русского языка АН» (т. IV,вип. VI, 1912, стор. 1744 — 1745), *комонь* — слово, зовсім не невідоме і в північноруській поезії (привертає до себе увагу, до речі, варіант *комань,* паралельний свідченню Львівського літопису під 6611 р., 138 зв.). Для української мови *комонь* (у словнику Желехівського — *комон)* становить предмет питання. Слово звучить тільки так, тобто без очікуваної фонетичної зміни другого **о** в **і**[1]. Це може залежати від того, що слово на українському грунті не споконвічне, а потрапило до української мови ззовні — чес. komoň (пор. і ст.-пол. komonik, komonnik «вершник»), або ж, якщо справді воно є нащадок слова київського часу, відбиває окрему умову (другий ненаголошений склад за складом з **о**).

До південноруських діалектизмів літопису Ф. П. Філін (стор. 216—217 і 281) відносить *вѣверица* «вивірка», але факти щодо цього менш доказові, ніж він гадає. Дійсно, українська мова зберегла в різних варіантах основу цього слова, але треба взяти до уваги, що ужиток цього слова на українському грунті, мабуть, лише діалектний, пор., наприклад, зазначення в словнику за ред. Б. Грінченка: під *вивірка* — Вх. Пч., тобто «Початки» І. Верхратського, під *віверця* — Гал., джерело, не розкрите в списку скорочень (може, друкарська помилка замість Гол.— «Народные песни Галиц. и Угор. Руси, собр. Я. Ф. Головацким», 1878).

Як би там не було, більше в цьому питанні важить інше: основа vĕver- властива кільком слов'янським мовам і при цьому виступає як факт спільнослов'янської спадщини. Таким це слово було і в староруській мові. Про те, що воно належало і східнослов'янській Півночі, цілком певно свідчить хоча б такий безсумнівно новгородський твір, як «Вопрошания Кирика» (1130—1156), доместика Новгородського Антонійова монастиря, що ввійшли в Новгородську кормчу 1282 р. («коли ти дати вѣверицѣ...»). Пор. ще *вѣверечина* «м'ясо вивірки» у нього ж.

Щодо, мабуть, тільки північного *вѣкъша, векша*[2], то воно, може, спочатку означало не зовсім те саме, що *вѣверица,* пор. в «Пандектах Никона Черногорца» XII—XIII ст. (Материалы... І. І. Срезневського, І, 477): «Рци, старче, продаєши ли сия... он же рече: по деся-

[1] Пор. навіть родовий відмінок множини в Ю. Федьковича («Король Гуцул»): «...І дванадцять білих комонь Вводять легені в чертоги», «І дванадцять чорних комонь Вводить другий лик в святиню...».

[2] Мабуть, запозиченого, з якої мови — не з'ясовано. Здогадка, хоч і цікава, про перс. vešek «червона лисиця та її хутро» питання щодо північного слова не розв'язує. До речі, «klr. (тобто «kleinrussisch») vekša eichhörnchen» в «Etym. Wörterbuch» Ф. Міклошича (стор. 389), треба гадати,— помилка.

ти вѣвериць; аще хощеши по вѣкшѣ, да мы возмемъ...». В усякому разі, як свідчить остання цитата, воно було словом, вживаним поряд із *вѣверица*. Можливо, що впливу останнього завдячує своє існування *вѣкшица;* північні пам'ятки, де воно зустрічається, зазначає Ф. П. Філін (зазнач. праця, стор. 217). Отже, сукупність цих даних робить сумнівним припущення, що *вѣверица* — слово, характеристичне саме для староруського Півдня.

Навряд чи серйозну рацію можна визнати за припущенням Ф. П. Філіна (зазнач. праця, стор. 256), що прикметник *грудьнъ* (про шлях — «нерівний від замерзлих грудок снігу») в літопису: «онѣмъ же обѣдавшимъ поидоша с нимъ вскорѣ на колѣхъ, а по груд- ну пути, бѣ бо тогда мць груденъ рекше ноябрь» (Лаврентіївський список літопису під 6605 р.) і етимологічно споріднені з ним слова спершу становили властивість тільки південних і західних староруських діалектів і лише пізніше перейшли до північно-західних, де не набули, проте, великого поширення. З пам'яток *грудовато* знає Псковський літопис (I, під 7066 р.): «А зима была тогда гола без снѣгу... и ходъ былъ конемъ нужно грудовато». *Груда* в значенні «мерзлые колеи по дороге, мерзлая кочковатая грязь по полу, кочки...» В. Даль відмічав як «южн. и зап.» і разом із тим як «нвг., пск.». Довідність враження від давньоруського матеріалу і діалектного поширення, зазначеного В. Далем, послаблюється цілком певним фактом, що gruda, grudьnь і подібні слова цього кореня становлять матеріал вже найдавнішої слов'янської мови (пор. хоча б зіставлення в «Этимологическом словаре русского языка» О. Преображенського, I, стор. 161—162), отже, первісно мали належати і всім говіркам — предкам російської мови.

Більш-менш те саме слід зазначити також з приводу *серенъ* «наледь, гололедица, образующаяся после оттепели от мороза; наст, который проламывается»: «[Игорь] хотѣ же ѣхати полемь перекъ. возлѣ Соулоу. и бяшеть серенъ великъ. акоже вои не можахоуть. зрѣима. переити днемь до вечера» (Іпатіївський список літопису під 6693 р.). Крім української (діал.) і білоруської, Ф. П. Філін (стор. 259) це слово зазначає тільки як діалектне — смоленське, псковське, орловське, калузьке і вказує на його відсутність у новгородських та інших північноросійських говірках. Проте той факт, що рефлекси найдавнішого слов'янського *sernъ добре засвідчені і поза східнослов'янськими мовами, мало дає для висновків про діалектний характер цього слова в староруській мові і дозволяє з великою ймовірністю гадати про, мабуть, випадковість факту, що слово не відбито в північноруських пам'ятках.

Спадщиною словника побутової архаїки Київської Русі, імовірно, є в українській мові *кожух,* хоч, без усякого сумніву, це слово (звичайно, і предмет) було відоме і в Москві XIV ст., пор. в духовній грамоті вел. князя Івана Даниловича Калити (близько 1339 р.): «А ис портъ моихъ сыну моѥму Семену: кожухъ черленыи женчужьныи... А Ивану. сыну моему: кожухъ желтая обирь с женчугомь...»; *луда* — вид плаща; відомішим є споріднене із цим слово *лудан* —

рос. «род блестящей материи» і «кафтан, сшитый из этой материи или расшитый золотом» (словник Грінченка), *топір* — рос. «род топора с длинной рукояткою» (словник Грінченка) [1].

Можна знайти також випадки слів староруської мови, що зустрічаються в тих або інших пам'ятках, і вказати їх відповідники саме в сучасній українській, як-от: *головьникъ* «уголовный преступник, убийца» в «Руській правді» та інших джерелах — зах.-укр. *головник* (пор., наприклад, у Ю. Федьковича «...Перед головниками двері Ще замкнуть», переклад «Макбета» Шекспіра); *погоничь* у «Толковании Никиты Ираклийского на слова Григория Богослова» (списки XIV ст., А. Соболевский, Материалы и исследования в области славянской филологии и археологии, 1910, стор. 170); *паробъкъ* — у багатьох пам'ятках (див. Материалы... І. Срезневського, II, 881—882; А. Соболевский, Материалы и исследования..., стор. 174) — укр. *парубок; братаничь* «братів син» — у багатьох пам'ятках (Материалы... І. Срезневського, І, 166—167; А. Соболевский, Материалы и исследования..., стор. 175). Проте таких слів обмаль і ближче вивчення їх історії свідчить, що вони колись були властиві не самим тільки південноруським пам'яткам, а й текстам, належним до інших територій і діалектів.

Слово *гльkъ, глекъ, гълекъ, гълькъ, голкъ* «глек» — рос. «сосуд, кувшин», зазначене в «Материалах...» І. Срезневського (І, 612) в різних варіантах у ряді староруських пам'яток, відповідник собі з живих мов має лише в українській та білоруській, отже, цей факт належить до досить цінних у питанні, що нас зараз цікавить. Етимологія і фонетика слова не цілком певна: за Е. Бернекером (Slav. etym. Wörterbuch, I, стор. 310) і О. Преображенським (Этимол. словарь русск. яз., І, стор. 125—126), воно, мабуть, споріднене з *глей* рос. «липкая, мокрая глина», теж словом в основному лише українським (діал. польське glej і *глей* у російських і білоруських говірках можуть, натурально, бути за походженням українізмами). *Глей,* у свою чергу, імовірно, стоїть в етимологічному зв'язку з *глина.* Проте й щодо цього слова справа про його значення для питання про

[1] А. Е. Крымский, Древнекиевский говор, стор. 394.

Примітка. До складу давніх південноруських діалектизмів аж ніяк не можна зарахувати *вѣхъть:* укр. *віхоть.* Ф. П. Філін (зазнач. праця, стор. 219) даремно надає значення варіанту *ветъхъ* у списках літопису: слово *vĕchъtь за походженням спільнослов'янське; пор. словен. véhet (з рефлексом ѣ), пол. wiecheć та ін., і теперішній його діалектний розподіл, до того при існуванні точних відповідників не тільки українського та білоруського, а й північноросійського, не дає нічого певного для питання, яке нас цікавить. Щодо староруського варіанта *ветъхъ,* то, як свідчить етимологія слова: норв. vīse «волоть», veis «стебло» (R. Trautmann, Baltisch-slavisches Wörterbuch, 1923, стор. 347; інші етимології див. А. Преображенский, Этимол. словарь русск. яз., І, стор. 110, під *вѣха,* і A. Brückner, Słown. etym. jęz. polsk., стор. 614), цей варіант є не що інше, як тільки народна етимологія — зближення з прикметником, що означає рос. «старый, поношенный». Говірково слово вже в давніші часи могло, справді, втратитись, але цей факт не має серйозного значення для суті питання про колишні діалектні відносини.

зв'язки сучасної української лексики із давньоруською стоїть не так абсолютно, як це може здаватись з першого погляду (пор. А. Кримський, «Изв. Отд. русск. языка и словесности АН», XI, кн. 3, стор. 394). Справді, для нашого часу *глек* в основному є лише українським і білоруським словом *(глёк)*. Але чи було так само і в староруський час це слово лише південно- і західноруським, твердити напевне не можна, бо пам'ятки, в яких зазначено *глькъ* і т. ін., не всі є пам'ятками південноруського походження або такими, в яких відбито якісь південноруські особливості переписувача. Наприклад, Мстиславове евангеліє (до 1117 р.), в якому воно є, звичайно зараховують до новгородських пам'яток (його написано для новгородського князя Мстислава Володимировича) [1]. Є це слово і в «Пандектах Никона Черногорца» 1296 р., які О. І. Соболевський (Лекции..., стор. 14) зараховує до новгородських або псковських пам'яток.

Проте навряд чи можна разом із тим ігнорувати той факт, що слово *глекъ* засвідчується переважно пам'ятками з більш-менш виразними південноруськими рисами: «Студийским уставом», Полікарповим евангелієм 1307 р., Житієм Андрія Юродивого — пам'яткою, що хоч дійшла тільки в списку XIV—XV ст., але первісно могла бути пов'язана з південноруським грунтом, як про це свідчить те, що уривки з цього «житія» ввійшли в початок Київського літопису за Іпатіївським списком [2].

З недосить певного, але деякою мірою не позбавленого характеристичності матеріалу можна вказати ще, наприклад, на такі давньоруські слова, що мають українські паралелі, як *нашьского* в Святославовому збірнику 1073 р. [3], укр. *наський*. Подібну форму В. Даль (Толковый словарь живого великорусского языка, II, стор. 500) зазначає, проте, й у великоруській тульській говірці.

Із слів, тепер вже не відомих українській мові, але таких, що, ймовірно, належали саме до південноруського вжитку, заслуговує на увагу іменник *вазнь* (див. «Zeitschr. f. slav. Phil.», XXII, 2, 1954, стор. 344—348), бо це слово (із значенням «щастя») зустрічається в давньоруських пам'ятках саме південноруського походження. Якщо відома кон'єктура до темного місця «Слова о полку Ігоревім» «утръ же вози стрикусы» вірна хоча б у першій частині — «утръже вазни» — «спіймав щастя...», це було б ще однією з ознак південноруського походження слова.

Не можна пройти і повз деякі деталі вживання іменникових лексем, що досить виразно виявляють свої зв'язки з лексико-граматичною системою руської давнини, відбитої в пам'ятках. Ось, на-

---

[1] Відсутність у ньому типово новгородської зміни ц : ч не заперечує такого погляду на цю пам'ятку, бо такої зміни немає і в інших евангеліях, написаних у Новгороді.

[2] Пор. А. И. Соболевский, Материалы и исследования в области славянской филологии и археологии, стор. 166.

[3] Див. А. В. Горский и К. И. Невоструев, Описание рукописей Синодальной библиотеки; П. Житецкий, Очерк..., стор. 178.

приклад, особливості сучасного або близького до сучасного вживання чисел, характерні саме для української мови. Навряд чи є випадковим, що, за даними «Материалов для словаря древнерусского языка» І. І. Срезневського (І, 945 і 998), форма *заря* свідчиться пам'ятками в ужитку, паралельному сучасному російському, а *зоря,* при можливому вживанні в однині, переважає в формі множини із значенням, яке ми передали б у перекладі одниною.

Не випадковим, мабуть, є й те, що варіант *зоря,* який усталився в українській мові, здобув у ній значення «зірка», появу якого натурально поставити в зв'язок із давнім уживанням слова переважно в множині. У «Слові о полку Ігоревім» маємо обидва варіанти слова, але зупиняє на собі увагу, що в трьох випадках уживання воно з'являється в множині саме в дусі української мови: «Другаго дни велми рано кровавые зори свѣтъ повѣдаютъ»; «что ми звенить давечя рано предъ зорями?» і «погасоша вечеру зари».

Декому із скептиків сумнівною здавалась у «Слові» форма множини *пороси* «пил»: «Пороси поля прикрывають». Ця форма при російських *пыль* і *прах* справді незвична, але поза всяким сумнівом є вона саме на українському мовному грунті; пор.: «*По́рох,* -ху, м. и во мн. *порохи́*. «Пыль; прахъ» ...*У хаті по стінах порохи*. Каменец. у. *Вірли крильма землю збили, порохами скопотили*. А. Д. І. 298...» (словник Грінченка). Пор. також: «Устав я, стріпався, як ота курка, що порпалась *у порохах*...» (Лесь Мартович) або в народній пісні: «Не *пили* пилять...». Отже, в повній відповідності з українським мовним ужитком у П. Тичини читаємо: «Що там трусить *порохами* вранці на зорі?» [1].

Із давньоруського лексичного фонду саме українська мова зберегла семантично трохи змінені відповідники давньоруському *дѧгъ* «ремінь» (приклади див. у І. Срезневського, Материалы..., І, 804): *о-дяг, о-дягати*. Точніший відповідник *дя́га* «шкіряний пояс, ремінь» В. Даль зазначає тільки як «зап.» — західне слово (діал. білоруське?). Відповідники, зазначені на російській Півночі, — *дя́глить, дя́гнуть* значно дальші значенням: за В. Далем, «расти, плотнеть, здороветь, крепчать», *дяглый* «здоровый, ражий, работящий».

Певне значення може мати факт відсутності в теперішній російській мові дієслова *лагодити,* добре відомого українській (пор. і білор. *лагодзіць*), хоч значення цього збігу із давньоруською мовою послаблюється тим, що іменник *лагода* «мир, порядок і т. п.», безперечно, властивий і російським говіркам, а, крім того, слово lagoditi, судячи з його поширеності в слов'янських мовах, належало вже до основного фонду найдавнішої слов'янської мови.

Імовірно, що саме до південноруського вжитку і тільки почасти до ширшого належало дієслово *тулити ся* «закрываться, прикрываться; скрываться, укрываться». Тепер в українській мові цим зна-

---

[1] Пор. в авторовій статті «Функции чисел в «Слове о полку Игореве».— «Мовознавство», 10, 1952, стор. 123—124.

ченням відповідають не ті самі, але близькі: *тулити* рос. «прижимать, прикладывать, прилагать», *тулитися* «жаться, прижиматься, льнуть», пор., зокрема, *притулок*. У південноросійських говірках *тулить* та ін., мабуть, з української; це ймовірно і щодо білор. *туліць* «переховувати, заховувати», хоч останнє значенням і ближче до давньоруської [1]. Характеристично, з яких саме пам'яток І. І. Срезневський наводить слово *тулитися* (Материалы..., III, 1036). Це — Галицько-Волинський літопис (Іпатіївський список літопису), «История иудейской войны Иосифа Флавия» і Житіє Андрія Юродивого (пор. до двох останніх і А. Соболевский, Материалы и исследования..., стор. 167 і 169) — пам'ятки, більшою чи меншою мірою пов'язані із староруським Півднем. Щоправда, *тулитися* «скрываться, укрываться» раз зустрічається і в Псковській судній грамоті, а іменник *затулиє* навіть у новгородському «Софийском временнике»: «По великого князя слову вскорѣ городъ поставили отъ безбожныхъ Агарянъ затуліе», тобто «захист». *Затулити* «abscondere», «закрыть»: «слуха не могы затулити» зазначено в «Прологу», пам'ятці щодо походження, мабуть, пов'язаній з Києвом.

Навряд чи має велике значення для питання про давньоруську лексичну спадщину те, що дієслівний корінь *тят-* (tęt-): *тьн-*, вживаний у пам'ятках, майже втрачено в російській мові, але добре збережено в українській і білоруській мовах (укр. *утинати, утнути, утяти* — рос. «1) отрезывать, отрезать; 2) наносить, нанести удар» і ряд інших значень, *потяти* — рос. «изрубить», *тяти* — рос. «1) ударять, бить; 2) резать, рубить» та ін.). Це слово з похідними від нього, в тому числі з іменниками з чергуванням -о-, безперечно, як широко відоме і тепер всім слов'янським мовам, належало до основного спільнослов'янського фонду, і втрата його сучасною російською мовою не дозволяє заперечувати його існування як живого для часу давньоруського письменства.

Треба ще звернути увагу на ту частину української лексики, що в своєму історичному розвитку становить, як і в інших мовах, дуже виразну й чутливу ознаку і мови відносно її зв'язків із спорідненими, і певних жанрів, і авторських уподобань, — сполучні слова і сполучники. Характеристичні великою мірою для синтаксису, вони належать до лексики і привертають до себе увагу насамперед як у певному аспекті показові для історичного розуміння її складу. Сполучні слова сучасної літературної української мови в порівнянні з російською мають принаймні одну виразну ознаку: з двох старослов'янських (імовірно, і найдавніших слов'янських) коренів, що виконували функції відносності (і, як завжди, раніше і поряд з нею — функції питальності), у східнослов'янських мовах відбувся вибір: основа *як-* стала властивістю української і білоруської мов, *как-* — російської. Немає підстав вважати, ніби це порів-

---

[1] Можливе, звичайно, і припущення, що *тулити(ся)* становило собою слово південно-західних староруських говірок.

няння завдячує іншомовному впливу — ніби тут відіграла роль польська мова. У даному разі йдеться про ознаку, яка глибоко увійшла не тільки в літературні мови, а й в живе мовлення народів, отже, сторонній вплив тут дуже сумнівний, якщо й зовсім не неймовірний.

Не така виразна різниця щодо сполучників. Єднальні сполучники в усіх слов'янських мовах в основному ті самі (як єднальні у вузькому значенні терміна, так і протиставні, розділові й заперечні), але тут, з одного боку, між російською мовою, з другого — українською і білоруською є відмінності, яких не можна не помітити.

Характеристичний певною мірою давньоруський сполучник *та,* пор. сучасне майже виключне укр. *та* (не «да»).

Немає абсолютної певності, що сполучник *та* не був зовсім відомий поза територією південних східнослов'янських племен [1], але, коли цитація І. І. Срезневського (Материалы..., III, 909) не випадкова, надійні стародавні приклади його значення «і» (et) припадають саме на пам'ятки південно-східнослов'янські (Житіє Бориса і Гліба, Повчання Володимира Мономаха, Іпатіївський список літопису). Це ж стосується значення «потім, після того»: «Княгини же бѣжа к зяти Глѣбови Переяславлю и оттуда ѣха на Городокъ та на... Глѣбль, та на Хороборъ, та на Ропескъ» (Іпатіївський список літопису під 6667 р.).

Далеко менше доводить близькість з українською мовою *та же* в значенні «і, а; отже», в такому вигляді не заховане в українській мові [2] і, за свідченням пам'яток церковнослов'янсько-сербських, досить поширене в них (пор. щодо цього *таже* «отже» і в Супрасльському «паннонському» кодексі).

Живий і широко вживаний у сучасній українській мові причинний сполучник *бо* може, звичайно, бути нащадком давньоруського *бо* в пам'ятках. Значення цієї відповідності, проте, відносне: хоч цього *бо* немає в російській мові в усій сумі її говірок, а живим воно є саме в українській і білоруській, у давньоруських пам'ятках його вживання могло відбивати не тільки живий мовний факт, але, подібно до *убо,* бути наслідуванням старослов'янської мови.

Цікавіше те, що стосується деяких інших сполучників.

Саме українська мова (разом з білоруською) і досі зберігає в широкому вжитку сполучне *аби* в значеннях мети та обмежувально-

---

[1] Цей сполучник, без сумніву (див. цитацію в «Lexicon palaeoslov.-graeco-latinum», 1862—1865 Ф. Міклошича і в Riječnik'y Д. Даничича, III, стор. 269), був уживаний у деяких старослов'янсько-сербських пам'ятках; засвідчений він і в середньоболгарському письменстві (W. V o n d r á k, Vergl. slav. Gramm., II, 1928, стор. 462); у значенні «так, таким образом» І. І. Срезневський цитує його з Остромирового євангелія (один приклад), пам'ятки, не зважаючи на її новгородське походження, з деякими ще й іншими прослідками попереднього південного впливу (див. теж один приклад закінчення -шеть у 3-й особі однини імперфекта). Оскільки питання про південноруські елементи в Остромировому євангелії суперечне, можна залишити його відкритим і погодитись з можливістю, що *та* виходило за межі руського Півдня. Крім української, *та* як сполучник відомий ще сучасній болгарській мові.

[2] Зазначене Ф. Міклошичем у «Lexicon palaeoslov.-graeco-latinum» «klruss.» *та же,* мабуть, якийсь вузькодіалектний факт.

цільовому. Цей сполучник у давньоруській мові ще не розірвав, як і тепер, наприклад, у чеській мові, свого зв'язку з дієсловом *бы*- і, власне, становив частину відповідних відмінюваних форм: «...абыхъ не слала къ нему слезъ на море рано» («Слово о полку Ігоревім»); «А мы доколѣ хочемъ Русскую землю губити? Абыхомъ ся уладили» (Іпатіївський список літопису під 6656 р.). У переважній більшості сучасних українських говірок він, проте, цілком ізолювався. У староруській мові, за даними пам'яток, *аби* ще не є ознакою діалектного подрібнення, але для нашої сучасності, за незначною кількістю випадків, відмічених у російських говірках (вятське *абы*), це стало фактом.

Два характеристичних для мови давнього літопису сполучники *оже* «що» і *ци* «чи» тепер відомі в українській лише вузькодіалектно.

Ож (безперечно, *оже*, бо **о** в цьому слові не змінилося в **і** в закритому складі) відмічено в матеріалах Головацького (словник Грінченка), у статті А. Семеновича «Об особенностях угро-русского говора» (Сб. статей по славяноведению, составл. и изд. учениками В. И. Ламанского, 1883, стор. 230); його ж недавно записав на Ужгородщині І. Г. Чередниченко (Діал. бюл. Ін-ту мовознавства АН УРСР, 2, 1950, стор. 52); відмічено його, наприклад, і в Івашковиці Іршавського району (в Закарпатті ж). *Оже,* за всіма ймовірностями, сходить на попереднє *є-же,* за відомим законом східнослов'янської зміни початкового **i̯е-** перед складом з палатальним голосним (крім **ь**), і, мабуть, первісно становило спільносхіднослов'янський сполучник (пор. цитацію в Материалах ... І. Срезневського, II, 628—629). Варіант *ожь* засвідчений уже в давньоруській мові (з кінця XIV ст.).

Щодо *ци,* то безпосередньо спадкоємцем цього сполучника[1] є сучасна білоруська мова, де він вживається широко і з кількома ще староруськими значеннями: «1) чи, або; 2) хіба, чи ж» (рос. «разве»), пор. і рос. (діал. псков.). Етимологічно слово, мабуть, близько споріднене з *чи* (пор. E. B e r n e k e r, Slav. etym. Wörterbuch, I, стор. 155) і становить давній варіант з іншим голосним (*koi̯); в усякому разі, вважати *ци* в пам'ятках за північну варіацію *чи* немає жодних переконливих підстав. В українській мові сполучник *ци* — вузькодіалектний. Є він (раз) у значенні питальної частки у Номиса. Згадувалось його як слово, належне карпатським говіркам. З матеріалів Головацького як «галиц.» в словнику за ред. Б. Грінченка цитується «Одколь Варни доставати, ой *ци* з поля, *ци* ли з моря?». Це слово вживає буковинець Ю. Федькович і т. д.

Певну трудність становить пояснення **и** замість **і**, яке мало б відбити давнє **і** після **ц** (у говірці, наприклад, Івашковиці **ц** взагалі не стверділо). Можливо, це вплив *чи* або окрема фонетична доля голосного в сполучнику, вимовлюваному в швидкому темпі (докладніше про *ци* див. Е. Ф. К а р с к и й, О некоторых особенностях

[1] Або частіше питальної частки; див. давньоруські приклади різних значень *ци* в «Материалах...» І. Срезневського, III, 1439—1441.

белорусского языка.— «Symbolae grammaticae in honorem J. Rozwadowski», II, стор. 292—293).

Проте як би не стояла справа з деталями питання, зв'язок діалектного українського *ци* із староруським *ци* не є такий разючий, бо і московському письменству другої половини XIV ст. ще теж властивий цей сполучник (пор. Договір великого князя Дмитра Івановича з князем серпуховським і боровським Володимиром Андрійовичем, близько 1374—1375).

Не спиняючись, крім уже наведених, на інших аргументах О. І. Соболевського проти словникових зв'язків сучасної народної української мови з мовою староруських літописів (Древнекиевский говор, стор. 320), аргументах, свого часу в більшості переконливо спростованих А. Ю. Кримським, зазначимо, проте, що не можна пристати й на ту загальну характеристику ступеня близькості до лексики староруської лексик української і великоруської, яку подає Кримський (Древнекиевский говор, стор. 392—393).

Зіставлення українського лексичного матеріалу із староруським не дає права на твердження Кримського про «величезну кількість випадків» або «багато предметів і понять» староруського літопису, збережених і досі по українських говірках і чужих великоруським говіркам. Приклади, що їх наводить Кримський, поодинокі і не виходять за те лише відносне значення, яке можна за ними визнати при аналізі їх на широкому діалектному фоні.

Якщо зовнішньо, на перший погляд, деяке враження й можуть справляти окремі рядки Кримського: «Я убежден, что... какая-нибудь киевско-летописная *котъка,* сидящая на *присъпѣ* и умильно глядящая на *голубьникъ,* пока не будет облита *укропомъ* из *гълька* или вспугнута *хъртъ*-ом, покажется для бестенденциозного великоросса не великорусской *кошкой,* а предком нынешней киевской *кітки,* сидящей на *присьпі* и глядящей на *голубник* (=голубятник)», то серйозної філологічної критики, принаймні повністю, вони не витримують. Укр. *кітка* є безперечним продовженням найдавнішої слов'янської форми *kotъka, добре засвідченої в інших мовах; *голубник* має собі точного відповідника в пол. gołębnik: *хорт* — слово, добре відоме й у російській мові, і до того споконвічне слов'янське (пор. E. B e r n e k e r, Slav. etym. Wörterbuch, I, стор. 412) тощо.

Кілька уваг до статті спеціально про мову Галицько-Волинського літопису проф. І. Свенціцького (Вопросы славянского языкознания, кн. 2, Львов, 1949, стор. 123—135). У цій цікавій статті зазначається серед іншого (стор. 124), що «у мові Галицько-Волинського літопису появляється новий лексичний матеріал, не відомий іншим частинам Іпатіївського списку літопису, зате близький своєю семантикою до південно-західних говірок Волині і сусідньої східної частини Галичини». Зазначимо, що в аспекті лексичному частина літопису, про яку йдеться, лише відносно підтверджує наведену тезу. Виписки автора (без зіставлень з фактами сучасної галицько-волинської лексики) подають матеріал у переважній його частині спільностароруський, причому в певній частині навіть такий, що

його стосунок до «живомовної лексики» (як її називає І. С. Свенціцький) мало що дає на підтвердження спеціального зв'язку з галицько-волинським мовним грунтом, хоч як би такий зв'язок не був натуральним за природою самої речі. І *сулиця,* наприклад, і *таран,* і *хоругов ь (хорюговь),* і *столп* — звичайні давньоруські назви відповідних предметів. Якщо справді в «Материалах...» І. І. Срезневського (III, 925) *таранъ* наводиться тільки з Іпатіївського літопису, то це не більше як випадкова обставина, і відповідне слово можна зазначити також в інших не південноруських джерелах (пор., наприклад, Г. Е. Кочин, Материалы для терминологического словаря древней России, стор. 358). Не аналізуючи в цьому відношенні інші подібні вказівки І. С. Свенціцького, в більшості, на нашу думку, малохарактеристичні як виключно південноруські, за кращі можна визнати: *скѣпище* — «князь же тъче его скѣпищем» (під 1229 р.), о *скѣпище* (під 1276 р.); *въкраина* — «...Левъ восхотѣ собѣ части в землѣ Лядськой, городи на *въкраини* [варіант — на Украинѣ], еха к Ногаеви...» (під 1280 р.); пор. під 1282 р.: «преже того Лестко взялъ бяшеть у него село на *Въкраиници*» (річка?); особливо *позлотистъ* (під 1288 р.) — «в Луцкую епископью да крестъ великъ *позлотистъ*» з виразною ознакою запозичення слова з польської мови (пор. pozłota «позолота») — з огласовкою, яка в поетичній українській мові дожила до нашого часу. З цим цікаво зіставити ще раніший приклад такої огласовки в західноруській пам'ятці — напису на хресті княгині Єфросинії Полоцької 1161 р.: «злото, и серебро, и камѣнье, и жьнчюгъ» [1].

Деяке значення має *попередити,* відоме, здається (див. Материалы... І. І. Срезневського, II, 1190), лише з Іпатіївського літопису; проте не виключена можливість, що це слово було відоме і говорам — предкам російської мови; про це можна здогадуватись на підставі північнорос. *попередйть,* хоч і з секундарним значенням, імовірно, похідним від давньоруського, збереженого в українській мові, — «дать счастья, долю, удачу» (Даль).

Певною мірою треба зважити як, мабуть, на південноруське — на слово *карити* «оплакувати» (під 1263 р.): «почат *карити* по ней», бо воно, відоме лише з цього місця, перегукується з цілком, правда, не з'ясованим, імовірно, міфологічним *Карна* в «Слові о полку Ігоревім» (богиня плачу?).

Є вартим уваги, також поодиноке, *деряждье,* що фігурує в Іпатіївському літопису під 6759, тобто 1251 р.: «Данилъ, възопивъ и рече имъ: «О мужи воинстии! не вѣсте ли, яко крестьяномъ пространьство есть крѣпость, поганымъ же есть тѣснота: *деряждье* обычай есть на брань». Це слово І. І. Срезневський (Материалы..., I, 655) вважав загадковим, без пояснення воно ввійшло і в «Материалы для терминологического словаря древней России» Г. Е. Кочина (стор. 96). І. С. Свенціцький (стор. 127), зіставляючи його із ст.-сл. **дрѣѕга**, д.-рус. *дрязга, дрязда* «ліс», бездоказово з погляду порівняльної гра-

[1] Проте треба врахувати також *злотьникъ* «золота монета» вже в Патерику Сінайському XI ст. (Материалы... І. І. Срезневського, I, 985).

матики зближує його із давньоруськими *розга* : *рождиє*, укр. *різка* : *ріжджя*. Найближчими (зовнішньо) до цього слова є ст.-чес. deryždie (пізніше dereždí, dereští, drejští «хмиз, хворост») і ст.-пол. drzążdże з тим самим значенням. Зв'язок з *деряждьє*, імовірно, західно- і південноруським словом, правдоподібно витлумачений у виданні Іпатіївського літопису Археографічної комісії 1871 р. (стор. 539, примітка): «Deryždí» чеською мовою означає Strauchwerk, тобто окоп або верх з частоколу, терну і т. п. Див. також слово «дереза» і споріднені з ним у «Толковом словаре» Даля. Зміст Данилової мови зрозумілий: сила, каже він, для християн — відкрите поле, сила ж поганих — за окопом (тіснота): звичай їх під час війни — оточувати себе терновим вересом (деряждье)». Треба, проте, зауважити, що значення чеського слова Strauchwerk (звідки взяте?) чомусь відсутнє в пізніших лексикографічних джерелах, у тому числі в «Slovníku staročeském» Я. Гебауера (1903). Останній це слово перекладає «chrastí, dürres Reis» (т. I, стор. 228).

Щодо Галицько-Волинського літопису, то більше значення, на нашу думку, можна надати спостереженням акад. О. С. Орлова, опублікованим у т. V «Трудов Отдела древнерусской литературы АН СССР» 1947 р. — «О Галицко-Волынском летописании» (зокрема, стор. 30—32). О. С. Орлов доводить у цій статті, що основа протографа знаменитого Архівського збірника кінця XV — початку XVI ст., який належав Катерині II, була складена в XIII ст. в Галицько-Волинській області, і в цьому ж столітті був складений і протограф самого Архівського збірника. Частина збірника «Летописец», яка серед іншого містить у собі всю «Повѣсть временныхъ лѣтъ», схожу більше, ніж з Лаврентіївським списком, із списком Іпатіївським, має виразні сліди південно-західної редакції. «Це видно, — твердить Орлов, — не тільки з виняткового знайомства з литовською етнографією і з недоброзичливої оцінки добре відомих західноєвропейських звичаїв, виражених словами частково іслов'янського походження і західноруського вжитку («зарекноваша», «с прилики», «кошюли», «витязей»...), але й з користування такими словами, як: «конокръмци»..., пор. «конокормство» у грамоті Вітовта..., «пуствовалъ»..., «приставлены къ скарбу»..., «Исмудъ, дядко его»..., «Добрыню, дядка своего» — пор. Димитрий Дядько «староста земли русской», тобто «кормилец или пестун княжеский» — з 2-ї чверті XIII ст. — у Галицько-Волинській області; «черевик»..., «опрѣсноки сиречь оплатки»..., «събуруа»..., «господарю»..., «а гривна по пятидесятъ грошъ»..., «съчювалъ»..., «с под кожи»..., «любяще... некоего местича, именемъ Яна»... та ін...». З цього і зазначення місць, де вживаються ці слова, випливає спостереження: «Ці українсько-білоруські слова зустрічаються тут, отже, у давньокиївських оповіданнях початкового літопису — про споконвічних данників руських племен, про похід Олега на греків, про помсту Ольги, про єдиноборство юнака, «переявшего славу», про Святослава, Володимира св., Бориса та Гліба, Ярославських волхвів, Феодосія Печерського».

Щоправда, прослідки такої ж лексики і навіть певних південно-західних рис фонетики зустрічаються, за твердженням О. С. Орлова, у цьому ж літопису й далі, не виключаючи того, що стосується подій північного Переяслава Залєського, але щодо лексики цілком ясно, що не в «київській» частині літопису південно-західні слова трапляються набагато рідше [1], і цьому фактові не можна не надати певного значення. Є підстави вважати, отже, що вже в XIII ст. на території, принаймні близькій до південноруської, поширена була лексика, елементи якої тоді ж або пізніше стали властивими також і українському вжиткові. Імовірніше, що ця лексика (характерніші в цьому відношенні слова західноєвропейського походження) більшою або меншою мірою проникала з Заходу (з «Білорусії») [2].

Те, що виявляють відносно свого лексичного складу староруські літописи, приводить до єдиного висновку в питанні про відношення літературної мови, відбитої в них, до сучасної української: староруська літературна мова лексично далека від специфіки теперішніх українських говірок, і треба, отже, визнати, що словник останніх в усьому істотному, що його відрізняє від великоросійських говірок, устaлився в пізніший час. Впливи лексичної специфіки Півдня незначні проти того, на що можна було б сподіватись, виходячи з абстрактних міркувань, навіть у Галицько-Волинському літопису, і це навряд чи можна з достатньою переконливістю пояснити припущенням лише суворої нормативності давньої літературної мови. Тиск такої норми принципово можливий, проте, як свідчать хоч би «новгородизми» в тих самих пам'ятках, він не міг би до кінця затримати проникнення в літературний ужиток побутових слів, і коли в такій виразно західно-південноруській пам'ятці, як Галицько-Волинський літопис, їх теж зовсім мало, це значить, що їх справді в цей час мало було і в самій розмовній мові населення впливових міст — Києва, Чернігова, Галича.

Два джерела показують найбільшою мірою ту, сказати б, межу, до якої в рамках сучасного їм літературного вжитку міг доходити вияв діалектного забарвлення писемної мови XII ст.: твори Володимира Мономаха і «Слово о полку Ігоревім». Ці джерела недвозначно свідчать, на нашу думку, про справжнє існування в їх час діалектного забарвлення книжної мови, але тільки діалектного забарвлення, а не такої відмінності, що дозволяла б говорити про якусь «відрубність» у цей час мови носіїв її південного різновиду від літературної мови інших місцевостей, навіть Новгорода, хоч остання має знач-

---

[1] З трьох прикладів, наведених О. С. Орловим (стор. 31), деяке значення має, власне, тільки «где что чюа» (=чуя). Інша річ — переконливі аргументи редакційно-речового порядку на доказ того, що й над цією, другою частиною літопису працював галицько-волинський редактор,— в абзаці другому на цій же сторінці.

[2] Всупереч думці О. С. Орлова, гадаємо, що фонетичні та морфологічні риси пам'ятки в сукупності без усякого сумніву білоруські (акання та ін.), навіть «почасти» («Імовірно, як ці явища лексики, так і явища говірки особливо, тут не одного часу і не належать до однієї місцевості. Але, очевидно, більшість їх (основний шар?) належить до південно-західної області і почасти сягає саме XIII ст.») не XIII ст., а внесені пізнішим переписувачем.

но більше специфічних, саме їй притаманних рис. Треба визнати й зараз слушними міркування акад. В. І. Істріна, висловлені ним у його курсі «Очерк истории древнерусской литературы» (1922, стор. 82):

«...Книжный литературный язык, язык высшего слоя общества, образовался в Киеве и был соединением разговорного языка киевского городского населения, разумеется — в его передовом классе, и языка письменного, принесенного из Болгарии. Из Киева этот язык разносился и по всем другим местам тогдашней Руси, где только возникал какой-либо административный центр и где только являлось духовенство, вводившее христианство и распространявшее письменность. Примеров таких провинциальных разновидностей общелитературного языка мы также не имеем и говорить о них можем, исходя лишь из теоретических соображений, подкрепленных историческими фактами. Киевские князья посылали по городам или своих сыновей или посадников, приводивших с собой и дружину, а Киевская духовная власть наделяла те же города высшим и низшим духовенством, приносившим с собой разнообразного содержания книги. Те и другие, кладя основание высшему слою общества, сливались с местными уроженцами и создавали тот же книжный литературный язык, который существовал и в Киеве. Фонетика и морфология этого провинциального литературного языка была та же, что и в Киеве, лишь с очень незначительными местными особенностями. Что же касается словарного материала, то он в сильной степени зависел от вращавшейся в каждой местности письменности, а эта письменность, как сказано выше, появлялась в одно и то же время всюду — и на юге и на далеком севере. Разумеется, и в разговорном языке каждого высшего слоя общества существовали свои провинциализмы, которые могли входить и в письменность, как, напр., слово *олонесь* в значении «в прошлом году» в Новгородской летописи (Синод. список XIII века), но таких слов, как доказывают древнейшие памятники, было незначительное число. В общем же книжный литературный язык был один и тот же на всем пространстве Руси. Существенное значение в этом отношении оказывала книга. Провинциальный русский книжник — и в Новгороде, и в Ростове, и во Владимире, и в Галиче — учился по тем же книгам, по которым учились и киевские книжники, из таких же книг почерпал всю свою книжную мудрость, и естественно, что и писать он должен был на том же языке, на котором была написана вся тогдашняя литература. Следовательно, книжный литературный язык 11—13 веков должен быть назван «общерусским литературным языком», подобно тому как и сама литература этого периода должна быть названа «общерусской литературой».

У зв'язку з цією, на нашу думку, в усьому основному вірною констатацією варто пригадати понад сто років тому висловлений погляд видатного мовознавця, автора відомої дисертації «О языке северных русских летописей» (1852): «...Древний русский язык, в пределах нынешнего Русского государства, до XIV ст. не обнару-

живает решительно того разделения на два наречия, великорусское и малорусское, какое встречаем мы впоследствии и в настоящее время. Это положение, по глубокому нашему убеждению, опирается на самых прочных основаниях, во 1) на решительном отсутствии исключительных малороссизмов во всей древней письменности русской, южной и северной, во 2) на невозможности не высказаться особенностям народного языка даже и при предположении, что эта письменность была церковнославянская, что положительно доказывается, в 3) постоянным господством в этой письменности отличительных черт языка общерусского и областных особенностей речи новгородской, в 4) позднейшею письменностию, с XIV в., где при очевидном церковнославянизме языка, во множестве рассеяны отличительные свойства малорусского наречия на юге, как великорусского на севере, в 5) наконец, на неопровержимом факте близости всех наречий славянских друг к другу, до XIII—XIV ст., что, ни мало не противореча развитию некоторых особенных черт в каждом, прямо противоречит господству в то время всех нынешних особенностей» (П. Лавровский, Ответ на письма г. Максимовича к г. Погодину. — «Основа», серпень, 1861, стор. 34—35).

Цей в істотному обгрунтований погляд у зіставленні з тим, що становить надбання науки пізнішого часу, вимагає лише відносно мало поправок. Насамперед треба категорично, за поданими вище міркуваннями, відрізнити те, що можна твердити відносно давньоруської літературної мови, від того, що є ймовірним відносно живої, розмовної мови мас. Твердження П. О. Лавровського в першій своїй частині великою мірою вірне лише щодо письменства. По-друге, близькість слов'янських мов (наріч, за виразом Лавровського) до XIII—XIV ст., як він її розуміє, аж ніяк не є незаперечний факт: навпаки, навряд чи зараз можна знайти компетентного славіста, який би мав сумнів у далеко ранішому і притому значному відході однієї від одної слов'янських мов у їх лексиці, фонетиці, морфології і навіть у синтаксисі; відомі пам'ятки слов'янських мов щодо цього не залишають місця сумнівам. По-третє, кількість фонетичних і морфологічних південноруських ознак у давньоруських пам'ятках у сукупності примушує піднести проти того, що схильний був припускати П. О. Лавровський, вагу принаймні деяких моментів давньої діалектної диференціації східнослов'янського мовного масиву. По-четверте, за часу П. О. Лавровського, — цю помилку поділив і він сам, — це діалектне подрібнення сприймалось спрощено як тільки біпартиція (розподіл на дві групи).

Висновок про відносно слабе відбиття в сучасній українській мові, однаково літературній і діалектній, давньоруської лексики, при припущенні, що українська мова разом із тим становить продовження південноруських говірок староруської, — не є такою мірою дивуючим, яким він може здаватись на перший погляд. Лексика в двох відношеннях не має стійкості ні словозміни, ні навіть фонетики: це, по-перше, ділянка, порівняно відкрита стороннім впливам (звичайно, порівняно, але не без обмежень), і, по-друге, не

сторона мовлення найбільш рухлива, найбільш чутлива до можливих впливів суспільного життя.
...Століття, які відділяють сучасну лексику східнослов'янських мов від тієї, що вживалась у пам'ятках давньоруського письменства, дуже змінили її склад і щодо збереження того, що становило її давню власність, і щодо поповнення її новими словами.

Навіть основний словниковий фонд мов східнослов'янських племен зазнав за цей час деяких змін, і при цьому переважно на українській ділянці, — свідчення великих історичних рухів і сторонніх впливів, надто польського. До таких заступлень давніх, споконвічних слів належать в українській мові, наприклад: *бачити* замість давнього, тепер майже тільки діалектного «видіти», *дивитись* поряд з уже рідким «глядіти», *мацати* (давній корінь *щуп-* зберігся тільки в окремих діалектних словах: *щупта* «щіпка, пучка», *щупати* «торкатись, доторкуватись» і под.), *репетувати, галасувати* замість «въпити», *псувати, нівечити, шкодити* замість «пъртити» та ін.

Якщо О. І. Соболевський, за його (цит. вище) словами, вражений близькістю до великоруського матеріалу словникового складу Початкового і Київського літописів, то він при цій не позбавленій справедливості констатації ігнорує силу літературно-мовної традиції саме на російському грунті, бо старослов'янський склад лексики давньоруських літописів великою мірою ввійшов до складу російської літературної мови і почасти від неї і в великоруські говірки, що й зумовлює враження, про яке він говорить. Тим часом те, що тепер становить лексику української мови, в основному є спадщина південних староруських народних говірок, які ряд століть жили відірвано від книжної мови старокиївського часу і волею історії були віддані у владу бурхливих подій і міцних сторонніх впливів, значніших за ті, що їх взагалі зазнала великоруська мова на шляхах свого історичного життя [1]. Отже, не можемо приєднатись і до думки-враження А. Ю. Кримського (Древнекиевский говор, стор. 392 і далі): «...Что касается словарного запаса старокиевской летописи, то ... г. Соболевский мог выудить в летописи только три якобы великорусских слова, и те при проверке оказались сугубо малорусскими. Если же он ощущает сходство отдельных (малорусских) слов киевской летописи с отдельными словами, выхваченными враздробь из того или другого великорусского наречия, то не мешало бы г. Соболевскому иметь в виду, что нет такого великорусского наречия, в котором киевско-летописные слова констатированы были бы в большей или меньшей совокупности. Я же, малорусс, наоборот, поражаюсь замечательной совокупной близостью старокиевской речи к современной речи северной и средней Киевщины. Множество предметов и понятий в нынешней северной и средней

[1] Не можна пройти, звичайно, в цьому питанні і повз той, як нам здається, характеристичний факт, що безперечно південноруський Галицько-Волинський літопис своїм лексичним складом може справляти щодо близькості чи віддаленості від лексики сучасних східнослов'янських говірок те саме враження, що й інші, раніші літописи.

Киевщине XX века до сих пор сохранили огромной массой то же свое старинное название, какое они имели в киевской летописи XI—XIII века,— тогда как в Великороссии эти же слова (да и то далеко не все) если и можно разыскать, то разве по одиночке, враздробь: одно слово найдется в одном великорусском говоре, другое в другом; найдутся они в говорах разного типа, в отдаленных друг от друга говорах и употребляются в совсем разных концах Великороссии, а никак не суммарно и цельно в одном каком-нибудь великорусском говоре. И вполне очевидно для всякого бессторонного судьи, что близость между летописно-киевским словарем и тою великорусскою агломератною словарною кучкой, которая мозаично и разрозненно будет надергана из совершенно не близких друг к другу разных великорусских говоров, не может быть равной по цене с массовой близостью малорусского словарного материала современно-киевского (северной и средней Киевщины) со словарным материалом киевско-летописным. Это надо сказать даже про категорию слов, наиболее склонных к изменению: про названия домашних предметов, названия животных, растений, цветов и т. п., которые так поразительно сходны в домонгольской Киевщине летописной и малорусской Киевщине нынешней». Те, що далі А. Ю. Кримський наводить на доказ своїх тверджень,— крім кількох слів, що обговорені на попередніх сторінках нашої праці, не має серйозної довідної сили. Наприклад, укр. *кітка,* хоч справді відповідає точніше давньоруській формі *котъка,* ніж рос. *кошка,* не свідчить ні про що важливе: kotъka — спільнослов'янське слово, яке могло зберегтися краще в одній мовній групі і підлягти (з мотивів пестливості) певній зміні в іншій, отже, з цього аж ніяк не випливає чогось переконливого щодо лексичних стосунків з фактами віддалених попередніх століть. Так само вже до найдавнішої слов'янської мови належать *chъrtъ > укр. *хорт.* У цьому ж аспекті мало важить зв'язок українського слова *тріска* із д.-рус. *трѣска* та ін. Щодо слова *невіглас* А. Ю. Кримський не бере до уваги його південнослов'янського обличчя, яке свідчить про книжний шлях його збереження на українському грунті, та ін.

В цілому, повторюємо, зв'язок із староруською давниною в лексиці української мови відносно обмежений, і на це були свої певні історичні причини. Разом із тим це аж ніяк не вирішує питання в дусі погляду О. І. Соболевського, однобічного й небезстороннього, бо є й чимало фактів на користь того, що сучасна українська лексика зовсім не чужа давньоруській, хоч і зазнала численних нашарувань (про словотворчі скажемо окремо), що надали їй у пізніші часи досить своєрідного обличчя.

ДО ПИТАННЯ ПРО МОВУ СТАРОДАВНЬОГО КИЄВА ТА КИЇВЩИНИ

1

Питання про мовно-етнічні відносини часу Київської Русі навіть у межах того, що стосується самого східного слов'янства, не можна сподіватись розв'язати, переключаючи його на інше, далеко легше — про відносини відомих державних територій давньої Руської землі та її історичних придбань. Зв'язок фактів мовно-етнічних з долею політичних об'єднань — держав звичайно не є прямим. Нас не здивує, отже, висновок, до якого прийшов сучасний вдумливий історик. «Висновки дослідження, виконаного автором на основі марксистсько-ленінської методології, — пише він, — показують, що проблема вивчення утворення державної території аж ніяк не тотожня проблемі вивчення етнічної території, колонізації зокрема» [1]. Хоча історичні джерела, як твердить цей же дослідник, дозволяють з певною ймовірністю уявити в загальних рисах територію Київської держави кінця IX і початку X ст. на захід і на схід від середнього Дніпра [2], дані щодо мовно-етнічного складу населення цієї території через це не стають набагато чіткішими проти того, про що говорить «Повѣсть временныхъ лѣтъ».

Для питання, яке становить тему нашого дослідження, — про час походження і характеристичні риси тієї мовної цілості, яка пізніше стала українською мовою, не має безпосереднього значення те, де саме жили слов'янські племена, що їх нащадки, — умовно кажучи, давньоруська людність, — стали предками українського народу і носіями мовних особливостей пізнішої української мови. З усього зазначеного цілком певно випливає тільки факт, що окремі фонетичні, почасти морфологічні й лексичні особливості сучасної української мови з достатньою виразністю виявляються вже в давньоруських пам'ятках XII ст. і, звичайно, в живих давньоруських говірках могли, за всіма ймовірними припущеннями, існувати й раніше. Так звана погодінська гіпотеза, тобто думка відомого російського історика М. П. Погодіна про те, що «в Києві жило до татар великоруське плем'я» (Записка о древнем русском языке. — «Изв. русск. отд. АН», 1856), коли навіть пристати на неї цілком або з тими чи інши-

[1] А. Н. Насонов, «Русская земля» и образование территории древнерусского государства, М., 1951, стор. 3.
[2] Там же, стор. 216.

ми застереженнями, нічого істотного в питанні, що нас цікавить, при сучасному стані відповідних мовознавчих здобутків змінити не здатна. Контроверза стосується в основному, в тому вигляді, в якому її залишила полеміка О. І. Соболевського з А. Ю. Кримським та іншими (в переважній більшості,— що має певне суспільне значення,— російськими ученими), з мовознавчого боку — питання про специфічні особливості саме київських давньоруських пам'яток, в історичному — питання, до яких східноруських племен належало плем'я літописних полян, найранішого відомого населення давньої Київщини, або, як можна друге питання сформулювати інакше,— хто саме, великоруси чи українці, мають більше право претендувати на те, що вони є нащадками тієї давньоруської людності, яка походить з цих древніх полян [1].

---

[1] Відому трудність погодити зауваження Несторового літопису: «...аще и Поляне звахуся, но Словеньска рѣчь бѣ; Полями же прозвашася, зане в поли сѣдяху» з його ж таки повідомленням про те, що «бяше около града Києва лѣсъ и боръ великъ», усунули, на нашу думку, здогадки Б. О. Рибакова про значення назви «поляни» в його в багатьох відношеннях цінній статті (Поляне и северяне.— «Советская этнография», 1947, VI—VII, стр. 81—105). Думка Б. О. Рибакова сходить на те, що «если понимать под полянами только население окрестностей Киева, то этимология их имени от «поля» встречает ряд возражений, так как о Киеве прямо сказано в летописи, что там «бяше бор велик». Если же принять предлагаемое... размещение полян на обоих берегах Днепра, то полустепной характер этой территории явится серьезным аргументом в пользу топонимической этимологии имени полян от «поле» — «степь» (стор. 103). На жаль, серйозну довідність своїх історико-географічних міркувань, розгорнено поданих у статті, Б. О. Рибаков чомусь визнав корисним послабити припущенням ще й іншої можливості, на нашу думку, зовсім непереконливої. «Обращает на себя внимание,— пише він (на тій же сторінці),— двойственность термина «поле»: 1) широкий простор, степь и 2) место боя, поединок. Раздвоение термина, несомненно, древнее, как о том свидетельствует глагол «полевать» в смысле разъезжать, разбойничать, охотиться; отсюда былинные богатыри — «поляница удалая». Для внесения хронологической ясности в историю термина нелишне вспомнить глоссарий на полях перевода Георгия Амартола (XI в.), где читаем: «гигант — рекомый п о л н и к». В связи с этим стоит и и с п о л и н в том же значении гиганта. Давно уже делались попытки сближения слова «исполин»... с народом с п о л а м и, с которыми столкнулись готы в своем продвижении с низовьев Вислы на юг. Сполы — спалы, возможно, связаны с народом (Paloi), упоминаемым Диодором Сицилийским. Крайне интересно в этой связи рассмотреть свидетельство псевдо-Захария Ритора (555 г.), который писал о народе р у с (р о с), обитавшем на северо-запад от нижнего Дона, т. е. именно в Среднем Приднепровье, может быть даже на реке Роси: «Народ им (амазонкам) соседний суть рус — люди, наделенные членами тела больших размеров... кони не могут носить их потому, что они наделены такими членами». Вполне возможно, что Paloi и Spalei (Spaloi?) являются первым упоминанием днепровских полян. Не стоит ли их имя в какой-то связи с греческим πάλη — борьба, состязание, война? Русский книжник перевел в XI в. πάλη — брань. Смысловая связь имени полян с «поляницей» — великанами, богатырями, а не только с полем-степью подтверждается ранним выделением дружины именно на территории полян. О воинственности полян свидетельствует и известная легенда об уплате дани мечами». Не зачіпаючи спеціально питання про войовничість полян (такій їх характеристиці можна протиставити насамперед свідчення самого літопису про їх характер і звичаї), слід категорично відкинути мовознавчі міркування автора. Не було б, звичайно, нічого дивного, коли б та або інша племінна назва іншомовного походження набула питомого слов'янського вигляду як результат натурального, отже, справді, нерідкого народноетимологічного заступлення. Але таке припущення має дуже малу

Ми не маємо змоги зупинятись на численних аргументах pro і contra, які з часу виступу М. П. Погодіна («Записка о древнем русском языке» як лист до І. І. Срезневського спочатку надрукована в «Изв. II Отд. АН», V, 1856, стор. 70—92, передрукована в «Москвитянине», 1856, № 2) наводились у процесі полеміки з приводу останнього питання. Багато цінного проти міркувань і доказів М. П. Погодіна, ніби населення Києва та Київщини в часи заснування руської державності і пізніше — до монголо-татарської навали — становили предки великорусів, у плані історичному, мовному, етнографічному, історико-культурному і т. д. навели вже, звичайно не без дечого тепер уже непереконливого, в час, близький до Погодіна, такі видатні вчені, як М. О. Максимович і О. О. Котляревський. На свій час дуже сумлінно і точно стан цієї наукової полеміки (з її пізнішим продовженням) підбив, схиляючись кінець кінцем до думки «южан», акад. О. М. Пипін у третьому томі свого твору «История русской этнографии» («Этнография малорусская», Спб.,1891, гл. X).

Ще й зараз, проте, варто перечитати відповідні листи до М. П. Погодіна М. О. Максимовича, в яких він у дружньо-лагідному тоні полемізує із своїм російським ученим приятелем і пізніше з його прихильником П. О. Лавровським, наводячи проти їх концепцій переконливі аргументи з різних ділянок історії, філології та мовознавства (полеміка, до речі, щодо свого тону прямо протилежна гострій і не завжди пристойній пізнішій полеміці, в основі з цього ж питання, Соболевського — Кримського). Відповідні листи-статті М. О. Максимовича («Филологические письма к М. П. Погодину», надруковані в «Русской беседе», 1856, № 3, «Новые письма к М. П. Погодину», «О старобытности малороссийского наречия» — в газеті «День», 1863, № 8, 10, 15, 16 і окремо) ввійшли в третій том

ймовірність щодо назви *полян,* бо остання становить, за численними аналогіями, цілком виразну антитезу до *древлян* (пор. поширені в багатьох мовах такі назви племен, як *доляне* : *горяне, долішні* : *горішні* та ін.). Суфікс -ян- — типовий суфікс належності до місця, місцевості тощо, і врахування цього простого факту забезпечує точність етимології, як її вірно уявляв собі навіть первісний літописець. Щодо *поляниця,* то це слово, як і юридичне значення слова *поле* «двобій для розв'язання судової справи» (не просто «бій, битва» — значення, в давньоруських пам'ятках не засвідчене), виникло порівняно пізно: *поляниця (поляница),* за «Материалами...» І. І. Срезневського, зазначено вперше в «Сказании о Мамаевом побоище» (пор. також довідку О. І. Соболевського, Материалы и исследования..., стор. 250) і, мабуть, є похідним від *поляна* «поле», а *поле* «двобій» засвідчене з XIII ст. (смоленська грамота, 1229), і його немає навіть у «Руській правді». Якщо навіть останній факт є випадковим, твердо стоїть те, що за цим словом ніколи не було значення «битва», і відношення до войовничості племені воно, отже, не має.

Цікаві міркування про походження назви *Русь* (Ros) подано в двох статтях, уміщених у «Сборнике въ честь на Василъ Н. Златарски», Софія, 1925 (переказ-рецензія А. Михайлова в «Изв. Отд. русск. языка и словесности АН», XXXII, 1927, стор. 289—290). А. Флоровський, автор другої статті, доводить, що в свій час поширене зближення Ros — князь «Рош» у тексті пророка Ієзекіїля (гл. 38 і 39) та у візантійських письменників з історичною Руссю, як і припущення Г. М. Бараца («О составителях «Повести временных лет» и ее источниках, преимущественно еврейских», Берлин, 1924) про єврейське походження назви *Русь,* є абсолютно безпідставні.

зібрання його творів — «Собрание сочинений М. А. Максимовича» («Языкознание. История словесности», К., 1880) і порівняно легко приступні й сучасному читачеві. Про відповідну працю О. О. Котляревського згадуємо нижче.

Зачепимо лише кілька питань в основному історичного порядку, зокрема, чи були Київ та Київщина в певні часи спустошені такою мірою, що це виключає припущення безперервності їх мовно-діалектної традиції, або ж відповідне твердження не має під собою надійного історичного грунту, і дослідник, отже, може спиратись, ставлячи й розв'язуючи питання про зв'язок сучасної української мови з відповідно діалектно забарвленими пам'ятками староруської доби, в основному на самі мовні дані.

2

Намагаючись з'ясувати зв'язки сучасної української мови з племінною мовою древніх полян, наївно, звичайно, сподіватись, що ці зв'язки виступають у виразності, яка дозволить зробити незаперечним для кожного висновок про безпосереднє продовження в сучасному стані українського мовлення провідних рис полянської говірки. Стан відповідних речей, безумовно, не такий, і було б дивним, ігноруючи складність відомого історичного процесу на південних землях східних слов'ян, уявляти розвиток самої їх мови як щось позбавлене зовнішніх впливів, насамперед з боку представників споріднених говірок, щось в основному непорушне, позбавлене динаміки, зумовленої і внутрішніми законами розвитку, і різними потребами історичного життя мас протягом століть, і тими або іншими рухами населення в його більш-менш значних частинах.

Оскільки основний словниковий фонд і граматика східних слов'ян для всіх говірок Давньої Русі були коли не тотожні, то дуже близькі, то не дивно, що саме їх в усьому істотному донесено до нашого часу, хоч і з тими або іншими рисами змін (розвитку). Говорячи про давні руські говірки, можна враховувати, звичайно, лише порівняно невеликі відмінності, що пізніше легко могли підлягти тим або іншим випадковостям довгого історичного життя.

Відносно думки (її схильний був підтримати П. Г. Житецький у книзі-дисертації «Очерк звуковой истории малорусского наречия», К., 1876, спираючись на повідомлення істориків VI ст. Іорнанда і Прокопія Кесарійського про слов'ян та на твердження літопису про східних слов'ян), що давньоруські слов'яни були виразно подрібнені мовно, добре аргументовані сумніви, хоч і не більше як сумніви, в свій час висловив О. О. Потебня. Вони зберігають, на нашу думку, значення великою мірою ще й тепер, і не хочеться відхилити спокусу навести їх саме у формі, наданій їм автором. Отже, цитуємо: «Если бы вопросы о русском языке можно было решать летописными известиями, то странно было бы предпочитать длинный и трудный путь исследований самого языка. Мы бы насчитали от 10 до 14 славянских племен, вошедших в состав русского государства,

и порешили, что до начала государства русский язык представлял столько же заметных делений, но такого рода заключения неубедительны. Пусть русские племена сидели *особѣ*, держали свои княжения, различались обычаями, но сознание своей особенности, взаимное презрение и вражда возможны не только между разноязычными племенами, но и между смежными селами и хуторами одного племени. Расселение по обширным пространствам может повести к различию языка, но само по себе не свидетельствует о существовании этого различия, так как вовсе не несомненно, что все языки, не имеющие письменности, изменяются быстро...

Быть может, и правы наблюдатели, утверждающие, что языки полудиких сибирских, африканских и др. племен в течение двух-трех поколений изменяются до неузнаваемости..., хотя, при трудности наблюдения, здесь можно ожидать всяческих ошибок. Как бы ни было, но вероятно, что сила предания в различных языках различна и что в некоторых она так велика, что и без охранительного влияния письменности едва столетия производят в них изменения, уловимые лишь при тщательном и искусном наблюдении. Из нескольких миллионов безграмотного или малограмотного малорусского населения на востоке от Днепра можно бы выкроить десятки племен вроде полян и пр., вся совокупность коих в половине IX века едва ли доходила до миллиона, а между тем это мр. население говорит одним говором, с оттенками столь слабыми, что до сих пор они почти что неизвестны. Можно возразить, что здесь единство языка поддерживается частыми сношениями, но если несравненно более частые сношения в течение десятков лет не установят единства языка между смежными селами под Харьковом, например, великорусс. Васищевым и мрусс. Безлюдовкою, то более отдаленные связи между малороссиянами Курской г. и Черноморья, казалось бы, не должны бы помешать дифференцированию их наречий, если бы оно совершалось быстро. Известный пример устойчивости языка — литовский — во многих отношениях более архаический, чем слав[янские] языки за тысячу лет до нас. В самих славянских яз[ыках] можно указать на многие черты (напр., русское ударение, полногласие оро и пр.), как на monumentum aere perennius [1]. Итак, если иные языки могут изменяться чрезвычайно медленно, то возможно, что рус[ские] Несторовы племена, несмотря на обширность занятого ими пространства, целые столетия по выселении из более тесной родины почти не отличались друг от друга по языку. Можем ли мы утверждать, что и теперь различия между самыми крайними русскими говорами соразмерны разделяющему их расстоянию?

Так же шатки заключения к языку от различия обычаев. Если теперь трудно делать точные этнографические наблюдения, то чего ожидать от наивных людей за 700 лет до нашего времени? Какие ручательства за то, что «обычай кроток и тих», «стыдение к снохам и

[1] З відомого вірша Горація Флакка «Exegi monumentum aere perennius» («Я спорудив пам'ятник тривкіший міді»).

сестрам», «брачный обычай» действительно принадлежали всему племени полян? Есть некоторые основания думать, что заметные различия в обычаях, напр. брак со сватовством и умычка, погребение и сожжение мертвых, могут существовать одновременно в том же племени. И кто показал связь между обычаями, как стыдение и бесстыдство, брак и умычка и пр., и грамматическими формами и звуками, связь, я разумею, более осязаемую, чем та, какую можно высновать из идеи единства мироздания и т. п.?

Если поляне и древляне — предки нынешних малороссиян Заднепровья, то при существовании и в наше время между срединными мр. говорами лишь небольших различий, можно сомневаться, чтобы меньшие различия могли быть замечены непривычным старинным наблюдателем. Напротив, летописец замечает только единство языка различных славянских племен (Лавр. л., 11, 12)» [1].

Ці міркування О. О. Потебні, хоч і мають у собі велику частку істини, на нашу думку, навряд чи слушні повністю.

Не можна, звичайно, ні для IX ст., ні навіть для часу, що передував йому, уявляти східне слов'янство як щось цілком монолітне в побутовому або в мовному відношенні. З подібною концепцією не можна погодити ні історичних даних про племінні відмінності, що про них говорить Початковий літопис, який щодо цього заслуговує довір'я, ні археологічних даних, що про них згадаємо нижче, ні певних теоретичних міркувань про процес формування мов... Припустимо, що культурно-побутово східне слов'янство було довгий час диференційоване з причин географічних і політико-економічних більше, ніж власне мовно (це можна припустити, враховуючи звичайні темпи розвитку мов за часу відсутності впливового національного письменства). Проте аж ніяк не слід заперечувати право на припущення разом із тим вже деякої давньої діалектної подрібненості близько спорідненого щодо своєї мови східнослов'янського населення на великих просторах Київської Русі і різних племінних об'єднань, які передували створенню цієї проти них далеко міцнішої держави. Наведені міркування О. О. Потебні переконують лише до тієї міри, до якої йдеться про необов'язковість великої мовної диференційованості Давньої Русі на підставі аргументів П. Г. Житецького. Чи не було або не могло бути також інакше на певних частинах староруської території щодо племен відносно одне одного,— питання про це вони не вирішують і можливість ураховувати ще й інший стан речей залишають відкритою.

3

Від цих загальних зауважень повертаємось до спеціального питання про мову давньої Київщини.

У багатьох відношеннях цікава стаття О. І. Соболевського «Древнекиевский говор» не внесла, проте, аргументів вирішального значення

[1] Рецензія на книгу П. Г. Житецького, надрукована в «Записках... АН», XXXIII, 1879, стор. 775—776.

щодо того, ніби, як хотів довести автор, «... необходимо видеть в древнекиевском говоре один из говоров, близких к соседним говорам белорусско-великорусского типа (без удлинения гласных под влиянием исчезновения глухих), хотя быть может — с некоторыми собственными мелкими чертами» (стор. 321). Звичайно, — і в цьому відношенні О. І. Соболевський зазнав цілком справедливої критики [1], — дуже мало важать, насамперед, його аргументи про відсутність у пам'ятках київського походження певних південноруських, тим більше пізніших українських рис.

«Все упомянутые киевские памятники [2] по языку и орфографии, — пише Соболевський, — представляют нечто однородное, слабо окрашенное, конечно, потому, что древнекиевский говор конца XI в. — первой половины XII в. не имел сколько-нибудь яркой окраски, приближаясь в этом отношении всего более к средневеликорусским говорам» (стор. 318). При цьому він підкреслює відсутність у всіх таких пам'ятках рис, що спеціально ріднили б їх як з пам'ятками галицько-волинськими, так і з лексикою типово українською.

Щодо відсутності в пам'ятках київського походження такої важливої південноруської (пізніше української) риси, як ознаки подовження **е** (нового ѣ), то нічого дивного цей факт сам по собі не становить: останній перехід пізніший за час відповідних давніх київських пам'яток, як, безперечно, пов'язаний з падінням зредукованих голосних, і ніщо не примушує нас до того, щоб гадати, що явище, яке могло виникнути спочатку лише на заході південноруських племен, тільки пізніше охопило й говірки Київщини. Не говоримо вже про те, що писемна мова культурнішої Київщини та в цілому, імовірно, кращих за староруських волинських і галицьких переписувачів певних старослов'янських конфесійних і подібних текстів у Києві могла просто не відбити певної риси, що деякий час у цьому місті з його говірково строкатим населенням сприймалась, мабуть, як нелітературна [3].

Зовсім непереконливий аргумент, що в київських пам'ятках відсутнє в дієсловах типово українське закінчення 1-ї особи множини **-мо**. Чи знайшов його О. І. Соболевський у багатьох галицько-волин-

---

[1] Див. А. Е. Крымский, Древнекиевский говор, стор. 368 і далі.

[2] До них О. І. Соболевський, слід гадати, справедливо зараховує два Святославові збірники 1073 і 1076 рр. церковнослов'янського походження, без сумніву, переписані в Києві, і, що далеко сумнівніше, так звану Мстиславову грамоту близько 1130 р. та кілька церковнослов'янських текстів, імовірно (на його думку), переписаних у Києві: Мстиславове евангеліє близько 1115 р. і Юр'євське евангеліє близько 1120 р., хоча й написане в Новгороді для новгородського Юр'євого монастиря, але, як вважає Соболевський, киянином.

Хоча, імовірно, також у Новгороді написана «Тріодь Моисея Киевлянина» XII—XIII ст., на думку Соболевського, належить вона з походження представникові київської говірки. Порівняно багато текстів київського походження (Початковий літопис, Київський літопис у двох редакціях — за Лаврентіївським і Іпатіївським списками, твори митрополитів-греків, перекладені в Києві, та ін.) дійшли лише в інодіалектних списках і мають значення тільки щодо лексики.

[3] Пор. з цим відсутність специфічно новгородської риси (заміни **ц : ч**) у давніх евангеліях, писаних у Новгороді.

ських пам'ятках церковнослов'янського типу? Адже сам він зазначає його лише в галицьких грамотах починаючи з XIV ст. (стор. 318; пор. і Лекции..., стор. 161).

Ще чи не найслабший з методологічного погляду критичний прийом О. І. Соболевського щодо лексики. Він не знаходить у пам'ятках, які визнає київськими, відповідників українським словам *гай, квіт, кохати,* і це його переконує в тому, що давня київська говірка не належала предкам українців (стор. 320). Міркуючи подібним чином, слід було б,— а цього він, звичайно, не робив,— заперечувати зв'язок з російською мовою ряду безсумнівно давніх «великоруських» списків з церковнослов'янських оригіналів — на тій підставі, що в них немає таких російських слів, як *глаз, щи, парень, шагать.* До того, знов-таки, О. І. Соболевський не хоче надати значення тому виразному фактові, що слів, яких він шукає в старокиївській говірці, немає й в галицько-волинських пам'ятках церковнослов'янського типу, та й власне не самого церковнослов'янського, а тільки церковнослов'янізованих, адже корінь (тільки!) згаданих ним слів він розшукав лише в запису «Житія Саввы Освященного» XIII ст. у власному імені *Коханъ*, а *Гай* — тільки як назву місцевості біля Луцька — у Волинському літопису (Іпатіївський список). Щодо *квѣтъ* замість *цвѣтъ,* то це взагалі в українській мові, за всіма ймовірностями, порівняно пізній полонізм (можливо, через білоруську мову), та, до того ж, і його О. І. Соболевському не вдалось розшукати й у галицько-волинських пам'ятках. Так стоїть справа щодо найважливіших аргументів О. І. Соболевського.

О. І. Соболевський хотів би мати в київських пам'ятках, якби вони відбивали мову предків українців, власні імена, типові для української мови,— *Грицько, Стецько,* але і в даному разі його вимога дивує: чому він не ставить такої вимоги до давніх пам'яток галицько-волинських і не заперечує на цій підставі встановленого ним самим їх зв'язку з пізнішою українською мовою?

Здається, в останній раз, вже в суто історичному плані, О. І. Соболевський виступив на захист своєї концепції проти А. Ю. Кримського в 1910 р. У статті «К истории малорусского наречия» («Русский филологический вестник», LXIII, стор. 106—113) своє уявлення про те, що населення Київщини не споконвічне, а зайняло її порівняно недавно, отже, і немає підстав шукати в особливостях його мови прямих зв'язків з мовою Києва X ст., О. І. Соболевський підкріплює матеріалом і сумнівними міркуваннями польського історика...

Правильне розуміння історичних подій XIII ст. є у висловленнях з цього приводу радянських українських істориків («Історія Української РСР», т. І, К., 1953, стор. 104):

«Українські буржуазні націоналісти, намагаючись змалювати всю дореволюційну історію України в дусі антинаукової, політично шкідливої «теорії» про безкласовість українського народу, затушовували той факт, що монголо-татарська навала негативно позначилась на розвитку південно-західних руських земель. Всупереч істо-

ричній правді вони хотіли що б то не стало не тільки затушувати тяжкі, руйнівні наслідки цієї навали, але й висунули антинаукове твердження, ніби татарська навала сприяла утворенню на Придніпров'ї якогось особливого «общинного» ладу, який нібито сформувався тут у результаті знищення князівсько-боярської верхівки. Насправді ж татарська навала не привела і не могла привести до заміни феодальних відносин «общинним» ладом. У татар теж розвивалось класове, феодальне суспільство. Клас феодалів на Придніпров'ї, як і в інших руських землях, зберігся. Народні маси тут, як і всюди на Русі, були під подвійним гнітом — своїх феодалів і татарських загарбників. Історичні дані спростовують брехливі твердження націоналістичних фальсифікаторів, що намагались обгрунтувати реакційну «теорію» про безкласовість українського народу.

Польські націоналістичні історики, які намагалися довести, що шляхетська Польща в XVI—XVII ст. відігравала нібито «цивілізаторську» роль у відношенні до України, висували думку про те, що Придніпров'я під ударами татар опинилось у стані цілковитого запустіння і заселення краю пізніше було здійснене шляхетською Польщею. Свідчення літописів XIII—XIV ст., що збереглися, і археологічні дослідження спростовують ці антинаукові твердження польських націоналістичних істориків» [1].

Немає сумніву, що монголо-татарський напад завдав жорстокого удару Києву і переважній частині Київщини. Про занепад Києва, незалежно від відомостей про кількість його населення, можна певний висновок зробити вже з самого факту, що князь Ярослав Всеволодович, який раніше (короткий час — 1236—1238 рр.) був київським князем, діставши ханський (Батиїв) ярлик на Київ, туди не поїхав, а поставив там своїм намісником навіть не свого родича, а боярина. Проте Київ ще до 1300 р. залишається місцем перебування митрополита, тобто не перетворюється протягом більше ніж півсторіччя церковно-адміністративно в щось неіснуюче.

Отже, немає справжніх підстав дивитись так, ніби Київ і Київщина близько середини XIII ст. племінно вже зовсім не те, чим вони були до монголо-татарської навали. Дехто з істориків перебільшеного значення надає відомому оповіданню папського посла Джованні Плано Карпіні «Historia Mongolorum», або «Liber Tartarorum», про його подорож через Волинь і Київщину в 1246 р. Можна цілком повірити Плано Карпіні в тому, що Київ цього часу був уже малим містом з незначним населенням, але разом із тим, як справедливо відзначено в «Історії Української РСР» (І, стор. 103), не можна не надати ваги свідченню Карпіні ж про наявність у місті тисяцького і бояр, іноземних купців, навіть з Константинополя, а також про діяльність Софійського собору і Києво-Печерського

---

[1] Пор. і важливі в цьому питанні спеціальні праці: М. Владимирский-Буданов, Население Юго-Западной Руси от половины XIII до половины XV в.— «Акты Юго-Зап. России», ч. VII, т. I, К., 1886; А. Баранович, Население предстепной Украины в XVI в.— «Исторические записки», 32, М., 1950.

монастиря. Місто занепало, і дуже занепало (в ньому залишилось, за Карпіні ж, тільки щось із двісті будинків), але роль міста, яким цікавились навіть іноземні купці, воно зберегло, імовірно, через те, що все ж таки центром для населення широкої периферії воно залишилось, і останнє, треба гадати, повністю не втратило з ним хоча б якихось важливих господарських зв'язків.

Про існування в цей час на Київщині населення (і, мабуть, у своїй основі давнього) можна гадати і на підставі інших відомостей, поданих Плано Карпіні. Адже, коли йому, як він пише, доводилось увесь час перебувати в страху перед литовцями, що раз у раз нападали на ці області, то ясно, що литовці чинили свої напади на якесь, хоч і не численне, але місцеве населення, з якого можна було чимось поживитись. Але є в Плано Карпіні і цілком певна згадка про «Русь», мабуть, близька до дійсності: він їхав, не боячись цього народу, бо місцевого населення тут залишилось дуже мало: більшість було перебито або забрано в полон. Отже, в роки, близькі до навали 1239—1240 рр., місцеве населення на Київщині було, але на проїзному шляху зовсім рідке. Це і все надійне, про що дізнаємося із записок Плано Карпіні. Враження розуміння, близького до історичної дійсності, справляє те, що з цього приводу говорив П. Г. Житецький у 1876 р. (Очерк звуковой истории малорусского наречия, стор. 287—288): «...Довольно для нас вспомнить только, что главной сценой... борьбы было Поднепровье, куда постоянно направлялись огромные массы народа из Подлясской [Подляшской], Волынской и Галицкой земли. Состав населения Правобережной Украины постоянно изменялся, особенно начиная с XVII в. По мере того как разгоралась борьба с Польшей, целые тысячи правобережных жителей переселялись в Левобережную Украину. Лучшим убежищем для них были степи к востоку от Днепра (в Курс. и Воронеж. губ.)... Наступило печальное время *великой руины,* когда на правом берегу Днепра путешественник современник видел «на разных мѣстцахъ много костей человѣческихъ...» и поболел он сердцем и душою «яко красная и всякими благами преже изобиловавшая земля и отчизна наша Украиномалороссійская во область пустынѣ Богомъ оставлена и насельницы ея, славные предки наши, безвѣстны явишася» [1]. В XVIII в. на этой руине явилось новое население из смеси оставшихся жителей с новыми выходцами, которые не нашли в Левобережной Украине того, чего искали, или же бежали старыми, знакомыми путями из внутренних областей Речи Посполитой. Так, до самого конца казацкой истории, из края в край передвигалось южнорусское население, не находя для себя исхода в борьбе, которая начата была с лучшими надеждами». Інакше кажучи, за цим розумінням стану Правобережжя XVII—XVIII ст., його населення певний час поповнювалось українськими вихідцями з заходу, з другого боку, пізніше в певній своїй кількості відходило на схід, але через деякий час частково по-

[1] Літопис Самійла Величка, т. I, стор. 6.

верталось на рідну землю. Ми не можемо, отже, поділяючи цю концепцію, категорично вважати, що за таких історичних умов населення Київщини справді становить прямих нащадків населення попередніх століть і, йдучи ще глибше у давнину, поготів староруських полян, але разом із тим, якщо цьому не суперечать факти іншого порядку, немає й рішучих підстав для певної частини населення припускати безперервність і його етнічного складу, і чи не більшою мірою — мови.

І ще один певний факт. Як би не уявляти собі міру запустіння будь-якої області, не можна, звичайно, припустити повного її обезлюднення, навіть тимчасового, коли географічні назви давніх часів на тій самій території збереглися, та до того в дуже великій кількості і від великих до малих об'єктів найменування. А саме так стоїть справа з колишньою південноруською територією. У переважній більшості збереглися в сучасній українській мові не тільки назви великих рік, а й маленьких річок, згадуваних у літопису, не тільки давні міста й тепер (іноді з незначними фонетичними відмінностями) називаються так, як їх називали багато сотень років тому, а й у багатьох випадках навіть містечка, села, сільця, хутори.

Для того щоб переконатись, якою мірою й тепер не тільки територія на захід і північ від Київщини, а й на самій Київщині зберегла топонімічну старовину, варто порівняти з сучасними найменуваннями хоча б географічні назви, згадувані в Іпатіївському списку літопису, реєстр яких подано при виданні 1871 р. Ці назви у великій своїй кількості становлять, без усякого сумніву, пряме продовження давньокиївської старовини і вимагають висновку, що ніколи, сказати б, мовний субстрат землі, де вони збереглися, повністю не змінявся, не поривав зв'язків одного покоління носіїв мови з наступними поколіннями і має повне право, звичайно з деякими обмеженнями, які потрібні при врахуванні згаданих впливових історичних чинників — колонізаційних рухів, впливів воєн тощо,— на визнання своєї автохтонності щодо мовно-етнічного кістяка.

І тепер ще не втратили повністю свого інтересу багаті змістом і яскраво написані сторінки, що їх питанню про татарське «лихоліття» і спустошення України присвятив у згаданій книзі «Очерк звуковой истории малорусского наречия» П. Г. Житецький (див. стор. 283 і далі). Житецький, посилаючись на лист М. О. Максимовича до М. П. Погодіна, опублікований у «Русской беседе», підтримує ту думку, що «в известиях летописи об этом страшном времени можно заметить несколько преувеличенный, гиперболический тон, навеянный всеобщею паникой... Но Поднепровье,— справедливо зазначає він,— не могло долго оставаться пустыней: оно изобиловало всеми дарами природы, в нем было много дорогих преданий для разбежавшегося населения,— и вот, как только буря стихла, люди собираются на старые попелища. С Михаилом возвратились в Киев «людіе» и «еже бѣху разбѣглися на чюжей земли, пріидоша на свою землю». Конечно, далеко не вси пріидоша: многие остались в местах, более защищенных от татар. Возвратились те,

которым почему-либо дорога была родная земля. На первых порах это было скудное население, лишенное всякой силы, всяких сколько-нибудь организованных средств для борьбы с татарами. Оно, видимо, мирилось со своей судьбой, довольствуясь тем, что татаре появлялись только лишь в виде незванных гостей, от времени до времени...». Незалежно від невірної історичної концепції, яку Житецький розвиває далі, ніби «...в степях Поднепровья, в виду грозного врага, закладывались основы новой жизни на старых началах вечевой свободы, которая долгое время не была гарантирована ничем, кроме дани (татарщины)», прийняте ним положення про те, що між населенням Київщини до монголо-татарської навали і населенням її в наступний час повної перерви не було, можна вважати аргументованим з достатньою переконливістю.

Варто зазначити в основному таку ж думку, набагато пізніше висловлену О. О. Шахматовим з приводу полеміки А. Ю. Кримського і О. І. Соболевського: «Я решительно стою на стороне проф. Крымского, когда он возражает по вопросу, касающемуся в сущности не истории малорусского языка, а истории заселения Украйны; для меня, как и для проф. Крымского, не подлежит сомнению, что поляне, древляне и даже северяне — это предки современных украинцев. Я не думаю, чтобы акад. Соболевский решился с точки зрения языковеда отстаивать противное. Проф. Крымский в этом вопросе встретит антагонистов скорее в лице проф. Ключевского и Милюкова, которые и в последних трудах своих все еще допускают массовое движение населения из киевского Приднепровья на великорусский северо-восток и отрицают прямую связь древнего населения Киевщины с современным» [1].

У нашій мовній сучасності ми не маємо жодних прослідків специфічної «великоруськості» того населення Києва і Київщини, яке, хоча й у зовсім невеликій кількості, не покинуло своїх рідних місць (а таке мало б бути) і мало б становити автохтонне ядро, навколо якого в більшій або меншій кількості скупчувались переселенці-колоністи. Щоправда, на нашу думку, і сама можливість таких прослідків обмежена: риси «великоруськості» (не північного типу), які б під час монголо-татарської навали могли заявити про себе в фонетиці або морфології, навряд чи взагалі існували як щось виразне (О. І. Соболевський не дарма говорить про староруську київську говірку, в його уявленні — предка однієї з пізніших великоруських, як про найбільш безбарвну з діалектного погляду, але в лексиці, теоретично міркуючи, тут могло би залишитись щось характеристичне, що дало б себе протиставити як спільне саме українським говіркам на Київщині й архаїчним великоруським говіркам). Але нічого такого досі зовсім не виявлено, і специфічна «великоруськість» на території Київщини, отже, лишається в плані діалектологічному цілком гіпотетичним припущенням.

---

[1] А. Шахматов, рец. на «Украинскую грамматику» А. Крымского, «Roczn. slaw.», II, 1909, стор. 140—141.

Ще менше, звичайно, може бути сумнівів щодо споконвічності українського населення — носіїв північноукраїнських говірок на території більшої частини сучасної Чернігівщини (переважно південної). Тут сила географічних назв і великих і дрібних об'єктів доводить свій безпосередній зв'язок із давніми назвами часів Київської Русі [1], отже, разом із тим — відсутність на цій території таких значних рухів населення, припущення яких усунуло б право сучасних українців — жителів цих земель вважати себе пізнішими нащадками староруських племен, що ці землі населяли вже з незапам'ятних (доісторичних) часів [2].

Висновок, до якого ми приходимо, збігається в усьому істотному з тим, що до нього прийшов, заперечуючи концепцію М. П. Погодіна, ще 1862 р. відомий київський славіст проф. О. О. Котляревський [3]. «Разобрав все доказательства г. Погодина,— писав він,— мы возвратимся к вышеоставленному нами вопросу: если в южных наших летописях до XIV века и не видно присутствия малорусского элемента,— дает ли это нам право утверждать, вместе с г. Погодиным, что нынешние южнорусы пришли в землю полян из-за Карпат только после татарского погрома? После всего нами сказанного мы, конечно, не задумаемся отрицательным ответом; малорусские элементы могли быть и не быть в летописях; но южнорусское племя, непосредственные потомки которого сохранились в современных нам малорусах, или украинцах, составляло от древнейших времен и непосредственных обитателей Днепровского и Бугского бассейнов». У вірних, на нашу думку, міркуваннях О. О. Котляревського є, проте, одне, що вимагає корективи,— «малоруський елемент», принаймні у Галицько-Волинському літопису, не підлягає сумніву.

Пошлемось на думку й такого поважного вченого, як акад. Б. М. Ляпунов, що, віддаючи належне знанням і потребі зважати на аргументацію О. І. Соболевського, проте, в своїх підсумках полеміки про говірку давнього Києва стає скоріше на бік тих, хто обстоював її спорідненість саме з пізнішою українською, а не з російською мовою. Цитуємо його висловлення, обережні і цілком безсторонні. Як нам здається, вони найближчі до того, про що дозволяють гадати наші джерела. Переказуючи погляд О. І. Соболевського, викладений у статті «Древнекиевский говор», що мова Київської Русі домонгольської доби була близька до мови Дреговицької і Сіверської областей і що в давньокиївській говірці треба бачити говірку,

---

[1] Пор. грунтовно опрацьоване «Приложение» у книзі А. Н. Насонова «Русская земля» и образование территории древнерусского государства». — «Поселения, урочища и реки Черниговской земли», стор. 221—233.

[2] Досить обмежені відомості про часи нападів і панування монголо-татар на території сіверян див. у працях П. Голубовського (История Северской земли до половины XIV века.— «Сб. сочинений студентов Университета св. Владимира», вип. 3, К., 1881, стор. 189 і далі), Д. Багалія (т а м ж е, вип. 4, 1882, стор. 301 і далі).

[3] Див. «Сочинения А. А. Котляревского», т. I, 1889 («Сб. Отд. русск. языка и словесности АН», т. XLVII), стор. 633—634.

близьку до сусідніх «білорусько-великоруського типу» [1], а також думку Соболевського, що лише в XVI ст. північні «малоруси» заселили Київське і Чернігівське Полісся, з чим пов'язане було засвоєння цієї говірки і в Києві («Помянник Михайловского монастыря»), — Б. М. Ляпунов додає: «Конечно, и в этой измененной форме вопрос о первоначальном характере древнекиевского говора нельзя считать решенным за недостатком вполне несомненных данных, ибо, несомненно, киевские памятники XI—XII вв., сборники 1073 и 1076 гг. и, вероятно, недатированный сборник московского Успенского собора, заключающий жития Бориса и Глеба и Феодосия Печерского, как написанные на древнеболгарском языке с обычными общими русизмами фонетического характера, дают слишком мало, а заключающие в своем языке обильные черты народного восточнославянского языка Первоначальная и Киевская летописи сохранились в списках северо-восточном 1377 г. и северо-западном начала XV в. Но и эти данные вполне достаточны, чтобы сказать, что ничего противоречащего мнению о признании древнекиевского говора, живого говора полян, прямым предком того «северномалорусского» говора, который для второй половины XVI в. признавался А. И. Соболевским в Киеве, мы ни в памятниках XI—XII в., ни в Первоначальной и Киевской летописях, устраняя в них несомненно наносные черты северных переписчиков, не находим» [2].

З висловлень визначних лінгвістів (обмежуємось щодо цього думками самих росіян) можна згадати ще, наприклад, зазначене проф. Г. А. Ільїнським: «Гострими і навіть трохи какофонічними звуками статті 1910 року й закінчився довголітній спір між Полуднем та Північчю про етнічний характер населення давньої Київської землі, що його почав Соболевський в зв'язку з його капітальною розвідкою про галицько-волинські пам'ятки. В цім спорі Соболевський зустрів значно більше противників аніж прихильників, і історична Феміда, коли вірити загальному враженню від цієї суперечки, навряд чи висловилася на користь його теорії» («Україна», 1930, січень-лютий, стор. 112). Категоричніше заперечує концепцію О. І. Соболевського (не називаючи його) проф. М. М. Дурново, який вбачає в «малоруській» народності «безпосереднього нащадка тієї частини російського народу, яка в домонгольську епоху переважно іменувалася Руссю» (Введение в историю русского языка, ч. I, Брно, 1927, стор. 1).

В цілому слід, проте, зазначити, що розбіжність у поглядах на питання про зв'язок сучасного населення Київщини з полянами, якщо врахувати всі ті обмеження, що їх змушені робити представники обох протилежних поглядів, не така вже й велика, як здається на перший погляд і як справа виглядає через саму запальність

---

[1] Щодо говірки древлян, О. І. Соболевський був схильний вважати її перехідною від київського типу до галицько-волинського.

[2] Б. М. Ляпунов, Исследования А. И. Соболевского по истории восточнославянских языков.— «Изв. АН СССР. VII серия. Отд. гуман. наук», 1930, 1, стор. 41.

полемічного тону двох основних представників цих різних концепцій. За А. Ю. Кримським (Древнекиевский говор, стор. 393, прим.), який відстоює безперервність зв'язку мови сучасної Північної і Середньої Київщини із староруською, йдеться головним чином про «то пространство нынешней Киевской губернии, которое тянется лишь до р. Роси, служившей и в старину южным пределом Киевского Полянского княжества. Южнее же р. Роси нынешнее малорусское население — уже пришлое, происходящее не только из Средней и Северной Киевщины, но и с запада. Самое наречие к югу от р. Роси кое в чем уже отличается от наречия Средней и Северной Киевщины, являющегося чистым потомком старого полянского». З погляду суто мовознавчого А. Ю. Кримський, як зрозуміло з нашого попереднього викладу, значно перебільшує близькість матеріалу, переважно лексичного, сучасного українського на зазначеній ним просторові з староруським літописним і недооцінює того, що в подібному аспекті може бути доведено матеріалом великоруським. Але деякі лексеми, як-от *ліпок глек,* у цьому відношенні справді не позбавлені довідної характеристичності, і їх значення для даного питання, отже, ніяк не можна ні применшувати, ні, поготів, зовсім ігнорувати. В історичному аспекті слід визнати, що Київщина, населення якої багато зазнало (за монголо-татарської навали 1239—1240 і близьких років, у XV—XVI ст. від тривалих набігів кримських татар, в кінці XVII ст. за часу «згону»), могла зберегти його як прямого нащадка давніх полян лише в порівняно невеликій кількості, і домішка до нього протягом століть людності, навіть найближче спорідненої мовно з автохтонною, умовно кажучи, «українською» ж, притому у великій кількості, є незаперечний факт. Доводиться при цьому врахувати також, мабуть, чималу домішку до корінного старокиївського населення іноплемінних східних слов'ян — переважно «білорусів». Етнічно має бути врахована ще домішка із слов'ян — поляків, з інших народностей — литовців, молдаван, монголо-татар та ін.

Народності неслов'янські, звичайно, за загальними законами мовного контакту різнотипних мов, могли залишити в складі української мови на Київщині сліди свого впливу лише в дуже обмеженій сфері — в лексиці деяких побутових понять.

Представники таких народностей розчинялись в українській, втрачали свою мову в цілому, і лише окремі сім'ї зберігали іноді пам'ять про своє частково неукраїнське походження. Отже, безперервність мовної традиції населення Київщини повинна була бути або, обережніше кажучи, могла бути значнішою, ніж власне етнічна «чистота крові».

Складніше питання щодо наслідків схрещування із східнослов'янськими мовами і ще складніше щодо діалектного злиття. Деякі, найбільш імовірні, на нашу думку, міркування переважно щодо зв'язків говірок — предків української мови з говірками — предками білоруської подаємо нижче.

Переважна більшість пам'яток, які є в розпорядженні сучасної мовознавчої науки і на підставі яких можна будувати відповідь про час і характер виявлення мовних рис, більшою або меншою мірою близьких до сучасних українських, — це, як ясно з попереднього, пам'ятки, територіально пов'язані з місцевостями на захід від Київщини, — волинські і галицькі. Але прямо цей факт не свідчить ні про що більше, як про те, що історична доля Київщини була трагічніша за долю західноукраїнських земель і що книжна спадщина земель, віддалених від сфери нападів монголо-татар та інших руйнівних для колишньої староруської цивілізації подій, збереглася значно краще, ніж власне київська. Базувати, не враховуючи історії відповідних староруських країв, будь-які серйозні висновки про діалектний розподіл і значення рис староруських пам'яток, які дійшли до нас, звичайно, не можна. Отже, бажання, наприклад, О. І. Соболевського і небагатьох інших на такій хисткій основі, як відсутність старокиївських пам'яток з «українськими» рисами, довести справедливість гіпотези про «великоруське» населення колишньої Київщини досі не привело до висновків справді переконливого значення. Проти концепції О. І. Соболевського, поза всім іншим, можна навести, і вони й наводились, такі міркування філологічного порядку.

П е р ш е. Як не мало в розпорядженні науки пам'яток старокиївського походження домонгольського часу, вони все ж таки є, і на їх основі дещо досить імовірне в питанні про діалектне забарвлення старослов'янських (церковнослов'янських) текстів обгрунтувати можна.

Д р у г е. Сподіватись здобути саме з фонетики київських церковнослов'янських пам'яток домонгольського часу виразні ознаки пізнішої української мови (інші мовні риси могли в цих пам'ятках відбитись лише випадково) є мало підстав, бо найвиразніше «українське», як його констатовано в галицько-волинських церковних пам'ятках, хронологічно пізніших за ті, що є підстави відносити до Києва, насамперед, дуже обмежене кількісно (лише незначна кількість мовних рис), по-друге, і в них проступає це «українське» зовсім рідко.

Т р е т є. Єдина справді виразна фонетична риса, що її визнають південноруською, — подовження **е** правописно у вигляді секундарного (нового) ѣ — за своєю природою пов'язана з падінням **ь**, тобто з часом, пізнішим за той, до якого стосуються пам'ятки з надійними ознаками належності до давнього Києва. Не можна не враховувати й того, що питання про племінний склад домонгольського Києва і домонгольської Київщини можуть бути далеко не тотожними.

Поляни Київщини могли бути плем'ям, етнічно найближче спорідненим з пізнішими українцями, а «мать городов русскихъ» Київ, центр величезної «імперії Рюриковичів», з князівською династією, в сфері діяльності якої та її військових дружин входили території

з різними східнослов'янськими племенами, дуже рано міг уже не мати свого виразного мовного обличчя, надто в тих (духівництва), писемною мовою яких, насамперед у письменстві культовому, була інослов'янська — староболгарська з тими або іншими усталеними руськими відхиленнями. До того ж у Києві в час ще відносно невеликої диференційованості мови східнослов'янських племен були, звичайно, люди з різним говірковим забарвленням своєї мови, і факт виконання певного рукопису в Києві далеко не гарантує, що його виконувач племінно належав саме до давнього місцевого населення.

Те, що О. І. Соболевський, не без важливих для суті справи вагань [1], зараховує в «Лекциях...» (стор. 38) до пам'яток давньокиївської говірки, сумнівне насамперед щодо свого складу і мало дає в мовному відношенні.

З пам'яток безсумнівних щодо свого київського походження є лише Святославові збірники 1073 і 1076 рр. (списані із староболгарських оригіналів X ст. в Києві для великого князя Святослава Ярославича). Усі інші тими або іншими вченими в цьому відношенні ставляться під сумнів або заперечуються.

«Тріодь (постная) Моисея Киевлянина» XII—XIII ст., писана в Новгороді, за твердженням А. Ю. Кримського, переповнена явними особливостями місцевого, новгородського наріччя [2]. Мстиславова грамота, на нашу думку, не має жодних певних ознак належності її писаря до Києва. А це і все, що Соболевський відносить до «найавторитетніших» пам'яток цієї говірки.

Щодо мовних рис, то він, — і в даному разі його скептицизм вважаємо обгрунтованим, — зазначає: «О древнекиевском говоре, говоре полян, мы имеем крайне скудные сведения... Можно бы думать, что этот говор имел изредка замену ѣ через **и**; по крайней мере в Сборнике 1073 г. мы читаем: ниции вместо нѣции, въ вѣри вм. въ вѣрѣ, исцили вм. исцѣли; но все эти примеры свободно можно считать описками, происшедшими от небрежности переписчика». Справді, у прикладах «ниции» и «исцили» ймовірні помилки письма через літерне «оточення» (по два **и**); щодо «въ вѣри» — то це, може, випадок обмеженої фонетичної зміни ненаголошеного **ѣ** $>$ **і** в кінці слова, малохарактеристичної в діалектному відношенні. Принагідно зазначимо, що з О. І. Соболевським аж ніяк не можна погодитись щодо його припущення про «изредка»: такі спорадичні фонетичні зміни взагалі малоймовірні, і приймати подібну спорадичність для говірки, а не для переписувача тексту, звичайно, не слід.

Справа виглядала б інакше, якби можна було погодитись з А. Ю. Кримським, ніби Святославові збірники становлять той тип староруських пам'яток, у якому є досить виразні випадки змішування **ѣ** з **и** (тобто **і**) і паралельно **и** — **ы** (Древнекиевский говор,

---

[1] Про них влучно — А. Е. Крымский, Древнекиевский говор, стор. 369.

[2] Перевірити справедливість цього твердження, проте, не маємо змоги, бо пам'ятку досі не видано.

стор. 372—373). «Упомянутая особенность, — писав Кримський, — есть тот maximum специально малорусской фонетики, какого мы смеем ждать от малорусской речи XI века, и раз она проявляется в киевских Изборниках Святослава 1073 и 1076 г., то надо признать, что эти памятники *вполне* отразили тогдашнюю типичнейшую киевскую малорусскость XI века». Проте погодитись з Кримським у даному разі не можна, бо всі випадки цього роду, які він міг мати на думці, з філологічного боку сумнівні. Більше того, — він зовсім не враховує, а Соболевський чомусь про це не згадує, що, наприклад, у збірнику 1073 р. є виразні прослідки зовсім іншого фонетичного значення літери ѣ. «Иоаннъ диакъ», що переписав цей збірник, як ясно з його численних помилок — недописаних слів, перекручень, частих заступлень юсів руськими відповідниками і, навпаки, гіперистичного вживання юсів замість відповідників руських звуків, був, хоч і вмів красиво писати, зовсім слабий грамотій. За такої умови можна було б сподіватись, що заступлення ѣ літерою **и**, якби справді він вимовлявся замість колишнього ѣ «по-київському» **і**, зустрічалось в збірнику далеко частіше і не тільки в оточенні двох **и**, як у двох із трьох наведених Соболевським прикладів. Навпаки, далеко виразніші свідчення помилок переписувача, що ѣ у його вимові був близьким не до **і**, а до **е**(**іе**). Наприклад, він пише: *гнѥвъ* («милость бо и гнѥвъ оу нѥго»), *гнѥвъ* («и на грѣшьницѣхъ почиѥть гнѥвъ ѥго») поряд із правильними: «и тьштиваго гнѣвъ, остръ нариче на гнѣвъ». Характеристичний у цьому відношенні і гіперизм *домѣ* замість «доме» (клична форма: «сѫждю вы домѣ израилѥвъ» — переклад грецького тексту: «Hékaston en taĩs hodoĩs hymõn, krínō hymas, oikos Israél»).

В освітленні Соболевського (Лекции..., стор. 38) не набуває серйозного значення для діалектної локалізації пам'яток одна морфолого-фонетична риса — закінчення **-ти** замість **-ть** у 3-й особі однини і множини дієслів перед наступним **и** (займенником) [1], але, на нашу думку, не слід проходити повз неї майже байдуже, як це робить у даному місці цей визначний мовознавець. Справді, якщо цю особливість дуже «полюбляла» галицько-волинська говірка, відбита в Добриловому євангелії 1164 р. [2], то наявність її в Святославовому збірнику 1073 р.: «и оць мои възлюбити и», «...правьда правьдиваго не избавити и...» тощо зупиняє на собі увагу в аспекті характеристики давньокиївської говірки.

---

[1] Соболевський зазначає: «Сверх того этот говор [галицько-волинський] очень любил ассимиляцию ь с последующим и...». Його приклади стосуються, проте, лише зазначеної позиції. Враження справді широкої фонетичної риси в дусі загального твердження дають факти, наприклад, «Житія Саввы Освященного» XIII ст., де поряд спостерігається і перехід цього роду ъ > ы: «дабы поялы и», «оудержавы и помыслихъ». Пор. і Євсевійове євангеліє, 1283 р.

[2] Цю ж рису зазначено також у «Житии Саввы Освященного» XIII ст. (А. Колесса, «Arch. f. slav. Phil.», XVIII, 1896, стор. 216—217). Категорично висловлену думку А. Ю. Кримського (Древнекиевский говор, стор. 399), що переписувач був білорус, вважаємо, як і О. О. Шахматов, сумнівною.

Ця риса була, проте, навряд чи не тільки південноруською. О. І. Соболевський зазначає її також у смоленській грамоті близько 1230 р., тобто в значно пізніший час: «въсхочети и казнити», але цей випадок, гадаємо, малонадійний, бо тут цілком імовірна помилка в написанні під впливом наступного «казнити».

Посилається він також на Новгородське євангеліє XIV ст. (Румянц. муз., № 434), де зустрічаються подібні ж випадки. Але якщо ця особливість іноді й потрапляла за межі пам'яток власне південноруських, у тому числі київських, то в непівденноруських вона виявлялась лише випадково, як, мабуть, занесена ззовні, тоді як у південноруських, таких, як Добрилове євангеліє 1164 р., Архангельське євангеліє 1092 р. і Київський збірник 1073 р., вона далеко виразніша [1]. Вважаємо, отже, що мовні особливості Святославового збірника 1073 р. в даному відношенні свідчать про його зв'язок з тією ж мовною стихією, з якою пов'язані й пізніші галицько-волинські пам'ятки [2].

---

[1] Зазначена вона також у Святославовому збірнику 1076 р.; див. В. Шимановский, К истории древнерусских говоров, Варшава, 1887, стор. 17.

[2] Література останнього питання (на цю рису як на діалектну перший вказав О. О. Шахматов, див. його Beiträge zur russischen Grammatik.— «Arch. f. slav. Phil.», VII) — у зазначеній статті О. Колесси, стор. 479—480.

Бібліографію дискусії про говірку давнього Києва та пов'язані з нею питання див.: В. Розов, До староруської діалектології (Іще про питання галицько-волинського наріччя).— «Зап. Наук. товариства ім. Шевченка», LXXVII, 1907, стор. 5—35; Трилогія проф. А. Кримського.— Там же, LXXVIII, стор. 146—171; Исследование языка южнорусских грамот XIV в. и первой половины XV в.— «Киев. унив. изв.», III, 1913, № 10, стор. 11—43, № 12, стор. 45—90; Г. Ільїнський, Олексій Іванович Соболевський яко українознавець.— «Україна», 1930, січень-лютий, стор. 105—112.

УКРАЇНСЬКА МОВА В ЇЇ ІСТОРИЧНИХ СТОСУНКАХ З ІНШИМИ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИМИ

Українська мова, як і всяка інша, становить, звичайно, продукт тривалого розвитку, і питання про її походження вимагає врахування і пізніших явищ, які треба відшарувати, щоб уявити собі те, чим була вона на початку свого існування, стаючи одмінною від споріднених з нею мов, і того, що початки цієї одмінності треба шукати в сивій давнині, віддаленій від нас довгим рядом століть. Ця давнина залишила нам тільки бліді відбитки своїх специфічних рис, і, навіть озброєні порівняльно-історичним методом, ми не можемо змалювати вихідного стану досліджуваної мови з тією виразністю, якої вимагає як своєї ідеальної мети думка науковця-дослідника. Разом із тим, шукання на цій ділянці не безнадійні, і не безнадійні насамперед через факт безперервності розвитку живої мови. Як відомо, мова розвивається й удосконалюється протягом усього існування народу, життя суспільства. Зрозуміло, що різні зміни в історії народу, як-от народження і ліквідація базисів і надбудов, не позначаються на мові такою мірою, щоб змінювалась її структура, щоб виникав новий словниковий склад і нова граматична будова. Цього в історії мови не буває. Звичайно, зміни в історії народу, в розвитку виробництва, культури та ін. певною мірою позначаються й на мові, насамперед на зміні її словникового складу.

Що є в розпорядженні мовознавчої науки для того, щоб дати, хоч і не вичерпну, але принаймні більш-менш задовільну відповідь на те, коли і якими саме рисами проти її сучасного стану заявила про своє існування як відокремленого цілого українська мова?

Питання про положення української мови серед інших слов'янських має і досить довгу історію, і чималу літературу. Для ряду висловлювань з приводу нього, звичайно, таких, де фігурували хоча б деякі моменти наукової аргументації, а не самі чиїсь уподобання, характерні й виразні тенденції: великодержавницькі в одних, націоналістичні в інших (типова щодо цього фігура — західноукраїнський австрійський учений С. Смаль-Стоцький), і у випадках, де є підстави визнавати певну добру волю до об'єктивності, — сказати б — деякі традиційно-компаративістські передсуди.

Представники великодержавницької тенденції, ігноруючи всю виразність мовного обличчя сучасної української мови, розглядали

її просто як наріччя єдиної російської і спирались при цьому в основному на спільні українській з російською східнослов'янські риси, що походять уже з сивої давнини.

С. Смаль-Стоцький, підкреслюючи все, чим сучасна українська мова відрізняється від російської, і порівнюючи окремі, взяті ізольовано, поза цілою мовною системою, її особливості з окремими ж мовними рисами інших слов'янських мов, доходить навіть до висновку, що ближча за російську родичка української в сім'ї слов'янських мов — це мова сербська (див. про це нижче).

Більшість учених-компаративістів, і російських, і західноєвропейських, перебуваючи в полоні традиційних концепцій і прийомів порівняльної граматики індоєвропейських мов, тобто прямо виходячи з теорії так званого родовідного дерева, хоч і не визнаючи її, але практично в своїх мовних конструкціях діючи так, ніби мови в своїй історії тільки розпадались, власне обмежувалась констатацією в давньому минулому східнослов'янської єдності, протиставленої єдностям — південнослов'янській (мови болгарська з македонською, сербохорватська, словенська) і західнослов'янській (мови польська з кашубською (поморською), чеська і словацька, лужицькі, полабська), і мало цікавилась численними процесами наступного історичного часу. Констатація, в основному правильна для сивої давнини, як концепція положення української мови взагалі, тобто характеристика її на протязі століть, була надто однобічна і через це, безперечно, невірна. Отже, коли вона не раз використовувалась в інтересах великодержавництва, мовляв, українська мова — це, власне, те саме, що й російська, і літературна мова обох (а білоруської і поготів) має бути та сама, тобто російська, певна доля вини за це падає і на метод компаративістики в працях «молодограматиків», яка обмежує свою проблематику тільки найдавнішими епохами і приділяє мало уваги, якщо не ігнорує їх зовсім, процесам і н т е г р а ц і ї, зближення мов між собою. Додати ще треба, що компаративістика в основному оперувала фактами фонетичними (звуковими ознаками) і морфологічними, цікавлячись, сказати б, мовним кістяком, і порівняно мало приділяла уваги мовному тілу — лексиці та нерозривно з лексикою зв'язаній величезній ділянці словотвору.

Для правильного уявлення, яке саме місце українська мова посідає серед слов'янських мов, треба, отже, порушити питання не в межах самої фонетики і словозміни і не тільки в аспекті найдавніших зв'язків і стосунків слов'янських мов, а підійти до нього в аспекті історичному, дивлячись на українську мову (так і на всяку мову) як на складне ціле з різними в різні часи напрямами розвитку, залежними від великого впливу історичних чинників. До того ж треба не спускати з ока й факт неабиякого значення: звичайна манера характеризувати положення однієї мови відносно другої — найбільше цікавитись тим, щó в кожній належить до спадщини — найдавнішого стану і щó до запозичень наступних часів, і мало враховувати або не враховувати зовсім історичної самостійної творчості

певної мови, її лексичних новотворів, праці народу над збагаченням засобів передачі своєї думки і почуттів,— ховає в собі велику і небезпечну хибу: мова, ця, за висловом Маркса і Енгельса, «практична свідомість» народів, визначається в таких характеристиках як щось переважно пасивне, без творчої виразності справжнього історичного процесу.

Серед тих, хто заперечував право української мови на самостійне місце серед слов'янських і розглядав її тільки як діалект російської, був поширений аргумент на користь тієї думки, ніби її індивідуальне обличчя зумовлюють власне іншомовні домішки (в першу чергу, польські). Українська мова, справді, особливо в певних говірках, зазнала чималого іншомовного впливу, але, насамперед, у народній мові він менший, ніж звичайно гадають, надто в говірках на сході української території (на Лівобережжі) [1], а до того ж, враховуючи певною мірою роль історичних чинників, що впливали на українську мову, асимілюючи її іншим (щодо лексики — головно польській), не можна спускати з ока велику стійкість мови, здатність її чинити опір насильній асиміляції.

Маючи свою виразність, своє цілком певне обличчя, українська мова разом з тим у сім'ї слов'янських мов має близьких родичів.

З в у к о в і (фонетичні) особливості української мови недвозначно свідчать, що всіма тими елементами, які належать до найдавніших рис, вона найближче зв'язана з білоруською і російською мовами. Ці найдавніші риси східнослов'янської мовної групи, що відбилися і збереглися в усіх говірках української мови протягом століть, виразно виступають при порівнянні як з групою південною, так і з західнослов'янською.

До них належать:

1. Рефлексація (відображення) звукових груп найдавнішої слов'янської мови, реконструйованих як *tj, *dj. Ці групи, як відомо, приймаються у випадках, де на їх існування вказують або інші мови, або, наприклад, самі факти відміни відповідних слів: лат. medius «середній» — *межа* з колишнього *medja (пор., наприклад, болгарське *межда,* польське miedza), *свічка* (1-а особа однини *свічу* — пор. *світити,* основа *світи-*) — відповідний іменник звучить у російській *свеча* (але в болгарській *свеща,* у польській świeca, у чеській svíce і т. ін.).

2. Так зване повноголосся — рефлексація колишніх груп *or, *er, *ol, *el між двома приголосними як **оро, ере, оло**. На існування груп or, er, ol, el і подібних указують і інші мови так званої індоєвропейської системи, і відповідні факти самої слов'янської мови, пор. лит. barnà, сх.-сл. *борона* при болгарському *брана,* пол. brona; лит. barzdà, нім. Bart, сх.-сл. *борода* при болг. *брада,* пол. broda; нім. Berg «гора», сх.-сл. *берег* при болг. *бряг,* пол. brzeg; лит.

---

[1] Румунський і угорський впливи відбиті в південно-східних говірках лише окремими словами.

saldùs, укр. *солодкий* при болг. *сладък*, пол. słodki; лит. pelnas, сх.-сл. *полбн* при болг. *плен* та ін. [1]

3. Найдавніші слов'янські дифтонгічні сполучення ***telt** і ***tьlt** виявили спільну тенденцію до заступлення власне голосної частини переднього ряду голосними заднього ряду — **о** і **ъ**, внаслідок чого відповідно до давніх звучань, паралельних литовським та інослов'янським: лит. pelnas, ст.-сл. **плѣнъ** із *pelnъ; лит. velkù «тягну», ст.-сл. **влѣкѫ** із *velkǫ; лит. vil̃kas «вовк», ст.-сл. **влькъ** із *vьlkъ, пол. wilk; лит. ilgas «довгий» (із *dilgas), ст.-сл. **дльгъ** із *dьlgъ,— на східнослов'янському грунті виникли рос. і т. д. *полон, волоку;* **вьлкъ** > *волк* (пізніше укр. *вовк,* білор. *воўк*), **дългъ** > *долг* (укр. *довгий,* білор. *доўгі*) та ін.

4. Початкове **о** в позиції перед складом із **i**, **е** тощо відповідно до **je**, **е** в інших слов'янських мовах: сх.-сл. *озеро,* пор. серб. *језеро,* пол. jezioro; *олень,* пор. серб. *јелен,* пол. jeleń та ін.

5. Носові голосні (ǫ, ę), означувані в старослов'янських пам'ятках літерами **ѫ**, **ѧ** (так званими юсами), за доби східнослов'янської спільності змінились відповідно в **u**(у) і **'а**(я) — **а** з пом'якшенням попереднього приголосного: ст.-сл. **сѫдъ, дѫбъ, гѫба** в усіх східнослов'янських мовах відповідають: *суд, дуб, губа;* ст.-сл. **мѧсо, пѧть, сѧдѫ** — рос. *мясо,* укр. *м'ясо,* білор. *мяса;* рос. *пять,* укр. *п'ять,* білор. *пяць; сяду* [2].

Примітка. Досі не вдалося, хоч такі спроби й робилися, вкласти в рамки фонетичного закону факти, що стосуються східнослов'янських відповідностей голосному **ѣ** перед приголосними **м** і **н** у вигляді **'а(я)**, але ці факти, як би не тлумачити їх постання [3], становлять все ж таки деякою мірою характеристичну рису

[1] До відносної хронології цієї риси див., наприклад, K. Buga, Die litauisch-weißrussischen Beziehungen und ihr Alter.— «Zeitschrift f. slav. Philol.», I, 1925, стор. 29; E. Schwarz, Zur Chronologie der slavischen Liquidenumstellung in den deutsch-slavischen Berührungsgebieten.— Там же, IV, 1927, стор. 361—369.

[2] Для встановлення часу заступлення голосного ǫ звуком **u**(у), а ę — **'а(я)** на східнослов'янському грунті важать такі дані. На початку IX ст. східні слов'яни угрів ще називали *ǫgr-ами (з носовим звуком цю назву зустрічаємо в гр. οὔγγαροι, οὔγγροι, тобто ungar-, ungr-, в середньовічних лат. ungari, hungari, в нім. Ungarn).

На середину X ст., як свідчать назви дніпровських порогів у творі візантійського царя Костянтина Багрянородного «Περὶ ἐτνῶν» (Про народи, або, як частіше його називають, «Про управління державою»), Νεασήτ — *Неясыть* (**нѣѩсыть**), Βερούτζη — *Вьручи* (Вьрѫшти), носові вже були заступлені чистими голосними (докладніше див. А. И. Соболевский, Лекции по истории русского языка, стор. 20).

[3] Вважаємо їх явищами аналогійного походження, але дуже давніми й тому аж ніяк не байдужими для порушеного питання. *Прямо* виникло із *prěmo, мабуть, під впливом кореня prav-. Шлях такого ж уподібнення досить виразно розпізнається ще в сербській мові, де поряд із фонетичними формами *према, спрема* існують і контаміновані *прам, прама, спрам, спрама* (пор. *право* «recht; recte»). Паралельно східнослов'янському суфіксу із значенням матеріальних прикметників **-ян-** спостерігаємо 'а так само в обох лужицьких мовах; у них, як і в східнослов'янських, внаслідок, мабуть, узагальнення **-an-** із слів, де цьому суфіксу передували **j** або шиплячі приголосні. Mutatis mutandis той самий момент діяв і відносно східнослов'янського **-ян-** (**ин**).

східнослов'янської групи: *прямо, прямий:* ст.-сл. **прѣмъ**, чес. přímo, přímý (з *prĕm-); суфікс прикметників **-ян-ий**: *рум'яний* (рос. *румяный*, білор. *румяны*, але й *румены*), *глиняний* (рос. *глиняный*, білор. *гліняны*), *костяний* (рос. *костяной*, білор. *касьцяны*) та ін.: ст.-сл. **роумѣнъ**, **глинѣнъ** і под.; суфікс іменників **-ян-ин**: *островитянин, дворянин, египтянин* та ін.: ст.-сл. **галилѣане**, **самарѣне**, **солоунѣнинъ** і под. Під їх впливом і *полоняник* (із *полонен-икъ*).

Докази фонетичності переходу ĕm > 'am, що наводились у лінгвістичній літературі, як-от *грянути, помянуть (пом'янути)*, абсолютно непереконливі. Щодо *грянути* немає надійних підстав його **я** ('а) виводити з **ѣ**, а не з **ę**: в значенні «гримнути» слово пов'язане з *грьм-*, тобто з групою з носовим звуком, у значенні «надійти» і споріднених — із **грѧсти, грѧдѫ** — напевне, саме з **ę**. В *пом'янути* **я** сходить на споконвічне **ę**, пор. найдавніше сл. *pamętь: ст.-сл. **помѧнѫти** (ст.-сл. **мѣнити** є утворенням іншого типу). Щодо рос. *застрять*, укр. *застрягти*, білор. (діал.) *застряць*, то проти припущення зв'язку цього слова із *strĕ-, нічим надійно не підтвердженого, свідчить надійна етимологія К. К. Буги (Kalba ir senovė, Kaunas, 1922, стор. 287), прийнята й Р. Траутманом у «Baltisch-slavisches Wörterbuch» (1923, стор. 290): лит. stringù: strìgti «застрягати» (латис. strìegu, strigt «зав'язую, зав'язати»); отже, **я** в цьому слові сходить, імовірно, на споконвічне **ę** системи теперішнього часу.

Проти припущення фонетичності переходу на східнослов'янському грунті ĕn > ęn виразно промовляють слова: *мѣна, пѣна, сѣно* і под.[1]

6. Про належність української мови до східнослов'янської групи свідчать і такі важливі рефлекси, як заміна колишніх слов'янських голосних **ъ** і **ь** там, де вони не відпали або не випали, відповідно голосними **о** і **е**: *мох, сон, пень, день* (ст.-сл. **мъхъ, сънъ, пьнь, дьнь**). Це явище пізніше за згадані вище, його можна простежити за пам'ятками мови ще в XII ст., і це свідчить про той важливий факт, що навіть у XII ст. розрив між східнослов'янськими говірками не був ще такий великий, як у пізніші часи, і звукові явища, що виникли спочатку лише в певних пунктах східнослов'янської території, могли далі порівняно вільно поширюватись на всю цю територію.

Як і інші мови східнослов'янської групи, українська мова в ряді своїх фонетичних особливостей збігається з південнослов'янськими і відрізняється від західнослов'янських,— свідчення про дуже давні мовні зв'язки тих племен, з яких утворилися східнослов'янські, з тими, які пізніше стали південнослов'янськими, в час ще до того, як східнослов'янська група набула своїх окремих рис.

Імовірно, що проти фонетичних рис схожості з південнослов'янськими мовами те, що зближує східнослов'янські з західнослов'ян-

[1] До питання заслуговують на увагу також матеріал і міркування О. Брюкнера (A. Brückner) у статті «ą und u -Dubletten im Slavischen». — «Zeitschr. f. slav. Phil.», VIII, 3—4, 1931, стор. 439.

ськими (в цьому відношенні серйозне значення має, власне, тільки рефлексація початкових ***ort**, ***olt** — див. нижче), становить наслідок пізнішого зближення, викликаного подіями другої половини VI ст. (див. нижче)[1].

Не робимо застережень щодо спеціальних випадків відхилень і щодо явищ на межах між окремими слов'янськими мовами і їх групами (відсутність у сучасній болгарській мові пом'якшення губних; **tl**, **dl** у західних говірках словенської; muse, sose тощо в словацькій та ін.). Переважна більшість відповідних фактів порівняно легко дістає задовільне пояснення: укр. *бидло, квітка,* мабуть, запозичення з польської[2], рос. *для, метла, седло* мають **тл**, **дл** внаслідок пізнішого випадіння **ь** між **т**, **д** і **л**, та ін.

Про закінчення **-мо** в 1-й особі множини, яким саме українська мова зближується з сербохорватською, див. нижче.

Із західнослов'янськими мовами східнослов'янські зближуються в таких основних рисах:

Початкові сполучення ***ort**, ***olt** при циркумфлексовій (спадній довгісній) інтонації найдавнішої слов'янської мови відбились в обох групах мов як **ro** (**ро**), **lo** (**ло**) при **ra** (**ра**), **la** (**ла**) в південних: укр. *робота, парубок* із *паробок*[3], чес. robota, пол. robota (болг. *работа,* серб. *работа*), пор. нім. Arbeit; рос. і білор. *лодка,* чес. lod' «корабель», lod'ka, пол. łódź, łódka (ст.-сл. **ладии**), серб. лађа.

У відміні типу *земля* (із *zemja) родовий однини та називний — знахідний множини мають у східно- та західнослов'янських мовах закінчення ѣ (ě) при 'ę (ę з пом'якшенням попереднього приголосного) в південних: д.-рус. *землѣ,* ст.-пол. z ziemie і под.: ст.-сл. **ѕємлѩ**.

---

[1] Основні фонетичні і морфологічні риси близькості східнослов'янських мов з іншими слов'янськими і розходження з певною частиною південних або західних такі:

З південнослов'янськими східнослов'янські мови зближуються в фонетиці наявністю виразних рис заступлення давніх (найдавніших слов'янських) груп **tl**, **dl** > **l**: укр. *мило, сало, шило,* рос. *мыло, сало, шило,* болг. *сало, шило,* серб. *мило, сало, шило* (пор. чес. mýdlo, sádlo тощо).

Губні +**j** перетворились у середині слова на пом'якшені губні: сх.-сл. *земля:* ст.-сл. **ѕємлıа**, серб. *земља* тощо: чес. země, пол. ziemia і т. д.

*Ku, *gu в позиції перед ě з *oį, *aį рефлексуються як cu, dzu: рос. *цвет,* укр. *цвіт,* білор. *цвяток,* ст.-сл. **цвѣтъ**, болг. *цвят,* серб. *цвет (цвијет):* пол. kwiat, чес. květ і т. д.: *kuoįt-; рос. *звезда,* укр. *звізда* (заст.), білор. (діал.) *звязда,* ст.-сл. **ѕвѣѕда**, болг. *звезда,* серб. *звезда (звијезда):* чес. hvězda, пол. gwiazda і т. д.: *guoįzd-.

Ch перед рефлексами ***oį**, ***aį** виступає як s: укр. дав.-місц. відмінок одн. *мусі, сосі,* білор. *мусе, сасе :* ст.-сл. **мѵсѣ**, **сосѣ**, серб. *муси, соси.*

Продуктом «третьої палаталізації» s (š в позиції за голосним переднього ряду не перед складом із ъ, у, ў) є м'яке s, а не s, як у західнослов'янських мовах: *vьša: рос., укр. *вся (уся),* білор. *ўся,* рос. *все,* білор. *ўсе,* укр. *все (усе):* болг. *вс-ичкия, вс-ичко,* серб. *сва* (із *вса*), *све* (із *все*).

[2] Так, проте, думають не всі. О. О. Шахматов, наприклад, припускав для цього слова вплив дієслова *квѣтнѫти* «цвісти» (Очерк древнейшего периода..., § 187). Непевно висловлюється А. Вайян (Grammaire comparée des langues slaves, I, 1950, §20).

[3] Рос. *работа* — церковнослов'янизована форма під впливом акаючої вимови.

Ця ж відмінність існує й щодо **jo(je)**-основ у знахідному відмінку множини: д.-рус. *конѣ*, ст.-пол. meze, strzelce: ст.-сл. **конѩ** тощо.

У чоловічій відміні колишніх **о**-основ, за свідченням східнослов'янських пам'яток, у формі орудного відмінка однини узагальнилось під впливом колишніх **ъ**-основ перед закінченням **-мь, ъ** замість **о** (відповідно **ь** замість **е**): *братъмь, молотъмь*.

Принципово те саме виявляють і західнослов'янські мови, де в цій формі виступає **е** як рефлекс **ъ**: чес. bratrem, mlatem, пол. bratem, młotem тощо.

Давньоруське закінчення форм називного відмінка однини чол. роду дієприкметника теперішнього часу **-а** збігається із закінченням у західнослов'янських мовах і відрізняється від **-ы**, засвідченого старослов'янською: *неса*, чес. nesa: **нєсы** [1].

Не заглиблюючись у питання, коли саме виникли ті, переважно фонетичні, риси, що більш-менш виразно відрізнили східнослов'янські діалекти від споріднених їм південно- і західнослов'янських, можна, проте, зауважити на підставі досить певних даних, що найтиповіші з них, як-от повноголосся, веляризація голосних у групах ***telt, *tьlt**, заступлення носових голосних відповідно звуками **u (у)** і **'а(я), *tj > ч (č), *dj > ж(ž)**, становлять риси, які треба відносити до часу, безперечно ранішого за створення Київської держави. При всій феодальній роздробленості Володимирової держави, її «клаптевості», тільки на короткий час переможеної силою зброї, і міцної в своїй потенції спорідненості племен — кістяка «імперії Рюриковичів», — ще й у XII ст., як свідчить аналіз саме мовних фактів, східні слов'яни політично не становили такого єдиного державного тіла, яким вони тимчасово стали при великому князі Володимирі Святославичі. Інтеграційні тенденції, протилежні тому, що спостерігалось на поверхні політичного життя з його князівськими і боярсько-дружинницькими намаганнями, сварами і війнами і боротьбою за свої привілеї станів певних міст і лише слабими виявами інтересів поневолених народних мас, переважали над тенденціями до розриву, до розпаду існуючої, хоч і відносної єдності. Процеси консолідації, зміцнення зв'язків між землями, стирання мовних і, що натурально припустити як паралельний процес, багатьох відмінностей побутових діяли в цей час ще досить міцно всупереч чинникам, якими зумовлювалась політична історія східнослов'янських племен, об'єднуваних незаперечною свідомістю мовної близькості, але роз'єднуваних суперечностями панівного феодального ладу. Мовні риси, які виникали в одній частині величезної території, за порівняно короткий час ставали здобутком інших частин її з тією самою в основі мовою, і те, що сформувалось як мова племен східнослов'янського типу, в X—XII ст. виявило більше рис

---

[1] Імовірно, що старопольські форми типу rzeka не становлять запозичень з чеської мови і можуть, отже, бути свідченням про це закінчення як взагалі західнослов'янське. До питання див. А. И. Соболевский, Мелкие заметки по морфологии.—«Русский филол. вестник», LXIV, 1910, стор. 166—167; J. Łos, Gramatyka polska, III, 1927, § 548.

зближення, певного мовного обличчя, ніж розходження — нових відмінностей [1]. До таких рис слід насамперед зарахувати повноголосся, рефлекси колишніх носових голосних і заступлення зредукованих (глухих) як **о** і **е**. Звичайно, інтеграційні процеси, про які йдеться, не були безперебійними, і не всі вони протікали без виявлення певних тенденцій протилежного характеру. Досить сказати, що найважливіша риса східнослов'янського зближення, яку тільки що згадано, рефлексація зредукованих голосних у закритих складах, однакова, якщо не говорити про порівняно незначні деталі, але доля **ъ** і **ь** в усіх говірках східнослов'янської території стала разом із тим приводом для появи найхарактеристичнішої специфічно української (історично південноруської) фонетичної особливості: відпадіння і випадіння зредукованих голосних викликало на південноруському грунті подовження голосних **о** і **е** у відповідних складах, а пізніше — якісні зміни цих звуків, відмінні в різних говірках і притому дуже специфічні, в певних особливостях без будь-яких точних паралелей в інших мовах, слов'янських і неслов'янських.

Далеко спірніше те, що наводиться як морфологічні ознаки колишньої східнослов'янської спільності. Дозволимо собі з даного питання обмежитись короткими критичними зауваженнями лише до рис, зазначених О. О. Шахматовим [2].

1. «В оруднім однини кінцівку **-омь** в іменнях чол. роду з первісним пнем на **-о-** виперла кінцівка **-ъмь**, запозичена з іменнів з первісним пнем на **-у-**: д.-руське *городъмь, братъмь*, укр. *городом, братом* (з **о**, яке пішло з **ъ**)».

Імовірно, що цей характеристичний аналогійний вплив **ъ(u)**-основ на **о**-основи в орудному відмінку однини східні слов'янські мови здійснили в контакті із західними слов'янськими (див. вище).

Форми типу **-ъмь** замість **-омь**, до того не тільки чоловічого роду, а й середнього, становлять виразну особливість східнослов'янських мов проти південнослов'янських з самих початків східнослов'янського письменства: *вълкъмь, мостъмь, селъмь, сѣнъмь* та ін.

Свідчення пам'яток стоїть у згоді з тим, на що вказують дані української мови і діалектів російської в порівняльно-історичному аспекті. Так, українське **о** в формах, як-от: *вовком, мостом, селом, сіном,* фонетично справді не може сходити на колишнє **о**, бо в такому разі відповідні форми мали б звучати з **і**, а не з **о** за відомим за-

[1] Т. Лер-Сплавінський, який, на нашу думку, як і О. О. Шахматов, занадто піддається спокусі відносити до найдавнішого часу фонетичні риси, що можуть бути і результатом пізнішої конвергенції (паралельного збігу), разом із тим принципіально вірно констатує, що існування давніх діалектних відмінностей, «проте, не послаблювало мовного зв'язку (spójni), що об'єднував усі руські наріччя в одну цілість. За цей зв'язок красномовно свідчать численні і виразні риси фонетичні (та інші), належні всій мовній руській просторoні і не виявлювані в такій сукупності ніде в слов'янстві, крім Русі. Із цих рис досить згадати розвиток сполучень tj > č, dj > ž, r̥, r̥', l̥, l̥' > or, er, ol, i̯e > o і т. д.» (Сб. статей в честь акад. А. И. Соболевского, стор. 376).

[2] Акад. О. Шахматов і акад. А. Кримський, Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської староукраїнщини XI—XVIII вв., К., 1924, стор. 22—23.

коном українських закритих складів, а російські говірки, в яких фонетично по-різному відбились колишні **о** і **ъ**, виразно свідчать, що вже за часу переходу **ъ** в **о** в закритих складах відповідним формам властивим був саме звук **ъ**, а не **о**, пор. у лекинській говірці кол. Єгор'євського повіту Рязанської губернії, описаній О. О. Шахматовим в «Изв. Отд. русск. языка и словесности» (т. XVIII, кн. 4, 1914): *кругом, кулаком, платком,* але *урωк, паклωн, гатωф* (=*готов*), *галωф* (род. мн. *голов*) і под. (ω — звук, середній між **у** і **о**).

У західнослов'янських мовах, як зазначено вище, так само відмінно від південнослов'янських мов [1], форми орудного відмінка однини твердої відміни чоловічого та середнього роду виступають саме з рефлексом колишнього **ъ**, тобто в згоді з фонетикою західнослов'янських мов — з **е**, пор. чес. vlkem, mostem, пол. panem, mostem, чес. selem, senem, пол. siołem, sianem та ін. [2]

2. «Кінцівку 3-ї особи однини та множини **-тъ** виперла кінцівка **-ть** (у спільнослов'янській прамові відомі обидві кінцівки): д.-руське *несеть, ходить,* укр. *шумить, просить,* півд.-великор. *несеть*». За цілком виразним свідченням давньоруських пам'яток, дійсно, давньоруська мова знала тільки закінчення **-ть,** отже, північноросійське **-т** становить пізніший факт. Проте значення спільносхіднослов'янського **-ть** [3] для припущення його як ознаки саме руської спільності до деякої міри послаблюється насамперед тим, що це **-ть** є, мабуть, тільки пряме продовження попереднього стану — вже індоєвропейського ***-ti** [4], по-друге, тим, що це закінчення не було, слід гадати, чуже також і старослов'янській мові і відоме з її пам'яток (див., наприклад, **вѣсть, єсть, дасть** та ін. у Савиній книзі — випадки майже виключно атематичного класу дієслів).

3. «Кінцівку **ы** [5] в дієприкметниках тепер. часу виперла кінцівка **а**: давньоруські, південні і північні *крада, дада, пека, река,* сьогочасні укр. *мога, куди-змога,* великорус. *как мога*». Риса ця справді характеристична і виразно засвідчена староруськими пам'ятками, але, по-перше, немає переконливих даних, щоб визнати, ніби вона «виперла» кінцівку **ы**, тобто, що остання існувала як рефлекс кінцевого ***ōn**(***ōnts**) не паралельно з нею (**а** з ***ō**), а раніше її, по-друге, довідність закінчення **-а** в цій формі в питанні про східнослов'янську єдність послаблюється тим, що воно є характеристичною рисою і для чеської (пор. і ст.-пол. rzeka).

Майже цілком довільно до спільних східнослов'янських морфологічних явищ О. О. Шахматов зараховує те, ніби «кінцівку 1-ї

---

[1] Окремі відхилення, наприклад, вже в старослов'янській мові (пор. хоча б W. Vondrák, Vergleichende slavische Grammatik, II, 1928, стор. 11) з тим самим напрямом аналогії не міняють суті загальної констатації.

[2] Щодо словацьких форм на **-om**, то вони становлять окреме питання. Можливо, що в них **о** є рефлекс не **о**, а колишнього **ъ**. Пор. W. Vondrák, зазнач. праця, стор. 13.

[3] Імовірно, як закінчення тільки певних класів дієслів,— безсумнівно, класу **-і-** та атематичного.

[4] Навпаки, старослов'янське закінчення **-тъ** є давнім новотвором.

[5] О. О. Шахматов цю рису зазначає як 7.

особи однини тепер. часу **-амь** виперла кінцівка **-аю**: укр. *знаю, граю, маю*». Хоча переважна більшість слов'янських мов у цій категорії дієслів дійсно має закінчення **-м(-m)**, його поява тут легко пояснюється пізнішим поширенням на інші класи, у першу чергу — на клас **-ai̯e-** після стягнення цих голосних у довге **-а-**, закінчення атематичного класу. Східнослов'янське **-аю** (з **-аѩ**) не новотвір (останнє припущення вимагало б складних і малоймовірних гіпотез), а пряме продовження спільнослов'янської давнини, точно відбитої щодо цього також у староболгарській (старослов'янській) мові. Окремий випадок становлять лише рос. *имею*, укр. *маю* і т. д. замість давнього «имамь», але він не дає права на ширше припущення.

Невелике значення мають аргументи — посилання на «занепад допоміжного дієслова *ѥсмь* у значінню зв'язки, між іншим і в утворенню минулого часу: д.-руське *велъ* замість *велъ ѥсмь, велъ ѥси, велъ ѥсть*»; на те, що «форми сильного аориста випиралися формами зложеного сигматичного аориста: *ведъ, несъ* замінилися д.-руськими *ведохъ, несохъ*»; на те, що «у зложеній одміні прикметників кінцівки **-аго** (з **-аего**), **-уму** (з **-уему**) випиралися кінцівками **-ого, -ому**, запозиченими з займенникової відміни: *нового, новому* при д.-сл. *новаго (новааго), новоумоу (новоуоумоу)*». В усіх таких випадках залишається ймовірною можливість паралельного (незалежного) розвитку в тому самому напрямі.

Із явищ с л о в о т в о р у О. О. Шахматов зазначив як спільну східнослов'янським мовам «заміну многократних на **-ати** новотворами на **-ывати, -ивати** з незвичним для спільнослов'янської прамови наголосом на пні (пор. сербське утворення на **-ива́ти**, а звідсіля згодом **-и́вати**: *запити́вати*), замість **-ывати, -ивати**, у малоруській мові пізніше **-увати, -ювати**: *засипувати, засиджувати, заряджувати, зарізувати, запрошувати, записувати*, пор. великор. *засиживать, записывать*».

Крім О. О. Шахматова, на позиції визнання стародавності форм на **-ива-** (рос. **-ыва**), **-іва-** (рос. **-ива-**) стояв ще, наприклад, П. Г. Житецький (Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII веке, стор. 111). Цей погляд поділяє і сучасний автор праці про український вид І. І. Ковалик (див. його статтю в збірнику «Вопросы славянского языкознания», кн. 2, Львів, 1949, стор. 215). Вважаємо, проте, що історичний матеріал, на який спирався Житецький, ненадійний: не кажучи вже про випадки, які він і сам зазначає як «староруські» взагалі (*утьрпывати* в Житії Бориса і Гліба XII ст. — форма, що, імовірно, походить від переписувача північноруса; *посуживати* в грамоті полоцького князя Ізяслава, близько 1265 р., можливо, старий «білорусизм»), нечисленні приклади типу *потверживаемъ* в грамоті подільського князя Олександра Коріатовича (1375 р.) та пізніші подібні можуть бути формами, занесеними з західноруської канцелярської мови. Але навіть у них проти відповідних східноруських звертає на себе увагу відсутність випадків заміни **о** > **а** в корені.

Факти, про які йдеться, складніші, ніж можна гадати на підста-

ві самих наведених зауважень Житецького і Шахматова, і дивитись на ці факти треба інакше. Не зачіпаючи зараз питання про зв'язок відповідних російських форм з формами на **-ати** (цей зв'язок дійсно існує, як свідчить заміна **о** на **а** в російських формах на **-ыва-**, **-ива-**), щодо українських слід згадати про таке. Ми не маємо певних підстав вважати, ніби тип російських видових утворень на **-ыва-**, **-ива-** давніший за українські **-ова-** : **-у-**: паралельні, наприклад, польські pisywać, czytywać, pokazywać, popłakiwać сходять на попередні pisować, czytować тощо і вважаються утвореними під впливом być: bywać, umyć: umywać і под.[1] У самій російській мові є ознаки походження **-ыва-** з колишнього **-ова-** — літературна вимова *отталкивать, запугивать, вспыхивать* (при закінченні кореня на велярні приголосні **г**, **к**, **х**) з **ъ** (зредукованим голосним), тобто із колишнього **о** (хоч, ізольовано взятий, цей факт можна було б розглядати також як пізніший новотвір). Старослов'янська мова знає майже виключно тип на **-овати**, до того як тип, що й у ній самій можна розглядати як порівняно пізній (діалектний: у Супрасльському рукописі)[2].

Форми на **-ыва-** в «паннонських» пам'ятках зустрічаються як дуже рідкі (поодинокі) новотвори, і їх кількість збільшується лише в пам'ятках східнослов'янського ізводу, а ще пізніше також сербського[3]. Сербська мова в даному відношенні частково наблизилась до тенденцій, повніше здійснених російською і польською мовами. Отже, сукупність цих даних далеко більше промовляє за те, що українська мова в принципі продовжує в цій видовій ознаці спадщину спільнослов'янської доби, ніж за те, що вона заступила гіпотетичний східнослов'янський новотвір.

Незалежно від тих або інших незгод з О. О. Шахматовим з приводу ваги окремих із зазначених ним рис східнослов'янської фонетики і морфології в питанні про колишню староруську єдність, треба визнати, що його загальні зауваження, подані далі (стор. 23—24), в основному справедливі, і з ними слід погодитись. «Помилкою було б гадати,— говорить він,— що тії звукові з'явища, які ми вище навели, могли розвитися окремо в малоруській й окремо в двох інших руських мовах. В користь такої гадки наводяться ось які міркування: значна частина показаних з'явищ не чужа й іншим слов'янським мовам... Не підлягає сумніву, що споріднені мови, які пішли од одного спільного родоначальника, можуть незалежно одна від одної приходити до однакових наслідків у царині звукових іначень. Але як порівняти малоруську мову з іншими руськими мовами, то перед дослідником розкривається не випадкова подібність між ними, подібність не в поодиноких з'явищах, а мови ці цілком збігаються геть в усій звуковій системі в найдавніших стадіях свого

---

[1] H. Ułaszyn, Słowotwórstwo (у кн.: T. B e n n i та ін., Gramatyka języka polskiego, Kraków, 1923), стор. 240; W. V o n d r á k, Vergleichende slavische Grammatik, II, стор. 211.

[2] Пор. A. V a i l l a n t, Manuel du vieux slave, § 241.

[3] Т а м ж е стор. 319.

розвитку. Ми перелічили одинадцять категорій таких звукових змін: із них повнозвучність, переміна **ы** та **el** на **ъл**, **ол**, зміна сполучень **ьр**, **ър**, **ыl**, **ъl** з дуже короткими **ь**, **ъ** і довгими **р**, **л** на сполучення **ьр**, **ър** з короткими **ь**, **ъ** і короткими **р**, **л**, переміна початкового **je** на **o** при показаних вище умовах, переміна споконвічного ***dj** на **ж** — це такі з'явища, яких цілком не знають інші слов'янські мови. Зазначимо, опріч того, що всі оті інші слов'янські мови об'єднуються в двох великих групах — південнослов'янській і західнослов'янській. Є декілька таких звукових познак, що через них необхідно визнати, наприклад, сербську й болгарську мову за мови південнослов'янські, а чеську й польську — за західнослов'янські. Отих звукових познак немає в руських мовах; природна річ уже з цього вивести, що руські мови треба противуставляти іншим слов'янським мовам; само собою виринає уявлення про східнослов'янську групу, яка обіймала руські мови. Але як ми візьмемо на увагу й те, що групу цю характеризують не самісінькі негативні познаки, але теж і позитивні, не самісінький брак таких з'явищ, які визначають інші групи слов'янських мов, але теж і наявність спільних з'явищ, чужих і для спільнослов'янської прамови і для інших слов'янських мов, то ми мусітимемо визнати окреме існування східнослов'янської групи, або — а це визнача те саме — визнати існування спільноруської прамови...».

Менш за фонетичні та граматичні виразними є риси, що можуть бути зазначені як спеціально східнослов'янські,— також у л е к с и ц і цих мов.

Не кажучи вже про основний словниковий фонд і спільні слов'янські запозичення з інших мов, можемо зазначити порівняно мало такого, що є характеристичним саме для східнослов'янських мов і не може бути вказане в інших слов'янських — південних або західних. Звичайно, при такому твердженні не йдеться про слова, які створено через застосування виразно продуктивних морфологічних елементів і які таким чином можуть набувати наближеного вигляду, більшого саме на грунті східнослов'янських мов завдяки більшій близькості їх словотворчої системи. Здатність лексики до поширення робить цілком імовірним припущення, що в цьому відношенні окремі слов'янські мовні групи не становили одна відносно одної чітко відмежованих (замкнених) цілостей і слова могли досить вільно переходити від одного племені до іншого (від однієї народності до другої). Проте і в цій ділянці мови можна констатувати, при всій хисткості відповідного матеріалу, дещо більш-менш примітне. Так, тільки східнослов'янським мовам належать характеристичні слова — числівники *сорок* [1], *дев'яносто* [2], дієслова *гу-*

---

[1] Споріднене із словом *сорочка:* «сороками» або «сорочками» в Давній Русі лічено шкіри на повну шубу (40 шкір). (Докладніше див. «Курс русского литературного языка», II, 1953, стор. 186—187).

[2] Етимологія слова в його другій частині спірна. Про неї див. «Курс русского литературного языка», II, стор. 189. Слово в пам'ятках зустрічається з XIV ст.

ляти (рос. *гулять*, білор. *гуляць*)[1], *шугати* (рос. діал., але досить поширене і на півночі *шугать* «лякати, полохати, полошити», білор. *шугаць* «кидати з шумом»)[2], *щуптати* (тепер тільки діал. «дотрагиваться, касаться» — словник Грінченка), рос. *щупать*, білор. *шчупаць* (курей)[3], прикметники *дешевий* (рос. *дешёвый*, білор. *дзяшовы*)[4], *хороший* (рос. *хороший*, білор. *харошы*)[5], різнорідні іменники: *сім'я* (рос. *семья*, білор. *сем'я*, д.-рус. *сѣмия* «челядь, рабы»)[6], *штани* (рос. *штаны*, білор. *штаны*)[7], *ківш* (рос. *ковш*, білор. *коўш*)[8], *шовк* (рос. *шёлк*, білор. *шоўк*)[9], *коромисло* (рос. *коромысло*, білор. *каромысел*, *каромисел*, ст.-рус. (смол.) 1505 р. *коромыслъ*)[10], *собака* (рос. *собака* тільки жіночого роду, білор. *сабака*

---

[1] Етимологія слова небезсумнівна (пор. А. Преображенский, Этимол. словарь русск. яз., I, стор. 169). Найбільш імовірно, що слово вигукового походження. Польське hulać з української або білоруської мови.

[2] Мабуть, звуконаслідувального походження (пор. А. Преображенский, Этимол. словарь русск. яз., «Труды Ин-та русского языка АН», I, 1949, стор. 109—110).

[3] Похідні від цього слова відомі, проте, також західнослов'янським мовам: чес. čіплý «тонкий, худий», štíplý «стрункий» (відхилення значення — під впливом прикметника štíhlý), пол. szczupły. Етимологія *щупати* не з'ясована. Приклад цього слова є вже в Никонових Пандектах (список XIII ст.).

[4] Засвідчено з XV ст. Етимологія слова спірна (пор. А. Преображенский, Этимол. словарь русск. яз., I, стор. 183). Найбільш імовірне припущення, що основу запозичено з якоїсь із тюркських мов.

[5] Етимологія цього слова, засвідченого рукописами з XII ст., сумнівна; впевнено, але переконливо з коренем *chorn- «хоронити» його, за Ягичем, пов'язує Е. Бернекер (Slav. etym. Wörterbuch, I, стор. 397). Доісторичним запозиченням з іранської назви бога Хороса його вважає С. П. Обнорський (Прилагательное *хороший* и его производные в русском языке.— «Язык и литература», III, 1929, стор. 241—258).

Дехто, наприклад Е. Бернекер, вважає слово на українському грунті запозиченим з російської; С. П. Обнорський (зазнач. стаття, стор. 244—247),— якраз навпаки.

[6] Етимологію слова див. у О. Преображенського (Этимол. словарь русск. яз., II, стор. 275) і в статті Б. М. Ляпунова «Семья, сябр — шабер».— «Сб. статей в честь акад. А. И. Соболевского», стор. 257—263. Як старослов'янське, всупереч О. Преображенському, воно не засвідчене; Ф. Міклошич (Lexicon..., стор. 971) навів його з російської пам'ятки XVII ст.

[7] Етимологія слова не встановлена (здогадка Г. А. Ільїнського про зв'язок з *siū- «шити» не переконує з морфологічних міркувань). За зовнішнім виглядом (*šьtan-), скоріше запозичення, пор. припущення О. І. Соболевського (Материалы и исследования ..., стор. 189), що слово походить з середньовічного латинського sutana «togae seu tunicae genus» або з споріднених з ним романських. У староруських пам'ятках його не відмічено (О. І. Соболевський це слово вбачав у власному імені «пан Мичко Штанъ» у грамоті короля Ягайла 1408 р.).

[8] У московських пам'ятках слово засвідчене з XIV ст. З етимологічних здогадок найбільш імовірно, що воно становить запозичення з литовської мови káušis.

[9] Засвідчено вже в «Пандектах Никона Черногорца», укладених у другій половині XI ст., і в ряді інших пам'яток, переважно XIV—XV ст. (див. И. И. Срезневский, Материалы..., III, 1586). Слово, як і англ. silk, сходить на середньовічне лат. sericum «зроблене з шовку» (останнє, своєю чергою, — кінець кінцем на китайське se), але подробиці відносин повністю не з'ясовані.

[10] Етимологія слова дуже сумнівна. Існуючі здогадки див. у О. Преображенського — Этимол. словарь русск. яз., I, стор. 359 і в Е. Бернекера — Slav. etym. Wörterbuch, I, стор. 573—574.

чоловічого роду)[1], *туман*[2], *кишіти* (останнє з незвичайним сполученням шѣ, досі задовільно не поясненим: *-šē- мало б фонетично перетворитись на -š'ā- > -ša-). Але в більшості випадків навіть те із словника східнослов'янських мов, що відрізняє їх від мов інших слов'янських груп, звичайно констатується при цьому в тій або іншій мовній групі або мові.

Не можна щодо цієї групи фактів оминути й того, що принаймні окремі з них можуть бути не здавна спільними, а результатом пізнішого переймання. Серед згаданих слів чимало речово-побутових (*коромисло, штани* і под.), мовного матеріалу, що порівняно легко пересувається, до того за досить виразними ознаками — запозичень з якихось вже тепер невідомих або маловідомих мов. Повчальне в цьому відношенні, наприклад, слово *хазяїн*. Це слово тільки східнослов'янське: рос. *хозяин*, білор. *хаджаін, хадзяін, хазяй*. На нього звичайно дивляться (пор. E. Berneker, Slav. etym. Wörterbuch, I, стор. 400) як на запозичення через якусь із тюркських мов з перс. xōja «пан, майстер», і це, мабуть, вірно. Зовнішньо це слово ніби можна розглядати як «східнослов'янізм», проте при уважнішому аналізі воно виступає скоріше як властивість однієї мови, найімовірніше, саме великоруської, що його передала іншим. У пам'ятках давньоруської мови його немає (крім співзвучних і близьких за смислом *хозя, ходжа, ходчя*, вживаних щодо східних народів). В українській літературній мові ненаголошене а звертає на себе увагу як імовірна ознака запозичення слова з південноруських говірок. Підозріла для споконвічності слова строкатість його зовнішнього обличчя в білоруській, навіть коли погодитись, що, наприклад, *хадзяін* справді дістало своє дз, як думає Є. Ф. Карський (Русская диалектология, 1924, стор. 99), від *хадзіць* «ходити».

Проте зазначимо, що список спільних для східнослов'янських мов лексем, що його подав Т. Лер-Сплавінський у своїй цінній статті «Stosunki pokrewieństwa języków ruskich» («Roczn. slaw.», 1921, IX, 1, стор. 37—39), видається нам складеним трохи поверхово, без належного урахування, щó саме треба або можна віднести до найдавнішого часу східнослов'янської спільності і щó, іноді явно, становить результат пізніших відносин між східнослов'янськими мовами. В ряді випадків Лер-Сплавінським не враховується територія поширення, «географія» певних слів, які він зазначає як великоруські, і через це в його список потрапляє матеріал досить пізній, мало придатний для серйозних висновків про генетичні зв'яз-

[1] Запозичення з якоїсь іранської мови (пор. А. Преображенский, Этимол. словарь русск. яз., II, стор. 347). Існує ще в кашубській мові, але туди потрапило пізно (в XVIII ст.) від російських солдатів. Пам'ятками засвідчене в XIV ст. (є воно вже й в Никонівському літопису під 6643 р.).

[2] У давніх пам'ятках не зазначене. Слово, безперечно, запозичено з тюркських мов. Діалектно воно існує в болгарській, куди, мабуть, потрапило без зв'язку із східнослов'янськими, і в польській, де є запозиченням з української (через білоруську).

ки між мовами, а іноді не враховується навіть інтенсивність пізнішого спілкування (див., наприклад, афективні, легко запозичувані від говірки говіркою і неглибоко засвоювані, випадкові лексичні елементи).

Лише, власне, в історичному аспекті сприймається тепер, після нищівних ударів, яких вона зазнала під час лінгвістичної дискусії 1950 р., концепція походження слов'янських мов взагалі, східнослов'янських зокрема, яку репрезентував М. Я. Марр і його послідовники. Навіть лишаючи осторонь просто-таки дивовижні речі, що писалися з приводу походження української мови самим Марром (пор. хоча б його чудернацький твір, присвячений саме українській мові, «Яфетические зори на украинском хуторе (Бабушкины сказки о Свинье Красном Солнышке)».— «Уч. зап. Ин-та этн. и нац. культур народов Востока», I, 1930), і все не таке дивовижне, але з фахового погляду (етимології і т. ін.) цілком гідне «школи», з якої вони вийшли, в писаннях його учнів,— ми не можемо знайти в творах марристів, присвячених питанням генезису слов'янських мов і спеціально східнослов'янських, нічого гідного уваги хоча б в аспекті корисної критики звичайного розуміння чи, вірніше, розумінь процесів постання окремих слов'янських мов. Утім повчальна в цьому відношенні праця одного з вірних Маррові в минулому професора Ф. П. Філіна. Серед інших марристів з інтересом до східнослов'янських мов його вигідно виділяла, насамперед, безперечна наявність фахових знань — знайомство з матеріалом історичним і діалектним, переважно з російської мови і, по-друге, намагання щось серйозно вивчати, шукаючи обгрунтування тих або інших положень у здобуваних фактах. І цікаво, хоч і сумно, було спостерігати, як безпорадно стояв він перед певними в своїй виразності фактами, що на кожному кроці заперечували ворожу їм концепцію самих схрещень генетично не пов'язаних між собою мов, не кажучи вже про фантастику «сал-бер-йон-рош»-изму, яку розгубленому дослідникові, що не мав мужності її заперечувати, доводилось припускати, відносячи до часу, де «всі коти сірі», до сивої, навіть у своїх контурах вже нерозрізнимої давнини. У виданому Інститутом мовознавства Академії наук СРСР збірнику статей «Против вульгаризации и извращения марксизма в языкознании» (ч. I, М., 1951) помилкам послідовників Марра саме в питаннях походження східнослов'янських мов присвячено статтю В. Д. Левіна «Критика взглядов Н. Я. Марра и его последователей на происхождение русского языка» (стор. 234—277) і самокритичну статтю Ф. П. Філіна «О некоторых важнейших ошибках в разработке истории русского языка» (стор. 351—364).

Можна з задоволенням констатувати, що й самому Ф. П. Філіну ясно тепер, якою мірою факти, саме факти ведуть до визнання колишньої східнослов'янської єдності. У згаданій статті читаємо: «В работе «Лексика русского литературного языка древнекиевской эпохи» (1949) я писал, что «глубоко убежден в том, что в древнерусскую эпоху и тем более в предшествующее ей время устойчивости

восточнославянского племенного строя, диалекты в их лексическом составе отличались значительным богатством территориальных, resp., племенных особенностей. И чем ближе к нашему времени, тем больше стираются эти особенности в сложном процессе речевого развития, в котором в общем доминирует языковое схождение, а не расхождение»[1]. «Конечно, каждый из древнерусских племенных и территориальных диалектов имел свою особую лексику, свой особый основной словарный фонд, что до некоторой степени мне удалось показать в упомянутой книге. Однако мне не удалось (да и не могло удаться) доказать мысль, будто бы чем дальше в глубь времен, тем больше расходились между собой русские диалекты в своем словаре. Эта мысль оказалась предвзятой, высказанной лишь на основе ложной марровской «теории». Данные славянского сравнительно-исторического языкознания свидетельствуют об обратном: в эпоху родового строя и в эпоху Киевской Руси древнерусские племенные диалекты, имея в своих основных словарных фондах отличия, в то же время были весьма близки друг к другу. Таким образом, мое прежнее убеждение было не чем иным, как слепой верой в марровские догмы» (стор. 355).

З лінгвістичного погляду немає також жодних серйозних даних для того, щоб прийняти побудовану в дусі маррівських концепцій теорію О. Д. Удальцова про те, що «в своем дальнейшем развитии, переходя от стадии «военной демократии» (I—VII вв. н. э.) к классовому обществу и сложению государств, антская южная ветвь восточного славянства продолжала свое этническое сближение с северной (словено-кривичской) и средней (венетской) ветвями и дала совместно с ними окончательно сложившуюся восточнославянскую народность...»[2]. Не викликає заперечення припущення (за не названим О. О. Шахматовим) трьох галузей східного слов'янства, проте їх історичне життя не полягало в той час, про який ідеться, переважно в зближенні, а, за всіма ймовірностями, більшою мірою — в розпаді, диференціації колишньої мовної і, мабуть, великою мірою етнічної спільності[3].

---

[1] «Уч. зап. Ленингр. пед. ин-та им. А. И. Герцена», т. 80, стор. 277. Пор. також влучну критичну статтю проф. С. Б. Бернштейна «Вопросы изучения славянских языков в свете трудов И. В. Сталина по языкознанию».— «Уч. зап. Ин-та славяноведения АН СССР», т. III, 1951, стор. 14—15.

[2] А. Д. Удальцов, Основные вопросы этногенеза славян.— «Советская этнография», VI—VII, 1947, стор. 13. За Удальцовим, «антский союз племен возникает в борьбе с готами в течение IV в. н. э... В рамках этого союза идет скрещение сложившихся уже славян-спалов со славянизирующимися фракийцами и сармато-аланами и образование южной ветви восточных (русских) славян-антов».

[3] Спеціальну переконливу критику концепцій марристів-археологів подано в статті-рецензії Ф. П. Філіна в журналі «Вопросы языкознания», 1954, № 4, стор. 141—147 (критичний розгляд збірника статей «Против вульгаризации марксизма в археологии», 1953).

Історичні свідчення про етнічну та мовну єдність руського народу часів Київської Русі добре подані, наприклад, у статті проф. М. Н. Петровського «Київська Русь — спільний початковий період історії російського, українського і білоруського народів».— «Праці січневої сесії АН УРСР. I. Доповіді Відділу суспільних наук», Уфа, 1942, стор. 5—22. Див. також книгу проф. В. В. Мавродіна «Образование древнерусского государства» (Л., 1945, надто глави III—VI і IX).

НАЙВАЖЛИВІШІ РИСИ (ОСОБЛИВОСТІ) УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Діалекти української мови об'єднуються між собою в протиставленні іншим слов'янським мовам (всіма або більшості) у таких найголовніших рисах.

Фонетичні риси. 1. Колишні (найдавніші слов'янські) голосні **о** і **е** в історично нових закритих складах звичайно виступають із своєрідними рефлексами — або у вигляді різних голосних дифтонгічного типу, або із звуком **і**, що кінець кінцем походить із них же: діал. *вуол, ш'іес'т'* і под., *віл* (пор. рос. *вол*), *шість* (пор. рос. *шесть*).

2. Колишній **ѣ** рефлектується як **і** або **іе** (**і** фонетично походить з останнього): *вѣра* > *віра* < *віера, тѣло* > *тіло* < *тіело.*

3. Колишній голосний **і** виявив у переважній більшості українських говірок нахил до середньої артикуляції і збігся в одному звуці з колишнім **ы**: *мило* — рос. *мило* і *мыло.*

4. Як рефлекс колишніх напружених **ъ, ь** (**ы, и**) в позиції «відкритий або закритий склад перед j або перед j(ь), j(і)» виступає **и(ы)**: *крию, крий* : рос. *крою, крой; брию, брий* : рос. *брею, брей.*

5. З колишніх ***trъt, tlъt, trьt, tlьt*** у відкритих складах українська мова має **tryt** та ін.: *кривавий* з*krъvav-, *гриміти* з*grьmĕti, *глитати* з*glъtati, *блищати* — пор. ст.-сл. **бльстѣти.**

До менш виразних рис української мови належить її **г** (=**h**) проти російського **г** (=**g**), бо, крім російської літературної мови, вимову, тотожну або близьку до української, мають усі південноросійські говірки і всі говірки білоруської мови. Але певна характеристичність належить також і цій фонетичній рисі, оскільки вона засвідчується в пам'ятках уже з XI ст.; пор. гіперистичне написання в Святославовому збірнику 1073 р. *укругъ* замість правильного *укрухъ* (так в старослов'янській мові і відповідно в ряді живих слов'янських: серб. *крух,* словен. kruh і т. д. «хліб»), *не въ ходъ* в червоноруських «13 словах Григорія Богослова» замість *не в год* (гр. οὐκ ἐν καιρῷ) тощо [1].

Оминаємо питання про те, якою мірою вірна думка О. О. Шахматова (Очерк древнейшего периода истории русского языка, § 446),

---

[1] А. Крымский, Украинская грамматика, I, стор. 119—120. Пор. Т. Лер-Сплавінський, «Roczn. slaw.», IX, 1, 1921, стор. 56—58.

нібн виникнення h із g є для певних категорій вже діалектним явищем спільнослов'янського часу, і про те, чи не цього або взагалі доісторичного часу сягає перехід g > γ > h, відбитий чеською, словацькою, верхньолужицькою, як і українською та білоруською мовами. Нам на підставі даних писаних латинкою пам'яток він видається фактом вже історичного часу (пор., зокрема, для чеської мови розвідку Ф. Бергмана в «Listech filol.», XLVIII, 1921, стор. 237—238, — перехід свідчиться 1131 р., див. і Е. Шваб, «Arch. f. slav. Phil.», XXXIX, стор. 293—296). Інакше гадає, наприклад, Т. Лер-Сплавінський (Kilka uwag o wspólności językowej praruskiej.— «Сб. статей в честь акад. А. И. Соболевского», стор. 374—375), який, пославшись на зазначені статті, проте схиляється до припущення глибшої давності цієї риси як «правдоподібної». Не бачимо цієї правдоподібності, бо різниця g : h розділяє навіть лужицькі мови, а аргумент, наведений М. С. Трубецьким у «Zeitschr. f. slav. Phil.» (I, стор. 292), на користь глибшої давності g > h у чеській мові — kde, kdy (з вимовою «gde», «gdy») із *kъdy поряд із tehdy (g > h, мовляв, раніше за випадіння глухих), не переконує: відповідні форми, імовірно, відбивають вплив пізнього на чеському грунті kdo замість kto, і, отже, робити на підставі їх серйозні висновки не можна.

Морфологічні риси. Словотворення. Суфікси. **-ощ(і)**: *радощі, хитрощі, пахощі*. В дрібних уламках цей суфікс відомий і білоруській мові, див., наприклад, *радоща* «общая радость» (И. И. Носович, Словарь белорусского наречия, Спб, 1870), *радацы*; в одиничному прикладі **радощами** — в старослов'янському Маріїнському євангелії. В староукраїнській мові суфікс **-ощ(і)** був репрезентований також утвореннями, що нині вийшли з ужитку, див. хоча б *завидощи*.

Певною мірою характеристичним для української є проти багатьох інших слов'янських мов продуктивний суфікс **-ань** (чол. роду), вживаний майже виключно на означення особи при іменникових, зрідка прикметникових коренях: *горбань, губань* і под. Досить поширений він у словацькій мові і лише діалектно в чеських (моравських) говірках.

Певну характеристичність мають також суфікси **-в(а)** на означення зневажливо-збірних понять (осіб і тварин): *дітвá, жінвá, мишвá, кінвá*, зрідка інших: *грошвá, моквá* (останні, як свідчить відсутність переходу **о** в **і**, пізні новотвори), в російській мові лише окремі слова: *плотва, листва;* **-в(о)** на означення збірних іменників з інфінітивною основою, яка включає в себе і **т** суфікса-форманта: *їство, питво, шитво*.

Споріднені з російською мовою, але саме на українському грунті дістали своєрідного розвитку суфікси **-еня(т)-** на означення малих тварин, рідше речей: *кошеня (кошенята, кошенятко), вовченя (вовченята, вовченятко)*, тільки в множині — *оченята, грошенята*, та **-енк(о)** на означення сина за ім'ям або професією чи якоюсь властивістю батька: *Лазаренко, Іваненко; бондаренко, коваленко; лисенко, біленко* та ін.

І. М. Кириченко, Л. А. Булаховський, І. К. Білодід
Фото 1952 р.

Своєрідне ж новоутворення української мови становить суфікс з тим самим значенням, що і **-енк(о)**, **-чук**, який виник, імовірно, як ускладнення суфікса **-ець** (род. **-ця**) суфіксом **-ук**: *бондарчук, писарчук* та ін.

Певну виразність мають українські емоціональні суфікси іменників чоловічого роду **-ур(а)**, **-юр(а)**: *вовчура, носюра* та **-уг(а)**, **-юг(а)**: *хапуга, вітрюга.*

До специфічних явищ українського словотвору треба також віднести суфікс **-ільник** (при **-ильник**) з **і**, що є тут рефлексом **ѣ**, поширеним на дієслівні основи, яким первісно **ѣ** не належав: *кладільник, щепільник.*

Дуже своєрідні українські суфікси **-(а)лн(о)**, **-(и)лн(о)** на означення держаків різних приладь: *держално, пужално, грабилно, ціпилно* та ін.

Якщо врахувати загальний склад іменникових суфіксів української мови, літературної та її діалектів, врахувати до того силу різних випадків характеристичного спеціального вживання навіть таких суфіксів, які самі по собі не можуть вважатись властивими лише українській мові,— створюється цілком певне враження виразної індивідуальності української мови не тільки проти інших слов'янських, а й проти російської. З цього факту ясно, що народна українська мова в своїй словотворчій основі довгий час жила самостійно, розвиваючись за своїми внутрішніми законами, набираючи дедалі виразнішого обличчя, і в збагаченні української мови новими словами відповідно до потреб думки в процесі її життя чинники внутрішні відігравали далеко більшу роль за інтеграційні зовнішні (за контакт із спорідненими мовами після доби розпаду колишньої спільності) [1].

Разом із тим слід зазначити й таке.

---

[1] На честь російському вченому П. О. Лавровському слід поставити, що ще в 1859 р., розглядаючи в статті «Обзор замечательных особенностей наречия малорусского сравнительно с великорусским и другими славянскими наречиями» («Журнал Министерства народного просвещения», № 6) питання про місце української мови серед інших слов'янських, він цілком певно визнавав права цієї мови на окреме місце: «Пробегая мысленно все приведенные выше черты малорусского наречия, легко замечаем, что между ними есть много таких, которые неоспоримо дают этому наречию право на такое же самостоятельное место, какое занимают и другие наречия славянские» (стор. 39) і,— що́ становить особливий інтерес,— вірно помітив велику своєрідність українського словотвору.

«Словообразование вовсе оставлено было,— писав він (стор. 19—20),— без внимания занимавшимися исследованием наречия малор., как будто в нем повторяется лишь то, что с одинаковым значением составляет принадлежность и других родственных наречий. Между тем и этот отдел представляет не мало черт, придающих особую личность наречию малорусскому, часто отделяя его от многих наречий, как особенно, иногда даже от всех. Признавая подобное значение словообразования, я не могу, хотя далеко не во всей полноте, не коснуться и этого вопроса и не указать на преимущественно выдающиеся особенности в нем наречия малорусского» (на стор. 20—33 зазначаються відповідні особливості).

У порівнянні із староруським складом іменникових суфіксів треба визнати, що переважна більшість, сказати б, індивідуально-українських, тих, яких немає в російській літературній мові та її діалектах, зовсім не зустрічається в староруському письменстві. Отже, перед нами дилема: або визнати,— і це ймовірніше,— що вони своїм походженням належать різному часу, значно пізнішому за наші пам'ятки XII і ближчих до нього століть, або припустити, що староруське письменство дуже мало відбило на цій ділянці те, що вже існувало у відповідний час у народних говірках. Що й ця сторона дилеми не може бути легко відкинута, свідчить серед іншого те, що індивідуально-українські іменникові суфікси переважно виразно емоціональні, і їм було важче прокласти собі шлях у стару книжну мову з характеристичними для неї діловими жанрами, бо жанри, наприклад, художні з тими емоціями, які в них відбивались, обслуговувались майже виключно церковнослов'янською або дуже церковнослов'янізованою мовою. Згадаємо не позбавлену своєї повчальності паралель: хто міг би хоча б віддалено на підставі української актової спадщини XVII і XVIII ст. уявити собі надзвичайне багатство емоціонально-афективної лексики і фразеології полтавської говірки кінця XVIII ст., коли б творчі уподобання І. П. Котляревського не відбили її з такою надзвичайною виразністю і в такій різноманітності в його мовно блискучій «Енеїді»? Давньоруське письменство, — цього забувати не слід,— за всіма ймовірностями, тільки дуже обмежено відобразило живу мову, в її настановах і спроможностях, безперечно, значно багатшу і здійснювану всупереч прийнятим нормам, що в багатьох відношеннях сковували мову писемну.

Проти суфіксів українські префікси — типова спадщина спільноруської доби. Але й вони в тому відношенні, що, будучи у своїй переважній більшості продуктивними елементами слова, безперервно діяли в потребі створювати нові знаки мислі — слова́, зумовили великою мірою специфічно український за зовнішнім виглядом склад лексики. Індивідуальних українських префіксальних утворень дуже багато, і про них по відношенню до давньоруської мови слід сказати в основному те саме, що й про суфіксальні: мало в чому можна встановити їх прямий зв'язок з утвореннями давньоруськими — висновок, з якого можливі два вже зазначених припущення: або про порівняно пізнє народження переважної більшості їх,— припущення для даної словотворчої категорії особливо ймовірне, або ж,— у даному разі може йтися тільки про відносно невелику частину утворень, утворень, що їх можна визнати давніми,— про лише дуже обмежене випадкове відбиття їх у давньоруських пам'ятках.

Щодо наголосу українська мова проти російської і надто білоруської не має своїх виразних рис принципіального значення і поділяє з ними властивість як бути представницею консервативного слов'янського типу щодо місця наголосу, типу, близького до найдавнішого слов'янського, так і новішу щодо часокількості (quanti-

tas) та етимологічних інтонацій, а саме: втратити їх в цілому, зберігши тільки в окремих прослідках [1].

Проти літературного російського наголошення зупиняє на собі увагу наголос українських форм теперішнього і майбутнього часу на **-мó** і **-тé** дієслів типу *вести́* : *веду́, ведéш* : *ведемó, ведетé* та *спіши́ти* : *спішу́, спіши́ш* : *спішимó, спішитé*. Але з історичного погляду цей факт не має серйозного значення, оскільки паралельний наголос засвідчений білоруською, сербською і словенською мовами та північними говірками російської: *несетё, говоритё* та ін.

З говірками білоруської українська мова поділяє часте перенесення наголосу на флексію у формах множини жіночої відміни на **-а** проти однини з наголосом на корені. Спостерігається це явище переважно в двоскладових на **-ка:** *жі́нка* : *жінки́, ді́рка* : *дірки́,* пор. і слова чоловічого роду типу *дя́дько* : *дядьки́.*

Тенденцією відрізняти наголосом у І відміні множину від однини в українській мові охоплено також трискладові слова з початковим наголосом і навіть із серединним: *ластівки́, гребельки́, записки́, невістки́, сорочки́, копійки́.* Є говірки, як, наприклад, описана О. С. Мельничуком південноподільська говірка села Писарівки (Діал. бюл. Ін-ту мовознавства АН УРСР, 3, 1951, стор. 44 і далі; про це явище — стор. 57—58), де цей процес відрізнення пішов дуже далеко і де в іменників на **-к(а)** випадки наголошення, однакового в родовому відмінку однини і в називному — знахідному множини, треба розглядати скоріше як винятки. Коли саме склалася ця особливість, напевно ми не знаємо. За свідченням українських пам'яток, вона наявна, наприклад, і притому навіть у іменників, наголошених в однині в середньому складі, у Памви Беринди (XVII ст.): *стежки́, болячки́, веровки́, оболонки́* та ін. На увагу ця особливість заслуговує тим більше, що вона абсолютно індивіду-

[1] Так, в українській мові відбита рефлексацією **-орі-**, **-олі-**, **-ері-** в закритих складах спільнослов'янська (праслов'янська) так звана новоакутова інтонація голосних (наддовга висхідна інтонація, похідна в певних умовах з колишньої довгої спадної — циркумфлексової), найбільш виразно збережена в чакавському наріччі і в посавських говірках штокавського наріччя сербохорватської мови. На цю колишню новоакутову інтонацію вказують відношення: серб.-чакав. **gláv** (род. відм. мн.), словен. gláv, ст.-чес. hláv, словац. hláv, рос. *голóв,* укр. *гóлів* до *головá* : *гóлову* та ін. (поза рефлексами цієї колишньої інтонації в групах **-оро-**, **-оло-**, **-ере-** переходу **о, е** в **і** в закритих складах, як правило, в українській мові немає). Якщо приймати (стор. 59—60), що фонетично в певних говірках української мови **е** в закритому складі перед відпалим **ъ** не переходило в **і**, то утворення типу *тíтка* з *tetъka, *плíтка* найлегше пояснюються припущенням, що ці відхилення фонетично зумовила колишня новоакутова інтонація **е**, яка мала місце як паралель відповідним довгим голосним у цьому типі утворень, пор. *борíдка, голíвка* та ін. Докладніше див.: Історичний коментарій до української мови, розділ «Акцентологічні питання, пов'язані з переходом **о** і **е** в **і**»; Східнослов'янські мови як джерело відбудування спільнослов'янської акцентологічної системи.— «Мовознавство», № 4-5, 1947, стор. 7—17; пор. також Акцентологический комментарий к польскому языку, К., 1950, стор. 28—30 і 80.

Великий і цікавий матеріал, хоч в іншому освітленні та з іншими висновками, поданий у статті В. Розова «Еще о формулах tort, tolt, tert, telt».— «Sborník prací I. sjezdu slovanských filologů v Praze», 1929, sv. II. Přednášky, стор. 668—695.

альна серед усіх інших слов'янських мов, де нічого подібного не помічається. Проте не можна твердити, що ця риса наголошення сягає часу створення південно-західноруської єдності (навіть в умовному значенні цього терміна), бо вона за своїм характером може бути на західноруському (білоруському) грунті результатом наслідування українського наголошення.

Треба зважити й на те, що вона й на українському грунті, здається, раніше не засвідчена і могла бути й на ньому спочатку рисою лише діалектного поширення [1].

Зазначимо, отже, що не вважаємо вірним твердження видатного знавця саме явищ слов'янської акцентології Т. Лера-Сплавінського, ніби, «власне, немає жодних малоруських акцентних іновацій» проти російської («Roczn. slaw.», VII, 1914—1915, стор. 88). Справді, не можна, не враховуючи історичних фактів (даних пам'яток), зіставляти факти сучасні, до того обмежуючись тільки тим, що можна знайти у відповідних літературних мовах, і на цій підставі робити висновки про більші або менші відмінності на цій ділянці української мови проти російської. Звернення до пам'яток не раз і не два свідчить, якою мірою такі висновки поспішні, і що деякі риси цього роду становлять факти досить пізнього розходження в минулому ближчих щодо цього мов. Але гадаємо, що Лер припускається

---

[1] Не маємо достатніх даних, щоб цілком упевнено вирішити питання про одну українську морфологічну особливість, що, здається, веде кінець кінцем до словацького грунту, але, як би і це питання не вирішувалось, час переймання відповідної риси лишається непевним, отже, на ній самій важко збудувати висновок серйозного значення. Маємо на оці українські іменники на **-ав(а)** з наголосом на кореневому голосному: *ку́рява, те́мрява, га́лява, кри́княва*. Оскільки, як доводиться в іншій нашій праці, немає, на нашу думку, підстав приймати для давнішої слов'янської мови іншого місця наголосу, ніж на **-а(va)**, відповідні українські слова слід вважати щодо їх наголосу відносно новими. Якщо так, то цей наголос, найімовірніше, словацького походження. Так, *ку́рява* (а це найпоширеніше слово з цієї групи) справді має собі відповідник у словацьких kúrava, kúrňava. Найважче зрозуміти укр. *га́лява*, що його відповідник на словацькому грунті нам невідомий (пор., проте, дієслово rozhalit' «розкрити»). Дуже сумнівний випадок становить у Федьковичовому перекладі «Макбета» Шекспіра «О, сховайте Ви, зорі, вашу світлість, щоб она Не вдарила у чорняву (чорняву́?) Гадок пречорних моїх».

Примітка. Звертає на себе увагу, хоч є лише, треба гадати, пізнім і умовним фактом штучного, ученого походження зазначений у граматиці Лаврентія Зизанія наголос теперішнього часу дійсного способу дієслів на **-ую́** (наголос у формах на **-юю** у нього збігається з теперішнім), див. матеріал «Лексису» (словничка) при виданні М. Возняка «Граматика Лаврентія Зизанія з 1596 р.», Львів, 1911, стор. 13—111. Матеріал стосується однаково як тих слів, що Лаврентій Зизаній перекладає (переважно церковнослов'янізмів), так і слів його власної мови. Наголос у його зазначенні припадає на останній склад **-ю́**: *блаженствую́, бодрствую́, врачую́, негодую́, недугую́, паную́* та ін. (від дієслів з колишніми інфінітивами на **-ова-ти**), *жарътую́, похлѣбую́, цѣлую́, хорую́* та ін. Цей наголос не збігається ні із свідченням сучасної української мови, ні з фактами російської, ні з тим, на що вказують південнослов'янські мови. В усіх них засвідчений наголос тільки типу **-у́ю** (лише, звичайно, з відповідними фонетичними та певними морфологічними змінами слів). У відхиленні, про яке йдеться, навряд чи можна вбачати щось специфічно українське, хоча б давнє, крім штучної вимови церковнослов'янізмів, перенесеної аналогійно й на свої слова ученим духівництвом.

тут помилки, не враховуючи, наприклад, такого цілком виразного і справді індивідуального явища, як зазначене перенесення наголосу на кінець слова у формах множини жіночої відміни на **-а**, характеристичного незалежно від його хронології як зростаюча тенденція саме для української (і білоруської) мови (наведені ним староруські форми *жены́, сестры́, бѣды́* — явище іншого роду, повністю пов'язане з окситонністю, кінцевим наголосом відповідних слів у всій парадигмі), або в переважній більшості говірок проведене узагальнення кінцевого наголосу у прикметників — утворень на **-кий, -ка, -ке**, або український тип наголошення дієслів *виво́дити, прихо́дити* та ін. Про деякі інші особливості українського наголошення згадує (стор. 88—89), проте, і сам Лер, але не робить із цього належного висновку.

Пам'ятки (всі церковнослов'янські), де є підстави припускати принаймні прослідки живого українського наголошення, не давніші за другу половину XVI ст.[1] У друкованому Острозькому збірнику 1588 р. до ймовірно українських наголосів можна зарахувати, наприклад: *имя́* (пор. сучасне *ім'я́*), *тымй, всѣмй, от не́го, в не́го, для то́го, для чо́го, было́, былй, пилй* і под. Перенесення наголосу на закінчення в типі *жінкй* та ін. датується, як згадано, «Лексиконом» Памви Беринди.

Щодо моментів, які важать з погляду порівняльно-історичного, тут до уваги слід узяти насамперед таке. Відмінності рефлексації на українському мовному грунті найдавніших слов'янських груп ***tort, *tolt, *tert, *telt**, як ми вже зазначили, залежать від одмінності найдавніших слов'янських інтонацій. Рефлексація **-ору́- (-орі́-)** і подібні мали здійснитись ще під час існування на східнослов'янському грунті новоакутової інтонації довгот, тобто в той віддалений час, коли мові ще було властиве розрізнення довгот і короткостей голосних і етимологічних інтонацій,— за всіма даними, ще до епохи пам'яток письма.

Є цілком надійні підстави гадати, що принципово ту саму систему етимологічних інтонацій мали й обидві інші східнослов'янські мови (точніше — говірки, на основі яких вони склалися), але ця система в них відбилась тільки почасти спільним з українською наголошенням повноголосних форм, почасти (діалектно) належними російській і білоруській особливостями рефлексації звука **о** (не з **ъ**). За нами певне право твердити, що, хоч акцентологічна система трьох братніх східнослов'янських мов як типово східна (де в чому відмінна від інших слов'янських) склалась у найголовніших рисах ще до часу появи пам'яток руського письменства, в говірках — предках української мови виявилась вже під час формування повноголосся, тобто, мабуть, ще до X ст., своя акцентна особливість.

---

[1] Здогадка («Сб. статей в честь акад. А. И. Соболевского», стор. 445) про нібито окремі українські наголоси в «Новом завѣтѣ» митрополита Олексія з середини XIV ст. не підкріплена переконливими даними.

Східнослов'янську л е к с и к у, як зазначено вище, ще більше, ніж фонетику, морфологію та ін., не треба і не можна собі уявляти як щось цілком стале, не належне до певного відрізка часу, як суму готових слів, поповнення яких і специфікація припадають на період розпаду східнослов'янської єдності і виразного створення окремої української мови. Все, що ми знаємо про шляхи розвитку мов, примушує нас уявляти шлях створення української мови, відмінної від інших близько споріднених з нею, досить довгим. На цьому шляху тенденції до відокремлення (диференціації) тих чи інших говірок і їх груп, викликані історичними причинами (розселенням, новими політичними кордонами, наслідками воєнних подій та ін.), порушувались у певні історичні моменти причинами, що сприяли інтеграції окремих племен (зміцненням культурно-господарських зв'язків, створенням ширших політичних організацій тощо). Але звичайно набуття виразної мовної відмінності, як і ряду важливих рис етнографічного порядку, проти груп братніх говірок, з якими раніше існував щільний зв'язок, не можливе без того, щоб якась важлива й глибока історична причина не відірвала на довгий час відповідні групи одна від одної і через це протягом довгого ж часу не міг утворитись і певний виразно відмінний мовний тип.

Уже в найдавнішому своєму стані кожна говірка східнослов'янського типу могла мати специфічні належні їй слова. Як ми вже відзначали, помиляються ті, хто уявляє собі лексичний склад говірок як суму тільки успадкованих слів і слів, запозичуваних при нагоді з інших говірок і чужих мов. Аж ніяк не можна ігнорувати живих словотворчих процесів, що постійно відбуваються в першому-ліпшому мовному середовищі будь-якого часу для задоволення його практично-життєвих інтелектуальних і психологічних потреб (афективних, естетичних та ін.). Лексичний склад навіть порівняно замкненого мовного середовища (говірки) все більше збагачується новотворами, насамперед на основі продуктивних елементів, належних його мовній системі, і ці новотвори, разом з перевагою в доборі з успадкованих синонімів саме тих, а не інших, через певний час можуть значно змінити лексичне обличчя говірки проти говірок, у минулому близько споріднених з нею.

Є всі підстави гадати, що говірки східнослов'янського типу, які лягли в основу того цілого, що з нього створилася кінець кінцем сучасна українська мова в сумі її діалектів та літературної мови, вже в XII—XIII ст. мали з лексичного боку певні специфічні особливості проти інших східнослов'янських. Звичайно, ще виразніші були в цей час їх особливості проти слов'янських південних і західних говірок, з якими свій колишній живий зв'язок вони розірвали далеко раніше.

Століття життя українських говірок, відокремлених від багатьох інших східнослов'янських говірок до того часу, як вони знову ввійшли в ближчий контакт з південними російськими говірками (з білоруськими він був історично щільніший і довший), спричинились до дальшого поглиблення лексичних відмінностей від складу вже

«східнослов'янського часу». І основну роль відіграють тут не запозичення з інших мов, особливо з польської, справді, численні, яким дехто схильний надавати надмірної ваги в питанні про те, що́ відрізняє, сказати б, мовне обличчя української мови від російської [1]. Багато більше значення має при врахуванні цієї відмінності той вибір в ужитку певних синонімів і та органічна стихія власної національної мовної творчості в межах успадкованої системи, про які вже коротко згадувалось вище. Певна вага належить також досить численним зсувам значень здавна вживаних слів. Виходячи з націоналістичних мотивів, деякі лексикологи і письменники намагалися будувати літературну мову, «українізуючи» її, тобто надаючи їй, поза всякими спеціально стилістичними завданнями, за всяку ціну специфічного вигляду, і для цього призбирували і вводили в практику найрізноманітніші лексичні раритети, вишукані іноді в найвіддаленіших одна від одної говірках.

Такий підхід до мови, без урахування живих її факторів, без урахування дохідливості слова як соціально-психологічного комплексу, справді рідного і здатного збуджувати уявлення й емоції, у самій основі своїй був засуджений на невдачу. У ньому, крім усього іншого, були заховані елементи недооцінки справжньої виразності обличчя української мови. Хто знає народну українську мову і уявляє собі її як живе знаряддя думки мас, той не може мати найменшого сумніву в її певній виразності без усяких «допомог». Звичайно, в першому-ліпшому вірші, оповіданні тощо, написаному доброю українською мовою, тобто не вигаданою мовою, а дохідливою до живого її носія, знайдеться досить саме українських слів. Що це таке, оці українські слова? Маємо на думці лексеми, відсутні і в російській, і в польській. Походження їх, як і в рідному фонді інших мов, може, звичайно, бути різноманітне: тут будуть і основи, виниклі на українському грунті [2], і слова із давніми слов'янськими коренями, використаними для утворення нових слів способами українського словотвору, і давні слова з виразно відмінним проти колишнього значенням, і певна кількість запозичень, переважно давнього часу, з мов або зниклих, або таких, з яких через історичні причини не запозичали ті самі російська і польська (принаймні, мови літературні, говірки дають у цьому відношенні часто-густо більш строкату картину).

З лексичного погляду обличчя української мови в порівнянні з іншими слов'янськими мовами цілком виразне. Склавшись у давньому минулому з говірок східнослов'янського типу, близько споріднених з тими, з яких з часом розвинулись мови російська і

---

[1] Окреме питання становить, якою мірою при цьому може йтися про справжні запозичення, а якою — про лексичні елементи рідної мови, похідні від частини колишнього польського населення, що засвоїло українську мову. Гадаємо, проте, що великої ролі останній момент у переважній більшості випадків не відігравав.

[2] Мовознавці сперечаються про те, чи існують взагалі такі слова у мовах (поза звуконаслідуванням). Ми щодо цього питання певні у можливості народження нових коренів, щоправда тільки афективного значення.

білоруська, українська мова, насамперед, володіє лексичними скарбами, успадкованими з того часу, коли примітивний побут племен не потребував ще тієї сили так званих культурних понять, які входили в їхній ужиток пізніше разом із словами, або створеними на власному мовному грунті шляхом застосування продуктивних морфологічних елементів рідної мови, або через запозичення потрібного від інших народів. Основний лексичний фонд української мови, звичайно, мало чим різниться від лексичних фондів інших слов'янських мов. Інакше стоїть справа з лексикою пізнішого походження.

Ось кілька прикладів, що їх можна без усяких труднощів доповнити силою інших: *бентежити, віхола, вовтузитися, усиляти* (нитку), *вщерть, вщухати, гарний, глузд, глузувати, гребувати, достеменний, дошкуляти, загалом, зайвий, захаращувати, кліпати, копирсати, корж, кволий, кучерявий, линути, майоріти, нидіти, нісенітниця, одягати, плекати, прискіпатися, ремствувати, рипати, сахатись, скеля, суниці, твань, хизуватись, хист.*

Але не тільки в силі слів, що виглядають для росіянина і поляка зовсім чужими через те, що корені їх або певні архаїчні чи рідкі словотворчі елементи належать саме українській мові, полягає суть справи. Не менш важить, як згадано, вікова словотворча робота українського народу, що і в межах успадкованої системи та її елементів мала своїм наслідком дедалі більшу, при цьому цілком натуральну індивідуалізацію українського словника [1]. Візьмемо для прикладу хоча б «гнізда»:

1) від *пряду (прясти): прядільник (прядильник), прядник, прядач, прядун* (з відповідними утвореннями жіночого роду; також *прядка), прядка* рос. «прялка», *прядивина* рос. «одно волокно пеньки», *прядло, прядив'яний, самопрядний* та ін.;

2) від *кручу (крутити): крутанина, крутень* рос. «пук соломы для топки» та інші значення, *кручанка, крутіж, крутій, крутько, крути(в)ус, крутоголов, крутоголовач, крутоголовець* діал. «птах Junx torquilla», *крутоголовчики* «рослина Prunella grandiflora», *крутоберегий, крутогорий, крутобокий, крутоярий* та ін.; *закрут, закрутка, закрутень,* діал. *закруток;*

3) від *кидати: кидальник* рос. «кидальщик, рабочий, подающий снопы или сено при его укладке», діал. *кидь* рос. «расстояние, на которое можно что-нибудь бросить», *накидати, прокидатися, закид, покидьки* та ін.;

4) від *любити: любий, любас, любість, любота, любка, любуня,* діал. *люб'ята, любливий, любісінький, полюбляти, улюбленець* та ін.

Корені і словотворчі елементи тут слов'янські, але слова мають не якийсь іншослов'янський, а саме український вигляд. Звичайно, наявність ряду спільних словотворчих елементів приводить до того,

---

[1] Не слід спускати з уваги при порівнянні української мови з російською і того, що до різниці в лексиці між ними спричинився також відомий великий вплив на російську літературну, а через це й на народну мову книжної старослов'янської (церковнослов'янської), тимчасом як сучасна українська літературна мова, а народна й поготів, майже зовсім лишились поза таким впливом.

що ті чи інші слова однакового «гнізда» можуть незалежно виникати і в інших споріднених мовах, але такі окремі випадки не міняють суті явища.

Зазначимо, наприклад, ще одну ділянку іменного словотвору, де українська мова виступає з особливо виразними рисами своєї індивідуальності,— це прислівники, численні і дуже різноманітні. Саме українській мові належать такі утворення, як: *осторонь, збіса, наздогад, слідком, біжком, попросом, жужмом, напхом, вистрибом, притьмом, нишком, бігцем, назирцем, миттю, ницьма, міньма, крадькома, швиргома, навпростець, наввипередки, напомацки, завбільшки, завширшки, сторчака, косяка, знестяму, взагалі, знехотя, навкидя, обмаль, горілиць, доброхіть, віч-на-віч, вдосвіта, надвечір, заздалегідь, торік, позаторік, вряди-годи* та сила інших. У переважній більшості їх даремно було б шукати українську спадщину мови давньоруських пам'яток. Це все надбання української мови в різні часи її розвитку, і в цьому відношенні народна українська мова історично була такою ж творчою лабораторією, як і інші споріднені з нею мови *.

УКРАЇНСЬКО-БІЛОРУСЬКІ МОВНІ ЗВ'ЯЗКИ

1. Фонетичною рисою, спільною для української і білоруської мов і відсутньою в обох наріччях російської, є рефлексація так званих (за термінологією О. О. Шахматова) напружених зредукованих голосних в положенні перед йотом (i̯) у відкритих складах. Ця рефлексація спостерігається, наприклад, у випадках: укр. *крию, мию, брию,* білор. *крыю, мыю, брыю,* рос. *крою, мою, брею.* Незалежно від того, чи уявляти собі вихідні (праслов'янські) форми як *krъ̂jǫ, *mъ̂jǫ, *brъ̂jǫ, або ж, як думає більшість учених, як *kryjǫ, *myjǫ, *brijǫ [1], звертає на себе увагу той факт, що серед усіх слов'янських мов саме російська в цьому відношенні пішла відмінним шляхом, виробивши свої окремі рефлекси. Отже, українська і білоруська мови щодо цієї риси повинні розглядатись тільки як консервативніші. Імовірних підстав виходити з припущення спільноруських **о** з ***ъ** та **е** з ***ь** і заступлення їх під польським впливом сучасною рефлексацією в українській і білоруській мовах, на нашу думку, немає. Перші північноруські приклади **-ъj-** > **-oj-** О. О. Шахматов (Очерк..., § 526) зазначає в другій половині XIII ст., **-ъj-** > **-ej-** — тоді ж.

2. Чи є важливі фонетичні риси української мови, за порівняльно-історичними даними належні вже до дуже давнього часу, що їх зовсім не відбито в давньоруських пам'ятках? Є принаймні одна, і про неї варто подати кілька окремих зауважень. Одна з типових фонетичних особливостей, які відрізняють сучасні українську і білоруську мови від російської, є рефлексація найдавніших слов'янських груп ***tъlt**, ***tьlt**. Ці групи відбиваються в українській мові як **-ов-** (**-оu̯-**) між двома приголосними: *товпитися* (литов. tulpities), *вовк* (литов. vilkas), *жовна* (латис. dzilna), *довгий* (литов. ilgas < *dilg-), *повний* (литов. pilnas); паралельно і в білоруській — як **-оў-** (без наголосу **-аў-**): *тоўпіцца (таўпіцца), воўк, жаўна, доўгі, поўны.*

Звертає на себе увагу, що паралельно такій рефлексації вияв-

[1] До цього питання див. авторів «Исторический комментарий к русскому литературному языку», 1958, Фонетика, § 3 або «Курс русского литературного языка», II, 1953, стор. 85—86.

ляється в обох-таки мовах перехід кінцевого **л** у **в** (ў) в формі однини чоловічого роду минулого часу дієслів: укр. *пив, ходив, глядів, співав,* білор. *піў, хадзіў, глядзеў* та ін.

Тим часом у інших позиціях, знов-таки однаково в українській і білоруській мовах, виступає звичайно **л**: укр. *горілка, палка, голка, віл, діл* та ін., білор. *гарэлка, палка, голка (іголка), вол, дол* та ін.

Навряд чи мають серйозне значення проти останніх фактів випадки, де **л** перейшло у **в** (ṷ) і після голосних не з **ъ**. Ідеться про такі, як *ковпак,* білор. *каўпак, бовван, бовваніти* (при білор. заст. *балван* з **л**). Все це запозичення, в яких група **-ол-**, треба гадати, уподібнилась групі **-ов-**, поширеній у словах своїх, слов'янського походження.

Щодо слова *вівтар* (пор. білор. *аўтар* при *алтар* із *олътарь*), то, хоч наявність переходу **о** в **і** і дає привід убачати в ньому відбиття давньої рефлексації, наголос у називному — знахідному відмінку однини (при, мабуть, новішому *вівтар*) скоріше говорить про запозичення слова з польської мови. До відбиття тенденції до такої самої зміни **-ol-** > **-ow-** у порівняно нових запозиченнях з польської див. хоча б запозичення з польської ж *жовнір,* білор. *жаўнер* (пол. żołnierz). Не виключена й можливість, що відповідні слова потрапили в українські та білоруські говірки з польських говірок, де в позиції після голосних перед приголосними **ł** > **u**. Слід врахувати також для слова *вівтар* щодо його **і** можливий вплив схожих слів, як-от: *вівчар, вівторок.*

У давності цієї зміни **л** > **в** у зазначених умовах не слід сумніватись; навряд чи обгрунтованими можуть бути й сумніви щодо того, чи є вона фактом давнього співжиття південних східнослов'янських говірок, з яких пізніше склалася білоруська мова, чи ж розвиток у обох цих галузях живої давньоруської мови відбувся незалежно. Останнє припущення було б малоймовірним, бо умови зміни, про яку йдеться, виразно специфічні і через це, слід гадати, фактично неповторні.

Але не всі труднощі усуваються й прийняттям положення про те, що перехід **л** у **в** відбувся в групі **-ъл-** перед наступним приголосним і в формі чоловічого роду однини минулого часу дійсного (умовного) способу дієслів за доби ще спільного (навіть у тому умовному значенні слова, яке ми надаємо поняттю «мовної спільності») життя предків українських і білоруських говірок. Немає досі цілком певного пояснення самого збігу результатів зміни **л** > **в**: якщо фонетична умова цілком ясна щодо випадків *вовк, мовчати, довгий, довбати* та ін., де **в** заступило колишнє **л** у позиції безпосередньо перед наступним приголосним, то неясною залишається в фонетичному аспекті умова переходу кінцевого **л** у **в**, бо у відміні іменників у тому самому фонетичному положенні кінцеве **л** зберігається: *віл, стіл* та ін., род. мн. *віхол, стодол* тощо.

Зазначимо можливі пояснення цієї розбіжності, всі більшою або меншою мірою гіпотетичні.

Є підстава для того, як у свій час зазначалось («Українська література», № 5-6, 1942, стор. 245), щоб припустити, що сучасним *віл, стіл* та ін. передували форми з **в**, які пізніше усунуто під впливом решти форм, де звук **л** був перед голосним. За таке припущення певною мірою промовляє слово *пів* «половина» з колишнього *пол(ъ)*,— форми, відносно якої вплив решти відмінків міг бути значно слабшим. Той, хто хотів би заперечити значення цього аргументу, міг би послатись на *півтора* з «полъ + вътора» «половина другого» (де **л** асимілювалось наступному **в**), яке своїм впливом могло зумовити появу форми *пів*.

Не виключеним нам здавалось би припущення,— якщо відкинути попереднє пояснення,— що перехід **л** > **в** у дієсловах однини чоловічого роду минулого часу спочатку здійснився у формі давноминулого: *просил был, давал был (просил бых* тощо), де була для зміни **л** і спонтанеїчна умова — перед губним приголосним, і дисимілятивна — **л** на кінці двох однотипних форм. Дальше поширення таких форм могло зустріти підтримку у формах дієприкметників минулого часу на **-в(ъ)**, що мали таке закінчення саме в однині чоловічого роду: *просивъ, ходивъ* тощо і в давньоруській мові своїми функціями іноді були досить близькі до звичайних присудків-дієслів; пор. у «Руській правді»: «... а ономоу желѣти своихъ коунъ зане не знаеть оу кого купивъ. познает ли надолзѣ от кого купивъ, то своє коуны възметь» (за вид. Є. Ф. Карського, 1930, стор. 36, 317—324). Інші подібні приклади див. в описі Євсевійового євангелія, 1283 (стор. 43).

Думку А. Ю. Кримського (Украинская грамматика, стор. 89—90, 93—96), ніби просто можна прийняти, що на українському (отже, й на білоруському) грунті давні форми однини чоловічого роду минулого часу дійсного способу заступлено відповідними формами дієприкметників, навряд чи слід вважати правильною (див. і А. А. Шахматов, Очерк..., § 467—468).

Пояснення аналогійно-морфологічного характеру для **л** > **в** форм однини чоловічого роду минулого часу дійсного способу запропонував В. І. Симович у статті «Поява **w** (u̯) після голосних у формі минулого часу чоловічого роду однини українського дієслова типу: *читав* (čytau̯), *знав* (znau̯).— «Księga referatów II Międzynarodowego zjazdu slawistów», I, Варшава, 1934, стор. 114—116 (див. «Roczn. slaw.», XII, 1936, стор. 259, № 1129). За його здогадкою, поява **в** замість **л** у цих формах зумовлена аналогією: paslъ : pas = znalъ : : znaw, тобто відпадіння кінцевого **l** у дієсловах, де цьому звуку передував приголосний, спричинилось до аналогійного заступлення в дієсловах з основою на голосний такого **l** на **w**, причому за зразок для такого закінчення діяли форми на **w** дієприкметників минулого часу.

Спірним є дуже важливе для проблеми походження української мови питання хронології переходу **л** > **в**. Ясно, що різниця рефлексації *мовчати* : *голка* пов'язана з хронологією випадіння зредукованих: *мълчати* : **i̯ьгълъка*. Випадіння серединних зредукованих

стосується в основному південноруських говірок близько середини XII ст., а можливо, й ранішого часу, бо південноруське Добрилове євангеліє (1164 р.) виявляє падіння зредукованих голосних уже в усіх можливих позиціях і з усіма фонетичними наслідками: переходом **ъ** і **ь** в попередніх складах відповідно в **о** і **е**, дифтонгізацією **е** в попередньому складі і з випадками асимілятивної зміни приголосних, за якими зникли зредуковані голосні (*што* із *чьто*). Отже, хоча б для певних південноруських говірок слід прийняти форми типу **ігълъка* як змінені в *іголка* вже принаймні близько середини XII ст. і тим самим, що перехід ***tъlt** в **towt (tout)** відбувся в порівняно ранішній час. Проте ці цілком імовірні міркування зустрічають перешкоду в тому, принаймні на перший погляд, дивному факті, що пам'ятки не дають їм жодного підтвердження: за їх свідченнями, форми типу **towt** з'являються не раніше XV ст., та, до того, й усі приклади, що досі з них наводились, далеко не можуть розглядатись як бездоганні з того або іншого боку. Виразними свідчення пам'яток щодо цієї риси стають тільки з XVI ст., коли з'являються також дієслівні форми однини чоловічого роду минулого часу дійсного способу на **в**. Цілком поділяємо і вважаємо принципіальним міркування О. О. Шахматова (зазнач. праця, стор. 308, § 468): «Судя по памятникам, переход **ł** в **ц̑** совершился не раньше XV в., ибо только с того времени являются написания с **в** вм. **л**; но едва ли правильно заключать отсюда, что это явление так поздно установилось и в живой речи: письмо было стеснено и графическими навыками и этимологическими соображениями». Зазначимо, що, бажаючи заперечувати це важливе положення, ніяк не можна посилатись на той добре відомий факт, що з самих початків давньоруського світського письменства спостерігаємо досить вільне виявлення на письмі певних фонетичних рис. Це так, але тільки щодо певних рис: така, наприклад, фонетична новгородська (північноруська) особливість, що, здавалось би, гостро впадає в око, як зміна **ц** : **ч** справді рано прокладає собі шлях у писемну мову (не стаючи, проте, нормативною), але означення переходу **е** в **'о**, фонетична риса дуже широкого діалектного охоплення, типова для руської мови, до XVIII ст. залишається майже нічим не відбитою в східнослов'янському письменстві. Так само навіть у XVII ст. в російському письменстві панують форми типу *реклъ, теклъ*, хоч навряд чи можуть бути серйозні сумніви, що їх зміна в *рек, тек* у поточній мові багатьма століттями раніша [1]. Передсуди навичок староруського письменства не можна не брати до уваги, і в міркуваннях про час фактичної появи тих або інших фонетичних рис, звичайно, треба враховувати консервативність багатьох орфографічних навичок старовини.

3. Як характеристична риса, що зближує між собою українську і білоруську мови, виступає подовження приголосних перед колишнім «напруженим» **ѣ̂** (що випав) у позиції перед **j** наступного

---

[1] Пор. хоча б у грамоті 1483 р. псковського князя Ярослава Васильовича: «И Терентеи, ставъ перед осподою, тако рекъ...».

складу: *судия — судья:* укр. *суддя,* білор. *суддзя; веселиє — веселье:* укр. *весілля,* білор. *вяселле* та ін.

Імовірно, що це явище виникло на українському і білоруському грунті і, як свідчить ареал риси, вона досить давня. Повчальний у методологічному аспекті, проте, факт, згаданий А. М. Селищевим у цитованій нижче статті (стор. 40): «На севере великорусской группы стала с какого-то времени (ранее времени колонизационного движения в Сибирь) действовать та же тенденция: nj > n̄': третта, ноччу, божжа, Илла... Такие говоры начинаются где-то в Пермской губ. и идут далее на сев.-восток. Такие сочетания представляют говоры в Вологодской губ. (в Яренском у.) и далее говоры русского «старожилого населения Сибири (западной и восточной части)». Цей факт залишає можливість, що також і відповідно на українському і білоруському мовному грунті подовження приголосних виникло незалежно, але таке припущення є не більше як можливість, і йому слід протиставити ймовірніше міркування, що масиви українських і білоруських говірок цією рисою зобов'язані своєму сусідству в певний час історії, коли ця риса, виникнувши на якійсь ділянці, дістала змогу охопити в основному всю українсько-білоруську територію і стати ознакою цих обох східнослов'янських мов. Чи є якісь дані хоча б приблизно визначити час виникнення цієї риси? Дані є, але вони свідчать про відносно пізнє виявлення її: для XIV ст. на південноруському грунті зазначено лише єдиний приклад подовження приголосного в такій позиції — у Верковичовому евангелії *(осуженню),* для XV ст.— приклад *(прязъ обвезаннѣ)* в буковинській грамоті, 1462; кількість прикладів починає зростати з XVI ст. О. О. Шахматов (Очерк..., § 466) цю ж рису зазначає в поодиноких прикладах також у білоруських (пізніх) пам'ятках: *братанню* (Уваровський список литовського літопису), *плаття* (Крас. лит.).

Щоправда, важить момент, у свій час вже зазначений О. І. Соболевським (Лекции..., стор. 110), що в південноруських документах XIV—XV ст. зустрічаються випадки пропусків ь в такому положенні, хоча й без подвоєння попередніх приголосних: *по... нароженю* (галицька грамота, 1375), *богомоле* (вкладна, 1376), *печатю нашею* (галицька грамота, 1422) і т. д.; подібні приклади наведені О. О. Шахматовим в «Очерке», § 466 (найдавніший — з «Поучен. Ефр. Сирина» XIII ст.: *своє именѣ*). У цих випадках слід, імовірно, вбачати свідчення про відповідну рису в живій мові, але невміння визначати її на письмі подвоєнням літер. Отже, за сукупністю цих даних і за загальним міркуванням, що письмо певний час могло не відбивати мовної риси, яка вже народилась (хоч, до того, могла ще не набути великого поширення), час формування південноруської особливості — подовження приголосних перед колишнім ь, що випав, найімовірніше слід віднести до XIII—XIV ст.

4. Фонетична риса, що в наш час виразно зближує українську мову саме з білоруською,— відпадіння початкового ненаголошеного

і на початку слова: *голка*: рос. *иголка*, укр. *грати*, білор. *грацъ*: рос. *играть* тощо. За О. І. Соболевським (Лекции..., стор. 92), ця особливість у пам'ятках засвідчена близько кінця XIII ст., але певності, що це справді так, наведений ним матеріал не дає. Приклади дієслова *міти* (з *іміти*): *служити мѣетъ* у грамоті Свидригайла, 1422 та *мати* (з *імати*) можуть відбивати вплив специфічного положення після *не, нѣ*, де втрата і (й) могла бути раніша; пор. *не мамъ царя, мьзды не мате* в Галицькому євангелії, 1283, *нѣ мате* в галицько-волинському Бучацькому євангелії XIII ст. З цим натурально зіставити польські niema, nie masz, mieć так само без початкового і — форми, засвідчені з самих початків польського письменства. Ще менше важить *верху менованая мѣста* в грамоті Свидригайла, 1433, бо і в польській мові так само mienować.

Навряд чи взагалі виникнення і поширення відпадіння початкового ненаголошеного і — фонетична особливість, що здійснилась в українській і білоруській мовах незалежно від подібного явища на польському мовному грунті, хоч таке припущення аж ніяк не вирішує питання, де саме це явище виникло і звідки почався його вплив [1].

Проте, оскільки саме на українському і білоруському мовному грунті виявляється певний паралелізм щодо долі початкового і та у : в, а в польській мові його немає, натуральніше припустити, що відповідний фонетичний поштовх у живій мові ішов спочатку з боку давньоруських говірок до польських, а не навпаки. Щодо з : із див. нижче.

5. Злиття в одному прийменнику, хоч і з різним відповідно до походження керуванням, двох колишніх прийменників **с(ъ)** і **із(ъ)** > > **з(із, зі)**: *з батьком, з поля, з лісу* (рос. *с отцом, с поля, из лесу*). Подібне злиття в одному прийменнику (із звуковими варіаціями, залежними переважно від характеру початкових звуків у попередніх і наступних, керованих словах) колишніх прийменників **в(ъ)** і **у**: *взяла* **в** *нього* і *взяв* **у** *нього, жила* **в** *лісі* і *жив* **у** *лісі*. У білоруській мові **ў** (=російському **в(о)** можуть відповідати ще й **ва**, **ува**, як в українській **ув**. Остання риса тісно пов'язана з типовими для української і білоруської мов явищами sandhi (кінця одного слова і початку другого), що виникли як наслідок більш-менш виразної диференціації білабіального (губно-губного) **w** на початку слова залежно від природи звуків, які передували цьому **w** у фразі, в основному — голосного або приголосного. Цю рису відбило білорусько-українське письменство на самих своїх початках. Важить у цьому відношенні, зокрема, південноруський запис Георгія Чорноризця початку XIII ст.

Перша риса менше видає своє фонетичне походження, хоч впливи цього роду певною мірою виявляються в ній. Їй, либонь, сприяла як

---

[1] Я. Розвадовський (T. Benni та ін., Gramatyka języka polskiego, стор. 127—128), мабуть, має рацію, не надаючи особливого значення фактові, що в польській мові перевагу дістали форми типу igła: їх усталенню могли справді сприяти спеціальні аналогійні мотиви.

передумова поява «милозвучних» варіантів, натурально, певний час з ваганням у розмовному вжитку: *ржати : іржати, рвати : ірвати, мла : імла, мшити : імшити (мшедь : імшедь), лляний : ільняний, кло : ікло* та ін.

Відпадіння початкового ненаголошеного **і** важко віднести до точного часу, але приблизні рамки його визначаються такими моментами. Змішування прийменників **з(с)** : **із** і відповідно префіксів, за пам'ятками, вперше спостерігається з кінця XIII ст.: найдавніший приклад *незмѣньному* в, імовірно, західноруському псалтирі 1296 р. (А. И. Соболевский, Лекции..., стор. 92). Беручи до уваги хронологію падіння зредукованих голосних — приблизно середину XII ст. на Півдні, а для заміни прийменника *съ* його новим обличчям, тобто для відпадіння **ъ**, асиміляції в певних випадках звука **с** дзвінким приголосним керованих іменників і узагальнення нових форм під впливом прийменників **із(ъ)**, **без(ъ)**, ураховуючи не дуже малий час,— правдоподібно припустити, що із **съ** виникло і узагальнилось з щось у XIII ст., якщо не пізніше.

Найдавніший випадок поплутання с : **із** — *другъ къ другу истязашася* в Галицькому євангелії 1283 р.— не дуже надійний, бо він може становити наслідок зовнішнього зближення з дієсловом *истязати* (ст.-сл. **истѧꙁати**).

Певні приклади маємо з XIV ст.: в грамоті литовських князів 1350 р.: *тягатися* **ис** *королемъ, поити* **ис** *татары;* в грамоті Вітовта 1383 р.: з *лѣсомъ,* **з** *лугами* та ін. Звертає при цьому на себе увагу, що в Луцькому євангелії XIV ст. ще немає ознаки узагальнення дзвінкого звука **з** — *ис нимъ, не исъблажнитеся,* і, як зазначив О. І. Соболевський, у галицьких грамотах XIV ст. ще звичайним є давнє **съ** (**со**).

Для польської мови прийменник *z* замість *s* констатують з найдавнішого часу, так само *z* замість *iz* [1]. Отже, можливо, що на західноруському грунті ця особливість й не є своя. Але в такому разі засвоєнню її, треба гадати, сприяла своя фонетична тенденція — відпадіння, а в певних випадках sandhi (позиція відповідних слів у реченні за приголосними) — збереження початкового **і** [2].

6. Українська і білоруська мови, проти північноросійського наріччя і з ним літературної російської мови, характеризуються вимовою h, а не g. Оскільки, за всіма даними, для всіх слов'янських мов у відповідних випадках як вихідний звук конче треба прийняти саме g, з походження індоєвропейське, спільність рефлексації цього звука в двох сусідніх та до того близьких між собою і кількома ін-

[1] Щоправда, треба врахувати відносність свідчення польських пам'яток, оскільки вони не давніші за давньоруські.

[2] В «Очерке современного русского литературного языка» О. О. Шахматова (вип. 4, М., 1941, стор. 92) висловлена думка, ніби рос. *позволить, дозволить, вызволить,* можливо, своє з замість из завдячують південноруському впливу («южнорусы произносили *поизволить — пойзволить;* дальнейший пропуск й перед группой согласных явился уже на великорусской почве»). Ця здогадка дуже сумнівна, оскільки форму dozvoliti знає, наприклад, і чакавська говірка сербохорватської мови (див. «Изв. Отд. русск. языка и словесности АН», XIV, 2, 1909, стор. 251).

шими рисами мовах дає серйозний привід здогадуватись про те, що відповідна зміна пережита обома мовами спільно і, судячи з ареалу риси — повноти охоплення нею говірок, в давній час. Проте не все і в даному відношенні є абсолютно певним і аж ніяк не може зараховуватись до речей бездоганного наукового значення. Хронологія переходу g > γ (дзвінкий фрикативний велярний приголосний звук) > h (дзвінкий фрикативний гортанний приголосний) може бути і є й зараз предметом суперечок насамперед вже тому, що за особливостями східнослов'янської графіки цей перехід не міг бути відбитим у давніших пам'ятках, і в нашому розпорядженні для відповідних висновків є тільки досить пізні дані (переважно власні чужомовні імена із спеціальною передачею g через **кг** або через латинське ж g).

Для того щоб наблизитись до вірного уявлення про справжній характер і хронологію українсько-білоруських мовних зв'язків, важить ще врахувати, крім моментів фонетичних і граматичних, ступінь лексичної близькості обох мов. Питання вимагає грунтовного дослідження, до того в діалектологічному аспекті, тобто з урахуванням словника говірок. Ми змушені тепер через стан підготовчої роботи обмежитись лише порівняно начисленними зауваженнями, що тільки деякою мірою дозволять нам уявити те, що з'ясовується на цій ділянці як нашарування в усякому разі не глибокої давності, а належить, за всіма ймовірностями, до часу пізнішого і, може, набагато пізнішого за XIII ст.

Той факт, що схожість порівняно багатьох словникових елементів українських і білоруських певною мірою завдячує спільному для обох цих мов польському впливу, нерідко відбивався на міркуваннях людей, що по суті далеко стоять від мовознавства, ведучи їх до невірних висновків про лексичні основи як української, так і білоруської мови. Польський шар в українській мові, незалежно від кількості та значення слів, про які може йтися, безперечно, аж ніяк не належить до дуже давніх елементів її складу. Це ясно як з погляду лінгвістичного, так і власне історичного...

Придивляючись спеціально до грамот київського походження, можна бачити, що й у них великою мірою відбита західноруська («білоруська») і західно-південноруська мовна стихія, отже й їхні полонізми навряд чи можна вважати свідченням, що вони належали розмовному вжиткові київського населення, надто неписьменного. У грамоті, наприклад, київського князя Семена Олельковича Ієремії Шашкові, даній у Прилуці 12 червня 1459 р., характеристична західно- і східноруська частка *дей* («...Иже мы *дей* змиловавши ся Нод (sic!) слугою нашим урожоным Єремиєю Шашком...»); так само не є українським прислівник-сполучник *как* «як» («...*Как* Продкове єго Дръжанья И уживаня Свои мѣли...») та ін.

Немає будь-яких надійних підстав вважати, що полонізми раніше, ніж в українську мову (говірки — її предки), проникали в «білоруську». Відомий дослідник давньої західноруської мови норвежець професор Х. С. Станг у своїй книзі «Die altrussische Urkun-

denspräche von Polotzk» (Oslo, 1939, стор. 130) цілком упевнено констатує: «В найдавніших полоцьких грамотах (тобто XIII—XIV ст.) немає жодних ознак польського впливу («...ist kein polnischer Einfluβ zu spüren»). Лише поступово дає себе цей вплив взнаки, стаючи дедалі міцнішим, так що від найновіших грамот XVI ст. вже створюється враження, що ті, хто писав їх, володіють польською мовою краще, ніж руською». Натурально, що Станг, констатуючи це, робить і те обмеження, що й за справді наявними в писемній старобілоруській мові полонізмами аж ніяк не слід обов'язково бачити наявність їх у розмовній мові. Характеристично, що й для руських документів Великого князівства Литовського Станг ураховує в питанні про їх полонізми посередництво Волині (і непрямо Галичини), в грамотах якої, писаних руською мовою, з найдавніших часів наявні численні полонізми, причому ті самі, які зустрічаються і в литовсько-руських грамотах [1].

Розпізнання білоруських елементів у лексиці (оминаючи те, що в самій білоруській мові сходить на польський вплив), найлегшим є в тій частині українського словникового складу, походження якої з білоруської мови дає за себе знати виразними фонетичними ознаками. Цих ознак, проте, небагато, і кількість слів, які більш-менш певно таким чином можна визнати за західнорусизми, невелика. Найважливіша білоруська (південноросійська) фонетична риса проти української — акання. Отже, дуже ймовірно, що кілька слів, досить поширених в українській литературній мові та говірках, з ознакою «ненаголошене **а** замість етимологічного **о** перед складом з наголошеним **а**» є саме білорусизмами, якого часу — це питання вимагає уважного дослідження за пам'ятками. Такими білорусизмами є, слід гадати: *гаразд, гарячий, кажан, калач, качан, хазяїн* та, можливо, ще деякі інші [2]. З колишнім **о** із **ъ** в групі ***tъrt** *гончар* (із *гърнчарь*) [3].

Оскільки такі випадки не можна підвести на українському грунті під фонетичний закон, який вимагає за своєю природою послідовності у відбитті відповідних фактів (пор. *лопата,* а не «лапата», *собака,* а не «сабака», та ін.), підстави відносити відповідні слова до запозичень досить імовірні. Слід гадати,— і це, безперечно, цікавий момент загальномовного значення,— що з аканням в українську мову з білоруської переходили майже виключно слова із спеціальною умовою, яка полегшувала пристосування білоруської фонетичної системи до української,— позицією колишнього **о** перед наголо-

---

[1] Ch. S. Stang, Die westrussische Kanzleisprache des Grossfürstentums Litauen, Oslo, 1935, стор. 143.

[2] Докладніше див. розділ «Голосні повного творення».— «Історичний коментарій до української мови».

[3] Яка б не була етимологія слова *партач* — чи сходить воно, справді, на *пъртъ* «полотно; одяг» (А. Преображенский, Этимол. словарь русск. яз., II, стор. 110—111; A. Brückner, Słown. etym. jęz. polsk., стор. 397), чи, як дехто гадає, кінець кінцем — на старе німецьке слово parteiisch «позацеховий», запозичене польською мовою у вигляді partacz, і для білоруської і для української мови джерелом є, за всіма імовірностями, саме остання форма.

шеним **а** [1]. Випадок *бадьорий*: білор. *бадзёры*, де **а** з **о** (за походженням, із **ъ**) не перед наголошеним **а**, чи не поодинокий [2].

Відбиття під наголосом білоруського **ё** (**о** з пом'якшенням попереднього приголосного) ми теж можемо констатувати лише в небагатьох випадках. Це з ширше уживаних слів те саме *бадьорий, дьоготь, сьорбати (сьорбнути, сьорбонути)*: білор. *сёрбаць*, з рідших — *састьон* «вид коржика».

Складніше питання щодо кількох слів із **-льо-**. Частина їх (невелика), мабуть, не є запозичення і завдячують своє **-льо-** специфічному українському фонетичному явищу — рефлексації колишнього **ь** у закритому складі перед твердим приголосним, якщо м'якість приголосного перед колишнім **ь** зберігалась у інших формах парадигми: *льон* із *льнъ*, бо *льну* (род. відм. одн. *льону* і т. д., мабуть, аналогічні форми); можливо, *кльон, прокльон* (із *klьnъ, пор. ст.-сл. **кльнетъ** — 3-я особа однини), хоч і не без підозріння про запозичення з білор. *праклён;* род. мн. *ляльок*. Так, імовірно, і род. мн. *сльоз* (із *slьzъ), звідки далі аналогічно *сліз* [3]; пор. і випадки з іншими пом'якшеними приголосними: *пеньок, опеньок*, род. відм. мн. *відьом, бузьок, підкидьок*.

У кількох випадках з етимологічним **е** можна, справді, скоріше припускати білоруський вплив: *кльон* «дерево Acer platanoides» поряд з українським фонетичним *клен* (рідше *клень*); *запальоний* рос. «запальчивый» (пор. укр. *запальний*), вагаючись, звичайно, при цьому, чи ці слова не потрапили в українські говірки не з білоруських, а з південноросійських. Останнє ймовірне, наприклад, для таких слів із різними пом'якшеними приголосними, як *брьохатись, хльоскати, дьогнути, тьопати, паслін, пасльон*, род. *пасльону* «рослина Solanum nigrum», *масльони, замасльонити*, хоч не виключена також можливість, що принаймні певна частина з них виникла самостійно на українському грунті як слова вигукового (афективного) походження з характерною для останніх можливістю відхилень від успадкованої звукової системи. Як би там, проте, справа не стояла з цими і подібними словами (пор. ще, наприклад, *льоля*

---

[1] Не з'ясовано до кінця, як дивитись на *багатий* замість «богатий», бо *багатьно* тощо засвідчене вже новгородською Мінеєю 1097 р.; може, описка?

Є рація припускати, що укр. *нагідки* рос. «ноготки, Calendula officinalis» не білорусизм, як раніше ми гадали, а продукт народної етимології (зближення з *ягідки*). Пор. журнал «Укр. мова в школі», 1951, № 8, стор. 81.

[2] Про нього див. спеціальну статтю Б. М. Ляпунова в «Наук. зб. Ленінгр. товариства дослідників укр. історії, письменства та мови», III, К., 1931, стор. 1—2. Ляпунов,— і це так само можливо,— схильний убачати в українському *бадьорий* запозичення з південноросійських говірок.

[3] До цього слова див. діал. *слиза*. Остання форма, без сумніву, фонетична, бо констатується саме там, де рефлексація *trъt і под. у відкритих складах послідовна — **-ри-**, **-ли-**, і відбиває, отже, суцільне, безперебійне здійснення фонетичного закону «на пні»; пор. хоча б відомості, які щодо цього подав у свій час про «угрорусский [тобто закарпатський] говор» А. Семенович у статті «Об особенностях угрорусского говора» («Сборник статей по славяноведению, составленный и изданный учениками В. И. Ламанского», Спб, 1883, стор. 215): *бриві, дрива, блих, слиза*, род. мн. *слиз* (правописом автора — *брыви* та ін.).

з дитячої мови), цілком виразним є те, що, насамперед, слів, у яких є підстави припускати за фонетичними ознаками білоруське походження, в українській мові як цілості мало, по-друге,— що найбільше важить у питанні, яке нас цікавить,— що серед них ще далеко менше слів з правом вважатись належними до давнього фонду [1].

Ю. Ф. Карський у відомому творі «Белорусы» (I, Варшава, 1903) до особливостей, пережитих білорусами разом з українцями за часів литовської влади, зараховував (стор. 118—120): а) стабілізацію наголосу на корені в певних сполученнях прийменників з іменниками та в префіксальних формах минулого часу дієслів, де в російській (точніше, в північноросійському діалекті) наголос припадає на прийменники та на префікси; б) розвиток приставних **в** і **г**: білор. *во́сянь, ву́лица, гаўца́*...: укр. *вулиця, вівця*...; при цьому він зазначав, що протетичне **в** у західноруських пам'ятках вияв-

---

[1] Оскільки за О. О. Потебнею (Заметки о малорусском наречии.— «Филол. зап.», 1870) деякі вчені (О. О. Шахматов, Т. Лер-Сплавінський, А. М. Селищев) гадають або гадали, ніби колись взагалі на українському грунті відбувався перехід наголошеного **е** в **'о** перед непалатальними приголосними, вважаємо потрібним цей погляд рішуче заперечити як помилковий. Більш-менш надійні факти стосуються лише згаданого положення **е** в закритому складі. Все інше, що наводить, наприклад, Т. Лер-Сплавінський («Roczn. slaw.», VII, 1914—1915, стор. 103—108), є фактами аналогійного або взагалі секундарного порядку; але аж ніяк не можна погодитись із ним, що будь-яке довідне значення належить таким вузькодіалектним формам, як *мьоду, хрьопнути, застьобнути*, або навіть поширеним *сльоза, льоду*. *Мьоду* проти *меду*, справді, як вже припускалось, аналогійна форма: *мюд*: *х* — до *люд* : *льоду*. *Хрьопнути* (поряд із рідшим *хрепнути*) «сильно вдарити» — форма вигукового походження (пор. *хрьоп!*) і як така мало що доводить у питанні суто фонетичного характеру. *Застьобнути, стьобнути* замість звичайних *застебнути, стібати* в значенні рос. «застегнуть, застегивать» відбили, мабуть, вплив *стьобати, стьобнути* «хлестать, хлестнуть» через омонімічне *стібати*. У *стьобати* «хлестать» **-ьо-**, імовірно, з *хльо́стати* або подібних вигукових слів.

Імовірно, що далеко не все зазначене в цій статті Лера-Сплавінського становить те, чим би цей визначний учений хотів науково оперувати й зараз, коли факти українських діалектів і літературної української мови з її полтавсько-київською основою виявлено незрівнянно краще, ніж у час, коли писалась згадана стаття. Зокрема в останній,— і це особливо їй пошкодило,— переоцінено роль вагань типу *вчора* : *вчера, жона* : *жена* та ін. (див. стор. 107), для переважної більшості говірок не існуючих...

Широке освітлення органічності саме на українському грунті переходу звуків **е** та **о** в **і** з проміжними стадіями див. у книзі І. Панькевича «Українські говори Підкарпатської Руси і сумежних областей», ч. І, Прага, 1938, стор. 75—79, 83—105 та ін.

Не розглядаємо певною мірою пов'язаного з питанням про рефлексацію на українському мовному грунті колишнього **е** ніби як **'о(ᵇо)** в умовах, близьких до тих, у яких вона здійснювалась у російській та білоруській мовах, питання про те, чи й сама російська мова повністю в усіх своїх говірках та в усіх відповідних позиціях підлягала переходові найдавнішого слов'янського **е** в **(ᵇ)о**. Проте слід принагідно зазначити, що таке питання порушено, притому на підставі чималого матеріалу, і є серед визначних учених прихильники погляду (якого ми не поділяємо), ніби певні російські говірки, «як видно, взагалі не знали зміни **е** в **о** як фонетичного явища». Так, наприклад, висловлюється П. С. Кузнєцов (Русская диалектология, вид. 2, М., 1954, стор. 38). Щодо української мови в цілому, повторюємо, припущення фонетичного переходу **е в о** в будь-яких умовах, крім зазначених спеціальних випадків, вважаємо принаймні дуже сумнівним.

ляється пізніше, ніж у галицько-волинських: *волтаря, до водного* (XV ст., Рукопис Публ. бібл., І, № 391); г свідчиться з XVI ст. (у перекладах Скорини); в) стягнені форми прикметників; г) стосунок форм 3-ї особи однини у дієслівних класів: білор. *несе (нясе)*, але *спіць*, укр. *несе*, але *спить* (з XV ст. білоруські випадки *свѣтча* замість *свѣтче* = «свѣт(д)чиць») (Рукопис Публ. бібл., І, № 391); д) майбутній час на **-му**, **-меш** і т. д.: *рабициму, спацимеш* і под. у говірках деяких місцевостей Білорусії; е) втрату двоїни в формах чоловічого роду і заступлення її множиною; є) збереження в назвах тварин знахідного відмінка множини, тотожного з називним (момент, позбавлений всякого довідного значення: те саме і в російській мові ще навіть у XVII ст.); ж) прийменник *за* при другому ступені прикметників: білор. *меньши за мяне*, укр. *менший за мене;* з) поплутання колишніх прийменників *съ* і *изъ* та появу *од* «не без впливу прийменника *подъ*»; і) поширення займенникового кореня *як*-. Свій перелік цих рис, спільних обом мовам, Ю. Ф. Карський супроводжував увагами, не позбавленими й тепер свого значення. Цитуємо їх: «Вот и все особенности, которые пережиты языком белорусским вместе с малорусским. Таких особенностей оказывается порядочное число. Оно и естественно: западнорусские племена жили вместе с южнорусами не только в эпоху, следовавшую непосредственно по распадении общерусского языка, но и после, можно сказать, все время. Литовское владычество очень рано с Белоруссии распространилось и на малорусский юг, вследствие чего не было никаких препятствий к взаимному общению этих двух народностей. Мы уже видели, что вследствие натиска с юга кочевых племен, особенно татар, малорусы рано начали двигаться к Припяти и даже за Припять. Это движение продолжалось и после прекращения литовского господства. Следы этого движения можно проследить даже в XVI в. В местах, где теперь уже слышится малорусская речь, в XVI в. акты пишутся еще на чистом белорусском наречии. Сказанное относится, напр., к деловому языку Подляшья и южной части Гродненской губ... Постоянным общением с малорусами следует объяснять и некоторые словарные заимствования белорусов у малорусов, напр., *гультáй, джгаць, иóдкий, киндзюк, клýнки, крыга, мантýлы, пантолык, човхúрка, шугáй* и другие слова. Некоторые из перечисленных слов [більшість їх як українізми сумнівні] могли впрочем развиться или быть заимствованы из одного и того же источника и самостоятельно в обоих наречиях».

Резюмуючи сказане, гадаємо, що «білорусько-українську» мовну спільність давнішого часу треба уявляти не як пряме продовження етнічних стосунків сивої давнини. Стан мовних відносин західноруських і південноруських племен, що його, вивчаючи найдавніші словесні пам'ятки, застає історик на світанку історії східного слов'янства, скоріше промовляє, на нашу думку, про те, що західноруси зійшлися на довгий час з південнорусами, вже маючи в своїй мові деякі риси, набуті раніше і спільні з говірками почасти північноруськими, почасти східноруськими. Найважливіша з останніх — акання

(якання), досить пізно виявлена взагалі в руських пам'ятках (написане в Москві євангеліє 1339 р.), але за порівняльно-історичними даними, принаймні для певних типів, далеко давніша [1]. Із цих даних найбільше важить факт, що на нього першим звернув увагу Л. Л. Васильєв («Изв. Отд. русск. языка и словесности АН», II, 1904): у південноруській обоянській говірці наголошене **о** із спільнослов'янського **о** і спільнослов'янського **ъ** по-різному впливають на голосний звук попереднього складу. У цій говірці поряд із яканням у випадках, як-от: *сяло́* (із «село»), *крясто́вый* («крестовый»), *място́в* (із «мѣст-ов»; род. відм. мн.), виступає ікання у прикладах, де **е** передує складу з наголошеним **о**, похідним із **ъ**: *тило́к* («телок» — із «тел-ъкъ»), *сило́м* («селом» — із «сел-ъмь») та ін. А це змушує гадати, що особливості акання та ікання в цій говірці склались ще перед тим, як **ъ** перейшов у **о** в закритому складі. Ці міркування кидають певне світло також і на давні відносини в білоруських говірках. За аналогією до того, на що вказує південноруська обоянська говірка та деякі інші, можна припустити, що і в певних «білоруських» говірках акання (якання), мабуть, існувало ще до XII—XIII ст., не знайшовши, проте, собі доступу в пам'ятки, які дійшли до нас [2].

Можна, звичайно, справу уявляти собі й інакше — припускати, що акання (якання) в білоруській мові (в різних його діалектних типах) риса, пізніша за час усталення щільного контакту між говірками — предками білоруських і українських і завдячує своєю появою якимсь колонізаційним рухам східноруських носіїв акання (якання),— припущення можливе, але навряд чи історично ймовірне. Але як би не стояла справа з часом появи в говірках — предках білоруської мови характеристичного тепер для неї (проти української) акання, той, хоч репрезентований зовсім небагатьма власними рисами, західноруський тип, який відбито в пам'ятках території давніх дреговичів [3], за всіма ймовірностями становив дещо певно і фонетично окреслене проти південноруського, коли говірки західноруської і південноруської групи ввійшли між собою в щільний контакт з відповідними наслідками, з яких найпомітніший — рефлексація ***tъlt > towt (tou̯t)**.

---

[1] Пор. хоча б А. А. Шахматов, Очерк древнейшего периода истории русского языка, стор. 330 і далі; Н. Дурново, Очерк истории русского языка, стор. 187—193.

[2] Пор. також не категоричні, але цінні зауваження щодо цього акад. Ю. Ф. Карського (Русская диалектология, Л., 1924, стор. 85).

[3] О. І. Соболевський (Лекции..., стор. 37) називає лише одну — **жч**, **ждч** відповідно до ст.-сл. **жд**, рос. **жж** (**жъжъ**) (із ***zdj**, ***zgj**): *наѣждчати*, *дожчь*.

КРИТИЧНИЙ ОГЛЯД НАЙВАЖЛИВІШИХ ТЕОРІЙ РОЗГАЛУЖЕННЯ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВНОЇ ЄДНОСТІ

Акад. О. О. Шахматов, який неодноразово звертався до проблеми розгалуження (розпаду) східнослов'янської єдності [1], ніколи не уявляв собі цей процес як такий, що відразу визначив теперішній розподіл східнослов'янських народностей. Не стежачи за еволюцією відповідних поглядів Шахматова [2], зазначимо лише, як він уявляв найдавнішу стадію розходження східнослов'янських племен в останніх опублікованих своїх працях. За його теорією, східнослов'янська єдність розпалась на три галузі (наріччя) — південну, північну і східну (інакше — середньоруську). Перша лягла в основу пізнішої української мови, друга, сполучившись із східною частиною східних говірок, стала за основу теперішнього північного наріччя російської мови, третю продовжує в своєму теперішньому складі південне наріччя російської, білоруська мова утворилась з говірок північної групи південного наріччя в їх сполученні з західною групою східного. Отже, за теорією О. О. Шахматова, найбільш прямо в'яжеться з одним із трьох давніх угруповань східнослов'янських говірок саме українська мова (як сукупність діалектів, що становлять її тепер). З тих рис, на яких базується аргументація Шахматова, все, чому надає він увагу, належить самій фонетиці.

Час розпаду східнослов'янської мовної єдності, тобто стану, коли східнослов'янські говірки ще не мали виразного індивідуаль-

---

[1] Див. його праці: К вопросу об образовании русских наречий.— «Русск. филол. вестник», LXXXII, 1914, стор. 1—2; К вопросу об образовании русских наречий и народностей.— «Журнал Министерства народного просвещения», 1899, IV, стор. 324—384; пор. і виклад цих видань у т. XXVIII (1899) Енциклопедії Брокгауза і Єфрона; літографований курс, читаний у Петербурзькому університеті 1909—1910 рр. (вид. 2, 1911—1912); До питання про початок української мови.— «Україна», 1914; Очерк древнейшего периода истории русского языка, Пг, 1915; Краткий очерк истории малорусского (украинского) языка.— «Украинский народ в его прошлом и настоящем», Пг, 1916, стор. 664—707; стаття в «Истории русской литературы», М., 1916, стор. 39—63; Введение в курс истории русского языка, Пг, 1916; Древнейшие судьбы русского племени, Пг, 1919.

[2] Про них див., наприклад, зауваження Ю. Ф. Карського в статті «А. А. Шахматов как историк русского языка».— «Изв. Отд. русск. языка и словесности АН», XXV, 1920, стор. 80—82; Т. Лера-Сплавінського в «Roczn. slaw.», IX, стор. 45—46 і особливо Р. І. Аванесова («Вопросы образования русского языка в его говорах».— «Вестник Московского университета», № 9, 1947, стор. 110—123).

ного забарвлення, О. О. Шахматов на підставі зіставлюваних історичних свідчень схильний був відносити до VII—VIII ст. Саме в цю епоху, за його припущенням, відбувся відрив від східнослов'янського масиву одних племен, що рушили з території східнослов'янських поселень у басейні середнього Дніпра на південний схід (Сіверський Донець, середня течія Дону), та інших, що пішли на північ і згодом розселилися уздовж водного шляху, який сполучав Наддніпрянщину з Ладогою. У Південній Русі плем'я, що зайняло басейн Дону, називали в'ятичами, у складі племен, що пішли на північ, найдалі посунулися словіни (словѣны), на південь і захід від них розселилися кривичі. Щодо мови в'ятичі, які утворили пізніше Рязанське князівство, виявили себе представниками так званих акаючих говірок, у яких звук **о** в ненаголошеній позиції переходить в **а** або близькі до нього глухі відтінки (причому певну роль можуть відігравати також явища асиміляції або дисиміляції відповідного звука з голосним наступного), а **е** — або в **а** з пом'якшеним попереднім приголосним, або в різні відтінки закритого **е**, аж до чистого **а**, та ін.

Словіни та кривичі являють собою племена, мова яких, наскільки це видно з пам'яток навіть XI ст., характеризується змішуванням м'яких звуків **ч** та **ц**. Після відходу східної та північної груп східного слов'янства, які можна так назвати за ознакою зайнятих ними пізніше територій, той масив племен, що лишився на старих місцях або порівняно недалеко від них, склав південно-західну групу. Колонізація цієї групи не пішла далі басейну Дніпра, та й то, треба гадати, без його крайніх північних частин, де розселилися кривичі. До південної групи належали племена вздовж Південного Бугу та Дністра. Племінні назви цих південнорусів збережені в літопису. Це тиверці (понад Чорним морем), уличі (між Дністром та Бугом), поляни (на північ від них; за історичних часів відійшли за Стугну та Рось, але до того, як можна припускати з їх назви, жили в південностеповій смузі; на схід, за Дніпром, вони займали землі по Сулі, Пслу та Ворсклі), волиняни (давніша назва дулѣби, на північний захід від полян), деревляни (по басейнах лівих приток Прип'яті — предки сучасних поліщуків), сіверяни (на схід від деревлян по лівому березі Дніпра, понад Десною та Сеймом). Наприкінці X ст. до складу південноруського етнічно-мовного масиву ввійшли також, асимільовані ним, спочатку ніби лядські (споріднені з поляками) племена радимичів (що жили на північ від сіверян) та дреговичів (що жили по лівих притоках Прип'яті).

Докладні міркування з приводу свідчень Початкового літопису та уточнення на підставі різних історичних джерел у питанні про східнослов'янські племена див., зокрема, в книзі О. О. Шахматова «Введение в курс истории русского языка. Часть I. Исторический процесс образования русских племен и наречий» (стор. 87—103). Спеціально про хорватів див. наше зауваження нижче.

Роз'єднання східнослов'янських племен протягом наступного

часу [1] надало відокремленим одна від одної групам — південній, східній та північній — ряд одмінних рис, що виникли в них з тих чи інших причин, стали тепер ознаками їх індивідуальності, тому що тепер ці риси не могли так легко переходити від однієї племінної єдності до другої, як це було раніше.

Отже, деякі умови для виділення південної групи східнослов'янських говірок в окрему індивідуальність, яку можна було б відрізнити від східної та північної, утворились, як гадає Шахматов, вже в історичних зрушеннях VII—VIII ст.

Ближче цікавлять нас із встановлюваних Шахматовим діалектних саме найдавніші південні риси. До них Шахматов зараховує [2]: а) вимову u̯ перед приголосним (krou̯l'a, а не «krovl'a»); б) заступлення приголосного g через γ [3]; в) діалектне збереження dž і ďž. Якою ж мірою твердо стоїть справжня наявність цих фонетичних рис і їх доказовість для реконструйованої Шахматовим давнини?

Щодо першої риси. Існує серйозна ймовірність, оскільки справді ця фонетична ознака майже повністю охоплює говірки українські й білоруські і лише відносно рідко становить властивість говірок північноросійського наріччя, що вона є діалектним явищем вже глибокої давнини. Але впевненості у вірності цього припущення справжнім фактам історії все ж таки немає. Звертає на себе увагу, що фонетичне явище, про яке йдеться, характеризує також деякі північноросійські говірки — вологодські, для яких припущення пізнішого переходу v у w (u̯), хоч і можливе [4], навряд чи є досить імовірним, бо такий перехід в історії мов спостерігається рідко. Отже, мабуть, ті північноросійські острівці w у позиції перед приголосними і на кінці слова, що ми їх знаємо тепер, є, власне, невеличкі залишки колись далеко ширшої території цієї риси, що виникла після часу падіння зредукованих (глухих) голосних.

Щодо другої. У погляді на давність цієї риси Шахматов має досить серйозних прихильників, але віднесення її до сивої давнини аж ніяк не є обов'язковим: як докладніше зазначимо з приводу подібного припущення Т. Лера-Сплавінського, наявність і в деяких слов'янських, і в деяких інших індоєвропейських мовах історично засвідченої зміни проривного відповідним фрикативним (протяжним) приголосним, причому зміни нерідкої, залишає певне місце припущенню про незалежний історичний перехід цього роду в споріднених діалектах, де він спостерігається. Можна, звичайно, при цьому врахувати сприятливість тенденції, що могла спочатку виникнути незалежно в певній групі говірок, тієї впливової обставини,

---

[1] Гіпотези О. О. Шахматова про причини зміни давніх угруповань руських племен і про нові їх угруповання викладені ним у згаданому творі на стор. 103—113. Спеціальний інтерес для нашої теми становить розділ «Составные элементы малорусской народности и языка», стор. 103—104.

[2] Див. Очерк древнейшего периода истории русского языка, § 452.

[3] Фрикативне велярне г.

[4] Пор. H. Ułaszyn, «Roczn. sław.», I, 1908, стор. 153—154.

що в сусідній мовній області в якийсь раніший час узагальнилась вимова γ або h (гортанного).

Т р е т ю рису сам Шахматов не вважає спільною південною і добре знає, що вона зустрічається, по-перше, лише «в значительной части говоров южнорусского наречия»; по-друге, що більшість навіть таких говірок-нащадків (українських і білоруських) зберегли **d͡ž** тільки при певних граматичних умовах, а саме там, де воно стояло в чергуванні з **d** (пор. Очерк древнейшего периода, § 450, 451, 452). Можна, звичайно, укр. *воджу, ходжу, вόджено, ходжено, виходжати, догоджати* тощо розглядати не тільки як форми з **д͡ж** порівняно пізнього походження (їх **д͡ж** може в такому разі бути сполученням, що виникло із **ж**, наприклад, у 1-й особі однини під впливом **д** у решті форм, сполученням, виникненню якого в українських говірках могло сприяти враження від wodzę, chodzę в сусідніх польських), а в згоді з розумінням Шахматова і як фонетичні архаїзми, підтримані впливом **д** (**d**) інших форм. Але й такого роду розуміння цього явища мало дає чогось певного, щоб встановити, коли саме ця архаїчна риса на південноруському грунті могла стати ознакою, що південне наріччя відрізнила від двох інших, які цю рису втратили. Що це відбулось саме на світанку руської історії — не більш як одна з можливостей серед багатьох такого роду.

Відносячи зазначені явища до глибокої давнини, як належні «южнорусским говорам еще в составе общерусского языка» (§ 452), Шахматов до пізнішого періоду, «малорусского», приурочує два основні явища: зміну складових плавних (r̥, l̥), які втратили за собою зредуковані голосні, в позиції після приголосних на початку слова [1] та дифтонгізацію довгих **о** та **е**, за його припущенням, «закрытые полудолгие в слоге, за которым утрачен слог с полукраткой гласной» (§ 453). Для концепції Шахматова важить, зокрема, що, як він твердить, «в южнорусский период, или что то же[2], согласно принятой здесь терминологии — в древнерусский период, северные отрасли южнорусского наречия еще не отделились от южных и не примкнули к тому языковому целому, которое определяется как язык белорусский» (§ 452).

Наші міркування про два останні явища вже наведені вище, отже, тут не подаємо відповідних зауважень. Зовсім коротко згадаємо для загальної орієнтації лише риси двох інших мовних масивів спільноруської давнини, як їх собі уявляє Шахматов. Для п і в н і ч н о г о («севернорусского») Шахматов вважає найбільш характерним збереження **g**, відсутність **dž′** (**д͡ж′**), — крім положення за **ž′**, — відсутність **dz** (**д͡з**) (§ 481), змішування **č′**(**ч**) і **c′**(**ц**), діалектну зміну сполучень **š′č′** та **ž′dž′** (див. нижче), діалектну зміну **ѣ** > **i**, діалектне ствердіння кінцевого **t′** у 3-й особі та дрібніші (діалектні ж) інші (§ 480 і далі). Оскільки цій рисі ним і деякими з тих, хто при-

[1] Йдеться, отже, про випадки *кръвав-* < *kr̥vav-, *глътати* < *gl̥tati з їх подальшими змінами.

[2] Помилково надруковано «тоже».

єднався до нього, надається спеціального значення, варт згадати про псковські групи **gl, kl** (ніби із колишніх спільнослов'янських **tl, dl**, § 181, 501): *вегли, сустрекли, жерегло,* що в них він убачає рису колишнього лядського («ляшского») впливу. Про це див. нижче.

Момент принципової ваги становить припущення Шахматова, що «севернорусское наречие исконно распадалось на восточную и западную ветви; отличительные особенности говоров, входивших в состав западной ветви, заимствованы ими главным образом от тех ляшских племен северной части современной Белоруссии и Псковской области, которые смешались с насевшими на них севернорусами» (§ 480).

Щодо с х і д н о р у с ь к и х явищ, отже явищ тих східнослов'янських говірок, які лягли в основу південноросійського наріччя і білоруської мови, то до типових їх рис Шахматов відносить: редукцію ненаголошених **а, о, е** (наслідки акання і споріднені явища), різну долю **ѣ** залежно від наголошеної або ненаголошеної позиції та збіг **ъ** і **е** під наголосом і деякі дрібніші явища (§ 503 і далі).

Для східнослов'янських мов характеристичною є вихідна рефлексація ***stj** і ***sk** перед **j** та голосними переднього ряду як ***š'č'** (**щ**), ***zdj** і ***zd** у тих же умовах, що й ***sk**,— як ***ž'dž'**; пор. рос. і укр. *прощу (:простить, простити),* рос. *трещина,* укр. *тріщина (: треск, тріск),* рос. *ищу (: искать),* рос. і укр. *пущу (: пускать, пускати),* рос. *дождь,* укр. *дощ* (праформа *dus + dj + ьs), рос. *визжу (: визг)*, укр. *вищу*[1].

О. О. Шахматов приймає діалектну[2] (північну) зміну ***š'č'** у м'яке **š** + шепеляве **č** і **ž'dž'** — у м'яке **ž** + шепеляве **dž'** (§ 488). Далі, гадає він, і в східних і в західних говірках північного східнослов'янського наріччя останні звукові групи, втративши вибуховий елемент у своїй другій частині, перейшли відповідно в **š'χ'** і **ž'j**, а ще пізніше, як свідчить вимова значної частини сучасних північноросійських говірок,— внаслідок асиміляції **χ'** і **j** попереднім приголосним — у протягнені м'які **š** і **ž**. Новгородські пам'ятки XI—XIV ст. ще відбивають, на його думку, **š'χ'** і **ž'j** в написаннях **ш** (поряд із традиційним **щ**) і **жг** — **ж**. Як пояснює Шахматов (§ 489), «сочетание **ž'j** передавалось буквами **жг**, что мы находим в северных памятниках, начиная с XI в. Изобразить **j** через **г** было вполне естественно для писцов, которые в церковном своем произношении читали **г** нередко как **j**...».

Саме припущення північноруських **š'χ'** і **ž'j** не є неприйнятною гіпотезою, оскільки, принаймні певною мірою, його підтримують наведені Шахматовим факти. Але по відношенню до питання давнього подрібнення східнослов'янської мови воно не має великого

---

[1] При цьому слід узяти до уваги, що графіка східнослов'янських мов не точно передає тут вимову, та, до того, самі рефлекси відповідних груп вже певною мірою змішалися.

[2] «Общею многим севернорусским говорам, быть может, даже и всему северному наречию, чертою следует, кажется, признать...».

значення: невідома ні справжня міра охоплення цією рисою північноруського наріччя в давнині, ні наскільки вона спричинилась до протиставлення вимови східноруської Півночі іншим, східноруським говіркам (навіть північноруські пам'ятки не всі відбивають відповідне явище), ні те, чи була відома здавна вона тією або іншою мірою також деяким західноруським говіркам [1].

Як і для говірок північного наріччя, Шахматов припускає давній лядський («ляшский») вплив на північні східноруські говірки. За його здогадками, «восточнорусы, двигаясь к северу и северо-западу, в бассейн Оки и верхнего течения Волги, встретились здесь прежде всего с севернорусами; сожительство восточнорусов с севернорусами вызвало к жизни великорусское племя, а в языке этого племени специальные великорусские явления. Но, по-видимому, восточнорусы встретили в указанных областях не одних севернорусов: здесь сидели также потомки ляшских племен, вероятно, ко времени вторжения восточнорусов, уже покоренные севернорусами и ассимилировавшиеся с ними. Только такое предположение может объяснить нам наличность в северных говорах южновеликорусского наречия ляшских черт» (§ 521).

Хоча концепцію Шахматова без серйозного заперечення подробиць і навіть без застережень прийняв ряд російських учених (див., наприклад, Д. Н. Ушаков, Наречия русского языка и русские народности.— «Русская история в очерках и статьях. Под ред. проф. Довнар-Запольского», т. I, М.; Е. М. Будде, Лекции по истории русского языка, изд. 2, Казань, 1914; Б. М. Ляпунов, Единство русского языка в его наречиях, Одесса, 1919, та ін.), вона в багатьох моментах, якими її обгрунтовано, і в самій своїй суті не може вважатись за досить певно доведену. Гіпотетичність конструкцій Шахматова зумовлена, з одного боку, природою та станом вивчення діалектного матеріалу на час, коли ним оперував цей видатний учений, з другого,— виразними рисами його власної наукової психології. Шахматов, як типовий синтетик, завжди намагався за всяку ціну відбудовувати історію мови в великих і малих рисах її розвитку як щось суцільне і точно визначуване Його ніколи при цьому не відстрашувала ні обмеженість самого матеріалу, ні хисткість можливих припущень. Прогалини між тим, що справді можна було виснувати з матеріалу, який, до речі, опрацьовувався ним з надзвичайною сумлінністю, він заповнював майже завжди сміливими гіпотезами, часто належними до сфери ймовірного, але нерідко також і просто тільки можливого. Ці риси його наукового характеру виразно відбиті і в теорії розгалуження — утворення східнослов'янських мов. Змальована Шахматовим картина великою мірою суб'єктивна, і справжня цінність її не стільки в тому, що він пропонує сприйняти як готове, а в силі фактів, привернених як матеріал для можливих конструкцій, та в дотепних припущеннях,

[1] Все, що відповідно до стану матеріалу міг зазначити О. І. Соболевський (Лекции..., стор. 35),— «в полоцко-смоленском говоре этой особенности, кажется, не было».

що вимагають від збуджуваної ними думки так або інакше на них реагувати [1].

Т. Лер-Сплавінський виклав свої погляди на історію східнослов'янських мов після розпаду їх колишньої спільності у двох статтях: «Stosunki pokrewieństwa języków ruskich» («Roczn. slaw.», IX, 1921, стор. 23—71) і «Kilka uwag o wspólności językowej praruskiej» (Сб. статей в честь акад. А. И. Соболевского, Л., 1928, стор. 371—377). На його думку, перший значний розпад спільної східнослов'янської мови виявився утворенням з неї двох діалектів: територіально невеликого п і в н і ч н о г о і далеко ширшого обсягом п і в д е н н о г о. Основні риси, які визначили диференціацію цих частин колишньої мовної єдності, він вбачає насамперед у рефлексації в південному діалекті спільнослов'янського **g** як **h**; у частковому збереженні в північному діалекті спільнослов'янських сполучень **tl, dl** у вигляді **kl, gl**; у рефлексації найдавніших ***trъt, *tlъt** у північному діалекті як **trot, tlot** і в заступленні в ньому колишніх груп **š'č', ž'dž'** відповідно **š'x', žj**. В аспекті суто мовознавчому цю концепцію, на нашу думку, навряд чи можна визнати справді обгрунтованою в межах усіх згаданих рис. Не закинемо їй сміливість вихідного припущення, за яким сучасна російська (великоруська) мова в її двох основних наріччях — північному і південному — становить продукт сформування (зближення) пізнішого за час, коли говірки — предки української мови ще перебували в складі масиву східнослов'янських (за Лером-Сплавінським, відмінності між українською і південновеликоруською мовами новіші за відмінності між північновеликоруськими і південновеликоруськими). Саме цієї можливості апріорно відкидати не слід, бо йдеться про часи бурхливих історичних подій і значних переселень мас східнослов'янського населення, мовно ще малодиференційованого і тому великою мірою здатного при відповідних географічних і подібних умовах до перерозподілу (втрати одних і набуття інших) рис саме східнослов'янської мовної системи [2]. Слабі місця концепції Лера-Сплавінського не в цьому.

Найкраще обгрунтованим є його твердження про діалектну диференціацію колишніх **ръ, лъ, рь, ль** між приголосними (**trъt, tlъt**) не в закритому складі, і тут з ним можна погодитись у всьому істот-

---

[1] Ряд характеристик наукового методу О. О. Шахматова див. у «Изв. Отд. русск. языка и словесности АН», т. XXV, 1920, Пг., 1922. Цікаві щодо цього його власні визнання в листуванні з проф. В. Пархоменком («Україна», 1925, № 6, стор. 125—128), особливо в листі від 22.XII 1912 р.: «...Но, конечно, это все гипотезы. Советую относиться к моим предположениям с большой осторожностью. Многие из моих гипотез имеют часто временный характер; это мои рабочие гипотезы, без которых не могу обойтись для дальнейшей работы...».

[2] М. С. Трубецькой, який прийняв концепцію Т. Лера-Сплавінського (див. Einiges über die russische Lautentwicklung und die Auflösung der gemeinrussischen Spracheinheit.— «Zeitschr. f. slav. Phil.», I, 3—4, 1925, стор. 287—319), зазначає серед іншого своєрідний виклик «прихильникам теорії родовідного дерева», який становить ця теорія. Це вірно, але, коли він тут же (стор. 290) додає, ніби теорія Лера-Сплавінського є «власне єдина, що відповідає історичним фактам і стану вивчення текстів», він, гадаємо, дуже перебільшує її справжню цінність.

ному. Наводимо його міркування. Для російської мови характеристичні рефлекси цих груп у вигляді: **ро, ре, ло:** *дрожать, кроха, греметь, кресты, глотать,* для української і білоруської насамперед як **ры, лы**: укр. *дрижати, кривавий, крихітка, гриміти, христити, глитати,* білор. *дрижаць, крывавы, крыха, грымець, хрысциць, глытаць*.

Рефлекси російського типу засвідчені пам'ятками з XII ст. (Поучен. Ефр. Сирина, 1186)[1]. «Оскільки, проте, йдеться тут майже виключно про позицію в початковому складі слова, а, як це переконливо довів О. О. Шахматов (Очерк..., стор. 217 і далі), зникнення слабих зредукованих голосних (półgłosek) у початкових складах було вже на початку XII ст. здійсненим фактом, тому треба вважати за певну річ, що зміна слабих зредукованих на сильні в позиції за **r**, **l** мусила наступити раніше, тобто найпізніше протягом XI ст. У той самий час у решті області руської мови характер слабих зредукованих не зазнав зміни, і наслідком того ці зредуковані зникли одночасно із слабими зредукованими в інших позиціях. По їх зникненні приголосні **r** і **l**, що передували їм, стали складовими **r̥**, **l̥**, що далі зумовило трояке заступлення їх: 1) **ры, лы**, 2) **ыр, ер, ыл**, 3) звичайні **r**, **l**, що кінець кінцем, як правило, зникали... Приклади першого типу виявляються вже в пам'ятках XIII—XIV ст. (Хлібник. список літопису, Луцьке євангеліє); другий тип, здається, далеко новіший, бо не зустрічається в давньому письменстві і відомий лише з сьогочасних говірок; третій засвідчений вже в XIV ст. (Полікарпове євангеліє), але рідкий у пам'ятках так само, як і тепер... Усі три зазначені типи сходять на ту саму основу, спільну для всієї південноруської області (в ширшому значенні цього слова), тобто до зникнення слабих **ъ**, **ь** по **r**, **l**, що не починають слова»[2].

Ці, як зазначено, в основному вірні міркування вимагають лише небагатьох уточнень, а саме: щодо встановленої О. О. Шахматовим хронології випадіння зредукованих голосних у початкових складах, то, як довів І. Фальов (О редуцированных гласных в древнерусском языке.— «Язык и литература», II, вип. 1, Л., 1927, стор. 111—122), з нею справа стоїть далеко не так міцно, як оцінює Т. Лер-Сплавінський. Далі, шлях розвитку груп **trъt**, **tlъt**... у відкритій позиції міг і не перебувати в прямому зв'язку з долею в такій позиції звичайних **ъ**, **ь** і міг по говірках бути іншим, залежним саме від природи плавних, тобто — до якого часу треба відносити набуття зредукованими у відкритих складах у цих групах характеру сильних,— це не треба ставити в щільний зв'язок з долею і часом випадіння звичайних зредукованих голосних. Найважливіша опора для хронології (відносної) в даному випадку лише те, що в час утворення закритих складів **ъ**, **ь** і в групах **trъt**, **tlъt**... підлягли в усіх східнослов'янських говірках тій самій фонетичній тенденції, тобто пере-

---

[1] Точніше, отже, було б сказати — з останньої чверті XII ст.

[2] «Roczn. sław.», IX, 1, 1921, стор. 61—62.

ходові відповідно в **о** і **е**, тимчасом як доля **ъ, ь** в цих групах у відкритій позиції визначилась пізніше і діалектно по-різному.

Історичні міркування, якими оперує Т. Лер-Сплавінський, такі: 1) від найдавніших часів історія знає на Русі два культурно-політичні центри: на півночі Новгород над озером Ільмень, на півдні — Київ, які відповідають двом групам племен, північній і південній; 2) найдавніший літопис (Несторів), якому добре відомий спосіб життя полян, деревлян, радимичів, в'ятичів і сіверян, «не вміє нічого докладнішого оповісти про північні племена — новгородських словін та кривичів, обмежуючись загальним виразом, що жили вони «якъ прочии погании не вѣдуще закона божия»; «очевидно, — міркує Лер-Сплавінський, — про їхні звичаї та спосіб життя не багато в той час знали в Києві, і це дозволяє гадати, що зв'язок тих племен з Києвом був тоді дуже слабкий»[1]. Навряд про ці міркування можна сказати, що вони не залишають місця сумнівам. Друге означає тільки те, що київському літописцеві справді було відомішим територіально ближче до нього, хоч і про південні племена, крім рідних йому полян, він говорить не набагато більше, ніж про далеких жителів Півночі. Щодо першого міркування — про два найдавніших центри східного слов'янства, то воно в аспекті мовознавчому має лише відносне значення: міста-центри створюються і міцніють, насамперед, з причин економічних і набувають політичного значення далеко не в прямому зв'язку з моментами етнічно-мовного характеру, і навіть за доби ще виразної племінної подрібненості і відповідно племінних зв'язків справа великою мірою стоїть так само або близько до цього.

Цілком переконливо концепцію Т. Лера-Сплавінського та М. С. Трубецького, який в основному висловився на її користь у згаданій статті «Einiges über die russischen Lautentwicklung und die Auflösung der gemeinrussischen Spracheinheit», піддав критиці проф. А. М. Селищев у статті «Критические замечания о реконструкции древнейшей судьбы русских диалектов» («Slavia», VII, 1, 1928, стор. 33—43).

З його аргументів найбільше важать такі (оминаємо справедливі загальні закиди методології Трубецького, який оперує досить довільно абстрактною «мовною системою», проходячи повз реальні факти).

А. М. Селищев заперечує довідність припущення, ніби перехід **g** в **γ** — явище вже праслов'янської доби. Він слушно запитує з приводу цієї думки, чому, наприклад, не віднесено, якщо робиться таке припущення, до праслов'янської доби також переходу носового **o** в **u**, репрезентованого групами руською, чехословацькою та сербохорватською. Наводячи з різних слов'янських мов абсолютно переконливі докази неодночасовості зміни **g** в **γ**, Селищев твердить: «Нет, процессы в области носовых гласных и в изменении **g** в **γ**, как и некоторые другие одинакового содержания процессы, прохо-

[1] «Roczn. slaw.», IX, 1, 1921, стор. 63—64.

дили в отдельной жизни славян. g > γ пережито предками малорусов, белорусов и южных великорусов независимо от сходных переживаний предков чехов, верхних лужичан и словенцев» (стор. 35). Він прямо не висловлюється у питанні, як дивитись на γ у східнослов'янських говірках: чи припускати і для нього спільну, умовно кажучи, українсько-білоруську історію або ж і тут зважати на можливість незалежного розвитку. Проте досить певне враження від його зіставлення часткових явищ переходу g > γ у північноросійських говірках з повним переходом g у γ в інших східнослов'янських мовах і діалектах, що їхній зв'язок він відповідно до факту сусідства уявляє як безпосередній і це явище як пережите спільно. «Таким образом,— пише він,— различие между русским югом и юго-востоком, с одной стороны, и севером, с другой, заключается в интенсивности процесса g > γ. Следует принять во внимание и степень интенсивности этого процесса в группе малорусско-белорусской, с одной стороны, и в группе южновеликорусской — с другой: процесс g > γ > h действовал более интенсивно и начался, может быть, раньше в группе малорусско-белорусской, при малор.-белор. h сравните стадию, представляемую южными великорусами: γ и на юго-западных окраинах h» (стор. 36) [1].

Серйозними є закиди А. М. Селищева щодо думки Т. Лера-Сплавінського, запозиченої від О. О. Шахматова, ніби **tl > kl**, **dl > gl** є справжньою ознакою північного наріччя. Насамперед, він справедливо зазначає, що **кл**, **гл**, які нібито свідчать про таке збереження, відомі лише з Псковської області і тільки в трьох прикладах, мабуть, з інших північних місцевостей. З двох прикладів О. О. Шахматова не морфологічного порядку він влучно відводить *жагло,* як слово, корінь якого *-жег-* (пор. діал. *жегало, жегло* «гартоване залізо» і споріднені діалектні слова: *жегать* «палити», «жалити» і т. ін.; відповідне утворення відоме й болгарській мові — *жегло, жегъл* «кілок, що з'єднує верхню частину ярма з нижньою, щоб віл не міг вийняти голову») [2]. Щодо форм минулого часу типу *привегли* < **приведли, сустрѣкли* < **сѫстрѣтли* можна також погодитись з міркуванням А. М. Селищева: «Даже в том случае, если **гл**, **кл** не представляют новообразований (*ведли* > *вегли* вм. *вели* под влиянием *вед-у*, *-ешь*...), а идут издавна, то следует не забывать, что Псковская область не представляет типичной северной группы: это окраинная северо-западная группа, в ней отразились некоторые элементы другой языковой группы, литовской; может быть, как полагал А. А. Шахматов, среди псковских севернорусских славян

[1] Міцно, всупереч цим міркуванням, на позиції визнання колишнього спільного життя слов'янських мов (говірок) із переходом g > γ (h) стоїть М. Дурново (Несколько замечаний к вопросу об образовании русских языков.— «Изв. по русскому языку и словесности АН СССР», 1929, т. II, кн. 2, стор. 713 і далі). Вважаємо його аргументи проти наведених А. М. Селищевим малопереконливими.

[2] До цього ж: Ю. Ю. Трусман (Этимология местных названий Витебской губернии, Ревель, 1897, стор. 331) — «*Жаглово,* с. Полоц. XVI в., др.-р. *жагало, жегало, жаглица, жаглы, жало, жегло* — то, что жжет (колет), напр., крапива, пчелы, мухи и т. п., ср. русс. *жечь*».

при каких-то обстоятельствах растворились группы лехитские. Отличались псковитяне от других севернорусов (от новгородцев) и по виду своему: путешественнику XV в. они напоминают собою литовцев» (стор. 37—38).

Факти, що стосуються «північноруського» переходу **tl > kl, dl > gl**, отже, сумнівні такою мірою, що на них навряд чи можна базувати справді серйозні висновки.

Що північноруські **trot**, **tlot** із колишніх **trъt**, **tlъt** мало що доводять на користь концепції Т. Лера-Сплавінського, бо, за всіма ймовірностями, вони є порівняно пізніми рефлексами цих груп, засвідченими вже в історичний час, було зазначено вище. Важить у цьому питанні теоретично цілком імовірний зв'язок долі **ъ̂, ь̂** (за термінологією О. О. Шахматова, «напружених») з долею звичайних **ъ, ь** у закритому складі, а ареал **tryt, tlyt** із **trъt, tlъt,** вужчий за **о < ъ** (пор. **tryt, tlyt** також із **trьt, tlьt**), робить цілком правдоподібним розуміння, що перехід **trъt > tryt, tlъt > tlyt** (можливо, через проміжну стадію **tr̥t, tl̥t**) відбувався пізніше за перехід **ъ > о**, тобто близько XIII—XIV ст.[1]

Про перехід **š'č'** у **šx'(š'ch')** і **ž'dž'** у **žj** як північноруську рису, припущений Шахматовим і за ним і Лером-Сплавінським, див. вище.

Можна погодитись, з другого боку, з Лером-Сплавінським, коли він не пристає на пропозицію — додати до своїх аргументів на користь розрізнення двох первісних груп східнослов'янських говірок ще й таку північну рису, як різні типи плутання **č** : **c**. Хоча ця риса, безперечно, дуже давня і засвідчена вже Мінеєю 1095 р., визнати її типовою для північноруського наріччя не можна, як справедливо вважає Лер-Сплавінський, вже через те, що вона й у пізніші часи загальною для руської Півночі не була, а до того, за всякою правдоподібністю, ця риса за походженням не руська, а засвоєна від зрусифікованих племен [2].

Якщо, як зазначено, гіпотеза саме біфуркації первісної східнослов'янської єдності з лінгвістичного погляду не може вважатися доведеною, треба зважити на її суто історичну ймовірність.

З приводу оцінки Лером-Сплавінським історичних даних зазначимо таке.

Не треба за враженням від двох перших відомих центрів давньоруської державності забувати, що за відомостями літопису та ін-

[1] Не бачимо переконливих підстав уважати, що доля **ъ, ь** після **r, l** була паралельна долі **ъ, ь** перед **j (i̯)** — позиції, де **у(ы), і**, може, хронологічно передували російським **о, е**, виниклим з них, а не безпосередньо з **ъ, ь**.

[2] Переконливим є й зауваження Лера-Сплавінського відносно північноруських явищ типу «мазурування» — заступлення **š** звуком **s** тощо («Roczn. slaw.», IX, стор. 52—54), але в розгляд їх, як безпосередньо не пов'язаних з нашою темою, зараз не входимо. Слід зазначити тільки, що його сумніви, раніше висловлені з серйозними аргументами М. Фасмером («Roczn. slaw.», VI, 210—212), з приводу підказаного давньоруським літописом твердження, ніби «радимичи и вятичи отъ ляховъ», що стало за основу гіпотез Шахматова про польський вплив на певні давньоруські говірки, видаються нам досить обгрунтованими.

ших (іноземних) джерел раз у раз просвічує наявність у Давній Русі впливових центрів також поза Києвом і Новгородом. Є досить серйозні підстави думати, що ці центри, принаймні певною мірою, були пов'язані, крім усього іншого, із давніми племінними угрупованнями. Старе церковне подрібнення на єпископства, надто митрополії, теж, мабуть, мало деякий зв'язок з цими угрупованнями. Другий київський митрополит, що помер 1008 р., Леонтій називався Переяславським і Руським. 992 р. було встановлено [1] шість єпископств, з яких більшість на півдні: північні — Новгородське і Ростовське, південні — Київське, Володимиро-Волинське, Білгородське і Чернігівське. Руський Захід, як бачимо, в цей час не заявляє своїх окремих прав, а Північ сприймається досить загально. Пізніше спостерігається дальше подрібнення — є вже єпископства Юр'ївське, або Пороське (на ріці Рсі, Росі), Переяславське, Туровське, Холмське, Полоцьке і Тмутараканське. Перед самою монголо-татарською навалою руська церква становить вже вісімнадцять єпископств, із них додатково до попередніх південно-західні — Галицьке і Перемиське (Перемишльське) [2]. Мабуть, і ці церковні одиниці не становили собою поділу Руської землі (в широкому значенні слова), що відповідав би повною мірою її справжньому етнографічному і, треба думати, разом із тим мовному (точніше — говірковому) подрібненню, але в загальних рисах цей поділ, імовірно, крім самої політичної впливовості відповідних земель, заховував за собою дещо від давніх племінних традицій.

Т. Лер-Сплавінський знову повернувся до питання про розпад східних слов'ян, на цей раз рясно використовуючи, крім мовознавчих, археологічні та історичні дані, в своїй невеличкій, але змістовній, з настановами на популярність викладу, книжці «Początki Słowian» (Краків, 1946 [3]). Цілком правдоподібно зникнення колишньої назви східних слов'ян *анти* у візантійських джерелах з початку VII ст. він ставить у зв'язок з історично безсумнівною появою на території їхнього поширення аварів, які в другій половині VI ст., пройшовши Чорноморське узбережжя, оволоділи наддунайськими землями аж по дугу Карпат та східну область Судет і відсунули східних слов'ян з наддунайсько-чорноморських країв у північно-західному напрямі. Лінгвістичні дані, які підтверджують таке припущення, Лер-Сплавінський справедливо ж вбачає у тому факті, що разом з ознаками колишньої щільної близькості східнослов'янських мов з південними, виявляються, імовірно, пізніші ознаки, що зближують східнослов'янські мови саме з західнослов'янськими

[1] Як твердив М. О. Максимович (ці відомості, імовірно, вимагають поправок і уточнень).

[2] Див. М. А. Максимович, Собрание сочинений, III, 1880, стор. 377. Де в чому одмінні,— що в даному разі не має принципіального значення,— і, мабуть, точніші відомості подаються Н. Ф. Лавровим у книзі «История культуры древней Руси. Домонгольский период. II. Общественный строй и духовная культура», 1951, стор. 102 і далі.

[3] Biblioteka studium słowiańskiego U. J., s. B, № 1—4. У книзі використано чималу західноєвропейську літературу.

і є, мабуть, відбиттям нових історичних умов — територіального пересування східних слов'ян на північний захід і певного зближення їх, отже, з західною галуззю слов'янства. Найважливіша з таких ознак — рефлексація найдавніших слов'янських ***ort**, ***olt** на початку слова залежно від інтонації: **ro**, **lo** (**ło**) при циркумфлексовій (спадній довгій): рос. *рост,* укр. *ріст,* род. одн. *росту:* пол. wzrost, чес. růst, род. одн. rostu: ст.-сл. **растъ**, серб. *ра̑ст;* рос. *локоть,* укр. *лікоть:* пол. łokieć, чес. loket: ст.-сл. **лакъть**, серб. *ла̑кат;* **ra**, **la** (**ła**) при акутовій: рос. *лакомый,* укр. *лакомий:* пол. łakomy, чес. lakomý: ст.-сл. **лакомъ**, серб. *ла̏ком;* заст. рос. *рамя* «плече»: пол. ramię: заст. чес. rámě (з довготою як закономірним для чеської мови рефлексом акутової інтонації): серб. *ра̏мо.*

Міграційні рухи східнослов'янських племен,— гадає Лер-Сплавінський,— спричинені навалою на них аварів, мали, імовірно, викликати серед них значні територіальні та діалектні перегрупування. До останніх він відносить згадану рису **tl > kl**, **dl > gl** у частині північноруських говірок і південноруський перехід **о**, **е** в закритих складах кінець кінцем в **і**, перехід, який він ставить у зв'язок з доісторичним зіткненням частини майбутнього східнослов'янського масиву — південноруської групи з лехітськими мовами (власне, з польською). Наш погляд на першу рису викладений вище. Питання про другу торкнемося нижче, зупиняючись на питаннях про існування чи відсутність прямих давніх зв'язків української мови з іншими слов'янськими, крім східних.

Свою концепцію виразного первісного поділу східних слов'ян на дві групи: меншу — північну, історичним продовженням якої є сучасне північноросійське наріччя, і більшу — південну, що має нащадків у мовах українській, білоруській та в південноросійському наріччі, Лер-Сплавінський підтримує, наводячи на цей раз, крім міркувань мовознавчого характеру, ще й дані археології, не використані ним у згаданій вище статті. Надає він, як і раніше, великого значення свідченням Несторового літопису, з яких робить і тепер висновок про те, що літописцеві більш-менш добре відомі були лише племена, які перебували в певному стосунку з Києвом і між собою (племена, як він міркує, однієї територіально, культурно і говірково близької групи), і тільки в загальних рисах останній уявляв собі те, що стосується північних племен (другої групи, центром якої був Новгород Великий). Цей стан Лер-Сплавінський відносить до часу «від світанку історії приблизно до XI—XII ст.».

Археологічні дані, що на них Лер-Сплавінський базує свою теорію найдавнішої східнослов'янської біпартиції (поділу на дві частини) [1], такі: «...Поширення культури ямних поховань (пшеворської групи) вже в II та III ст. нашої ери відбувалось у напрямі на Схід двома шляхами: один, вужчий, йшов по північній стороні прип'ятських багон понад басейном верхнього Німану на Білорусь; другий,

[1] За його виразом, «яким давнім є цей поділ руських племен на дві групи, не можна сказати напевно, але річ правдоподібна, що він сягає початків їх експансії на Схід» (стор. 51).

значно ширший, по південній стороні цих багон через Волинь та Поділля на Україну та Чорне море. Першим із цих шляхів рухались на північний схід племена, що ввійшли до складу північноруської групи, тобто предки кривичів та новгородських словінів, другим — у східному та південно-східному напрямі йшла решта східнослов'янських племен, що становили південноруську групу». Зараз же за цими міркуваннями Лер-Сплавінський, проте, додає: «Незважаючи на те, що мовні одмінності між цими двома групами були досить великі, зв'язок їх між собою мусив бути ще в половині XII ст. досить міцним, оскільки в цей час ще виявлялись фонетичні зміни, що охоплювали усю руську область, як насамперед процес зникнення так званих слабих напівголосних («єрів») та деякі нові явища будови граматичних форм (як, наприклад, поширення закінчень дав. відм. мн. на **-am**, орудного на **-ami** і місцевого на **-ach** у іменників чол. та середн. роду і т. ін.), що перейшли навіть половину XIII ст.» (стор. 51).

Зміну колишньої біпартиції східнослов'янської мови пізнішим розподілом на три великі групи Лер-Сплавінський уявляє собі в основному так. Найдавнішою фонетичною рисою, що її географічне поширення не збігається з колишньою біпартицією, він справедливо вважає рефлексацію **ѣ** як **i͡e** > **і**.

Для хронології цього процесу, на його думку, показові свідчення пам'яток XI ст. У смузі трохи на північ від південноруської території звуження **ѣ** виявляється протилежна тенденція — перехід **ѣ** в **е**, типовий для більшості говірок білоруських і південноросійських. Це явище датується першою половиною XIII ст.

Другу рису, що характеризувала розпад відносної єдності південноруської групи, Лер-Сплавінський убачає в подовженні та звуженні голосних **о** і **е** в складах, за якими відпали або випали зредуковані голосні (**ъ, ь**). Початок цього процесу він, згідно з пануючою думкою лінгвістів, відносить до XII ст. Як на третю, що відбулась протягом XIII ст., він указує на ствердіння приголосних у позиції перед **е** та **і** (*тебе, тихо:* рос. т'эб'а, т'ихо) і робить загальний висновок: «Таким чином, під кінець XIII ст. викристалізувалась мовна спільність малоруська, чи українська, що зросла в цілому на основі південної частини давнішої діалектної південноруської групи» (стор. 51—52).

Одночасно з виробленням основних рис, характеристичних для української мови, як вважає Лер-Сплавінський, північна смуга давньої південноруської групи переживала інші фонетичні зміни, що вже не переносились на українську територію і тому сприяли поглибленню розриву між мовним масивом українським і рештою східноруських говірок. Серед таких змін автор надає більшого значення: 1) переходові **ě** в **е**, який він уявляє собі як такий, що виник на теперішній білоруській території і лише поступово, поширюючись на схід, охопив область сучасного південноросійського наріччя і, поширюючись на північний схід, проник на територію мішаних середньоросійських говірок, де став загальним лише протягом

XVIII ст. Майже одночасно з кінця XIII ст. або з початку XIV ст. стала поширюватись інша риса — акання, вихідний пункт якої лежав на сході — на теперішній південноросійській території, звідки відносно швидко (протягом XV ст.) вона охопила північно-західну частину давнішої південноруської групи — теперішню область білоруської мови.

«Проте (wreszcie), — зазначає Лер-Сплавінський (стор. 53), — у той самий час, тобто протягом XIII ст., з'являються також перші вияви фонетичних змін, що пов'язують північно-східну частину колишньої південноруської групи [тобто теперішню південноросійську область] з говірками первісної північноруської. Найдавнішою рисою цього роду є рефлексація колишніх **у** (**ы**) та **і** перед **j** відповідно в **о** та **е** (рос. *мою* : пол. myję; рос. *шея:* пол. szyja тощо). Перші прослідки цієї зміни з'являються в пам'ятках з другої половини XIII ст., але тільки протягом XV ст. можна вважати це явище загальним на всій території сучасних великоруських наріч».

Припущення Лера-Сплавінського про час стверділня приголосних перед споконвічними **е** та **і** базується, гадаємо, на досить хистких даних.

Щодо ствердіння приголосних перед **и**, то приклади цього явища, як зазначено вище, ще навіть для XIV ст. більш-менш сумнівні, і те, що досі наводилось з пам'яток, у кращому разі можна розглядати як перші прояви можливо тільки діалектних (говіркових) тенденцій. Немає жодної певності, що ствердіння приголосних перед **е** належить до того ж часу, що й ствердіння перед **и** (**і**); порівняно з сучасним ареалом першого явища воно, може, далеко давніше. Імовірно, до того, що ствердіння приголосних і перед **е**, і перед **и** (**і**) відбувалось неодночасно для всіх попередніх приголосних, а зумовлювалось їх фізіологічною природою (як аналогію пор. сучасні словацькі факти).

З другого боку, Лер-Сплавінський іноді схильний явища, що за своєю природою можуть порівняно легко здійснюватись самостійно (паралельно) в окремих мовах або переходити з однієї мовної області в іншу, відносити до сивої давнини і вбачати в цих часах спільні зародки фонетичних рис пізнішої доби, наявних у двох або кількох мовах. Так виглядає, як вже зазначено, його припущення про **h** із **g** у слов'янських мовах, зокрема в українській і білоруській [1].

Не менш хисткі і можуть дати, гадаємо, привід для дуже несхожих між собою тлумачень і археологічні дані, що їх навів учений. Нам здається, що Лер-Сплавінський вичитує з них більше, ніж вони можуть дати за самою своєю суттю, і ті сумніви відносно обов'язковості пов'язування такого роду матеріалу з мовним, які в свій час висловлював О. О. Потебня з приводу книги П. Г. Житецького «Очерк звуковой истории малорусского наречия» (К., 1876), зберіга-

---

[1] Пор. ще його статтю «O dialektach prasłowiańskich».— Sborník prací I. Sjezdu slovanských filologů v Praze, 1929, s. II, Přednášky, 1932, стор. 584.

ють свою силу і в даному випадку (відповідні висловлення О. О. Потебні цитовано вище з приводу найдавніших східнослов'янських племінних відмінностей).

Концепція проф. Р. І. Аванесова, викладена в статті «Вопросы образования русского языка в его говорах» («Вестник Московского университета», 1947, № 9), цікава більше своїми настановами, ніж власне лінгвістичною аргументацією та висновками. Усунувши з неї те, що становило, мабуть, лише певну данину вимогам часу маррівського «аракчеєвського режиму», коли стаття здавалась до друку, можна як найбільш важливе зазначити в ній з того, що стосується питань про давні українсько-білоруські зв'язки та набуття південноруськими говірками українських особливостей,— кілька цікавих моментів.

1. Р. І. Аванесов справедливо зазначає,— справедливість цього розуміння грунтується на відомому положенні радянського мовознавства, що мову і закони її розвитку можна глибоко усвідомити і пояснити лише за тієї умови, коли вона вивчається в нерозривному зв'язку з історією народу — творця і носія цієї мови, що надійні висновки в питаннях генези діалектів можна здобути лише шляхом зіставлення висновків з мовознавчих даних, опрацьованих порівняльно-історичним методом, із свідченнями історії. «Только полное взаимное проникновение,— пише він,— сравнительного изучения языков и диалектов в языкознании и изучения истории народа может вскрыть историю языка, пережитые языковые процессы наиболее близко и адекватно действительности» (стор. 112—113).

2. Вірно докоряє він О. О. Шахматову, що останній, будуючи свої діалектологічні висновки, майже не звертається до історії староруських земель та князівств епохи феодальної роздробленості, до рухів у них населення та ін., тобто до питань, що мали першорядне значення в історії формування російської мови в її говірках. Вірно зазначає Р. І. Аванесов і те, що цього не можна вважати методологічно правильним, бо сучасні східнослов'янські говірки становлять безпосереднє продовження говірок пізньої феодальної формації, а частково навіть пізнішої капіталістичної і не сягають прямо племінних діалектів доісторичної доби (стор. 113).

3. Р. І. Аванесов пристає, і теж, гадаємо, вірно, на думку, ще 1894 р. висловлену письмово акад. І. В. Ягичем О. О. Шахматову з приводу його статті «К вопросу об образовании русских наречий»: «Вероятно ли предположить, что когда-то в очень древнее время существовали три группы и только, без постепенных переходов, без посредствующих звеньев?.. Кажется, что дальнейшее изучение должно будет допустить не три только, а гораздо больше групп» (стор. 123).

4. Далі, Р. І. Аванесов займає скептичну позицію щодо можливості науковими методами, які є в нашому розпорядженні, відтворити не тільки обличчя та територіальний розподіл східнослов'янських діалектів доби первіснообщинного ладу, а й діалектів IX—X ст. «Можно думать,— пише він,— что изоглоссы в это время

проходили самым прихотливым образом, и они почти не восстановимы, поскольку они никогда не были стабильны и тверды сколько-нибудь продолжительное время, а затем были полностью стерты позднейшими объединительными процессами» (стор. 124).

Скептицизм Р. І. Аванесова, як і багатьох інших, має в даному разі під собою досить серйозні підстави, але деякі уявлення, що наводяться ним на обгрунтування такого погляду, нам видаються непевними. З приводу них варт сказати кілька слів.

Важко пристати на думку Р. І. Аванесова, ніби серйозне значення для зміни колишніх (староруських) говірок, поряд із рухами (пересуваннями) великими родоплемінними спілками, мали також далеко більшою мірою пересування дрібними групами, окремими сім'ями та поодинці. Застосування до мовних фактів цієї запозиченої від С. М. Середоніна (Историческая география, Пг, 1916) констатації навряд чи можна виправдати аналогіями з тим, якими звичайно бувають мовні результати вливання поодиноких невеликих груп і, поготів, одиниць у більш-менш суцільні говірки спорідненого типу. Адже, як правило, ці впливи близькі до нуля. Довільними, не побудованими на будь-яких доказах, треба визнати твердження, що подаються Р. І. Аванесовим навіть не як припущення: «Преобладающим языковым процессом этой эпохи является членение, распадение племенных диалектов на большее их количество, но рядом с этим имеет место и объединение племенных диалектов». Припущення можливе, але цілком гіпотетичне.

5. Для доби, що безпосередньо передувала історичному часові, Р. І. Аванесов приймає відоме розрізнення східнослов'янських говірок: 1) говірки з наявністю проривного **г** і без розрізнення звуків **ц** і **ч** («цокаючі»); 2) говірки з проривним **г** і з розрізненням **ц** і **ч**; 3) говірки з фрикативним **г** (γ) та з розрізненням **ц** і **ч**. Припускає він, що останні та перші (для перших, на його думку, не виключено, що частина говірок словін мала губно-зубне **в**) мали губно-губне **в** (**w**). При цьому він підкреслює, що «надо иметь в виду, что это не «группа говоров» и тем более не «типы говоров» (их могло быть больше, они могли быть другими, но их за отсутствием данных мы не можем восстановить), а лишь диалектные черты, которые могут быть возведены к интересующей нас эпохе и которые впоследствии дали «тон» и возобладали на соответствующих территориях...» (стор. 126). Останнє роз'яснення належить, проте, до тих дуже розпливчастих, що більше свідчать про загальну непевність у речах, про які йдеться, ніж про справді корисні міркування методологічного порядку.

З приводу ж попередніх припущень можна лише повторити сумніви, які виникали в нас при обговоренні гіпотез О. О. Шахматова. Звідки відомо, що на світанку руської історії хоча б діалектно **г** вже звучало як γ (**h**), а не повністю ще зберігало свій проривний характер? Припущення базується лише виключно на пізнішому стані речей, отже, в нашому розпорядженні лише відносна доказовість міркування про те, що фонетична риса великого поширення звичай-

но буває разом із тим рисою глибокої давнини. Чи так справа стоїть завжди — це ще становить питання. Принципово те саме, що про **г** : γ, доводиться сказати й про **v** : **w**, з тим лише додатковим зауваженням, що з погляду порівняльно-історичного губно-зубне **v** може взагалі у тих слов'янських мовах і діалектах, де цей звук існує, бути пізнішим проти **w**, ближчого нащадка індоєвропейського ***u̯** (тобто нескладового **u**).

6. До IX—X ст. у згоді з історичними даними Р. І. Аванесов відносить зростання сталості східнослов'янського населення — «племен» на окремих місцях і ставить цей факт у зв'язок з розкладом первіснообщинного ладу і з переходом до класового суспільства (стор. 126).

7. Роль утворення Київської держави Р. І. Аванесов уявляє цілком за О. О. Шахматовим, якого він і цитує, як історичну подію (точніше — як низку подій), що мала своїм результатом культурне об'єднання всього східного слов'янства. Вплив цього об'єднання в перший період існування Київської держави, імовірно, стирав етнографічну та діалектну відокремленість племен, які розійшлися по великій східнослов'янській території, та гальмував під час розквіту цієї держави утворення нових діалектних рис у мові населення. «Киевское государство,— цитує Р. І. Аванесов О. О. Шахматова,— подобно другим дофеодальным государствам было недолговечно. Огромная территория с разнообразным по экономическим, этническим и культурным признакам населением, объединенная властью Киева, рано стала обнаруживать тенденцию к распаду... К середине XII ст. (особенно во второй половине его) процесс укрепления и обособления новых политических центров, с одной стороны, и ослабления Киева, с другой, пошел настолько далеко, что Киев окончательно, навсегда не только перестал быть стольным городом большого, хотя и непрочного государства, но оказался не первым среди городов других княжеств». До цього, «историческая жизнь Древней Руси не удержалась на первоначальной территориальной базе, сдвинулась к северу и северо-востоку, северо-западу и западу, постепенно теряя прежнюю ориентировку на юг, и стала группироваться вокруг нескольких новых центров, имевших уже не общерусское значение, как Киев, а местное». Перехід від первіснообщинного ладу до класового суспільства, міркує Р. І. Аванесов, мав своїм мовним виявом насамперед все більш зростаючу сталість діалектів на певній території. На зміну несталим племінним діалектам з'являються діалекти певних областей з тяжінням до певних центрів. Цій тенденції відповідає поступова втрата колишніх племінних назв і заступлення їх «міськими», за назвами головних міст: замість «словін» з'являються *новгородці,* замість «в'ятичів» *рязанці* та ін.

Якщо обласницькі тенденції, як гадає Р. І. Аванесов, не дістають широкого розвитку в початковий період Київської держави, затримуючись доцентровими процесами, то вони підсилюються в період занепаду Київської держави, з початку XII ст., особливо, з його другої половини. При цьому він враховує також можливість,

що доцентрові процеси раннього періоду Київської держави викликали ряд мовних процесів, спільних для всіх східних слов'ян, хоч «большая часть диалектных различий, развившихся в старший период, продолжала сохраняться».

Нові діалектні риси періоду феодальної роздробленості нашарувалися на давні діалектні риси, які відповідали давнім племенам, причому натурально, що нові діалектні відмінності (часу феодальної роздробленості) і давні (племінні) мають різні території поширення.

Свої міркування цього характеру Р. І. Аванесов завершує вказівкою на дані пам'яток. «К этому времени достаточно четко, в том числе (sic!) по данным письменных памятников, выделяются говоры новгородский, галицко-волынский, смоленско-полоцкий. Менее четко, но все же выделяются по письменным памятникам говоры киевский и ростово-суздальский. К несколько более позднему времени относятся памятники несомненно псковские, но часть извлекаемых из них особенностей безусловно может быть отнесена к древнему псковскому говору рассматриваемой поры» (стор. 129).

З приводу останніх міркувань зазначимо таке. Нам здається, насамперед, перебільшеним уявлення Р. І. Аванесова про роль консолідації Київської держави саме в мовному аспекті: суто політичні фактори зовсім не такі впливові відносно діалектів і мов, як може видаватись тим, хто виходить у цих питаннях з апріорних міркувань.

Далеко впливовіші в мовно-діалектному відношенні економіко-побутовий контакт та колонізаційні рухи населення; отже, в основному має йтися саме про них.

Для часу, в який літературна мова не мала та й не могла мати будь-якого впливу на суспіль неписьменне населення, роль інтеграції, зумовлюваної політичними моментами і впливом міст, дуже мала, якщо не зовсім дорівнює нулеві в селах — можливих носіях діалектної диференціації.

Р. І. Аванесов виходить з припущення, що «эпоха предысторическая характеризовалась многочисленными, но весьма близкими друг другу племенными диалектами, вероятно, не образующими больших, цельных в территориальном отношении компактных групп» (стор. 129). Якщо так, то, звичайно, інтеграційні чинники стають майже нецікавими для нас щодо цього віддаленого часу: ми стоїмо в усьому істотному, як би її не називати, перед справжньою мовною єдністю східних слов'ян, подрібнення якої позбавлене ще всякої виразності і характеризувалось, мабуть, переважно або, може, тільки дрібними ваганнями фонетичного і лексичного характеру. «Многочисленность» східнослов'янських племінних діалектів при цьому залишається ніякою мірою не обов'язковою гіпотезою, хоч імовірно, що деякі риси певного діалектного подрібнення мали супроводжувати побутове (ентографічне) подрібнення принаймні кількох староруських племен.

8. Протягом XII ст., з ослабленням Києва і відокремленням земель, як вважає Р. І. Аванесов, відбуваються процеси диференціа-

ції в мові східних слов'ян. Загальне перенесення історичного життя Давньої Русі на північ, північний схід, північний захід і захід, що виявляється серед іншого відповідними рухами населення, дає за себе знати появою нових діалектних відмінностей. Щодо відомого найважливішого явища східнослов'янської фонетики цього часу — падіння зредукованих голосних Р. І. Аванесов справедливо зазначає в згоді з усталеними поглядами: «...Хотя падение редуцированных и было общим процессом, но имело место не вполне одновременно по всем говорам: оно прошло по времени с юга и юго-запада на север и северо-восток. Хотя среди последствий падения редуцированных было много общего для говоров всех восточных славян, однако среди них были также весьма существенные процессы, пережитые лишь отдельными частями восточных славян и давшие начало важнейшим диалектным особенностям...». Констатуючи для цієї доби помітне виділення двох протилежних зон: з одного боку, півдня та південного заходу, і з другого,— північного заходу, північного сходу, він зазначає, що «говірки кожної з цих зон переживають деякі досить важливі новотвори, які не переходять на іншу», і те, що окреме місце належить у даному відношенні заходові (Смоленській та Полоцькій землям), «головним чином, завдяки тому, що туди не доходять новотвори ні тієї, ні другої зони». Найхарактерніша фонетична риса першої зони — подовження і потім дифтонгізація **о** та **е** в нових закритих складах; для другої зони Аванесов встановлює «у цей же приблизно час падіння глухих і остаточної втрати давніх акцентно-інтонаційних відношень» появу **о** закритого (ô) або дифтонгічного на місці давнього **о** під висхідним наголосом (*вуол'а, вору͡онa*) (стор. 130). Щодо специфічності українського подовження — дифтонгізації **о**, **е** він додержується, проте, того погляду, що «цю рису не можна вважати для XII—XIII ст. українською в сучасному значенні цього слова, оскільки вона охоплювала також південну та південно-західну зони території сучасної білоруської мови на відміну від решти території сучасної білоруської мови...». Ці міркування, може, більш-менш близькі до історичної дійсності, але викликають разом із тим сумніви, без усунення яких за ними немає повної доказовості. Насамперед, як уже зазначено вище, навряд чи диференційні тенденції давньоруської мови відбили, принаймні такою мірою, як гадає Р. І. Аванесов, долю київської державності: умови падіння та вокалізації в закритих складах зредукованих голосних дуже близькі в ряді слов'янських мов незалежно від історичної долі відповідних народів. Якщо пересунення значних народних мас на захід, північ та ін. могло бути впливовим фактором у їх мові, то це мало виявитись саме на територіях, куди пересунулись ці маси, а не там, де вони залишились (південь).

Чи справді південна та південно-західна зони пізніших білоруських говірок були охоплені тими ж подовженням та дифтонгізацією **о**, **е** в закритих складах, що становлять таку виразну особливість пізнішої української мови? Хто встановив час, коли ця риса, судячи з її ареалу первісно саме українська (південноруська), охопила й

білоруські говірки? Чи не могло це бути в час, значно пізніший за XII—XIII ст.? Концепцію Р. І. Аванесова могли б у даному разі підтримати тільки докази історично-мовні, а саме — коли б пощастило довести, що новий ѣ характеризує не лише галицько-волинські і споріднені з ними пам'ятки, а й пам'ятки XIII ст. з південнобілоруської території. Він мав би, отже, серйозні аргументи на користь свого припущення, якби міцніше стояла згадана вище здогадка А. Ю. Кримського, підтримувана І. С. Свенціцьким, про те, що «Житіе Саввы Освященного» не південноруська («українська») пам'ятка, а «білоруська». Але доказів цього положення А. Ю. Кримський не залишив, не подає їх і І. С. Свенціцький, а підтримати це положення на підставі даних, наведених у розвідці О. Колесси, на нашу думку, не можна.

У міркуваннях Р. І. Аванесова не знайшли собі застосування фактичні дані української діалектології, насамперед щодо рефлексації е в ненаголошених закритих складах.

Те, що він говорить з приводу акцентно-інтонаційних рис, не є досить певним, оскільки при цьому зовсім обминається факт відбиття в українських повноголосних формах давньої новоакутової інтонації і питаня про час її діяння.

9. «Смоленская и Полоцкая земля...,— зазначає далі Р. І. Аванесов (стор. 130),— не переживают ни того, ни другого новообразования. В то время, как первой зоне свойственно *нуос* и *вол'а*, а второй *нос* и *вуол'а*, в говорах Смоленской и Полоцкой земель господствуют произношения *нос* и *вол'а*: об этом свидетельствуют данные современного белорусского языка (кроме юго-западных говоров), и примыкающих к ним южновеликорусских говоров. Однако из тех же данных, а также из показаний письменных памятников Смоленской и Полоцкой земель можно извлечь указание на одно новообразование, пережитое на западе: раннее изменение ê в е открытое, в то время как у остальных восточных славян сохраняется ê (е закрытое), рано изменившееся, впрочем, в южной зоне в дифтонг ие».

«Таким образом,— робить висновок Р. І. Аванесов,— в эту эпоху в чисто структурном отношении «украинская» и «великорусская» зоны выделяются уже достаточно четко. Белорусская зона выделяется слабее: север территории современных белорусских говоров мало отличается от соседних «севернорусских», юг и юго-запад в диалектном отношении принадлежат к примыкающим с юга говорам первой из указанных выше зон» (стор. 130—131).

Серед іншого, на думку Р. І. Аванесова, «четко выделяются говоры Турово-Пинского княжества, Черной Руси (т. е. земель потомков дреговичей и древлян), а также далее на запад, юг и юго-запад, как говоры, имеющие γ, различающие **ц** и **ч**, не развившие **ô** или **уо** на месте **о** под восходящим ударением и развившие, напротив, весьма специфическое явление — удлинение **о** и **е** в новых закрытых слогах» (стор. 131—132). При цьому робиться відповідальна в методологічному аспекті примітка: «Говоры этой громадной зоны, положившие начало всему многообразию современных украинских

диалектов, а также юго-западным белорусским говорам, не были однородными уже в описываемую эпоху: они уже тогда имели существенные частные отличия» (стор. 132). Свої останні припущення Р. І. Аванесов в усьому істотному базує на самих свідченнях сучасної діалектології (пам'яток, що могли б виразно підтвердити картину давніх діалектних відносин, про які йдеться, немає), і можна, вважаємо, з ним погодитись принаймні в намаганні розрізнити серед того, що з більшою або меншою ймовірністю може бути віднесено до явищ вже другої половини XII ст. — початку XIII — більшу кількість діалектних одиниць, ніж це фактично припускав О. О. Шахматов і надто припускає й тепер Т. Лер-Сплавінський. Явно, що без великих натяжок сучасна різноманітність говірок не дає себе звести до тих занадто спрощених схем, що ними оперували О. О. Шахматов, Т. Лер-Сплавінський та їх послідовники, і риси сучасної говіркової різноманітності треба, отже, не тільки пояснити пізнішими диференціаційними процесами, а й серйозно врахувати вже для XII—XIII ст. (ще до монголо-татарської навали) імовірність мовних рис, специфічних для певних, переважно великих територій. Із «землями» старого феодального роздроблення ці риси навряд чи збігались, і можна вважати, здається, і більше, що такого роду збіг, особливо повний, в умовах постійних воєн, викликаних ними колонізаційних рухів та ін., мабуть, кінець кінцем становив скоріше виняток, ніж правило [1], але успадковані риси діалектної (колишньої племінної) диференціації згодом поглиблювались, і в час, вже відносно віддалений від того, коли виразно виділилась із спільнослов'янської східнослов'янська єдність, навряд чи виразна діалектна диференціація великої східнослов'янської народності обмежувалась самою біпартицією або навіть поділом на три частини.

Слід врахувати й те, що інтеграційні процеси, які треба припускати і для цих давніх часів, мали діяти час від часу з більшою або меншою силою і що вони далеко не завжди призводили до знищення тих або інших діалектних відмінностей — до нівелювання говірок, а мабуть, не менш часто мали своїм наслідком створення мішаних або перехідних говірок. Отже, наявність говірок таких типів, імовірно, теж визначала великою мірою діалектне обличчя східнослов'янської мовної групи в XII—XIII ст., і без серйозного врахування цього моменту навряд чи можливі переконливі висновки про стан справжніх відносин між діалектними масивами цього часу.

Змальовувана Р. І. Аванесовим картина східнослов'янського

[1] Щодо цього найвиразніший приклад — мовні особливості Чернігівського князівства. «Черниговское княжество, — пише Р. І. Аванесов (стор. 132),— в состав которого первоначально входила не только Северская земля (т. е. собственно Черниговская и Новгородсеверская), но также и Рязанская и Муромская земли, населенное потомками весьма различных племен, видимо, не успело развить своего общего диалекта. В первой половине XII в. от него обособилось Муромско-Рязанское княжество. Но и после этого Черниговское княжество не имело однородного по происхождению населения: наряду с потомками северян в нем продолжала оставаться и часть потомков вятичей».

діалектного подрібнення не дає місця припущенню про особливо щільний зв'язок у XII—XIII ст. говірок, сказати б, «праукраїнських» і «прабілоруських». Його концепція враховує, власне, тільки наявність у цей час периферійного стикання між ними з можливими дальшими наслідками (поширенням певних рис від одного мовно-діалектного масиву до другого), але навряд чи таке розуміння відповідає фактам: як зазначено вище, на користь справжнього щільного зв'язку південної і західної східноруських груп ще до падіння зредукованих голосних виразно говорить хоча б вже доля дифтонгічного сполучення ***tъlt (*tьlt) > ow**.

10. У монгольській навалі Р. І. Аванесов у згоді з більшістю дослідників убачає причину дальшого відокремлення певних земель і зростання феодальної роздробленості. Справедливо зазначає він разом із тим, що боротьба з монгольським ігом, з одного боку, і з німецькою агресією — з другого, незабаром приводить і до протилежних — об'єднувальних процесів: на північному сході — в Ростовсько-Суздальській землі і на заході — в «Литовсько-Руській» державі (стор. 132).

11. Наявність акання Р. І. Аванесов приймає вже для XIII ст. «В говорах Рязанской земли, а также, вероятно, части Черниговской земли, населенной потомками вятичей и, частично, потомками северян (в так называемых верховских княжествах по верхней Оке), аканье уже [в цей час] существовало». У зв'язку з рухом населення з цієї території на північ, захід та північний захід виникає змішування окаючого та акаючого населення в південних межах Ростовсько-Суздальської землі, а також у Смоленській, Полоцькій і в частині Тверської землі. «Благодаря этому аканье в XIV—XV вв. и позднее продвигается на значительные территории в западном и северо-западном направлениях и укрепляется в говорах смоленских, полоцких, псковских, а также, правда немного, в северном направлении...» (стор. 132). Отже, за таким поясненням хоча б відомого із смоленської грамоти факту відсутності на Смоленщині акання в час її написання (1229), акання поширюється із сходу від в'ятицьких (за походженням) говірок. Говірки, що були предками сучасних білоруських, таким чином, можна уявити собі для давнішого часу як окаючі, і, якщо такий погляд на них вірний, принципова схожість їх з предками українських (відсутність акання) певною мірою збільшує можливість прийняття до попереднього часу єдності, припущуваної на підставі інших мовних рис.

Щодо стосунків при формуванні білоруської мови між північною говірковою стихією та південними впливами, то Р. І. Аванесов висловлює такі міркування. «...Следует иметь в виду, — пише він (стор. 134), — что из двух первоначальных составных элементов — говоров Турово-Пинского княжества и Черной Руси (которые являются продолжением говоров дреговичей и частью древлян), с одной стороны, и говоров Смоленской и Полоцкой земли (продолжателями говоров западных кривичей), с другой, т. е. из элементов «южнорусского» и «севернорусского», первые имели преобладающее зна-

чение в более раннюю эпоху формирования белорусского языка: «севернорусский» элемент быстро поглощался в Литовско-Русском государстве более сильным в социально-экономическом и культурном отношении «южнорусским» элементом. Остатки их в современных белорусских говорах сохранились на ограниченной территории...» (стор. 134—135). Якщо ці припущення вірні, то, відповідно до міркувань Р. І. Аванесова, треба зробити висновок, що засвоєне предками білорусів із сходу акання (якання) в основному нашарувалось не безпосередньо на західноруську мовну стихію, споконвічну на цій території, а на стихію, великою мірою вже наближену до південноруської (пізнішої української), справжніх доказів цього, проте, бракує.

12. Поряд з процесами поширення акання відбуваються процеси просування з півдня на північ і північний схід південноруських (українських) рис, що захоплюють також говірки південної та південно-західної частини сучасної території білоруської мови (стор. 133). До таких рис, що їх проникнення в західноруські («білоруські») говірки припадає на XIII—XV ст., Р. І. Аванесов відносить: заступлення ***trъt** та ін. через **ry**, **ly** (*яблыко* — в пам'ятках поодинокі випадки з XIII ст.); утворення довгих приголосних на місці сполучень приголосних з **j** (достовірні свідчення пам'яток з XIV ст.); ствердіння **р**, спільне для білоруської мови і певної частини українських говірок (явище, відбите в пам'ятках з XV ст.); зміну **л** в **ў** в кінці слова і перед приголосним (за пам'ятками, з кінця XV ст.) (стор. 134). Як вже зазначалось, найважливіший момент суперечки — це встановлення вірного погляду на фонетичну зміну і разом із тим на хронологію ***tъlt** > **towt** (менш важить те, що стосується кінцевого **-лъ**). Якщо наведені міркування вірні чи принаймні імовірні, то концепція Р. І. Аванесова вимагає виправлення в бік гіпотез О. О. Шахматова: явищам XIII—XV ст. мали передувати часи, коли говірки — предки білоруських і говірки — предки українських були досить близькі. Це був час, раніший за занепад зредукованих голосних, тобто, імовірно, йдеться про XII ст. Про те, що пізнє відбиття переходу ***tъlt** > **towt** у пам'ятках не вирішує справи, див. вище, стор. 156—157.

Що питання про час відбиття в пам'ятках ствердіння **р** не можна вважати вирішеним, див. також вище, стор. 67.

ПИТАННЯ ПРО ТЕ, ЧИ Є ДОКАЗИ ІСНУВАННЯ В ДАВНЬОМУ МИНУЛОМУ ГОВІРОК, ПЕРЕХІДНИХ ВІД УКРАЇНСЬКИХ ДО ІНШИХ СЛОВ'ЯНСЬКИХ

Кілька слів про гіпотези, що стосуються мовних відносин предків південноруських (українських) племен доісторичного часу або початків історичного, тобто часу, далеко ранішого за писані пам'ятки.

1. Чи є мовні свідчення, що й у сивій давнині племена півдня і південного заходу східного слов'янства, які лягли в основу формування давньоруської народності тієї території, де пізніше виникла українська народність, перебували в безпосередній близькості, отже, і в мовному контакті з племенами — предками польського народу?

Все, що говорилося вище, на нашу думку, недвозначно промовляє за те, що зв'язок (зіткнення) південноруських племен з польськими, який спостерігається в історичний час, є зв'язок ні в якому разі не споконвічний. Він виник внаслідок територіального і державного зближення, зустрічі племен (народностей) двох різних галузей слов'янства, внаслідок почасти нового їх розселення, що йому передували інші умови контакту, умови, за яких щільно об'єднаними мовно протягом довгого часу були між собою саме східні слов'янські племена, почасти нових державно-політичних стосунків між раніше прямо не пов'язаними між собою галузями слов'янства.

З цього приводу, хоч і в іншому аспекті, цілком справедливо акад О. І. Соболевський навів, на нашу думку, вирішальний аргумент. Цитуємо його висловлення: «Нам уже приходилось указывать, что в начале исторической эпохи русские поселения [тобто східнослов'янські] соприкасались с польскими лишь на севере нынешней Галиции и на юге нынешней Люблинской губернии (Холмская Русь в этнографическом отношении, Харьков, 1910, стр. 5). А вместе с поселениями соприкасались, конечно, русские и польские говоры. Но любопытный факт: современные малорусские говоры Галиции и прилегающей к ней части Холмщины, как и вообще все малорусские говоры, не обнаруживают органической связи ни с соседними, ни с какими другими польскими говорами. Конечно, заимствования — налицо; их даже много; ряд польских говоров, по преимуществу на востоке польской территории, занял место русских говоров,

т. е. здесь русское население на памяти истории ополячилось... Но и только» [1].

«Отсутствие переходных говоров между малорусскими говорами, с одной стороны, и польскими говорами, с другой, — факт, не лишенный значения. Он показывает, что русские в пределах Галиции и в области Карпатских гор явились относительно поздно, заняв место, по-видимому, скифо-сарматских племен, о пребывании которых здесь мы имеем намеки в исторических источниках, или — скорее — ассимилировав эти племена с собою» [2]. Вираз О. І. Соболевського «факт, не лишенный значения» нам видається безперечним применшенням значення самого аргументу, і дозволимо собі твердити, що відсутність перехідних польсько-українських говірок вирішує суть питання: близькість польської мови до української обмежується фактом їх спільної належності до слов'янської мовної сім'ї, при давньому розташуванні племен якої вони безпосередніми сусідами не були; мовне зближення їх — типове зближення пізнього часу без виразних ознак давнього сусідства з послідовним тоді охопленням мовними рисами, що виникали в певних точках території її в цілому або у великих частинах.

Не бачимо серйозної переконливості в думці Т. Лера-Сплавінського, ніби українське подовження **о**, **е** в закритих складах явище, корені якого сягають глибокої давнини, і спільне з відомою лехітською особливістю — подовженням голосних у закритих складах перед дзвінкими приголосними. Цитуємо відповідні сторінки його книги «Początki Słowian» (стор. 44—45): «В часи, кількома сторіччями пізніші (проти тих, коли відбувався перехід **tl**, **dl** > **l**), ми зустрічаємо в сусідстві західних слов'ян іншу групу руських племен, південних русинів [тобто руських], мовою яких є малоруські [українські] говірки, що виявляють іншу спільність із сусідніми їм західнослов'янськими наріччями, зокрема, лехітськими, а саме — так зване звуження [«ścieśnianie»] праслов'янських голосних **е** та **о** в закритих складах з його кінцевим наслідком — переходом їх в **і** (пор., наприклад, pekła : pik..., wiz : woza...). Ця зміна в своєму результаті, дійсно, одмінна від лехітської (пор. пол. wóz : wozu і под.), сходить, без сумніву, на давнішу, ідентичну з лехітською підставу — так зване компенсаційне подовження відповідних голосних, викликане зникненням первісних напівголосних (єрів) у безпосередньо наступних складах. Тому що цей процес має свої джерела в доісторичних часах без сумніву в лехітській області і звідти своїм охопленням пересягнув границі руських племен, треба зробити той висновок, що у відповідний час предки південних русинів [малорусів, пізніших українців], які тут зайняли місце, що його колись займали предки північних великорусів, стикались з лехітською областю. Це перегрупування всередині руських племен, здійснене в усякому

---

[1] Русские говоры и польский язык.— «Русский филологический вестник», LXVI, 1911, стор. 401—402.

[2] Там же, стор. 403.

разі в доісторичні часи, можна з великою ймовірністю пов'язати з переселенням антів, які, витіснювані з територій між нижнім Дунаєм і Дніпром, рушили на північний захід і, відсунувши інші руські племена (між іншим, предків північних великорусів) на північ, посіли території, суміжні із західними слов'янами (зокрема, з лехітськими племенами). Для підтвердження цих припущень нам бракує історичних вказівок, але наведена вище інтерпретація мовознавчих даних робить ці припущення дуже правдоподібними». Ця концепція не переконує, тому що базується, незважаючи на те, що відповідне основне припущення автор її супроводить словами «без сумніву», на підставі цілком гіпотетичній, більше того, мало ймовірній. Зникнення колишніх зредукованих голосних майже в усіх слов'янських мовах відбилось тими або іншими змінами в голосних попереднього складу, і, як можна бачити з аналізу давніших південноруських пам'яток, немає справді переконливих підстав, надто на українському грунті, для того щоб ці зміни відносити до доісторичних. Падіння зредукованих (напівголосних) — факт мовної історії вже часу пам'яток, і ігнорувати дані, які виразно за це промовляють, ніяк не можна. До того, надто сміливо вбачати єдність джерела в явищах подовження голосних **о** та **е** на українському грунті, що, за вказаними ймовірностями, відбувались у конкретних вузьких умовах, і в явищах лехітського подовження перед дзвінкими і сонорними приголосними, за виразними свідченнями кашубської мови, специфічними щодо природи відповідних приголосних звуків, які стали закривати склад, і загальними щодо природи подовження голосних [1]. Можна прийняти певну ймовірність припущень Т. Лера-Сплавінського, оскільки йдеться про роль аварської навали у русі антів на північний захід і можливість їх зіткнення з західнослов'янськими племенами, зіткнення з відповідними мовними наслідками для всіх колишніх антських племен. Але припущення специфічного положення південноруських говірок відносно польської мови в пізніший час, обмеженого рисою сумнівної схожості, схожості, яка цілком натурально могла виникнути в осібному житті лехітських мов з одного боку, української — з другого, нам видається надто сміливим і далеким від серйозної переконливості. Отже, і після цієї аргументації Т. Лера-Сплавінського натуральніше вважати, що щільна східнослов'янська єдність тривала довгий час справді без виразних «містків» до інших слов'янських мов. Зв'язки української мови з польською — явище відносно пізнього історичного часу і стосуються переважно сторін мови, взагалі порівняно легко запозичуваних,— лексики, певних особливостей словотвору, літературного синтаксису. Давні шари української фонетики ведуть не до західних мов, а виключно до найближчих українській мові — білоруської та російської.

2. Досить галасливо в свій час твердилось з міркувань не стільки наукових, скільки з націоналістичних, ніби порівняльно-історичний

[1] Пор. авторів «Акцентологический комментарий к польскому языку», К., 1950, стор. 12—19; стор. 57 і далі.

аналіз викриває більшу близькість української мови до сербохорватської, ніж до російської (S. Smal-Stockyj und T. Gartner, Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache, Wien, 1913, див., зокрема, «Die Stellung des Ruthenischen innerhalb der slavischen Sprachen», стор. 455—495, зокрема 471).

Але майже вся аргументація цих авторів щодо цього, — і в такій її оцінці збіглися висловлення і російських, і західноєвропейських учених, — виявилась побудованою на дуже ненадійному або, справедливіше було б сказати, просто на антинауковому грунті [1]. Майже механічний підрахунок у цій книзі «рис», що наближають українську мову до сербської і ніби дають право протиставляти її російській, становив з порівняльно-історичного погляду зразок поверховості, яку дуже мало виправили брошура С. Смаль-Стоцького ж «Розвиток поглядів про сім'ю слов'янських мов і їх взаємне спорідненння» (вид. 2, Прага, 1927) та його стаття «Східні слов'яни» (з приводу книжки Dr. Lubor Niederle, Původ a počátky Slovanů východních, v Praze, 1924—1925) («Україна», 1928, № 3, стор. 3—23).

Ближча або дальша спорідненість генетично (за своїм походженням) пов'язаних між собою мов визначається не подібністю їх рис взагалі, а якістю цих рис — тим, якою мірою вони становлять за своєю природою стійкі особливості, не здатні повторюватись залежно від сусідства мов (діалектів) та інтенсивного історичного контакту їх носіїв. С. Смаль-Стоцький і Т. Гартнер до зіставлення схожих з українськими рис інших слов'янських мов підійшли цілком механічно, не враховуючи цього моменту першорядного методологічного значення [2], внаслідок чого не мав серйозного значення і

---

[1] Див. рецензії і висловлення: О. О. Шахматова, «Україна», 1914, № 1, стор. 7—19; І. Г. Голанова, «Изв. Отд. русск. языка и словесности АН», XIX, 3, стор. 297—306; Ю. Ф. Карського, «Русск. филол. вестник», LXXI, 1914, стор. 635—640; М. Вейнгарта, «Časopis pro moderní filologii», 5, 1915, стор. 454—459; В. Вондрака, Indogermanischen Forschungen, Anzeiger, XXV, стор. 45—50; В. Ягича, «Arch. f. slav. Phil.», XXXVII, стор. 204—211; О. Гуєра, Listy filol., 1917, стор. 440—444; Т. Лера-Сплавінського, «Roczn. slaw.», VII, стор. 74—111; Його ж, «Сб. статей в честь акад. А. И. Соболевского», Л., 1928, стор. 371—373.

Варто спеціально зазначити влучну критику зіставлень С. Смаль-Стоцького і Т. Гартнера (тринадцять, мовляв, рис зближують українську мову з сербохорватською, тим часом з російською — тільки одинадцять), що її з погляду науково-статистичного подав Я. Чекановський у статті «Próba zastosowania metody ilościowej dla określenia stanowiska małoruszczyzny wśród języków słowiańskich» («Сб. статей в честь акад. А. И. Соболевского», стор. 367—370)

На авторитетну думку автора цієї статті, метод («postępowanie») С. Смаль-Стоцького з фахового погляду «становить класичний зразок зловживання («nadużywania») статистикою». Принагідно звертаємо увагу ще й на ширшу статтю Я. Чекановського про застосування статистичного методу до питань спорідненості слов'янських мов — «Różnicowanie się dialektów prasłowiańskich w swietle kryterium ilościowego».— «Sborník prací I Sjezdu slovanských filologů v Praze», 1929, s. II, стор. 485—504.

[2] Такої ж помилки припустився і Є. К. Тимченко в статті «Слов'янська одність і становище української мови в слов'янській родині» («Україна», 1924, № 3), хоч висновки його щодо найближчої спорідненості української мови з сербохор-

їхній висновок. Ще П. О. Лавровський (Обзор замечательных особенностей наречия малорусского сравнительно с великорусским и другими славянскими наречиями, стор. 40—41)[1] схилявся в свій час до думки, що після великоруської мови українська («малоруська») найбільше подібна до сербської, але це було за часів відносної примітивності в оцінці генетичних зв'язків між мовами, і відродження такої думки, та ще з ігноруванням першої частини тверджень П. О. Лавровського, в другому десятиріччі XX ст. мусило вже здивувати. Справді, і дивувались їй.

Проте в націоналістичних колах до теорії С. Смаль-Стоцького як ворожої визнанню споконвічних братніх зв'язків української мови з російською поставились з великою прихильністю. Характеристичні в цьому відношенні хоча б висловлення на І Празькому з'їзді слов'янських філологів (1929) літературознавця Л. Білецького, для якого ця «теорія» прямо в'яжеться з політикою. «Лише від р. 1914,— пише він у статті «Головні напрями української літературно-наукової критики за останні 50 літ» («Sborník prací I. Sjezdu slovanských filologů v Praze», s. II, стор. 33),— розпочинає нову сторінку С. Смаль-Стоцький своєю теорією про повну відрубність української мови з цілковитим відкиненням праруської доби в українській мові й виводить цю останню безпосередньо від праслов'янської. Тоді ж проти цієї теорії виступив акад. Шахматов і навіть Кримський. Теорія акад. Смаль-Стоцького стане дуже актуальною лише в сучасну хвилю»[2].

П р и м і т к а. Певне враження на тих, хто стоїть далеко від вивчення назв народів, може справити той факт, що серед назв руських племен літопису є й назва південноруського племені — *хорвати*, яка точно збігається з сучасною й історичною назвою носіїв сербської мови на великій західній частині їх території. Але це так само мало доводить ближчий мовний контакт відповідних племен у минулому, як те, наприклад, що корінь *слов-* повторюється у багатьох назвах слов'янських народів і племен (пор., зокрема, південних *словенців*, мовно найближчих до сербо-хорватів, *словінців* — діалектної групи кашубів і староруських новгородських *словѣн*), або те, що назви двох давніх племен — південноруського і чеського — ті самі: *дулѣби* і dúdleby, або те, що два західні слов'янські народи — лужичани називають себе *сербами*[3]. Слід нагадати, до речі, й те, що назву *хорва-*

ватською не збіглися з думкою С. Смаль-Стоцького та Т. Гартнера і методологічна сторона його праці тонша.

[1] Про цю думку П. О. Лавровського та його пізніші міркування див. також А. Н. П ы п и н, История русской этнографии, III, Спб., 1891, стор. 321—324.

[2] Думці С. Смаль-Стоцького надано, як бачимо, ще певного гострішого «удосконалення».

[3] Пор. про це докладніше G. K r e k, Einleitung in die slavische Literaturgeschichte, 1887, стор. 330. Спеціально про хорватів О. О. Шахматов (Введение в курс истории русского языка, стор. 99) зауважує: «К западу от Д у л е б о в — Б у ж а н — В о л ы н я н сидели Х о р в а т ы; следовательно, они занимали нынешнюю Галицию. Нестор отличает их от Б е л ы х Х о р в а т о в, причем т а к ж е, к а к у Б а г р я н о р о д н о г о, под Белыми Хорватами у него р а з у м е ю т с я Ю ж н ы е с л а в я н е, с о с т а в л я ю щ и е ч а с т ь с е р б о х о р в а т с к о г о п л е м е н и. Х о р в а т ы у п о м и н а ю т с я вместе с Дулебами и в в в о д н о й ч а с т и к летописи, и под 907 годом. Таким образом, Хорваты являются северными соседями Уличей». Пор. також уваги С. М. Середоніна у книзі «Историческая география», стор. 148 і далі.

тів носило, мабуть, крім племен руського та південнослов'янського, ще й давнє чеське [1].

Деяке право припускати давній щільний контакт між мовою південноруських предків українців і мовою предків сербо-хорватів могла б давати, власне, одна фонетична риса. Справді, українське **е**, що не пом'якшує попередніх приголосних, гостро впадає в око як риса, яка відрізняє українську мову в цілому і від двох інших східнослов'янських мов, і від сусідньої польської, навіть від словацької з її пом'якшенням передуючих голосному **е** звуків **l**, **n**, **d**, **t**. Але й ця риса в історичному аспекті не є такою, щоб їй дійсно надавати, при відсутності інших виразних фактів подібного роду, вирішального значення. Адже абсолютно безсумнівним є те, що українська мова протягом свого життя, приступного нашому порівняльно-історичному дослідженню, виразно виявила фонетично реалізовану тенденцію до ствердіння приголосних не тільки перед **е**, а навіть перед **і** (не з **ѣ**). Збіг історичний, а не доісторичний саме на українському мовному грунті звуків **і** та **ы**: *мило* і *мыло* > мыло (правописно — *мило*), *сито* і *сыто* > сыто (правописно — *сито*), причому в напрямі не до передньої артикуляції, як у сербській, словенській і болгарській мовах, а до середньої і задньої, характеризує загальний напрям, який відбито в фонетичному розвитку відповідних звукових сполучень і який цілком натурально припустити і для позиції приголосних перед **е**, голосним більш заднім, ніж **і**. Те, що приголосні стверділи перед **е** саме на українському грунті, ясно видно з рефлексів положення їх навіть перед ***je**, положення, яке навіть у сербській мові, крім **р** і цілком специфічних випадків, і досі в усьому основному лишається непорушним. Старим *kolje, *polje (3-я особа однини, теп. часу, дійсн. сп. від *полоти*), *borje, *poborjenъ (дієпр. пас. від *побороти*), *morje, *polje (іменники) та ін. в сучасній українській мові як цілості відповідають форми із стверділими приголосними: *коле, поле, боре, поборений, море, поле;* пор. і *полонений* із *pelnjenъ, діал. *у него* з *u njego [2] та ін.

З морфологічних рис на користь думки С. Смаль-Стоцького промовляє тільки закінчення 1-ї особи множини **-мо**: *ведемо, ходимо,* не відоме іншим слов'янським мовам, крім білоруської (про що див. вище) і сербської [3]. Але з приводу цього збігу української мови з сербською слід зауважити таке. Саме закінчення 1-ї особи множини в формі теперішнього (майбутнього) часу дійсного і наказового способу здавна відбиває наявність по окремих мовах досить численних варіантів: **-mъ**, **-mo**, **-me**, **-my** (якщо д.-рус. *єсмя* архаїзм, то й

---

[1] Див., наприклад, Л. Нидерле, Обозрение современного славянства (Энциклопедия славянской филологии, вып. 2, 1902, стор. 70); різні етимологічні здогадки про походження назви хорватів — у статті Г. А. Ільїнського «К этимологии имени chъrvatъ «хорват» («Јужнослов. филолог», III, 1922—1923, стор. 26—30), дулібів — В. Полака «Doudleby» («Časopis pro moderní filologii», XXXI, 2, 1948, стор. 89—91).

[2] Літературне *у нього* та ін. відбиває вплив *його*.

[3] У словенській воно, імовірно, засвоєне з сербської.

-tę[1]). Ці варіанти (крім **-ту**, що усталилось порівняно пізно під впливом відповідного займенника) розподілились у слов'янських мовах з певною примхливістю, і, взагалі кажучи, їх розподіл не відповідає іншим виразним рисам ближчої або ж дальшої спорідненості між цими мовами. Чи свідчить, наприклад, той факт, що закінчення **-те** характеристичне (крім д.-рус. *єсме*[2]) саме для болгарської і чеської (із словацькою), про їх ближчу спорідненість проти інших слов'янських мов? Звичайно, ні, і це дозволяє нам не надавати великого значення так само збігові в закінченні **-то**.

Решта наведених С. Смаль-Стоцьким уявних ближчих подібностей між українською і сербською мовами, повторюємо, позбавлена довідного значення і справляє, надто при повній виразності факту, що мовне «тіло» обох мов — їх лексика дуже одмінна в усьому, що не стосується основного слов'янського фонду взагалі,— враження по-дилетантському, без належної наукової обробки накопиченого матеріалу.

3. Погляди проф. Є. К. Тимченка викладені ним у статті «Слов'янська одність і становище української мови в слов'янській родині». Великою мірою він солідаризується з думками відомого французького вченого А. Мейє, висловленими в статті «De l'unité slave» («Revue des études slaves», I, стор. 7—14), та сербського вченого О. І. Белича (О прасловенском језику.— «Slavia», 1923, I) і щодо так званої праслов'янської мови в основному стоїть на принципіально вірних, прийнятних і тепер позиціях. «...Слушніше говорити,— зазначає він,— за праслов'янський язиковий обшир, за праслов'янську добу певних язикових явищ і ніколи не спускати з ока, що реального підкладу сучасних слов'янських язиків ми не знаємо[3] і що так званий праслов'янський язик це не що інше, як наше збудування, науковий препарат, що об'єднує тільки купність спільних слов'янам рис (що ми віднаходимо дорогою зіставлення поодиноких слов'янських язиків у їх найдавніших пам'ятках),— рис часто ріжної передісторичної доби, що нам тільки видаються на одній площі, препарат, нам потрібний тільки як вихідна точка в розгляданні пізнішої язикової еволюції» (стор. 6). Проте коли Є. К. Тимченко слідом за цим говорить: «Маючи таку вихідну точку, не потребуємо вже творити язикових мітів у постаті праруського, праπівденнослов'янського і празахіднослов'янського язика, бо з наукового погляду такі фікції шкідливі: не вносячи нічого в розуміння язикових явищ, вони творять фальшиві генеалогії і підпирають певні політичні аспірації» (стор. 6), то він говорить більше, ніж на це його уповноважує вірний вихідний погляд, і віддається сам певною мірою в полон «політичній аспірації», хоч і протилежній тій, яку він засуджує, «аспірації» буржуазно-націоналістичній, і серйозній методологічній помилці з погляду мовознавчого.

[1] Див. докладніше «Курс русского литературного языка», II, стор. 93.
[2] За О. І. Соболевським (Лекции..., стор. 161), переважно в пам'ятках новгородських, псковських і смоленсько-полоцьких.
[3] Положення не дуже ясне.

Бувши серйозним ученим, Є. К. Тимченко не міг не визнати, що і з його власних зіставлень фонетичних рис слов'янських мов,— незалежно від того, чи вірні його зіставлення і висновок, до якого він приходить, чи невірні,— переконливо випливає найбільша близькість саме східнослов'янських мов. Але він хотів цю близькість сприйняти в дусі теорії хвиль, або ізоглос, і, не визнаючи виразної і хронологічно довгої перерви зв'язків між «руськими мовами», з одного боку, і іншими, з другого, намагався щільно зблизити із східнослов'янськими словацьку, чеську і т. д. [1]

Як і деякі інші заперечувачі колишньої східнослов'янської єдності, він абсолютно не враховував вирішального в цьому питанні значення не кількості, а ваги відповідних рис, що їх він привертає при своєму зіставленні. Адже, наприклад, аналогії для певних «ствердінь» приголосних легко можна дібрати з багатьох мов і говірок, і, таким чином, довідне значення цих фактів щодо спорідненості мов відносне, а явище повноголосся в усій системі індоєвропейських мов майже цілком своєрідне і не може, отже, бути пояснене інакше, як таке, що справді склалось у певній довготривалій мовній єдності [2]. Отже, ніяк не переконує висновок, що ним, як ніби доведеним, цей учений закінчує свою статтю: «Та не важко побачити, що еволюція українського язика йшла іншою дорогою і годі її виясняти, виходячи з гіпотези спільноруського язика: на це не дозволяють спільні у нього зміни з іншими, не східнослов'янськими язиками, зміни, що їх, згідно з зазначеною схемою, бути б не повинно

---

[1] «Отже, кинувши оком на вислід нашої таблиці, ми побачимо, що українська мова на лічбу спільних фонетичних процесів найближче стоїть до б.-руської, далі до в.-руської, словацької, чеської і горішньолужицької, потім того вже до сербської, словінської та болгарської, і найдалі до польської та долішньолужицької» (стор. 9),— висновок, який вважаємо обгрунтованим лише відносно руських (східнослов'янських) мов.

[2] Цьому аргументові, природно, може бути протиставлено те, що не меншою мірою своєрідна рефлексація ***tort**, ***tert** і под. у вигляді **ra**, **rě** характеристична не тільки для близько між собою пов'язаних південнослов'янських мов, а й для двох західних — чеської та словацької. Не заперечуємо значення цього аргументу і гадаємо, отже, що із нього також треба зробити належні висновки. Хоча рефлексація спорідненої групи ***ort** у чеській і почасти в словацькій мові не збігається з відповідною рефлексацією в південнослов'янських (**ro**, а не «**ra**» при рефлексах давньої циркумфлексової інтонації), та й сама доля ***tort** достатня, на нашу думку, щоб визнати давню (доісторичну) щільну пов'язаність словацької мови з південнослов'янськими, пов'язаність, почасти, може, підтверджувану ще й іншими рисами (s із **ch**, а не š в умовах другої палаталізації; окремі випадки ***ort** > **ra** в середньословацьких говірках). Пор., наприклад, А. М. Селищев, Славянское языкознание, I, М., 1941, стор. 21, 77. Цю думку енергійно, з різними надуживаннями, захищав у свій час С. Цамбель (Slovenská reč a jej miesto v rodine slovanských jazykov, 1906).

Дуже ймовірно, гадаємо, що доля ***tort** у словацькій мові не є незалежною від рефлексації цієї групи в південнослов'янських мовах, насамперед, у говірках — предках словенської. Говірки — предки чеської мови, не перебуваючи в контакті з південнослов'янськими, могли засвоїти своє **trat** вже із сходу — від предків словацьких говірок.

і що могли постати в нім, тільки як у колишнім діалекті спільнослов'янського язика» [1] (стор. 9).

4. Понад сорок років тому О. І. Соболевський порушив питання і навіть навів матеріал, деякою мірою придатний для його позитивного розв'язання, про те, чи не перебували говірки давньопівденноруської мови в ближчому контакті також з болгарськими. У вже згаданій статті-рецензії «Русские говоры и польский язык» («Русск. филол. вестник», LXVI, 1911, стор. 403) О. І. Соболевський упевнено приймає існування давніх перехідних русько-болгарських говірок, що існували, на його думку, в Бессарабії та Молдавії. Відбиття цих говірок він вбачає в галицькому Євсевійовому євангелії 1283 р. (південноруському за більшістю своїх мовних рис) і в євангелії XIII ст. Народної бібліотеки в Софії, в основному середньоболгарському, але з помітною домішкою руських особливостей, описаних ним у «Чтениях в Истор. обществе Нестора летописца» (кн. XII, К., 1898) [2].

Припускає він, що саме ці перехідні говірки лежать також в основі мови молдавських грамот XV ст.

Проте навряд чи є досить даних вважати говірки, про які йдеться, перехідними в звичайному розумінні слова: за своїми ознаками вони належали, імовірно, тільки до типу мішаних, тобто говірок з тими строкатими відношеннями мовних елементів, які створюються внаслідок вже порівняно пізнього сходження і сплавлення говірок близькоспоріднених мов.

У книзі «Geschichte der bulgarischen Sprache» (Берлін — Лейпціг, 1929, стор. 340), посилаючись на давні міркування В. Облака, припустив можливість колишніх перехідних говірок між українськими і північноболгарськими С. Младенов. Риси, які ніби доводять цю спорідненість, проте, малопереконливі: йдеться про фонетичні **ǫ > u**, ***tj** та ***kt′ > č**, ***dj > dž** і одну морфологічну **-mo** в 1-й особі множини дієслів. За всіма ймовірностями, все це тільки відбиття зв'язків відповідних говірок з сербськими (щодо **č** і **dž** у них відбито, мабуть, певне перетворення сербських ђ і ћ), і нічого такого, що давало б серйозне право припускати (колишню) близькість північно-західноболгарських говірок саме з українською мовою і вбачати в

[1] Нас далеко відвело б у бік від нашого безпосереднього завдання — з'ясувати ознаки і час появи говірок — предків української мови, коли б ми подали докладну і конкретну критику прийнятих Є. К. Тимченком відносин колишньої спорідненості між слов'янськими мовами. Обмежимось лише зазначенням кричущої невдалості застосованих ним прийомів, яка виявляється хоча б у тому, що найщільніше, без усякого сумніву, між собою пов'язані лужицькі мови опиняються в нього на кінцях поверхово прийнятого мовного ланцюга «горішньолужицька, сербська, словінська, болгарська, польська, долішньолужицька». Дивно виглядає й той результат зіставлень, ніби пов'язані між собою багатьма фонетичними, морфологічними й лексичними рисами чеська, словацька й польська мови не перебувають у відносинах давньої ближчої спорідненості, виявлюваної також щодо стосунку до української, а перебиваються рисами південнослов'янської мовної групи.

[2] Див. «Две замечательные рукописи XIII в. Отдел II. Прибавления», стор. 3—11.

перших ланку («Mittelglied») або область, перехідну між болгарською мовою, з одного боку, і сербо-словенською — з другого, — за ними визнати не можна. Наші міркування щодо **-то** (**-мо**) подано вище. Перехід **ǫ > u** не належить до вузькоіндивідуальних, тобто таких, які б самі по собі (не в сукупності з іншими рисами) були достатні для припущення прямого зв'язку між відповідними мовними областями (пор. таку ж рефлексацію в чеській, словацькій та лужицькій мовах). Зрозуміти, як згадано, **č** і **dž** цілком задовільно в межах місцевих умов можна і не вдаючись до сміливої гіпотези «української ланки».

Щодо спроби В. Погорєлова в статті «Болгаризмы в карпаторусских говорах» («Збірник на честь Євм. Сабова») довести, ніби українські і болгарські говірки стикались між собою в Біхарську (Підкарпаття) ще перед приходом угрів (мадярів), то непереконливість цього припущення цілком доведена, на нашу думку, І. Панькевичем (Українські говори Підкарпатської Руси і сумежних областей, ч. I, 1938, стор. 400—401). З приводу синтаксичної риси, яка справді нагадує болгарську, — вживання давального відмінка однини особових та зворотного займенників замість відповідних присвійних: *жона ми* замість «моя жона», *з вітцьом собі* замість «із своїм отцем», — І. Панькевич зазначає, що такий ужиток відомий «на далеко ширшій області, ще в старині пам'яткам староруським, а подекуди і нинішнім говорам». Довідність звороту *знау людям обычай* він відхиляє посиланням на те, що такого роду вирази (з давальним відмінком замість очікуваного В. Погорєловим родового) звичайні на всій території української мови. Жодного значення, — і в цьому, звичайно, всі погодяться з І. Панькевичем, — він не надає «аргументові» В. Погорєлова про *що* як заступника відносного відмінюваного займенника («котрий», за зазначенням Погорєлова), бо це, безперечно, загальноукраїнське явище (додамо — і дуже поширене в інших слов'янських мовах). Щодо частки *май,* за допомогою якої у відповідних говірках утворюється найвищий ступінь прикметників — *май добрий* «найдобріший» і яка може супроводжувати дієслова та іменники (*тебе-м май любила* і под.), то, за поясненням І. Панькевича, вона румунського походження і зустрічається лише в говірках на схід від Латориці. Другий ступінь прикметників типу *пóкороткий, пóширокий,* зазначає він, явище «не зовсім однакове так з говорами південнокарпатськими, як і українськими взагалі». Подвоєння прийменника *съ* (cum) *зоз — зоз другима* відоме тільки в лемківських говірках. Окремі слова, як-от: *балта, бердо, брич, дойка, жеб, копилець, мерша, пазити, перть, полонина, псовати, сербати, твердо, читавий,* що їх В. Погорєлов розглядав як болгаризми, переважно далеко поширеніші в українських говірках, ніж це уявлялось йому (пор. хоча б *псовати* або *сербати*), а такі, як *балта, дойка, жеб,* «зайшли, — як доводить І. Панькевич, — в говори південнокарпатські посередництвом мадярів і уважаються як мадяризми, хоч вони походження або болгарського або турко-болгарського».

Додамо до цього, що, коли навіть визнати деяку довідну силу за сукупністю наведених В. Погорєловим рис подібності відповідних говірок болгарській мові, то й у такому разі ні з чого певно не випливає, що риси, про які йдеться, сягають давнини, а не потрапили в окремі українські периферійні говірки як болгарські особливості, в обмеженій кількості занесені, іноді через румун та мадярів, при контакті в певний історичний час, про який можна тільки здогадуватися. В усякому разі виразних рис перехідності — системи органічних особливостей, які б давали право припускати справді давній і глибокий зв'язок між собою відповідних говірок українських і болгарських, визнати в наведених В. Погорєловим ознаках подібності ніяк не можна. Має, отже, рацію в усьому істотному І. Панькевич, коли, підбиваючи підсумки своїх критичних зауважень з приводу статті В. Погорєлова, пише: «...Но не треба нам забувати, що носіями болгаризмів були румуни, котрі широко розбрелися по Карпатах та полишили сильні сліди в номенклатурі пастирського життя та карпатських верхів. Цим не хочемо твердити, що болгаризмів у південнокарпатських говорах нема. Но треба нам вирізнити старі явища від пізніших (занесених румунами), а також від деяких паралелізмів, що постали так у болгарських говорах, як і українських взагалі, а не лиш південнокарпатських». Наводячи, крім зазначених В. Погорєловим, ще кілька інших рис подібності українських і болгарських говірок, рис, на які вказував С. Младенов у книзі «Geschichte der bulgarischen Sprache», І. Панькевич, теж справедливо, відмовляє їм у довідній силі, розцінюючи їх лише як «паралелізми, що, мабуть, не сягають часів перед приходом мадярів, а може походять з цих часів, коли населення українське стикалося з болгарським в Семигороді...» (стор. 401).

5. Справедливо вказувалось на більш-менш значний вплив західнослов'янських мов на південно-західні українські говірки, найбільше — на лемківські. В них досить легко розпізнаються певні риси с л о в а ц ь к і і п о л ь с ь к і (пор., наприклад, автореферат розвідки проф. Штібера «Wpływ polski i słowacki na gwary Lemków» (у «Sprawozdaniach Polskiej Akad. Umiejętności», т. XLI, 1936, № 2, стор. 45—50; І. Панькевич, зазнач. праця, стор. 402). Проте ближчий аналіз цих рис запозичення не дає жодного права вбачати в них залишки тієї сивої давнини, коли українська мова, становлячи ще певну відносно щільну єдність своїх говірок і ще зовсім виразно належачи до вже оформленого спільного східнослов'янського типу, могла відбивати зв'язки перехідного характеру до інших слов'янських мов як наслідки щільного співжиття з ними в давнішому минулому.

Ясно, що словакізми (східні словакізми), як-от: **tyrt** із ***trъt**: chyrbet, kyrvi [1]; зміна **nk** у групу з твердопіднебінним **n**; окремі

[1] Важать ближчі вказівки щодо їх пошириності, як зазначає І. Панькевич (стор. 374), «старі сполучення ***trьt, trьt, tlъt** у лемківських галицьких говорах дали на з а х і д н и х частинах (розрядка наша.— *Л. Б.*) рефлекси: **tыrt, tыlt,**

слова з **ra**, **la** із колишніх ***tort**, ***tolt**; закінчення орудного мн. **-на** прикметників і займенників; префікс **da-** замість de- в словах dakoly, dašto та ін. або окремі слова harda, tuńi, lem, hača,— лише більш-менш випадкові нашарування з сусідніх словацьких говірок без жодних ознак органічного, вікового зв'язку між мовним масивом відповідних говірок українських і ними. За щось більше могло б промовляти закінчення 1-ї особи множини **-me**, але само по собі, без інших давніх рис подібності, й воно не вирішує справи щодо припущення колишньої перехідності, наявності говірок — ланок між колишнім південноруським масивом і масивом словацьким.

Отже, в основному можна визнати справедливими міркування І. Панькевича (стор. 402): «Найбільше... сходяться та перехрещуються впливи західнослов'янські на області говорів західних, а то лемківських передовсім. Це пояснити легко не лиш прямим віковим сусідством, але і перемішанням колонізаційним, господарськими інтересами та навіть співжиттям у заокеанських краях [?] [1]. З того всього витворилися деякі спільноти, або очевидні запозичення, що ограничуються до поодиноких слів на цілій території або запанували над старими звуками чи формами на областях далеко вужчих, часом лиш пограничних».

6. 1929 р. в статті «Несколько замечаний к вопросу об образовании русских языков» («Изв. по русскому языку и словесности АН СССР», т. II, кн. 2, стор. 713—718) М. М. Дурново, всупереч аргументації А. М. Селищева (Критические замечания о реконструкции древнейшей судьбы русских диалектов.— «Slavia», VII, 1), висловив припущення, що в певний (слід гадати, досить віддалений) час південноросійські, білоруські, українські і чехословацькі говірки пережили кілька спільних, переважно фонетичних явищ. За такі він вважає перехід **g** > **γ** > **h** і нахил до втрати початкової групи ***jь**,— риси, яких не знає російське північне наріччя (стор. 713—715). Щоб визнати за цими аргументами серйозну довідність, треба виходити з припущення, якого ми не можемо поділити з автором, ніби поширеність певної фонетичної риси завжди свідчить про її глибоку давність та пов'язаність між собою говірок, де вона спостерігається. Ця теза заперечує ймовірність незалежного виникнення в мовах деяких паралельних тенденцій, діяння «внутрішніх законів» мов,— імовірність, для визнання якої є цілком достатні підстави: щоб не говорилось, дуже щільний генетичний зв'язок між собою лужицьких мов становить цілком виразний факт; тим часом верхньолужицька пережила перехід **g** > **h**, імовірно, не залежний, а тільки паралельний чехословацькому, а в багатьох відношеннях схожа доля (умови), наприклад, рефлексації зредукованих голосних у ряді мов, здійснена ними вже, безперечно, незалежно одна від одної.

І сам М. Дурново відчуває хисткість своєї аргументації, бо змушений, наводячи додаткові моменти на користь свого припущення

hыrmyt, chыrbet, sыuza..., находяться рідше й рефлекси **trыt**, **tlыt** ...». Вказані факти типові саме для розподілу неорганічно запозичуваних рис.

[1] Останній момент наведений, вважаємо, недоречно.

про колишній щільний контакт південноруських говірок з чеськословацькими щодо долі **g** > **h**, супроводити їх вступним зауваженням: «Є деякі, правда, недостатньо вагомі підстави припускати, що південноруські говірки могли пережити разом з чеськословацькими деякі спільні явища, не пережиті з ними говірками північноросійськими та лехітськими» (стор. 715). Отже, його висновок в кінці цієї самої частини статті досить категоричний, порівнюючи з наведеним вступним зауваженням: «Отже, по відношенню до цих явищ [додано по суті лише вказівку на долю ***i̯ь**] південноруські і чеськословацькі говірки здавна мали таку комбінацію рис, яка не повторювалась ні в північноруських, ні в лехітських, ні в південнослов'янських говірках, тому немає серйозних перешкод вважати ці риси результатом спільного життя південноруських і чеськословацьких говірок і відносити до них і зміну **g** > γ > **h**», — більш-менш нагадує аргументацію типу хибного кола і мало що здатний довести не упередженому читачеві.

Ми переглянули найважливіші аргументи, що оберталися (обертаються) в славістичній літературі, на користь давнього (без точної хронології) існування удаваних прямих зв'язків південноруських («українських») говірок з інослов'янськими (польськими, сербохорватськими, болгарськими, словацькими). В усіх розглянутих випадках ми могли зайняти з приводу припущень про колишні перехідні говірки від тих, з яких пізніше виникли українські, до інослов'янських лише негативну позицію. Закінчуємо виклад тим твердженням, з якого, власне, ми почали його. Східнослов'янська мовна єдність довгий час була, на нашу думку, єдністю, далеко щільнішою проти можливих відносин цього східнослов'янського масиву до інших слов'янських мов. Лише з часом між говірками, належними до південної галузі («української») цього масиву і західної («білоруської»), виявилися такі, порівняно нечисленні, що з причин історичного порядку (переселення та ін.) ввійшли в тривалий мовний контакт з більш-менш значними нащадками останнього у вигляді певних особливостей лексики та тих або інших рис фонетичних і граматичних. Але навіть таких взагалі не багато, і інослов'янський вплив на них дає дуже мало підстав вбачати в них хоча б пізніші глибокоорганічні перехідні явища.

КІЛЬКА ЗАУВАЖЕНЬ ПРО АРХЕОЛОГІЧНІ СВІДЧЕННЯ

Враховуючи дані мовознавчого та історичного порядку, слід зважити ще на дані, здобуті останнім часом радянською археологією. Ці дані вимагають корективів до попередніх гіпотез про час і процес розпаду східнослов'янської єдності (зокрема, до гіпотез О. О. Шахматова) і великою мірою переносять питання в ширший план давніших відносин східного слов'янства. Не входячи в спеціальний аналіз цих здобутків, обмежимось тим, на чому зупинив увагу проф. П. М. Третьяков у своєму стислому огляді в журналі «Славяне», 1952, № 7, стор. 26—32 («О происхождении славян»)[1], і особливо цікавою статтею акад. Б. О. Рибакова «Проблема образования древнерусской народности в свете трудов И. В. Сталина» («Вопросы истории», 1952, № 9, стор. 40—62).

«В результате археологических исследований,— зазначає П. М. Третьяков,— произведенных советскими археологами в последние десятилетия, было установлено, что этнографическая картина восточного славянства, изображенная на страницах «Повести временных лет», относится отнюдь не к последним столетиям первого тысячелетия нашей эры, а к значительно более раннему времени. VIII—X столетия были временем не расцвета древнерусских племен, а периодом их увядания и начавшегося распада. Эти племена возникли отнюдь не в VI—VII столетиях, как это предполагали историки и филологи начала XX века, а значительно раньше — в первые века и в середине первого тысячелетия нашей эры.

В области Поднепровья и по ее периферии археологами были обнаружены многочисленные памятники славянской культуры первого тысячелетия нашей эры: городища, селища, места погребений и т. п., заметно отличающиеся как от древностей финно-угорских племен Поволжья, Севера и Прибалтики, так и от древностей летто-литовских племен. Эти памятники составляют несколько локальных групп, отличающихся одна от другой по особенностям культуры. Сопоставление этих локальных групп с данными Начальной летописи приводит к выводу, что они принадлежали перечисленным в летописи восточнославянским племенам».

---

[1] Пор. також його статтю у «Віснику Академії наук УРСР», 1952, № 7, стор. 9—15. Наша книга була підготовлена до друку, коли вийшла книга того ж автора «Восточнославянские племена», вид. 2, перероб. і доп., М., 1954.

Важить, отже, підтвердження археологічними даними відомостей літопису про певну відокремленість та наявність багатьох окремих східнослов'янських племен. Щодо хронологічних рамок П. М. Третьяков зазначає: «Дореволюционная историческая и филологическая наука, комментируя картину расселения древнерусских племен, не выходила за хронологические рамки русской летописи и других современных ей источников. Историки Ключевский и Середонин, филолог Шахматов и другие полагали, что племена, упоминаемые в русской летописи,— вятичи, кривичи, поляне и другие уже относились к VIII—X векам, а предшествующие VI—VII века были временем формирования этих племен в процессе расселения славян по Восточноевропейской равнине. Какими-либо конкретными данными об этом расселении наука не располагала. Иными словами, для дореволюционной науки пределы известного в отношении восточнославянских племен ограничивались рубежом VIII—IX веков, дальше лежала область неизвестного — область догадок и смутных гипотез» (стор. 27).

Не маємо права заперечувати цих здобутків новітньої археологічної науки, досить серйозно обгрунтованих у фаховому відношенні. Необхідно, проте, зазначити, що в аспекті зіставлення з тим, на що уповноважує аналіз мовних фактів, висновки новітньої археології далеко менше здатні вплинути на міркування мовознавців з приводу мовних відносин східнослов'янських племен, ніж це здається при першому ознайомленні з ними. Дійсно, як би не стояла справа із справедливістю того, що «спочатку, в кінці третього й другого тисячоліть до нашої ери розвивається протослов'янське пастуше плем'я або група племен по Віслі й на Волині» (зазнач. стаття П. М. Третьякова, стор. 32), із справедливістю тез про те, що «протягом другого тисячоліття до нашої ери це плем'я поширює свою територію, просувається вгору по Дніпру, на Десну, на Одер, у Прибалтику, в області, що належали мисливсько-рибальським племенам», почасти їх асимілюючи, почасти ними асимілюючись, і що «в результаті створюється велика давньослов'янська група, а можливо, балто-слов'янська група племен — племен, досить різних за культурою і різнодіалектних за мовою»,— все це речі, ще надто далекі від того, щоб скільки-небудь конкретно і переконливо підійти до уявлення про стосунки східнослов'янських племен на світанку їх словесно документованої історії. Дуже правдоподібно, що процес створення східнослов'янської єдності, дійсно, відбувався не тільки як безпосереднє виділення її з єдності протослов'янської, а перебивався фактами, можливо — нерідкими, інтеграційних, об'єднувальних процесів. Але, при всьому цьому, дуже виразна близькість слов'янських мов між собою, дуже виразні риси колишньої спільності східнослов'янських аж ніяк не дають великого права відсувати риси мовної їх подрібненості до давніх часів і шукати в останніх коренів теперішнього розходження. Вірно чи невірно П. М. Третьяков уявляє собі слов'янство першого тисячоліття нашої ери, вважаючи, що «в період розпаду первіснообщинного ладу,

в роки «великого переселення народів» відбувається, точніше, починається процес консолідації слов'янства. По слов'янських землях поширюється культура, що виникла на півдні... Очевидно, такі ж процеси і на такій же південній основі відбуваються і в мові...» [1], — суть справи, яка нас цікавить, не в цьому. Важить інше, що й на його думку, як, здається, її треба розуміти, при розгляді фактів першого тисячоліття «консолідація» слов'янства — виразний факт не в самому тільки мовному аспекті. Отже, та глибока археологічна давнина, увага до якої висувається як матеріал для пояснення того, «яким же чином виникли східнослов'янські племена» (стор. 28 і далі), не додає до того, що можна вивести в нашому питанні з мовних фактів, будь-чого істотного.

Найбільше важить, можливо, вношуваний новітніми археологічними даними коректив щодо напряму слов'янських колонізаційних рухів доісторичної доби. За твердженням П. М. Третьякова, «вивчення давньої культури східнослов'янських племен свідчить, що вони з'явились на Дніпрі, Десні, Верхній Оці, Верхній Волзі аж ніяк не внаслідок розселення з південніших областей — з Прикарпаття, з Дунаю або навіть з області Середнього Подніпров'я. Про це свідчить, по-перше, та обставина, що в культурі північніших племен не можна помітити найменших особливостей, притаманних південним племенам, так чи інакше пов'язаним з римською периферією, з усім тим в побуті й культурі, що було характерно для населення південніших областей. По-друге, в культурі цих племен ясно простежуються дуже давні місцеві традиції як у господарстві, так і в будівництві, характері поселень, прикрас тощо» (стор. 28—29).

Ближча до нашого питання згадана стаття Б. О. Рибакова. Цитуємо з неї кілька положень, яким, безперечно, належить певна вага при встановленні правильного погляду на найдавніші ознаки етнічно-племінного (і деякою мірою, мабуть, мовно-діалектного) розподілу східних слов'ян:

«...Понятие «Русская земля», — пише Б. О. Рибаков, — у писателей XII—XIV вв. имело два основных значения: во-первых, этим обозначалась территория русской (точнее, древнерусской) народности или русского государства (для XI в.). Во-вторых, словами «Русская земля» обозначалась только юго-восточная часть русских земель, Приднепровская Русь, обнимавшая лесостепную полосу от Киева до Курска...

Установив несоответствие летописного понятия «Русская земля» в его узком значении исторической действительности X—XIII вв. и признав это понятие анахронизмом для летописной эпохи, мы предприняли поиски в предшествующих X в. эпохах археологических комплексов, ареал которых соответствовал бы области Приднепров-

---

[1] На нашу думку, про початок консолідації говорити в даному разі не можна, бо аналіз спільнослов'янської мови, надто морфології, не дає підстави для уявлення, в дусі маррівської концепції, про її попередню «клаптевість» — створення із різномовних елементів.

ской Руси. Оказалось, что только в VI—VII вв. область Русь (в узком смысле) представляла бесспорное единство, доказываемое многочисленными комплексами с пальчатыми фибулами. Ареал комплексов VI—VII вв., которые в 1928 г. были названы А. А. Спицыным «древностями антов», с поразительной точностью совпадает с областью Приднепровской Руси. Это позволяет, во-первых, назвать эти древности русскими, а во-вторых, приурочить выделение «русской земли» (в узком смысле) как определенного исторического целого к VI—VII векам.

...Одним из важнейших выводов является тот, что женские украшения VI—VII вв. позволяют четко разграничить «Русскую землю» на два изолированных района: восточный, связанный с племенем северян по р. Пслу, Сейму и Донцу, и западный, связанный с племенем собственно руссов в бассейне р. Роси. Некоторые признаки позволяют выделить и полян вокруг Киева. «Русская земля» VI—VII вв. составилась только из тех земель, которые входили во II—V вв. в широкую область полей погребений. Следовательно, «древности руссов» происходят с коренной славянской территории. Географически русская земля составляла юго-восточную часть области полей погребений, обращенную к сарматским степям...».

Ці висновки радянської археології, як легко бачити, не важко погодити з міркуваннями мовознавчого порядку, викладеними вище, хоча ні останні прямо не випливають з них, ні перші прямо не зумовлюються останніми. Рамка історико-археологічних фактів та їх тлумачення, що її дає Б. О. Рибаков, не суперечить прийнятим мовознавчим висновкам, а деякою мірою й підтримує їх (виразні елементи східнослов'янської єдності, матеріальні ознаки південноруської культури, риси певної її розгалуженості та ін.).

Не можна, проте, оминути одного питання, зачепленого Б. О. Рибаковим, яке навряд чи зараз припускає рішення в повній згоді з мовознавчими та історичними поглядами, поданими нами вище. Ми додержуємось тієї думки, що українська мова (зокрема, і на території Середньої Наддніпрянщини) становить в основному спадщину і дальший розвиток діалектної групи давньоруської мови на півдні й південному заході земель Київської Русі, отже, й мови колишніх південноруських племен, головним чином на тих же самих територіях, на яких їх знав давньоруський літопис. Ми не пристали на гіпотезу М. П. Погодіна про те, ніби населення Київщини домонгольських часів етнічно і мовно було споріднене з великорусами, а не з українцями. Б. О. Рибаков, не роблячи з цього прямих висновків, звертає, проте, увагу на факти, що легко можуть дістати своє витлумачення саме в дусі гіпотези Погодіна — Соболевського. «Ряд древностей «Русской земли» VI—VII вв., — звучить його восьма теза (стор. 58), — как в северском, так и в собственно русском районах генетически связан с более поздними курганными материалами IX—XII вв. (северянские височные кольца), а также находит прямые аналогии в русском, украинском и белорусском этнографическом материале XVIII—XIX веков. Укажем, например, детали

кокошника («уши») из кладов в бассейне р. Роси, имеющие аналогии в русских северных кокошниках, и характер мужской одежды VI в., полностью совпадающий с этнографической одеждой этих же мест (рубаха с вышитой грудью, вправлена в порты)». Так, як Б. О. Рибаковим подано ілюстрації, теза звучить, — і в цьому навряд чи можна сумніватись, — саме на користь погодінської гіпотези. Чи так стоїть справа і в самій своїй суті?

Слова «прямі аналогії в російському, українському й білоруському етнографічному матеріалі» дають, здається, повне право чекати від автора вказівок на аналогії давнім речам не тільки з сучасного російського одягу та ін., а й з українського та білоруського. Шкода, що останніх не наведено. Можливо, будучи зазначені, поряд із тим, на що вказує північноросійський матеріал, ці аналогії дозволили б не надавати в питанні про колишнє населення Київщини тієї ваги вказаним автором аналогіям, які, можливо, мимо волі автора промовляють на користь саме погодінської гіпотези. Справа, отже, вимагає свого з'ясування.

КОРОТКІ ВИСНОВКИ

1. Українська літературна мова того лексичного, фонетичного й граматичного типу, який лежить в основі сучасної мови соціалістичної нації, склалась у процесі утворення останньої на основі полтавсько-київського діалекту (найвпливовішої частини південно-східного наріччя) наприкінці XVIII і в перші десятиріччя XIX ст. Державного значення вона набула лише з Великою Жовтневою соціалістичною революцією.

2. Західні особливості української літературної мови (в Галичині й Буковині), що склались приблизно в той час, коли й українська національна літературна мова, через політичні умови життя цих земель України визначили, так би мовити, провінціальний, обласний вияв української літературної мови, який не мав перспектив перетворитись у загальнонародну літературну мову українського народу. Ці риси поволі почали зникати вже в кінці XIX і на початку XX ст., особливо швидко після Великої Жовтневої революції, остаточно розчинившись в українській національній літературній мові після возз'єднання всіх українських земель.

3. Спільне в його основних ознаках білорусько-українське письменство, ділові (актові) пам'ятки якого дійшли до нас з кінця XIV ст., виявляє певні риси свого ранішого зв'язку як з діловим письменством староруським, так і з грамотами, належними до території західноруських (західно-східноруських) говірок, з яких пізніше утворилась білоруська мова. Отже, фактичні початки цього письменства слід вважати хронологічно ранішими за час пам'яток, які ми маємо. Діалектні риси в пам'ятках, що дійшли до нас, розпізнаються із значною виразністю.

4. Однією з передумов спільного білорусько-українського письменства, треба гадати, була давня ближча спорідненість діалектів західноруських (колишніх західно-східнослов'янських племен) з діалектами південноруськими (колишніх південно-східнослов'янських племен), що стали пізніше основою української мови.

5. Давньоруська (давньосхіднослов'янська) писемна мова в її різних жанрах, більше або менше залежних від старослов'янської (давньоболгарської) з тими або іншими рисами діалектного подрібнення останньої і сербських нашарувань на неї, порівняно довгий

час (з X до XIII—XIV ст.) становила спільну літературну мову всього східного слов'янства. Діалектні риси в цій мові, в тому числі такі, що дають підставу вбачати в них ознаки ближчої спорідненості з сучасною українською мовою, хоча в переважній своїй більшості спірні, але разом з тим достатні, щоб стверджувати в цій писемній староруській мові наявність деяких специфічних особливостей майбутньої української.

6. Мови російська, білоруська і українська з погляду порівняльно-історичного становлять спільність, що може бути протиставлена за ознаками, які склалися, мабуть, переважно в IX—X ст., іншим слов'янським.

Основні докази цього положення будуються на цілком виразних даних ф о н е т и к и (повноголосся, рефлексація найдавніших слов'янських груп ***tъrt**, ***tьrt**, ***tъlt**, надто ***tьlt** та ін.). Щодо м о р ф о л о г і ї, то, імовірно, східнослов'янські мови в період свого спільного життя ще не встигли виробити якихось виразних ознак проти інших слов'янських мовних груп, ближчий зв'язок з якими вони вже порвали.

Отже, на цій ділянці при виразності деяких східнослов'янських морфем (-ѣ як закінчення певних відмінків іменників і займенників проти -ѩ в старослов'янщині і відповідних рефлексів у південнослов'янських мовах; **-а** в називному відмінку однини дієприкметників чоловічого роду від дієслів класу **-е-** та атематичного і т. д.) все ж таки немає цілком чітких рис східнослов'янської відокремленості (і західнослов'янські мови мають чи мали, наприклад, як відповідне закінчення, рефлекси ѣ, а не носового ę; **-а** у відповідній формі дієприкметника — закінчення, типове також для чеської мови, та ін.).

Проте всі спроби довести існування давніх говірок, перехідних від східнослов'янських до інших слов'янських, непереконливі і не здатні спростувати значення зв'язку між собою східнослов'янських мов як справжньої вихідної їх єдності в порівнянні з іншими слов'янськими, що їх спорідненість з групою «руських» мов віддаленіша.

7. Процес розпаду колишньої східнослов'янської єдності і виділення з неї говірок — предків української мови, за станом нинішніх даних, не може бути схарактеризований переконливо повно і точно. Одне, проте, ясно: певний час говірки — предки сучасної білоруської мови становили з говірками — предками української відносну спільність, може, сказати б точніше, щільний зв'язок. Відносна щільність цього зв'язку, незалежно від часу, коли саме вона встановилась, існувала, імовірно, ще навіть у XIII ст. Виразне послаблення її в живій мові припадає на пізніший час у зв'язку, в першу чергу, з трагічними саме для предків українців подіями (монголо-татарська навала і тривала підлеглість південноруських земель східній владі), що великою мірою відірвали маси південноруських племен від масиву західноруських. Але разом із тим імовірно, що окремі групи (говірки) «білоруські» і «українські», за-

лежно від специфічних для них історичних умов, підтримували контакт і в пізніший час без виразних розривів з минулим *.

Найважливіші риси, що привертають до себе увагу як найбільш довідні для припущення про давній щільний контакт говірок — предків української і білоруської мов, — це рефлекси звука **л** у двох позиціях: 1) перехід його в ў (w) у найдавнішій слов'янській групі ***tьlt (*tъlt)**, тобто безпосередньо між приголосними — укр. *вовк,* білор. *воўк,* укр. *повний,* білор. *поўны* : рос. *волк, полный* : д.-рус. *вълкъ, пълный* і 2) такий самий перехід на кінці слова тільки в формі чоловічого роду минулого часу — укр. *дав* (при *дала, дало, дали*), білор. *даў* (при *дала, дало, дали*); укр. *ходив* (при *ходила, ходило, ходили*), білор. *хадзіў* (при *хадзіла, хадзіло, хадзілі*).

Оскільки принаймні перша з цих рис мала здійснитися ще до часу падіння зредукованих (глухих) голосних, давність її поза всяким сумнівом, бо у формах, де за приголосним **л** ішов зредукований голосний **ъ**, що потім фонетично випав, приголосний **л** своєї колишньої природи (звучання) не змінює ні в українській, ні в білоруській мові: укр. *сопілка* (із **сопѣлъка*), білор. діал. *сапёлка,* літ. *свісцёлка* (аналогійно із **свистѣлъка*); укр. *палка,* білор. *палка* (із д.-рус. *палъка*) та ін., а випадіння зредукованих голосних на південноруському грунті свідчиться вже пам'ятками близько середини XII ст. (одночасно з подовженням **е** > **ѣ** в нових закритих складах перед колишнім **ь**).

8. Нечисленні, але виразні особливості українського н а г о л о ш е н н я (наголос на закінченні слова в формах множини іменників типу *жінки́, молитви́, пісні́,* наголос прикметників на **-кий, -ка, -ке** та ін.) зазначаються в пам'ятках відносно пізно. Розбіжність відповідних фактів по говірках показова для повільності процесу поширення певних тенденцій цього роду, повністю не здійснених навіть і в наш час. Може йтися, отже, з одного боку, про прямі свідчення пам'яток, коли́ саме за ними можна констатувати прояви в літературній мові південноруських («українських») рис наголошення, з другого, — про міркування на підставі порівняльно-історичних даних, до яко́го часу припустимо відносити початки того чи іншого явища або факту цього роду. Подані вище свідчення пам'яток переконують, що окремі риси українського наголошення відбиті вже в церковних джерелах XVI ст. Виразні ознаки залежності певних українських явищ наголошення від найдавніших слов'янських акцентних відношень дають право припускати дуже давній час постання цих явищ у їх специфічному обличчі.

9. Народний (нелітературний) український с и н т а к с и с у своїй основі репрезентує спільнослов'янський тип без будь-яких давніх індивідуальних рис, що їх можна було б протиставити, наприклад, російському типу. Отже, власне, і немає питання про час виділення (постання) його архаїчних особливостей. Те, що стосується, наприклад, уявних залишків давнього давального самостійного, дуже непевне, щоб на такому матеріалі можна було базу-

вати якісь серйозні міркування. Щодо питання про виникнення індивідуальних особливостей українського писемного і розмовного синтаксису в їх відношенні до давньоруського, то відповідь на нього, за станом речі, має бути досить різна. У відношенні до синтаксису, наприклад, давньоруського літопису або давніших грамот, пам'ятки південноруського походження принципіально не відрізняються від північно- та східноруських (хоч нова помітна риса — «називний відмінок з інфінітивом» становить властивість саме останніх [1]); щодо цього характеристичні, зокрема, деякі особливості порядку слів. У цьому відношенні книжна (південно- і західно-) «українська» мова XIV ст., без сумніву, має безперечні права спадкоємця давньоруської, такі ж, як і пам'ятки північно- і східноруські. Пізніше дає за себе знати в словесній продукції українського грунту, дедалі підсилюючись, іномовний польсько-латинський вплив, але він легко відшаровується і легко піддається врахуванню саме як пізніший. Сучасний розмовний і книжно-літературний український синтаксис має, безперечно, значні відхилення від давньоруського і, за численними ознаками, завдячує свої індивідуальні (проти російського) риси почасти досить інтенсивному діянню аналогії на українському грунті, почасти (меншою мірою) перенесенню польських конструкцій. Найбільше з таких особливостей впадають в око відмінності в прийменниковому керуванні імен. Виникнення цих рис припадає майже повністю на історичний час і, отже, не співвідносне з питанням походження усної української мови в її виразних фонетичних ознаках.

10. Лише відносне значення для питання про постання української мови мають індивідуальні елементи української л е к с и к и. Ця ділянка мови, дуже чутлива до змін соціального ладу, до розвитку виробництва, культури, науки та ін., відбила численні нашарування історичних часів: запозичення (із слов'янських мов — переважно з польської), новотвори — головним чином як придбання в процесі розвитку нових понять та їх відтінків через інтенсивне формування від основного словникового фонду нових слів за допомогою властивих даній мові морфологічних засобів, імовірно — чималу кількість словникових утворень емоційно-ефективного походження без прямих зв'язків із основним східнослов'янським лексичним фондом та з вихідною морфологією.

Умови історично бурхливого національного життя спричинились до того, що в цілому сучасна українська лексика відійшла від давньої слов'янської, відбитої в пам'ятках Київської Русі, трохи більше, ніж діалектна великоруська. Проте на українському мовному грунті збережено певну кількість лексичних архаїзмів, що їх слід визнати прямою спадщиною Київської Русі, в тих або інших елементах утраченою в двох інших близько споріднених мовах.

11. Спеціальне питання, якою мірою вже в пам'ятках, що, імовірно, переписані із старослов'янських оригіналів у Києві до-

[1] Про неї див. «Курс русского литературного языка», т. II, стор. 310—313.

монгольського часу, відбито південноруські риси, поки що не може бути вирішене з повною категоричністю через обмеженість і почасти непевність (двозначність) відповідного матеріалу. Але сукупність даних і найбільш правдоподібне їх пояснення веде скоріше до висновку, що київські пам'ятки домонгольського походження належать руці писарів, рідною мовою яких була давньоруська з південними діалектними рисами, ще нечисленними і відносно слабо виявленими ними у відповідних рукописах через старослов'янську оболонку текстів. До таких рис належать, наприклад: написання **и** замість **ѣ** (надійні випадки спостерігаються з останньої чверті XIII ст.); випадки плутання **ы** : **и** (надійні не раніше XII ст.); подвоєне **о** після приставного **в** у початковому закритому складі відповідно до теперішніх *вівця, вітця* (род. одн., близько середини XIII ст.); **о** > **у** в нових закритих складах (у галицьких грамотах з середини XIV ст.); **о** > **и** (**і**) в тих самих умовах (з XV ст.); з другої половини XII ст. — новий **ѣ** на місці **е** в нових закритих складах майже виключно перед колишнім звуком **ь** *(пѣщь, сѣдмь* тощо); відбиття найдавніших слов'янських ***zdj**, ***zgj** як **жч**: *дъжчь* «дощ», рос. *дождь, рожчые*: укр. діал. *ріжджя,* ст.-сл. **рождие**; випадки втрати **г** перед **н**: *разнѣва сѧ, изна* (із *-гнѣв-, -гъна),* пор. суч. укр. *знущатись* із «згнущатися»: рос. *гнушаться.*

З морфологічних ознак найбільше важать: закінчення 1-ї особи множини теперішнього (майбутнього) часу дієслів **-мо**, засвідчене в пам'ятках з XIII—XIV ст., та риса, що пізніше зникла,— додаткове закінчення **-ть** у формах 3-ї особи однини та множини імперфектів: **-ше-ть, -ху-ть** (з XI ст.).

Гіпотези Погодіна — Соболевського про «великоруське» населення давнього Києва і Київщини мовні факти не підтверджують.

12. Ще навіть у XIII ст. мовний розрив між галузями східного слов'янства не був настільки остаточний, щоб деякі риси (і поготів, окремі слова), що виникли в одних говірках східного слов'янства, не проникали в інші. Відокремлення східнослов'янських мов — тривалий процес їх живої основи, процес, що переривався час від часу з різних історичних причин тенденціями до н о в о г о з б л и ж е н н я. З історичних фактів першорядного в цьому відношенні значення треба вказати, насамперед, на возз'єднання України з Росією 1654 р., що відповідало давнім прагненням українського народу, на наслідки другого та третього поділів Польщі у XVIII ст. (повернення Правобережної України 1793 р. та Західної Волині 1795 р.), на створення після Великої Жовтневої революції 1917 р. Радянської держави та возз'єднання українських земель у кінці 30-х — 40-х років нашого століття. Хоч зближення між собою трьох східнослов'янських мов ніколи не набирало таких розмірів, щоб міг статися рішучий поворот до колишньої вихідної єдності цих мов, проте нащадки східнослов'янських племен ніколи й не забували ні того, що вони за походженням племена братні, ні того, що шляхи політичного та культурного розвитку вимагають від них

обміну продуктами національної творчості і тим самим взаємного збагачення.

Східнослов'янські народи, серед них і український, створили собі знаряддя передачі думок, почуттів, волі — свої писемні мови, які з часів занепаду феодалізму і постання капіталізму на територіях відповідних народів (раніше за інші — широко і впливово російська, найпізніше — білоруська) поступово стали національними літературними мовами міцного і тривалого значення.

Структура східнослов'янських мов та їх склад містять у собі, зрозуміло, багато відмінного, але той історичний час, учасниками і свідками якого ми є, ставить нас перед знаменним явищем нового зближення, зміцнення споконвічного братства: різні формою, ці мови в Союзі Радянських Соціалістичних Республік, країні братнього об'єднання народів та мов, діють як могутні знаряддя для утворення спільної ідеології та високої соціалістичної культури.

* *
*

Ми розглянули ряд питань, що стосуються походження української мови в різних смислах слова «походження». Ішлося про ознаки та час їх виділення і усталення на протязі довгого історичного життя мови, яка тепер є знаряддям численних сфер думки, чуття і волі багатомільйонної соціалістичної нації, майже повністю зосередженої в СРСР. Всяке питання про «походження» будь-якої мови (діалекту) сходить кінець кінцем на питання виникнення якихось більш-менш індивідуальних рис її, що відділяють її від мовного масиву, до якого вона раніше належала. Методологічною помилкою є, як зазначено вище, констатуючи для певного часу факт більш-менш виразного розриву колишньої мовної єдності, повної чи відносної, задовольнятись цією констатацією, не враховуючи для відповідних мовних угруповань у нових історичних умовах тенденцій протилежного порядку — тенденцій якщо не до об'єднання, такого, яке в минулому становили відповідні мовні групи, то чогось, що принаймні могло б його нагадувати. З особливою виразністю інтеграційні тенденції в широкому значенні цього слова, справді, дали себе взнаки на ділянці східнослов'янських мов. Ті розриви вихідної мовної спільності, які привели східне слов'янство до його сьогоднішнього мовного стану, ніколи фактично не були такими гострими і, сказати б, остаточними, щоб носії відповідних мов та говірок почали відчувати їх як такі, що проклали неперехідні межі взаєморозумінню, починаючи від можливості розмови між представниками відповідних мов одного з одним і кінчаючи широким різностороннім культурним та іншим контактом. Всі східні племена протягом своєї багатої подіями історії, перетворюючись в народності і ще пізніше в нації, і в трагічні моменти історії, і на відносно спокійних відрізках її відчували себе, при всіх випадкових, тимчасових обставинах, не-

сприятливих такому відчуванню, братніми — руськими племенами (народностями), з тими самими джерелами своєї цивілізації, з дуже близьким письменством, схожими рисами побуту та ін.

Український народ, починаючи з того стародавнього стану, коли він тільки що формувався із порівняно маловиразними проти інших східнослов'янських племен мовними ознаками, і до наших часів, коли він становить одну з рівноправних соціалістичних націй СРСР, з багатою національною літературою, мистецтвом і т. д., увесь час мав велику політичну, економічну та культурну користь від своєї належності до міцного східнослов'янського масиву [1]. Майже тисячолітня спільноруська культура відбилася в розвитку сучасної української нації плодами першорядного значення. Вона розпізнається на кожному кроці в усьому тому, чим пишається і чим має право пишатись український народ. Тисячами ниток українське слово пов'язане з історією слова російського та білоруського, і це як у явищах ще початкового письменства на його світанку, в явищах старокиївської словесної культури, так і в наш час, коли багатюща російська література, художня, публіцистична, наукова, міцно запліднює і стимулює братні українську і білоруську. Ми живемо в час справжньої дружби українського народу з російським, за яким він один з перших пішов по шляху до комунізму.

Серед того, що ці народи особливо щільно з'єднує, роль міцного фактора належить, звичайно, спільності їх походження і всім перевагам мовної близькості, які так благодійно виявляються в усіх сторонах багатобічного розвитку українського народу.

---

[1] Пор. глибоке освітлення цього питання в «Тезах про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654—1954 рр.), схвалених Центральним Комітетом Комуністичної партії Радянського Союзу».

ADDENDA

До стор. 87. Треба, проте, зважити, що значення цього факту дуже відносне, оскільки подібний не був чужим також великоруській мові XVII ст., пор.: «...Ино мне *постричися* не хочет...» (з пісні, записаній для оксфордського бакалавра Річарда Джемса, 1619—1620 рр.) — *не хочет* замість «не хочется» під впливом попереднього *постричися*.

До стор. 90. Слово *костер* у такому або подібному значенні можна зазначити і в великоруській грамоті XVII ст.: «...да лежат в костре осиновых да сосновых бревен 60» (А. Федотов-Чеховский, Акты, относящиеся до гражданской расправы древней России, т. I, К., 1860, № 116, стор. 134).

До стор. 176—177. Привертає до себе увагу й сучасне білор. *сустракáць* «зустрічати» з **к**, занесеним, очевидно, з минулого часу — *«су-стрѣтли», де **т**, слід гадати, також нефонетичне. Чи пов'язана ця форма з колишніми псковськими, напевно важко сказати.

ІСТОРИЧНИЙ КОМЕНТАРІЙ ДО УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

ЗАМІСТЬ ПЕРЕДМОВИ*

Праця (понад 12 друк. арк.) ** в основному побудована за зразком авторового «Исторического комментария к литературному русскому языку» (вид. 4, 1953). Вступною частиною є нарис «Розвиток української літературної мови».

У «Фонетиці» розглядаються питання про відбиття у літературній мові закономірних рефлексів відповідних фонем і подано інші спеціальні пояснення. Це вимагає залучення іноді досить віддаленого порівняльно-історичного матеріалу, і він, у міру потреби в ньому, знаходить собі в роботі широке застосування. Об'єктом вивчення в усіх розділах є не тільки наддніпрянська літературна мова, а й наддністрянська.

У новому освітленні подаються в праці серед іншого питання про перехід **е** в **і** в нових закритих складах: чи не був цей перехід, як він відбився **в** літературній мові, обмежений положенням **е** перед складом тільки з **ь** (а не з **ъ**) і випадками, де голосному **е** була властива секундарна новоакутова інтонація. Докладніше ніж досі вивчаються питання про умови рефлексації напруженого **ь**, про перехід **е** в **о** після шиплячих, про українське **в з л**, про приставні приголосні, про явища асиміляції та дисиміляції і т. ін. У характеристиках проведено намагання відрізнити раз у раз ступінь імовірності прийнятих припущень.

У питаннях словозміни автор почасти застосовує в свій час вже опубліковані ним пояснення (родовий однини на **у**, форми родового множини і т. ін., деякі факти атематичної відміни), почасти намагається подати в новому критичному освітленні питання, що їх докладно вивчали в науковій літературі останніх десятиліть, і відповідно скерувати читача.

У розділі «Наголос», поряд із характеристикою акцентуаційних явищ спільнослов'янської доби, докладно вивчаються особливості рухів наголосу та їх причини в окремих українських морфологічних категоріях. Підбиваються підсумки найважливіших напрямків діяння на українському грунті граматичної аналогії та споріднених їй чинників. Серед пояснень фонетичного характеру поважне місце посіли пов'язані із з'ясуванням спеціальної ролі в українській мові колишньої новоакутової інтонації.

Автор

РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ *

Найдавніша писемна мова українського народу — це в основному спільна книжна мова слов'ян південних і східних. Її створено на основі західноболгарської (македонської) говірки міста Солуня (тепер Салоніки) в другій половині IX ст. (близько 863 р.) з місіонерськими цілями — для пропагування християнської віри серед слов'ян, у першу чергу, як це спочатку передбачалося, західних — мораван (чехів). Історичний переказ пов'язує перше застосування її, як і винахід письма для неї, з іменем місіонера Костянтина Філософа (в ченцях Кирила) та його старшого брата і помічника Мефодія, — переказ, грунтовно підтверджений рядом історичних свідчень. Проте не розв'язаним і досі залишається питання про азбуку, винайдену Костянтином. Є серйозні підстави гадати, що азбука, застосовувана для цієї мови в переважної більшості слов'ян, у тому числі українців (так звана кирилиця), є пізніший витвір і що вона витіснила давнішу, так звану глаголицю, яка ще в XI ст. (почасти й пізніше) в Болгарії і Сербії відігравала роль її суперниці.

Предки українців, у кінці X ст. прийнявши християнство, одержали від Греції (Візантії) клір (духовенство), який володів мовою, досить близькою до тієї, що нею розмовляли в Києві, в усякому разі для киян більш-менш зрозумілою. Скільки серед цього кліра, в церковному відношенні залежного від грецького патріарха, було саме болгар, представників того слов'янського народу, мова якого лягла в основу першої книжної мови слов'ян і в якого наприкінці X ст. письменство набрало справді буйного розквіту, нам невідомо. З певністю можна тільки твердити, що дуже скоро до тих, хто володів книжною мовою, принесеною з чужини, прилучилась значна кількість киян, серед яких ще до офіційного прийняття князем християнства і перетворення його в державну релігію було чимало людей, які з власного бажання переходили в християнство і, навчаючись письма, в ряді випадків користувались посередництвом християн-болгар церковнослов'янською, вже усталеною і зрозумілою їм мовою. Болгарський мовний вплив ще б натуральніше пояснювався, якби підтвердилась думка тих учених, що схильні звірятись на деякі свідчення про прийняття християнства Київською Руссю безпосередньо з Болгарії. В істо-

ричних відомостях (літописі) згадується про навчання в Києві вже за князя Володимира дітей, про школу «учения книжного», звичайно, як на той час, цілком церковного. При наступниках Володимира, зокрема при книголюбі Ярославі Мудрому, школа з слов'янською мовою в Києві та інших містах Київської Русі домоглася, безперечно, великих успіхів.

Увесь морфологічний кістяк і лексика (словник) мови, засвоєної від прибулих на Русь учителів, у письменстві церковного характеру, що існувало як предмет культу і повсякденного, і, сказати б, урочистого вжитку, зберігався дуже довго непорушним серед східних слов'ян. Є серйозні підстави вважати, що власне єдина сторона мови, яка справді зазнавала серйозних місцевих впливів, впливів живих говірок колишнього населення України, це фонетика — вимова, в якій уже в найдавніших пам'ятках, пов'язаних з територією України, розпізнаються риси східнослов'янські взагалі та українські зокрема. Деякою мірою піддавалася місцевим впливам і морфологія, але майже виключно фонетична сторона словозміни. Характерними з цього погляду є, наприклад, випадки східнослов'янського повноголосся — групи **оро**, **ере**, **оло** між приголосними відповідно до старослов'янських (і південнослов'янських взагалі) **ра**, **ла**, **рѣ**, **лѣ** (*ворон — вранъ, берег — брѣгъ ...*); заміщення носових голосних східнослов'янськими чистими (**ѫ** > **у**; **ѧ** > **я**); заміщення старослов'янських **шт**, **жд** своїми (східнослов'янськими) **ч**, **ж** у випадках, де в найдавнішій слов'янській мові були групи tj, dj (**свѣшта**, **межда** — *свѣча, межа);* з середини XII ст. поява так званого нового **ѣ** на місці звука **е**, що подовжився після того, як відпав або випав м'який зредукований звук **ь**; у XIII ст. випадки збігу **ы** та **і**, переходу **ѣ** в **і**, в морфології — заміщення у відміні імен закінчень на **ѩ** східнослов'янським **ѣ**, в дієвідміні — закінчення третьої особи **тъ** східнослов'янським **ть** тощо. Місцевим впливам піддавались, як бачимо, власне мовні елементи, байдужі для думки, і опирались ті, в яких кожен міг бачити специфіку саме книжної мови.

Відповідно до понять часу більша суворість у збереженні лексики і синтаксису писемної мови саме в київських книгах була ознакою переваги столичної освіти над провінціальною, хоч, безперечно, і поза Києвом відхилення від церковнослов'янської норми на цих ділянках були дуже невеликими.

Отже, культові (богослужебні) книги та література, яка, бувши щільно пов'язаною з культом, разом із тим була скерована на задоволення естетичних потреб освічених людей свого часу, обслуговувались у всьому істотному церковнослов'янською мовою, збереження непорушності якої становило доконечну вимогу книжної культури часу. Автор блискучого твору середини XI ст. — «Слова о законѣ и благодати», певно, митрополит Іларіон, скерованість його саме на знавців підкреслює цілком виразно: «не к невѣдущимъ бо пишемъ, но прѣизлиха насыщьшемъся сладости книжныя». У наступному столітті схожу думку одверто і навіть гнівно вис-

ловлює найвидатніший «філософ» і ритор свого часу Климент Смолятич.

Дещо інакше стояла справа з письменством світсько-державного характеру і взагалі всім тим, що своєю природою відбігало від прямої церковності, насамперед у правових документах, різного роду записах тощо.

Елементи саме місцевої лексики тут мали більше змоги виявляти свої права, і виявляти їх хоча б через те, що традиційній книжній мові бракувало за самим її характером ряду понять, уживаних у повсякденному житті. Це ж більшою чи меншою мірою стосується й синтаксису, вільніший характер якого в світських жанрах залежав від іншої природи висловлення, ніж це властиво було жанрам духовним.

Проте помилково було б вважати, ніби пам'ятки світського письменства, що розвивалося у східних слов'ян, були цілком вільними від впливів традиційної книжної мови, яка перебувала під консервативною опікою духовенства з його авторитетом і ніким не заперечуваними правами в усьому, що стосувалося навчання. Вчили письма і книжної мови майже тільки духовні особи. Що можуть бути інші засади культури, крім церковної, вони власне і не уявляли собі, як цього не уявляли й ті, хто шукав освіти для себе або для своїх дітей. Отже, і на всьому, що під тиском життя з'являлося як писемний продукт державно-побутового або взагалі світського слова, лежала печать тільки більшого чи меншого пристосування зразкової книжної мови з її болгарською (македонською) основою до потреб їй первісно чужих і разом з тим до елементів розмовних, що їх всіляко намагались стримати, розглядаючи як стихію нижчого, може, навіть вульгарного порядку. У такому важливому і характерному жанрі, як літопис, що, відбиваючи християнську моральну скерованість, разом з тим обертався в колі звичайних політичних і побутових понять, досить прозоро виявляється ставлення його упорядників до стихії літературної мови: добірно книжною, староболгарською пишуться партії церковно-моралізуючі й щільно пов'язані з церковністю; в оболонці цієї ж мови, але з вільнішим, далеко ближчим до розмовного синтаксисом і з лексикою значною мірою світською і побутовою — частини власне розповідні.

Немає сумніву, що поряд з письменством церковно-книжним і різними ділянками моральної, морально-художньої і т. д. творчості, ним обслуговуваними (житійна література, повісті, літопис тощо), художньо-інтелектуальні потреби як широких мас народу, так і його впливовішої і розвиненішої верхівки задовольнялись також досить численними продуктами усного слова. Ці продукти були, природно, більш-менш близькими до мови поточної, але, як завжди буває в художній творчості, що має свою давню традицію, їх характеризувала також відповідно до жанрів певна кількість стабілізованих виразів і словесних зворотів. Проте, хоч які ймовірні такі здогади, довести їх безпосередніми фактами ми

не можемо, бо про фольклор Київської Русі ми здобуваємо окремі дані лише з пам'яток іншого характеру (церковного, літописного), прямі ж дані (найдавніші пісні, билини і т. ін.) дійшли до нас тільки в опрацюванні й у мовній оболонці безперечно російських.

Така блискуча пам'ятка художньої мови, як «Слово о полку Ігоревім», дозволяє твердити про міцну словесну культуру, яка в Київській Русі не обмежувалась духовною тематикою, а, вбираючи в себе численні рідні елементи, виявила себе й у галузі створення світських жанрів високого значення — суспільного й естетичного. Але не цій найбільш досконалій художній манері судилося надати загального характеру староруській словесній естетиці. У більшості творів, де естетичне завдання ставилось з достатньою виразністю, стиль народний майже повністю відступав перед панівним церковновізантійським. «Перші переклади, — говорить акад. О. С. Орлов («Родной язык в школе», № 9, 1926, стор. 30), — були зроблені в південних слов'ян з таких культових писань, що їх оригінали повторюють риси високопоетичного орієнталізму своїх джерел, з його, сказати б, «вічною» стилістичною гармонією мови. Немає сумніву, що давні перекладачі слов'яни підпали під вплив цієї властивості своїх зразків і за їх типом згармонізували свою мову. До цього треба додати вплив елліністично-візантійський, який культивував і декламаційну, ораторську сторону мови, успадковану і від орієнталізму, і від античності. Перероблення всіх цих елементів у візантійській, а потім і в болгарській лабораторії X ст. дало в результаті ту своєрідну гармонійну літературну мову, що її краса ще дуже довгий час після цього вабила до себе діячів слов'янського слова».

З часу спустошення Києва в середині XIII ст. (1240 р.), коли він мав уже досить міцних спадкоємців і почасти суперників своїй культурі в різних центрах політичної моці східнослов'янських племен, на території племен, з яких пізніше утворився український народ, особливого значення, але на порівняно недовгий час, набув на заході Галич, столиця Галицько-Волинського князівства. Його донесена та успадкована з Київщини культура і з нею письменство — література могли за територіальними умовами ввібрати в себе, поряд з основним візантійсько-болгарським впливом, дещо важливе із впливів західноєвропейських. Це обіцяло при сприятливих обставинах своєрідний розвиток письменства і книжної мови.

Але політична міць Галича не витримала тягаря боротьби з західними державами (Угорщиною, Польщею та ін.) і страшної сили татар, що загрожувала Галичині долею Наддніпрянщини. В середині XIV ст. із втратою Галицько-Волинським князівством своєї самостійності роль спадкоємця колишньої київської культури переходить до Литовсько-Руської держави.

Уявити собі високий розвиток книжної мови в Галичині часу її недовгого процвітання дає змогу вже така визначна із стилістич-

ного погляду пам'ятка, як Галицько-Волинський літопис (дійшов у новгородському, так званому Іпатському списку XV ст.).

Щоправда, як зазначав акад. О. О. Шахматов[1], у Галицькій державі рано виявився і далеко пішов процес роз'єднаності між панівними класами і народом. Перші, досить швидко піддаючись західним впливам, із слов'янських — найбільше польському, денаціоналізувались і раз у раз менше виділяли з себе людей, схильних працювати в письменстві східнослов'янського типу з його південнослов'янською основою, а відчуженість культурної верхівки від народної маси позбавляла останню всякої змоги запліднити своєю мовою (в широкому розумінні слова) будь-які інші типи позапобутового письменства.

Щодо письменства державно-побутового, то до нас дійшли пам'ятки актової мови Галичини (з другої половини XIV ст.), які свідчать уже про такий розрив між мовою книжною церковною і мовою цих актів, що небезпідставно можна твердити, як зазначає, наприклад, проф. І. С. Свєнціцький (Нариси з історії української мови, Львів, 1920, стор. 65), про майже повну незалежність розвитку кожної з них[2].

Політичне зміцнення та створення нового центру східнослов'янського письменства — держави Литовсько-Руської — означало новий етап у розвитку книжної мови. Звичайно, етнічний склад цієї держави був не такий, як у державі Романа і Данила Галицького, проте слов'янський елемент і чисельно, і культурно переважав у ній елемент балтійський (литовський), і саме він став основою для актової мови країни як мови великокнязівської канцелярії, а за нею — канцелярій меншого значення. Цей слов'янський елемент був здебільшого білоруський (належав потомкам племен дреговичів, кривичів та радимичів), але, як є всі підстави припускати,— із значною домішкою елемента українського, що чимдалі набирав більшої сили.

Суспільно-політичні відносини в Литовсько-Руській державі ще менше, ніж у державі галицько-волинських князів, що очолювали землі, в основному етнічно однорідні й мовно споріднені, сприяли консервативності православної церкви та тим тенденціям, які характеризували її духовенство серед етнічних груп і на територіях, де воно було впливовим. Отже, успадкована книжна церковнослов'янська мова в застосуванні до практичних потреб державного життя не тільки не лишалася непорушною, а, навпаки, раз у раз більше поступалася і своїм лексичним складом, і морфологією, і тим більше фонетикою перед живою розмовною та впливами світського характеру, що йшли також із Заходу (латинь, елементи німецької і польської). Наслідком цього було вживання строкатої мішаної мови з елементами церковнослов'янськими,

[1] Украинский народ в его прошлом и настоящем, т. II, Пг, 1916.
[2] Чи так уже було здавна взагалі на слов'янському Сході, як гадає він та інші,— це питання лишається спірним.

білоруськими, українськими, польськими та ін., серед яких, до речі, майже зовсім були відсутні балтійські — литовські. Імовірно, що як зразок рано придалася вже актова мова, яка утворилася в Галичині.

Ця мішана мова протягом трьох століть залишалась власне єдиною книжною мовою України і вживалась у всіх жанрах, які знала тогочасна література. Крім суто культових текстів богослужебного характеру, пов'язаних з церковнослов'янською традицією, нею однаково послуговувались як у сфері книжної продукції, так чи інакше пов'язаної з церковністю, — в творах власне теологічного характеру взагалі й у апологетично-полемічних зокрема, в церковних проповідях тощо, — так і у всяких виявах творчості, розрахованої на естетичне сприймання. Це ж треба сказати й про мову наукову, зараховуючи до неї, наприклад, твори історичного змісту. Звичайно, що, в дусі часу, грань між жанрами церковними і світськими ні в ідеологічній спрямованості, ні в доборі стилістичних засобів гострою не була.

Зазначене зміцнення в цій мішаній мові саме українського елемента дає себе відчути паралельно із зростанням культурної ваги населення Наддніпрянщини, особливо із заснуванням у Києві Академії як впливового центру православної освіти, що використовував вироблену в західній частині території східного слов'янства книжну мову для цілей, у розумінні часу, власне культурних — понадпобутових.

Природно, що при давній звичці до певної мовної строкатості вислову саме українська стихія легко набувала в продукції Академії та ідеологічно залежних від неї діячів українського слова раз у раз більшої сили.

Найважливіші моменти мовно-літературного порядку, що розвинулись або виявили тенденції розвитку в межах цієї мішаної мови, звичайно, були зумовлені сферою застосування літературної мови на Україні XVI—XVIII ст., сферою досить обмеженою. Релігійна полеміка, проповідь морально-догматична та панегірична — це ті головні прозові жанри, де письменники цього часу вправлялися мовностилістично і мали змогу та потребу відточувати знаряддя оформлення своїх думок. Релігійна боротьба вимагала уточнення й збагачення мови рядом понять сучасної філософії та богословською термінологією. Вона живила емоції гніву — звідси вільне проникнення в книгу лайливої лексики. Пильнувалося коло понять церковної урочистості. Розроблялася для цілей панегіричного прославляння синоніміка якостей. Намагання завоювати симпатії маси призводило до взаконення мовно-емоційних моментів побутового жанру та рис народної манери знижено-фамільярного мовлення.

Як певний цікавий момент в історії абстрактної лексики мішаної мови варто серед іншого зазначити тимчасовий доплив гебраїзмів, викликаний свого часу досить помітним релігійним рухом — єрессю, впливовою в Новгороді в останню чверть XV ст.

Для історії емоційної лексики характерним є розмах, якого набрало в письменників вживання лайливих слів та самий їх добір, що з погляду сучасних нам правил літературної етики іноді здається до вульгарності грубим [1].

Демократизація проповіді, бажання «повабити людей до слухання» знаходили свій вияв у досить вільному вживанні народних фразеологізмів — афективних словосполучень, прислів'їв, вихоплених з самого життя без будь-якої турботи про їх «очищення» відповідно до тону, гідного релігійної проповіді, і лише трохи переодягнених у мовну оболонку книжної фонетики і, головно, морфології. Більш-менш те саме спостерігаємо і в інших жанрах. Наприклад, у творах А. Радивиловського трапляються такі ходові народні вирази, як-от: «німці, як мухи, погинули», «небожата ляхи, повергши пиху, мусіли піхотою ходити», «правда вам колет очі», «заживай світа, поки служат літа», «іскра лихая і поле вижигает, і сама потом гинет», «трафила коса на камень» тощо [2].

Орієнтування на народні маси не виключало, звичайно, і протилежних мовно-літературних тенденцій представників мішаної літературної мови XVI—XVIII ст. «Ученість» знаходила своє застосування в багатстві й різноманітності риторичних прикрас, зокрема в фігуральності синтаксису, культивованому почасти на високих зразках античної латини та ще більше її пізніших наслідувачів, у певних намаганнях до періодичної ритмічності мови тощо. Проте цей риторичний напрям не є все-таки панівним в українському письменстві цього часу, і певну рацію має характеристика, що її дає письменству XVI—XVIII ст. в цілому І. С. Свенціцький у своїй книзі «Нариси з історії української мови»: «Мова в русько-українських письменників XVI—XVIII ст. не єсть ще предметом мистецько-творчого оброблення, вона не є ще виразом літературного життя, тільки позістає на дальше слугою книжника-начотчика, що перш за все служить певним справам суспільства» (стор. 78).

Сказане про прозові жанри великою мірою стосується й віршів. Кількісно цей рід літератури дуже поширюється в XVII і XVIII ст., але те, що друкується й дістає підтримку від людей політичної сили для того, щоб вийти друком, — з погляду мовностилістичного є неприховано риторичні вправи з усталеними, але художньо малоцінними зразками надписів, різного роду панегіриків тощо. Більше за інші жанри набули самостійного значення віршовані твори драматичні.

Так чи інакше, переборюючи опір ворогів українського народу, з піднесенням та зривами певні типи літературного слова здобували собі прав і свідчили про усвідомлювану потребу найбільш

---

[1] В. Н. Перетц, Брань как прием у польских и украинских полемистов XVI—XVII вв.— «Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI—XVIII веков», III, Л., 1929, стор. 56—72.

[2] Див. П. Житецкий, Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII в.— «Киевская старина», XXII (1888), стор. 592—593.

культурних представників народу мати в книжному слові вияв своєї національності.

Що роль писемної української мови як справжнього знаряддя впливу політичного, релігійного тощо усвідомлювалась, — це виразно доводить і факт вдавання до неї з полемічною метою ідейних і національних ворогів. З цього погляду показовий, наприклад, певною мірою наближений до українського народного стилю вірш про уманську різанину 1768 р., який незабаром після того ввійшов у деякі пісенники і відбиває ставлення до цієї події шляхтичів поляків і базиліанських ченців як представників відповідних католицьких кіл.

Ми точно не знаємо, як у ці століття відбувався процес взаємодіяння літературної творчості освічених українців і талановитих представників народної маси, але є всі підстави гадати, що чималу роль у цьому контакті відіграли так звані мандровані дяки. Їх певна літературна і музична підготовленість великою мірою сприяла створенню чудових українських дум, а мабуть, і багато чого з лірики. Порядок слів у думах (зокрема, відсунуте на кінець дієслово) виразно промовляє за злиття в художній мові цього жанру з живою народною стихією впливів книжних, відбитих, звичайно, найталановитішими представниками народу, що пройшли через освіту, яку на той час можна було здобути, не опинившись при цьому в повному її полоні.

Не треба доводити величезної ролі саме цього руху, найменше відбитого в письменстві того часу, на який припадає його виникнення і найбільший розвиток.

Є підстави вважати, що в кінці XV ст. на Україні були вже перші спроби, щоправда несміливі, наблизити книжну церковнослов'янську мову до живої народної: про це можна здогадуватись на підставі хоча б однієї старої редакції «Ізмарагду», збірника дидактичного характеру, з настановою на ширше коло читачів, у тому числі — світських, та житій, повчальних слів і т. ін. з Четьї 1489 р.

З XVI ст. під впливом реформаційних ідей різних напрямів, що знайшли собі відгук у Литві, виявляються більш-менш виразні намагання до того, щоб мову священних текстів зробити приступнішою ширшому колу мирян — українців і білорусів. Іноді, як довідуємось, наприклад, з передмови до «Учительного євангелія» 1568—1569 рр., виданого гетьманом Григорієм Ходкевичем у його друкарні в Заблудові, культурні люди цього часу визнавали вже потребу подбати про переклади священних текстів, але їх спиняло побоювання з погляду конфесійного небезпечних перекручень, уникнути яких вони не вважали себе здатними [1], хоч в інших випадках потрібний крок був справді зроблений.

Найвизначніше явище — переклад на білоруську мову Франциском Скориною Біблії (Прага, 1517—1519 рр.).

---

[1] «...иже прекладанiемъ здавныхъ пословицъ на новые, помылка чинится немалая».

Українськими пам'ятками таких спроб, хоч не стільки перекладів у нашому розумінні, скільки певних пристосувань церковнослов'янської мови до народної фонетики і фразеології, є славнозвісне Пересопницьке євангеліє [1] (1556—1561 pp.) і Крехівський апостол (між 1563 і 1572 pp.). Привертає до себе увагу той факт, що в певних місцях цих книг проступає вже майже справжня народна лексика і навіть синтаксис.

Найпізнішими в цій течії є спроби перейти на мову, наближену до розмовної, також у богослужебних текстах. Ці спроби стосуються тих частин богослужебних книг, які не були пов'язані з обрядом і церковним співом, — так званих синаксарів «Тріоді Пісної», далеко меншою мірою — «Тріоді Цвітної». Певна частина цих перекладів належить ієромонаху Тарасові Земці («Тріодь Пісна», 1627). Редактор видання відомий Памва Беринда згадує про них, як про переклади «на россійскую бесѣду», хоч і немає ніякого сумніву, що ця «россійская бесѣда» є саме українська «Малои Россіи благородных гражданских и прочіих различнаго причта людей», книжно освічених, що співчували Земці в його, як на той час, не позбавленій сміливості спробі, бувши певні, що це крок «ради пользы и приобрѣтеніа братіи своей».

Про ще радикальніший крок, і до того ж попереднього часу, говорить згадка в тій самій «Тріоді Пісній» 1627 p. (так само у виданнях 1640 та 1648 pp.): «Вѣстно же, яко от сея недѣли начинаемъ чести д и а л е к т о м ъ д о м а ш н и м ъ, по отпустѣ литіи в притворѣ κατηχήσεις, сіестъ оглашенія святаго ѡтца Феодора Студита», — доказ, що в самій богослужебній практиці рідна українська стихія завоювала собі місце вже перед тим, як її ще досить обмежених прав почали домагатися такі представники реформаційної течії, як Памва Беринда, Тарас Земка та інші [2].

У час, коли національно-релігійна боротьба загострила чутливість слабшої сторони — українсько-білоруської, — зокрема і до моментів мовного порядку, в противагу міцним силам представників католицтва з їх латинню і польською мовою, яка, поряд із незаперечуваною латинню, поступово набувала собі прав як словесне знаряддя й не тільки щоденних потреб, а й потреб на різних ділянках культури, — з певною гостротою постало питання про піднесення мови також православного культу та тих різного роду творів, які визнавали так чи інакше свою від нього залежність. Виникла потреба надати своїй культовій мові більшої поваги в письменних колах «своїх» і тим самим — чужинців, які, не бачачи звичного для них граматично-риторичного плекання цієї мови українцями, ставились до неї з презирством посідачів вищого культурного знаряддя до необроблюваного, застарілого.

З усвідомлення цієї потреби виникла повага до чистоти церковної мови в плані, сказати б, філологічному, і свого неабиякого

[1] Створене в Пересопницькому монастирі на Волині.

[2] В. Н. П е р е т ц, Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI—XVIII веков, III, стор. 20—55.

значення набрали граматичні й лексикографічні праці, як-от, переробка грецької граматики, зроблена ще в IX ст. Іоанном, екзархом болгарським, і видана у Вільні в 1586 р. під назвою «Кграматыка словенська языка. З газоθилакіи славнаго града Острога, власне отчизны яснѣ вельможного княжати і пана Константина Константиновича на Острогу». Граматика ця поклала перші основи нашої граматичної термінології. Далі слід зазначити такі підручники, як «Αδελφότης, граматіка доброглаголиваго еллинословенскаго ѭзыка» (Львів, 1591), що її склав Арсеній, архієпископ Еласонський, разом з студентами («спудеями») Львівської школи «от различныхъ грамматикъ», і в тому числі від віленської «Кграматыки» 1586 р.; «Грамматїка Словенска» Л[аврентія] З[изанія] (Вільно, 1596) з додатком — коротким словником, і найзначніша й найвпливовіша граматична праця — «Грамат'їки славенскія правилное Сѵнтагма» Мелетія Смотрицького (видана в Єв'ю, біля Вільна, в 1619 р.).

У 1627 р. (друге видання 1653) вийшов грунтовний для свого часу «Лексикон славеноросский» Памви Беринди, надрукований у Києво-Печерській лаврі. Роботу в цьому ж напрямі продовжував пізніший рукописний словник, мабуть, один із кількох, якщо не з багатьох подібних, — «Синонима славеноросская» (цього ж століття), що вчив, як перекладати слова звичайного книжного вжитку на церковнослов'янські або такі, що, як здавалося упорядникові, звучали по-церковнослов'янському.

Видавались також церковнослов'янські букварі для елементарних потреб православних шкіл, у яких церковнослов'янська мова (поряд із грецькою, що студіювалася з поваги до церкви, очолюваної константинопольською ієрархією) набувала першорядного значення.

В основі всіх цих праць, як уже зазначено, лежала та сама мета — постачити рідному народові (в дусі часу йдеться про «православну» масу) знаряддя культу, що могло б своєю священністю та, як тоді гадали, стародавньою грунтовністю і вченою організованістю імпонувати не тільки письменним людям, що належали до православної церкви, а й її ворогам, які презирливо ставились уже до самої мови українських культурних діячів, бо її строкатість вони сприймали як виразну «простоту». Певною мірою йшлося при забезпеченні «чистоти» культової мови, треба гадати, також і про запліднення нею жанрів письменства, які не бувши в безпосередньому зв'язку з культом, лише до деякої міри були пов'язані з ним, тобто про піднесення на вищий ступінь способів «вченого» висловлення взагалі. Отже, питання виходило за рамки самої церковної мови: тенденції тут були глибші за власне культові.

Ідеологічна поверхня руху (православна церковність), джерела церковнослов'янської мови, з яких фактично скористалися граматисти (слов'янські рукописи російської редакції, не пізніші XV—XVI ст.), у декого й політичні симпатії — привели в цьому рухові, з одного боку, до безсумнівного відштовхування від «поль-

щизни», з другого, — до зміцнення зв'язку з російською церквою та її книжною мовою, — момент неабиякої ваги, особливо в часи перед возз'єднанням України з Російською державою.

Ставши з другої половини XVII ст. знаряддям впливу української книжної культури на російську, для українського народу ця мова відіграла роль цілком відносну: на деякий час вона сприяла зміцненню його національного почуття в оболонці конфесіональній, але далі, перетворюючись на перешкоду живим джерелам народного мовлення, що могли проникати в книгу, мала бути повністю зламана, щоб саме національна стихія запанувала в українському письменстві.

Піднесення церковнослов'янської мови до ролі також позакультової, до ролі загального знаряддя хоча б тільки «високих» жанрів українського письменства, проте, по суті не здійснилося, бо це піднесення не відповідало справжнім культурним тенденціям часу — потребі в допливі найважливіших елементів західноєвропейської цивілізації та розвитку культивованих нею літературних жанрів, що їм великою мірою чужа була емоційна домінанта традиційної «церковнослов'янщини».

Живі струмені народної мови, які потужно забили в творчості Івана Вишенського — в його полемічних посланнях (між 1588 і 1614 рр.) — щасливий виняток. Справжній чернець, суворий аскет, фанатичний адепт канонів та обряду східної християнської церкви, людина, що бачила саме в священній традиційній мові південного і східного слов'янства єдине гідне знаряддя церковного культу та ідей, Вишенський увесь свій стиснутий умовами чернечого життя палкий темперамент вилив у тих місцях своїх полемічних творів, які своєю тематикою спрямовували його до джерел знайомого йому життя, до висловлення гнівних почуттів народної маси, з яскравою її фразеологією, багатою та влучною, з художньообразними виявами народного обурення та іронії. Вишенський своїм стилем довів можливість такого щасливого сполучення властивої церковнослов'янській мові урочистості з живою розмовною українською стихією, але довів це власне тільки для жанру полемічного, впливового на обмеженому відрізку часу, і талановитих послідовників на цьому шляху йому не довелося мати.

Дальший процес пристосування церковнослов'янської мови до літературних потреб представників українського народу, які мали відношення до книги, не містив у собі, звичайно, нічого такого, що обіцяло б розвиток на українському грунті власне чужої і вже завмерлої стихії. Культурно-територіальні відносини аж ніяк не давали змоги звільнитися в мовно-літературній практиці від польсько-латинських впливів, і все, що було пов'язане з колом понять наукових, юридично-актових, виробничо-побутових (міських), раз у раз проникало в усі жанри, які виходили за обмежене коло суто конфесіональних. Дуже відкритим впливовому діянню латині, зразки якої більшою або меншою мірою сприяли формуванню синтаксичного кістяка літературних європейських мов взагалі, зокрема

польської, був особливо синтаксис. На творах українців XVII—XVIII ст. печать польсько-латинського порядку слів дуже помітна. Попри всі хитання між прямою залежністю від манери мішаної мови і бажанням якнайближче додержуватись церковнослов'янської лексики і конструкцій, перевагу поступово діставало те, що мало міцнішу підпору в фактах сучасності, хоча б і виразно штучних.

Возз'єднання України з Російською державою (1654) створювало умови для зміцнення серед представників українського письменства тенденцій зблизити свою мову з практикою православної церкви в Росії. Але ці тенденції досить довго не перетворювались в дійсність, як цього можна було б чекати, виходячи з апріорних міркувань. Культивування поза самим богослужінням традиційної мішаної мови зумовлювалось і великою силою історичної інерції, переборення якої мало відповідало загальному духові середовища, консервативного за своєю природою, і виразними чинниками соціально-історичного роду: поряд з перемогою елементів, що усвідомлювали возз'єднання з Росією як визволення від польського державного і релігійного гніту, серед впливових кіл українського суспільства, причетних до книжного слова, були й такі, що або не чекали для себе від цього возз'єднання чогось доброго, або навіть бачили в ньому, як, наприклад, певна частина старшини, загрозу своїм привілеям, здобутим уже в надрах Польської держави. Ці групи задовольнялися тим ступенем релігійної і мовної відрізненості від поляків, який уже усталився на цей час, і аж ніяк не виявляли бажання до того, щоб іти на зближення з мовою (і поточною, і книжною), хоч спорідненого й єдиновірного, але політично, як їм здавалося, для них небезпечного народу.

Додержання своєї традиційної книжної мови зумовлювалось великою мірою й тим, що можна було б назвати співвідношенням культурних сил. З України протягом кінця XVII і мало не всього XVIII ст. виходили найвпливовіші діячі церкви в Росії, на що одверто скаржився, наприклад, відомий російський письменник XVIII ст. О. П. Сумароков, і деякі елементи виробленої на Україні мішаної книжної мови проходили в практику відповідних жанрів книжної ж російської. Природно, проходив і процес зворотний — здійснювались певні впливи російської мовно-літературної стихії на традиційну писемну українську мову. Крім політичних [1], у цьому напрямі діяли й культурні моменти. Сам факт ближчої обізнаності українських діячів писемного слова з тим, що робилося, або, може, правильніше було б сказати, починало робитися на ділянці літератури в Росії, приводив до припливу в книжну українську мову елементів російських, іноді навіть досить міцних. Найпомітніша щодо цього фігура — Григорій Савич Сковорода (1722—1794),

---

[1] Див. наказ 1720 р. з забороною друкувати на Україні будь-які книги, крім церковних: «а и оныя церковныя старыя книги с такими же церковными книгами справливать, прежде печати, с теми великороссійськими печатьми, дабы никакой розни и особого нарѣчія не было».

що з симпатією ставився до творчості, наприклад, М. В. Ломоносова, і, почавши свій письменницький шлях традиційною мішаною мовою, засвоєною ним у Київському колегіумі, не бачив перешкод для того, щоб у своїй мовній практиці не відкрити шляху й тій мовній стихії, з якою він зустрічався в творах симпатичних йому своїм ідеологічним напрямом російських письменників.

Далеко менша фігура, але з цього погляду теж характерна,— І. Некрашевич, який у різних своїх писаннях, що припадають на 70—80-і pp. XVIII ст., поряд із виразними церковнослов'янізмами, в яких він ще бачить натуральну основу книжної мови, вживає, як зазначив акад. О. І. Соболевський [1], навіть такі слова російського просторіччя, як *вить* («ведь»), *вот, нада* («надо»), *подлинно.*

Ці явища мовно-літературного порядку XVII—XVIII ст., хоч певні елементи національної незалежності так чи інакше були їм притаманні, принаймні щодо певних тенденцій, проте, як бачимо, не становили того етапу розвитку, який би усував побоювання за можливість зміцнення тенденцій протилежних, так само наявних у їх практиці, а почасти і в теорії. І церковнослов'янщина з домішкою елементів, прийнятих як літературні саме на Україні, і російський мовно-літературний вплив приховували в собі небезпеку можливої відчуженості літературної мови від мови народних мас.

Тим часом у надрах самої розмовної народної мови широко розгортався процес, що його результати визначили обличчя літературного українського слова, коли в кінці XVIII ст. та на початку XIX наспів час справжнього виникнення на народній основі національної української літератури.

Після порівняно довгого періоду розриву колишньої мовної єдності близьких племен давні українські діалекти зазнали наближення досить виразного, головно, з другої половини XVI ст. Зростання шляхетсько-поміщицького тиску, збройна визвольна боротьба проти польських феодалів, постійні турецько-татарські набіги викликали великий переселенський рух або, точніше, рухи і примусові («згони»), і з власної волі. Їх наслідком було поступове створення на широких просторах Київщини, Полтавщини, Слобожанщини та земель на південь від них того порівняно одноманітного наріччя — п і в д е н н о - с х і д н о г о, яке, поєднавши в собі риси двох попередніх — більш розвиненого південно-західного і архаїчного північного, а ще більшою мірою — поширившись і серед народних мас, стає прекрасним і натуральним загальноукраїнським знаряддям мовних зносин. Отже, все написане на його говірковій основі не набувало через це говіркової ж обмеженості, з яких би мотивів не виходили автори, звертаючись до своєї рідної діалектної й навіть говіркової стихії, а мало в собі все важливе для того, щоб стати дохідливим для переважної більшості україн-

[1] Рецензія на «Историко-литературные исследования и материалы», III та «Очерки стар. малорусской поэзии» В. М. Перетца.— Сб. Отд. русского языка и словесности АН, т. 81, стор. 20.

ців. Через це полтавець Іван Котляревський, слобожанин з Харківщини Григорій Квітка-Основ'яненко, селянин із Звенигородщини (Київщини) Тарас Шевченко в своїх рідних говірках, користуючись ними як майстри слова, знайшли всі засоби, щоб стати українськими письменниками взагалі.

Вияви виразної народної стихії в художньому письменстві XVII—XVIII ст. здебільшого не показові з погляду демократичних тенденцій, які могли б уже заявити свої права, а народна пісенна творчість, відбита в порівняно рідких записах аматорів цього часу, йшла своїм шляхом, мало залежним від книги.

Драматичні жартівливі інтермедії (інтерлюдії) в п'єсі Якуба Гаватовича, виставленій на ярмарку 1619 р. і того ж року надрукованій, з фігурами, взятими з життя, і з мовою, близькою до тогочасної мови неписьменних людей, відбивали не тенденцію взагалі наблизитись до такої мови, а лише протиставити її, як смішну, мовленню учених людей. Цей намір випливав цілком ясно хоча б із того, що основна драматична частина цього ж твору Гаватовича (про смерть Івана Хрестителя) написана навіть не книжною мовою, близькою до української, а самою польською.

З часом інтермедії, театральне значення яких зростало, набувають широкого реалістично-сатиричного характеру, і це, мабуть, надавало мові персонажів, що вже виступали не тільки як об'єкт осміювання, а й у ролі тих, хто глузує з представників соціальних груп, проти яких була спрямована сатира авторів відповідних творів, іншого — співчутливого забарвлення в ставленні глядачів. Такий стан характерний для деяких інтермедій XVIII ст. (наприклад, М. Довгалевського, Г. Кониського), хоч вагання між настановою, з якою інтермедія з народною мовою певних персонажів почала проникати в релігійну драму, і помітним співчуттям до народної манери мовлення так і не припиняється до самого XIX ст.

Це вагання, вже з виразною перевагою в бік справжніх симпатій до народної маси і саме її побутової мови, відбиває найзначніша українська травестія — «Енеїда» І. П. Котляревського (перше, неповне вид. 1798 р.). Для певного кола понять Котляревський мимоволі зберігає в своїй художньо-мовній практиці дещо із старого книжного, церковнослов'янського або церковнослов'янізованого лексичного запасу, але вся його настанова на розмовну, суто селянську мову, на селянський повсякденний побут і конкретні характерні для нього речі зводить перші елементи тільки до ролі залишків уже непотрібної спадщини минулого. Гумористичний, травестійний характер твору надає і самій «селянській» мові, якою він писаний, певної службової ролі — засобу смішити (освічений читач його для «серйозних» цілей мав би користуватися в своїй власній практиці книжною російською або словено-російською), але незалежно від, сказати б, зовнішньої настанови, гнучкість, багатство, соковитість цього знаряддя травестії безпосередньо підкоряє читача своєю міццю і промовляє за більші права цієї мови, ніж на них претендує сам твір.

Шальку терезів історії в бік дійових прав народної мови, як художнього знаряддя передавання думок і почуттів маси, остаточно схиляє сам же великий представник українського гумору. Прямо виявлене співчуття до людей з народної маси, що говорять саме простою, побутовою мовою, та сатиричне протиставлення їм персонажа з наміром говорити «по-вченому», як це подано в «Наталці Полтавці» (1819),— це та віха в ставленні до народної мови та її застосуванні в художній літературі, яка, можна сміливо це визнати, відкриває їй великий і широкий шлях у майбутнє.

Гумористичні жанри, що мали видатних своїх представників в українській літературі першої половини XIX ст. (поема-травестія, особливо байка, комедія, жартівливе оповідання), продовжували культивування мовних елементів, закладених у кращих творах Котляревського. З погляду перспектив дальшого мовного розвитку важливіші були зворушливі, народно-сентиментального характеру оповідання Квітки-Основ'яненка, бо вони, викликаючи симпатії до селянської маси, як і «Наталка Полтавка» Котляревського, тим самим підносили також значення і цієї зневажуваної мови. Слобожанська говіркова стихія, яку відбили ці твори, не дуже різниться від діалектних особливостей Наддніпрянщини, і хоч настанова Квітки-Основ'яненка загальнонаціональною не була, проте його творчість цього напрямку чимало сприяла зміцненню засад художньої національної прози.

Все зроблене в першій половині XIX ст. для української літературної мови як знаряддя національної культури поступається своїм значенням перед тим, що вніс у скарбницю її Тарас Шевченко (1814—1861). Мова української поезії його генієм була піднесена на рівень, який забезпечив їй широке визнання, і — що важить найбільше — в самому українському народі закріпила впевненість у моці її як способу національної художньої творчості.

У мові Шевченка чудово стоплені виправдані своєю художньою дієвістю елементи насамперед фольклорної поезії, кращі з нечисленної спадщини літературної романтики, з якою Шевченко міг зустрітися на українському грунті; приведені в рух багатства емоційних засобів (від виразів полум'яного гніву до найніжнішої ласки) з мови широких мас селянства Наддніпрянщини; урочиста й почасти емоціонально-розсудкова стихія та яскрава фразеологія книжної церковнослов'янщини в їх виразно художній спрямованості та все те з поточної мови українського села, чого не могла цуратись поезія, яка виникла з душі спостережливого й усіма своїми симпатіями пов'язаного з простим народом поета-кріпака.

Мова Шевченка — найважливіший момент в історії українського слова. На ній виховувались наступні покоління. Але й їм ще залишалось зробити дуже багато: в самій поезії треба було вигострити синтаксис і лексику багатьох нових жанрів; до рівня російської й європейських треба було піднести мову різних жанрів та стилів прози, вичерпавши раніше те своє, що пов'язано було з життям мас, які в своєму побуті користувались саме українською

мовою; майже повністю треба було створити мову раціоналістичних стилів — публіцистичного, епістолярного, наукового та ін. І ці завдання повно і влучно розв'язав український народ протягом XIX та XX ст., надто коли з Великою Жовтневою соціалістичною революцією і збудуванням у надрах СРСР Української держави перед ним відкрились величезні перспективи розвитку культури національної формою, соціалістичної змістом.

Західна Україна, яка при поділі колишньої Польщі ввійшла до складу Австрійської держави, тиском цього для неї дуже впливового факту опинилась у відмінних проти Наддніпрянської України умовах свого культурного розвитку взагалі і мовно-літературного зокрема. Надане українцям («русинам») право вживати рідну мову в певних юридичних актах і у викладанні в Львівському університеті — в дусі поглядів часу призвело до дальшого культивування в ролі літературної не «низької» селянської мови, а традиційної книжної з її церковнослов'янською лексикою і строкатою домішкою українізмів і полонізмів та дуже далеким від живої фрази штучним синтаксисом.

Зайнявши певне місце як знаряддя в культурному процесі, ця мішана мова далі вже не могла бути легко переборена новими демократичними тенденціями — будувати літературну мову на живій народно-розмовній основі. Доплив таких живих елементів, природно, здійснювався тим легше, чим новіший для літературної практики був жанр, де шукалися засоби вислову. Отже, наприклад, белетристика з цього погляду становила поле, вдячніше за ділянку стилів наукового, публіцистичного тощо, і з часу її появи як серйозного факту національної творчості відкрився широкий шлях для використання розмовної, справді народної мови.

Так само й у мові поезії рано (в 30-х роках) завоювали собі права і надали відповідного забарвлення її стильові міцні елементи національного фольклору.

Взаємовпливи художніх жанрів, демократичних за їх настановою, і наукових та ділових, що на їх оновлення міцно тисли самі вимоги життя, надали кінець кінцем і мові останніх обличчя української. Але ще на початку XX ст. видатний славіст акад. І. В. Ягич справедливо зазначав: «[Українська мова в Галичині] надто поспішно обтяжується незліченними неологізмами і перебуває в небезпеці втратити свою натуральність і народність. Вона все далі відходить від українських зразків. Намагання відтінити якнайяскравіше індивідуальність і самостійність української мови відносно російської спонукає деяких письменників до всіляких неологізмів, вигадуваних за польськими та німецькими зразками, і їм віддається перевага перед давньою спільноруською спадщиною...» [1].

---

[1] Стаття у V томі «Kultur der Gegenwart», 1908. Див. рос. переклад її в «Кратком очерке истории славянских литератур и языков», М., 1911, стор. 19.

Зв'язки з Наддніпрянською Україною, особливо з часу прямого визнання найвидатнішим представником України Наддністрянської Іваном Франком великої корисності для української літературної мови Заходу її наближення до літературної мовної практики східних українців, представників переважної більшості українського народу, підготували якщо не злиття, то виразне намагання двох паростей братнього цілого стати єдиним знаряддям національної культури. Возз'єднання в 1939 р. Західної України із Східною в одній Радянській державі поклало міцну підвалину для завершення процесу, що вже намітився як доконечний у другій половині XIX ст.

ФОНЕТИКА

ГОЛОСНІ ПОВНОГО УТВОРЕННЯ *

о — а

В українській літературній мові є кілька широко вживаних слів з **а** проти етимологічного **о**, на яке вказують російська мова (північні говірки та літературний правопис) і решта слов'янських мов.

Найчастіше таке заступлення спостерігається в положенні перед складом із наголошеним **а** (**я**): *бага́то, гара́зд, гаря́чий, кала́ч* і т. ін.

Друга характерна риса такого заступлення в більшості випадків — деетимологізація кореневої частини відповідних слів, тобто втрата мовцями чуття належності її до відповідного етимологічного гнізда.

Проте ні перша, ні друга умови самі по собі не достатні, щоб пояснити всю сукупність фактів української мови: ми не маємо зміни **о** в **а**, наприклад, в паралельних випадках, як-от: *лопа́та, соба́ка, коза́к,* і це виразно свідчить про позафонетичні причини появи на українському грунті відповідних слів з **а**.

Для кількох слів із **а** в положенні перед **а** як наголошеним, так і ненаголошеним правильно запідозрювалась (Г. А. Ільїнський) наявність цього звука вже в самому джерелі: *варган* (пор. рос. *орган*) — середньогр. αργανον; *карабль* (пор. рос. *корабль*) — середньогр. καραβιον; *манастир* (пор. рос. *монастырь*) — новогр. μαναστηρι(ον); сх.-укр. *катаржний* (ст. -рус. *катарга;* контамінація гр. κατεργο та καταρτι); *шаравари* (перс. šalvar), не кажучи вже про *ганчар* з пол. garncarz (пор. укр. *горно*) та дуже поширене українське прізвище *Гончаренко* (власне «син гончаря»), звідки і *ганчірка* (з **а** не в положенні перед складом з **а**). Але, звичайно, грубою помилкою проти методу порівняльної граматики була інша спроба (1937 р.) — вивести українські слова з **а**, що їм в інших слов'янських мовах відповідає **о**, безпосередньо з **а**, наприклад, давньоіндійської, готської тощо.

Не в положенні перед складом із **а** маємо **а** з колишнього **о** у випадках:

Загарьо́ваний «знесилений, виснажений», пор. білор. *гарава́ць* «горювати»; **-рьо-** — наслідок впливу українського **-ьован-**.

Нагідки́ (рослина) — рос. *ноготки́.* Слово, імовірно, становить

собою усне запозичення з російської або білоруської, без розуміння етимології назви.

Шкаралу́па, діал. *шкаралюпа, шкаралу́ща, шкаралюща, шкарлюща:* «Закута правда бухне і застилі *Шкарлющі* світа розірве на нім?» (І. Франко) — рос. *скорлупа́,* пол. skorupa (пор. *шкору́па* — рос. «корка на поверхности земли, затвердевшая почва»).

Шкарубіти, зашкару́бнути, зашкару́пітися; пор. рос. *заскору́злый,* діал. *заскору́плый* «покрытый корою (про рану)», пол. zaskorupiały, білор. *шкару́па, скару́па;* у Носовича *шкорлу́па* «шкаралупа».

Щодо *каламу́т, каламу́тити,* якщо, справді, першу частину виводити з *кало-,* в чому можна серйозно сумніватися, то дуже натуральним є припущення про вплив паралельного змістом і близько схожого звучанням *баламу́т, баламу́тити,* для якого запідозрювався монгольський вплив (див. А. Г. Преображенский, Этимологический словарь русского языка, I, М., 1910—1914, стор. 13—14) [1].

Наявність російського усного впливу при засвоєнні кількох іншомовних слів цілком імовірна для таких, наприклад, понять, як говіркові: *вакзал, галанці, каманда, салдат* (рос. *вокзал, «голландцы», команда, солдат*), і це дозволяє без особливих вагань [2] припускати те саме, принаймні як можливе, і для випадків, що їх деякі дослідники схильні зараховувати до безпосередніх грецизмів. Якщо *манастир* (пор. *манастырь* у Збірнику Святослава 1076 р. тощо), за самим поняттям (церковним), могло справді бути окремо запозичене [3] усним шляхом з новогрецької (далеко сумнівніше це щодо *паламар* — середньогр. παραμονάριος, παραμονάρις), якщо така можливість не виключена для *варган* (пор. *арганъ* у Віденському октоїху XIII ст. і «Материалах...» І. І. Срезневського, I, 227, II, 704 і далі), то *карабель* (форма, засвідчена з 1370 р.— Києво-Печерське еванг.) носить виразну ознаку давнини: б, а не в, яке характерне для новогрецької мови; отже, а тут скоріше із загальнослов'янського о, заступленого при запозиченні слова з російської (пор. і звичайне укр. *корабе́ль*).

Імовірно, що з акаючих російських або білоруських говірок пройшли в українську мову: *гарячий* (при говірковому *горячий*), *кажан* (говіркове *кожан*), *калач* (при рідкому говірковому *колач*), *качан* (зрідка говіркове *кочан*), *хазяїн* (при говірковому *хозяїн, ходзяїн* і под.), можливо, і *халява* (говіркове *холява*), *чабан* (говіркове *чобан;* перс.-тюрк. «чобан»). Пор. і *калатати* (зах.-укр. *колатати,* пол. kołatać).

---

[1] Інакше — E. Berneker, Slavisches etymologisches Wörterbuch, I, Heidelberg, 1924, стор. 40, 475—476; A. Brückner, Słownik etymologiczny języka polskiego, Kraków, 1927, стор. 12, 214.

[2] Пор. і випадки заступлення звуком а у відповідному фонетичному оточенні інших звуків (не о): *бамага* (рос. *бумага*), *панахида* (рос. *панихида*).

[3] Хоч, безперечно, поряд існувало і давнє *монастир* і навіть *мунастир* (грамота 1378 р.).

Більше сумнівів викликають звичайні українські *багато, багатий, багаття* та *гаразд*.

Форми з **а** для *багат-* свідчаться вже пам'ятками XIII ст. (Тріоддю Син. Б. Усп., № 8) та пізнішими.

Такі форми засвідчені і для північноросійської [1]. Виходячи з цих фактів, намагались (Г. А. Ільїнський) для *багат-* знайти пояснення в припущенні прадавньої форми, спорідненої з дієсловом *бажати,* але така здогадка і не переконує, і непотрібна. Російське і білоруське акання — дуже давня властивість деяких східнослов'янських говірок, давніша, як дає право міркувати порівняльна граматика, ніж її пряме виявлення в пам'ятках.

Можливо, що **а** пройшло раніше в *багато, багацько,* ніж у *багатий (богатий),* відповідно до темпу вимови слова як прислівника,— здогадка, яку певною мірою підтримує стан фактів по говірках.

Темп міг сприяти також особливому поширенню форми *гаразд* (пор. діал. *горазд, гораздувати* «жити в достатках») [2].

Щодо припущення проф. Є. Тимченка про вплив на *богатий* тюркізму *багатир* (пор. *богатир* із значенням рос. «богатырь»), то, за значенням слова, імовірніше, що на нього вплинуло слово *багатий,* ніж навпаки. В Іпатіївському літопису поряд: «Се Бѣдяй *богатуръ* и Бурунъдай *багатырь*» (під 1240 р.).

Безперечно, серйозне значення має констатація, заснована на вивченні поширення відповідних фактів по говірках, що форми з **а** поширені на території, близькій до акаючих говірок, тим часом територія з **о**-формами далека від них; крім незначних вагань, форми з **а** і з другого боку — з **о** в своєму географічному поширенні збігаються одні з одними, тобто, де кажуть *богатий,* там кажуть і *горячий, колач, холява.*

У формах недоконаного виду типу *хапати* (пор. *вхопити*), *ламати* (пор. *ломити*), *ганяти* (пор. *гонити*), *качати* (пор. *котити*), *помагати* (пор. *могти*) українська мова відбиває тільки збереження стародавнього стану: **а** тут із подовженого вже в найдавнішій слов'янській мові **о** як мовної ознаки тривалості дії.

У *ласкавий* проти рос. *ласковый* — інший суфікс, добре засвідчений для цього слова в інших слов'янських мовах.

о — у

Українські наріччя досить виразно відрізняються одне від одного рефлексацією ненаголошеного **о**. У більшій частині північних говірок ненаголошене **о** не переходить в **у** і навіть мало до нього схиляється в положенні перед складом з **у** наголошеним: *голу́бка,*

---

[1] «Путятина Мінея» XI ст. *(багатьство, багатьно)*, «Мінея за листопад 1097 р.» *(багатьно, обагатитися)*. Зважаючи на літературну російську вимову з **h**, можна припустити, що це слово здавна потрапило на північ, як гадав О. О. Шахматов, з «київською вимовою».

[2] Форма *гаразд* у пам'ятках засвідчена порівняно пізно — з XVI ст. (Крехівський апостол, близько 1560 р.); там же *гарячий.*

кожух, або ці ж слова вимовляються тільки з напруженим (вужчим) **о**. У південно-східному наріччі **о** переходить в **у** головно в положенні перед наголошеним **у**: *гулýбка, кужýх* або із звуком, тільки наближеним до **у** — **у**^{о} : *гу*^{о}*лýбка, ку*^{о}*жýх*, рідше — перед **і**: *тубі, ту*^{о}*бі* замість *тобі, у*^{о}*бід* замість *обід* і т. ін. У південно-західному наріччі, за винятком карпатських говірок, ненаголошене **о** (всякого походження) взагалі заступається звуком **у** або схиляється до нього (різні споріднені відтінки звучання): *тубі, ту*^{о}*бі* тощо, *усвіта* «освіта», *купáти* «копати», *бурóтися* «боротися» (говірки галицькі, подільські, південноволинські).

У літературній мові за нормативні в даному відношенні визнаються факти наріч північного та південно-східного, але навіть переходу типу «гулубка», «кужух» наш правопис не взаконює. Лише кілька слів засвоєно літературною мовою з рефлексацією **о** > **у**, причому в переважній більшості не як говіркові, а такі, що охопили також і саме південно-східне наріччя.

Будя́к. Пор. рос. *бодéц*, пол. bodiak, bodziak; корінь *бод-* «колоти». У І. Франка («Мойсей»): «... Ви б на жизній землі розповзлись На подобу *бодячу*».

Бýцати, бýцькати (слово відоме також із наголосом *буцáти*), про баранів. Корінь *бод-*: *бости*.

Ворушúти (пор. *вóрох*). Можливо, що на закріплення цього слова саме в такому вигляді вплинула зовнішня асоціація його з *рýшити*.

Журавéль замість *жоравель* становить, мабуть, справді факт західного впливу: пор. і пол. żóraw.

Пáрубок із *паробок* — д.-рус. *паробъкъ*, діал. *пáробок*, білор. *пáрабак* «батрак», в словнику Носовича: *пáробок* та *парóбок*. Корінь *роб-*. До семантики слова пор. рос. *ребёнок* з *робёнок*, укр. *хлопець* до *хлоп*, чес. otrok «раб».

Потрухú. Пор. рос. *потрохá*, пол. patrochy. І в цьому слові, імовірно, провідним був вплив спорідненого звучанням поняття: діал. *пóтрух* — рос. «труха» (літ. *потерýха*).

Пуринáти, пурнýти. **Пу-** із **по-** — префікса в дієслові, де взагалі втрачено чуття колишнього етимологічного складу (*по-нир-яти*). Сучасний правопис припускає тільки *поринáти, пірнýти*.

Пýрхати, пýрхнути — рос. *порхать, порхнуть*. Корінь *пърх-*. Імовірно, що вихідний пункт узагальнення — *порхнýти*, звідки *пурхнýти*,— відомий і такий наголос. Пор. і назву гриба *пурша* «порхавка». Пол. purchawka, purchaty «губчастий», імовірно, походять з українських говірок.

Тупцювáти і *топцювáти, тýпкати* і *топтáти* (пор. і невживане тепер *тýптати* «ходити взад і вперед»), *тýпіт* і *тупотíти* (рос. *топот*). На словах із значенням рос. «топтать» відбився вплив вигукового *тупіт*.

Тупчáк і *топчáк* «рід примітивного кінного привода» (рос. *топчак*). Вплив попередньої групи — *тупцювати* тощо.

Власне ім'я *Супрун* із *Софрон*. Частина **-ун**, можливо, є наближенням кінця слова до відомого суфікса. Перше **у** — наслідок впливу наступного складу.

Імовірно, що *ма́чуха* із *ма́чоха* (зах.-укр.) — подібний факт: на засвоєння слова в формі з **у** вплинув суфікс **-ух (а)**.

До змін такого ж роду належать *ка́чур* (пор. *ка́чор*) і діал. *зна́хур* (пор. діал. *зна́хор*[1], літ. *зна́хар*), слова, де суфікс **-ур** (пор. *дівчур, міхур* тощо) витиснув у запозичених словах попереднє **-ор** (що **-ор** у них не українське, свідчить **о**, а не **і**).

До випадків нефонетичного походження належить слово *кожум'яка* (де **о** > **у** — з **е**), що своїм **у** потрапляє у винятки з загального правила про сполучний голосний у складних словах. У словнику Б. Грінченка подавалась форма *кожом'яка,* але, як зауважив А. Кримський (Украинская грамматика, т. I, вип. 2, М., 1908, стор. 488), «фонема «кожом'я́ка» почти нигде у вост.-малоруссов не слышна». Треба пристати на його здогадку про те, що в даному випадку йдеться, мабуть, про нефонетичний вплив широковживаного слова *кожух*[2].

У словах *навколо, навкруги* і *навпаки* (пор. зах.-укр. *наоколо, наокруг* і тепер заст. літ. *наопак, наопач*) **в** з колишнього **у** заступило етимологічне **о** під впливом численних прислівників із складним префіксом **нав- (на-у-)**: *навкіс, навкулачки, навмання* тощо. Пор., зокрема, заст. *навдоколо (навдокола)* «навколо».

Щодо *вп'ять, уп'ять,* то усталенню в цьому слові **у** замість **о** сприяв його звичайний прискорений темп.

Явище суто морфологічного характеру (відоме й іншим слов'янським мовам, наприклад, болгарській) становить українська заміна старих **-овати, -євати** новішими **-увати, -ювати** в дієслові: *торгувати* замість *торговати* під впливом *торгую, торгуєш* і т. д., *горювати* замість *горевати* під впливом *горюю, горюєш* і навіть *кувати,* де **-ов-** належало до кореня, під впливом *кую, куєш* і т. д.

Можливо, що певна роль належала також фонетичному моментові (поряд із морфологічними) при утворенні форми *напувати* до *напою* (діал. *напую*).

У І. Франка, представника укаючої говірки, разом із зміною наголосу: «Отрутою, замучених, *напоять,* Надії ясні жовчею *затроять*» («Товаришам», 1880). Пор. *отро́єний.*

Суфікс **-уват-** (пор. рос. **-оват-**) у такому вигляді виступає в переважній більшості українських говірок. Зрідка під наголосом: *луко́ватий, плеско́ватий.* Найбільш правдоподібно, що звичайна форма становить український новотвір під впливом дієслів на **-ува-**. За вихідні, мабуть, правили випадки: *винувати* (пор. рос. *не обинуясь*): *виноватий — винуватий; хитрувати* : *хитроватий — хитруватий* тощо.

---

[1] Гіперизм до білор. *знахар?*

[2] Менше підстав має здогадка про фонетичний вплив на ненаголошене **о** наступного **м** (пор. теж загадкове *полум'я* при рос. *полымя* всупереч фонетичному *полом'я,* поширеному в західноукраїнських говірках).

Хронологія фонетичного переходу **о** в **у** не є твердо усталеною. Такі факти, як *скузѣ* в Галицькому еванг. 1283 р. та Луцькому еванг. XIV ст. (багато випадків), нічого не доводять, бо *сквозѣ* (ст.-сл. **сквозѣ** і **скозѣ**) — службове слово, вимовлюване в швидкому темпі та до того ж із звуком **в**, що, випадаючи, міг впливати на наступне **о**. Більше важить *убрѣтоша* в Галицькому еванг. 1283 р., але й йому як відокремленому прикладові не слід надавати великої ваги: це може бути помилка письма або наслідок впливу префікса **у** — **в**.

За сукупністю даних, зібраних А. Кримським (op. cit., стор. 457 і далі), можна, проте, припустити, що в письменстві ця риса стає виразною близько XIV ст. Зворотні випадки — заступлення звука **у** звуком **о** трапляються, і то дуже рідко, лише в говірках: *óпúр* замість *упир* [1] — щось, мабуть, створене під впливом *нéтопир*. *Оляна* замість *Юляна*, звичайно, як вже здогадувався А. Кримський, під впливом *Олена*.

Що ж до літ. *окріп*, род. *окропу* «кип'яток» (старе значення «тепла вода»), поряд із заст. *укріп*, формою, що саме її відповідники засвідчені в пам'ятках, то **о**, мабуть, тут, замість **у**, становить заступлення одного префікса іншим: пор. *окропити, окропляти*.

Назва рослини *кріп* (род. *кропу*; із старого *копръ*) діалектно відома у вигляді *окріп* і *укріп* — мабуть, внаслідок поплутання, через втрату етимології, з подібнозвучною назвою.

е — а

У говірках спостерігається певна кількість слів з переходом **е** в **а** після шиплячих (*чапіга, пшаниця* тощо) і то, як зазначалось у науковій літературі, або «спорадично», або в непевно формульованих спеціальних умовах (вказувалось, наприклад, на положення перед м'яким наступним складом та на сполучення з **р, л**). Матеріал, що наводився для ілюстрації таких тверджень, явно недостатньо вивчений щодо його поширеності та характеру і потребує уточнень. Те, що належить до літературної мови, вимагає небагатьох зауважень.

Ялúна, ялúнка. Найближче споріднене слово — рос. *ель* (без переходу **е** (із **i̯е**) в **о** на початку слова через відоме обмеження фонетичного закону: він не діяв перед **ь**, а тільки перед голосними переднього ряду повного утворення). З *їль*, род. відм. нефонетично *єлі* і т. д. при утворенні нових форм на **-ина, -инка** з'явилось *єлúна*, звідки фонетично, як випадок незвичного фонетичного положення (**є** перед складом з наголошеним голосним переднього ряду),— *ялина*. З цією тенденцією взагалі до переходу **йе(є)** в **йа(я)** пор. південно-східні (і разом літературні) *життя, знання, колосся*

---

[1] До етимології див. А. Преображенский, Этимол. словарь русск. яз., I, стор. 64; A. Brückner, Słown. etym. jęz. polsk., стор. 594; А. Крымский, op. cit., стор. 495.

із *житьє, знаньє, колосьє*[1]. Проте не виключена й можливість, що *ялина* — давнє українське запозичення з білоруських говірок, де взагалі ненаголошене е фонетично переходило в **а(я)**. У цьому відношенні паралель становлять, наприклад, *ялóзити* (при говірковому *єлозити*), просторічне рос. *елозить* «повзати, рухаючись туди й сюди» (діал. *ёлзать*) та, мабуть, *ямелúна* «омела», пол. jemioła (через білоруську).

Ялитú — рос. «внутренности» (словник Грінченка). Слово в літературній мові не вживане. У білоруській мові йому відповідає (за Носовичем) *ялúты* «testicula», в інших слов'янських мовах переважно форми з **је**: серб. *јелито* «товста ковбаса» (діал. *јалито*), ст.-серб. *јелито* «botulus, botellus» (чак. olito), словен. діал. jelita «вид ковбаси», olito «кишка», пол. jelito «кишка» і т. ін.[2] На східнослов'янському грунті слід було б сподіватись фонетичного переходу початкового **је в о** перед наступним складом з голосним переднього ряду, і це дає привід гадати, що і в білоруській мові, і в українській воно не питоме. Пор. це ж слово в понівеченому вигляді в російській — *литонья* «третій шлунок у жуйних тварин».

Лящ проти рос. *лещ*, пол. leszcz. Навряд чи є серйозні підстави вбачати в **я** (а з попередньою м'якістю) слова *лящ* щось фонетичне на українському грунті. Імовірніше, що в слові відбита фонетика акаючих російських говірок Дону, звідки в давнину йшли певні сорти риби, тобто *лящá, лящý ... лящí* з *лещá, лещý* і т. д. Пор. *чахоня*, діал. *осятéр* (літ. *осетéр*), *осятрúна* замість *чехоня* тощо.

Залізо. Звичайно, фонетичний вигляд цього слова легше вивести із *жалізо* (пор. рос. *железо*, зах.-укр. *желізо*), звідки, як наслідок асиміляції на відстані — *залізо*. Проте не виключена й можливість попереднього *зелізо* із заступленням **зе** співзвучним **за** під впливом широко вживаного префікса. Якщо виходити із попереднього *жалізо*, то натурально припустити впливовість за давніх часів якоїсь говірки з фонетичною зміною **же** в **жа** перед складом із голосним переднього ряду (типу тих, де говорять *чапіга* «чепіга», *печариця* «печериця» і т. ін.), говірки місцевості, звідки, як можна гадати, йшла, наприклад, краща руда, вивозилась у більших розмірах тощо. Пор. і білор. *жалéза, залéза*. До легкості, з якою калічиться це слово, пор. серб. діал. *лежезо*.

Зáлоза, залóза, пор. рос. *железá, железка*. Це слово і в багатьох інших слов'янських мовах з'являється в нефонетичному вигляді, пор. матеріал, наведений О. Преображенським (op. cit., I, стор. 225—226) і О. Брюкнером (Słown. etym. jęz. polsk., стор. 656). Фонетично ми сподівались би мати «жолоза» (якщо виводити слово, за вказівками більшості слов'янських мов, із *želza); якщо ж і

[1] Такі форми в пам'ятках засвідчені з XII ст. Докладніше про них див. у «Морфології».

[2] Докладніше про інослов'янські відповідники див.: E. Berneker, Slav. etym. Wörterbuch, I, стор. 452—453; А. Преображенский, Этимол. словарь русск. яз., I, стор. 458; A. Brückner, Słown. etym. jęz. polsk., стор. 206.

українська колись мала відповідник до рос. *железа* [1], то перед нами випадок, схожий із *залізо*.

Часни́к — рос. *чесно́к*, пол. czosnek (із *česnъkъ). Як часто в назвах рослин, слово могло поширитись в говірковій формі, охопивши широкий простір.

Пор. і *чабре́ць* — *чебре́ць* (і *чеберець*: «...Як жорсткий *чеберець* при батьківськім дворі мойому» — А. Малишко, «Повернення»). Проте пол. cząbr дає привід гадати про давній варіант із носовим ę, до якого б *чабрець* становило точний фонетичний відповідник [2].

Чав'я́діти — *чев'я́діти* «хиріти, марніти». Слова з забарвленням презирливості часто потрапляють у літературну мову в говіркових варіантах. Так слід дивитись і на форму *чав'ядіти*.

Щабе́ль проти пол. szczebel, рос. діал. *щебло́* «дрань, лучина, треска; щепяные колосники в кадке...» (В. Даль) могло потрапити до літературної мови в говірковому значенні. Первісне матеріальне значення слова дозволяє враховувати як можливий — асимілятивний вплив форм множини *на щаблях* тощо. За можливість давнього польського варіанта з **а** промовляє нім. Staffel.

У *тяти́ва* проти рос. *тетива́* саме українська мова зберегла старовину, пор. пол. cięciwa. Це слово, отже, прикладу зміни **е** — **а** не становить.

Ряд запозичених слів проникав до літературної української почасти через мови-посередниці (німецькі слова через польську), іноді — з їхніх говірок, почасти був засвоєний спочатку говірками, що пізніше не були впливовими. Внаслідок цього літературна мова часто-густо являє форми з **а** проти **е** інших літературних мов: *барвінок* — пол. barwinek — нім. Bärwinkel, лат. pervinca; *барліг* — рос. *берлога* — пол. barłóg; *шамрити* — пол. szemrać і т. ін.

У власних іменах поширені випадки асиміляції: *Гарасим* із *Герасим*, *Палажка* — пор. рос. *Пелагея (Палагея)* тощо.

Явище морфологічного впливу становлять поширені в говірках дієприкметники на **-яний, -аний**: *несяний, ношаний, кошаний* тощо, раніше вживані і в літературній мові (пор. дієприкметники типу *розперезаний, поламаний* і т. ін.).

е — о після шиплячих та й

У положенні перед м'якими приголосними, а також перед складами з **е** та **и**, похідним із давнього **і** (рос. **и**), в українській мові після приголосних **ш, ж, ч, (щ), дж** (шиплячих) та **й** фонетично зберігається давнє **е**: *шелест* (пор. рос. *шелест*), *пшениця* (пор. рос.

---

[1] О. Преображенський наводить сумнівні укр. «железь, железка» (op. cit., стор. 225).

[2] Різні міркування до складних етимологічних відношень цього слова див. E. Berneker, Slav. etym. Wörterbuch, I, стор. 165. Праформу він реконструює за більшістю мов як *čьbъrъ — із зредукованим голосним; A. Brückner, Słown. etym. jęz. polsk., стор. 73.

пшено, пшеница), *шести* (пор. рос. *шести* — род. відм. одн. від *шість*, рос. *шесть*), *женити* (пор. рос. *женить*), *вечеря, увечері, челядь, щеміти, щетина* (рос. *щетина*), *джерело*.

Після шиплячих та **й** в положенні перед твердим приголосним, а також перед складами з **а, о, у** та **и**, похідним із давнього звука **и** (рос. **ы**), **е** в дуже давні часи незалежно від місця наголосу в слові змінилося в **о**[1]: *пшоно* (рос. *пшено*), *шолудивий* (рос. *шелудивый*), *шостий* (пор. род. одн. *шести*), *жолудь* (рос. *желудь*), *жона* (рос. *жена*), *жонатий* (рос. *женатый*), зах.-укр. *мачоха* (рос. *мачеха*), *вечора* (род. одн.; рос. *вечера*), *чоло* (ст.-сл. **чєло**), *чоловік* (рос. *человек*), *чотири* (рос. *четыре*), *щока* (рос. *щека*), *бджола* (рос. *пчела*), *знайомий* (пор. д.-рус. *знаемый*)[2].

Примітка 1. Стверділе тепер **ч** має діяти на попередній голосний згідно із своїм колишнім фонетичним характером — як м'який звук, пор. паралельні випадки з **е** із **ь**: *книжечка, лієчка*.

Щодо інших шиплячих, хоч і бракує цілком надійних прикладів, імовірно те саме вже за самою хронологією явища (діянням його до ствердіння шиплячих): *пишеш, в'яжеш, хочеш*.

Примітка 2. Як м'які впливали на попередні голосні і склади типу: *че-тверо, че-твер, же-врі-ти, ше-пче*.

До явищ аналогійного порушення цього фонетичного закону належать:

1. Випадки вирівнянь у відміні іменників і прикметників: *на щоці* під впливом *щока, щоку* і т. ін., *гарячої, більшої* (род. одн. жін. р.) під впливом твердої відміни і чол. — с. р. *гарячого, більшого*.

2. Вирівняння в дієвідміні: *жену, женуть* — під впливом *женеш, жене* і т. д.; *скажемо, пишемо* — під впливом *скажеш.., скажете, пишеш... пишете; шептати* — під впливом *шепчу, шепчеш* (пор. і *шепіт*, род. *шепоту, шепту*); *чесати* під впливом *чеше, чешеш*[3]; *печений, вигладжений, зворушений* — під впливом решти дієприкметникових утворень: *несений, варений* тощо.

3. Випадки узагальнення словотворчого елемента у вигляді, властивому одному типові: *свіжості, більшості* і т. ін.— як *певності, радості* і т. ін. Пор. і п. 2 (щодо дієприкметників).

4. Творення похідних форм без пристосування основних елементів до нової фонетичної позиції: *вечоріє, вечоріти* до род. одн. *вечора*, дав. одн. *вечорові* і т. ін., *вечорниці* поряд із *вечерниці;* можливо, *щепа, прищепа*, діал. *щеп*, род. одн. *щепу* до *щепити*.

До фактів суперечних, таких, що потребують додаткового пояснення, належать:

---

[1] Діал. *щотина* — з новою рефлексацією через втрату фонетичної форми під впливом нової системи відношень (**и** впливає як твердий голосний).

[2] Цей перехід свідчиться, хоч і дуже мало, вже найдавнішими пам'ятками: *чоловѣка* — в Збірнику Святослава, 1073 (якщо це не помилка переписувача), *жона* — в Збірнику Святослава, 1076. Виразнішими свідчення стають з XIV ст. Такі морфологічні приклади як *пославшому* в Галицькому еванг., 1144, не доказові, бо досить відомі і в болгарських пам'ятках.

[3] Це саме припускається і для пол. czesać замість фонетичного, засвідченого в пам'ятках czosać.

Дешевий. Слово, мабуть, відбило на собі вплив численної групи з **-евий, -євий**, де **е** під наголосом не переходило в **о**: *рожевий, життєвий — життьовий, вишневий* тощо. Менш вірогідне припущення, проте не позбавлене деякої імовірності саме в цього поняття, про вплив другого ступеня — *дешевше*.

Кочет, род. відм. *кочета* «1) колышек на конце *граділя*, на который надевается деревянное кольцо, соединяющее плуг и *колішню*... 2) в лодке: кочеток, каждый из двух колышков, в которых ходит весло» (словник Грінченка). Хоч етимологія слова й не зовсім певна (найімовірніше, що слово метафорично походить від д.-рус. *кочьтъ* «півень»), вже варіант *кочеть, кочетя* на українському грунті (давня **ь**-основа) достатньо може пояснити відсутність **-чо-**. Слід, проте, зауважити, що в російських говірках звичайна форма і в значенні «півень», і в значенні «ключ, колышек, всаженый в нашву (борт) лодки...» (В. Даль) — саме *кочет*.

Кречет, род. *кречета* (д.-рус. також *кречатъ*); у «Словнику зоологічної номенклатури» М. Шарлеманя (Назви птахів, 1927) — *кречіт*.

Печера. Навряд чи відхилення залежить від впливу паралельної літературної форми *печеря*. Остання, як і ряд інших подібних, становить, мабуть, гіперизм, що виник на межі говірок із ствердінням **р**. У цього слова, за його значенням, впливовим міг бути місцевий відмінок однини *у печері*, звідки **е**, можливо, перенесено на всю парадигму.

Решето. Можливо, що як загальна усталилася основа у вигляді місцевого відмінка однини, в даному слові за його значенням впливового: *у решеті*.

Чезнути (діал.), *щезати, щезнути*. Якщо відповідні слова справді давні питомі, українські, відхилення від закону переходу **е** в **о** треба пояснити, найімовірніше, впливом на ці форми форм теп.— майб. ч. *чезне, щезне* і т. ін. Але при цьому не може не звертати на себе уваги, що цілком паралельне відхилення маємо і в рос. *исчезнуть* і в пол. szczeznąć (незвичне **е** перед твердим зубним приголосним).

Чепурний. Це слово навряд чи належить до споконвічного українського лексичного фонду; із тим самим значенням діал. *чупарний*. У польській мові маємо czupurny з відмінним значенням — «задиркуватий».

Щедрий. Пор. і рос. *щедр, щедрый* без фонетичного російського переходу **е** в **о** під наголосом перед твердим наступним приголосним. Імовірно, що в даному випадку слід припустити наявність у давній мові форми «щедьръ», «щедьрый» з **ь**, що впливало на попередній склад як м'якість. Рос. *щедр* (не «щедер»), мабуть, книжна форма. *Щодрий* у західних письменників (М. Устияновича та ін.), очевидно, під польським впливом — szczodry.

Пащека, пащекувати. Можливо, що ці слова на українському грунті неспоконвічні. Їх відношення до пол. paszczeka (раніше

paszczęka), szczęka (раніше szczeka «щелепа»), szczękać «клацати (зубами)» робить їх з фонетичного боку сумнівним матеріалом [1].

Щодо можливого припущення, яке б фонетично пояснювало форми *дешевий, кречет, печера, решето* — про дисимілюючий вплив попереднього складу з **е** (пор. і діал. *вечір*, род. *вечера*), то воно потребує перевірки з урахуванням насамперед того, як саме розподіляються по говірках відповідні форми непрямих відмінків від слова *вечір*. *Вечора* може відбивати вплив *вчора*.

Зазначалось, що в північних говірках взагалі форм із послідовним переходом **е** в **о** після шиплячих і **й** більше, ніж у південних. Проте картина розподілу відповідних форм ще не досить виразно встановлена, і навряд чи є достатньо переконливі підстави говорити про те, що в літературній мові факти відбивають змішування говірок з послідовним переходом **е** в **о** у відповідних позиціях — з такими, де ніби фонетично такого переходу не було.

Форми типу *женоненависник, женолюбний* тощо є суто літературні і відбивають вплив церковнослов'янської мови.

Правило літературної мови про те, що в складних словах сполучний голосний після шиплячих **о**, а не **е** (**є**): *робітничо-селянський, дощомір, мечоносець, сажотрус* (під впливом цього типу — взагалі після м'яких приголосних: *синьоокий, верхньолужицький* тощо), свої підстави має в зазначеному фонетичному переході **е** в **о** перед твердими наступними складами,— позиції, типовій для більшості складних слів.

Навпаки, в самостійному вжиткові не тільки іменники (*прізвище*), прикметники (*свіже, гаряче, краще* — с. р.), дієслова (*пише, в'яже*) — категорії, крім усього іншого, залежні від впливів споріднених форм з **е** в позиції за іншими приголосними,— але й прислівники, хоч у останніх помітні хитання в говірках, звичайно виступають із закінченням **-е**, а не **-о**: *дуже, вороже, гаряче*.

Імовірно, що фонетичною позицією, в якій окремі говірки української мови зазнавали переходу **е** в **о**, крім положення після шиплячих та **й**, було ще **-ле-** перед твердими зубними, якщо такому складові не передував інший склад з голосним **е**. За такий перехід промовляють: род. одн. *льоду* (д.-рус. *леду*): *лід* (пор. *лід* : *леду*); род. одн. *льоту : літ* (пор. *лет : лету*); *пасльон* (*паслін*), род. *пасльону* — рослина Solanum nigrum L., Solanum Dulcamara L., рос. *паслён; упльоту* і т. д.: *упліт* — рос. «1) косоплетка (лента); 2) приплетная коса». Можливо, *запальóний* — рос. «запальчивый, часто гневающийся». Схожі факти — при рефлексації колишнього **-ль-**.

З фонетичним відхиленням маємо справу при *зелений, пелена*.

У слова *кóлесо* на користь фонетичного переходу **ле** > **льо** говорить форма род. мн. *коліс* (не «колес»!), хоч справа, навіть при припущенні впливу на інші форми таких, де **е** було в позиції перед

[1] Імовірно, що на польському грунті відбулось схрещення двох різних значень: szczekać «лаяти» і szczękać «клацати» — A. B r ü c k n e r, Słown. etym. jęz. polsk., стор. 543.

м'яким складом (колишнє **колесе* тощо), цілком ясною не стає.

Неясним залишається *клен,* бо навряд чи можна вважати, що відсутність форми із сподіваним **льо** [1] залежить від впливу паралельної (рідшої) форми *клень* або *кленина.* Малоймовірним є також припущення про відштовхування від фонетичного *кльон* (перемога *клен* із говірок без переходу **ле** > **льо**) через уникання омонімного *кльон* «прокляття».

Усі випадки заступлення колишнього **е** звуком **о** і після інших приголосних (пом'якшених) у літературній українській мові належать до нефонетичних. З ізольованих (неморфологічних) слід згадати заступлення колишнього *семий* новим *сьомий* під впливом *восьмий.* Пор. і білор. *сёмы.*

Дьоготь (пор. *деготь,* род. *дегтю* та *дiготь,* род. *дiгтю*), імовірно, за походженням — білорусизм.

е — и

У літературній українській мові етимологічне **е**, тобто **е**, яке сходить на найдавніше слов'янське, підтверджуване свідченням більшості слов'янських мов, а також **е**, похідне з **ь**, виразно виступає тільки під наголосом : *вéсело, зелéний, принéсений, весь, лéгко.* Не під наголосом воно збігається з **и** або дуже наближається до нього: *вéсило, зилéний, принéсиний, лигéнько* і *вéси*^{е}*ло, зи*^{е}*лéний, принéси*^{е}*ний, ли*^{е}*гéнько.* Цей факт відбиває властивість більшості українських говірок — південно-східних і південно-західних, у яких взагалі звуки **е** і **и** наблизились один до одного. Діалектні факти при цьому варіюються в деталях. У переважній більшості південно-західних говірок досить широка передньо-середня артикуляція **и** під наголосом: *ти*^{е}*хо, ли*^{е}*хо, ви*^{е}*дно, ми*^{е}*ло* і «плутання» **е** і **и** в ненаголошеному положенні. Більш-менш те саме — в південно-східному наріччі, але з тією характерною особливістю, що артикуляція наголошеного **и** в ньому не напружена проти напруженої західної.

Говіркові варіації південно-східного наріччя виявляються, наприклад, у типах **е**^{и}, відкрите **е**, «середнє» **е** перед дальшим складом з **е** або з **а**, особливо наголошеним: *і менé не менé (і ме*^{и}*нé не*^{и} *ме*^{и}*-нé* і под.) — «і мене не мине»; *веснá — ве*^{и}*снá* тощо; **и**^{е} або **и** перед складом із **и**, особливо наголошеним: *ви*^{е}*дí, ни*^{е}*сí, ви*^{е}*лúкий* «веди, неси, великий»; **е**^{і}, **и**^{і} і навіть **і**^{е}, **і**^{и} перед наголошеним **і**: *ме*^{і}*нí, ми*^{і}*нí, мі*^{е}*нí, мі*^{и}*нí; наве*^{і}*снí, нави*^{і}*снí* і т. ін. «мені, навесні» тощо.

Український правопис щодо етимологічного **е** орієнтується не на переважну більшість говірок, а на історію мови і з нею на північні говірки.

---

[1] Відомий лише єдиний випадок — у байці Л. Глібова «Музики»: «Осел силкується під *кльоном,* Щоб всіх перемудрить, І, як у діжку *макогоном,* У бубон стукотить».

Ще два десятиліття тому нерідко припускалися в окремих випадках, де етимологія забувалась з тих або інших причин, написання з **и** замість **е** в ненаголошених складах. Писали, наприклад, *призирство* (замість правильного *презирство:* ст.-сл. **прѣ-** відповідно до східнослов'янського **пере-**, пор. рос. *презирать,* тобто, власне, «дивитись через голову»); *щимки* (пор. етимологічно правильне *щеміти,* рос. *щемить*); *пащикувати* (замість *пащекувати;* пор. *пащека*).

Здавна деякі письменники (І. Нечуй-Левицький та ін.) послідовно вживали *минї, мінї, мині* тощо замість прийнятого тепер у згоді з етимологією *мені.* Їх боронив, зокрема, А. Кримський (Украинская грамматика, І, стор. 261—262).

Всупереч етимології пишемо й тепер *припинити,* слово, що давно усталилось саме в такому написанні. Писати слід було б *препинити,* ст.-сл. префікс **прѣ-** (пор. в українській огласовці — *перепинити*).

Навпаки, запозичене слово *кишеня* саме в такому написанні усталилось з 1928 р. Раніше його писали також *кешеня*[1]. Останнім часом закріплюється *келих* замість *келех* (у словнику Грінченка також *келіх* з род. *келіха* і т. д.).

Правильно тепер за етимологією пишемо *пирій* (пор. А. Преображенский, Этимол. словарь русск. яз., II, стор. 159), а не *перій* — рослина Bromus inermis L., як іноді писали раніше (пор. словник Грінченка).

Змішування, подібне до **е — и**, звичайно, характеризує і **є — ї**. За етимологією, а не за вимовою, пишемо тепер *Київ : у Києві, до Києва* (пор. вагання *Київа, Кийова*), *Києва, Києву* тощо, а не «Кийова, Кийову», під впливом місц. відм. *у Києві.*

Нерозрізнення у вимові ненаголошених звуків **е** і **и** є, власне, рисою фонетики початкових і внутрішніх складів. Кінцеві склади, крім випадків міцного впливу на них споріднених морфологічних ознак (*кóлиш,* тобто *колеш, кáжиш,* тобто *кажеш,* під впливом *носиш, ходиш*), вимовляються ближче до етимології: *брате, добре, тепле* (**е** тут з *oi̯e); пор. і *коле, каже* (проти вимови форм 2-ї ос. одн., 1-ї і 2-ї ос. мн.), на які не впливала II дієвідміна (*носить, говорить*); *гостем* (орудн. одн.), *полем.*

Документація часу змішування **е** і **и** досить невиразна в українській мові. Пам'ятки західноукраїнські дозволяють припущення, що ця риса виявилась на письмі близько середини XV ст., для східних говірок час її виявлення ще пізніший — XVIII ст.[2]

и — і

Укр. **и** проти російської і білоруської мов, де йому етимологічно відповідають з одного боку **и**, з другого — **ы** (в білоруському алфавіті **і** та **ы**: *мілый* і *мыла*), становить собою, як відомо,

[1] До етимології див. E. Berneker, Slav. etym. Wörterbuch, I, стор. 502—503.

[2] Пор. А. Крымский, Украинская грамматика, I, стор. 230—235.

продукт збігу двох різних колишніх голосних слов'янських фонем (звуків). Це розрізнення свідчиться, крім російської та білоруської, графікою старослов'янської мови і живими фактами, наприклад, польської: bić : być тощо.

З погляду порівняльно-історичного **ы** (укр. **и**) сходить на індоєвроп. довге **u**: д.-інд. sūnuš, лит. sūnus — ст.-сл. **сынъ**; д.-інд. bhūtiš «буття», лит. bútū — ст.-сл. **быти**; **и** (укр. **і**) — на індоєвроп. довге **і** або дифтонг ei̯: д.-інд. jīvah, лит. gyvas — ст.-сл. **живъ**; д.-прус. deiws «бог», оск. (роман.) deivai «богині» — ст.-сл. **дивъ**, **диво**. Давній різниці **і**: **и** (**и** : **ы**) відповідає доля велярних, що ним передують: зміна на **ч**, **ж**, **щ** перед рефлексом **і**: *козак : козачина, козачище; друг : дружина; кожух : кожушина* і збереження **к**, **г**, **х** перед **и** з **ы**: *турок : туркиня, друг : другиня* тощо; пор. ст.-сл. **-ыни**.

Добу, коли відбувся збіг колишніх **ы** і **и** (**и** і **і**), за свідченням пам'яток, в переважній більшості не суто південноруських, не можна точно визначити. До того, цей збіг міг відбуватися в різних діалектах давньої мови не в один час. Але в усякому разі як графічні факти давнини (змішування літер **ы** і **и**), наприклад, в Збірнику Святослава, 1073, *плътолюбыя* і, навпаки, *испльнися неправьди (=неправьды), пытаниє* (замість *питаниє*), *коны (=кони)*, і, навпаки, *бити* (замість *быти*), *ти (=ты)* і т. ін., *погубывыи, просыти, съвѣтьныкъ* (Добрилове еванг.), при всій їх обмеженості [1], так і те, що повний збіг відбувся майже в усіх говірках української мови (крім деяких карпатських і закарпатських), примушують гадати про його велику давність. Для XIV ст. збіг колишніх **ы** (**и**) і **и**(**і**) виявляється чіткіше, ніж раніш, у порівняно численних грамотах, ближчих до фонетики народної мови. Єдина позиція, в якій, натурально, не відбулось переходу **і** в **и**, це положення після **й** (**j**): *країна, доїти*.

Інший, іноді, ім'я. Наш правопис може навіяти уявлення, ніби збігу **і** — **и** не відбувалось тільки на початку слова. Проте цьому фактові орфографії не слід надавати великого значення. Перехід давнього **и** (**і**) в **ы** (**и**) охопив кінець кінцем всі положення цього звука в слові, а правопис наш є в цьому відношенні чи не довільний (правило про початкове **і**, а не **и** усталилось за аналогіями до інших слов'янських мов, які не знають саме початкового **и** (**ы**). Частково воно (це правило) вплинуло і на вимову, але, звичайно, самої інтелігенції і переважно в найближчий до нас час [2].

Українська фонетична тенденція до ствердіння приголосних перед голосними переднього ряду повного утворення (**е**, **і**), відбита

---

[1] Серед прикладів у «Курсі історії укр. язика» Є. Тимченка, § 134 є такі безперечно недоказові, як *тисячею, нинѣшнимъ* — відхилення, відомі і неукраїнським церковнослов'янським пам'яткам (пор. і чес. tisíc)

[2] Твердження про вимову на початку слова **і**, а не **и** знаходимо із старих граматик, наприклад, в О. Огоновського, Грамматика руского языка для школъ середнихъ, Львів, 1889, § 23. «Цілком довільним» відповідне правило правопису визнає Є. Тимченко (Курс історії укр. язика, вид. 2, Х.— К., 1930, стор. 137). Справа вимагає додаткового діалектологічного обстеження.

в даному разі в переході **і** в **и**, як є підстава гадати, діяла в тому самому напрямку не в усіх положеннях. У пам'ятках старослов'янської мови XII ст. з південноруським фонетичним забарвленням відмічено ряд випадків протилежного переходу — **кы** > **ки**: *никии, въскисе, секира* (Добрилове еванг., 1164), *никий, покивающе, секира* (Типографське еванг. № 7, XII ст.); дуже часто — в Ірмолої В. І. Григоровича XII—XIII ст.; як правило, після **к** — у Віденському октоїху XII—XIII ст. і т. ін. Можливо, що в деяких говірках цей перехід був обмежений положенням **к** (**г**?, **х**?) після м'якого приголосного: *небесьскии, чловѣчьскии* в Галицькому еванг., 1244. Пізніше групи **кы, гы, хы** підлягли загальному фонетичному напрямові мови, хоч є й тепер говірки північного наріччя, в яких після велярних приголосних **и** ближче до **і**, ніж після інших консонантів. Можливо, що саме з цих говірок до літературної потрапило *хібá* (пор. *хúба*), хоч до відхилення міг спричинитись також специфічний темп цього слова.

Характер українського **и** фонетично ближчий до **і**, ніж, наприклад, у російській мові з її **ы** та **и**. Ця особливість відбиває давнє наближення відповідних звуків один до одного.

У говірках південно-східного наріччя, в якому взагалі тепер **и** близьке до **і**, ці звуки особливо наближаються один до одного після велярних **к, г, х**, губних **п, б, в, м**, шиплячих **ш, ж, ч** (**щ** — **шч**). У південно-західних говірках, включаючи карпатські, наголошене **и** дуже наближається до **е**, — властивість, широко відома польській мові, — хоч по інших поширена також вимова **ки, ги, хи** як **кі, гі, хі**. Серед українських говірок обох сторін Карпат особливо важливі з історичного погляду ті, що й досі зберігають давнє розрізнення **и** та **і** (**ы** та **и**), деякі — з дуже задньою вимовою (більш задньою, ніж рос. **ы**).

Із специфічних випадків поплутання **и**: **і** спеціальної уваги заслуговує *зіма* замість фонетичної форми, тепер виключно прийнятої в літературній мові, *зима*. Словник за редакцією Б. Грінченка ще подавав обидві форми як паралельні. Щось певне, мабуть, можна буде сказати про це відхилення лише після уважного обстеження географії обох форм. Зараз доводиться для *зіма* обмежитися здогадкою про асимілятивний вплив другого складу в прикметнику *зимній — зімній*, звідки основу *зім-* перенесено і в іменник [1].

У більшості українських говірок і в літературній мові замість форми *бити* (рос. *быть*) усталилась аналогійна (під впливом *буду*) — *бути*. Варт зазначити, що цей морфологічний факт, який можна тлумачити як уникання збігу з омонімом *бити* — рос. *бить* після переходу в більшості говірок **і** в **и**, справді відсутній у тій діалектній області (карпатські говірки), де збереглося досі розрізнення фонем **ы** і **і**.

---

[1] За матеріалами «Історичного словника» АН УРСР, форма *зіма (зѣма)* уперше свідчиться «Літописцем албо кройникою о землі полской» (1673).

І в говірках, і в літературній українській мові, поряд із формою *братик,* широко вживається нефонетична — *братік.* Словник Б. Грінченка подавав навіть тільки останню. Пояснення її походження становить труднощі. Найнатуральніше припущення — що вона занесена з російської; якщо так, її перейнято, мабуть, первісно у випадках жартівливо-іронічного вжитку. Не виключена можливість подібного запозичення і з польської: braciszek, звідки в контамінації з питомими формами *братик, братичок* — *братічок* і *братік.* Менше ймовірностей, що відбулась контамінація *братик* і *братій,* але й таке припущення не слід відкидати, бо за нього промовляє паралель *вулік* (словник Грінченка теж подавав тільки таку форму; тепер *вулик*): *вулій.*

Нефонетичний перехід **и** в **і** відбиває в українських говірках ціла категорія — форми тривалості дієслів типу *вмірати, забірати* тощо (**-ір-** замість **-ир-**, тепер виключно прийнятого в літературній мові: *вмирати, забирати*). Цей перехід, мабуть, відбиває польський вплив: umierać, zabierać (у польській мові -ier- фонетично з -ir-).

У певній кількості випадків українській мові відомі слова з суфіксом **-ільник** (**-ільниця**): *кладільник, топільник* і т. ін. (не з **и**, як треба б сподіватися). Імовірно, що це звучання контамінаційного походження: **-ій** і **-ильник**, пор. *кладій* тощо.

о, е — і

Звичайний рефлекс давнього **о** в нових закритих складах (тобто складах, після яких відпав або випав зредукований звук) у більшості говірок і в літературній українській мові, як відомо, **і** як продукт розвитку подовженого **о** та дифтонгів (або дифтонгоїдів), що фонетично виникали замість нього: *віз* (род. одн. *воза*), *ніс* (род. одн. *носа*), *кість* (род. одн. *кості*), *біль* (род. одн. *болю), вікно* (рос. *окно*), *ніччю* (пор. рос. *ночью*), *радістю* (пор. рос. *радостью*), *робітник* (пор. *робота*)—ст.-сл. **возъ, носъ, кость, боль**, прасл. *okъno[1] тощо проти *могла, могло* і т. ін. без зредукованого голосного.

Цій зміні **о** в **і** підлягли також випадки, де **о** походить з колишнього **е** після шиплячих та **й**, а також нове **-льо-**: *вечір, літ* (пор. род. одн. *льоту*),— див. вище.

Декілька іншомовних слів, як, наприклад, *гніт,* род. одн. *гнота, колір,* род. одн. *кольору, дріт,* род. одн. *дроту* (пол. drot, drót, літ. drut з нім.), відбили уподібнення цьому давньому чергуванню голосних української мови.

Звертає на себе увагу, що його відбили також численні власні імена: *Антін* (род. одн. *Антона*), *Виктір* (род. одн. *Виктора*) (при *Віктор*), *Ларивін* (род. одн. *Ларивона*), *Нестір, Ничипір;*

---

[1] Пор. фін. akkunna з u відповідно до ъ давньоруської мови, звідки це слово запозичене фіннами.

Кіндрат (пор. рос. церк. *Кодрат,* побутове *Кондрат*) та ін. Але див. також: *Агапон (Гапон), Амрос (Амрось)* тощо.

1. Нефонетичне **і** показують кілька іменників на **-івля**: *будівля, торгівля, купівля, зимівля, годівля* (пор. *будовля, торговля* у західних письменників, наприклад, у М. Устияновича, А. Могильницького). В усіх цих словах суфікс сходить на **-овйа**, отже, без зредукованого голосного, і фонетично мало б бути тільки **-овля**. Пор.: *Теребовля, ловля.* Можливо, що **-івля** виникло як гіперизм на стику з говірками, де під впливом *торгую, купую* виникли форми *торгувля, купувля,* сприйняті аналогічно до *кунь, вул: кінь, віл.* Менше мала б за себе здогадка про вплив, наприклад, слова *покрівля* як контамінація слів *покрів* (род. одн. *покрова*) та *покровля.*

2. Можливо, що до відхилень від переходу саме **о** в **і** треба віднести й загадкове *діброва,* що сходить на попереднє *дуброва* (так, наприклад, у М. Устияновича). Проміжною формою між *діброва* та *дуброва,* мабуть, була *доброва.* Цю форму засвідчено в давніх українських грамотах: «а *доброва* вся ис нашими ловы по горюховъскую дорогу» (грамота кн. Свидригайла Ольгердовича, дана в Луцьку, 1445); «...лѣсъ и *добровы* и поля...» (грамота кн. В. Опольського, дана в Бохурі, 1377). Слово, мабуть, здавна деетимологізувалося, і зв'язку з *дубом* у нього не було (до етимології пор. E. Berneker, Slav. etym. Wörterbuch, I, стор. 215; А. Преображенский, Этимол. словарь русск. яз., I, стор. 200)[1]. Це сприяло народній етимології та асиміляції першого складу наступному.

Проте лишається неясним, як виникло *добърова* саме з вставним **ъ**[2].

---

[1] Інакше — A. Brückner, Słown. etym. jęz. polsk., стор. 85—86, який заперечує взагалі зв'язок цього слова з *дубом.* Пор. і T. Lehr-Spławiński («Język polski», 17, 1932, стор. 104—109; «Roczn. slaw.», XII, стор. 114), який припускає зіставлення з д.-інд. dhumrá «димний, темний».

[2] Є в українській мові ще кілька випадків з **і** замість закономірного або звичайного **у** (однаково з давнього **у** і носового **ѫ**): *заміж* (пор. *замужем, замужжю*) і *заміжжю; каламітний* (пор. звичайне *каламутний*), *огірок* (пор. рос. *огурец*); діал. *мабіть* при літ. *мабуть;* діал. *що-небідь* при літ. *що-небудь; ястріб* (род. одн. *ястріба*) при літ. *яструб.*

З них, мабуть, насамперед треба вилучити *ястріб*: сербська мова свідчить про варіант цього слова з **ѣ**: *јастријеб,* і українська форма може сходити саме на нього; пор. ще й *ястроб* у «Лексиконі» Памви Беринди.

Пол. ogórek А. Брюкнер (Słown. etym. jęz. polsk., стор. 376) вважає тільки неправильним написанням, що усталилось з XVI ст. замість етимологічного ogurek; проте сербська мова свідчить також про форму з **о**: *угорак.*

Була спроба Г. А. Ільїнського (уперше в «Изв. Отд. русск. языка и словесности АН», XXIII, 1, 1919, стор. 166—168) форму *заміж* витлумачити із *замож,* ніби спорідненого з словом *вельможа* в його другій частині. Поодиноке діал. *замож,* записане в Білоцерківському повіті, тут навряд що доводить і може бути простим гіперизмом замість **у**: коли б це була стародавня форма, **о** підлягло б звичайній зміні у закритому складі. Сумнівним залишилося б і тлумачення *за-між* як народної етимології (пор. прийменник *між* і *межа*).

Мабіть, можливо, з *ма+бить* (без впливу *буду*), з говірок із **и**, близьким після губних до **і**.

3. *Ніздря* (пор. ст.-сл. **ноздри**, пол. nozdrza «ніздрі» без переходу **о** в **ó**), замість фонетичної форми з **о**, виникло, мабуть, під впливом *ніс*.

4. Про прозорі випадки перенесення **і** з нового закритого складу у відкритий див. у «Морфології». Найголовніші згадуються в «Українському правописі» 1945 р., стор. 12. Спеціальне питання — про аналогійне **і** в префіксах дієслів.

Рефлексація **е** в наріччі (в говірках), що лягло (лягли) в основу літературної мови, менш послідовна.

У кінцевих складах перехід **е** в **і** є безсумнівним лише перед колишнім **ь** (м'яким зредукованим голосним) або **й** із **jь**: *джміль,* род. одн. *джмеля (чміль : чмеля); хміль,* род. одн. *хмелю; піч,* род. одн. *печі; сім,* род. одн. *семи* (рос. *семь*); *лебідь,* род. одн. *лебедя; леміш,* род. одн. *лемеша; куліш,* род. одн. *кулешу; ступінь,* род. одн. *ступеня; гребінь,* род. одн. *гребеня; ячмінь,* род. одн. *ячменю; постіль,* род. одн. *постелі; осінь,* род. одн. *осені; гусінь,* род. одн. *гусені; настіж* (рос. *настежь*); *між* (прийменник, рос. *меж*); *у ній* (ст.-сл. **въ нєи**).

У складах, де за приголосним відпав **ъ** (твердий зредукований голосний), фонетичного переходу **е** в **і** літературна мова поза спеціальними умовами, здається, не відбиває: *мед, клен, ясен* (проти діал. *ясень,* рос. *ясень;* в інших слов'янських мовах теж переважно тверде закінчення); *перепел, репел* «коноплянка, Carduelis cannabina L.», *стрепет; трепет, репет; рев, тес; наклеп, замел, замет, дотеп.* Можливо, сюди треба віднести: *Коваленко, Петренко* і т. ін.

На це обмеження переходу **е** в **і** вказують і найдавніші південноруські пам'ятки з **ѣ** із **е** саме перед приголосними із відпалим **ь**; пор. у Добриловому еванг., 1164: *сѣдмь* «сім» (ст.-сл. **сєдмь**), *пѣщь* «піч» (ст.-сл. **пєщь**), *камѣнь* «камінь» (ст.-сл. знах. одн. **камєнь**) і т. ін. [1]

Певна кількість прикладів такого роду могла виникнути також на стикові говірок з ненаголошеним **о** > **у**.

Найважчий для пояснення випадок **о : у : і** — це *шкіра : шкура* (пор. і *шкаралупа*), д.-рус. *скора : скура,* рос. *шкура : скорняк* тощо. У цьому слові відповідні чергування відбуваються у відкритому складі. Слово в більшості слов'янських мов становить поки що не подолані труднощі і в своєму вокалізмі, і в консонантизмі (пор. хоча б матеріал, наведений в «Этимол. словаре русск. яз.» О. Преображенського, II, стор. 306).

[1] А. Соболевский, Очерки из истории русского языка, I, стор. 2 і далі; Його ж, Лекции по истории русского языка, вид. 4, стор. 50—51. Є серйозні підстави гадати, що перехід **е** в **ѣ** первісно відбувся і в такій категорії, як колишні діалектні форми *будеть, идеть* (3-я ос. одн.). Важить при цьому, як зазначив О. О. Шахматов («Roczn. slaw.» II, 1909, стор. 157—159; пор. і О. Шахматов — А. Кримський, Нариси з історії укр. мови, К., 1924), що ці форми з **ѣ** характерні лише для окремих пам'яток: Добрилова еванг., 1164, Типографського еванг. № 7, XII ст., але відсутні в інших, переважно пізніших з **ѣ** на місці **е** в інших випадках закритості складу. Отже, імовірне припущення, що форми типу *будеть, идеть* з переходом **е** в **ѣ** рано підлягли впливові таких пізніше панівних, як *буде, іде.*

Факти, які стосуються впливу випалих зредукованих, у своїх фонетичних тенденціях паралельні тому, що виявилось у кінцевих складах: *мітла* (із *метьла*), *пірце* (із *перьце*), *застіжка* (із *застежька*), *сільський* (із *сельський*); *клепка* (із *клепъка*), *підметка* (із *подъметъка*), *метко* (із *метъко*) [1].

Виходячи з зазначених фактів, з приводу того, що від них відхиляється, можна подати такі міркування:

I. Порушення закономірності переходу **е** в **і** перед м'якими приголосними (в тому числі перед пізніше стверділими).

1. Сюди стосується насамперед відсутність переходу **е** в **і** в групі **еле**: *зелень, ожеледь, шелéсть*. Імовірно, що ця група, яка зовнішньо нагадувала повноголосні форми, разом з ними не пережила відповідного переходу. Може, так пояснюється і *олень* з його **оле**; див. фонетичну форму *олінь* у говірках (наприклад, по всій південнокарпатській області).

2. Відсутність переходу **е** в **і** у формі 2-ї ос. одн. дієслів типу *везеш, пишеш*, якщо вона не викликана впливом таких форм, як *везе, пише* (3-я ос. одн.) тощо, могла залежати від того, що давнішим закінченням у формі 2-ї ос. одн. було не **шь**, а **ши**, редукція в якому голосного **и** не спричинилась до подовження **е** в попередньому складі [2].

3. *Єсть* (3-я ос. одн.) відбило вплив поширеного **є**.

4. *Дівер,* род. одн. *діверя,* рос. *деверь*. Поряд — *дівер,* род. одн. *дівера*.

Звичайно назви людей мають впливовий називний відмінок однини; отже, ми сподівались би мати фонетичну форму називного однини збереженою. Припущення впливу таких утворень із суфіксом **-ир-**, як *поводир* (род. одн. *поводиря*), *лупир* (род. одн. *лупиря*), можливе (форма могла потрапити до літературної мови із звичайних говірок з переходом ненаголошеного **е** в **и**), але не обходиться без труднощів, бо утворення на **-ир-** мають тільки кінцевий наголос.

5. *Меч* при *міч* (род. *меча*) є, мабуть, в українській мові відбиттям давнього варіанта *мьчь* при *мечь* [3]. Цей варіант надійно засвідчений у пам'ятках, наприклад, у найдавнішому списку «Руської правди», і формою *мач* сербохорватської мови. Окреме питання — в якому відношенні і вона, і *меч* є до готської форми meki з довгим **е**.

6. *Учитель* (род. одн. *учителя*) та інші слова на **-тель** за по-

---

[1] Утворення, не похідні від жіночих іменників з кінцевим наголосом (про них див. нижче) та від іменників з наголосом, пересуненим на серединний склад (також див. нижче).

[2] Докладніше про це — в огляді дієвідміни.

[3] З літератури питання див.: А. Потебня, Заметки о малорусском наречии, стор. 68—69; А. Соболевский, Очерки из истории русского языка, стор. 91; Б. Ляпунов, Исследование о языке Синод. списка 1-й Новгор. летописи, Спб, 1900, стор. 65—70; А. Шахматов, Очерк древнейшего периода истории русского языка, стор. 211.

ходженням церковнослов'янізми та русизми. Не виключена також можливість давньоруського варіанта суфікса **-тьль** (як, наприклад, у словенській мові): «нѣ ищи *оучитьля* иного си» — із запису XIII ст. (И. Срезневский, Сведения и заметки, VII, стор. 161).

7. *Загибель,* хоч род. одн. *загибелі* і т. д., має своє **-бель**, мабуть, з колишньої групи **-бль**; пор. серб. *погибао,* род. одн. *погибли.* Відповідні утворення відомі з суфіксами **-ль (-ьль?)**, **-ель** і **-ѣль**[1].

8. Така в основному книжна категорія, як віддієслівні форми типу *забезпечення, збільшення, підкорення* з наголосом на корені, взаконена в літературній мові з **е**, а не з **і** (пор. під наголосом *ходіння, носіння*). Пор. ще такі нечисленні суто книжні слова, як *вчення, натхнення,* та похідне від основи на **-ен** *наймення* з наголосом на **е**[2].

II. Наявність переходу **е** в **і** перед споконвічно твердим приголосним (з **ъ**, що відпав або випав).

1. Форми чоловічого роду однини в минулому часі дієслів *віз, ніс* і т. ін. із колишніх *везлъ, неслъ,* тобто у випадках, де відпало ще й кінцеве **л**. За їх аналогією також *вів, плів* — з *ведлъ, плетлъ,* що в них **дл**, **тл** спростились у **л** ще до спільносхіднослов'янської доби. До спеціального подовження в подібній до *віз, ніс* позиції пор. у формах із повноголоссям: *волік* (із *волоклъ*), *беріг* (із *береглъ*) тощо. Форми дієприслівників *візши, нісши* можуть, натурально, відбивати вплив *віз, ніс.*

2. Форми родового відмінка множини, де подовження голосного могло залежати від спеціальних акцентологічних моментів: *сіл* (від *село*), *пір* (від *перо*) тощо[3].

3. *Тітка* (із *тетъка*), *перепілка* (із *перепелъка*) — позиція, де з акцентологічного боку ймовірна спеціальна найдавніша «новоакутова» інтонація[4]. Щодо *жінка* (із *женъка*), *щітка* (із *щетъка*), *печінка* (із *печенъка*), то в них **і** мало виникати (після шиплячого) і без зазначеної додаткової причини.

4. Окремі слова: *попіл* (род. одн. *попелу*) і навіть *гніт,* род. *гніту* (діал. *гніт,* род. *гнету*), *нічліг,* род. *нічлігу, опік,* род. *опіку* (рос. *гнёт, ночлег,* укр. *опекти*), пор. і тепер діалектні форми род. одн. *попілу* тощо (у Грінченка — тільки такі), *погріб* (род. одн. *погребу*).

---

[1] Пор. W. Vondrák, Vergleichende slavische Grammatik, вид. 2, 1924, стор. 645.

[2] А. Кримський у статті «О малорусских отглагольных существительных на **-енне** и **-інне**» (Юбилейный сборник в честь В. Ф. Миллера, М., 1900) і в «Украинской грамматике» (I, вип. 1, стор. 201) обстоював думку, що форми на **-інне (-іння)** запозичені від дієслів на колишнє **-ѣти**: *хотіння* тощо.

[3] Пор. нижче, стор. 291 і далі.

[4] Пор. нижче, стор. 335—336. Ця інтонація здавна супроводжувалась подовженням відповідного голосного, як бачимо хоча б з чес. deset: desítka, словац. desat': desiatka «десять: десятка».

З цього матеріалу не досить надійні з порівняльно-історичного погляду *гніт* і *нічліг:* до першого пор. *гнітити* [1], до другого рос. *ночлег* з **е**, а не з **ё**. З *погріб* пор. сх.-укр. *погреб*.

Звертає на себе увагу те, що при відповідних формах із **і** в називному відмінку однини це **і** звичайно проникає в усю парадигму або виявляє тенденцію до такого узагальнення. При переході **о** в **і**, як правило, такої тенденції не помічається зовсім (крім рідких випадків, як *настрій: настрію, устрій: устрію* замість правильних *настрою, устрою* в книжних ненародних словах). Такі слова, як *попіл,* мабуть, становлять у літературній мові форми, занесені з говірок із переходом **е** в **і** також перед **ъ**, що відпав. Треба прийняти при цьому, що **е** > **и** в ненаголошеному положенні легше асоціювалось з **і** у формі називного відмінка однини, ніж **о** з **і***.

Ми виклали основні риси проблеми рефлексації у літературній мові **е** в нових закритих складах з тими припущеннями, які нам здаються імовірнішими. Проте не можна, звичайно, заплющувати очі на той факт, що, при сучасному стані наших знань з української діалектології, ми навіть щодо найважливішого пункту дослідження — якою мірою твердо стоїть справа з відбиттям різниці в рефлексації **е** перед складом з **ь** чи **ъ**, що відпав (випав), не маємо цілком певного результату. Головним аргументом для визнання прийнятого розрізнення лишається збіг кількох відповідних фактів із тим, про що свідчать давні українські пам'ятки. Без цього наш матеріал міг би викликати такі, наприклад, сумніви: *мед* (при діал. *мід:* «На язиці *мід,* а під язиком *лід*» — Номис, № 3055; *мід* звичайне й у І. Франка) можна б розглядати як аналогійну форму до впливового у назв речовин родового відмінка однини *меду* й у абстрактних (назв дій), як *рев, лет, трепет, репет,* відбиття в називному відмінку однини нерідкого впливу решти відмінків; mutatis mutandis — те саме у префіксальних утвореннях типу *замет;* при *меткий* можна б зважити на те, що й при утвореннях типу *ковкий* (проти, наприклад, *гіркий*) спостерігається відсутність відповідного переходу; пор. і вагання: *ломкий* — *лімкий* тощо.

Отже, в даному питанні категорична відповідь ще не можлива. Ми зважили в своїх висновках лише ймовірності.

Випадки зміни **е** — **і** в закритих складах у запозичених словах, як-от *папір,* род. *паперу* (мабуть, з пол. діал. papier, род. papieru, своєю чергою запозиченого з нім. Papier), — поодинокі.

Власні імена з **е** звичайно зберігають його незміненим: *Арсен, Артем, Євген, Євмен (Йовмен), Семен* і навіть *Бенедь*.

---

[1] Різні здогадки щодо варіантів цього кореня див.: E. Berneker, Slav. etym. Wörterbuch, I, стор. 311—312. Доводиться ще враховувати відоме різним слов'янським мовам специфічне пом'якшення **н** в групі **гн**. До останнього пор.: Л. Васильев, Об одном случае смягченного звука n в общеславянском языке, явившегося не посредством следующего за ним древнего j.— «Русск. филол. вестн.», LXX, 1913, стор. 71—76.

Зрідка спостерігається перехід **е** в **і**: *Ївга* — д.-рус. *Євъгения* (через * *Йовга?*); *Хівря* — пор. рос. *Феврония.*

Відносна хронологія заступлення **о**, **е** в закритих складах визначається тим, що **о**, **е** з **ъ**, **ь** зміні в **і** та паралельній їй, крім небагатьох випадків аналогічного характеру, не підлягає: *мох* (ст.-сл. **мъхъ**), *рот* (ст.-сл. **ръть**), *сон* (ст.-сл. **сънъ**), *пень* (ст.-сл. **пьнь**), *весь* (ст.-сл. **вьсь**), *день* (ст.-сл. **дьнь**).

Не підлягли (крім випадків з колишньою наддовготою при новоакутовій інтонації тощо) переходу **о**, **е** в **і** повноголосні групи, тобто перехід **о**, **е** в **і** відбувся вже після появи другого **о** або **е**.

Звертає на себе увагу також, що зміна **о** в **і** відбулась при **о** з **е** після шиплячих та **й**.

Як зазначено, в пам'ятках свідчення про перехід **е** в **ѣ** (власне звук, що ховався під цією літерою у вимові писарів) з'являються дуже рано. Заступлення **е** в такому положенні звуком **і** засвідчено значно пізніше, наприклад, у буковинському Путенському єванг. XIV ст.: *крѣнъ сильныхъ* замість *кринъ сельныхъ, нестроинья* та в деяких інших пам'ятках.

Щодо наріч української мови слід з приводу всіх відмічених фактів зазначити таке.

Спеціальні рефлекси давніх **о**, **е** в нових закритих складах у північному наріччі, як твердо встановлено, характеризують лише наголошені склади, тобто дифтонгоїди **у͡о**, **у͡е**, **у͡и** замість **о** маємо в *куонь* «кінь» і под., *куостка,* але *кості́, ра́дость* відповідно до літературних *кісткú, рáдість;* так само *принюос* «приніс», *шіесть* «шість», але *óсень, лéбедь, грéбень.*

Можливо, що це відбиває взагалі вихідний фонетичний стан усього явища (подовження і звуження первісних **о** та **е**), лише пізніше поступово поширений в інших говірках (наріччях) і на ненаголошені склади, але можливо також, і за це промовляє такий аргумент, як паралельна доля колишнього звука **ѣ** в ненаголошених складах, — що відповідне подовження і характеристичні для нього якісні ознаки в цьому положенні зникли лише з бігом часу.

Є говірки, в яких рефлексація в нових закритих складах **о** і **е** повністю збігається (пор., наприклад, І. Панькевич, Українські говори Підкарпатської Руси..., І, Прага, 1938, стор. 53). Цей стан треба визнати, за всіма ймовірностями, пізнішим, таким, що з'явився внаслідок тенденції поширювати первісну обмежену рису на схожі умови. У таких говірках, звичайно, і *мід, лід* з род. *леду* тощо. Є говірки, де різниця рефлексів колишніх **о** і **е** виявляється, наприклад, у різниці впливу **і** на попередні **н**, **д**, **т**: *ніс* — рос. «нёс», але непом'якшене **н** у *ніс* «нос» і под.

Факти говірок показують, як діяли щодо окремих категорій раз у раз спеціальні умови, і тим самим ілюструють нам можливі етапи розвитку. Цікаво, наприклад, як зазначає І. Панькевич (loco cit.), що в говірках «на горішнім бігу ріки Уга і побічних рік» е, переходячи в **і** в різних інших категоріях, не має цього переходу в *мед, лед,* тобто *ніс, віз* і т. ін., *тітка* (категорії із спеціальним

подовженням **е** перед складом із **ъ**, що випав), але *мед, лёд,* коли в минулому відбулось саме звичайне відпадіння **ъ**.

У таких випадках, як *візок, місток,* у ряді говірок і в літературній мові аналогія порушила первісний стан речей, за яким **о** звужувалось і далі переходило в **і** лише в закритих складах, але є говірки, які ще чітко показують, якими були вихідні відносини: наприклад, карпатські говірки (однаково південні й північні) мають viz, vuz, vüz, mist, must, müst, але тільки vozok, mostok, і І. Панькевич (op. cit., стор. 51) твердить, що взагалі в них «закон перезвуку ***о** > **і** не переходить поза границі умовин, то є закритості складу...». З другого боку, закон діє без винятків і у випадках, у яких літературна мова подає аналогійні форми без переходу **о** в **і**, де за фонетичними умовами такий перехід мав би відбутись: *пільський, скірше, квічка* (літ. *польський, скорше, квочка*).

Вже О. О. Потебнею прийняте тлумачення фактів українського ікання як кінцевого наслідку попередніх етапів подовження відповідних голосних перед зредукованими голосними, що відпали або випали, і дальшої дифтонгізації [1] цілком підтверджується усією сукупністю пізніше здобутих наукою даних. Риси якісної сторони процесу відбивають діалекти (говірки), особливо північного наріччя.

Проблема кількісної сторони щільно пов'язана з багатобічно освітленими фактами порівняльної слов'янської акцентології. Посилання на те, що звичайно закриті склади коротші за відкриті, нічого не доводить для стану, коли закритість утворювалась відпадінням (випадінням) наступних складів. Фактичне подовження в такій позиції має численні аналогії в інших слов'янських мовах, хоч,— і це є властивістю саме української мови,— проти останньої інші мови виявляють таке подовження звичайно при додаткових умовах-обмеженнях: сербохорватська, наприклад, у складах під наголосом слів, що стали односкладовими, в інших положеннях — перед сонорними, словацька — у складах перед раніше наголошеними зредукованими, польська — перед дзвінкими приголосними тощо.

З найважливіших питань, які не можуть вважатись остаточно вирішеними, крім уже порушених, слід зазначити насамперед: чи треба прийняти і в яких межах для української мови, крім позиції після шиплячих та **й** (почасти м'якого **л**),— ще й в інших умовах наявність перед твердими приголосними переходу **е** в звук типу **о** (умовно, як писав Потебня,— ё).

Ми не бачимо переконливих підстав приймати для української мови в цілому гіпотетичний перехід **е** в звук типу **о** ні в тій позиції, яка характерна для російської та білоруської мов (під наголосом

[1] Рец. на книгу П. Житецького «Очерк звуковой истории малор. наречия», стор. 37—38; рец. на дисертацію О. Соболевського «Очерки из истории русского языка» в «Изв. Отд. русск. языка и словесности АН», I, вип. 4, 1896, стор. 806; «Филол. зап.», вип. 2—3, 1865, стор. 106—109; «Филол. зап.», вип. 1, 1870, стор. 32—33.

перед твердими приголосними), ні, поготів, ще ширший — в такій самій позиції також у ненаголошених складах, з тим звичайним міркуванням, що виникле таким способом, скажемо умовно, ё (о) пізніше в більшості говірок і в більшості позицій знову перетворилось у е [1]. Найбільше, на що, на нашу думку, уповноважують факти (розрізнення дифтонгоїда уо і под. з колишнього о та е перед складом із колишнім ь і іе з ѣ та е перед м'яким приголосним),— це припущення подібної зміни саме в закритих складах: у говірках, де е зазнало подовження і звуження також у позиції перед ъ, що відпав, і в усіх наріччях, для яких є фонетичним перехід е в дифтонгоїди або дифтонги та і перед лъ, що відпав, у формах чоловічого роду минулого часу й у випадках подовження в умовах колишньої новоакутової інтонації (*тітка* із *тетъка* > *тēтъка* тощо). Припускаємо, що діал. *віез, ніес,* як і *міед, ліед,* наближались до *віоз, ніос, міод, ліод* тощо, причому лишається не виключеною можливість, що міцний поштовх до такої пізнішої зміни йшов саме від білоруських говірок, яким властивий загальний перехід е під наголосом в о з пом'якшенням приголосного — перед наступним твердим приголосним. При схрещенні або стиканні говірок і близькоспоріднених мов досить частим є явище утворення специфічних, сказати б, «контамінованих» звуків, і не є, отже, сміливим припустити подібне і в даному разі. Щодо літературного і, то воно, теоретично міркуючи, може історично сходити і на попереднє іе тощо, і, як доводить перехід о в і, на іо і под.

На думку Т. Лера-Сплавінського, розвиток у напрямку до і відбувався по-різному в говірках південно-західних, що межують з польськими, і в говірках північно-східних, що прилягають до російських та білоруських. Для перших він приймає після подовження паралельне польській мові звуження: о > u, е > і, причому u, пересуваючись ближче до переду (ü), теж перейшло в і.

У північно-східних говірках, на його думку, процес відбувався інакше — паралельно явищам, спостережуваним у російських і білоруських говірках,— подовжене о проходило до і шлях дифтонгізації типу uo : uö : ue : uy : üy [2]. Найслабшою стороною цієї гіпотези залишається в першій її частині потреба уявити собі безпосередній шлях зміни від u до і, але сама думка про зв'язок певних зон в історії зміни о, е > і з сусідніми слов'янськими говірками має за себе серйозні моменти.

---

[1] Див., наприклад: А. М. Селищев, Критические заметки по истории русского языка.— «Уч. зап. Моск. пед. ин-та. Каф. русск. яз.», т. V, вип. 1, 1941, стор. 178.

[2] «Roczn. slaw.», VIII, 1918, стор. 212—213. Пор. і W. Kuraszkiewicz, Z badań nad gwarami północno-małoruskimi.— «Roczn. slaw.», X, 1931, стор. 196—197. У цій праці грунтовно охарактеризовані й різні інші погляди.

ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКОГО КОНСОНАНТИЗМУ *

У ділянці консонантизму (системи приголосних) заслуговують на увагу як найважливіші такі особливості:

1. Проти найдавнішого стану всі приголосні в українській мові стверділи перед голосними **е** та **и** (останній, як зазначено, перейшов в українській в **ы**); пор. вимову укр. *дешевий, земля, менший, перо, ребро, село* і відповідну рос. *дешевый, земля, меньший, перо, ребро, село;* укр. *бити, вити, диво, лити, сито* і рос. *бить, вить, диво, лить, сито.*

2. У системі української мови зберігся як м'який приголосний **ц**; ствердів він тільки в положенні перед **е** та **и**. Інші випадки з твердим **ц** становлять або запозичення з чужих мов *(царина* — з румунської, *цукор* — з польської*)*, або слова вигукового походження: *цур!, цуратися, цуцик.* Приклади: *серце,* але род. одн. *серця,* дав. одн. *серцю; мрець,* род. одн. *мерця; вівця,* род. і дав. одн. *вівці,* знах. одн. *вівцю; перець,* род. одн. *перцю; ціна, цілий.*

3. Звуки **ж** і **ш** відомі українській мові в положенні перед **і** з ѣ як м'які звуки: *ножі* — із ст.-укр. (сх.-сл.) *ножь, пишіть* із ст.-укр. *пишѣте* (2-а ос. мн. нак. сп.), *скажіть* із ст.-укр. *съкажѣте* (2-а ос. мн. нак. сп.). Пор. і *мовчіть, перелічіть.*

4. В українській (і білоруській) із давніх поодиноких приголосних, за якими раніше йшла група звуків **ь** + **й** + голосний, утворилися довгі приголосні (крім **р**; передається двома відповідними літерами): *життя* — із колишнього *житьйе* (пор. рос. *житьё*), *суддя* — із *судьйа* (пор. рос. *судья*), *зілля* — із *зельйе* тощо.

5. Приголосний **л** змінився в українській (і білоруській) у **в** у групі **-ов-**, що походить із колишнього **-ъл- (-ьл-)**: *вовк* — давньосхіднослов. *вълкъ,* рос. *волк, мовчати* — давньосхіднослов. *мълчати,* рос. *молчать.*

Так само **в** із **л** виникло у формі чоловічого роду однини минулого часу дієслів: *ходив, казав, горів;* пор. *ходила, ходили, казала, казали, горіла, горіли* і рос. *ходил, (с)казал, горел.*

У випадках, як-от: *стіл, кіл, горілка, сопілка,* **л** зостається незмінним. Цілком надійного пояснення причини переходу **л** у **в** в одних випадках і відсутності його в інших у науці ще немає. Найімовірніше, що спочатку цей перехід відбувся послідовно, а потім частково був усунутий впливом споріднених форм, тобто, що спочатку було і *стів, ків,* які потім заступлено формами *стіл, кіл* під впливом *стола, кола.* Про це говорить, наприклад, *пів* (рос. *пол* «половина»), де вплив непрямих відмінків не діяв. З формами *горілка, сопілка* пор. *горілочка, сопілочка* тощо; на форму однини минулого часу чоловічого роду спеціально могла ще впливати давня форма дієприкметника на **-въ**, що іноді в давній мові могла заступати присудок[...]

Губні приголосні (**п, б, в, м, ф**) в українській мові тепер відомі взагалі лише як тверді, не пом'якшувані звуки: *голуб* (рос. *голубь*),

кров (рос. *кровь*), *сім* (рос. *семь*), *голуб'яр, в'язати* (рос. *вязать*), *м'ясо* (рос. *мясо*), *б'ю* (рос. *бью*), *в'є* (рос. *вьёт*).

Пом'якшуваними губні бувають в положенні перед **і** різного походження: *спів, білий, міра, біб, міст, вів, фізика, фінанси* [...]

Звук **в** історично сходить на найдавніше слов'янське **в** /**w**/, імовірно, таке саме або схоже з фізіологічного боку [...]

Звук **ф** в українській мові не є споконвічним і невластивий її системі поза літературною мовою: він увійшов в українську мову, як і в інші слов'янські, де, проте, виник також в окремих фонетичних положеннях у незапозичених словах,— разом із відповідними запозиченими. Ми зустрічаємо його, наприклад, у грецизмах (*фантазія*), латинізмах (*фігура*), полонізмах (*офіра, офірувати* — ofiara, ofiarować з нім. Opfer), запозиченнях з інших европейських мов: *фельдшер* (нім.), *фіалка, фасон* (фр.), *фіаско* (іт.) [...]

У народній мові **ф** здавна субституювалося приголосним **х** або сполученням **хв**, зрідка **кв**: *Хівря* (*Февронія*), *Хома* (*Фома*), *Охрім* (*Єфрем*), *квасоля* (діал. *хвасоля*) [...]

О. І. Соболевський (Очерки..., стор. 112) з найдавніших пам'яток наводить: *нехталимля* (Галицьк. еванг.), *хрола* (Луцьк. еванг.), *Хролъ, Ходоръ, Хотимья* (грамоти).

Як нерідко буває у випадках зіткнення фактів літературних або таких, що сприймаються за зразкові, з переборюваними властивостями рідної звукової системи, іноді виникають гіперизми — удавана «правильна» вимова — субституція **ф** замість етимологічних **х**, **хв**: *юрифонъ, амфилофья* (Галицьк. еванг.)[...]

Характеристично, що в порівнянні навіть із сербською з відсутністю в ній пом'якшення приголосних перед **е**, **и** (**і**), українська пішла ще далі, підкоривши такій тенденції навіть йотовані в найдавнішій слов'янській мові приголосні: з колишніх *морье, польe, мельеши, кольеши* (ст.-сл. **морє, полє, мєлєши, колєши**) виникли згодом сучасні українські *море, поле, мелеш, колеш* (тим часом у сербській — *поље, коље*).

Пом'якшені приголосні перед **е**, проте, відомі й українській мові. Всі відповідні факти стосуються секундарних положень: *синє, дальнє, третє; ллє;* діал. *життє, гіллє*.

Форми середнього роду однини м'якої відміни прикметників, мабуть, завдячують м'якість приголосних перед **е** або аналогійному впливові решти форм: *синя, третя, синього, третього* і т. ін., або, скоріше, пізнішому за діяння фонетичного закону явищу — стягненню *сине* + *je, дальне* + *je* тощо, яке внесло з собою тенденцію до пом'якшення кінцевого приголосного основи, може, разом із тим, не без впливу ж таки решти форм парадигми.

Ллє, безперечно, походить із *льйе*. Після втрати зредукованого, в новому положенні (*лйе*) йотація мала наслідком пом'якшення і подовження **л**. Це свідчить або про те, що діяння закону про ствердіння приголосних, навіть таких, які були йотованими в

найдавнішій слов'янській мові, відбувалось в українських говірках раніше за випадіння зредукованих в положенні перед й, або,— і це припущення далеко менш імовірне,— що в початковому складі рефлексація приголосних перед й була відмінна проти інших положень.

Пояснення діал. *життє, гіллє* і т. ін. спірне. Можливо, як вже припускалось у науковій літературі [1], що ці форми власне відбивають діалектний перехід колишнього **а** з пом'якшенням попереднього приголосного в **е** із збереженням фонетики цих попередніх приголосних. Але якщо навіть *життє, гіллє* первісніші за літературні *життя, гілля,* їх легко зрозуміти аналогічно до того, як вище пояснено *лле: *житьйе, *гольйе > *житйе, *голйе,* звідки *життє, гіллє.*

Ствердіння приголосних перед **і**, з якого в українській мові з'явилось **и(ы)**, теоретично міркуючи, могло бути пізнішим проти ствердіння перед **е** вже через те, що **і** артикуляційно звук, передніший за **е**. Проте жодних певних даних на користь такого припущення у нас немає. Випадки, де замість **и** маємо **і** та, відповідно, пом'якшення попереднього приголосного, нечисленні: це форми типу *синій, дальній, третій.* Можливо, що це фонетичні форми з рефлексацією **ь** в положенні перед **й** у кінцевих закритих ненаголошених складах; пор. *іній, вирій;* але не менш правдоподібне й припущення, що відповідні форми виникли під впливом аналогії: *синього, синьому, синьої, синій* тощо [2].

Свідчення пам'яток дають іноді привід припускати пом'якшення приголосних перед **е** на південноруському грунті ще історичного часу. А. Кримський в «Украинской грамматике» (І, стор. 192—194) так розуміє, наприклад, написання Святославових збірників 1073 і 1076 рр.: «И аште умножитѥ м(о)л(и)твы...» (35 зв.), «не разумѣхъ тѥбе» (149), в приписці Іоанна-дяка: «повелѣ м'нѣ, нѥмудрувѣдию...» (263 зв.) —Святосл. зб. 1073 р.; у галицькому Христинопольському апостолі XII—XIII ст.: привѥдеть (84); у львівських Пандектах Антіоха 1307 р.: устанѥть (79) тощо. Пор. також матеріал і міркування М. М. Дурново (Очерк истории русского языка, стор. 147—150).

Покластися на цей дуже обмежений матеріал як на певне свідчення існування пом'якшених приголосних аж ніяк не можна, на-

[1] Див. А. Крымский, Украинская грамматика, I, 2, стор. 413. Пор. і «Зап. Іст.-філол. відділу Укр. АН», XIII—XIV (1927), стор. 272.

[2] Твердження О. Синявського («Зап. іст.-філол. відділу Укр. АН», XIII—XIV, стор. 272): «Немає потреби доводити, що тільки аналогічного походження м'які приголосні перед е й и (укр. літ.) у прикметниках у східних українських говорах: *синє, третій, третіми* і т. ін. (тобто *синье, третьий, третьими...*). Що вони з'явилися під впливом фонетично правильних *синя, третю* і т. ін., це так само ясно, як і те, що в західних говорах під впливом фонетично правильних *сине, третий, третих* і т. ін. з'явилися нефонетичні *сина, трета, трету* і т. ін.»,— більш категоричне, ніж на це уповноважують факти: siny ми маємо і в польській мові, де відповідного українському ствердіння немає, а зах. *третий* тощо може натурально відбивати, як часто спостерігається в числових назвах,— вплив наступного *четвертий.*

віть припустивши, що власне йдеться про окремі звуки (переважно **н**) і,— річ цілком імовірна,— що по окремих частинах України процес міг відрізнятися хронологічно [1]. У ряді випадків доводиться зважати на можливість сторонніх впливів — окремих написань, похідних від переписувачів — непівденнорусів, враховувати ймовірність так званих гіперизмів (перебільшеної правильності), просто випадкових написань (немотивованих вимовою помилок). Звертає на себе увагу, що, крім випадків, які стосуються прикладів найдавнішої слов'янської йотації, де справді м'яка вимова зберігалася, мабуть, значно довше, ніж перед звичайним **е**,— означень пом'якшення приголосних у пам'ятках світської мови ми не знаходимо.

Щодо пом'якшення приголосних перед давнім **і**, то його хронологія відбивається пам'ятками, звичайно, тільки тією мірою, якою відбитий перехід **і** > **ы**. Отже, доводиться визнати, що в основному при питанні про час втрати українською мовою пом'якшеності приголосних (повної або, імовірніше, середньої) доводиться керуватись міркуваннями порівняльно-історичними, лише частково зважаючи на те, що можна здобути з свідчень пам'яток.

Найважливіше:

1. Давнє розрізнення приголосних у положенні перед **е** і приголосних перед колишнім йотованим **е** довго давало про себе знати на українському (південноросійському) грунті різною мірою пом'якшеності: маловиразної в першому положенні і через це звичайно не відбиваної графікою, і виразної — в другому.

2. Немає сумніву, що фонетичні тенденції української мови відносно **е** та **і** йшли в напрямку ствердіння перед ними приголосних, причому ймовірно, що різні категорії приголосних мали в цьому відношенні різну долю: першими, мабуть, стверділи губні, далі, оскільки можна гадати на підставі аналогії положення перед колишнім **ь**, із зубних — **р**; найдовше опиралися тенденції до ствердіння велярні і особливо гортанний **г**. Про **л** див. нижче.

3. Про значну здатність в минулому пом'якшувати попередні приголосні не тільки колишнього **і**, а й **е** виразно свідчать зміни: інфінітивів на **-ти** (із **-ті**) в **-ть**, форм наказового способу *буди* в *будь, стани* в *стань; ходіте* в *ходіть, ведіте* в *ведіть*.

---

[1] Кількість прикладів далеко обмеженіша проти тих, що їх наводить А. Кримський (op. cit., стор. 192—197), бо він помилково за ілюстрації свого твердження приймає випадки з давньою йотацією: *къ нѥму, заколѥние* тощо в «Словах Григорія Богослова» XI ст. Принагідно варт звернути увагу спеціально на одне слово: *гнѥтуться* (там же, 167 зв.); паралель йому становить *гнѥтѫть* в Остромировому євангелії, написання, що йому в свій час такого ж значення надавав О. І. Соболевський, думку якого поділив Ю. Ф. Карський (Из русской диалектологии. І. К вопросу об отвердении (неумягчительности) звуков е и и в малорусском наречии.— «Изборник Киевский», 1904, стор. 83—87). Але цей приклад, безперечно, слід розглядати як вияв спеціального явища, мабуть, тільки говіркового — сильне пом'якшення н перед е в положенні після г. Схоже явище ширшого фонетичного охоплення спостерігається, наприклад, в сербській з її *гњести, гњио* «гнилий», *гњида* тощо, говірково також *књез* (літ. *кнез*) та ін. Не слід також спускати з ока, що в українській тепер *гніт* з родовим *гніту* і т. д.

За пам'ятками, **-ть** із **-ти** в інфінітивах виступає в східнослов'янському письменстві з XI ст., форми наказового способу типу *будь* — з XII—XIII ст., *носіть (носѣть)* — з XII ст.

4. Процес ствердіння приголосних перед **е** тривав ще в час переходу **ь** в **е** в закритих складах: *день, пень (дня, пня)*, а не «дєнь», «пєнь».

5. Він, як є підстави гадати (див. вище), припинився за доби, коли зредуковані почали випадати в положенні перед **й**. З *льйе* > *лйе* виникало вже не «ле» (як, наприклад, з **колйе* > **кол^ье* > > *коле)*, а *лле*. Припинився цей процес вже й поготів, коли в низці українських говірок запанували стягнені форми прикметників: *синє, дальнє*.

6. Українська мова, при своїй дуже виразній тенденції до ствердіння приголосних перед **і**, артикуляційно пересуваним раз у раз назад у напрямку до **ы**, та перед **е**, що теж набувало більш задньої артикуляції, — виявляла велику чутливість, надто в окремих говірках, до збільшення кількості пом'якшених приголосних. Це досягалось, по-перше, шляхом відповідного впливу на попередні приголосні рефлексів **е** в закритих складах (мабуть, через стадію дифтонгізації з виділенням переднього м'якшого елемента) і далі навіть **о** в такому ж положенні; по-друге, говірковою рефлексацією **ле** перед зубними як **льо**; по-третє, охочим підляганням різних сполучень, в яких приголосні мали б ствердіти перед **е** (з **е** або **ь**) та перед **и**, аналогійним впливам з боку м'яких (*сьомий* замість *семий: восьмий: сім* з м'яким **с**; *цього* замість *(т)сего : того : його* тощо).

С т в е р д і н н я м' я к о г о **р**. Український правопис узаконює стверділе **р** у кінці слова та складу: *кобзар* (род. одн. *кобзаря*), *лікар* (род. одн. *лікаря*), *тепер* (рос. *теперь*), *зір* (род. мн. від *зоря*), *вір, вірте* (рос. *верь, верьте*), *матір, гірко* (рос. *горько*), *зірка* (рос. *зорька*).

П р и м і т к а. Як наслідок ствердіння відсутнє подвоєння **р** у відповідних категоріях: *матір'ю* (орудн. одн.), *пір'я* (рос. *матерью, перья*).

У положенні перед голосним м'якість **р**, успадкована з найдавнішої слов'янської або східнослов'янської, зберігається перед **а**, **у** та **і** (графічно **я**, **ю**): *моря* (род. одн.), *морю* (дав. одн.), *буря, вечеря, ряд, рясний, трясти, говорю, вірю, ріпа, рідко*.

Пор. і **ьо** в нечисленних випадках аналогійного і вигукового походження: *трьох, брьохатися*.

П р и м і т к а. Перед **і** з **о(е)** **р** теж м'яке: *рід* (род. одн. *роду*), *рівно* (рос. *ровно*), *зрікся* (*зректися*).

Так само відоме м'яке **р** у запозичених словах: *рятувати, рюкзак, трюк, річ*.

Навпаки, перед **е** та **и** (з колишнього **і**), що перед ними в українській мові стверділи взагалі всі приголосні, **р** з'являється тільки як твердий, непалаталізований звук: *ревти* (рос. *реветь*),

наречений (рос. *нарекать* і под.), *три* (рос. *три*), *бери* (рос. *бери*).

Стверді́ння захопило також **р** з колишнього **ре (рь)**: *море* (род. одн. *моря*), *бореться* (1-а ос. одн. *борюсь*), *довірений* (пор. *довіриш* і спосіб творення дієприкметників цього типу: *прощений* до *простиш, погоджений* до *погодиш* тощо).

У запозичених словах европейське **і** після **р** звичайно передається як **и**, отже, виступає тверде **р**, але перед **-ій** із дальшим відмінюванням (**-ії**, **-ію** і т. д.) **р** м'яке: *мізерія, арія, історія;* так само в рідших випадках, як, наприклад, *тріада, тріангулятор* і под.

Запозичені власні імена, що мають у своєму фонетичному складі **-ri-**, звичайно зберігають **-рі-** і відповідно м'якість **р** у вимові та на письмі: *Прістлі, Гріг, Грімм, Трістан.*

Стан, узаконений нашим правописом, відбиває не загальноукраїнську вимову, а особливості переважної більшості говірок.

М'яке **р** широко відоме в говірках Лівобережжя, на заході — в Буковині, Гуцульщині, Покутті, у лемків.

Навпаки, тільки тверде **р**, навіть у положенні перед рефлексами колишнього **ę** (носового **е**) та перед **у** з колишньою попередньою м'якістю, характерне для багатьох північних та західних говірок: *бура, расний, говору.* По інших говірках із стверді́нням **р** після нього виділився звук **й (j)**: *рйад (р'яд), рйасно (р'ясно), борйусь (бор'юсь)* тощо.

Як можна гадати, зіткнення особливостей говірок, таких, що вживають м'якого **р**, і таких, що в них його немає, у ряді запозичених слів призвело до виникнення гіперизмів: *рятувати, буряк, рямця, дрючок* (пор. *дручок*), хоч і не виключена можливість, що іноді саме м'яке **р** становило в свій час первісну рефлексацію европейських **r** у певних положеннях, а паралельні форми з твердим **р** походять із говірок із стверді́нням **р** фонетичного порядку.

Характерне вагання і для деяких незапозичених слів: *дряпати: драпати; ряцькувати: рачкувати;* вигукового — *хрьокати: хрокати* і т. п.

Певний спеціальний фонетичний момент відіграв роль у говірках з ваганням **р** — **р**ь в кінці складу: розподіл суфіксів **арь** — **ар** зумовлюється, як зазначив Є. Тимченко, своєрідною дисиміляцією: **-арь,** але **-яр:** *кобзарь, косарь,* але *весляр, різьбяр* тощо.

Є підстави вважати, що діалектне стверді́ння **р** становить явище великої давності. Щоправда, випадкам, засвідченим найдавнішими пам'ятками (Слова Григорія Богослова XI ст., Виголексинський збірник XII—XIII ст., Архівська Лїствиця XIII—XIV ст. і т. ін.): *градуща* (Виг. зб.), *ухыщрания* (Арх. Лїств.), як дуже рідким, не можна цілком довіряти, бо вони можуть бути й випадковими помилками письма. Надійними свідчення пам'яток стають з початку XV ст. [...]

ПРОТЕТИЧНІ ПРИГОЛОСНІ *

Вже за найдавніших часів початкове слов'янське **е** почало приймати протетичний (попередній) приголосний звук, імовірно,— спочатку в певних фразних умовах (стосунку певного кінця попереднього слова і початку наступного, іншою термінологією — в умовах так званого sandhi), а пізніше — в усіх інших, крім вигукових слів. Отже, тепер питомі українські слова не можуть починатися з **е**, а тільки з **є**. Щоправда, таких слів в українській мові дуже мало (через діяння законів про східнослов'янський перехід початкового **є** в певних умовах в **о** та ін.). Найхарактерніші: *є* (лат. est, гр. ἐστί); *єден* «один» (діалектне; із *едьнъ* > *єдьнъ;* до етимології — лат. ecce «ось» із *ed + ce).

З **е** тільки вигукові *(еге, ех)* або запозичені з інших мов: *економія* (грецизм, що прийшов у мову через західноєвропейське посередництво), *екзамен* (латинізм) тощо.

Явище вже найдавнішого часу становить протеза **в** перед **ъ** та **ы**: ст.-сл. **въпити**, **въпль** (до кореня пор. **възъпити**); *високий* — пор. гр. ὕ̌ψι «вгору» (з кореня *ūps); *видра* — пор. лит. ūdra; *вим'я* (з *ūdhmen, пор. д.-інд. ūdhar, гр. οὖθαρ, англосакс. úder, лат. úber).

Отже, випадки, де українська мова має тепер початкове **и**, сходять на давнє **і** або становлять запозичення: *инший* (писати прийнято *інший*), *им'я* (пишеться *ім'я*); *имбер* (пишеться *імбер;* нім. Ingber, Ingwer — з лат. zingiber, що походить із гр. ζυγγίβερις, запозиченого з індійської; пол. imbier).

У більшості слов'янських мов, і так само в українській, з дуже давнього часу перед **а** з'явився протетичний **j (й)**. Крім слів вигукового походження, деяких службових (сполучників) та іншомовних, немає українських слів, які б починалися з **а**. Пор.: ст.-сл. **ꙗблъко**, лит. obuolys — *яблуко;* ст.-сл. **агнєць** (лат. agnus теж без попереднього **j**) — *ягня;* ст.-сл.— **ꙗгода**, лит. uoga — *ягода.*

Приклади з початковим **а**: вигукові *ах, ай,* службові *а, авжеж, а то, або,* запозичені *аршин, аванс, акт, Арсен* та ін.

Спеціально українськими явищами протези, послідовно відбитими в літературній мові, є: 1) протетичне **в** перед наголошеним **у** (однаково з **у** і з носового **о**); 2) протетичне **в** перед **і** з **о** в нових закритих складах. Приклади першого: *вулиця, вухо, вугіль, вузол, вулик, вудка, вус* — рос. *улица, ухо, уголь, узел, улей, удочка, ус.* Приклади другого: *вівця, вісь* (род. одн. *осі*), род. одн. *вівса* (наз. *овес*), *від* (пор. *од*), *вільха* (рос. *ольха*).

Примітка. Секундарно разом з переходом **о** в **і** в запозичених словах: *вівтар* (ст.-сл. **алътарь**) з *олътарь, вірменин* з *орьменин.* Секундарно ж у слові *вівторок* з *овъторъкъ* з приставленим **о**.

Щодо випадків порушення цих законів української мови, то вони становлять в більшості прозорі факти аналогійного походження:

1. Напрям аналогій ішов у сторону поширення форм з протетич-

ним (приставним) **в**: *ву́зько — вузький* тощо; *ву́гіль — вугілля; вуж* — непрямі відмінки *вужа́, вуже́ві* і т. д.; *вус — вуса́тий.*

До випадків з **в** перед ненаголошеним **у** належать: *вуго́р, вуди́ло, вуди́ти, вудо́д, вузде́чка (вузда́), вуста́* — рос. *угорь, удила, удить, удод, уздечка, уста.* Ці факти відбивають тенденцію мови до поширення протези перед **у** на нове положення (не під наголосом), хоч вихідний стан був саме фонетичний.

Вуго́р має при собі фонетичний відповідник *угор* (у формі називного відмінка однини первісно наголос мав припадати на **у**: *у́грь,* пор. рос. *у́горь*).

Вуди́ла, імовірно, мало колись і початковий наголос, пор. рос. *удила́* при *у́дила* в першій половині XIX ст.

Поряд із *вуди́ти* є наголос, що іноді подається як виключно нормативний — *ву́дити,* пор. рос. *у́дить* (давніший наголос — при *уди́ть у́да* і *уда́*).

Вудо́д — мабуть, діалектна форма, пор. прийняте тепер в літературній мові *о́дуд.*

Поряд із *вузда́* відоме *узда́.*

Замість *вуста́* тепер звичайно вживається саме фонетичне *уста́.* Пор. у І. Франка: «В *устах* тужливий спів, в руках чепіги плуга...».

Навпаки, маловживані в літературній мові нефонетичні форми *у́хо, у́ші* (без приставного **в**), мабуть, мають такий вигляд під впливом заст. *уше́й, уши́ма,* в *ушу́.*

Правило про протезу не поширюється на слова, до речі нечисленні, з початковим **у** префікса: *у́часть, у́ряд* (з рідшим тепер наголосом *уря́д*).

У́чень фонетикою початкового складу відбиває вплив або книжного старого *учени́к* або слова *учи́ти* (*учи́ш, учи́ть* і т. д.).

2. У літературній мові наддніпрянців від *орел* прийняті форми непрямих відмінків типу *орла, орлові* і т. д. за зразком називного однини. Наддністрянці вживають переважно фонетичні форми *вірла, вірлові* і т. д.

Від *отець* вживаються паралельні форми: нефонетична *отця* і фонетична *вітця.*

Вічі, поряд із звичайним *очі,* вживається майже виключно в сполученнях з прийменниками. Це дає підставу гадати, що форма виникла внаслідок впливу не пестливого *вічка,* а скоріше таких сполучень, як *ввіч, ввіччю* (з колишньої двоїни *очию* — род.— місц. відм.). При цьому, як бачимо, протеза послідовно супроводить саме закриті склади.

У випадку *вона, воно, вони* протетичне **в** походить з форми чол. р. *він. Вонъ* засвідчено вперше грамотою 1434 р. *Вона* (двоїна) випадково трохи раніше — в грамоті 1401 р. У говірках (західноукраїнське) *вон* при *она, оно.*

Поза умовою «закритий склад та ікання» протетичне **в** усталилось у слові *вогонь* (пор. *огневий, огненний* тощо, рос. *огонь*), хоча не чужа літературному вжиткові й форма *огонь,* пор. хоча б «І озветься до вас із *огню* Отой голос могутній» (Франко). У Т. Шевченка

й під наголосом: «...Подай душі убогій силу, Щоб огненно заговорила». За «Російсько-українським словником» (III, К., 1927), огонь — вогонь визнавались паралельними формами.

Імовірно, що форми з **в** пішли з випадків типу *ув огні*, сприйнятих як *у вогні*.

Твердження В. Симовича (Граматика української мови, вид. 2, 1919, стор. 72—73), ніби «часто письменники (й народ) приставляють «в» до слів, у залежності від того, чим кінчиться попереднє слово; приставляють його, як воно кінчиться голосівкою, не приставляють — як попереднє слово кінчиться шелестівкою, пор. *Шле святого Іллю на вогняній колісниці* (Мирний); *Смерти бурний дух огнекрилатий* (Куліш)», — у даному конкретному випадку справляє враження штучно документованого.

Випадки протези **г**, поширеної в говірках, у літературній мові обмежені, поза іншомовними та вигуками, словами *горіх, гострий*. *Горіх* при цьому, треба гадати, відбило вплив слова *горох*.

Причина усталення *гострий* нам не ясна. До фонетичної форми пор. *вістря* (з *острьє*).

Із слів вигукового походження характерні, наприклад, *га, гей, гикати*.

У багатьох старих запозиченнях протетичне **г** додається до початкового **а**: *Ганна* (пор. рос. *Анна*), *ганус* (рос. *анис*, пол. anyż, нім. Anis з середньовічногрецького ἄνισον), *гарба* (рос. *арба*, тюрк. araba), *гармата* (пол. armata; пор. лат. arma), *гаспид* (рос. *аспид*, ст.-сл. **аспидъ**, середньовічногрецьке ἄσπίδα) і т. ін.

У надрукованій у збірнику «Вопросы славянского языкознания» (кн. 2, Львів, 1949) статті Г. Ф. Шила «Явище протези **в** слов'янських мовах» (стор. 229—247) сумлінно зібрано серед інших факти, що стосуються говіркового поширення протетичних приголосних в українській мові. Той стан речей, що відклався в українській мові на теперішній час як літературна норма, з діалектного погляду може бути охарактеризований як перевага південних говірок Правобережжя і притому, як ми бачили, перевага виразна, з досить чітко виявленими рисами щодо умов розподілу фактів.

Заслуговує на увагу, що наведений Г. Ф. Шилом діалектний матеріал у ряді випадків розподіляється не так примхливо, як можна було б це уявити з авторового викладу. Наприклад, як перехідну говірку з виразним на неї впливом волинських із характеристичним для них **г**, Г. Ф. Шило згадує говірку села Махнівки, колишнього Грубешівського повіту на Люблінщині (між Сокалем і Грубешовим). Там, за його даними, говорять: *вугонь, воку, вівця, вівса* (але *гувес*), *вікно, вулій, вуху, вуса, вуж, вулиця, вулувук, восінь, вісь;* з протетичним **г**: *гувес, ганучка, голиво, горчик, гулива, гулій, гурубец, гутава, губора, Гамерика, гуріх, гострі, гиндик, гинчі, гурати*.

В основному картина ясна: розподіл фактів залежить від певних умов, а саме: як і в літературній, протеза **в** характеризує початкове наголошене **у** *(ву́лій, ву́ху, ву́са, вуж, ву́лиця)* і, незалежно від наголо-

шеності або ненаголошеності, **і** з **о** в закритих складах (*вівця, вівса, вікно*). Відмінно від літературної протетичне **в** у цій говірці додається також до початкового наголошеного **о**: *во́ку, во́сінь,* а ненаголошене **о** дістає протезу у вигляді **г**: *гуве́с, гули́ва (олива), гута́ва (отава), губо́ра (обора), гурі́х (оріх,* пор. і літ. *горіх), гура́ти (орати)*. Ненаголошене у в цій говірці дістає протезу **в**: *вулу́вук (олувок)*. З протетичним **г** виступають також слова, що починаються на **и**: *гиндик, гинчі* та з **а**: *ганучка* (*онучка*), *Гамерика.*

Неясним залишається в межах властивостей говірки тільки *го́рчик (орчик;* ми сподівались би мати *ворчик*); *го́ливо* (замість сподіваного *воливо*); *гу́лій* (при якому є й фонетична форма *вулій*).

Такі випадки, як *вогонь, гострий,* однаково становлять питання і для цієї говірки, і для літературної мови (див. вище).

МЕТАТЕЗА *

Метатеза (перестановка) репрезентована в літературній українській мові обмеженою кількістю випадків, і це зрозуміло, бо їй підлягають слова, майже виключно з тих або інших причин недобре засвоєні в народі (запозичення, маловідомі назви). Значно більше їх по говірках.

Більше або менше вживані в літературній мові такі слова, що пройшли в минулому через метатезу.

Бондар. Пор. *бодня* «діжка; кадіб». Слово становить запозичення із пол. bednarz (bę̜dnarz), що своєю чергою сходить на нім. Büttner (з лат. butina),— випадок неточного засвоєння, взагалі частий при запозиченнях (пор. діал. *боднар*). Рос. *бо́ндарь* при рідшому *бонда́рь* — з української.

Ведмідь, род. одн. *ведмедя*. Давніша слов'янська форма збережена в старослов'янській — **медвѣдь**. Етимологічно слово сходить на *medu-ědь «медоїд» (пор. д.-інд. madhv-ád-). Слово здавна деетимологізувалося в усіх слов'янських мовах і навіть у тих, що зберегли давній фонетичний вигляд слова, як, наприклад, російська, частини його окремо не усвідомлюються в їх етимологічних значеннях. Характеристично, що слово понівеченим увійшло також у літературну польську мову — niedźwiedź (з асиміляцією початкового губного наступним зубним) і в чеську — nedvěd (з такою самою асиміляцією) поряд із давнім фонетичним medvěd.

Звертає на себе увагу при українській метатезі, що з колишнього **медвідь,* род. **медвідя* виникло не *відмедь,* а *ведмідь,* род. *ведмедя*. Див. і *медведь* у старих західних письменників (М. Устияновича, Ю. Федьковича); асиміляція другого складу попередньому?

Гамазей, гамазея «хлібний запасний магазин» (пор. і білор. *гамазея*). Слово, тепер застаріле, сходить, мабуть, безпосередньо на тюркське (пор. болг. *магаза, магазия*), а не на російське запозичення через європейські мови.

Жеврiти. Інші слов'янські мови мають відповідники типу ст.-сл. **жєравиѥ** «уголья» і под., болг. та серб. *жерава,* словац. žeravý «гарячий; тліючий (про вугіль)». Пор. і *жеврій* «синее пламя над горящими угольями». Наголос слова *жéврiти* робить підозрілою його питомість на українському грунті.

Спроба Г. А. Ільїнського («Зап. Іст.-філол. відділу Української АН», XXII—XXIII) звести слово до колишнього *geu̯er не переконує.

Жмурити, мабуть, сходить на давніше *мьжурити;* пор. рос. (діал. перм.) *замжурить,* чес. mžourati. Метатезу, можливо, викликано народною етимологією *жму* — «стискую повіки». На пол. mrużyć з метатезою ж сходить зах.-укр. *мружити.*

Завірюха рос. «вьюга, метель», як ясно із зіставлення з пол. wichura, zawichura з тим самим значенням, є метатезованою формою (пол. wichura становить своєрідне утворення з суфіксом **-ura,** який заступив собою раніше **r-,** пор. wicher). Слово, імовірно, потрапило до української як виразно афективне.

Із літературного вжитку вийшло відоме народній мові слово *калавур* (літ. *караул*). Слово за походженням тюркське, але в українській мові є, скоріше, запозиченням з російської. До метатези спричинився фонетичний момент — легкість, з якою плутаються **р** і **л**.

Капость, капощі, капосний: рос. *пакость, пакостный,* ст.-сл. **пакость**. Пор. і укр. *пакістливий, пако(і)сний.* Причина метатези нам не ясна. Народне засвоєння книжного слова? Паралель метатезі **п** і **к** становить хоча б лит. kepu проти рос. *пеку* та подібних в інших мовах.

Кавратка, карнавка «церковний кухлик для збирання пожертв». Те й друге слово сходить на *карвана* (гр. з д.-євр.). Докладно з попередньою літературою — K. Lokotsch, Etymologisches Wörterbuch der europäischen... Wörter orientalischen Ursprungs, Heidelberg, 1927, стор. 96, № 1208.

Карбас «рід човна»; пор. *баркас* — фр. barcasse. Може, в напрямку до метатези на слово вплинула народна етимологія — зв'язок із *карба* «борозна».

Кімлик — «калмик» фігурує в словнику Грінченка як єдина назва цієї народності.

Слово *кувалда* в українській мові в сучасному його вжитку (як технічна назва) є, імовірно, запозиченням з російської — *кувалда* «тяжелый ручной молот, употр. для дробления камня или для кузнечных и плотничьих работ», але зовнішня оболонка навряд чи залишає місце для серйозних сумнівів, що в російську це слово потрапило раніше з польської — kowadło «наковальня», можливо, через українське посередництво; пор. наведене в словнику Грінченка з Борзенківського повіту *ковалдо* «молот для передвижения шпал». Точніше визначити шлях переймання слова важко (є підстави зміну *ковалдо* на жіночий рід пояснити південноросійським впливом), але цілком ясно, що саме пол. kowadło є в слово-

твірному аспекті питома форма. Звук у в *кувалда* дозволяє здогадуватись про український вплив; пор. *кувати*. Метатеза — *ковалдо* і т. д. відбиває, мабуть, асоціативний вплив *коваль* і т. п.

Засг. *лаврик* із *равлик*. Метатеза стосується л — р.

Намисто: рос. *монисто*. Слово споріднене з лат. monile з близьким значенням (пор. А. Преображенский, Этимол. словарь русск. яз., I, стор. 555). Метатеза стосується носових приголосних. До вихідної форми пор. у Ю. Федьковича «...та *монества* золоті на ній пірвані». На- вказує або на південноросійське джерело або на прирівняння початкового но- до префікса.

Рос. *лепесток* відповідає укр. *пелюстка* (зрідка *пелюсток*). Відоме українській мові також тепер застаріле слово *лепістка* з тим самим значенням. До етимології утворень пор. Е. Berneker, Slav. etym. Wörterbuch, I, стор. 701—702. Можливо, що *пелюстка* через **пелістка* сходить на попереднє **лепістка*. Пізніше семантичне зближення привело слово в контакт з похідним від *пелюха* (пор. пол. pielucha, в.-луж. pjelucha, н.-луж. pjeluch) — *пелюшка*.

Окома́н та *око́мо́н* (пор. і *окомонша*), замість *оконом (економ)*, в словнику Грінченка наведено з народних джерел і з його власного вжитку саме *окоман*. Метатеза цього іншомовного слова відбулась, мабуть, як народна етимологія (пор. *комонний, комонник*). *Окоман*, безперечно, сходить на попереднє *окомон* під впливом *ота́ман* (хоч і з відмінним наголосом), *душман*.

Пирконосий замість звичайних *кирпатий, кирпоносий*. З *кирпатий* пор. *пиркатий* «з рогами, піднятими вгору».

Пирскати (пор. *прискати, бризгати*). Можливо, що така форма виникла під впливом однозначного *порскати* (пор. болг. *пръскам*, серб. *прскати* і т. ін.). До етимологічної групи див. А. Преображенский, зазнач. праця, II, стор. 140.

Виринати, поринати. Пор. з цими словами *ниряти, нирнути, ни́рком, нирцем*, рос. *нырять*, серб. *понирати* та ін. До етимології слова див. А. Преображенский, зазнач. праця, I, стор. 611—612. Можливо, що метатеза (власне гаплологічна дисиміляція) відбулась насамперед в *пірнути, пірнати* (**ньрн-*, пор. ст.-сл. **изньр-**, словен. pondrem із *ропьг-), і нову групу **рн** і, далі, **рин-**, перенесено з форми недоконаного виду. У Ю. Федьковича — *рине́*: «Куди те море гадає? Куди те море *рине́?*»; пор. звичайне *ри́нути* «сильно течь».

В українсько-російському словнику Ніковського (1927) подається слово *семеряга*. Не виключена можливість, що це слово на українському грунті не є запозиченням ні з російської або білоруської *(сермяга)*, ні з польської (siermięga), а походить, як і в останніх, із спільного іншомовного джерела. Але понівечення слова (народна етимологія) скоріше говорить, що на українському грунті воно було менш звичайним, ніж у російській і польській мовах. Різні міркування щодо походження слова див. в «Этимол. словаре русск. яз.» О. Преображенського (II, стор. 280) і в статті

Г. А. Ільїнського («Изв. Отд. русск. языка и словесности АН», XXIV, I, стор. 138).

Скніти. Ця форма утворилась із попередньої *кьснѣти:* пор. рос. *косный, коснеть, закоснелый* із ст.-сл. **кьснѣти** і под. Незвичайність групи **-ксн-** і тенденцію змінювати її відбито також у сербській мові, де маємо *доцнити* «баритися, спізнюватись».

Зазначене в словнику Грінченка *стикатися* «скитаться, слоняться» (між іншим, з Номиса) становить, мабуть, діалектне понівечення книжного (запозиченого з російської) *скитатися* (Грінченко подає останнє слово лише з власних же творів: звичайно рос. *скитаться* відповідають у літературному вжитку *блукати,* «странствовать» *мандрувати,* «слоняться» *тинятися*).

Суворий. Пор. рос. *суровый,* пол. surowy, чес. surový. У І. Франка форма без метатези: «Чує Скандер-бег те слово, Поглядів на смерть *сурово*...». Ближча причина метатези неясна. Не більш як здогадкою є припущення, що в говірці, звідки в сучасному її вигляді поширилась форма *суворий,* на неї вплинуло якесь слово типу *супор, супорник* тощо. Звертає на себе увагу й те, що слово з такою ж метатезою — *сувóриться* «сердиться», *сýвор* «нелюдим» і под. поширені і в російських говірках, де на цю метатезу могло вплинути слово *вор.*

Тарілка. Слово в такому вигляді навряд чи становить запозичення з рос. *тарелка* з метатезою проти пол. talerz (із нім. Teller); скоріше (за хронологією засвоєння в російській) — навпаки. Умова метатези — **л** : **р**. Пор. зах.-укр. *талірка.*

Тверезий. Пор. рос. *трезвый* із ст.-сл. **трѣзвъ.** Як і в російських говірках, метатеза відбулась, мабуть, внаслідок тенденції до усунення незвичайного суфікса **-в-** в положенні за приголосним, пор. заступлення його в серб. *трезан.* До певної міри могло діяти в українській та російській мовах смислове зближення з *твердий.* Метатеза в слові *тверезий* дуже давня, пор. в Святославовому збірнику 1076 р.: *по истверезении.*

Шавлія — пор. рос. *шалфей,* лат. salvia, пол. szalwia, нім. Salbai. При метатезі діяла певна звичка до **л** після губних (відомий наслідок йотації).

Шелевіти «ворушити»: «Вітер віє, *шелевіє,* простинов колише» (Головацький, І, стор. 142); «...Там в борі вітер листям *шелевіє*» (Федькович); пор. давніші *шевеліти* «шелестіти» в лемківській говірці і рос. *шевелить* «ворушити». До метатези призвів, мабуть, вплив слів *шелест, шелестіти.*

Зазначимо ще випадок метатези, який маємо в слові, що ввійшло в «Словарь української мови» за редакцією Б. Грінченка, але залишилось у цьому вигляді діалектним,— *колопня* (на Гуцульщині), *колопні* (у колишньому Лохвицькому повіті) «коноплі»: на метатезу, треба гадати, вплинула заміна **-ля** звичайним суфіксом **-ня,** **конопня* під впливом *конопля,* що певний час, мабуть, деким ще вживалось поряд у відповідних говірках, дисиміляцією н : **н** перетворилось у *колопня.*

Метатеза в слові *хламіття* «тряпье, лохмотья», зазначеному в словнику Грінченка без посилання на джерела, становить прозору народну етимологію до *лахміття* з тим самим значенням. Певні сумніви викликає тільки, звідки потрапило до тих, хто вживає *хламіття,* слово *хлам.* У російській мові останнє слово, як відомо, цілком звичайне; зустрічається воно вже в другій половині XV ст. у тверитянина Афанасія Нікітіна в його славнозвісному «Хожениї» в значенні «пожитки». Можна враховувати, крім *хлам,* ще вплив також слова *хламида.*

До випадків діалектної метатези слід також віднести слово *шеретувати* (вжите Т. Шевченком: «Мельник меле, *шеретує»*) «перед помолом обдирать шелуху на зерне» (в словнику Грінченка). Сходить воно, як справедливо зазначалося («Курс укр. мови для філол. факультетів ун-тів»), імовірно, на колишнє **решетувати,* що, звичайно, перед метатезою деетимологізувалось (втратило смисловий зв'язок з *решето*). Метатеза своїм характером належить до рідких. Чи є вона в якомусь зв'язку з *шерть-верть* «круть-верть», важко сказати.

У діалектах є ще чимало інших випадків пересування приголосних або складів. Враження таке, що в більшості випадків ідеться про часткове уподібнення іншим, вживанішим, словам (народна етимологія); пор., наприклад, *вігрáн* (словник Грінченка — з Головацького, II, стор. 65) «орган, вірган»: *грати,* «гордий пан сидить, в віграни грає...»; *доломина* (при *довомина*) «домовина» (словник Грінченка — з Чубинського, II, стор. 69 та ін.): *долів;* «в домовину» могло обертатись і в колі асоціацій із *вдова* тощо; *лагузка* (колишнього Черкаського повіту) «галузка»: *гузка* і т. ін.

Такі слова, як *каніфоль* (іт. colofonia), *марганець* (нім. Manganerz), *футляр* (нім. Futteral) тощо, засвоєні, мабуть, з російської вже в метатезованому вигляді.

Як випадок метатези часто розглядається укр. *бгати* (із **гбати* — **гъбати*); пор. білор. (Носович) *багаць* «пихать; тискать», д.-рос. «А сидел де царь меж дву полат, на помосте, *собгав* ноги» (Статейный список посольства в Бухарию И. Хохлова, 1620—1622.— Сб. кн. Хилкова, 1879, стор. 399). Таке тлумачення під сумнів узяв у свій час Г. А. Ільїнський («Русск. филол. вестн.», LXII, № 3—4, 1909, стор. 253—259), зіставивши це слово з гот. biugan «гнути» з кореня *bheug- тощо і з такими російськими словами, як *обжа* «голобля в сохи» (новгор. *обга*) і діал. *обыгать* «обгинати». Проте сама етимологія *обжа* аж ніяк не належить до безсумнівних (пор. відповідні здогадки, переказані у О. Преображенського (Этимол. словарь русск. яз., I, стор. 627).

Незважаючи на перше враження, не є випадком метатези проти рос. *бревно* — укр. *бервенó* (в словнику Грінченка — з Лохв. повіту), *бервéнце* «бревнышко» (про розподіл форм на східнослов'янському грунті див. Ф. П. Ф і л і н, Лексика русского литературного языка древнекиевской эпохи.— «Уч. зап. Ленингр. пед. ин-та им. А. И. Герцена, т. 80, 1949, стор. 239—240). Свідчення старослов'ян-

ських пам'яток ведуть до форми **брьвьно;* в Остромировому єванг.— *бьрьвьно.* Рос. *бревно,* як і факти більшості інших слов'янських мов, однаково можуть сходити на ту й ту форму. У давньоруській засвідчена форма з порядком звуків, паралельним українській: *бервь* «плот, береговая плотина», укр. діал. *бер, берва* «кладка» (пор. серб. *брв*), у пол. bierwiono, bierzwiono «бревно». Вважаємо, що найнатуральніше виходити з колишніх варіантів *bьrvь і *bьrьvьno. Етимологія слова не може вважатись бездоганно встановленою: з літератури див. E. B e r n e k e r, Slav. etym. Wörterbuch, I, стор. 92; А. П р е о б р а ж е н с к и й, Этимол. словарь русск. яз., I, стор. 43; Г. И л ь и н с к и й, Славянские этимологии.— «Русск. филол. вестн.», LXV, 1911, стор. 222; H. B a r i ć, Albano-rumänische Studien, I, Zur Kunde der Balkanhalbinsel, Quellen und Forsch., 7, Sarajevo, 1919 (див. «Јужнослов. фил.», III, стор. 199).

Всупереч Ф. П. Філіну (зазнач. праця, стор. 219), який вважає укр. *віхоть* етимологічно спорідненим із словами староруської мови — *ветъхъ* тощо «старий; старезний; пошарпаний»,— гадаємо, що схожість слів удавана. *Віхоть,* імовірно, має **і** з **ѣ**, а не з **е** в положенні перед твердим приголосним (з **ъ**, що випав), отже, воно споріднене насамперед з *віха́,* рос. *ве́ха́* «шест з пучком соломы для указания пути» (варіант *веха* в словнику Грінченка неясний; з якої говірки?); пор. ст.-сл. і д.-рус. **вѣхъть** «клок соломы», чому точно відповідає, з рефлексом **ѣ** ж, словен. vehet. Це в основному ясно вже з матеріалу «Этимол. словаря русск. яз.» О. Преображенського (*ветх* — I, стор. 80, *вѣха* — стор. 110); до останнього можна ще додати: R. T r a u t m a n n, Baltisch-slavisches Wörterbuch, Göttingen, 1923, стор. 347. Д.-рус. *ветъхомъ* з Лавр. списку літопису — помилка в написанні, якій не можна надавати серйозного значення.

Отже, слова *віхоть* до випадків метатези, на нашу думку, зараховувати не слід.

Не є також вірним поширений серед україністів погляд, ніби продукт метатези становить тепер вже не вживане в літературній мові дієслово *закаса́ти* (док. в.), *зака́сувати* (недок. в.) «засучивать, засучить; заворотить, заворачивать (переважно рукава)». Подібність його до *засука́ти, засу́кувати* з тим самим значенням суто зовнішня, як, імовірно, випадково це слово нагадує також синонімічне *закачати, закачувати.* Слово zakasać (rękawy) існує в польській, а як навіть безпрефіксне — в чеській kasati із значеннями: «1) подбирать (платье); 2) засучивать (рукава)». Етимологи (Ф. Міклошич, Е. Бернекер, О. Брюкнер) зіставляють його, і, мабуть, справедливо, з рос. *касаться* і под.

Щодо діал. (зах.) *повере́сло* проти літ. *пере́ве́сло,* то з погляду міжслов'янських відносин це давніша форма (пор. словен. povreslo, чес. povřislo, словац. povrieslo з *poversló з коренем *verz- «в'язати»). Українська літературна форма, мабуть, не метатезована, а продукт дисиміляції з *per-verzslo з іншим префіксом. Цікаво, що в словенській мові (в говірках?) існує точна відповідність літератур-

ній українській мові — prevęslo (звідки, з адаптацією поширеного суфікса,— prevęsmo).

З випадків, де може йтися про переймання в основному в межах тієї самої або близькоспоріднених мов, характеристичні, наприклад, метатези в назвах птахів. Лемк. *черкáч* «*Turdus viscivorus*, жовтоносий дрізд, дрізд деряба» звучить в угорських говірках *чирчак*, паралель якому в лемківській же говірці становить *чирчак* (пор. *черчáти* «брязчати, дзюрчати»),— випадок, де метатезі сприяли одночасно звуконаслідувальний момент і наявність двох споріднених суфіксів.

Метатезу разом із зміною внутрішньої форми слова маємо в *потовкач* «дятел» *(товкти): поковтач (ковтати)*.

Проти *репел* «*Carduelis cannabina*, коноплянка» (пор. рос. *репел* «Uragus sibiricus Pall., длиннохвостый сибирский снегирь») метатезовану форму становить говіркове *лепар*, у появі якої певну роль відіграв морфологічний момент — застосування відомого суфікса.

Проте щодо діал. *копривняк, копривник* «*Sylvia*, рос. славка» проти *кропив'янка*, то тут доводиться гадати про вже давні варіанти самого слова, яке становить внутрішню форму цих назв птахів. *Кропива*, діал. *коприва* мають собі паралелі в інших слов'янських мовах: 1) рос. *кропива (крапива)*, ст.-сл. (серб.) **кропива**, словен. kropiva; 2) ст.-сл. і болг. **коприва**, серб. *коприва*, словен. kopriva, чес. kopřiva, в.-луж. kopřiva та ін. Якщо виходити з етимології Я. Розвадовського (Rozprawy i sprawozdania z posiedzeń Wydziału filol. Akad. umiejętn., 28, стор. 260), який пов'язує це слово правдоподібно з *kropъ «окріп, кип'яток», то метатезованою треба буде визнати саме другу групу. На метатезу могло,— і це найбільш імовірно,— вплинути слово korpъ «*Anethum*, укроп», пор. рос. діал. *копр, копёр* і споріднені слова в інших слов'янських мовах.

Звертають на себе увагу, зокрема, випадки метатези в складних словах (composita), де, теоретично міркуючи, найменше можна було б сподіватися передуючої метатезі деетимологізації.

Характерна в цьому відношенні, наприклад, говіркова метатеза *русколіх* «*Nucifraga caryocatactes*, горішанка; рос. кедровка; укр. говірк. кедруша»,— деетимологізована форма, якій відповідають етимологічно прозорі *лускоріх, лускогоріх**.

МОРФОЛОГІЯ

ІМЕННИКИ

Давальний відмінок однини на -ові та -у *

Чоловічі відміни найдавнішої слов'янської мови: **о** (**і͡е**)-відміна (старослов'янські зразки — **рабъ, вѣкъ, конь, мечь**) та **ъ**-відміна (зразки — **сынъ, медъ**)[1] відповідно мали в дав. відм. одн. закінчення -у, -ю: **-ови** (укр. **-ові**): **рабу, вѣку, коню, мечю: сынови, медови.**

Сучасні українські наріччя відбивають: північне — узагальнення закінчення **-у, -ю** (рідше, переважно в західних говірках, **-ови, -еви**); південно-західне — **-ови, -еви** (**-єви, -ьови**), у східних його говірках також **-ові, -еві, -єві, -ьові**; південно-східне — **-ові, -еві** (**-єві**, у говірках і **-ьові**); але і в двох останніх із значними ваганнями щодо паралельного вживання також **-у, -ю.**

У літературній мові тепер прийнято південно-східне **-ові** (**-еві, -єві**). До запровадження в Західній Україні сучасного українського правопису галицькі письменники в літературній практиці вживали тільки закінчення **-ови** (**-еви, -єви**) — не **-ові** і под.

Хоч у літературній мові тепер прийняті переважно форми на **-ові** (**-еві, -єві**), певна воля вибору згідно з говірковим станом наріч залишається, особливо з тридцятих років, і за вживанням форм на **-у, -ю.** Поезія в цьому відношенні була і зостається далеко вільнішою, ніж проза. Обов'язковим закінченням **-у** є лише в назвах міст типу *Києву* та взагалі в словах на **-ів.**

До усталення форм *Києву, Львову, Харкову* могли одночасно спричинитись два різні моменти: 1) прикметниковий (за походженням) характер утворень цього типу — момент, що міг вирішити справу вже сам по собі; 2) естетичний — намагання уникати двох однакових звукових груп у тому самому утворенні; пор. дав. одн. *острову*, а не *островові*. Явище останнього порядку становить, наприклад, і *Якович* (замість і поряд з менше вживаним *Яковович*).

При ваганні між формами на **-ові** (**еві**) і на **-у** (**-ю**) певною мірою виявлялась і виявляється тенденція вживати перші переважно в назвах істот. Ця тенденція паралельна тому, що відбувалось на самому початку змішування колишніх **о-** (**і͡о**)-основ з **ъ**-основами і що мало свої підстави зокрема у впливовості слова *сынъ*[2].

---

[1] Можливо, і паралельна їй м'яка — **мѫжь**. Існування її в найдавнішій слов'янській мові спірне.

[2] Протилежний напрямок розподілу закінчень — рідкість навіть у говірках. Такі говірки згадує І. Панькевич (зазнач. праця, стор. 185).

Звук **і** в **-ові** становить з порівняльного погляду серйозну загадку. Заступлення закінчення **-ови** новішим **-ові** (через стадію **-овѣ?**) свідчиться пам'ятками: «къ *королевѣ* зятеви своєму» (грамота, 1156); «*Андрѣевѣ Романовѣ* Ростиславичю» (грамота, 1173); «осе же ти *царевѣ*» (грамота, 1287); *юсифовѣ* (Поученіє Єфрема Сирина, 1492)...

При цьому, звичайно, не можна сказати напевно, чи є це **ѣ** справді знаком відповідного колишнього звука **ѣ**, так або інакше секундарно засвоєного формою давального відмінка однини чоловічої відміни, чи писарі його вживають просто як знак м'якої вимови попереднього **в** перед **і** [1]...

Цілком задовільного пояснення причини (умови) заступлення давнього кінцевого **и** новішим **і** в науці немає. Здогадки, що висловлювалися з цього приводу, мають лише відносну ціну, бо не з'ясовують конкретного напрямку аналогії, а остання звичайно діє якраз дуже конкретно. О. І. Соболевський, наприклад, думав про можливість впливу *женѣ, тебѣ* тощо (Очерки из истории русского языка, стор. 86). Гадаємо, що така здогадка деякої ймовірності набувала б лише в частині можливого впливу тих іменників жіночого роду, що мали справді певну схожість із закінченням чоловічого роду. Такими були лише основи на **-ъв-**: *свекръви, любъви* тощо, що раніше могли самі уподібнюватися відповідним формам м'якої жіночої відміни; але не можна забувати, що таких слів було дуже мало і що форми називного відмінка однини до них, на фоні яких могло виділятися закінчення давального, рано вимерли.

Імовірно, отже, що причина з'явлення м'якості в **-ові** інша. Висловлюємо два більш-менш прийнятні, на нашу думку, припущення.

П е р ш е. Прислівникові форми типу *доловь, домовь* (див. у Галицько-Волинському літопису: «...си же слова молвивъ, и потроичи меча каменьємъ *доловь*...» (1261), «придоша *домовь*» (1278) [2], можливо, сходять на давні форми давального відмінка однини, що почали утворюватись з **-ови** до ствердіння приголосних перед давнім **и(і)** внаслідок відомої морфологічної тенденції до скорочення «тіла» флективних ознак. У контамінації з такими формами **-ови** могло говірково набути вигляду **-ові**.

Д р у г е. Ненаголошене **и(і)** після губного **в**, особливо у випадках із наголосом на корені (*сы́нови* і под.), діалектно могло набувати більш переднього характеру. За це, зокрема, промовляли б такі написання пам'яток, що ми їх зустрічаємо переважно в групі **-ові** і поза випадками давального відмінка однини, як наведені для називного множини на **-ове** (аналогійне **-ови?**) — *боровѣ* тощо. За паралель можливості такого явища годиться навести діалектні випадки переходу кінцевих **-ами, -ми** в **-амі, -мі** в орудному множини (І. П а н ь к е в и ч, зазнач. праця, стор. 47—48), хоч для останніх,

[1] Пор. і випадки такого вживання **ѣ** в закінченні множини (**-ове**): «полци половецкии акъ *боровѣ*» (1185), а також «...добри вси и *здоровѣ* и бояре и слуги» (1287).

[2] Пор. **идѣтє домови, пѵсти домови** (945), **хотѧщє домови** (948) та ін.

на нашу думку, імовірний вихідний пункт становлять випадки типу *кіньмі*, тобто з переходом **-ми в -мі** в положенні після м'якого приголосного. Здогадку про зміну **-ови** на **-ові** під польським впливом (**-owi**) слід відкинути з моментів хронологічного порядку (**-овѣ**) свідчиться в пам'ятках до часу будь-яких польських впливів) та географічного (поширеність **-ові** саме в східних, а не в західних говірках).

Вплив **ъ**-основ, такий міцний щодо чоловічої відміни, відбився, натурально, далеко менше по відношенню до середнього роду: «Зовсім охляв і занудився, Мов по *болотові* кулик?» (Котляревський).

Орудний відмінок однини чоловічого і середнього роду *

Орудний однини чоловічого роду звучить у літературній мові як *братом, столом, конем, ножем, бійцем.*

Відсутність у цих формах «ікання» виразно свідчить про те, що їх **о**, **е** сходить не на давнє **о** основ на **о** (ст.-сл. зразок **братомь, рабомь**) і не на давнє **'е(є)** основ на **i̯o(i̯e)** (ст.-сл. зразок **конемь, ножємь**), а на **ъ** і відповідно **ь**. Таке свідчення порівняльної фонетики точно підтверджується фактами найдавніших пам'яток і українських, і східнослов'янських взагалі, де є не тільки *сынъмь, волъмь, медъмь* (давні **ъ**-основи) та *гостьмь, тьстьмь* (давні **ь**-основи) тощо, а, як правило, також *братъмь, столъмь, коньмь, ножьмь* і т. ін. (за походженням **о-** та **є**-основи) [1].

Пояснення таких форм не становить труднощів: із двох головних відмін чоловічого роду з твердим (задньорядним) голосним основи перевагу дістали **ъ**-основи; із відмін з м'яким (передньорядним) голосним — **ь**-основи, тобто під впливом однакового закінчення в наз. (знах.) відм. одн.: *братъ, столъ, сынъ, волъ, медъ* (**ъ**-основи) відбулось вирівняння і в орудн. одн.— *братъмь, столъмь,* звідки фонетично — *братом, столом,*— як *сынъмь, волъмь, медъмь;* під впливом *конь, ножь — коньмь, ножьмь,* звідки фонетично — *конем, ножем,*— як *гостьмь, тьстьмь.*

Про такий напрям аналогії поза східнослов'янськими мовами свідчать і пол. bratem, stołem, чес. bratrem, stolem і т. ін. (західнослов'янські мови). Звук **е** в них є рефлексом найдавнішого **ъ**.

В основах на **-en-** (ст.-сл. зразок **камы**, род. одн. **камене**) вплив **ь**-основ відбувся, своєю чергою, ще раніше (пор. ст.-сл. **каменьмь**).

Так і **дьньмь** (до **дьнь**, род. одн. **дьне**).

За свідченням пам'яток, вплив **ъ-** та **ь**-основ пішов і далі: ним були охоплені не тільки слова чоловічого роду, а й слова середнього роду **о-** та **є**-основ: замість споконвічних *селомь, полємь* з'явились *селъмь, польмь.*

---

[1] До стану свідчень старослов'янських і східнослов'янських пам'яток та їх тлумачення див.: N. v a n W i j k, Geschichte der altkirchenslavischen Sprache, I, 1931, стор. 170—178.

В останньому випадку, як бачимо, було порушено самий принцип наближення, що первісно призвів до переваги основ на **-ъ та -ь,**— узагальнення форм орудного відмінка ъ-основ і основ на **-ь** через їх більшу близькість до називного однини.

Доводиться гадати з приводу цього, що, мабуть, стан, відбитий пам'ятками і відповідно — живою мовою, є власне нова стадія в розвитку історії орудного відмінка однини: форми середнього роду з їх **-ъмь, -ьмь,** звідки фонетично **-ом, -ем,** пізніші за чоловічі і підлягли вже їх міцному впливові, коли останні усталились як виключні.

Досить поширене явище в південно-західному наріччі (з карпатськими говірками) — вплив закінчення твердої відміни на м'яку: *коньом, хлопцьом, польом, серцьом, мор'йом.* У південно-східному наріччі — зрідка, лише як російський вплив (під наголосом).

Літературною мовою такі форми не взаконені.

Давня слов'янська відміна на **-en-** та на **-ęt-** середнього роду в орудному відмінку однини не репрезентована тепер відповідниками давніх форм (ст.-сл. **сѣмєньмь, тєлѧтьмь**), а цілком підлягла впливові називного відмінка однини — *сім'я, теля: сім'ям, телям.* Так вже принаймні з XVII ст.: «будучи *дитямъ* малимъ» (Галятовський, 1664).

Говіркових форм, які відбивають вплив зразка *село* тощо — *тельом, лошом,* літературна мова уникає.

Клична форма (вокатив)*

Кличні форми українських іменників становлять щодо своїх закінчень спадщину найдавнішої слов'янської і навіть індоєвропейської старовини. Крім персоніфікацій поетичного характеру, вони,— і це теж давня риса,— властиві тільки іменникам чоловічого і жіночого роду.

Прикметники нечленні, за свідченням старослов'янських пам'яток, звичайно не утворюють кличних форм, але є в них все ж таки певна кількість випадків форм чоловічого роду на **-е**: **фарисєю слѣпє!** тощо.

Споконвічно не утворювались кличні форми в множині.

Факт відсутності кличних форм у слів середнього роду, звичайно, цілком натуральний, бо останні охоплюють назви предметів, що не означають істоти. Невеличка група, до складу якої входять ст.-сл. **дѣтѧ, тєлѧ** і т. ін., не виявила достатньої впливовості, щоб змінити в цьому відношенні загальний стан категорії. Навпаки, там, де, як у іменників чоловічого та жіночого роду, була розвинена система кличних форм, останні перенесено на рідкий ужиток і в назвах неживих предметів.

Займенники кличних форм не мають вже з найдавніших часів [1].

---

[1] Серед індоєвропейських мов специфічний факт становить лат. mi до meus «мій».

Закінчення **-е** (найдавніше слов'янське **-е**, індоєвроп. **-е**: лит. diẽve «боже», д.-гр. ὤ ἄντρωπε «чоловіче») характеризує велику частину слів чоловічого роду: *Петре, Іване, Павле, Явтуше, голубе, брате, козаче, друже, ляше, школяре, тесляре.*

Із слів м'якої групи воно властиве словам на **-ець** з випадним **е**: *хлопче, молодче, кравче, німче* (але пор. *мудрецю* від *мудрець, мудреця*).

Поширене закінчення **-е** в іменниках чоловічої відміни запозичених — з твердим і м'яким кінцевим приголосним: *Джоне, Вільгельме, Франце, Жорже, лорде.*

Те, що з м'якої відміни тільки група на **-ець** зберегла старовину, залежало, мабуть, від впливовості окремих слів, здавна вживаних у кличній формі частіше за інші в їх споконвічній формі. Такими словами були, мабуть, насамперед *хлопче* і *молодче.*

Закінчення **-у**, теж дуже поширене в іменників чоловічого роду, сходить, безперечно, на давнє **-у** ъ-основ (ст.-сл. сынꙋ; пор. лит. sūnaũ, гот. sunu).

Воно властиве передусім іменникам з суфіксами **-ко, -ок** (род. **-ка**), **-ик, -ук(-чук)**: *батьку, синку, голубчику, братику (братичку), конику, ковальчуку* і т. ін. та поодиноким найбільш вживаним словам, як-от: *сину, діду, тату, свату.* Імовірно, що вихідне слово, від якого закінчення поширилось на обидві категорії, це давня **ъ**-основа *сыну* — слово, за яким пішло, звичайно, і *синку. Синку* уподібнило собі *батьку* і далі, за суто зовнішньою аналогією, взагалі слова із схожими суфіксами (на **-к**).

Важче сказати, що саме спричинилося до поширення закінчення **у(-ю)** на іменники з кінцевими шиплячими **ш, ж, ч**: *товаришу, сторожу* та на інші м'якої групи: *Івасю, Петрусю, учителю, ковалю, місяцю, краю.* Як дозволенне припущення можна згадати те, що слово *муж* здавна належало або до рідких **jъ (i̯u)**-основ, або до **jo(є)**-основ, що рано потрапили в сферу впливу основ на **-ъ**. Його часта вживаність у кличній формі в давній мові могла стати за вихідний пункт відповідного узагальнення, початки якого сягають вже часу найдавнішого староруського письменства.

Звичайно, розподіл закінчень **-е — -у(-ю)** проходить не без вагання (надто в говірках) і не без перерозподілу окремих слів між різними категоріями залежно від більш-менш випадкових мотивів особистого вжитку. Можна здогадуватись, наприклад, що іноді при цьому діяли мотиви відштовхування від певних фонетичних збігів. Так, із слів на **-ець**, що, всупереч загальній тенденції в м'якій відміні поширювати закінчення **-ю(-у)**, майже всі зберегли давнє **-е**, до *злочинець* утворюється клична форма на **-ю** — *злочинцю,* і це, можливо, пояснюється фонетичним збігом, який не подобався, коли виникала суто аналогійна форма «*злочинче*». Цей мотив міг відіграти свою роль, принаймні як додатковий, і при узагальненні **у** у випадках із суфіксами **-чик, -чук.**

Варт уваги, якою мірою сучасні відносини щодо розподілу **-е — -у(-ю)** сходять уже на давньоруські; у «Слові о полку Ігоревім» ми

маємо, наприклад: *господине, половчине, туре, Бояне, Всеволоде, Галичкый Осмомыслѣ Ярославе!*, але тільки *соловию, Ігорю* (пор. навіть поряд: «О моя сыновчя, *Игорю* и *Всеволоде!*»; «О *Днѣпре Словутицю!*»). З м'якої відміни старовину зберегло натурально *княже*: «Нъ уже, *княже* Игорю, утръпѣ солнцю свѣтъ...»; «...дружину твою, *княже*, птиць крилы приодѣ». Подібно до нашого вжитку — «*Донче!*». Щодо «Ты буй *Рюриче* и *Давыде!*» — то ми могли б ужити паралельно і так, і в дусі слів на **-ик** — *Рюрику!*

Слово *братик* потрапило в сферу впливу слів з кличною формою на **-у**: *братику!* У заст. *братік* нефонетичне **і**, мабуть, відбиває вплив слова *чоловік* (в значенні російського «муж»), і цим значенням обмежується потенціальний паралелізм закінчення в кличній формі; в значенні «людина» — тільки *чоловіче!*

За К. Михальчуком, взагалі на Правобережжі переважають форми на **-е** (тут зустрічається навіть *сине!*), на Лівобережжі — на **-у**.

Цілком зрозумілі психологічні мотиви, за якими в швидкому темпі звернень кличні форми могли діалектно деформуватись, урізуючись щодо кінцевих складів: *бра!* (замість *брате!*), *хло!* (замість *хлопче!*), *Макси! Степа! матусь!;* гуц. *Марі!* (замість *Маріє!*), *Гафі!* (замість *Гафіє!*), *Пара!* (замість *Параско!*). Пор. з цим рос. діал. *Вань!*, *Мань!* тощо [1].

Щодо наголосу, то сучасна літературна українська мова в основному ще зберігає найдавнішу тенденцію індоєвропейських мов — наголошувати у звертаннях перший склад слова. Із слов'янських мов повністю цю рису збережено в сербській мові. Це виявляється з усією виразністю в типах безсуфіксних іменників з кінцевим наголосом: *се́стро, го́ро, ве́сно, ко́ню*. Проте ця давня тенденція в практиці новітнього вжитку помітно занепадає: у власних іменах, поряд з *Лу́ко, Хо́мо*, можна нерідко чути *Луко́, Хомо́;* і в звичайній мові, і в мові поетів не становлять великої рідкості наголоси: «С л у ж е б к а. Не дам, не дам! П а с т у х. Та відчепись, *бідо́!*» (Леся Українка); «Ну, прощай, Джамбул! і степ, і ти, *горо́!*» (Тичина); «Шуми, Славутичу-*ріко́!*» (Рильський). У суфіксальних (або в запозиченнях з елементом, адаптованим під суфікс) з кінцевим наголосом тенденція відтягувати його обмежується другим складом від кінця: *си́нку, кобза́рю, тесля́ре, коза́че, чума́че*. Відхилення, переважно відносно пізні, становлять деякі слова на **-у(-ю)**: *кравчуку́, митцю́, мудрецю́*.

Закінчення кличної форми у відміні на **-а(-я)** цілком відповідають давнині: *Ганно, Віро, Тетяно, сестро, тітко, мамо; розбишако, бідолахо; Маріє, Катре, доле, земле, молодице* (пор. ст.-сл. **жєно**, **дѣво**, **дѹшє**, **землє**; д-гр. (гомер.) νύμφα, д.-гр. (аттиц.) δέσποτα «пане!» (з коротким **а**).

Звертає на себе увагу як відхилення від давнього стану тільки категорія пестливих іменників м'якої відміни з поширенням у них

---

[1] Див. Є. Т и м ч е н к о, Вокатив і інструменталь в українській мові, К., 1926, стор. 9, 11.

закінчення **-ю**: *Юльцю, Марусю, бабусю, матусю, доню*. Закінчення перейнято, мабуть, від слів чоловічого роду в згоді з тенденцією пестливих імен, добре відомою з багатьох мов, займати окреме місце в системі коштом всіляких елементів, придатних до створення їм відмінного обличчя. Дуже сумнівно, щоб при цьому, як дехто гадав, будь-яку роль відігравало діалектне у́кання.

У рідких випадках, коли утворюються кличні форми відміни жіночого роду на приголосний (власне, тільки поетичний ужиток), вони мають закінчення **-е**: *радосте, смерте*. Порівняння із старослов'янською не лишає місця сумнівам, що це закінчення не є первісне: первісним було **-і** (ст.-сл. літерою **-и**) відповідно до природи основи (***-і** : ***-еі̯**). Засвоєно це **-е** від **ја**-основ жіночого роду.

Морфологічні залишки двоїни *

Як і деякі інші слов'янські мови, наприклад, західнослов'янські, українська мова зберегла в певній кількості випадків залишки двоїни у відміні іменників. При *дві, три, чотири* та *обидві* в жіночій відміні на **-а** порівняно нерідко давні форми двоїни на **-і** можна чути у носіїв літературної мови ще й тепер: *дві руці, обидві нозі, три годині, обидві корові, чотири мусі* і т. ін. У старих письменників такі форми звичайні й на письмі: «Пісня і праця — великі дві силі...» (рима — «в могилі»; Франко) тощо. Ті або інші письменники вживають їх майже до тридцятих років нашого століття. Отже, нормалізація в сторону повного відмовлення від двоїни, власне, випередила в цьому відношенні справжній стан речей у провідному діалекті та його говірках.

Закінчення **-і** в формах називного — знахідного відмінків двоїни **а**-відміни становить, безперечно, пряме продовження найдавнішого слов'янського **ѣ** — як свідчать **ц** із **к**, **з** із **г**, **с** із **х**,— з ще давнішого ***āі̯**; пор. ст.-сл. **рѫцѣ**, **нозѣ** тощо.

Проте є підстави гадати, що, зберігши саме закінчення, українська мова у відповідних формах має проти найдавнішої слов'янської відмінний наголос: *руці, нозі*, як у схожих формах однини — давальному і місцевому проти найдавнішого наголошення, відбитого, наприклад, у пам'ятках болгарської мови, в пол. ręce (з *rǫcě) за законом польської мови про скорочення давнього носового звука під наголосом та ін. [1] Загальний занепад відповідних форм — їх постійна пов'язаність з числівниками, а також часте заступлення формами родового відмінка однини — привів у даному разі до послаблення їх колишньої диференціюючої особливості.

Для шляхів занепаду цих форм певний інтерес становить констатація, що, крім старих паристих назв *дві руці, обидві нозі*, рідше вживаються в формі двоїни слова з основою на **г, к, х**, тобто такі, в яких перед **і** мав з'являтися інший звук (**з, ц, с**).

[1] Докладніше див. у авторовій статті «Интонация и количество форм Dualis именного склонения в древнейшем славянском языке».— «Изв. Отд. лит. и языка АН СССР», т. V, 1946, стор. 308—309.

Приблизно те саме, що в жіночій відміні на -а, ми маємо і в відміні середнього роду: *дві відрі, три слові, чотири яблуці* при частіших *двоє відер, три слóва, чотири яблука* тощо: ст.-сл. **селѣ, вѣцѣ** (до **вѣко**).

Вірними давнині (хоч і відбивши вплив на давні *очи, уши* форм середнього роду о(е)-основ: тому з закінченням -і, а не -и) лишаються форми наз.-знах. відм. с. р. від *око* та *вухо* — *очі* та *уші:* ст.-сл. **очи** та **уши**; але фактично в літературній мові остання вже не вживається і заступлена новою, «нормальною»,— *вуха.* Наз. мн. *óчі* відбиває найдавніший слов'янський наголос. Кінцевому -і, за свідченням полабської мови, де, згідно з її акцентним законом, наголос перенесено на це -і, властива була циркумфлексова інтонація, запозичена, мабуть, від ь-основ [1].

Навпаки, там де вплив ь-основ не діяв і форма повністю зберегла ознаки двоїни в орудному відмінку, наголос пересунувся на акутове -і-: *очúма,* пор. і *ушúма.* Форми давального і місцевого множини точно відповідають особливостям ь-основ, що асимілювались основам на -а.

За зразком *очі* змінюється в множині (за походженням — двоїни) *плечі* з тією різницею, що поряд з *на плечáх* вживається і форма *на плéчах* (з наголосом, паралельним називному відмінку множини), але вже в переносному значенні.

Звертає на себе увагу, що *вýха,* аналогійна форма замість *вýші,* зберегла місце наголосу останньої.

Відміна чоловічого роду з називного — знахідного відмінка двоїни колишніх о-основ зберегла лише форми трьох паристих понять: *рукáва, вýса, поводá* (поряд з рідшими — *рукáви, вýси, пóводи),* діал. *кочетá* «два кілочки, в яких ходять весла», *два чоловіка* в сполученні з *два, обидва* тощо.

У решті випадків при відповідних числівниках правило становить множина. Проте ця множина, треба гадати, сходить не на колишні форми множини як такої, а на форми двоїни ж. За це промовляє той факт, що в сполученнях типу *два дýби, обидва сúни* наголос іменників припадає на кореневий склад, а не на флексію, як у множині — *дубú, синú,* причому, якщо іменник належить взагалі до типу з кінцевим наголосом, останній і в цих сполученнях не відтягується на корінь: *два столú* (род. одн. *столá), чотири бобú* (род. одн. *бобá*).

Отже, імовірно, що *дýби, сúни* тощо після назв чисел це є, власне, нащадки колишніх форм двоїни давніх ъ-основ: ст.-сл. **сыны** тощо, основ, що їх вплив на інші в українській мові був більший, ніж у російській (пор. дав. одн. на **-ові**).

Заступлення форм давніх о-основ відповідними від ъ-основ на українському грунті свідчиться здавна, хоч прикладів і небагато:

---

[1] З погляду індоєвропейського (пор. д.-інд. akšī, до наз. одн. ákšī́, лит. akì «очі») закінчення двоїни з -і, як з довгим монофтонгом, мало б відбивати акутову інтонацію.

«тры возы брашъна» (Житіє Феодосія, XII ст.); «два хресты серебная» (галицька грамота, 1393); «да ему... ина два городы» (Іпатський список літопису).

Давні форми двоїни в сполученні з числами зрідка зустрічаються ще в грамотах XIV—XV ст.: «по два гроша широкая» (1377 р.; між 1386 і 1418 рр.), «сеньковича два» (1378 р.), «два братѣньцѧ» (1443—1446 рр.).

Залишки колишніх форм родового — місцевого двоїни в сучасній українській мові зовсім незначні, та й ті або відмирають, або зберігаються лише в прислівникових утвореннях: *в ушу́* — «у вухах», *ввічу* — «перед очима» [1], пор. ст.-сл. **очию, въ очию**. Далеко впливовішими виявились історично форми двоїни давального — орудного відмінків. Крім назв паристих предметів *очима, ушима, плечима, грудима, дверима* (мабуть, первісно йшлося про двостулкові двері), закінчення **-има** засвоєно ще словом *гроші*, вживаним у звичайному своєму значенні тільки в множині. Поряд з цими формами, за нормативні правлять також *вухами* (звичайно), *грудьми, дверми, грішми*.

Закінчення **-има** на всі інші слова поширилось від слів *очима, ушима* (ст.-сл. **очима, ушима**): **ь**-основи мали закінчення **-ьма**, **i̯e**-основи — **-ема (-єма)**.

Форми іменників, пов'язані із значенням двоїни, але без прямого продовження її колишніх форм (*чоботям, у чоботях* і т. ін.), виникли, мабуть, через прирівняння до слів із м'якими закінченнями в множині: *сіням, саням* тощо; зокрема впливовим могло бути прирівняння *воротам, дверям*... (pluralia tantum).

Найближчий зв'язок із давньою відміною двоїни зберегли в сучасній українській літературній мові, натурально, форми числівників, насамперед *два, дві* та числівник-займенник *обидва, обидві*.

Два, дві сходять на давні форми *дъва, дъвѣ* з найдавнішими закінченнями двоїни. Зміна відбулась лише в тому відношенні, що замість форми *дві*, що первісно належала і середньому родові, як форму цього роду стали вживати *два;* пор. близькість відмін чоловічого і середнього роду іменників. Давнина зберігається тільки в *двісті (двіста)*, але в говірках відомий давній стан як загальний (пор., наприклад, І. Панькевич, Українські говори Підкарпатської Руси..., стор. 292). Український новотвір становлять форми род.-місц. відм. *двох, обох:* ст.-сл. **дъвою** і **дъву, обою**. Пор. у складі прикметників: *двоюрідний, обоюдний*. Форма *двох*, а за нею *обох* і, мабуть, *трьох, чотирьох*, за основу має *дво-* з *двою*, а закінчення **-х** дістала від колишніх *четырехъ* (місц. відм.) та займенникової відміни. Аналогійний характер *двох* і т. д., серед іншого, виявляється в відсутності переходу **о** в **і**.

У давніх грамотах ще зберігаються форми *о(у)бою, дву, обу*, але грамотою київського князя Семена Олельковича 1459 р. засвід-

[1] Див. ще в П. Тичини (з О. Ованесяна): «Ой на горах трудно: жовтіє в *очу́*...».

чена вже ближча до нової — *обудвух* (сторонъ) і нова *обохъ* (сторонахъ).

Давнє закінчення дав.-орудн. -ма теж, як у *двох* тощо, додано в *двома, обома* і т. д. до виділеної з *двою, обою* основи *дво-*.

Вплив числівника *два* поза двома ближчими до нього числами поширився і на числа типу *п'ять, шість* і т. д. Наслідком цього була поява, поряд із збереженою давньою відміною, форм типу *п'ятьох, п'ятьом, п'ятьма* і *п'ятьома*.

Нарешті, *два* і числівники, що уподібнилися йому, охопили своїм впливом займенники з числовим значенням — *весь* та *скільки, кілька, багато*. Три останні в усій системі форм: *скількох, кількох, багатьох* і т. д.; перший — у формі орудного відмінка *всіма*.

Можливо, що форми непрямих відмінків від *багато*, як дає привід гадати м'який приголосний основи, утворились додаванням закінчень до форми множини *багаті*. Проте не виключена й можливість впливу *трьох..., п'ятьох* тощо.

Щодо н а г о л о с у відповідних форм числівників треба зазначити таке. За свідченням сербської та словенської мов, інтонація форми *два* циркумфлексова: серб. *два̑*, словен. dvâ, пор. і рос. *пó два;* але через специфічність положення — секундарну односкладовість (*два* — з *дъва*), в якому взагалі й акутова, мабуть, ставала циркумфлексовою, на висновки поза порівняльним матеріалом ця форма не уповноважує. Споріднена з нею форма займенника числівникового характеру — рос. *óба*, серб. *ȍба*, словен. obâ з oba — в межах слов'янських відносин свідчить про те, що закінчення називного — знахідного відмінка двоїни чоловічого роду було в найдавнішій слов'янській мові циркумфлексове (пор. відсутність перенесення наголосу з короткісного складу на наступний голосний). Але свідчення литовської з її abù, тобто з перенесенням наголосу з короткісного складу на наступний за законом Фортунатова — де Соссюра, що діяв і в балтійській мовній групі, примушує гадати або про різний характер інтонації закінчення форм називного — знахідного відмінка двоїни чоловічого роду в двох споріднених відгалуженнях індоєвропейських мов, або про спеціальні умови походження інтонації в котрійсь із них.

Я. М. Ендзелін висловлював здогадку (в листі), що слов'янське *оба* дістало свій наголос секундарно з колишнього **обадъвá > óбадъва*, сполучення на зразок лит. abùdu тощо. Імовірність такого припущення, при всій його дотепності, не здається високою, бо далеко легше уявити собі секундарність сполучення **оба дъва*, ніж порівняно пізній характер виділення самостійного *оба*. Отже, вважаємо, що більше має за себе думка (Н. Ван-Вейка) про розбіжність у слов'янській та балтійській галузях відбиття самого найдавнішого закінчення. На підставі свідчень інших індоєвропейських мов (д.-інд. dvā̂u, вед. dva, д.-гр. гомер. δύω) його реконструюють як ō̑u̯, що в умовах sandhi (положення перед наступними словами) з'явилось у варіанті ō. Лит. abù сходить, за законами литовської мови, на *abúo з акутовою інтонацією і відбиває інтонаційний відповідник колиш-

нього *obōu̯; слов'янське ж *оба* — на *obō з інтонацією, зміненою внаслідок відпадіння кінцевого u̯ [1]. Зах.-укр. *обá, обí* [2], з погляду порівняльного,— новий факт: цей наголос, мабуть, походить з *обúдва, обíдві.*

Форми жіночого роду — рос. *две* (ст.-сл. **дъвѣ**), укр. *дві,* рос. *óбе* (ст.-сл. **обѣ**), укр. діал. *óбі,* безперечно, з давніх-давен мали закінчення з циркумфлексовою інтонацією: пор. паралельне закінчення іменників: *рýцѣ* «дві руки», *нóзѣ* «дві ноги» в церковних текстах (і паралельно в пам'ятках болгарської мови), пол. ręce, що сходить, як вище згадано, за акцентологічними законами польської мови на колишнє rǫcě із скороченням ǫ в ę під споконвічним (найдавнішим слов'янським) наголосом. Отже, рос. *óбе* — давня фонетична форма (без перенесення наголосу з короткісного голосного **о** на наступний склад через його циркумфлексовий характер).

Обóє має наголос з *двóє.* Від нього *обóйко (обíйко),* хоч є й *двойкó (двійкó), тройкó (трійкó).* Щодо укр. *обúдва, обúдві,* то такий наголос, імовірно, виник під впливом пол. obydwa, obydwie.

Орунд. *двомá, обомá* має фонетичне перенесення наголосу на акутовий склад **-ма.** За ними і *трьомá, п'ятьмá (п'ятьомá)* та ін. Пор. серб. *двóма, трóма* з *двȍма, трȍма* з секундарним (спеціально сербським) подовженням **о.**

Перенесення наголосу *чотúри* — *чотирьóх, чотирьóм, чотирмá* не є фонетичним, бо склад **-ти-** має своє **и** з **ы** (рос. *четыре*), тобто цей звук мав споконвічно акутовий характер. Так само нефонетичним є наголошення в російській: *четырёх, четырём, четырьмя́;* пор. у письменників, як-от у І. А. Крилова, давніше наголошення *четы́рех* тощо.

Форми називного відмінка множини чоловічого роду *

Українські закінчення називного відмінка множини чоловічого роду майже всі не сходять на первісні, найдавніші слов'янські, а становлять собою продукти аналогійних чинників.

Закінчення давніх **ъ**-основ тепер повністю вийшло з ужитку в літературній мові і залишається, може, не без польського впливу, лише в застарілому *панове* — слові, яке первісно до цих основ не належало.

У давньоруських пам'ятках **-ове** — поширене закінчення в назвах осіб і, рідше, предметів, незалежно від старих відношень основ: *сынове, полкове* аки *борове* (літоп. під 1103 р.); «полци половецкии акъ боровѣ» (1185) і т. ін. Можливо, що **-овѣ** тут є **-ові.**

Як свідчать українські грамоти XIV—XV ст., принаймні в тих говірках, що вони їх відбили, закінчення **-ове** у назв осіб було ще

[1] Пор. згадану вище статтю «Интонация и количество форм Dualis...», стор. 301 і далі.

[2] З рідкого літературного вжитку: «Чи ж не *обá* ми бідні-сиротята?»; «*Обí* порошниці в Ростоках набив...» (Федькович).

досить впливовим і теж виходило за межі колишніх ъ-основ. З цим закінченням в грамотах зустрічаються: *панове, попове, бискупове, дѣдове, тарове (=татарове)*, в формі -еве від м'яких основ: *старцеве, облазничеве*. У двох прикладах — *листове, вжиткове* його бачимо навіть у назвах неособових.

У Пересопницькому рукопису відмічались: *вѣтрове, голодове, морове*. Поширені такі форми в актах XVI—XVII ст.

Лише в небагатьох словах це -ове існує тепер у деяких говірках (західних). Характеристично, що це в більшості випадків — *синове*, слово, від якого, треба гадати, пішов взагалі вплив закінчення на інші споріднені значенням слова [1].

Звичайне закінчення -и, теоретично міркуючи, може сходити на давнє -и(-і) о-основ, але це малоймовірно, якщо взяти до уваги шлях розвитку цієї форми взагалі на східнослов'янському грунті. Збіг давніх -и(-і) та -ы в українській мові сприяв поплутанню називного відмінка множини із знахідним *(дѣди* і *дѣды, роби* і *робы)*, але що не цій фонетичній причині тут обов'язково належала провідна роль, доводить паралельний хід речей в давній російській, де така фонетична умова не діяла. Витиснення закінчення називного відмінка множини закінченням знахідного відбулось, в основному, мабуть, за зразком жіночої відміни на -а(-я), в яку входило й чимало іменників чоловічого роду [2] та яка виявила свою впливовість у давальному, орудному й місцевому відмінках множини. Заступлення давнього -и(-і) закінченням знахідного -ы виразно бачимо в основах на г, к, х, що втратили колишній перехід цих звуків відповідно в з, ц, с: *вовки, вороги, духи*.

Якщо покластися на свідчення українських грамот, то в говірках, відбитих ними, давні форми називного множини ще живуть приблизно до другої чверті XV ст.: *свѣд(ъ)ци, свѣдьци, свидци, сведци, свѣдоци, дьяци, бортници* тощо, *послуси, ворози*. Перший приклад без зміни велярного приголосного (і відповідно — з закінченням -ы) спостерігається в Ягайловій грамоті, даній у Кракові 1394 р.: *намѣстъки, щатки* (*свѣдци* в цій самій грамоті може бути традиційним фактом актової мови). У грамотах другої чверті XV ст. вже тільки *сведоки* (1433 р. і в пізніших), *братеники* (близько 1458 р.), *липники* (1458), *счадки* (1459).

Паралельно заступленню закінчення -и(-і) закінченням знахідного -ы в твердій відміні відбулась у м'якій заміна давнього и(і) новим і з ѣ, властивим спочатку знахідному: *князі, старці, дідичі*. Під їх впливом і *друзі* з захованням з із старого називного — *друзи*.

За даними грамот, цей процес у м'якій відміні дещо пізніший за процес у твердій: у них пишеться звичайно *князи, мѣстичи, отци, старци* тощо і тільки раз (у грамоті 1421 р.) зустрічається

---

[1] Ширше коло слів у підкарпатських говірках зазначено в праці І. Панькевича «Укр. говори Підкарпатської Руси і сумежних областей», стор. 189.

[2] Щоправда, із значенням осіб: спочатку, оскільки назви осіб найдовше опиралися впливові іменників а-відміни, треба визнати, що їх вплив діючим не був.

старцѣ, хоч у знахідному плутання **ѣ** — **и** репрезентується більшою кількістю прикладів.

Можливо, що хронологічну різницю процесів обох відмін треба поставити в зв'язок з роллю фонетичного моменту — збігом **и** — **ы** (тобто **і** та **и**) в твердій відміні при відсутності такого збігу **і** — **ѣ**, звідки фонетично **и** — **і**.

Mutatis mutandis сказане стосується й слів типу *гості*, що увійшли в м'яку чоловічу відміну з **ь**-основ протягом історичного життя української мови. Матеріал деяких західних українських говірок свідчить, що процес витиснення старих форм називного множини закінченнями знахідного відбувся в українській мові не повсюдно, отже, й не одночасно. Там ще й досі живуть такі форми, як *вовци, руснаци, борсуци, пастуси* — «вовки, руснаки, борсуки, пастухи».

З м'якої відміни — цікавий фонетичний залишок *дни* (при *дням, днями, днях*) майже в усій східнокарпатській області.

Закінчення називного множини **-е** в таких словах, як *селяне*... (на **-янин, -анин, -ярин, -арин**), що мали закінчення **-е** в найдавнішій слов'янській (пор. ст.-сл. **-нѥ**, **-рѥ**), в прийнятому тепер правописі заступлено фонетичним на **-и**: *селяни, татари*..., так і в *люди* (при давнішому *люде*). Крім фонетичного моменту, здавна в напрямку уподібнення цих форм звичайним на **и** діяла також граматична аналогія...

Давній стан ще добре відбитий у грамотах XIV—XV ст.: *земляне, бояре, тополничане, крилошане*. Відбито там також давнє *люде* (ст.-сл. **людиѥ**). До вжитої в грамоті 1370 р. форми *сусѣде* — пор. «Slavia», VI, стор. 136... Паралелізм у сучасній літературній мові форм *хазяї́* : *хазяї́ни́* сходить на частковий вплив іменників з афіксом **-ин** і з випадінням його в множині.

У кількох словах замість звичайного закінчення **-и** або поряд із ним вживається **-а**. Частково відповідні форми становлять собою з погляду семантичного виразні залишки двоїни. Це насамперед стосується випадків, як *ву́са, рука́ва, повода́, кочета́* — рос. «уключины», діал. *берега́* (поряд із *ву́си, рукави́, поводи́, кочети́, береги́*).

Щодо наголосу цих форм, то він навряд первісний у *берега́, кочета́, повода́* і, безперечно, секундарний у *рука́ва* (пор. наголошення однини: род. *рукава́*, дав. *рукаву́* і т. д.). За первісний наголос наз.-знах. відмінка двоїни найвиразніше, гадаємо, свідчать рос. *о́ба*, серб. *ȍба* тощо (Н. Ван-Вейк) [1].

Як великою мірою і в російській, у цій категорії випадків діяв міцний вплив акцентних відносин середнього роду з протиставленням наголосові однини наголошення множини. Досить прозоро виступає момент семантичного впливу у випадках *вівса* «ввесь овес на полях», *ячмена́, хліба́* «збіжжя», де йдеться про зразок *жи́то: жита́, про́со: проса́* [2]. Можливо, що ним треба пояснити і *очерета́*.

---

[1] Докладніше див. у авторовій статті «Интонация и количество форм Dualis...», стор. 301—306.

[2] М. Наконечний, Українська мова, Х., 1928, стор. 122.

На польський вплив сходить *грунта* (пор. *грунти* з відмінним значенням), що, становлячи запозичення з німецької, уподібнилось у польській латинізмам типу akta, dekreta, testamenta (наз. одн.— act, decret, testament).

Менш ясне *лісá* (пор. звичайне *лісú*), але заслуговує на увагу, що його російська паралель *лесá* становить одне з перших слів, засвідчених у пам'ятках з таким закінченням [1]. Б. Унбегаун у своїй книзі «La langue russe au XVI siècle (1500—1550)», 1935, стор. 212, наводить з грамоти 1529 р. поодинокий випадок *луга* (при звичайних *луги*). Це дає привід гадати про давню групу значень, де, може, певний вплив відіграло *поля́*.

Світá (пор. звичайне *світú*), вживане, власне, фразеологічно у виразі, що наближається до прислівникового, становить, мабуть, продукт виведення із сполучень типу *піти світáми, у світáх* (пор. із збереженням давнини — *піти у світú*).

Поодинокі приклади в поезії, як-от: «Кипіла в озерах вода. Палають села, *города*» (Шевченко); «Пройде любе літечко, Повіють *холода,* Осиплеться їх листячко І понесе вода» (Глібов), відбивають більш-менш випадкові впливи.

Неясним є *голосá* (звичайне *голосú*).

Родовий відмінок множини *

З погляду вузькоморфологічного родовий відмінок множини жіночої відміни на **-а(-я)** не становить питання: він є пряме продовження найдавнішої слов'янської форми на **-ъ, -ь**, у якій зредукований кінцевий голосний пізніше відпав. Але фонетичний бік рефлексації **о, е** та повноголосних груп **оро, оло, ере**, що потрапляли в цій формі після відпадіння зредукованих у закритий склад, та діяння граматичної аналогії (вплив інших форм) щодо цієї форми мають специфічні риси, які потребують свого пояснення.

Є поважні підстави гадати, що родовий відмінок множини у вже найдавніших індоєвропейських типах відміни з рухомим наголосом характеризувався тим, що наголос у ньому припадав на кінцевий склад. Ця особливість досить виразно зберігається й досі, наприклад, литовською мовою. Близькі свідчення маємо в старогрецькій.

Слов'янські мови (надто сербська й словенська), відповідно до цього, в родовому множини відміни на **-а(-я)** виявляють особливості інтонаційні та часокількісні, що їх не спостерігаємо, за правилом, в інших випадках [2].

На українському мовному грунті це відбивається в основному специфікою рефлексів повноголосних форм у родовому множини, але не слід спускати з ока також, що спеціальні акцентологічні моменти діяли взагалі в усій даній категорії.

---

[1] Див. «Исторический комментарий к русскому литературному языку», вид. 5, доп. і перероб., К., 1958, стор. 141.

[2] Докладніше див. нижче — «Акцентологічні питання, пов'язані з переходом **о і е в і**».

Поміж слів односкладових у родовому множини, при більшості форм із **і** *(діб, зір, кіз, кіп, кір, кіс, ніг, піл, пір, бджіл, щік)* і досить численних випадках вагання навіть у межах літературної мови: *ліз* і *лоз, нір* і *нор,* не кажучи вже про говірки (*сів, віс* і т. ін.), є порівняно багато і таких, де виступають нефонетичні **о**: *вод, жон, ос, сов, троп.*

Аналогія решти відмінків найбільше зачепила назви (живих) істот: *жон, ос, сов.*

Може, невипадково стійкішими виявилися форми *бджіл* та *кіз,* як вживаніші після збірних: *стадо кіз, рій бджіл.*

Є підстави в окрему групу виділити форми родового відмінка, похідні від іменників, двоскладових у називному однини із наголосом на першому складі: *вéжа, дóня, плóща, рóжа, шкóда, шпóня, щéпа.* Відхилення від звичайної рефлексації тут пов'язане з тим, що вся ця група становить в українській мові секундарну, як ясно хоча б із того, що все це відхилення від спільнослов'янського закону Фортунатова — де Соссюра про перенесення наголосу з короткостей на наступні акутові голосні (в даному разі — на кінцеве довге **а**). Склад цієї групи — запозичення *(рóжа, шкóда, шпóня)* та новотвори *(дóня, плóща).* Міг важити також для належних до м'якої відміни той момент, що вони здавна діставали в усій парадигмі окрему інтонацію (паралельну так званій новоакутовій). До *донь* пор. ще й зауваження про істоти.

Найменш ясний випадок — род. мн. *меж* від *межá.* Фонетично ми сподівались би мати *між* (**е** в закритому складі перед колишнім **ь**). Можливо, що форма *меж* усталилась під впливом решти відмінків внаслідок натурального відштовхування від омонімного *між* (прийменник). Фонетична форма засвідчена (у церковнослов'янізованій оболонці) в північноукраїнському (за А. Ю. Кримським) Чудовському збірнику XIV ст., № 20: «И 7 *миждъ* іступльши, и приде на лоно ея» (Украинская грамматика, т. I, вип. 1, стор. 201η — 201ϑ).

Зворотний вплив аналогії в напрямку до «ікання» маємо в двох словах із наголосом на корені в решті відмінків: *шкіл* і *жмінь* (пор. зах.-укр. *жмень*).

Слова із зредукованими голосними в корені репрезентовані прикладами (нечисленними): 1) фонетичної рефлексації: *тещ* (пор. ст.-сл. **тьшта**); 2) нефонетичної: *бліх* (із *блъхъ*: ст.-сл. **блъха**), *брів* (із *бръвъ:* ст.-сл. **бръвь**) і *сліз* (із *сльзъ*: ст.-сл. **сльза**). Пор. часте в Т. Шевченка *сльоз.*

У словах трискладових з наголосом на середньому складі ми бачимо широке діяння впливу на родовий відмінок множини решти відмінків: *залóз (залóза)* поряд із *зáлоз (зáлоза), істóт (істóта), острóг (острóга), турбóт (турбóта); барабóль (барабóля), вечéр (вечéря), легéнь (легéня), рогóж (рогóжа), чахóнь (чахóня); тетéр (тетéря, тетéра),* не кажучи вже про випадки з **е** кінцевого складу і **ъ**, що відпав: *королéв (королéва), лелéк (лелéка), пащéк (пащéка), печéр (печéра), трепéт (трепéта).*

У ряді випадків маємо вагання: *комо́р (комо́ра)* і діал. *комір, хворо́б (хворо́ба)* і зах.-укр. *хоріб (хоро́ба), стодо́л (стодо́ла)* і зах.-укр. *стоділ; панчіх (панчо́ха)* і діал. *панчо́х, сухіт* і *сухо́т (сухо́та), топіль* і *топо́ль (топо́ля)*.

Порівняно небагато слів із сталим **і**: *робіт (робо́та), субіт (субо́та), стоніг (стоно́га)*, останнє з виразною підтримкою форми *ніг*.

Звертає на себе увагу, що група з **і** в родовому множини має давніший склад слів, ніж група без «ікання»; навпаки, в групі з переходом **о** в **і** тільки одне пізнє запозичення — *панчіх*.

Щодо префіксальних утворень, належних до цього типу, то в них досить виразна, хоч і не проведена до кінця, тенденція, зрозуміла з погляду більшої вживаності або ж невживаності взагалі, здійснювати перехід **о** в **і** в конкретних і обходитись без нього в абстрактних: *підвід (підво́да), поріd (поро́да), розсіх* (*розсо́ха;* поряд із *розсо́х*), зах.-укр. *підліг (підло́га*; звичайне — *підло́г*), але *уго́д*.

Проте відсутність переходу в **і** іноді спостерігається і в назвах конкретних предметів: *заток, попон, розвор* і т. ін.

У цій категорії слова з кінцевим **е** відомі взагалі без подовження: *пожеж, утеч, одеж,* пор. і *ненажер*.

Тип трискладових з кінцевим наголосом у називному відмінку однини — в родовому множини за правилом має перехід **о** в **і**: *сирота́* : *сиріт*, *слобода́* : *слобід* (зах.-укр. і *свобода́* : *свобід*). Сюди ж можна віднести й *удова́* : *удів (вдова́ : вдів)* із колишнього *вьдовъ* (пор. ст.-сл.).

Пеле́н від *пелена́,* може, у згоді з припущенням про те, що в ряді говірок **е** фонетично в закритих складах не мінялось, хоч, за свідченням інших слов'янських мов, тут, у родовому відмінку множини, можна б було сподіватись спеціального подовження.

Тип трискладових з початковим наголосом не становить повної ясності: пор. *я́гід (я́года),* зах.-укр. *си́ріт* (зах.-укр. *си́рота*), навіть *я́блінь* (зах.-укр.; до зах.-укр. *я́блоня* — літ. *я́блуня*), але *за́лоз (за́лоза),* зах.-укр. *ма́чох* (зах.-укр. *ма́чоха)*. Це *ма́чох,* проте, можна пояснити, як вище *жон, ос* і т. ін.; до *за́лоз* пор. зазначене вище *зало́з*.

Щодо *ще́леп* (частіше — *ще́лепів*) див. сказане про *пелен*.

Згадана акцентна специфіка форм родового відмінка множини пояснює наявність саме в них переходу **оро, оло, ере** в **орі, олі, ері**, відсутнього в звичайних закритих складах, а саме: за свідченням словенської мови та чакавського наріччя сербської, у випадках із первісною циркумфлексовою інтонацією складу перед кінцевими **ъ, ь** односкладові основи жіночої відміни на довге **-а(-i̯а)** діставали новоакутову інтонацію висхідного (ростучого) типу, інтонацію наддовготи, із первісного положення з наголошеними **ъ, ь**.

Ця наддовгота (проти звичайної довготи, яка не відбивалась у повноголосних групах «іканням») мала своїм рефлексом на українському грунті перехід **о́ро, о́ло, е́ре** в **орі́, олі́, ері́**: *бо́роду* : *борі́д, бо́рону* : *борін, сто́рону* : *сторін, го́лову* : *голів, че́реду* : *черід (бо-*

родá, боронá, сторонá, головá, чередá. Наз. одн. *бородá, боронá, сторонá, головá, чередá* — за законом Фортунатова — де Соссюра).

Навпаки, в парадигмі з нерухомим наголосом на корені, який історично відбиває найдавнішу акутову інтонацію, фонетичного переходу **о, е** в **і** в групах з повноголоссям немає: *колóда, колóду — колóд; сорóка, сорóку — сорóк; мерéжа — мерéж, смерéка — смерéк*.

До відхилень належать: *доріг, корів, беріз* (пор. і в говірках із рефлексацією **о** як **у͡о**: *дору͡ог, кору͡ов*). Поряд із *корів* досить широко відоме фонетичне *корóв* (сх.-полт. і зах.-укр.), яке припускалось за нормативну форму ще в двадцятих роках нашого століття.

Літературна норма не взаконила *ворін*, але в ряді наддніпрянських говірок і така аналогійна форма витиснула фонетичну *ворóн*.

Безсумнівного пояснення того, чим зумовлені згадані відхилення, наука не має. Як здогадки можна подати такі:

Доріг, можливо, становить собою продукт давнього впливу говірок із властивим їм нахилом до подовження **о**, е саме перед **г** (під час його виникнення із проривного звука). Пор. *поріг*, діал. *бéріг, вóріг*. Щодо пестливого *доріжка* (цей тип іде звичайно паралельно родовому відмінку множини), то в говірках відоме й *дорожка*.

Корів. Це слово легше за інші відхилилося від фонетичного свого вигляду під впливом численних слів чоловічого роду з родовим множини на **-ів**, що впливали на слова жіночого роду і в інших випадках — *бабів, хатів*. У даному випадку цей вплив відбився відносно кореневої частини слова.

Беріз. Поряд із *беріз* рідше вживається в говірках фонетична форма — *берез*. Звертає на себе увагу фонетична і, разом із тим, семантична диференціація: *берізка* — пестл. від *береза* і *березка* — назва рослини (рос. «берёзка, вьюнок, повилика, вьюнчик»). Оскільки пестливі форми на **-ка** в своїй рефлексації йдуть паралельно з формами родового відмінка множини, можна припустити, що *беріз* з'явилося як паралель до *берізка;* що ж до останньої, то не виключено можливості семантичного впливу на *березка* слова *різка*.

Ще в двадцятих роках *березка* поряд із *берізка* в літературній мові вживалось і без диференціації значення.

Зах.-укр. *толік*, власне, не є відхиленням, бо відповідає не наз. одн. *толóка*, а зах.-укр. наголосові одн.— *толокá* : *тóлоку*.

Рідке в літературній мові наголошення і відповідно — відсутність переходу кінцевих **о, е** в **і**: *сéред, тóлок* — відбиває вплив наголосу множини: *сéреди, тóлоки* (пор. зах.-укр. *серíд*). Такий самий рідкий випадок становить: «А навкруг, із дальніх *стóрон* Пилом пиляться поля» (Малишко).

У формі родового множини середнього роду є свої особливості, пояснення яких становить значні труднощі. Родовий множини іменників із кореневим **о** має в закритому складі послідовну рефлексацію **о** > **і**: *коло — кіл, слово — слів, просо — пріс, поле — піль* (застаріла форма поряд з новішою — *полів*); так само *чоло — чіл, пшоно — пшін* з **о** із **е** після шиплячих.

В іменників із кореневим **е** в літературній мові: від *село — сіл,*

від *плече — пліч,* від *плесо — пліс,* але від *лезо — лез,* від *перо — пер* (говірково *пір*). Переважно в західних письменників поряд із *сіл — сел,* хоч така форма не чужа й наддніпрянському вжиткові.

При секундарному голосному перед кінцевим приголосним — тільки *весел* (із *веслъ*), *ребер* (із *ребръ*).

У багатоскладових: від *колесо — коліс* [1], від *решето — решіт,* але від *небо — небес,* від *чудо — чудес,* від *ім'я — імен,* від *плем'я — племен,* від *стремено — стремен,* від *озеро — озер,* від *тенета — тенет,* від *веретено — веретен,* від *помело — помел* (пор. із зах. *зубело : зубела : зубел*).

Як рідші форми відомі: *веретін, озір; племін; решет* (зах.-укр.).

До форм із повноголоссям **оро, оло** звичайними є форми родового множини з **і**: *ворота : ворів; болото : болота : боліт* (при рідшому *болот*); *долото : долота : доліт*; відхиляється лише plurale tantum *молока* : *молок;* але в групі **ере:** *дерево : дерева, дерева : дерев; джерело: джерела : джерел.* Перше, що впадає в око з сукупності зазначених фактів,— виразна різниця щодо переходу або ж, навпаки, непереходу відповідних голосних в **і** залежно від того, маємо ми справу з **о** чи з **е**. І це стосується не тільки звичайних **о** та **е**, але й повноголосних груп.

Враження від розподілу фактів таке, що в давнішій системі української мови або, вірніше, діалектів, які лягли в її основу, у формах середнього роду родовий відмінок множини мав таке саме спеціальне подовження, як і відповідні форми жіночого роду.

У випадку *болото : боліт,* тобто з колишньою акутовою інтонацією кореня, треба було б сподіватися відсутності переходу **о** в **і**, але, при наявності рідшого *болот,* немає нічого дивного в тому, що слово, яке змінило взагалі місце свого колишнього наголосу в множині (*болота* замість старого *болота*), підлягло разом із тим також впливові колишніх форм із цим переходом при множині з наголосом на **а** в наз.-знах. відмінках (*ворота : ворів;* тепер *ворота*). Щодо *дерев, джерел,* то відсутність у них переходу **е** в **і** в умовах спеціального подовження є, мабуть, наслідок діяння впливу решти форм при підтримці загальної фонетичної тенденції — «е перед твердим приголосним не подовжується».

У іменників без повноголосся, наголошених на середньому складі, можливо, що спеціального подовження в родовому відмінку множини не було й зовсім; *решіт,* мабуть, закономірно відбиває **і** з **о** в положенні за шиплячим (із «*решот*»).

Озір, веретін тощо, як є підстави гадати, належать говіркам, що взагалі схильні поширювати **і** як ознаку родового відмінка множини, тобто в яких і *колід* замість літ. *колод, ворін* замість *ворон* тощо [2]. Якщо, навпаки, давнину бачити в *коліс,* то відсутність переходу **е** в **і** в інших доведеться пояснювати аналогічно до сказаного при *дерев, джерел.* Важить у цьому складному питанні й те, що саме

---

[1] Може, з давнішого **кольос*? Обгрунтування здогадки про перехід наголошеного **ле** в **льо** перед твердими зубними — в іншому місці.

[2] До літературної практики, яка відбивала властивості саме таких говірок, пор., наприклад, М. Наконечний, Українська мова, стор. 123.

місце наголосу в формах множини середнього роду в низці випадків не первісне: до давнього *ко́ло* множина мала звучати «*колеса́*», до *о́зеро* — «*озера́*» тощо.

Закінчення родового відмінка множини чоловічої відміни **-ів**, **-їв** фонетично сходить на давнє **-овъ**, що первісно належало тільки **ъ**-основам: *сынъ*, род. одн. *сыну*, *медъ*, род. одн. *меду*, род. мн. *сыновъ*, *медовъ*. Поширення цього закінчення в ряді слов'янських мов на слова, що колись належали до основ на **-о(-i̯о)**, і деякі інші стоїть у зв'язку з омонімністю закінчення **-ъ(-ь)** у цих останніх: *градъ* — наз.-знах. одн.: *градъ* — род. мн., *мечь* — наз.-знах. одн.: *мечь* — род. мн. Відповідні факти свідчаться вже пам'ятками старослов'янської мови: **градовъ**, **врачевъ** (Супрасльський рукопис).

Поза впливом цієї великої категорії залишились тільки род. мн. *чобіт* із наголосом, відмінним від наз. відм. одн. (*чо́біт*), та поодинокі іменники, часто вживані після числівників,— положення, в якому значення родового відмінка виявлялось прозоро і без спеціальної морфологічної ознаки: *сто раз* (і *разів*), але *разів сто*; *п'ять день* (і *днів*); *шість чоловік* і *шість чоловіків* з диференціацією значення.

У говірках ще вживаються або недавно вживалися: *пара черевиків* і *черевик; п'ять аршинів* і *аршин; десять років* і *рік; сім годів* і *год; шість сяжнів* і *сяжень; вісім ліктів* і зах.-укр. *локо́т* (пор. ст.-сл. **лакътъ** до наз. одн. **лакъть**, род. одн. **лакъти**).

Також не мають закінчення **-ів(-їв)**, крім слова *хазяїв*, іменники, які втрачають у множині суфікс **-ин(-їн)** і в яких, отже, називний однини виразно відрізняється від родового множини: *селянин* : : *селян*, *татарин* : *татар*, *киянин* : *киян*, але *грузин*, *русин* : *грузинів*, *русинів*. Пор. і «Исторический комментарий к русскому литературному языку», вид. 5, 1958, стор. 166—167.

У говірках широко відоме закінчення **-ів** також у іменників жіночої відміни на **-а(-я)**. У сучасній літературній мові навіть ті нечисленні іменники, що в них ще порівняно недавно припускалося таке закінчення як паралельне звичайним (*губів* поряд із *губ*; *бабів* поряд із *баб*; *хатів* поряд із *хат*; *статтів* поряд із *статей*), тепер вживаються тільки без нього.

Західноукраїнська літературна практика знала ширше застосування форм на **-ів**, ніж практика наддніпрянська, і з цього погляду заслуговує на увагу список літературних форм на **-ів**, що його подає В. Симович у своїй «Граматиці української мови» (вид. 2, 1919, стор. 163):

1) *ваннів* (від *ванна*), *веснів* (*весна*), *осів* (*оса*), *порів* (*пора*), *паннів* (*панна*), *полів* (*пола*), *сарнів* (*сарна*);

2) іменники на **-ва**, коли перед **в** глухий приголосний або н: *бритвів* (від *бритва*), *буквів*, *кроквів*, *линвів*, *лиштвів*, *молитвів* (і *молитов*), *похвів*, *ринвів* (*кроквів*, *линвів*, *ринвів* даються з посиланням на І. Франка [1];

[1] Власне, сюди ж стосуються *церквів* (*церков*) від *церква*, *хоругвів* від *хоругва*, *червів* від *черва* (стор. 171).

із письменників наддніпрянських він цитує Старицького: «Без *похвів* сторчать мечі щербаті»);

3) *хатів, мамів, бабів* (поряд із *хат, мам, баб*);

4) **-ів** як можливе закінчення, «побіч правильних форм без закінчення» — в іменниках чоловічого роду: *дружбів, старостів, владиків* та ін.

Із слів м'якої відміни цього типу В. Симович згадує (стор. 166): *суддів, теслів... вельможів* (і *вельмож*) — слова чоловічого роду і *мушлів, повнів (повня місяця), сім'їв, стернів, статтів* (тільки з **-ів**), *брехнів, сукнів, стайнів* (поряд із *брехень, суконь, стаєнь*).

Крім того, **-ів**, за характеристикою В. Симовича (стор. 170), «виринає сям та там у письменників» в іменниках на **-ість**: *суспільностів, вдячностів (суспільностей, вдячностей)* — форми, не рекомендовані до вжитку,— та, поряд із *матерей*, у слові *мати* — *матерів* (стор. 172) — форма, прийнята в нас як нормативна.

Причини проникнення, хоч і тимчасового, в літературну мову саме згаданих форм у більшості можна вказати лише гіпотетично.

Вузькоспеціальний момент підтримав діалектну форму *губів (губ):* на це слово впливала схожість із «топографічно» близьким *зубів* (пор. *зуби, губи*). Ще на початку тридцятих років рекомендувалось розрізнювати *губів* із значенням «частини лиця» і *губ* із значенням «грибів».

Щодо інших форм висловлювалась здогадка (Б. Кобилянський, Укр. діал. збірник, І, стор. 50) відносно гуцульського говору (проф. М. Грунський ладен застосувати її і до інших говорів — Історія форм, стор. 114), що в І відміні поширення закінчення **-ів** почалось із слів чоловічого роду. Справді, ми маємо *суддів, старостів* як літературні форми, безперечно, найбільшої поширеності, але щодо їх впливовості на інші можливий серйозний сумнів. Більше має за себе, на нашу думку, припущення, в першу чергу, впливу слова *мати,* тепер вживаного в літературній мові в формі род. мн. *матерів*. Род. мн. від слова *мати* в найдавнішій слов'янській мові звучав *матеръ* (пор. ст.-сл.). Остання форма, після відпадіння **ъ**, становила близьку до форми знах. відм. одн. *матір*[1] і, як часто буває в історії відміни в подібних випадках, легко підлягла впливові відміни з виразнішою флективною ознакою. (Поряд із *матерів* по говірках досить поширена і форма *матерей,* інший спосіб заступлення того ж таки омоніма).

Семантичною спорідненістю слів (пор. лемківське *сестрів* при решті форм без **-ів**), при схожості нового наголошення, пояснюється засвоєння закінчення **-ів** насамперед словом *бабú* : *бабíв* (до *бáби* — *баб*) і буков. *мамíв* (до *мамú*). Поява форми *хатів* вже наслідок формального прирівнення: *хатú, бабú* : *хатíв, бабíв* (пор. спеціальне місце наголосу).

---

[1] Можливо, проте, що вони справжніх омоморфем не становили, відрізняючись кількістю **е** (довготою в знах. відм. одн. проти короткості в род. мн.) та, імовірно, місцем наголосу — кінцевим — в род. мн.

Більш-менш прозоро виступає мотив засвоєння закінчення **-ів** (поряд із **-ей**) словом *стаття* (суто книжним): на це вплинув незвичайний кінцевий наголос слова в множині і подовжений приголосний основи, збереження якого найкраще досягалося прилученням саме закінчення чоловічого роду. Імовірно, що саме останній мотив діяв і відносно західних *ванна* : *ваннів, панна* : *паннів* (пор. *знання* — род. мн. *знань* і *зна́ннів, почуття* — род. мн. *почуттів* тощо).

При іменниках на **-ва** навряд чи справді якась роль належала обмеженню щодо характеру приголосного перед цим **-ва**. В основному тенденцією поширювати чоловіче закінчення **-ів** у цій групі могли бути охоплені в певних говірках всі взагалі належні до неї слова, а мотив, який лежав в основі цієї тенденції, був, мабуть, суто звукового порядку: **-ов** (із приголосного **в** з вставним **о** як заступником колишнього зредукованого голосного) більш за інші асоціативно «притягало» до себе поширене в чоловічій відміні закінчення схожого звучання.

Брехнів тощо, імовірно, становить морфологічне розв'язання фонетичного вагання *брехонь* : *брехень* тощо.

Сім'ів відбиває вплив схожих слів середнього роду — типу *подвір'їв, прислів'їв.*

Загальнолітературне *крупів,* поряд із *круп,*— наслідок втрати чуття роду в слові, вживаному тільки в множині. До кінцевого наголосу — *крупи́* пор. *баби́, хати́.* Переважно вживане в множині *легені* (наз. одн. *легеня*) теж дуже часто має род. мн. на **-ів** — *легенів* (тільки таку форму подавав, напр., РУС 1932 р.).

Проникнення **-ів** в III відміну — *радостів (радостей), милостів (милостей)* підтримувалось, мабуть, впливом вживаних тільки в множині споріднених утворень на **-ощі,** род. **-ощів,** які, своєю чергою, дістали **-ів** внаслідок втрати чуття граматичного роду через відсутність у них однини з її визначенням прикметниками: *радощів, пахощів, хитрощів.*

Два слова чоловічого роду — *гостей* і *коней,* належні до м'якого підтипу, зберегли рефлекси закінчення давньої **ь**-відміни. Діал. (півд.-зах.) *гостий, коний.* Є поважні підстави гадати, що, крім положення після шиплячих, у випадках із кінцевим **й** із **йь** — **ей** є закономірний (фонетичний) рефлекс давнього **ь** під наголосом; наприклад: *сей, оцей, соловей, клей* (до етимології пор. E. B e r n e k e r, Slav. etym. Wörterbuch, I, стор. 659).

Обидва слова *(гостей, коней)* — із значенням істот. Але переважна більшість слів, що в минулому належали до тієї ж **ь**-відміни, як-от *зять, ведмідь,* тепер цілком підлягли впливові твердого підтипу: *зятів, ведмедів.* Майже всі вони належать до типу з кореневим нерухомим наголосом.

Заслуговує на увагу, що слова *гість, кінь* зберігають давні форми **ь**-основ і в орудн. мн.: *гістьми* (поряд із *гостями*), *кіньми* (поряд із *конями*).

Спеціальне питання становить форма род. мн. *грошей* від *гроші*

(форми одн. *гріш,* род. *гроша* і т. д. мають відмінне значення). Паралельно — орудн. мн. *грішми* (і *грошима*).

Це слово, як кілька інших, вживаних тільки в множині (pluralia tantum) з ознаками м'якого відмінювання, що зберегли давні закінчення родового відмінка множини **ь**-відміни (*людей, гусей;* наз. одн. тепер — *гуска;* у старослов'янській відповідне слово,— пор. рос. *гусь,*— закінчувалось на **ь**), має в родовому множини закінчення **-ей,** діставши його під впливом останніх. Пор. і *дітей.*

[ПРИКМЕТНИКИ. ПРИСЛІВНИКИ]

Форми ступенів порівняння прикметників і прислівників *

Найважливіші явища, що стосуються форм ступенів порівняння прикметників та прислівників, такі.

Українська мова втратила колишні утворення, широко репрезентовані, наприклад, російською мовою, з суфіксом *-je-, безпосередньо приєднуваним до простої основи або до основи із змертвілими суфіксами (тип *тверже* до *твердый, круче* до *крутой, дешевле* до *дешевый* тощо) [1]. Але наявність їх у ній в минулому ще й досі певною мірою виявляється при розподілі тих або інших суфіксів, уживаних для ступенів порівняння.

У ряді слів, належних до найширше вживаного з найдавніших часів словесного фонду, безсуфіксних або із здавна змертвілими суфіксальними елементами, в українській літературній мові звичайний суфікс **-ш(ий)**, що фонетично сходить на давніший ***-јьш** (з ***-jis-**), добре засвідчений і старослов'янською, і іншими слов'янськими мовами: ст.-сл. наз. відм. одн. жін. р. **мьньши**, род. відм. одн. чол. р. **мьньша**, знах. відм. одн. чол. р. **мьньшь** тощо. Але якщо основа відповідного прикметника в минулому при додаванні суфікса **-є-** мусила набути кінцевого шиплячого приголосного (в основному паралельно тому, що ми спостерігаємо в прислівникових формах російської мови), при виборі суфікса відбулось своєрідне відштовхування від суфікса **-ш-**. Його заступав суфікс **-ч(ий)**, що виникав фонетично в формах прислівників (прикметників) із суфіксом **-к(ий)**, коли ці форми одержували закінчення другого ступеня **-є**. Пор. рос. *близ-кий* : *ближе; низ-кий* : *ниже, выс-ок-ий* : *выше; крас-ный* : *краше,* але *лег-кий* : *лег-че; лов-кий* : *лов-че* і т. ін. [2]

---

[1] У говірках такі утворення ще живі: *молоджий, вужий* і т. ін. (пор., наприклад, І. Панькевич, Укр. говори Підкарпатської Руси..., стор. 258—259). У першому прикладі — з контамінованим або збереженим (за іншою теорією) під впливом *молодий* звуком **дж** (пор. літ. *ходжу, воджу* під впливом *ходиш, водиш*).

[2] У ряді слів із суфіксом **-к-(-ок-)** другий ступінь уже в давніший час утворювався безпосередньо від простої основи (без **-к-**). Це слова з коренями прикметникового (якісного) значення. Віддієслівні (девербативні) звичайно зберігають **-к-** (з переходом у **-ч-**) у формах другого ступеня.

У літературній українській мові **-ш-** і **-ч-** розподілилися між окремими словами (основами) в головному незалежно від того, чи має перший ступінь суфікс **-к- (-ок-)**, чи не має його. Провідним при розподілі **-ш-** або **-ч-** був характер кінцевого приголосного основи, ускладненої в минулому суфіксом **-є-**: шиплячі зумовлювали відштовхування від **-ш-** і заступлення його суфіксом **-ч-** (пор. *вишший* у говірках лемків та ін.). Приклади: *дешево, дешевий* : *дешевше, дешевший; старий* : *старіше, старіший; тонко, тонкий* : *тонше, тонший; широко, широкий* : *ширше, ширший; глибоко, глибокий* : *глибше, глибший; гладко, гладкий* : *гладше, гладший; багато, багатий* : : *багатше, багатший*. Але *дужий* : *дуж-че, дуж-чий; близь-ко, близь-кий* (пор. рос. *ближе*): *ближче, ближчий; низь-ко, низь-кий* (пор. рос. *ниже*): *ниж-че, ниж-чий; вис-око, вис-окий* (рос. *выше*): «виш-че, виш-чий», тобто *вище, вищий; крас-но, крас-ний (крас-иво, крас-ивый):* рос. фолькл. *краше:* «краш-че, краш-чий», тобто *краще, кращий; лучче, луччий*, рос. *лучше*. Пор. до зазначених відношень: *дорого, дорогий: дорог-ше, дорог-ший* і *дорож-че, дорож-чий* (рос. *дороже*).

При кінцевому **х** додавання **-є-** перетворювало цей звук у **-ш-** (рос. *тих* : *тише, сух* : *суше*). У випадку *тихше, тихший* як вияв зазначеної превентивної тенденції дисимілятивного характеру в літературній мові (поряд із *тихіше, тихіший*) має місце збереження **х** основи без зміни і додавання суфіксального **ш**.

Висловлювалась для пояснення цих фактів здогадка тільки про дисиміляцію **шш** → **шч**, **жш** → **жч**, але гадаємо, що, припускаючи цю можливість, звичайно, слід ураховувати той важливий у даному випадку момент, що для дисиміляції в певному напрямі була передумовою наявність **-ч-** у інших формах.

Основи з закінченням на зубні **т** і **д**, які перед колишнім **є** мали б перетворитись відповідно на **ч** і **ж** **(дж)** — рос. *богаче*, діал. *слаже (богатый, сладкий)*, при літературному *слаще* із «слаж + че», в утвореннях другого ступеня виступають в українській мові в правописній передачі без цієї зміни: *коротший, коротше, багатший, багатше, швидший, швидше, солодший, солодше* і т. ін. і відповідно із суфіксом **-ш-** (не **-ч-**); але у вимові (поряд з формами на **-ший)** звичайні: *короччий, корочче, багаччий, швидчий (швидджчий), солодчий (солоджчий)* тощо. Окремо слід відзначити *товщий*, при паралельному *товстіший*, із **тълст-јш-* > *товщи-*.

У говірках коштом **ш** поширювалось **ч**: *менчий, інчий.*

Окремий випадок становлять форми *довше, довший* до *довгий*. Як і в російській, де до *долгий* другий ступінь звучить не «*долже*», а *дольше*, в українській — *довше*, що виникло, мабуть, із «*довжше*» через випадіння **ж**.

Поряд із обмеженішим щодо його застосування суфіксом **-ш-** із давнішого ***-јьш-** українська мова широко вживає другий, вже теж дуже давній, суфікс **-ѣйш-** (***-ējьs-**), що в літературній мові звичайно має вигляд **-іш-**: *крутіше, крутіший, миліше, миліший* тощо. Його застосування, як уже давно помічено, до деякої міри зумовлю-

ється моментом уникання збігу приголосних; отже, наприклад, утворення з суфіксом **-ьн-** (**-н-**) відомі тільки з ним і ніколи з **-ьш-** (**-ш-**).

Цей суфікс раз у раз поширює сферу свого вживання, і про це серед іншого свідчить і фонетика ряду утворень: *тугіший, палкіший, гнучкіший* тощо — без переходу велярних у шиплячі перед наступним **і** з колишнього **ѣ**, що своєю чергою сходить на попереднє **ē** (довге **е**). Фонетично тут мав би відбуватись ще за давнішої доби перехід ***кē** > **ча**, ***гē** > **жа**.

Лише зрідка зустрічаються випадки підлягання відповідних форм тенденції до закономірної зміни велярних: *гірчіший, швидчіший* поряд із *гіркіший, швидкіший* (пор. *гірший* з відмінними значеннями; *швидший*), але без другої ознаки фонетичної старовини — без переходу рефлексу давнього довгого **е** (**ē**) в **а**, як було в цьому положенні в давніших утвореннях з такою фонетичною умовою.

Впливовість суфікса **-іш-** говорить за себе наявністю в літературній мові варіантів: *багатший* і *багатіший, грубший* і *грубіший, здоровший* і *здоровіший* тощо. Деякі з них використовуються, як це взагалі буває в мовах у таких випадках, для розрізнення відтінків значення: *гладший* — і про поверхню, і в значенні «товщий»; *гладкіший* — тільки в другому значенні; *старший* (наприклад, положенням); *старіший* (віком); пор. і наведені вище *гірший* : *гіркіший* тощо.

На питання, чим викликана зміна колишньої форми суфікса **-ѣйш-** на **-іш-** у говірках (переважно полтавських і харківських) [1] та в літературній мові (у наддністрянських українців **-ійш-** давніше і в літературній мові: *щасливійший, простійший*), деякі вчені пробували відповісти запереченням самого факту такої зміни і здогадками про вже найдавніший морфологічний варіант (литовські прикметники на **-esnis**) [2]; але навряд чи такі здогадки потрібні, бо прямий зв'язок **-ійш-** та **-іш-** сам по собі цілком натуральний.

Як гадав уже О. Огоновський (Грамматика руского язика для школъ середнихъ, 1889, стор. 119), форми на **-ійш-** через стадію з подвоєним внаслідок асиміляції **ш** легко могли втратити попереднє **й**, пор., як вказує О. І. Соболевський (Лекции..., стор. 110) на споріднену асиміляцію **-йск-** > **сск** > **ск**. Довге **ш**, додамо до цього, втрачало пізніше цю подовженість переважно, мабуть, за аналогією численних **ш** в положенні за приголосним: *більший, тонший* тощо [3].

[1] Приклади з підкарпатських говірок див.: І. Панькевич, Укр. говори Підкарпатської Руси..., стор. 259.

[2] Г. А. Ильинский, Об одной аномалии в образовании сравнительной степени...— «Prace lingwistyczne ofiarowane J. Bauduenowi de Courtenay», 1921, стор. 234—241, з попередньою літературою питання.

[3] Щодо наведених Г Ільїнським з російських пам'яток випадків споріднених форм без **й**, як і відповідних з інших слов'янських мов, то їх наявність, гадаємо, не дає права припускати давнього варіанта з ***-es-**. Чес. starešina, серб. *старјешина*, рос. *старѣшина* в пам'ятках, імовірно, окреме утворення (пор. J. Holub, Stručný slovník etymologický jazyka československého, 1937, стор. 268: чес. stařech); *старишиньство* (Іпат. список літопису), *старишии* і под. (Духовна Дмитрія Донського) відбивають, мабуть, вимову ненаголошеного **ѣ** — «ста́рѣший» тощо (пор. давній наголос — *ста́рее*).

У говірках поширені замість форм на **-іш(ий)** форми трохи відмінного звучання **-іщ(ий)**: *сильніщий, добріщий.* Висловлювалась (О. Огоновський, зазнач. праця, стор. 110) здогадка, що це **щ** є наслідком дисиміляції, яка виникла за попередньою асиміляцією **j** наступному **ш**: *сильнійший* > *сильнішший* > *сильніщий* тощо. Це імовірно, але разом з тим, мабуть, не обійшлося без співдіяння також морфологічного чинника. За вихідний пункт цього морфологічного новотвору могли стати форми типу *ближчий, дужчий* тощо (див. вище; Огоновський і для них виходить з припущення тільки дисиміляції); пор. також тип *злющий* і под.

Ознаки порівняльного ступеня перенесено в українській мові поза прикметниками на числову порядкову назву *перший* із *перваий* (пор. рос. *первый,* пол. pierwszy) та займенниковий корінь *інший,* діал. *інчий* (пор. рос. *иной,* пол. inny, inszy). Остання форма *(інший)* засвідчена з XV ст. (грамотою великого князя Свидригайла, даною 1438 р. в Луцьку). Пор. також *інакше, інакший.*

Третій ступінь розвинувся на українському грунті, як і в ряді інших слов'янських мов, з простою послідовно проведеною ознакою — префіксальним **най-** прикметника другого ступеня: *найкращий, наймолодший* тощо; зрідка — з цим же **най-**, додаваним до першого ступеня: *найсвятий* та ін. **Най-** може підсилюватись ще частками *що-, як-* з різними відтінками значення.

Із форми прислівників другого ступеня заслуговують на окрему увагу такі:

Більш (поряд із *більше*), *скоріш (скоріше)* тощо. Відпадіння кінцевого голосного — добре відома, репрезентована численними паралелями також з інших мов деформація кінцевих елементів, позбавлених специфічної семантичної навантаженості. Так само — діал. *боржій* «швидше», *скорій, метчій, хутчій, швидчій.*

Далі (діал. *далій*), пор. рос. *далее,* архаїчне *дале* (писалось *далѣ)* [1]. Пор. діал. (кам'ян.) *боле* в значенні «добре»: «*Боле,* що я зарані пішов, а то замело б снігом дорогу» (словник Грінченка). Остання форма фонетично відповідає ст.-сл. **болѥ**. Як і рос. *далѣ, болѣ, тяжелѣ,* укр. *далі* репрезентує, треба гадати, морфологічне утворення, що своїм **ѣ** завдячує впливові утворень на **-ѣє**.

Діал. (зах.) *боржій* становить собою контамінацію **борже* і **борзій (*борзіє)* або взагалі форм такого типу.

Діал. *метчій, хутчій, швидчій* — утворення так само контамінаційного типу — **метче, *хутче* (із збереженням суфіксального **к** > **ч**) тощо і форм на **-ій**.

Щодо *мерщій,* то не можна оминути зіставлення О. Брюкнера (Słownik etym. języka polskiego, стор. 680) merski, myrski «rażny»: чес. mřstný «спритний; гнучкий» [2]. Отже, *мерщій* щодо фонетики кореневої частини, може, безпосередньо на *метчій* і не сходить.

---

[1] Деякий матеріал до цих форм у російській мові див. у брошурі: А. С. Никулин, Степени сравнения в современном русском языке, М.— Л.,1937, стор. 56.

[2] Й. Голуб (Stručný slovník etymologický jazyka československého, стор. 161) чеське слово зводить на *mъrskъ «удар».

Але не виключена, звичайно, і друга можливість, що західнослов'янські форми — запозичення з українських говірок: за це для польської говорило б **е(у)** проти сподіваного **а(ar)**, хоч існує й останнє. Незвичайна зміна **тч(тщ)** в **рщ** могла б пояснюватись спеціально прискореним, за його значенням, темпом слова. Щоправда, існує до такої зміни й досить виразна паралель, як пол. starczyć «бути достатнім» (з XVI ст.), раніше statczyć, але й вона дає привід до підозріння про додатковий вплив іншого слова — sterczyć «стирчати».

Для ступенів порівняння, як відомо,— і це не тільки в слов'янських мовах,— дуже характерним є явище с у п л е т и в н о с т і (суплеції) — вираз відповідних значень різнокорінними словами. Українська мова щодо цього принципово близька до російської і білоруської. Суплетивними формами для ступенів порівняння в ній служить порівняно небагато: *більший, менший, кращий, ліпший, гірший (більше, менше, краще, ліпше, гірше)*. Характеристично, що з трьох паралельних форм другого ступеня для поняття «добрий» (четверте — *добріший* має значення рос. «добрее») перемогла в літературному вжитку одна — *кращий; луччий* перестало вживатись у радянський період; *ліпший* виразно занепадає. Коли буде з'ясовано, як відповідні лексеми розподіляються по говірках, з'ясується й причина перемоги *кращий (краще)*,— імовірно, поширеність саме його в найважливіших говірках.

Кілька уваг до наголосу згаданих форм. У сучасному вжитку для слів з односкладовою основою у формах другого ступеня правило становить наголос на **і**: *вільніший, повніший, миліший* і т. ін. У словах з двоскладовою або трискладовою основою — з одного боку: *веселіший* (пор. *весéлий*), *холодніший* (пор. *холóдний*), з другого — вагання: *бадьоріший* і *бадьóріший* (пор. *бадьóрий*), *щасливіший* і *щаслúвіший* (пор. *щаслúвий*); але тільки *сувóріший, покíрніший, ледáчіший, безпéчніший* і т. ін.

У словах іншомовного походження додержуємо звичайно наголосу основного слова: *систематúчний* : *систематúчніший, реáльний* : *реáльніший* тощо.

Наголос основного слова зберігається, як правило, також при утворенні другого ступеня від прикметників, що постали з дієприкметників: *вчéніший, вжúваніший поширéніший* і т. ін.

З історичного погляду теперішнє наголошення другого ступеня в літературній мові менш послідовне, ніж у літературній-таки давнішого періоду: у «Лексиконі» Памви Беринди, наприклад, ми маємо послідовно *вдячнѣйшій, лѣнивѣйшій* і т. ін. або в Острозькому збірнику 1588 р. (в значенні третього ступеня): *искуснѣйшій, опаснѣйшими, пригоднѣйшею, приличнѣйшій, свойственѣйшее* тощо.

У сучасній мові в дечому вже, як зазначено, помітний вплив форм першого ступеня.

Дорóжчий, молóдший проти рос. *дóрог, мóлод* можуть однаково відбивати зміну колишньої інтонації в членних формах із зредукованим голосним і в положенні груп **оро, оло** (архетип — *tort, *tolt) з циркумфлексовою інтонацією перед колишнім **j** ще у формах таких,

як рос. *доро́же, моло́же* (пор. паралельну зміну в чеській мові, де довгота є свідченням колишньої метатонії ж: dráže, dráž «дорожче» і под.).

У формах третього (найвищого) ступеня з префіксом **най-** літературна українська мова відійшла від давнини. Як свідчать пам'ятки української мови та західноукраїнські говірки, раніше наголос у цих формах припадав на ознаку найвищого ступеня — **най-** (**на-**): *на́простъшему, на́первей, на́йпаче* (Острозький зб., 1588). У «Лексиконі» Памви Беринди, за констатацією З. М. Веселовської, наголос на префіксі зустрічається вдвоє частіше, ніж на суфіксі: *на́йбольшее, на́йвышшаа, на́йлѣпшїй* (пор. у тих самих словах і *найбо́лшее, найлѣ́пшій*). Що, справді, давнішим треба вважати наголос на префіксі **най-**, це в порівняльному аспекті ясно із зіставлення, наприклад, з болгарською або кашубською мовами, де таке наголошення становить і досі виразний факт живого вжитку.

Втрата в говірках, які лежать в основі сучасної літературної мови, колишнього наголошення **най-**, як є підстави міркувати, відбулась через попередній ступінь подвійного наголосу у відповідних формах: за К. Ганкевичем («Arch. für slav. Philol». II, 1877, стор. 124), українській мові, тобто західним говіркам як об'єктам його вивчення, властивий наголос *на́йнебезпечні́ший*, з міцнішим першим. Мабуть, спочатку у випадках, паралельних таким, тобто з багатоскладовою основою, переміг, підсилившись, наголос на другій частині слова, а потім за їх зразком втратилось взагалі наголошення префікса **най-**.

ЧИСЛІВНИКИ

До словотвору числівників *

Українське *один* із *јед-инъ — новотвір, що заступив давніше *јед-ьнъ* під впливом паралельного *инъ* «один» (пор. давнє *инорогъ* «єдиноріг»). Перша частина *јед-* ма́ла, імовірно, значення «тільки», «лише». Форма називного відмінка однини чоловічого роду підлягла впливові *инъ,* тимчасом як інші — *једьна́, једьного́* тощо залишились поза цим впливом через відмінність наголосу. Паралелі див. у сербській: *jѐдан* (із *јeдьнъ*) та *jѐдин.*

Діалектні українські форми *еден, един, їден, оден* відбивають відповідно: фонетичну рефлексацію *јeдьнъ* (відсутність переходу початкового je-(i̯e-) перед складом із ь в о); вплив решти форм з ї із е в складах, що стали закритими після випадіння ь: *јeдьна — їдна, *јeдьно — їдно* тощо; контамінацію *еден* та *один* [1].

[1] Найважливіша література питання: Б. Ляпунов, Исследование о языке Синодального списка I Новгор. летописи, 1900, стор. 286—287; E. Berneker, Slav. etym. Wörterbuch, I, стор. 262; N. van Wijk, Indogermanische Forschung, XXX, 1912, стор. 382—388.

Форми *еден, їден, оден* відбиті в мові західноукраїнських письменників.

Єдин зустрічається, наприклад, у Номиса: «*Єдин* гроші складає, а другий мішок шие». Пор. і *единого* в грамоті 1421 р.

У давній мові відомі випадки з узагальненням *один* — поза називним відмінком однини, хоч з певністю не всі їх можна вважати саме південноруськими: «...Ови бо попове *одиною* женою оженѣвъся служать...» (Лаврент. список літопису, 39). Надійніші: *одино* в грамотах 1349 та 1413 рр., *одину* — 1411 р. («...имаемы єму то заплатити тых *одину* тысячю рублевъ» — грамота короля Ягелла молдавському воєводі Олександрові).

Числа *одинадцять, дванадцять* і под. історично становлять сполучення *одинъ, дъва* тощо з прийменником **на** та відповідною зміною *десять* (пор. ст.-сл. **на десѧте** — місцевий відмінок), зміною, що, як треба гадати за численними аналогіями інших мов, відбулась в умовах спеціального темпу числівників уже на східнослов'янському мовному грунті, де принципово розвиток цієї категорії в усіх говірках відбувався однаково.

Назви десятків первісно становили сполучення відмінюваних *дъва, три* і т. д. із відмінюваним же спочатку як основа на приголосний числівником *десять* (ст.-сл. **десѧть**) чоловічого роду. До походження останнього пор. литовський родовий відмінок множини dešimtų з явним слідом твердої відміни на приголосний та старослов'янський родовий множини **десѧтъ**.

Первісно ці сполучення звучали: *два десяти* (називний двоїни), *три десяте* (називний множини), *пять десятъ* (родовий множини). Два перших, що стояли в системі відокремлено (давня назва чотирьох десятків у східних слов'ян взагалі вийшла з ужитку), заступили трискладову другу частину із закінченням на первісно м'який або напівм'який приголосний (перед **и** < **і**, е) групою *-дцять*, мабуть, не без впливу попередніх чисел *одинадцять, дванадцять* і т. д.

Пять десятъ тощо збереглися *(п'ятдесят, шістдесят)*, але незалежність відмінювання частин — *п'ятидесяти, шестидесяти* і т. ін. в непрямих відмінках як у літературній мові, так і в діалектах вони втратили. Звертає на себе увагу втрата м'якості зубних у першій частині складного числівника.

З ужитку вийшло давнє утворення *кількадесять* «кілька десятків» (не «кілька десят»!). Як звичайне слово воно ще зазначалось в українсько-російському словнику за редакцією Б. Грінченка. Пор. у давній мові: «... з *кількодесять* людьми компаніи своєй» (лист Василя Кочубея полковнику Новицькому, 1679). Відповідне утворення становило також *кільконадцять* — «поверх десятка» (див. словник Грінченка). Варіації *кілька, кілько* при цьому, звичайно, не мають значення, бо відбивають давні варіанти відповідного займенника.

У грамотах звичайно *тридесятъ, пятьдесятъ* тощо, але поряд новіші: *двадцять, тридцять* (1438), *тридьцять* (1424).

Питання про *дев'яносто* (пор. *дев'ятдесят*), засвідчене в східнослов'янських пам'ятках з XIV ст., залишається досі нерозв'язаним [1]. Дотепна здогадка Ф. В. Ржиги («Филологические записки», 3, 1879, стор. 1) про те, що воно сходить на «девять до ста» (и могло бути продуктом дисиміляції зубних, підтриманої впливом *дев'ятнадцять* тощо). Ф. Прусик («Zeitschr. für vergl. Sprachforsch.», XXXV, стор. 599), вказуючи на паралель д.-гр. ἐνενήκοντα (із *neu̯enē-konta) з лат. nona-ginta, зводить «девяносто» до попереднього *neu̯eno-(d)ḱm̥to-. Якщо так, то з усіх слов'янських мов тільки східні були б такими, що зберегли сиву давнину, причому архаїчна форма лише порівняно пізно потрапила в письменство. Переконливішим варіантом етимології Ф. В. Ржиги є гіпотеза І. М. Ендзеліна, переказана авторові письмово: «форма desę-... до-с(ъ) та (пор. лат. undeviginti «дев'ятнадцять») через дисиміляцію змінилась на «*десяносто» і, бувши етимологічно незрозумілою, потім перетворилась на теперішнє *дев'яносто*». Інакше — О. О. Потебня (Из записок по русской грамматике, IV, 1941, стор. 250), який вважає **о** за префікс віднімання (від?): «Лічба: без — undeviginti; *девян-о-сто* — 9 (десятків) від ста». Українські грамоти знають тільки форму *девяносто* (найдавніший приклад — 1385 р.).

Словотворчу систему чисел, множених на десятки, порушує в східнослов'янських мовах назва чотирьох десятків — *сорок*. Через схожість її з середньовічногрецьким sarákonta деякі вчені вважають її запозиченням з грецької. Це малоймовірно: відомий славіст — грецист М. Фасмер навів, гадаємо, цілком переконливі аргументи проти такого припущення («Roczn. slaw.», V, 1912, стор. 121—122). Немає, на нашу думку, поважних підстав заперечувати іншого, досить давно запропонованого розуміння цієї форми, а саме з позиції культурно-побутової — первісно це назва предмета: *сорок* або *сорочок* — це сорочка, в яку вкладалось сорок шкір соболів на повну шубу. Давньоруське письменство дає дуже багато прикладів цього слова [2]. Аналогії такому переходу лічби конкретної в абстрактну зустрічаються в мовах нерідко. Наводились приклади такого роду, наприклад, з датської, де назва числа 80 — ol за походженням «жердина», «тичина»,— за кількістю нав'язуваних на жердину риб; у словацькій запозичене з угорської мови meru значить 40 — за кількістю дрібніших одиниць у відповідній мірі зерна, і под.

У пам'ятках української мови *сорок* у числовому значенні засвідчено з 1359 р. (купча П. Радціовського): «а купилъ панъ петрашь за *сорокъ* гривенъ».

Двісті фонетично сходить на давні форми двоїни «дъвѣ сътѣ». Відкинена тепер літературною нормою форма *двіста* відбиває вплив

---

[1] Довідка про старовинну лічбу по 90 див. у статті С. П. Обнорського «Заметки по русским числительным» (зб. «Академия наук СССР академику Н. Я. Марру», 1935, стор. 330).

[2] Див. И. Срезневский, Материалы для словаря древнерусского языка, III, 465; Г. Е. Кочин, Материалы для терминологического словаря древней России, 1937, стор. 334.

триста, чотириста з їх закономірним для множини **-ста** («три съта» тощо).

П'ятсот і т. д. у непрямих відмінках — давальному, орудному та місцевому *(п'ятистам, п'ятьмастами, п'ятистах)* втратило давнє керування слова *п'ять* родовим відмінком множини *-сот,* заступивши його відношенням узгодження.

Але в живій мові досить міцна тенденція взагалі до змертвіння відміни цих числівників. Західноукраїнська «Граматика української мови» В. Симовича (вид. 2, 1919) навіть нормою вважала: «Із *триста* козаків вернуло п'ятнадцять», «Роздано їду *чотириста* хлопцям» тощо (стор. 235).

Сучасній відміні, яка відбувається в обох елементах складного слова, у давній писемній мові іноді відповідають сполучення з утратою узгодження в другій частині: «...даємъ и записуємъ пану чуси имѣнья у луцкомь повѣте басово со всими селы и приселки и з волостью *у трехсотъ* копах грошей» (грамота великого князя Свидригайла, 1434); «...а дає(м) тому предреченому пану гринку стреченовичу вся тая верху именованая мѣста *у трех со(т)* копах широкых грошей» (грамота великого князя Свидригайла, 1437); «...кгдыж тое дѣло можно в *двох* или *трох,* а найбольшей в *чотирох сот* коней зорудовати» (лист гетьмана Мазепи, 1690).

Народні, порівняно широко відомі форми *одинадцятьсот, п'ятнадцятьсот* тощо (1100, 1500 тощо) застосування собі в літературній мові не знайшли. У староукраїнській грамоті між 1386—1418 рр. засвідчено: «єі (=15) сотъ колодъ» (=1500).

Півтора сходить на давніше *пів втора* («пів другого»), тобто одне ціле з половиною. Пор. ще *півтораста.* Втрату етимологічного усвідомлення слова *півтора* відбивають синтаксичні сполучення типу: «...итого *полтора* рублей з гривною» («Реестр росходу», 1721).

Фонетичне обличчя колишнього *полъ* при цьому навряд чи зобов'язане своїм **в** наступному приголосному **в.** Скоріше, відмінно від усіх інших випадків збереження кінцевого **л** у іменників (*віл, стіл* і т. ін.) після голосних повного утворення, у *пів* це фонетичний факт, не затертий впливом форм відміни, як у інших випадках суто іменникового характеру.

Такі форми, як *півтретя* (=2,5), *півшоста* (=5,5), *півтретяста* (= 250), ще й тепер вживаються в народній мові. Пор. також «полъ тритъя ста» в грамоті між 1386 і 1418 рр.

Новотвори української мови становлять невідмінювані форми: *двойко (двійко), двоєчко, тройко (трійко), троєчко, обойко (обійко)* — з **-ко,** запозиченим, мабуть, від іменників.

Займенник-числівник *обидва, обидві* (пор. давніші щодо їх структури діал. *обадва, обідві)* в сучасній літературній мові вживається в непрямих відмінках без другої частини. Наддністрянські письменники звичайно користуються формами, паралельними називному — знахідному відмінкам: *обидвох* і т. д. Сполучення *оба, обі* з *два, дві* має собі литовську паралель — abùdu, abìdvi. Навряд чи пол. obydwa і укр. *обидва* не пов'язані безпосередньо одне з одним.

Звук **и** < *$\bar{\text{ы}}$ (пол. **у**), мабуть, наслідок впливу особових займенників *ми, ви*.

Зрідка в грамотах трапляється поряд із *тисяча* форма *тисячь* (грамоти 1400 та 1443 рр.). Це, безперечно, відповідник пол. tysiąc — форми, що узагальнилась з родового відмінка множини при дрібніших числах як форма називного відмінка із значенням чоловічого роду. В. Симович (зазнач. праця, стор. 235) ужиток «один тисяч», «два тисячі» відмічав як велику помилку — явний полонізм у мові західноукраїнських інтелігентів.

Примітка: Як своєрідний спосіб утворення числових назв звертає на себе увагу в грамотах: «к (=20) гривенъ без одноѣ гривны» (грамота 1386 р.); «за л (=30) копъ рускыхъ безо дву копу (=28)» (грамота між 1386—1418 рр.).

Пор за гуцульським зразком у Ю Федьковича із значенням неточності числа, приблизності: «...Задумав цісар бранку брати, Ой, та не мало, та й не много, Лиш триста тисяч без одного».

Із словотворчих особливостей порядкових числівників на увагу заслуговує:

Перший (у грамотах тільки *первый*). За походженням це форма порівняльного ступеня: пор. пол. pierwszy. Звук **в** у цій формі в незвичній групі втратився.

Із форм, засвідчених старовинними українськими грамотами, цікаві: «первогнадцят лѣта» (грамота 1411 р.); «семого надцят дня» (1440); «первогонадцатого лѣта» (1411); «чотирдесятого» (1440); «шистьцятого» (1366); «четвертого ста лѣт» (1424).

Порядкові числові назви із сотнями, тисячами і вище структурно витримані і складаються, як відомо, з родового відмінка в першій частині і *-сотий, -тисячний, -мільйонний* — у другій.

У давній мові можливі були сполучення іншого типу, пор., наприклад: «...подъ лѣтомъ божья нарожѣнья *тисячего триисотъ шистьцятого шестого* купилъ панъ петръ радцѣовський дѣдицтво пиеколътъ ...» (купча П. Радціовського, 1366).

ЗАЙМЕННИКИ

Особові та зворотний займенники *

Відміна особових та зворотного займенників у літературній українській мові дуже близька до найдавнішої відбитої в старослов'янській, звичайно, з відповідними фонетичними змінами.

З окремих форм заслуговують на спеціальні зауваження такі:

Дав.— місц. одн. *мені*. Ця форма, проти ст.-сл. **мънѣ, мънѣ** (пор. рос. *мне*), є український новотвір, що відбив на собі вплив основи *мен-* з родового однини *(мене)*.

На цю форму *мені* сходять і розмовні *мині* і, далі, внаслідок асиміляції — *міні*. Остання такою мірою поширена, що робились спроби узаконити її навіть на письмі. З пам'яток мови див. *минѣ* у П. Беринди і в «Адельфотесі».

Форму *мні* (діалектну), яка точно відповідає найдавнішій, у своїй віршованій мові іноді вживає, наприклад, І. Франко: «...Защо ж ви дар той тичете, Щоб руку *мні* наскрізь палив?» Враження антинормативної форма *мні* справляє в нашого сучасника: «І ворог лютий, кров'ю вмитий, *На мні* вирізує зорю» (Усенко).

Імовірно, що *мнѣ* в грамотах XIV—XV ст. є факт живої вимови.

Щодо *мені,* то ця форма свідчиться тільки пізньою (новітньою) літературною мовою.

Дав.— місц. одн. *тобі, собі* — ст.-сл. **тєбѣ**, **сєбѣ**, літ. рос. *тебе, себе.* Форми дав.— місц. одн. з **о** в основі поширені і в інших слов'янських мовах, у тому числі в російських говірках. Вони відбивають вплив уже давнього часу на форму дав.— місц. одн. з боку орудн. одн. *тобою, собою. Тебі, себі* тепер зустрічаються в окремих говірках (див. І. Панькевич, Укр. говори Підкарпатської Руси..., стор. 265, 277) і можуть бути наслідком впливу форм родового.

Орудн. одн. *мною, тобою, собою.* Ці форми фонетично сходять на найдавніші слов'янські (пор. ст.-сл. **мъноѭ**, **тобоѭ**, **собоѭ**). Діалектно внаслідок втрати йотації утворились форми *мноу, тобоу, собоу,* звідки *мнов, тобов, собов* і, по говірках, під впливом чоловічої відміни іменників, *мном, тобом, собом* (у карпатських говірках, у лемків та ін.).

Форми *мнов* і под. потрапляли до літературної мови старих західноукраїнських письменників: «...І вечером і раненько *За тобов* тужить серденько» (Устиянович); «...То в'ни би зараз відси мене пхнули, *За мнов* замкнувши золочені грати» «...Ми вже навіть і говорили *з собов*» (Федькович).

Енклітичні форми особових займенників, паралельні ст.-сл. **ми**, **ти**, **си** (дав. одн.), **мѧ**, **тѧ**, **сѧ** (знах. одн.) в їх українській фонетичній оболонці відомі в західноукраїнських говірках і досі. Добре засвідчені вони і в пам'ятках, у тому числі і в світських.

У літературній мові вони зустрічаються, наприклад, у М.Шашкевича, М. Устияновича, Ю. Федьковича, зрідка в ранніх творах І. Франка: «Не дайсь, красо, тому взяти, Хто *ти* хоче світ зв'язати; Не дайсь, красо, тому в руки, Хто *тя* хоче в пута вкути» («Ой що в полі за димове?»); у Ю. Федьковича: «А як я, браття, вже застину, То загребіть *мя* під калину. Та й затужіть, коли би воля, Одну *ми* пісню із Подолля» («Зілля») та ін.; «...що *ми* хоть не взято, То миле право на п'ять стопів глини» («Неділя завтра»); «...іно *мя* не давай за Медуляка» (Устиянович, «Месть верховинця»); «Чую, що щось *м'я* жене» (Франко, «Яць Зелепуга»).

Ся ввійшло в широкий ужиток як афікс форм стану. В західноукраїнських говірках і відповідно в літературній мові наддністрянців воно (як і *си*) зберегло відносну незалежність (не повністю злилося з дієсловом і створює з ним тільки аналітичну форму).

З явищ наголошення особових і зворотного займенників слід зазначити: для займенників типу *мене́, тебе́, себе́* характерне відтягнення наголосу на перший склад слова в сполученні з прийменниками *(у ме́не, у те́бе, у се́бе).*

Таке відтягнення спостерігається при родовому та знахідному відмінках однини і відсутнє (в переважній більшості говірок) при давальному — місцевому: *на мені, на тобі, на собі* [1]. Це схиляє до думки, що, власне, відтягнення в точному значенні слова і в першому випадку не було, в сучасний розподіл фактів є синтаксично-морфологічне врегулювання давнього хитання місця наголосу в формах *мене́* і *ме́не, тебе́* і *те́бе* тощо. Підтвердження такого припущення дає сербська мова в її діалектах: літ. род.-знах. *мѐнē, тѐбē, сѐбē* (тобто, за відомим законом більшості сербських штокавських говірок, раніший наголос — *мене́* тощо), в говірках сербської мови відповідають *мȅне, тȅбе, сȅбе* [2]. (Припущення М. Решетара, ніби такий наголос поширився з форм із прийменниками від орудн. *тȍбōм, сȍбōм,* малоймовірне). По говірках, наприклад, на Чернігівщині, в групі «прийменник і займенник особовий» відтягнення наголосу на прийменник, як правило, немає.

За аналогією відношень *мене́ — у ме́не* тощо пішли *його́ — у ньо́го, її — у не́ї, того́ — від то́го* і т. ін. Далі навіть *одного́ — всі до о́дного.* Навряд чи аналогії саме цих відношень завдячує своїм існуванням наголос у виразі *оди́н о́дного.* Імовірніше, що тут діяв вплив якогось попереднього зразка, наприклад, *оди́н дру́гого.*

У Памви Беринди хитання: *у него́* (47), *до того́* (98, 236), *до чого́* (125, 219), але й: *в не́го* (16), *для не́го* (40), *за не́го* (49), *з не́го* (226), *от не́го* (40), *через не́го* (98); *для то́го* (43, 95 і далі), *для чо́го* (24, 118, 203).

Це хитання цікаве в тому відношенні, що, імовірно, вказує, як саме діяла аналогія: їй підлягли спочатку форми особового займенника *він, вона,* а на форми типу *кого* тощо вона поширилась пізніше і не без хитань.

Особовий займенник третьої особи *

Особовий займенник 3-ї особи, за походженням анафоричний займенник-прикметник, становив уже в давньоруській (східнослов'янській) мові так звану суплетивну (складну) систему: називні відмінки в однині та множині утворювались від основи **он-**, у решті відмінків — від основи **є-** (з її ускладненнями).

Суплетивність для особових займенників — явище вже глибокої давнини, яке залишилось дуже стійким і в пізніші, історичні часи (пор. *я, мене, ми, нас; ти, тебе, ви, вас*), і перенесення цієї особливості на давні основи з анафоричним значенням, що семантично ввійшли в систему особових, не становило собою нічого принципово неможливого.

Щодо причин витиснення давніх форм називного відмінка можливі такі здогадки.

---

[1] У наддністрянців у літературній мові правило становить наголос *ік ме́ні, на ме́ні, на то́бі, на со́бі.* Пор. *на со́бѣ* (60) — у П. Беринди.

[2] Пор. хоча б матеріал, поданий у книзі М. Решетара «Die serbokroatische Betonung der südwestlichen Mundarten», 1900, § 88.

Наз. відм. одн. звучав: *і (jь)* — чол. р., *я* — жін., *є* — с. р.; наз. мн.: *і* — чол. р., *ѣ* — жін., *я* — с. р.; наз. дв.: *я* — чол. р.; *і* — жін. і с. р. Незручні були головним чином збіг однини і множини *і* та омонімність його дуже часто вживаному сполучникові. Це приводило до частого заступлення форми *і* синонімічною *онъ*.

Останнє вживання сприяло такій самій заміні й інших форм, особливо *я*, що хоч принципово і не відрізнялося флексією від інших займенників, але, як досить багатозначне, легко поступилося своїм місцем перед новими впливами.

Крім того, в мовах нерідко дає за себе знати тенденція уникати для повнозначних слів дуже коротких форм. Роль цього мотиву (ні в якому разі не абсолютного значення — пор., наприклад, *я* в 1-й ос. одн. при давньому *азъ*) ясна в даному разі з паралельного вжитку відносних *іже, яже, єже* та *і* (знах. одн.) в ролі енклітики (ст.-сл. **погѴбитъ и** (= *і*) — «погубить його») або після прийменників; пор. ст.-сл. **вънь** — «в нього» [1].

Заслуговує на увагу і таке пояснення, запропоноване акад. О. О. Шахматовим у його літографованому курсі історії російської мови (III, 1910—1911): «По-видимому,— пише він (стор. 240),— в общеславянском праязыке исчезла связь между формами именительного падежа и формами косвенных падежей потому, что последние стали употребляться только постпозитивно (за другими словами, не впереди предложения), между тем как формы именительного падежа по самому значению своему употреблялись антепозитивно; утрата связи между формами косвенных падежей и формами именительного падежа повела к полной утрате последних».

У загальній системі відміни звертає на себе увагу знах. одн. с. р. *його*, що збігається з родовим однини, а не з називним, як у інших випадках у форм середнього роду. Причина цього, треба гадати, полягає в загальній суплетивності непрямих відмінків займенника 3-ї особи, яка підкорила собі окрему форму, що порушувала б спеціальну особливість недавно створених відношень.

З інших форм непрямих відмінків на спеціальні зауваження проти вихідної системи, відбитої, наприклад, в старослов'янській мові, заслуговують такі.

Орудний відм. одн. *ним* (чол. і с. р.), *нею* (жін. р.), *ними* (мн.). У цих нормативних формах цілком виразно збереглося обличчя займенника в сполученнях з прийменниками (див. нижче). Форми орудного відмінка в українській фразі дуже рідко виступають у незалежному вжитку (не в сполученні з прийменниками), отже, вплив прийменникових сполучень був натуральний для порівняно рідких випадків самостійного орудного.

Діалектні форми *їм, єю, їми* ще в практиці літературної мови двадцятих років, коли припускалися також *у його, з їм* тощо, категорично забороненими не вважалися. Ми їх, звичайно, зустрічає-

---

[1] Рідкі залишки такого вжитку відомі з архаїчних говірок: *на ни, за ни* (Кечківці, Вапеник).

мо нерідко в усій літературі попереднього часу. Академічний Російсько-український словник (III, 1927, стор. 66) навіть подавав форму *ними* в дужках.

М і с ц е в и й відм. одн. чол.— середн. роду. Паралелізм форм *на нім* і *на ньому*. Перша становить пряме продовження найдавнішої слов'янської — *на нємь;* друга (за походженням форма давального) з'явилася на українському грунті з причин (умов) синтаксичного порядку, тих самих, що і в іменників.

Р о д о в и й відм. одн. жін. роду. Сучасна літературна форма *її* (пор. форму при прийменниках — *від неї, для неї*) сходить на давню східнослов'янську *єѣ* — *єѣ* (при ст.-сл. єѩ). Під наголосом основи в сполученні з прийменником зберігається, як бачимо, вірність старовині, лише з відповідними фонетичними українськими особливостями. У формі з кінцевим наголосом — *єї*, добре засвідченій у говірках [1], відбився асимілятивний вплив наголошеного складу на попередній, за самою природою українського **е** схильний до артикуляції **и** (після **й** — **ї**).

У старих західноукраїнських письменників зустрічаємо діалектну форму род. одн. **єй**: «За *єй* столами сидит порожнь щасна, *Єй* жизнь лелітна, кінчина — ужасна»; «...І гусль Бояна зложи при *єй* боку» (Устиянович).

З н а х і д н и й відм. одн. жін. роду. Прийнята як нормативна тепер форма збігається з формою родового. Це саме, як відомо, відбулось і в російській мові — *её*.

Найдавніший східнослов'янський приклад *єѣ* у функції знахідного відмінка — «Умысли съзьдати цьркъвь и съзьдавъ *єѣ*» (Сказаніє про Бориса і Гліба за списком XII ст.). Найімовірніше, що в цьому відношенні вирішальну роль відіграла аналогія *кого* (род.-знах. для чол. і жін. р.), тобто спочатку таке вживання мало поширитись на назви істот, а далі — і на всі інші.

Точний відповідник найдавнішій спеціальній формі цього відмінка (ст.-сл. ѭ) становить **ю** з **н**, узагальненим з післяприйменникового вжитку,— **ню**. Остання форма, відома всім західним і багатьом східноукраїнським говіркам, до недавнього часу нерідко вживалася і в літературній мові: «Тота правда, кому дома, Хоть *ю* видит, несьвідома, Най спитає в чужині!» (Могильницький).

Форму **ю** зустрічаємо переважно в західних говірках, хоч знають її також деякі східні. Далеко ширше відома *ню*, вживана після прийменників.

З письменників *ю* зустрічаємо, наприклад, у Шашкевича: «Поховав *ю* у садочку, Посадив над нев руточку»; «На славянскім виросла она серцю і всякими цьвітами приоздобила *ю* красавая мати» (Устиянович).

Д а в а л ь н и й — м і с ц е в и й відм. жін. роду. Звичайна літературна форма *їй* фонетично сходить на найдавнішу *єи*, представлену старослов'янською мовою.

---

[1] Див., наприклад, І. П а н ь к е в и ч, Укр. говори Підкарпатської Руси..., стор. 270.

У західноукраїнських говірках поширена ще форма *еї*, що навряд чи являє собою, як можна було б здогадуватись, фонетичний дублет без переходу **е** в **і** в закритому складі, тобто через відсутність скорочення кінцевого **и** в **й** і відповідно — нестворення закритого складу. Більше має за себе думка, що форма *еї* в функції дав.-місц. відм. поширилась у відповідних говірках внаслідок аналогії до м'якої жіночої відміни з її тотожністю форм *(землі, волі)* в родовому і давальному однини.

Зрідка таку форму (із звичайною зміною — *її*) вживають письменники: «...бо він летить до матоньки Старої домів Дрівець *її* врубатоньки, Би хатку нагрів» (Федькович); «Може, важко *її* *(=їй)*, може, спина болить» (Руданський); «Але твоя братова, нівроку *її* *(= їй)*... ні в чому не помагає *її*» (Нечуй-Левицький).

Західноукраїнські письменники, у своїй літературній мові представники певних говірок, вживають також форму дав. одн. *ї*: «Ноги *ї* посиніли від снігу» (Стефаник); «В одно *ї* наказує» (Федькович).

Орудний відм. одн. жін. роду. У говірках, яким властиві форми типу *руков, хатов,* форма жін. роду одн. звучить *нев, ньов.* З літературної мови див. у М. Шашкевича: «Посадив *над нев* руточку»; у Ю. Федьковича: «Ащо би *з нев* робити?»; у Могильницького: «... И добру долю любому дитяти Сама вибрала і з *нев* заручила».

Діалектні форми *его, ему.* За відомим фонетичним законом, з попередніх *его, ему* в українській мові з'явилися *його, йому.* Говірки знають також *его, ему* [1], але ці форми не становлять прямого продовження давніх, а є продуктом впливу паралельних з прийменниками: «до него», «д'нему» тощо, в яких фонетично з колишнього *нє* з'явилося *не-* (пор. і *до неї* з фонетичним **е** перед м'яким складом). Ці діалектні форми властиві і старим західним письменникам, наприклад, М. Шашкевичеві, М. Устияновичеві.

Іноді, переважно у віршованій мові західноукраїнських письменників, зустрічаються скорочені форми — без початкового **йо**: «Ро́сов дунайсков *'го* поїла, волоськов піснев *'го* коїла» (Федькович) *.

Принаймні частково, такі форми можуть становити і безпосереднє продовження колишніх енклітичних *го, му;* пор. *му* в грамотах XIV ст., виданих В. Розовим в 1928 р. (2, 20, 24, 9).

Таке скорочення типове для положення відповідних форм після кінцевого голосного або **в** попереднього слова. У говірках цієї умови не додержуються (див. хоча б матеріал І. Панькевича, стор. 268).

В у формах *він, вона, воно, вони* фонетичним є тільки щодо першої форми (в закритому складі).

Приставне **н** у займенника 3-ї особи. Поява в непрямих відмінках займенника *і, я, є* після прийменників приставного (епентетичного) **н** — явище вже найдавнішої слов'янської мови. Виникло воно на фоні відношень звукового характеру як наслідок так зва-

---

[1] Див., наприклад, І. Панькевич, Укр. говори Підкарпатської Руси..., стор. 266—267.

ного перерозкладу. Як є підстави гадати, деякі прийменники, а саме ті, що відповідали теперішнім *в, з,* а також тепер застарілому к, первісно звучали **вън-, сън-, кън-** (пор. гр. ἐν, лат. in, д.-інд. sam, kam). У положенні перед приголосним (крім j) н фонетично зникало, і тому у випадках на зразок **вън — јемь, *сън — јимь, *кън — јему,* де все сполучення звучало *вънємь, сънімь, кънему* (з м'яким н), прийменникова частина легко була сприйнята як *въ, съ, къ,* а займенникова — як *нємь, німь, нєму* і т. ін. Далі це так зване приставне н стало особливістю сполучень займенника *і, я, є,* з усіма прийменниками та ще пізніше поширилось і на прислівники-прийменники (*крім них* та ін.)[1].

За фонетичними законами української мови, *єго, єму* мали перетворитися в *його, йому; у нєго, къ нєму,* в *у него, к нему* (у першому випадку е в положенні після й перед твердим складом переходило в о; в другому — м'яке н перед е твердло). У говірках, що лягли в основу літературної мови, форми неприйменникового вжитку вплинули на ті, що вживались з прийменниками, і останні почали теж звучати: *у нього, при ньому* тощо.

Діалектні форми типу *него* зустрічаються у письменників XIX ст.: «Нічим *для него* плач дівчини» (Франко), «Селяни прив'язувалися *до него* з правдивою вдячністю і любов'ю» (Барвінський),— не кажучи вже про Шашкевича (який вживає і *єго, єму*): «Данило приступив *д нему*» *.

Питальні займенники **

З чотирьох відповідників найдавнішій слов'янській формі питального і відносного займенника *чьто (што, що, шо* і *чо)* в українській літературній мові прийнята як нормативна форма *що*. Найточніше старовині відповідає *што* (із *что* з дисиміляцією «*тшто*» так само, як у російській), форма, засвідчена в українських пам'ятках уже з XII—XIII ст., загальновживана в пам'ятках ділового характеру в XIV—XVI ст. і відома українському письменству ще в XVII ст. (Беринда, Вишенський, Радивиловський). Тепер *што* має лише невелике діалектне поширення (за В. Симовичем,— Українське «що» (**ščo**), відб., 1928, стор. 150—155,— тільки в карпатських говірках — у лемків, на Підкарпатті та на Підляшші).

Чо найімовірніше пояснюється як продукт скорочення в прискореній вимові, натуральній для питального і відносного слова, родового відмінка *чого,* що набував, як у багатьох мовах, значення називного — знахідного. Менше має за себе здогадка В. Симовича про те, що ця форма «могла сформуватися вже тоді, як устаткувалася ціла відміна займ. *що (чого, чому...)* і з інших відмінків дісталася за

---

[1] Крім непрямих відмінків займенника 3-ї особи, це приставне **н** залишило свій слід також у деяких окремих словах: *внутрішній* (пор. рос. *внутрь*), *нутро: утроба* — ст.-сл. **ѫтрь** (гр. ἔντερον); *зануздати, загнуздати: уздечка* (з першого говіркове *нузда, нуздечка*); *зняти, знімати: узяти* (з першого *йняти: няти віри*).

аналогією до наз.,— *нічо-го, нічо-му,* отже, й *нічо...:* (op. cit., стор. 151—152).

Щодо *що,* то прийнятні як імовірні принаймні два пояснення цієї форми:

1. *Що* утворилось як продукт взаємного впливу або контамінації *чо* і *што* (T. Lehr-Spławiński, Drobiazgi z morfologii małoruskiej.— «Księga Pamiątkowa ku czci Osw. Balzera», Львів, 1925, стор. 9—12) [1].

2. Воно могло виникнути внаслідок так званого перерозкладу сполучень з прийменником: *з чого, ж чого, ш чого — шчо-го — що* (Симович) [2]. До літературної (книжної) мови нова форма *що* потрапляє не раніше XVII ст.

Поширена у вимові форма *шо* сходить, мабуть, на *що* як продукт дисиміляції «*штшо*» в уже зазначеному вище спеціальному темпі слова [3].

Структурно з формою *що* пов'язані питальні форми більш-менш прислівникового характеру *за віщо?, навіщо?* Вони, мабуть, становлять собою продукт зближення *від чого?* із **що** і, далі, деетимологізованого сполучення *віщо* з уточнюючими прийменниками.

Хто із давнього *кто* (пор. ст.-сл.) є продукт дисиміляції проривного **к** перед **т**, такий самий, як і в російській.

Орудний відмінок звучить в українській мові *ким,* пор. ст.-сл. (а також і найдавніше слов'янське) **цѣмь**.Ця форма **цѣмь**, що сходить на первісне **koi̯tь,* своїм **ц** відрізнялась від решти відмінків, отже відчувалась потреба заступити її іншою — ближчою. За таку стало *кымь* (укр. літерами — *кимь*), мабуть, під впливом *чимь* (укр. літерами — *чімь,* звідки фонетично сучасне *чим*).

Час такого заступлення встановити саме для української мови важко, але немає сумніву, що воно давнє, мабуть, не пізніше XIII ст.; пор. «Руська правда» за списком близько 1282 р.: «вывести послухы передъ кымь же купивъше».

Місц. відм. *у кім* (як і *в чім*) становить фонетичне продовження *въ комь (въ чемь).* Але форма *у кім* у сучасній літературній мові майже вийшла з ужитку, поступившись своїм місцем формі давального відмінка. Різниця *в чому, в чім,* але майже тільки *в кому* зумовлюється значенням: у назв істот, яких стосується **хто**, давальний був далеко впливовіший, ніж у назв речей, яких стосується **що**.

---

[1] Байдуже, що навряд чи вірно Т. Лер-Сплавінський *чо* виводить із *чьсо.* Пор. В. Д е м' я н ч у к, Зап. Іст.-філол. відділу УАН, кн. XVI (1928), стор. 88.

[2] До свого пояснення В. Симович додає ще зауваження, яке мало переконує, ніби «ч з інших відмінків, де не було о (наприклад, з орудн., місц.), не дозволило цьому шч перейти до всіх інших відмінків». Сполучення з прийменником з для орудного досить звичайне, отже цей відмінок скоріше підтримував би **щ**, ніж опирався б його появі.

[3] Пояснення О. І. Соболевського (Лекции..., стор. 108, 202), ніби *що* та *шо* сходять на первісне *чьсо* як продукти асиміляції с попередньому ч, малоймовірне, бо виходить з припущення дуже рідкої в слов'янських мовах прогресивної асиміляції.

ДІЄСЛОВА

Дієслівна флексія (у зв'язку з основами) *

Українська мова, проти найдавнішого слов'янського стану, підлягла дуже значним змінам у складі своїх дієслівних форм. Вона втратила з давніх синтетичних (суцільних) форми так званого «преходящого», або імперфекта (минулого часу, що описує із значенням повторної дії або дії, яка тривала), та аориста (минулого часу, що описує із значенням момента виконання дії поза відношенням до тривалості), і значення минулого набула дієприкметникова частина давньої аналітичної (складної) форми перфекта (результативного теперішнього часу).

Форми констатації факту виконання дії: *(по)ставилъ, -ла, -ло єсмь, (по)ставилъ, -ла, -ло єси* і т. д., *(по)ставили, -лы, -ла суть,* втративши допоміжне дієслово, перейшли в сучасну мову у вигляді *(по)ставив, -ла, -ло, -ли,* і лише говірково (у західних говірках), переважно під чужим впливом, ще зберігають виразні риси колишнього стану: *косив-єм і косив-ем, косив-єсь* і *косив-есь, косили-сьмо, косили-сьте* тощо.

Українська мова в цьому відношенні пішла шляхом, близьким до того, що ми бачимо в ряді інших слов'янських мов — східнослов'янських, чеській, польській, словенській, які втратили давні синтетичні форми минулого часу і коштом їх, з тими або іншими змінами, висунули аналітичні форми перфекта.

Поширеність схожого напрямку змін промовляє за відносно стійкі мотиви, що їх зумовили. Такими мотивами, слід гадати, були.

Значення флективних ознак в аористі та «преходящому» кінець кінцем при основах доконаного та недоконаного виду або призводило, при розходженні із значеннями основи, до несуттєвих (надто тонких) відтінків видових значень, або, при збігові з ними (наближенні до них), дублювало те, що випливало із значення самої основи.

При загальній тенденції мови звільнятися від неістотних формальних значень форми перфекта мали ту перевагу перед синтетичними, що, при однаковості закінчення для обох видів, давали можливість розрізнити їх самою основою: *бачив* : *побачив, в'язав* : *розв'язав* тощо. У пам'ятках світського письменства ми спостерігаємо з цієї причини дуже ранню втрату аориста та «преходящого» і заступлення їх формами перфекта. Вже в найдавніших східнослов'янських пам'ятках цього роду аорист та «преходящий» як живі форми не вживаються.

Найраніше втрата допоміжного дієслова в минулому часі відбулась у 3-й особі всіх чисел, де флективна ознака, зосереджена в допоміжному дієслові, мала найменше значення через те, що підметом при 3-й особі виступали численні іменники та займенники, тимчасом як при 1-й та 2-й займенники часто були відсутні. Це явище спостерігається не тільки в найдавніших східнослов'янських

пам'ятках ділового характеру, але більшою або меншою мірою відоме вже й пам'яткам старослов'янської мови.

Можливо, якщо міркувати на підставі цікавого матеріалу, зібраного С. Слонським та ін. [1],— що й у східнослов'янських мовах боротьба між синтетичними і аналітичними формами минулого часу відбувалась при впливі певного відштовхування від морфологічної омонімії: найраніше своїм місцем поступилися аналітичним формам 2-а та 3-я ос. одн. аористів і «преходящих», де формально особи 2-а і 3-я збігались: *везе* — «ти повіз, повезла» і «він повіз; вона повезла», *везѣаше (везяше)* — «ти віз, везла» і «він віз, вона везла», *видѣ* — «ти побачив, побачила» і «він побачив, вона побачила», *видѣаше (видяше)* — «ти бачив, бачила» і «він бачив, вона бачила».

Для хронології фактичного зникнення в східнослов'янських мовах «простих» (синтетичних) форм минулого часу показова грамота великого князя Мстислава 1130 р., де вже немає випадків аориста, а тільки форми перфекта: *повелѣлъ ѥсмь, ѧзъ далъ*.

Це, звичайно, не виключає можливості збереження архаїчних форм у окремих говірках і за старого часу, і в уламках навіть до наших днів. Можливо, наприклад, що такими залишками аориста 1-ї ос. одн. є форми zami̯ûch (zamüch), pryvi̯ûch (pryvüch), zapl'ûch (zaplüch), zbûch (zbüch) до дієслів *мести, вести, плести, бости* в деяких підкарпатських говірках [2].

У книжній українській мові церковнослов'янізованого типу аорист та імперфект держаться довго як безумовно штучні форми. Їх вживають ще навіть письменники XVII ст.

Наказовий спосіб *

Проти найдавнішої слов'янської українська мова відбиває низку спрощень (аналогійних вирівнянь): зникли давні чергування (нижчий ступінь до **е**) перед велярними і міна велярних приголосних перед **и(і)**, **ѣ** (з індоєвроп. **oi̯**: д.-гр. оптатив φέροιζ, φέροιτε «неси», «несіть», за походженням відповідники ст.-сл. **бєри**, **бєрѣтє**): **пьци**, **тьцн**, **жьѕн**. Сучасна українська мова у формах наказового способу має приголосні відповідно до теперішнього (майбутнього) часу дійсного способу: *печи, печім, печіть; стережи, стережім, стережіть* тощо (пор. *печу, печеш* і т. д., *стережу, стережеш* і т. д.). У формах 1-ї та 2-ї ос. мн. **ѣ**, що становило особливість I і II класів дієвідміни **і**, як зазначено, відбивало індоєвроп. **oi̯**, аналогійно перенесено і в класи III та IV (в положення за приголосними): *коліть* (із колѣте), *пишіть* (із пишѣте), *возіть* (із возѣте), (ст.-сл. **колитє**, **пишитє** тощо), *хваліть, ходіть* (ст.-сл. **хвалитє**, **ходитє**),— напрямок аналогії, спільний українській мові з більшістю білоруських говірок...

[1] S. Słoński, Tak zwane perfektum w językach słowiańskich.— «Prace filol.», X, стор. 1—33. Думку раніше висловлено П. Житецьким в «Очерке литер. истории малорусского наречия в XVII и XVIII вв.» (1888), за вид. 1941 р., стор. 86.

[2] Див. І. Панькевич, Укр. говори Підкарпатської Руси..., стор. 316—317.

У російській мові аналогія діяла в протилежному напрямі: *ведите, несите, пеките*.

Пам'ятки відбили заступлення **и** звуком **ѣ** приблизно з XIII ст., проте в грамотах прикладів його немає.

У V (атематичному) класі замість давніх відношень *ѣжь : ѣдите* (ст.-сл. **ꙗждь : ꙗдитє**) усталились *їж — їжте*. Пор. і давнє східнослов'янське *вижте* (під впливом однини — *виж*). До хронології див. А. Соболевский, Лекции..., стор. 251.

До основи *дад-* усталились форми наказового способу від основи *дай-*: *дай, дайте*. Проходження останніх в мову свідчиться вже найдавнішими пам'ятками [1]. До вагання між формами давньою *дадите* і новою пор.: «...И паки *продаите* имѣнья ваша и *дадите* нищим» (Лаврент. список літопису, 43).

До явищ фонетико-морфологічного порядку належить історичне відпадіння ненаголошених кінцевого **и** у формі однини і випадіння рефлексів давніх **и, ѣ** у формах множини класів I, III та IV, явище, паралелі якому досить поширені і в інших слов'янських мовах, у першу чергу — в російській та білоруській: *будь, бу́дьте; ріж, ріжте; слав, сла́вте; став, ста́вте;* пор. і *прихо́дь, прихо́дьте; поте́рп, поте́рпте*.

Ці форми сходять на давніші *бу́ди, бу́дѣте; рѣ́жи, рѣ́жите; сла́ви, сла́вите; ста́ви, ста́вите* тощо. Приклади такої зміни добре засвідчені вже пам'ятками XII—XIII ст.: *украдь, оставьте, обидьте*. Ця зміна, скільки дозволяють судити пам'ятки, на українському грунті значно раніша за північно-східнослов'янську.

П р и м і т к а. Обмеження до правила про відпадіння (випадіння) при ненаголошеності становлять утворення з префіксом **ви-**, у яких **и**, і можуть зберігатися відповідно до форми простого дієслова: *ви́служи (служи́), ви́неси (неси́)*.

Не підлягли загальній тенденції до відпадіння і випадіння (останнє, треба гадати, за зразком однини) форми II класу — з положенням **-ни, ніть** за приголосним: *сту́кни, сту́кніть, кри́кни, кри́кніть* тощо та деякі IV — із схожою фонетичною умовою — «проривний + сонорний приголосний»: *підкресли, провітри, не скигли*.

У дієсловах, де закінчення **-и(-і)** припадало після голосного звука основи, воно фонетично змінювалось на **й** і діяло на попереднє **о**, як відпалий **ь**: *давай, бий, стій, давайте, бийте, стійте*.

Закінчення 1-ї ос. мн. нак. сп. в говірках та в літературній мові звичайніше **-м**, ніж паралельне теперішньому (майбутньому) часові дійсного способу **-мо**. Перше з погляду порівняльно-історичного може як відбивати давнє **-м** і становити, отже, наслідок специфікації давніх варіантів **-мъ, -мо**, так і бути результатом пізнішого скорочення **-мо** через характеристичну афективність форми. Звичайно після приголосних, у тому числі **й**, уживається тільки **-мо**: *визвольмо, вірмо, знаймо, шиймо*.

---

[1] Пор. А. Соболевский, Рецензия на «Критические заметки по истории русского языка» І. Ягича.— «Русск. филол. вестник», XXII, 1889, стор. 304.

Форми 1-ї ос. мн. на **-мо** після приголосних досить часті в пам'ятках XVII ст.: *плачмо, уважмо, вигубмо, ховаймо, шануймо* і т. ін. Для положення після голосних цими пам'ятками свідчиться і **-м**, і **-мо**: *напишѣмъ, идѣмъ, пойдѣмъ; пріймѣмо, молѣмося, глядѣмо* [1].

Давнє закінчення 2-ї ос. мн. нак. сп. **-те** тепер звичайно заступається після голосних скороченим — **-ть**. Найімовірніше, що останнє виникло з першого як продукт скорочення закінчення в афективно забарвленій формі. Це скорочення в говірках української мови, мабуть, сягає часу, коли приголосні перед **е** були ще м'якими або напівм'якими, і з цим у згоді стоять такі старі свідчення, як *въпросить, пьцѣться* в Добриловому еванг. 1164 р.

Діалектне (зах.-укр.) **-т** замість **-ть**: *пишіт, скажіт, ведіт* може бути продуктом ствердіння останнього. За це особливо промовляє постійний паралелізм його з закінченнями 3-ї ос. одн. та мн. Проте не виключена й можливість, що воно, принаймні в тих або інших говірках, порівняно пізній факт скорочення **-те** вже із стверділим **-т**. Пам'ятками таке закінчення свідчиться з XVII ст.: *носѣтъ, любѣтъ* у словнику Памви Беринди.

Як форму 3-ї ос. одн. в старій мові вживали 2-у ос. одн., пор. у грамотах: *вѣдаи* то каждыи чл҃вкъ (грамота 1352 р.), *буди* ему клятва (грамота 1446 р.); у формі *будь* — у грамотах 1390 та 1393 рр.

Сучасні аналітичні форми 3-ї ос. одн. та мн. теперішнього (майбутнього) часу з *хай, нехай* (власне «пусти») мають паралелі в пол. niech, серб. *нек, нека*, в нім. laß та ін. Поряд із *хай* як скорочення *нехай* — діал. *най*.

Інфінітив і супін *

Структурою своєї основи інфінітиви в українській, як і в інших слов'янських мовах, звичайно (хоч і не завжди) збігаються з формами основ колишніх дієприкметників минулого часу, що дістали на українському грунті значення дієслів,— без їх специфічної ознаки **л**.

Зовнішній вид інфінітивів щодо кінцевих приголосних основи в певних випадках становить результат діяння відомого фонетичного закону: **т, д** перед **т** закінчення (**-ти**) вже в глибокій давнині замінились на **с**: **плет-ти* > *плести*, **мет-ти* > *мести*, **вед-ти* > > *вести*, **клад-ти* > *класти*, **крад-ти* > *красти*. Звертає на себе увагу відсутність у літературній українській мові давнього фонетичного переходу **кти, гти** > **чи(чь)**, що його ще виразно відбиває російська мова: **пекти* > рос. *печь* (пор.: «Беда, коль пироги начнет *печи* сапожник» — Крилов), **стерегти* > рос. *стеречь* (пор.: «А дома *стеречи* съестное от мышей Кота оставил» — Крилов), **могти* > рос. *мочь*, **легти* > рос. *лечь*.

Відповідні форми української, з погляду порівняльно-історичного, безперечно, новіші, бо через зміну **кт, гт** перед голосними

[1] П. Житецький, op. cit., стор. 110.

переднього ряду пройшла в свій час і українська мова (пор.: *ніч* із *noktis, лат. nox, род. одн. noctis; *піч* із *pektis: корінь pek- і суфікс -ti-s).

Основи *пек-, стерег-, мог-, ляг-* і т. ін. в українських інфінітивах відновлено під впливом відповідних форм минулого часу дійсного стану: *пекла, пекло..., стерегла, стерегло..., могла, могло..., лягла, лягло...*

Давні фонетичні форми на **-чи** *(печи, бічи, стричи)* зберігаються ще й досі майже в усіх говірках південно-західного наріччя.

Майже в усіх південно-західних говірках відомі також форми, що становлять собою продукти контамінації: *пекчи* — із *печи* і *пекти; біхчи* — із *бічи* і *бігти* (пор. і *біжчи* — з додатковим впливом *біжу*). До деякої міри з цими відношеннями збігається й те, що спостерігається в білоруській літературній мові: *магчы* — «могти», *сьцерагчы* — «стерегти», *бегчы* — «бігти» (але *пячы* — «пекти», *сячы* — «сікти», поряд із *секці*).

Далеко рідші випадки проникання в інфінітиви на **-ти** приголосних основи теперішнього часу, як, наприклад, поширене в підкарпатських говірках *бішти* (пор. *біжу* і *бігти*). Там зустрічаються й випадки впливу дієслів на **-сти**: *бісти, версти (= «веречи»)*. Фонетичні форми інфінітивів свідчаться й пам'ятками; пор., наприклад, у грамотах: *насѣчи* (донесення перемишльського судді Костька, між 1386—1418 рр.), *помочи* (зобов'язання єпископа луцького Іоанна, 1398; постанова галицького старости Михайла Бучацького, 1435).

У літературній мові звичайно вживається як закінчення інфінітива **-ти**, закінчення, що сходить на один із відмінків колишніх віддієслівних іменників на **-tis**, найімовірніше (за акцентологічними ознаками) — місцевий. По говірках досить поширене також закінчення **-ть**, не рідке і в літературному вжитку — переважно у віршах. Але є й прозаїки, які вживають його майже виключно, наприклад, І. Тобілевич (Карпенко-Карий).

Окремі приклади закінчення **-ть** зустрічаються вже в найдавніших пам'ятках української мови: «придѣяху *почрьпать*» (Святославів збірник 1073 р.); «не имуть *въкусить* съмьрти» (Арханг. єванг.); «оному *подобаєть* рость, а мнѣ мниться» (Добрилово єванг.) і т. ін. Цікаво, що вони ще дуже рідкі навіть у грамотах і, як відмічає дослідник їх морфології В. Дем'янчук, зустрічаються взагалі лише в кількох із них: у крем'янецькій присяжній грамоті князя Федька Несвізького королю Ягайлові (1434), у черняхівській присяжній його ж таки (1435) і в самбірському зобов'язанні Яна Бучацького (1458). Це свідчить, що, з'явившись як вияв відомої тенденції до скорочення кінцевої частини морфеми, що і за такого стану зберігає свою окресленість [1], закінчення **-ть** лише, мабуть, повільно

---

[1] Ряд інших дослідників приписує цьому закінченню глибшу давнину і вбачає (гадаємо, без достатніх підстав) в **-ть** відбиття знахідного відмінка на *-tim > *-ti > -tь.

витискувало давніше **-ти** та, до того, не в усіх говірках. Можливо, що певною мірою на появу **-ть** замість **-ти** впливала і наявність паралельних, близьких своїм морфологічним значенням форм так званого супіна — supinum (див. нижче) із закінченням **-тъ**.

Все говорить за те, що утворення закінчення **-ть** — явище порівняно глибокої давнини. Найбільше важить м'якість т як свідчення, що відповідна зміна відбувалась ще до часу українського ствердіння приголосних перед **и** (з колишнього **і**).

Щодо рідких форм на **-т**, то їх можна розуміти досить по-різному: вони можуть бути продуктами пізнішого ствердіння **-ть**; можуть сходити на звичайне теперішнє **-ти** з повторенням давньої тенденції до скорочення кінцевої морфеми; не виключена також можливість, що вони є залишки колишніх супінів.

Спеціальне питання становить поширене в підкарпатських говірках та відоме так званим «сіверським» говіркам (городнянським, новгород-сіверським, почасти чернігівським) закінчення інфінітива **-ті**, **-ти**^{і} [1], яке, мабуть, становило паралель засвідченому пам'ятками в досить рідких випадках **-тѣ**. Походження останнього неясне.

Поряд з інфінітивами, як уже згадувалось, здавна існували паралельні відповідним латинським і балтійським формам (наприклад, лат. datum, лит. duotu) супіни. Структурно близькі до інфінітивів, супіни становили з походження знахідний відмінок однини до віддієслівних іменників на **-tus** (**u**-основи) і означали власне інфінітив мети (найчастіше — після дієслів руху). Форми супінів у слов'янських мовах утворювались, взагалі кажучи, від основ майже виключно недоконаного виду з закінченням **-тъ** із колишнього *-tum [2].

Закінчення **-ть** засвідчено тільки в основ, що їх кінцевий приголосний — велярний, наприклад *облешть* (до основи *лег-*), і становить секундарний продукт пристосування до слов'янського рефлекса **кт**, **гт** + **и** інфінітива. З синтаксичного боку супіни, відмінно від інфінітивів, характеризувались тією особливістю, що керували родовим відмінком у випадках, де відповідний інфінітив вимагав знахідного.

Як форми, легко замінювані в своєму спеціальному значенні (в значенні мети) інфінітивами, до того такі, що мали в останніх своїх суперників в утвореннях від основ доконаного виду і відрізнялись ще від усієї системи відповідних дієслів особливістю керування, супіни вимерли в більшості слов'янських мов, так або інакше збігшися з інфінітивами (іноді при цьому вплинувши на форму останніх). Занепадати супіни починають, за свідченням східнослов'янських пам'яток, вже з XI ст., але нерідкі вони до самого XIV ст.: «идеть *искатъ* кунъ» («Руська правда», за списком близько 1282 р.);

---

[1] **и**^{і} — звук, близький до середнього **и**.

[2] Про форму *бытоу* у «Словах Григорія Богослова» XI ст. із значенням супіна, в якій вбачається відбиття колишнього місцевого відмінка таких основ, писав Г. А. Ільїнський (Праславянская грамматика, 1916, стор. 507).

«иде *учитъ*», «посла два варяга *прикончитъ*» тощо (Лаврент. список літопису); «...а Ростиславича Мьстислава вьведоша Смоленьску *княжитъ*» (Іпат. список літопису, під 6683 р.) тощо. В XIV ст. один раз супін відмічено в Кейстутовій грамоті торунським купцям після 1341 р.: «а коли который торговець поидеть *торговатъ* ис торуня...».

Характеристичними є приклади, які відбивають фонетичне наближення супінів до інфінітивів (форми з пом'якшенням кінцевого -т): «...хотѣ поити на Вячеслава и на Дюргя к Лючьску *биться* полкомъ» (Іпат. список літопису, під 6657 р.); «Язь есмь позывалъ тебе Киеву *сѣдѣть*» (там же, під 6658 р.); «И ѣха Володимиръ Вышегороду къ святома мученикома *поклониться*» (там же).

Спеціальні випадки зміни колишніх основ інфінітивів в українській мові такі:

1. Відмінно від давніх відношень між інфінітивами і формами минулого часу дійсного стану, відбитими, наприклад, у російській мові в дієсловах *умереть — умер, переть — пёр, тереть — тёр* (пор. ст.-сл. **Умрѣти — Умьрлъ** і т. ін.), в українській мові відбулося вирівняння інфінітивів за формами минулого часу: *вмерти, перти, терти*.

2. Відпадання (відсутність) суфікса основи **-ну-** II класу дієслів, часте за певних умов у формах минулого часу дійсного способу, українська мова поширила на ряд інфінітивів. Це буває тільки тоді, коли **-ну-** не стоїть під наголосом і дієслово не має значення одноразовості. Таке відпадання **-ну-** характеризує основи на губні, велярні та зубні **с, з**, не поширюючись на основи з приголосними **т, д**. Пор.: *мокнув, мокнула — мок, мокла — мокнути — мокти; тягнув, тягнула — потяг, потягла — тягнути — тягти; заслаб, заслабла — слабнути, заслабнути — заслабти; посохнув, посохнула — посох, посохла — посохнути — посохти* і т. ін.; *мерзнув, мерзнула — мерз, мерзла — мерзнути — мерзти;* але *зблід, зблідла — зблі́днути*.

3. Нефонетичними є інфінітиви до основ на **б**, як, наприклад, *гребти* (пор. ст.-сл. **погрєти** «поховати» з випадінням **б**). Звук **б** аналогією внесено з основи минулого часу. Так само — *скребти* під впливом *скріб, скребла*. Поряд із *скусти* такого ж походження відоме й *скубти;* пор. рос. *скрести* до *скребу, грести* до *гребу* за основами на **т, д**.

4. Нефонетично (за недоконаним видом тощо) відновлено т, д в інфінітивах, як-от: *ковтнути* (пор. *ковтати*), *бовтнути* (пор. *бовтати*), поряд із звуковою зміною *бовкнути*.

Фонетичними є *глянути* — рос. *глянуть* (корінь *гляд, глядіти*), рос. діал. *заглонуть* (корінь *глът, глотать*) тощо.

5. Вплив інфінітивів на **-сти** відбивають укр. *клясти*, рос. *клясть* (теп. ч. *кля-ну*), *охлясти* (майб. ч. *охля-ну;* недок. в. *охлявати*). Аналогія діяла через схожість минулого часу: *пряв* (із **пряд-л*), *пряла — прясти*; *кляв, кляла — клясти* тощо.

6. Інфінітиви *плисти́* і *пливти́* (замість колишнього *плути*) щодо кореневого голосного відбили вплив нової проти давнішої

плову форми теперішнього часу — *пливу*. Ця остання відбилась і своїм приголосним у формі *пливти*. Ще новіша форма *плисти*, яка завдячує своє с впливові через минулий час схожого з *плив, плила* дієслова *плів, плела* — *плести*. Можливо, що саме під її впливом, поряд із загальним *гнити*, виникло новіше *гністи́*. За це серед іншого промовляє наголос на **-ти**. За вихідний пункт аналогії правили, мабуть, форми минулого часу дійсного способу.

Західноукраїнське *плисти*, вживане наддністрянцями і як літературна форма, є, мабуть, контамінацією *пливти* і *плисти*.

7. *Ревти* (пор. гетероклітичне утворення *ревіти*) витиснуло давню форму *рюти* (із *rē̯u̯ti) під впливом *реву, ревеш* і т. д. За аналогією *ревти* — *ревіти* до *сопіти* (пор. рос. *сопеть*), *хропіти* (пор. рос. *храпеть*) утворилися форми *сопти, хропти*, що майже витиснули з літературного вжитку перші.

8. *Лягти* в своїй основі відбиває вплив форм майбутнього часу: *ляжу, ляжеш* і т. д.

ЧАСТКИ ДІЄСЛІВНОГО ПОХОДЖЕННЯ *

Продуктами переродження дієслів-присудків, що правили раніше за вставні речення із зазначенням моментів, які стосувались до ставлення — оцінки з приводу основного висловлюваного змісту, є тепер або були історично деякі частки.

Мовляв — рос. «так сказать, мол, дескать» вживається і в сучасній мові.

Як рос. *мол* — на *молвить* [1], сходить вона на повнозначне, тепер застаріле слово *мовляти*, що стилістично більш-менш дорівнює рос. *молвить* [2].

Цікаву паралель до *мов : немов* «як» становить говіркове (у Жовкві) *немовляв* із значенням літературного «мовляв».

Дѣй из *дѣє* «говорить» (пор. чес. dí). За І. Срезневським (Материалы..., I, 802), це «не изменяющаяся глагольная форма, вставляемая в приводимую чью-нибудь речь» (є серйозна підозра, що на український грунт потрапила як *дей* з говірок білоруського типу): «Иж мы *дей* змиловавши ся Нод (sic!) слугою нашим урожоным Єремиєю Шашком... При всюи отчинѣ И дидизнѣ Єго земляной... єго зоставую» (грамота київського кн. С. Олельковича Ієремії Шашкові, 1459) [3].

Де. Сходить так само, як і *дей*, на колишнє *дѣє*. Має значення частки неточного переказу — «мовляв» тощо.

Зустрічається тільки в більш або менш русифікованих текстах: «За что Хмелницкій очень разгнівался и, взявся за шаблю, сказал: «Пусть-*де* не наругаются мне больше поляки. Знаю бо, что всячески

---

[1] Паралелі див. в «Историческом комментарии...», 1958, стор. 370.

[2] Пор. у І. Франка: «Пане,— став халіф *мовляти*...»; у Котляревського: «...Дидоні низько в ноги пали, А вставши їй *мовляли* так...»; у Лесі Українки: «Дідусь *мовляє* тихо, урочисто».

[3] Інші приклади див. в «Історичному словнику українського язика», II.

ищете мене погубити; того ради не возможно дружбу с татарами оставить, а сына дати полякам в залог и паче нельзя, понеже-*де* он не давно женився — жени не оставит, а другий в малом возрасті. З тіх мір надобно-*де* королю наперед утвердить клятвою Зборовскіє пакти, которыє мы по сю пору шаблею пишем» («Кратк. опис. Малор.», XVIII ст.).

Бач «ось», рос. «вишь» (без *б* у виразі «*ач* який!»): «*Бач,* який добрий!». Слово сходить на первісну форму 2-ї ос. одн. наказового способу або, як *хоч,* скоріше 2-ї ос. одн. дійсного способу — *бачиш.* Це виразно виявляється в таких, наприклад, випадках, як: «Ми всі, *як бач,* народ хрещений» (Котляревський). «Бач, што маєш чинити» вказано в Крехівському апостолі 1560-х рр. Далі з *бач* — *ба.*

Відáй «мабуть»: «*Відай* мене так бідного вітає За десять років...», «Прилетів я та й гукаю, А сестрички не видаю,— Ах, *відай,* я сестри вже не маю»; «Ні плаче, ні голосить, бо *відай* не може» (Федькович); «Болить мені головонька: *відай* же я вмру» (Головацький, І, 103). З тим самим значенням *відáв:* «Ой *відав* ти слабий, хорий» (Головацький, І, 82), що сходить, мабуть, на *відав би* або на форму минулого часу *відав,* що набула модального значення (пор. дієслово *відати*).

У частки із значенням афективної тривалості дії перетворилися форми 2-ї ос. одн. *дай, давай, знай.* Ще кілька прикладів: «Він узяв тую горілку, *давай пити* її обоє» (Чубинський); «А пуп набряк; Під пупом — так, Мов жаби *знай скрегочуть*» (Гулак-Артемовський); «Давно забуту рать з сну будить вікового І до походу *знай накликує* нового...»; «Для нього [села] поступу мов не було. Всесвітнє життя його минало; Лиш се «гніздо культури» *знай цвіло,* Питалось і з села всі соки ссало»; «Раз базаром Абу Касим В день торговий ледво лазив, В своїх капцях ноги тяг, Та торгу він *знай пильнує.* Тут продасть, там знов купує. Все снуєсь по вулицях» (Франко).[1]

---

[1] Про *знай* як сполучник див. нижче «Сполучники і сполучні групи (речéння)», стор. 536.

НАГОЛОС

ВСТУПНІ УВАГИ *

Наголос української літературної мови, якщо його розглядати поза його історією, справляє враження дуже примхливого: наз. одн. *голова́*, род. одн. *голови́*, дав. одн. *голові́*, але знах. одн. *го́лову;* або наз.-знах. мн. *го́лови*, дав. мн. *го́ловам*, але род. мн. *голі́в;* 1-а ос. одн. *ходжу́*, але 2-а ос. одн. *хо́диш*, 3-я ос. одн. *хо́дить* і т. д.; *бук* — *бу́ковий*, але *дуб* — *дубо́вий* тощо [...] Проте далеко не все з цих примхливих відносин у системі форм української мови можна задовільно пояснити за сучасного стану науки, не зважаючи на видатні успіхи акцентології, надто в XX ст.: низка фактів досі ще не дістала в науці задовільного пояснення; інші, пояснені навіть з великою імовірністю, вимагають для свого з'ясування привернення дуже великого і спеціального матеріалу із споріднених мов, притому матеріалу, який вказує, що причини цих явищ у переважній більшості лежать у шарах глибокої давнини; чимало явищ пояснюється лише гіпотетично.

Отже корисно, не претендуючи на пояснення в цій ділянці всього і навіть більшості явищ, обмежитись положеннями найбільш виразними, побудованими на матеріалі, порівняно легко приступному перевірці.

Ось найважливіші з таких положень, широко застосовуваних у науці при вивченні наголосу і споріднених з ним мовних особливостей.

Як доводить порівняльна граматика індоєвропейських мов, за своїм походженням найдавніші слов'янські голосні **а** і **ы** були довгі, бо походять з колишніх звуків: перший — з ā (довгого **а**) або ō (довгого **о**), другий — з ū (довгого u). Пор.: 1а) укр. ***ста-ти***, ст.-сл. **стати** : латис. *stāt*, лат. *stāre;* укр. ***брат***, ст.-сл. **братъ** : гр. φράτωρ «член братства», лат. *frāter* «брат»; 1б) укр. ***по-яс***, ст.-сл. **поıасъ** : гр. ζωστός «підперезаний» (ζ з *i̯), лит. júostas «підперезаний» (лит. **uo** з *ō); укр. ***зна-ти***, ст.-сл. **знати** : гр. γιγνώσκω «знаю», лат. (g) nōsco; 2) укр. ***миша***, ст.-сл. **мышь** : д.-інд. mūṣ, гр. μῦς, лат. mūs; укр. ***дим***, ст.-сл. **дымъ** : лит. dū̃mai (мн.), д.-інд. dhūmás, лат. fūmus.

П р и м і т к а.

Висновок щодо первісного характеру (довготи або короткості) голосних звуків найдавнішої слов'янської мови, який робиться на підставі порівнювання з

іншими індоєвропейськими мовами, підтверджується і свідченням, наприклад, сучасної сербохорватської мови. Діалект, який лежить в основі сучасної літературної сербської мови, має, за правилом, наголос, відтягнений на один склад проти східнослов'янських (російської, української, білоруської), які в даному разі відбивають давній стан. Склад, на який наголос був колись відтягнений, набуває нову (спеціально сербську) висхідну інтонацію, але кількість (довгота або короткість) відповідного складу при цьому буває різна. При відтягненні наголосу з кінцевого складу на рефлекси колишніх довгот з'являється висхідна довгота, при відтягненні на рефлекси колишніх короткостей,— висхідна короткість.

Прийняті в сербів знаки: для першої (висхідної довготи) ʹнад відповідною літерою, для другої (висхідної короткості) —̀ [1]. Приклади: укр. *хвалá* — серб. *хва́ла* (з *хвала̄*); укр. *сита́*, рос. *сыта́* «мед, розведений водою» — серб. *си́та* (з *сита̄*); але укр. *жона́*, рос. *жена́* — серб. *жѐна* (з *жена̄*), укр. *весло́* — серб. *вѐсло* (з *весло̄*); укр. *вода́* — серб. *вѐда* (з *вода̄*); укр. *коса́* — серб. *кѐса* (з *коса̄*) [...]

За рефлекс зредукованих **ъ** і **ь** у сербохорватській мові однаково править **а**. При відтягненні наголосу на **а** такого походження маємо висхідну короткість: ст.-сл. **лъжа** — серб. *ла̀жа* (з *лажа̄*), ст.-сл. **стьза** «стежка» — серб. *ста̀за* (з *стаза̄*).

Довгими ж були звуки: **і**, що сходить на довге **і** (**ī**) або на дифтонг **ei̯** інших індоєвропейських мов; пор.: 1) укр. *грива* : д.-інд. grīvā «потилиця»; рос. *ил* : д.-гр. ἰλύς; укр. *лин* : лит. lýnas [2]; 2) укр. *в-стиг-ати* : д.-гр. στείχω «ступаю, йду»; укр. *зима* : д.-гр. χεῖμα; **ě** (**ѣ**), що сходить на довге **е** або на дифтонги **ai̯**, **oi̯**, пор.: 1) ст.-сл. **вѣра**, укр. *віра* : лат. vērus «справжній істинний», гот. tuzwērjan «не довіряти»; ст.-сл. **сѣмѧ**, укр. *сім'я* : лат. sēmen, лит. sėmenys «лляне сім'я» (лит. **ė** — рефлекс довгого е); 2) ст.-сл. **лѣвъ**, укр. *лівий* : д.-гр. λαιός із *lai̯u̯os; ст.-сл. **берѣте** (наказ. сп.), укр. *беріть* : д.-гр. φέροιτε «несіть»; **u** (у), що сходить на дифтонги **au̯**, **ou̯** (з попередньою м'якістю — **eu̯**), пор. укр. *дух* : лит. dausos «повітря»; укр. *тур* : д.-гр. ταῦρος, лат. taurus; ст.-сл. **блюсти** : др.-гр. πεύθομαι «питаю, розпитую, дізнаюсь».

Короткими у найдавнішій слов'янській мові були звуки **о** та **е**: перший, бо відповідає **а** (короткому **а**) або **о** (короткому **о**) інших індоєвропейських мов; пор. укр. *ор-ати* : др.-гр. ἀρόω, лат. aro «орю»; укр. *вдома*, рос. *дом* : др.-гр. δόμος, лат. domus; другий, бо відповідає короткому **е**, пор. укр. *небо* : д.-гр. νέφος «хмара», лат. nebula «туман», нім. *Nebel* «туман»; укр. *мед* : д.-гр. μέθυ, д.-верх.-нім. metu, лит. medùs.

Зредукованими (ще коротшими за звичайні короткості) були звуки **ъ** (з короткого u) та **ь** (з короткого **і**), що в певних положеннях за доби відокремленого життя слов'янських мов відпадали або випадали [...]

Як дозволяє гадати зіставлення слов'янських мов між собою, з одного боку, та з балтійськими (литовською та латиською) — з другого, в найдавнішому своєму стані вони всі розрізняли і н т о н а ц і ї (рухи тону) як певну ознаку наголошених і ненаголошених складів кожного слова. Із слов'янських — етимологічна (історична) тональність досі зберігається в сербохорватській мові та в діалектах

[1] Знак, звичайно, невлучний, бо рисунок його скоріше відповідав би спадній інтонації.

[2] Литовська літера **y** означає довге **і**.

словенської, які завдяки цьому є найважливішими джерелами наших відомостей про інтонаційну давнину. Зберегли інтонації й обидві живі балтійські. Непрямі свідчення, іноді не меншого значення щодо окремих сторін відповідних явищ, ніж ті, що можуть бути одержані від сербської і словенської, подають чеська з словацькою, польська, кашубська, болгарська і навіть нечисленні та уривчасті пам'ятки вимерлої полабської.

Розподіл колишніх інтонацій був щільно пов'язаний з часокількістю та походженням відповідного складу. Рефлекси довгих монофтонгів споконвічно мали інтонацію висхідного характеру (умовно називану акутовою), рефлекси дифтонгів — інтонацію спадного характеру (умовно називану циркумфлексовою)[1]. При цьому треба мати на увазі, що поряд із звичайними дифтонгами в найдавнішу добу існували ще дифтонги з довгою складовою частиною (āi̯, ōi̯, ēi̯, āu̯, ōu̯, ēu̯), що вказівки на них здобуваються із свідчень давньоіндійської, грецької та інших мов. Рефлексам таких дифтонгів, на відміну від звичайних, належала акутова інтонація.

Короткі голосні мали свою інтонацію, яка, скільки можна судити з непрямих даних, якісно нагадувала циркумфлексову.

Усе істотне, що стосується до характеру інтонацій та відносин дифтонгів у чергуваннях, виявляється в природі дуже поширених у слов'янських мовах дифтонгічних сполучень, реконструйованих у вигляді ***tort**, ***tolt**, ***tert**, ***telt**; ***tъr̥t**, ***tъlt**, ***tьrt**, ***tьlt** (**or**, **er** і т. д. між приголосними), причому тут і українська мова, що разом із російською та білоруською втратила давні інтонації, але порівняно точно зберегла давні місця наголосів, у випадках повноголосся добре зберегла і прослідки колишніх інтонацій. Це виразно доводить зіставлення східних слов'янських мов хоча б із сербською та словенською.

·Приклади:

1. Укр. *горóх, морóз, берéза, колóда, ворóна, сорóка* : серб. *гра̏х, мра̏з, бре̏за, кла̏да, вра̏на, свра̏ка;* словен. gràh, род. gráha, mràz, род. mráza, bréza, kláda, vrána тощо.

2. Укр. *вóлос, гóлос, кóлос, гóлод, вóрот, хóлод, вóрон, зóлото:* серб. *вла̑с, гла̑с, кла̑с, гла̑д, вра̑т, хла̑д, вра̑н, зла̑то;* словен. vlâs, glâs, klâs, ǵlâd, vrât, hlâd, vrân, zlatộ (із *zlâto*), тобто в повноголосних сполученнях української мови, які розвинулись із колишніх односкладових груп (***tort** та ін.), колишньому рухові тону в межах складу стала відповідати різниця в місці наголошення сполучень, що стали двоскладовими.

Відмінність інтонацій у рефлексах груп ***tort**, ***tert** тощо пояснюється колишньою різницею часокількості сонорного звука в них:

[1] Ці терміни запозичено з латинської мови і стосуються вони, власне, особливостей давніх грецьких інтонацій цілком відмінного характеру. За термінологією П. Ф. Фортунатова, поширеною головно серед учених так званої московської школи,— «длительная» і «прерывистая долгота».

***tort**, ***tert** тощо рефлектувались з циркумфлексовою (укр. **-óро-**, **-épe-**, **-óло-**), а ***tōrt**, **tēr̄t** тощо (тобто з довгими **r** і **l**) — з акутовою (укр. **-opó-**, **-epé-**, **-оло́-**) [...]

Інтонація рефлексів індоєвропейських дифтонгів, що їх першу частину становив звичайний короткий голосний звук, а другу — нескладові **i̯**, **u̯**,— так звана ц и р к у м ф л е к с о в а. Поза другорядними умовами, в сербській та словенській мовах вона під наголосом відбивається як ̑ (акустично низхідна — спадна довгота), у чеській — як короткість голосного. У балтійській групі їй відповідають: у литовській ˜ (акустично висхідна довгота), в латиських центральних говірках ` (акустично низхідна довгота). Пор.: серб. *ле̑во* «ліворуч», словен. lẹ̑v «лівий»: д.-гр. λαιός < *lai̯u̯os, лат. laevus < *lai̯u̯os; серб. *су̑х* «сухий», словен. sȗh, чес. such̑o: лит. saũsas, латис. sàuss : д.-гр. αὖος < *sausos; серб. *ру̑д* «червоний», словен. rȗd : лит. raũdas; серб. *дру̑г*, словен. drȗg, чес. druh : лит. draũgas, латис. dràugs.

Інтонація індоєвропейських дифтонгів з довгою першою частиною — акутова.

Її рефлекси під наголосом в усіх мовах ті самі, що й акутової звичайних довгих монофтонгів, тобто спадна короткість у сербській (̏); короткість на останніх складах (`) та висхідна довгота (´) на інших у словенській; поза другорядними умовами, довгота в чеській (´); балтійські відповідники — литовська спадна довгота (´); в центральних латиських говірках ˜ (рівна інтонація).

Найкращий матеріал для розпізнання колишніх довгісних дифтонгів не в кінцевих складах — свідчення литовської у випадках із **ie**, **uo** — звуків, що сходять відповідно на індоєвроп. **ēi̯**, **ōu̯** (індоєвроп. **ei̯** рефлектується в литовській як **ei**, індоєвроп. **ou̯** — як **au**).

Приклади: серб. *сѝто*, словен. síto, чес. síto : лит. síetas. До кореня пор. *сіяти* (із *sēi̯-); серб. *лѝпа*, словен. lípa, чес. lípa : лит. líepa, латис. liẽpa; серб. *ку̏п* «зібрання, з'їзд», словен. kùp : лит. kúopa, «купа», латис. kuõpa [1].

Звичайно рефлекси індоєвропейських дифтонгів у найдавнішій слов'янській мові відбивались як д о в г о т и. Це підтверджується збереженням їх як довгот перед кінцевим наголосом у сербській, збереженням, паралельним тому, що констатовано вище для рефлексів довгих монофтонгів. Приклади: серб. *кљу́ча* (род. відм.) з *кљӯча̏* : укр. *ключá;* серб. *су́ха* (жін. рід) із *сӯха̏* : рос. *сухá;* серб. *свéћа* із *свēћа̏* : укр. *свічá* (пор. лит. švaitýti «робити світлим»); серб. *зи́ма* з *зӣма̏* : укр. *зимá* (найдавніше слов'янське **і** тут з ***ei̯**, пор. вище).

Сполучення голосних з сонантами **r**, **l**, **m**, **n** (так звані дифтонгічні сполучення) в усьому істотному на балтійському та слов'янському грунті поділяють долю дифтонгів. Це виразно виявляється в тому, як їх рефлекси відбиваються в положенні перед кінцевим наголосом.

---

[1] Проте точне і повне розрізнення дифтонгів з першою довгою або ж короткою частиною і відповідно належних їм інтонацій вимагає широкої сукупності фактів, привернення значного матеріалу чергувань.

хоча б у сербській та в паралелізмі інтонацій, тобто в розрізненні тих самих типів інтонування, які характеризують звичайні дифтонги. Групи ***tort**, ***tolt**, ***tert**, ***telt**, тобто **or**, **ol**, **er**, **el** між приголосними, рефлектуються в слов'янських мовах відповідно як сх.-сл. **оро**, **оло**, **ере**, **оло**, півд.-сл. **ра**, **ла**, **рѣ**, **лѣ** (у варіантах довгісному і короткісному), чес. **ra**, **la**, **ře**, **le** (у варіантах довгісному і короткісному), пол. **ro**, **ło**, **rze**, **le** (з прослідками варіантів довгісного і короткісного).

Групи ***tъrt**, ***tъlt**, ***tьrt**, ***tьlt**, тобто **ъr**, **ъl**, **ьr**, **ьl** між приголосними: сх.-сл. **ор**, **ол(ов)**, **ер**, **ол(ов)**; серб. **р** складове, **у**, **р** складове, **у**.

Групи ***tomt**, ***temt**, тобто **om**, **em** між приголосними як **ǫ**, **ę**, носові голосні: сх.-сл. **у**, **я**, серб. **у**, **е**, словен. **ǫ**, **ę** (закриті **о**, **е**) [1]; ***tm̥t**, ***tn̥t**, тобто складові носові між приголосними, звідки, відповідно до походження, найдавніші слов'янські **ǫ**, **ę** з їх пізнішими рефлексами.

У положенні перед кінцевим наголосом відповідно в сербській маємо: *бра́да, бра́на, гла́ва, ждре́ло, дле́то, мле́ко* з *бра̄да˙, бра̄на˙, гла̄ва˙, ждре̄ло˙, дле̄то˙, мле̄ко˙* : укр. *борода́, борона́, голова́, джерело́, долото́, молоко́;* серб. *вр́ба* з *вр̄ба˙*: укр. *верба́*; серб. *тр́ло* «місце, куди на зиму заганяється худоба» з *тр̄ло˙* : укр. *терло́* «місце, де запліднюється риба»; род. відм. *ху́ма* з *хӯма˙*: рос. *холма́; ту́ћи* з *тӯћи˙*: укр. *товкти́*. Серб. *ру́ка* з *рӯка˙*: укр. *рука́* (ст.-сл. **рѫка**); серб. *на лу́гу* з *на лӯгу˙*: рос. *на лугу́* (болг. *лъг* з **лѫгъ* «ліс на низькому місці», словен. lǫ̂g), серб. *у ре́ду* з *у ре̄ду˙*: укр. *у ряду́* (ст.-сл. **рѧдъ**) тощо [...]

ОСНОВНІ ЯВИЩА ПЕРЕСУНЕННЯ НАГОЛОСУ НАЙДАВНІШОГО ЧАСУ *

Найважливіші явища найдавнішого часу слов'янських мов, що кидають світло на сьогочасні відносини в українській мові, такі:

1. Явища, охоплювані так званим законом Фортунатова — де Соссюра. За цим законом, наголос із короткісного (короткого за походженням) складу або довгого циркумфлексового переносився на наступний довгий акутовий. Перенесенню наголосу на довгий акутовий не заважав проміжний склад, якщо його голосний був зредукований, короткий або довгий циркумфлексовий. Цей закон відбивають, наприклад, такі морфологічні категорії:

а) *вода́* : *во́ду, гора́* : *го́ру, коса́* : *ко́су, земля́* : *зе́млю; борода́* : *бо́роду, борона́* : *бо́рону, середа́* : *се́реду; душа́* : *ду́шу* (серб. *ду̑шу*).

Інтонація закінчення наз. відм. однини **а** за походженням акутова, знахідного — **ǫ**, звідки східнослов'янське **у**, з балто-слов'ян-

[1] Словенські ǫ, ę не носові.

ської доби циркумфлексова. Отже, відповідні форми називного відмінка однини сходять на найдавніші: *vȍdâ, *gȍrâ та ін., *ḱȍrĉâ, *bȍrnâ та ін., *dûšâ та ін. (⸌ — знак підударної спадної інтонації, ˘ — знак висхідної інтонації ненаголошеного складу).[1]

б) *Бір*, род. *бо́ру* : місц. *у бору́; віз*, род. *во́за* : *на возу́; лід*, род. *льо́ду* : *на льоду́; сніг*, род. *сні́гу* (серб. *сне̑г*) : *на сніѓу; міх*, род. *мі́ха* (серб. *ме̑х*) : *на міху́*. Закінчення місцевого відмінка **у** за походженням акутове (з *ōu̯). Пор. відсутність пересунення наголосу при закінченні **і** (з колишнього ѣ), за походженням циркумфлексового (з *oi̯) : *на во́зі, на бе́резі* тощо.

в) *Ніч*, род. *но́чі* : місц. *в ночі́; піч*, род. *пе́чі* : місц. *на печі́*. Голосний місцевого відмінка однини **і** ь-основ за походженням акутовий; голосні закінчень родового та давального однини і називного-знахідного множини — циркумфлексові: *но́чі, пе́чі, ко́сті*.

г) Акутовим характером закінчення 1-ї особи однини теперішнього часу дійсного способу пояснюється перенесення наголосу: *колю́* : *ко́леш, мечу́* : *ме́чеш, ме́че, пишу́* : *пи́шеш, пи́ше*.

Перенесення наголосу через проміжний циркумфлексовий або короткісний ненаголошений склад ілюструють, наприклад, випадки: *ра́дувати* (рос. *ра́довать*) : серб. *ра̏д*, але *горюва́ти, ночува́ти, зимува́ти* (рос. *горева́ть, ночева́ть, зимова́ть*) : *го́ре, ніч, зима́* : *зи́му; по́піл* : *спопели́ти; лю́ди* : *людьми́* (серб. *љу̏ди*); *кріву́я* з *кръ·вьця*.

У російській мові приклади численніші; пор., зокрема, північні: *пло́щадь* : *на площади́* і под. (так ще нерідко в письменників першої половини XIX ст.). Циркумфлексовий характер суфікса свідчиться сербською мовою (пор. *че̏љад*, род. *че̏љади*, місц. *на че́љади* з *на че̏љади·*).

2. Закон Шахматова[2]. Вже найдавніша слов'янська мова в серединних складах не зберегла під наголосом давньої циркумфлексової інтонації та давньої ж (спадної) інтонації короткостей. Наголос з такими інтонаціями або пересувався в одних умовах на початок слова, або, коли з тих або інших спеціальних причин, задержувався на складі, де він первісно був, міняв свою інтонаційну природу, набуваючи особливостей висхідних інтонацій.

Найвиразнішу ілюстрацію цього закону в його першій частині становить явище відтягування наголосу з початкових складів іменників із циркумфлексовою або з давньою короткісною інтонацією на прийменники. Це явище поширене, наприклад, в мовах російській (надто в північному діалекті), сербській, словенській: рос.

---

[1] В окремих спеціальних випадках, як *во́ля*, рос. *ко́жа*, де перенесення на наступне а з пом'якшеним попереднім приголосним відсутнє, є підстави припускати діяння окремих умов, причому словенська мова виразно вказує в таких випадках на інший характер інтонації о: vǫ́lja, kǫ́ža.

[2] Вперше О. О. Шахматов застосував його в докладному розгляді праці М. Решетара «Die serbokroatische Betonung der südwestlichen Mundarten».— «Изв. Отд. русск. языка и словесности АН», VI, 1901, вип. 1. З різними уточненнями востаннє — в «Очерке древнейшего периода истории русского языка», 1915, § 148—149.

нá берег (пор. *бéрег*), *зá город* (пор. *гóрод*), *зá бороду* (пор. *бородá* : *бóроду*), *нá зиму* (пор. *зимá* : *зи́му*), *нá море, нá поле, пó мосту;* серб. *нȁ брȇг, дȍ грāда, нȁ зи̑му, нȁ море, нȁ поље, пȍ мосту* і послідовно в силі інших випадків: *ȍд злāта (злȃто), ȕ коло (кȍло)* та ін. Навпаки, при акутовій інтонації, як правило, наголос не переноситься на попередній склад: *на болóто* (серб. *блȁто*), *за колóду* (серб. *клȁда*), *на вéру* (пор. рос. нерухомий наголос у відміні; серб. *вȅра*), *на мýку* (*мýка;* серб. *мȕка*); пор. і *на вóлю, на дóлю* (наз. одн. *вóля, дóля*). Відповідно в сербській *ȕ блато* (з *у блȁто*), *нà кладу* (з *на клȁду*) тощо.

В українській мові колишнє пересування наголосу на прийменник з часом скоротилось в ужитку. Тепер маємо його тільки в окремих виразах прислівникового характеру, як-от: *перéд світом, нá сміх, нá зиму, пó світу, пíд руки, óб землю, нá поле, нá осінь, пíд осінь*. Але в давній мові воно, безперечно, було широко відоме. Про це свідчать хоча б наголоси в «Лексиконі» Памви Беринди: *зáрокъ* (189), тобто *зá рок, нáвозѣ* (10) — *нá возі, нáдолъ* (114, 173) — *нá дол, нáземлю* (296) — *нá землю, нáмори* (289) — *нá мори, нáвѣки* (149) — *нá віки, нáпорохъ* (61) — *нá порох.*

3. Закон Т. Лера-Сплавінського, що його треба прийняти лише з певним обмеженням [1]. У двоскладових утвореннях вже в найдавнішій слов'янській мові спостерігалося пересунення наголосу з кінцевих складів коротких та циркумфлексових на попередні акутові, що при цьому діставали акутового наголошення. Пор.: *кладý, кладéш* і т. д., але *клáсти* (з колишнього *класти̑*; інтонація кінцевого і в інфінітиві циркумфлексова); *гризý, гризéш* : *гри́зти* (з колишнього *гризти̑*) [...]

Навпаки, інфінітиви з коренями, що характеризуються короткісними голосними, зберігають кінцевий наголос: *несý, несéш* і т. д.: *нести́, ведý, ведéш* і т. д.: *вести́*. Цей закон випливає, наприклад, і з відносин, що спостерігаються в іменниках. Крім порівняно небагатьох винятків, для яких існують більш-менш задовільні пояснення, показові в цьому відношенні хоча б іменники середнього роду з флексією короткісною або циркумфлексовою, де маємо протиставлення типів: з одного боку — *веслó, веслá* і т. д., *селó, селá* і т. д. (однина), з другого — *сáло, сáла* і т. д., *мы́ло, мы́ла* і т. д., *ді́ло, ді́ла* і т. д. Тобто кінцеве наголошення знаходимо часто в словах із кореневою короткістю (так само в словах із циркумфлексовою інтонацією кореня: *долотó, молокó*), але приклади такого місця наголосу при коренях з акутовим голосним дуже рідкі і викликають здогадку про його секундарність.

Звертає на себе увагу схожість фактів, на яких базується закон Лера-Сплавінського, з фактами закону Фортунатова — де Соссюра: в обох випадках в основному йдеться про перенесення наголосу із складів коротких і циркумфлексових на акутові.

---

[1] T. Lehr-Spławiński, Najstarsze prasłowiańskie prawo cofania akcentu.— «Symbolae grammaticae», II, 1927, стор. 85—100.

4. Наголос із складу короткісного (тобто короткого за походженням) або циркумфлексового вже в найдавнішій слов'янській мові пересувався на наступний короткісний або циркумфлексовий склад, якщо за ним ішов склад із зредукованим голосним. Пор.: *вéчір* : *вечíрній* (з давнішого *вечерьнúй*); *осінь* : *осíнній* (з *осеньнúй*), *вéсело* : *весíлля* (з *веселье*); *рóзум* : *розýмно* (з давнішого *розумьно*) [1] [...] Див. також *дéсять* : *десятка* (з давнішого *десѧтъка*), за цим зразком і *вéчір* : *вечíрка*[2] [...]

5. Наголос у межах двох серединних складів із зредукованими голосними переносився з другого на перший: *гумнó* : *гумéнце* з **гумьнъце; відрó* : *відéрце; полотнó* : *полотéнце* з **полотьнъце; кільцé* : *колéчко* з **кольчько*. За аналогією і *кублó* : *кубéльце* [...]

М е т а т о н і я. Поняття метатонії, теоретично не цілком усталене в мовознавстві, ми вживаємо в подальшому викладі в такому значенні: метатонія — явище зміни інтонації проти тієї, що належала б відповідним голосним та їх звукосполученням із сонорними приголосними за їх походженням від звуків попередньої мовної системи; викликається метатонія моментами семантичного порядку — створенням або уодноманітненням певних словотвірних категорій, для яких нові інтонаційні ознаки стають більш-менш сталими прикметами категорії поряд із власне морфологічними.

Для української мови з загальнослов'янських явищ метатонії важать лише кілька.

1. Двоскладові (в наз. відм. одн.) форми жіночого роду на **-а** (I відміна) виявляють метатонію проти циркумфлексових за походженням односкладових (при повноголоссі — двоскладових) форм чоловічого роду: *вóрон* : *ворóна, мóрок* : *морóка.*

Частіша подібна метатонія у м'якій відміні — на колишнє **-ја**: *гóрод* : *горóжа, пoрóх* : *порóша, стóрож* : *сторóжа,* але, за свідченням чакавського діалекту сербської мови та інших слов'янських мов, що мають виразні відповідники, в метатонованих формах жіночого роду українські **орó** [...] походять не з колишніх акутованих ***tort** [...], а з новоакутованих; отже, треба гадати, що й умови для їх метатонії не були тотожні з першими.

2. Метатонованими виявляються в більшості іменникові префіксальні утворення. Найхарактерніший тип — іменники на **-а** (I відміна) з наголосом на корені, без перенесення на кінцевий склад у випадках, де мав би діяти закон Фортунатова — де Соссюра (при кореневих голосних за походженням короткісних або циркумфлексових), та з новоциркумфлексовою інтонацією (тепер нерухомою спадною довготою) за свідченням словенської мови [...]

---

[1] Свідчення сербохорватської і словенської мов виразно вказують, що в префіксальних утвореннях **ь**-основ та **о**-основ, якщо вони мали короткісний або циркумфлексовий префікс, заударній довготі був властивий циркумфлексовий характер.

[2] Щодо флексії в суфіксі **-ъка** треба зазначити, що вона посідає в слов'янській акцентологічній системі окреме місце: перенесення на кінцеве **а** наголосу за законом Фортунатова — де Соссюра засвідчене при ньому лише в поодиноких випадках.

3. Змінюється проти решти відмінків синтаксично самостійна клична форма, яку з повним правом можна розглядати як окрему словотворчу категорію [...]

4. Члениі (повні) прикметники відомі як метатоновані проти нечленних прикметників або прислівників, що зберегли інтонацію (наголос) відповідних форм прикметників, з яких виникли [...]

АКЦЕНТОЛОГІЧНІ ПИТАННЯ, ПОВ'ЯЗАНІ З ПЕРЕХОДОМ О І Е В І*

За правилом, в українській мові повноголосні групи (**оро**, **ере**, **оло**) не підлягають у закритих (з погляду історичного, тобто перед колишніми зредукованими, що потім зникли) складах звичайній зміні голосних **о**, **е** в **і**: *мороз, поворот, морок, ворох, берег, колос, полоз, полон* та ін.

Найважливіший виняток становлять (крім називних *поріг* і *сморід*) форми родового множини, які звичайно тлумачаться впливом форм типу *гір, слів: борід, воріт, голів, доріг, сторін, беріз*.

Вважаємо це пояснення невірним: усі слов'янські мови, які добре зберегли прослідки колишніх (вихідних) акцентно-інтонаційних відношень, свідчать про спеціальне становище родового множини, і розв'язання загадки треба, отже, шукати насамперед в особливостях давнього наголошення.

У слов'янській акцентології твердо стоїть положення про існування в найдавніший період життя слов'янських мов двох основних інтонацій довгостей — акутової і циркумфлексової з цілком виразними відповідниками в балтійських мовах (литовській, латиській і давньопрусській) і з прозорими засадами щодо характеру звуків, у яких вони первісно з'являлися (акутова — в рефлексах довгих монофтонгів і дифтонгів з довгою складовою частиною, циркумфлексова — в звичайних дифтонгах та в певних продуктах стягнення голосних). Вже тільки на слов'янському грунті за певних умов з'явилися дві інші інтонації довгот: відміна (продукт метатонії) акутової — так звана новоциркумфлексова (розпізнається найкраще в словенській мові — як спадна довгота, не перетягувана на наступний склад: bâbin, krâvin, mêsec, jâstreb, pâvok, mâzan, проти циркумфлексової, яка фонетично переноситься на наступний: mesộ < < mêso, gradû > grâdu (род. одн.), і менш виразно в кашубській — проти акутової не відтягається з серединних складів наперед) і продукт зміни циркумфлексової — новоакутова, безпосередньо відбита окремою висхідною інтонацією в чакавському наріччі сербохорватської мови [1] і підтверджувана відповідними рефлексами мало не всіх інших мов.

---

[1] Найважливіший матеріал див.: N e m a n i ć, Čakavisch-kroatische Studien.— «Sitz. der Wien. Akad.», CIV, CV, CVII; А. Б е л и ч, Заметки по чакавским говорам.— «Изв. Отд. русск. яз. и словесности АН», XIV, 1909. Паралельні факти посавської говірки штокавського наріччя див.: S. I v š i ć, Današnji posavski govor.— «Rad Jugoslav. Akad.», CXCVI і CXCVII.

У східнослов'янських мовах акутова і новоакутова на групах повноголосся відбились як **оро́**, **ере́**, **оло́**: укр. *воро́на, соро́ка, моро́з, коло́да* — серб. *вра̏на, свра̏ка, мра̏з, кла̏да; сторо́жа, горо́жа* — чак. stráža, grája,; циркумфлексова — як **о́ро**, **е́ре**, **о́ло**: укр. *во́рон, бе́рег, го́лос, ко́лос* — серб. *вра̑н, бре̑г (бри̏јег), гла̑с, кла̑с;* новоциркумфлексова не відрізняється від акутової. Цілком надійних прикладів її з повноголоссям в українській немає; як імовірний можна навести словен. naslâda — укр. *насоло́да*. Остання інтонація для наступного викладу майже не відіграє ролі, отже їй тут спеціальної уваги й не присвячуємо.

1. У категорії, яка нас цікавить, бачимо, що, крім небагатьох слів, розподіл фактів в українській мові цілком виразно вказує на різницю, залежну від наголошення: форми родового множини від слів жіночого роду ā(jā)-основ з рухомим наголосом (в знахідному однини — **о́ро**, **оло́**) послідовно мають перехід кінцевого **о** в **і** в повноголосних групах, тим часом у словах з наголосом нерухомим (**оро́**, **оло́**) переважає тип із відсутністю такого переходу, пор.: *борі́д (борода́ : бо́роду), голі́в (голова́ : го́лову), борі́н (борона́ : бо́рону), сторі́н (сторона́ : сто́рону), сковорі́д (сковорода́ : ско́вороду)*, але *соро́к (соро́ка, соро́ку), воро́н (воро́на, воро́ну) коло́д (коло́да, коло́ду), моро́к (моро́ка, моро́ку), доло́нь (доло́ня, доло́ню), воло́к (воло́ка, воло́ку), толо́к (толо́ка, толо́ку), сторо́ж (сторо́жа, сторо́жу), горо́ж (горо́жа, горо́жу)*.

Мовою акцентології це можна переказати так: у словах з колишньою циркумфлексовою інтонацією, перетягненою в називному однини за законом Фортунатова — де Соссюра на наступний акутовий голосний, родовий множини діставав засвідчену чакавським наріччям сербської і словенською мовою новоакутову інтонацію, при якій в українській мові і в повноголосних групах відбувався перехід **о** в **і**, а в словах з колишньою акутовою інтонацією, де, за свідченням чакавського наріччя і словенської, родовий множини одержував новоциркумфлексову, українська мова заховувала **о** в повноголосних формах без зміни. Форми (дуже нечисленні) з новоакутовою *(сторо́жа, горо́жа)*, які в українській збіглися зовнішньо з формами з акутовою (**оро́**, **оло́**), цілком увійшли в сферу їх впливу щодо рефлексації в родовому множини.

Після зазначеного, натурально, і в групі **ере** зустрінемо *черід (череда́, че́реду)*, але *вере́т, мере́ж, смере́к*, бо *вере́та, мере́жа, смере́ка*.

До відхилень (нефонетичних форм) належать: *дорі́г* при *доро́га* (пор. сх.-полт. *доро́г*), *корі́в* при *коро́ва* (пор. сх.-полт. і зах.-укр. *коро́в*), *бері́з (бере́за)* поряд із поширеним фонетичним *бере́з*.

Зах.-укр. *толі́к*, власне, не відхилення, бо відповідає зах.-укр. наголошенню однини *толока́ : то́локу*.

Наголошення *се́ред, то́лок* відбиває вплив називного множини — *се́реди, то́локи* (пор. фонетичне зах.-укр. *сері́д*).

Гірше, ніж у жіночому роді, збереглися в родовому множини прослідки колишніх відношень у формах середнього роду. Відпо-

відно до свідчень інших слов'янських мов про новоакутову ми мали б сподіватись *ворíт,* і справді таку форму маємо, хоч давній наголос називного *воротá,* засвідчений «Лексиконом» Памви Беринди, тепер, принаймні в літературній мові, витиснутий наголосом *ворóта,* що зовнішньо збігся з типом з нерухомим акутовим наголосом. Так само фонетична форма з рефлексом новоакутової — *долíт.*

В усіх мовах, здатних це виявити, бачимо, що наголошення саме множини середнього роду дуже відхилилося від вихідного і відбиває різні вирівнювання. Поштовх до них давала сама первісна система, досить строката: в двоскладових словах наголос з акутового складу не пересувався в називному-знахідному множини на теж акутовий наступного складу (*bólto — *bóltā); при циркумфлексовій інтонації і при короткостях відбувалось за законом Фортунатова — де Соссюра пересунення (*m̑ęso — *mesā·; po·lje — *poljā· і через склад: *i̯e·zero — *i̯ezerā·); при наголосі кінцевого голосного в однині (при окситонезі) в множині наголос пересувався на попередню циркумфлексову [1] і ставав новоакутовим (*delto· — dȇltā); при короткостях відповідні голосні набували виразно рефлектовану словенською мовою «другу» короткісну інтонацію, властивостями своїми паралельну новоакутовій (*selo· — *sȇlā).

Родовий множини при наголошених акутових мав метатонію в новоциркумфлексову (*bólto — *bóltā — *bōltъ; словен. blât), при циркумфлексовій — у новоакутову (*m̑ęso — *męsā· — *m̑ęsъ), при відтягненні проти однини також новоакутову (*delto· — *dȇltā — *dȇltъ), словен. męs, dlęt; паралельні були явища при короткостях.

На українському грунті поряд з фонетичним зах.-укр. *болóт* з'явилося нефонетичне *болíт* (пор. і новий наголос називного *болотá* проти давнього *болóта*) і нефонетично замість очікуваного «джерíл» *джерéл* (менше важить *молóк* від *молóка;* пор. наголос однини *молокó,* але слабий семантичний зв'язок *молóка* і *молокó*). В останніх прикладах можна здогадуватися, отже, про роль поплутання **ерé, олó** з новоакутової з **ерé, олó** тощо з акутової (див. вищесказане про *горóж, сторóж*). *Черíв* відбиває фонетичну рефлексацію новоакутової (пор. наз.-знах. мн. *черевá*), *черéв,* як і *дерéв* (при діал. *дерíв*), пор. *дерéва* (при *деревá*) — діяння аналогії [2].

2. На інтонаційних підставах, паралельних рефлексації в родовому множини, базуються факти здрібнілих і етимологічно з ними споріднених іменників жіночого роду: з одного боку, *голíвка, борíнка, борíдка, сторíнка, сковорíдка,* з другого,— *болóнка (болóна), долóнька (долóня), мерéжка (мерéжа), волóшка* (пор. *волóх*), *сорóчка* (пор. рос. діал. *сорóка* «головной женский убор», словен. sräkica

---

[1] Типу з акутовою довгістю перед наголосом в о-основах середнього роду, імовірно, не існувало (закон Лера-Сплавінського — Symbolae grammaticae, II, стор. 85—100). Про цей закон докладніше див. нижче, в етюді про наголос прикметників на **-кий**.

[2] До того треба зауважити, що *дерево* первісно належало, мабуть, до с-основ і його система форм взагалі порвала з давньою. Таке підозріння, як дозволяє гадати словенська, існує і для *черево.*

тощо). Ці відношення відповідають почасти свідченням інших мов з виразним розрізненням рефлексів новоакутової і акутової (або продукту її метатонії — новоциркумфлексової), хоча де в чому і ускладненим (пор. чак. stránka), і свідченню самої української (*гóлову, гóлови, бóроду, бóроди,* але *голíвка, борíдка* з іншим місцем наголосу).

Дуже виразно відповідність фактам української виступає в чеській і словацькій, з одного боку: hlávka, brádka, stránka, словац. bránka, з другого (приклади для збільшення їх кількості доводиться брати і не з відповідниками східнослов'янському повноголоссю): чес. kladka, slamka, kravka, vranka, jamka (пор. нерухомий наголос в *я́ма*), žabka (*жа́ба*), hlinka (*гли́на*), словац. blanka, kladka тощо. У випадку з давньою новоакутовою кореня, скільки можна судити на підставі *сторóженька* (тобто і *сторóжка*), так само, як і в родовому множини, в українській мові рефлексація уподібнилась звичайній акутовій (**оро́**) без переходу **о** в **і** в закритому складі.

До відхилень від схарактеризованих відношень належать: *доріжка* (сх.-полт. *дорóжка*), *корíвка* (при поширеному *корóвка*), *полíвка* (при звичайнішому *полóвка, полóвочка*), *солíмка* (поряд з далеко поширенішим *солóмка*), *берíзка* (поряд із поширеним фонетичним *берéзка*) і, навпаки, *голóвка* (переважно в секундарних значеннях «кочан капусты», «оконечность различных предметов» при звичайному фонетичному *голíвка*), *ворóжка* (при фонетичному *ворíжка*). Щодо *корóбка* при *кóроб,* то вихідна інтонація цього кореня суперечна [1].

Спеціальне питання становить рефлексація при суфіксі (**-ък-а**) повноголосних груп у префіксальних утвореннях. Для певного розв'язання його бракує надійного матеріалу. На підставі свідчень словенської мови, яка тут важить найбільше, під наголосом префіксальні утворення **ā**-основ у серединному складі мали новоциркумфлексову інтонацію, якій в українській мала б відповідати рефлексація **оро́**, **оло́**, **ере́**, проте маємо поряд *перегорóдка, загорóдка* і *перегорíдка, загорíдка, заволíчка, поволíчка* і *поволóчка, заворíтка, поворíтка,* але *ополóнка.*

Найімовірніше, що ця відмінність відповідає вже давньому хитанню місця наголосу в префіксальних утвореннях **ā**-основ: рефлексація **оро́**, **оло́**, **оре́** відповідає, імовірно, давній циркумфлексовій інтонації наголошених серединних складів з секундарним подовженням перед **-ъка,** а у випадках з наголошеним префіксом з циркумфлексовою інтонацією утворення на **-ъка,** мабуть, фонетично такого подовження не діставали.

3. Третя категорія, де є підстави, виходячи із свідчень решти мов, припускати вихідну новоакутову інтонацію, — це іменники й дієслова минулого часу чоловічого роду з колишнім кінцевим наголосом на відпалому пізніше зредукованому (**ъ, ь**).

Ми бачимо виразне свідчення про вихідну новоакутову в дієслівних формах *стерíг, берíг, волíк,* пор. *стереглá, стеглó, сте-*

---

[1] Пор. Акцентологические особенности праславянских заимствований из германских языков.— «Наук. зап. каф. історії європ. культури», III, 1929, стор. 149.

реглú, береглá, береглó, береглú, волоклá, волокló, волоклú, але *колóв, молóв, полóв, поборóв,* бо *колóла, колóло, колóли, молóла, молóло, молóли, полóла, полóло, полóли, поборóла, поборóло, поборóли.*

Менше підстав мала б за себе здогадка, що до подовження призвело відпадіння кінцевого **лъ** > **л̥** (**л** складове).

Щодо *корóль,* а не «коріль» із **korolь* (пор.: *короля́, королю́, королéм* і т. д.), як слід би було сподіватися відповідно до новоакутової (чак. králj, словен. králj), то про цей ізольований випадок важко сказати щось певне; не виключена можливість, що тут діяв книжний вплив.

4. Четверта категорія, де може йтися тільки про новоакутову — іменники середнього роду на ***-ъi̯e**. У даному випадку факти сербської і словенської свідчать про існування двох паралельних типів: словен. cvệtje і cvetjè, cvetjé (пор. cvệt), чак. prútjī, словен. prótje (пор. prȗt, prǭt)[1], але з дуже великою перевагою другого наголошеного на кінці, причому певності, що вони відбивають давнину, а не новотвори на грунті окремих мов, немає. В українській в цій категорії спостерігаємо такий розподіл: як і слід було сподіватися, колишнього подовження (переходу **о**, **е** в **і**) не мають наголошені на кінці: *вороття́, молоття́, колоття́, полоття́, вороння́* (проте при неясних *воріття́, поліття́*), але немає його і в наголошених на корені: *волóсся, колóсся, чере́п'я* з колишньою циркумфлексовою інтонацією кореня (укр. **óро**, **е́ре**, **óло**) — *вóлос, кóлос, че́реп,* зміненою у висхідну (*олó, ере́* тощо), і тільки у префіксальних утвореннях виступають і форми з **і**: *подорі́жжя, роздорі́жжя, підборі́ддя, Запорі́жжя, узголі́в'я* поряд із *побере́жжя, узбере́жжя* тощо, зах.-укр. *роздорóже, Запорóжжя* (у Грінченка тільки так), *узголóв'я, приголóв'я.*

Оскільки маємо *волóсся, колóсся* і немає спеціальних історичних підстав для іншої рефлексації у префіксальних, всі відповідні випадки переходу **о** в **і** в повноголосних групах у цій категорії вірніше буде, на нашу думку, розглядати як секундарні. З відхилень труднощів не становить *Запорі́жжя,* де дуже ймовірний вплив слова *порі́г.* Про інші див. нижче.

5. Не маємо задовільного пояснення до укр. *пóворіт* (при *поворóт*), *зáворіт, кóловоріт* (при *кóловорот*), але звертаємо увагу, що для цього відхилення є своя паралель у так само загадкових польських powrót, kołowrót з незвичайним подовженням перед глухим голосним[2].

6. Про категорію із давньою новоакутовою інтонацією, де українська втратила її слід повністю (членні прикметники), див. докладно далі, у статті про наголос прикметників на **-кий**, **-ка**, **-ке**. Тут зазначимо тільки, що укр. *корóткий,* рос. *корóткий,* серб. чак. krátki, чес. krátký, словац. krátky, пол. krótki — випадок з

[1] Тип lȃsje (словен.), vlȃsje може бути й аналогійного походження.

[2] Пор. N. van Wijk, Zur sekundären steigenden Intonation im Slavischen, vornehmlich in ursprünglich kurzen Silben.— «Arch. f. slav. Philol.», XXXVI, стор. 355—356.

висхідною новоакутовою, яка не викликає тут жодних сумнівів, веде нас до припущення, що в цій категорії **оро** не зазнало звичайного подовження в закритому складі через стягнений і, значить, довгий голосний наступного складу (з ***ъи̯ь**, ***аi̯а**, ***оi̯е**).

Той, хто був би схильний в *узголів'я, підборіддя* бачити саме рефлексацію новоакутової, міг би дивитись паралельно цьому поясненню на форми без переходу **о, е** в **і** як на натуральні з погляду свідчень чакавської і словенської варіанти з подовженням **іе** (з ***ьi̯е**)[1]. Проте, як уже згадувалось, у формах з іканням вірніше бачити, на нашу думку, приклади аналогійного походження, отже, припускаючи, що *волóсся, колóсся* походять із форм з колишньою новоакутовою (пор. **олó**, а не **«óло»**), треба розглядати в цій категорії відсутність подовження справді як свідчення, що і тут, як у членних прикметниках, довгота у положенні за відповідним складом спричинялася до втрати звичайного, поза цією умовою, переходу.

Розгляньмо тепер, у якому відношенні до груп, де українська мова здійснює перехід **оро** тощо в **орі** тощо, стоять факти рефлексації **о, е > і**, де, за усталеними теоретичними міркуваннями, фонетично такий перехід має з'явитися всюди перед колишніми слабими зредукованими і де, отже, всі відхилення мають бути наслідком діяння граматичної аналогії.

Серед односкладових слів жіночого роду в родовому множини при більшості форм з **і** *(гір, кіз, діб, кіс, пір, піл, зір, ніг, кіп, стіп, кір, щік, бджіл*[2]*)* є багато й таких, де виступають нефонетичні **о, е**: *жон, сов, ос, донь, троп, вод, меж;* досить численні також випадки вагання навіть у межах літературної: *ліз* і *лоз, ріс* і *рос, сіх* і *сох, нір* і *нор,* не кажучи вже про діалекти, де є *сів, віс*.

Аналогія решти відмінків тут, як бачимо, найбільше зачепила назви живих істот: *жон, ос, сов. Меж* усталилося, мабуть, внаслідок натурального відштовхування від омонімічного *між* (прийменник). Є підстави в окрему групу виділити форми родового множини, похідні від іменників, двоскладових у називному однини із наголосом на першому складі: *дóня, рóжа, плóща, шкóда, вéжа, щéпа, шпóня — донь, рож, площ, шкод, веж, щеп, шпонь*. Відхилення від звичайної рефлексації тут стоїть у зв'язку з тим, що вся ця група становить в українській мові секундарну, як ясно хоча б із того, що це відхилення від спільнослов'янського закону Фортунатова — де Соссюра про перенесення наголосу з короткостей на наступні акутові голосні (в даному разі ***ā**). Склад цієї групи — запозичення (*рóжа, шкóда* тощо), новотвори *(плóща)* та ін. Дивись і *теща — тещ* з *тьщь* із захованням фонетичної рефлексації. Звичайно, *донь* і *тещ* можуть відповідати також тенденції, зазначеній вище для назв живих істот.

---

[1] Зазначимо принагідно, що дані на користь подовженості **i̯е** в цій категорії мають певне значення і для проблеми переходу тут в **я** в українській.

[2] За аналогією **о, е > і** також у *бліх, сліз* із *блъхъ, сльзъ*.

Нормальну рефлексацію **о**, **е** в закритому складі в типі з наголосом на першому складі двоскладового слова відбивають *шкіл* і *жмінь* (при зах.-укр. *жмень*).

У словах трискладових з наголосом на серединному ми бачимо з тих самих причин, що й у двоскладових, наголошених на першому складі, значний вплив на родовий множини решти відмінків: *бараболь (бараболя), вечер (вечеря), залоз (залоза)* поряд із *залоз (залоза), печер (печера), рогож (рогожа), королев (королева), лелек (лелека), острог (острога), чахонь (чахоня), пащек (пащека), турбот (турбота), істот (істота), тетер (тетеря, тетера), трепет (трепета).*

У певних випадках маємо хитання: *панчіх* і діал. *панчох (панчоха), хвороб* і зах.-укр. *хоріб (хвороба, хороба), комор* і діал. *комір (комора), стодол* і зах.-укр. *стоділ (стодола), сухіт* і *сухот (сухота), топіль* і *тополь (тополя).*

Порівняно небагато слів із сталим **і**: *робіт (робота), субіт (субота), стоніг (стонога)* — з виразною підтримкою форми *ніг*.

Характеристично, що група з **і** в родовому множини має давніший склад слів, ніж група з **о**, **е**: в останній із безсумнівно давніх (маючи на увазі фонетичну оболонку), зустрічаємо тільки *вечеря, рогожа*[1]; навпаки, в групі з переходом в **і** тільки одне пізнє запозичення — *панчоха.*

Тип трискладових з кінцевим наголосом на називному однини, тобто тип давній (пор. закон Фортунатова — де Соссюра), в родовому множини за правилом має перехід **о**, **е** в **і**: *сирота — сиріт, слобода — слобід* (зах.-укр. *свобода — свобід*).

Пелен від *пелена* не показове, бо це слово має паралельний наголос *пелена.*

Тип трискладових із початковим наголосом не виявляє ясної рефлексації, пор. *ягід (ягода),* зах.-укр. *яблінь* (*яблоня,* літ. *яблуня*), зах.-укр. *сиріт (сирота),* але *мачох (мачоха,* літ. *мачуха), щелеп (щелепи), залоз (залоза).* Зах.-укр. *мачох* можна пояснити так само, як вище *жон, ос* та ін. Щодо *щелеп,* то пор. звичайніше *щелепів.* Отже імовірніше, що фонетично і тут з'являлося в закритому складі **і**.

Кількох зауважень вимагають префіксальні утворення, належні до типу з серединним наголосом. У них досить виразна тенденція, зрозуміла з погляду більшої вживаності або невживаності множини взагалі, здійснювати ікання в конкретних і обходитися без нього в абстрактних утвореннях: *підвід, поріл, розсіх* (поряд з *розсох*), зах.-укр. *підліг* (пор. звичайне *підлог*), але *пожеж, угод, втеч.*

---

[1] *Печера* (пор. рос. *пещера*) викликає сумнів своїм **е** замість фонетичного **о**; *острога* (пор. рос. *острога*), хоч має паралелі в сербській і словенській, не стоїть у згоді з законом Фортунатова — де Соссюра; *тетеря*, здається, новотвір польської і східнослов'янських з *tetervь.

Див. іноді без переходу в **і** і конкретні, як-от: *розвóр, попóн, одéж, затóк*.

Здрібнілі жіночого роду та інші утворення з тими самими суфіксами, як уже зазначалося у фаховій літературі, виявляють певний паралелізм родовому множини (пор. про форми з повноголоссям). Цікаві тут, звичайно, не стільки форми з іканням як фонетичні, скільки з **о**, **е**: *гірка, кізка, зірка, кіпка, кірка, бджілка, щічка, шкілка,* але *дóнька, трóпка, щéпка, сóвонька, шпóнька, мéжка* (род. мн. *донь, троп, щеп, сов, шпонь, меж*); *робітка, субітка, панчішка,* але *барабóлька (барабóль), печéрка (печéр), рогóжка (рогóж), лелéчка* (*лелéк*), але *зáлозка (зáлоз)*. При *тетéр* існують *тетéрка* і *тетірка*. При хитанні в називному множини *лізка* і *лóзка (лізонька, лóзонька)* пор. *ліз* і *лоз; ріска* і *рóсонька (ріс* і *рос), сішка* і *сóшенька (сіх* і *сох), жмінька* і *жмéнька (жмінь* і *жмень)* [1].

Розбіжностей навіть менше, ніж можна було б сподіватися, виходячи з теоретичних міркувань: *жінка* (при *жон*), *пелінка* (при *пелéн*), *трепітка* (при *трепéт*). Навряд чи становить справжній виняток *топóлька* (род. мн. *топóль* і *топіль*); пор. *топілька* — рослина Arenaria serpyllifolia.

Той самий паралелізм характеристичний і для префіксальних утворень: *запóнка* (род. мн. *запóн*), *одéженька (одéж),* але *підківка* (род. мн. *підків*), *розсішка (розсіх)*. Див. і при наголосі на префіксі: *зáслінка* і *зáслонка* (род. мн.).

Проте при назві особи род. мн. *небóг,* але пестливе *небіжка* при *небóжка*.

Порівняння рефлексації повноголосних форм у родовому множини та в здрібнілих пестливих (із спорідненими з ними за походженням формами) і відповідних форм з **о**, **е** змушує визнати, що ці дві категорії, фонетичний розвиток яких залежав від однаковості вихідної інтонації [2], далі ввійшли в досить виразний морфологічний зв'язок. Щодо цього, звичайно, більше переконує паралелізм відхилень, ніж те, що дістає своє пояснення з причин фонетичних.

Може виникнути здогадка (і не більше як здогадка), що подібний паралелізм принаймні почав утворюватися між формами родового множини і префіксальними утвореннями середнього роду на колишнє **-ьі̯е**, пор. *голів* і *узголів'я, борід* і *підборіддя, доріг* і *роздоріжжя* (але тільки *узбережжя* тощо). Проте в цьому останньому разі нам довелося б виходити (див. вище) не з фонетичних умов, підказаних обома категоріями, між якими утворився внаслідок цього секундарний морфологічний зв'язок, а тільки частково з аналогії форм з **о** > **і**, що могли подати привід до виникнення в

---

[1] Мабуть, сюди ж належить і *тéта* «тітка», *тéтка* (Желех., Грінч.) — род. мн. *тет?, тітка* (род. мн. *тіт?*).

[2] Проте, чи тотожні умови викликали новоакутову в цих категоріях у найдавнішій слов'янській мові, сказати напевно не можна, бо саму проблему родового множини досі задовільно не розв'язано з погляду морфологічного і багато суперечного становить з погляду найдавніших відношень суфікс **-ък(а)**.

свідомості мовлян такого пізнішого зв'язку, пор. *ніг* і *підніжжя, гір* і *підгір'я, зір* і *сузір'я* (пор. *узмо́р'я, надмо́р'я*) [1].

Найбільші труднощі становлять форми середнього роду, де натрапляємо на той самий зв'язок, що його констатовано у формах жіночого роду. Пор. при формах із повноголоссям: род. мн. *моло́к* (наз. мн. *моло́ка*) — *молочко́, джере́л* (наз. мн. *джере́ла*) — *джере́льце, дере́в* (наз. мн. *дере́ва*) — *дере́вце* і *деревце́, ворі́т* (наз. мн. *воро́та*) — *ворі́тця, долі́т* (наз. мн. *доло́та*) — *долі́тце, болі́т* (наз. мн. *боло́та* і *болота́*) — *болі́тце* (і *болітце́* — Грінченко тільки так). Паралельні факти при короткостях (**о, е**): *кіл* — *кільце́, чіл* — *чільце́, слів* — *слівце́, пріс* — *прісце́, пшін (пшон)* — *пшінце́,* але *сіл* і *сел* — *сільце́* і *се́льце, пер* — зах.-укр. *перце́* (при літ. *пірце́*), *коліс* (наз. мн. *коле́са*) — *колісце́, решіт* (наз. мн. *реше́та*) — *решітце́,* але *озе́р* (наз. мн. *озе́ра* і зах.-укр. *о́зера,* поряд з род. мн. *озе́р* і *озі́р*) — *озе́рце́, верете́н* (наз. мн. *верете́на*) — *верете́нце* (род. мн. *верет́ін* — *веретінце*), *стреме́н* (наз. мн. *стреме́на*) — *стреме́нце (стремі́нце)*.

Щоб дістати деякі надійніші опорні пункти для аналізу цього матеріалу, варт приділити увагу близьким фактам чоловічого роду. Матеріал, який стосується до суфіксів **-ък(ъ)** і **-ьц(ь)**: *горобе́ць, вороне́ць, молоде́ць, бережо́к, голосо́к, волосо́к, смородо́к,* род. одн. *горобця́, воронця́, молодця́, бережка́, голоска́, волоска́, смородку́; моро́зець, горо́шок, запоро́жець, оборо́нець, охоро́нець, застсоро́нок, моро́зцю, горо́шку* та ін., доводить, що і перед наголосом, і під наголосом повноголосні форми при цих суфіксах переходу **о, е** в **і** не знали. Беручи до уваги порівняльний матеріал, це треба витлумачити так: під наголосом рефлекси акутової інтонації (а в цьому типі в такому положенні, імовірно, існувала тільки акутова), як і слід було сподіватися, подовженню не підлягали [2]; перед наголосом, міркуючи теоретично на підставі фактів інших мов, можна було б сподіватися довгісного рефлексу, але, скільки дозволяє судити матеріал наведених категорій, фактично тут подовження на українському грунті в повноголосних групах не було. Звичайно, певне право лишається за здогадкою, що в частині — і, може, не малій частині прикладів — перехід **о, е** в **і** в положенні перед наголосом затертий діянням аналогії. Це без великої натяжки можна б припустити для назв осіб і взагалі живих істот, пор. ряд таких слів із звичайними **о, е,** як-от: *хло́пець* (полонізм), *норе́ць, кото́к* [3], *урядо́вець, службо́вець, бездо́лець, новосе́лець, пересе́лець,* де під впливом називного однини усталилися нефонетичні **о, е** в усій парадигмі [4], але, по-перше, навіть у цій категорії є такі, що зберегли і фонетичні форми: *гоне́ць* — *гінця́, бое́ць* — *бійця́,*

[1] Задовільного пояснення для *роздо́лля* не маємо.

[2] *Порі́жок* справжнього винятку не становить, бо відбиває прозорий вплив *порі́г*.

[3] Менш характеристичні *боре́ць, творе́ць, двоєже́нець,* як, імовірно, книжні.

[4] Пор. і форми з **-ьлъ**: *козе́л* — *козла́* (при рідкому *кізла́*), *оре́л* — *орла́* (при зах.-укр. *вірла́*), *осе́л* — *осла́*.

отéць — вітця́ (і *отця́*), а по-друге, як ми бачили, досить прикладів з повноголоссям перед наголосом для інших семантичних категорій, де вплив називного однини далеко рідший (*носóк — носкá, долóк — долкý, точóк — точкá, узорéць — узорця́, хуторéць — хуторця́, топорéць — топорця́*) і де переважно напрямок аналогії протилежний: *дзвінóк, гвіздóк, кілóк, бічóк, бірóк, візóк, ріжóк, тічóк, дзвінкá, гвіздкá* та ін., *кінéць, хутірéць, обідéць, камінéць, олівéць, ремінéць, топірéць — кінця́, хутірця́, топірця́*[1].

Не маючи, отже, жодних підстав припускати збереження на українському грунті наддовготи в повноголосних групах перед наголосом, ми повинні визнати і такі форми середнього роду, як *долітцé* і *болітцé* (а поготів, під наголосом *болíтце*), за секундарні при фонетичних *молочкó, золотцé, черевкó*. Що спричинилося до появи форм типу *долітцé?* Гадаємо, що тут діяв вплив таких форм, як *колісцé, решітцé,* тобто трискладових з кінцевим наголосом і переходом **о, е** в **і** в закритому складі. Інша річ *ворíтця,* де **і**, ймовірно,— фонетичний рефлекс, бо у формі основного слова добре засвідчена новоакутова (чак. vráta, словен. vráta). Формам з повноголоссям без переходу **о, е** в **і** — *дерéвце* (Грінченко тільки так), *джерéльце, черéвце* відповідають форми з відсутністю ж такого переходу при звичайних **о, е**: *стремéнце, веретéнце, озéрце.* І перші, і другі тією або іншою стороною секундарні: в останніх фонетично мало б бути **і** (пор. *стремíнце, веретíнце*), в перших звертає на себе увагу відмінний проти інших мов наголос (пор. поряд *черевцé,* рос. *деревцó* при новішому секундарному *дéревце* і *деревцé* в українській мові; від *джерелó* за аналогіями місця наголосу в таких випадках, як *молокó: молочкó,* слід було б сподіватися «джерельцé»)[2].

До ускладнення первісних відношень тут спричинилася, мабуть, специфічна рефлексація порівняно численних слів середнього роду в минулому двоскладових, що при утворенні від них здрібнілих на **-ьце, -ько** наголос пересувався з кінця на секундарні **о, е**, які з'являлися перед відповідними сонорними[3]: *весéльце, стебéльце, відéрце, вікóнце, сукóнце* та ін., рос. *весéльце* (при рідшому *веслецó*), *ведёрце, ведёрко, окóнце, стекóльце* (частіше *стёклышко*), *сукóнце,* праслов. *veslo, *stьblo, *vědro, *okno[4], *sukno, *stьklo; пор. і приклади з **ъ, ь** перед сонорним: укр. *гумéнце,* рос. *гумёнце, лукóнце* (частіше *лукошко*), праслов. *gumьno, *lukъno. Під впливом

---

[1] Група *хáрківець, чернíгівець* має **і**, мабуть з наз. одн. *Харків* тощо. *Удівéць* потрапило в цю категорію (при *удовéць — удівця́*), мабуть, не без впливу *удівонька. Кíбець* (пор. *кóбець*) відбило, імовірно, вплив *кíбчик.* Важче зрозуміти *гінéць:* часте вживання множини?

[2] *Злíтце* (пор. полонізм *злото*) — явний новотвір.

[3] До перенесення із зредукованих на наступні голосні повного утворення в похідних від іменників з кінцевим наголосом пор. ще уваги в етюді про прикметники на **-кий, -ка, -ке.**

[4] Принципіального значення в даному випадку не має, чи справді праслов. *okno — первісний факт, чи більшого довір'я заслуговує укр. *вікно* (з **okъno*), підтримуване свідченням запозичень у фінно-угорських мовах.

цього типу стали, отже, можливі й *веретéнце, озéрце, стремéнце,* пор. фонетичні *веретíнце, стремíнце.* При всій строкатості фактів впадає в очі, що у випадках із звичайними **о**, **е** буває відсутнє ікання саме при сонорних і що наголос припадає, як і у *весéльце* тощо, на другий з кінця склад.

Паралелізм між род. мн. і здрібнілими (пестливими) щодо форм з давнім **е** (матеріал стосується майже виключно до нього) в цілому менший, ніж при іменниках жіночого роду. При род. мн. односкладових справді цікавий паралелізм *сіл* і *сел — сільцé* і *сéльце,* але при *пер* ми маємо *пéрце* тільки в західноукраїнських говірках, тим часом у літературній і говірках, на яких вона базується, *пірцé;* так само, здається, немає паралелі до *пшон* — пор. фонетичні *пшін* і *пшінцé* [1].

У трискладових утвореннях, з одного боку, виступають обидві можливі форми: *веретéн* і *веретíн, озéр* і *озíр, стремéн* і *стремíн,* навіть при *решíт* — зах.-укр. *решéт,* отже, при хитанні, у здрібнілих *веретéнце* і *веретíнце, стремéнце* і *стремíнце,* проте для *озíр* не знаємо, чи справді існує відповідна паралель.

Для більшості інших випадків секундарного **е** в родовому множини не маємо живих паралелей у здрібнілих: *імéн, помéл, рамéн, тенéт,* книжні *небéс, чудéс. Колíс — колісцé* завдячує цим паралелізмом щодо родового множини тому, мабуть, що його **і** підтримував у відміні ще й орудний — *колíсьми.* Не без ваги тут була проти інших слів і сама вживаність слова. *Колісцé* не підлягало впливові групи *вікóнце* тощо через те, що перед **-це** не було сонорного приголосного. Стійкість *решíт* (як зазначено, відносно меншу, ніж *колíс*) спеціально пояснити важко.

Наведені міркування мають на меті показати ті шляхи, якими утворився існуючий тепер, але ні в якому разі не вихідний зв'язок між формами родового множини і відповідними здрібнілими (пестливими) іменниками. Як ми бачили, найвиразніше він виявився в іменниках жіночого роду, і тут за причину його стало фонетичне явище — однакова в українській мові рефлексація в закритих складах із повноголоссям (а виявитися колишня відмінність інтонацій може в українській тільки в наголошенні повноголосних груп) давньої новоакутової інтонації.

У подальшому цей зв'язок при підтримці додаткових моментів (відношення при запозиченнях тощо) з фонетичного перетворився в морфологічний (пор. певний, досить послідовний паралелізм відхилень), не ставши, проте, принаймні виразно, семантизованим: ми, гадаємо, не можемо твердити, що мовляни, фактично його здійснюючи [2], усвідомлюють його як живий значеннєвий

[1] Через брак матеріалу важко сказати щось певне про *пліс — плес — плісце* (чи є *плесце?*), *лез — лізко* (чи є *ліз?*).

[2] З практичною метою, звичайно, орієнтуватись на нього можна (пор. «Український правопис»), але не слід ні перебільшувати його значення, ні намагатися пов'язати як семантично обгрунтований. Правильний підхід має утриматися в тих, наприклад, межах, у яких ми маємо зв'язок інфінітива з формами минулого часу.

зв'язок. Українська мова в даній категорії фактів дає, на нашу думку, цінну ілюстрацію, що досить прозоро показує, як можуть у мові виникати й усталюватися нові морфологічні зв'язки, далекі від того, чого можна сподіватися на підставі апріорних міркувань про спорідненість або неспорідненість граматичних категорій. Цікаво зазначити, що і з російської мови можна навести близьку паралель до секундарного утворення зв'язку між тими категоріями, які становили предмет нашого вивчення у наведених вище рядках — маємо на увазі родовий множини на **н** від слів жіночого роду на **-ня** (*башня — башен, пашня — пашен,* але *деревня — деревень, кухня — кухонь,* при паралелізмі здрібнілих *башенка, пашенка,* але *деревенька, кухонька*). І тут, при всій складності питання, гадаємо, що принаймні не обійшлося без чинників фонетичного порядку, хоча й С. П. Обнорський має серйозну рацію, надаючи великої ваги також моментам специфічно морфологічним [1]. Безперечно, в давньоруській мові існували давніші за походженням форми *спальна, купальна, колокольна,* утворені з колишніх прикметників. Від них цілком натурально походять *спаленка, купаленка, колоколенка.* Але при такому поясненні лишається неясним, чому заступлення колишнього прикметникового закінчення **-на** новим іменниковим **-ня** не захопило також і родового множини. Пор. і схожі польські факти, що не підходять під пропоноване С. П. Обнорським пояснення: wiśnia — род. мн. wisien, suknia — род. мн. sukien тощо.

С. П. Обнорський висуває ще й фонетичний момент: на його думку, пом'якшення суфіксального **н** було викликано «асимілятивним впливом безпосередньо передуючих м'яких приголосних», впливом, відсутнім у родовому множини. З цим доповненням до морфологічного пояснення погодитися важко, бо до нього немає жодних паралелей, пор. *поздно* з *поздьно, начну* з *начьну, довольно, больно* та ін.

Беручи все це до уваги, схиляємось до такої думки. Вихідний пункт фонетичної зміни слід шукати скоріше в тих випадках, коли саме в родовому множини виступало новоутворене за приголосним м'яке складове **н**, що потім фонетично втрачало свою м'якість: наз. одн. *пѣсня* (рос. новотвір із «пѣснь»), *басня,* але род. мн. *пѣснь, баснь. Пѣснь, баснь* потім через форми з складовим м'яким **н** змінювались у дусі тенденції м'яких складових у «пѣсн̥», «басн̥» і далі вже в *песен, басен.* Пор. і *песенка* з «пѣсн̥ька», *басенка* з «басн̥ька».

Отже, тут зіткнулися дві умови: давнє морфологічне хитання *спальна* і *спальня, купальна* і *купальня* в одних словах і фонетичні відношення *песня — песен — песенка* в інших. Вна-

---

[1] С. Обнорский, Именное склонение в современном русском языке, II, 1931, стор. 211 і далі; Л. Булаховский, Заметки по русской морфологии.— «Slavia», VI, стор. 642 і далі.

слідок цього — усталення сучасних відношень у літературній мові [1].

Як би не ставитись до наведених пояснень, зовнішньо, як бачимо, усталився певний паралелізм того ж типу, що й в українській мові: як і в останній, у російській род. мн. іменників на **-ня** збігається в рефлексації щодо твердості або м'якості з формами здрібнілості — пестливості, і це відбивається паралельно і в типових формах, і у «відхиленнях» *(деревень — деревенька, кухонь — кухонька)*.

НАГОЛОС ІМЕННИКІВ

Рух наголосу при суфіксах із зредукованими голосними *

Є в українській мові, як і в інших слов'янських, кілька граматичних груп із пересуненням наголосу з рефлексів циркумфлексових і короткісних складів на інші, груп, де, проте, немає підстав гадати про діяння закону Фортунатова — де Соссюра (пересунення стосується не дальших за походженням акутових складів). Ці факти найімовірніше пояснюються не фонетично [2], а тим, що за часів утворення відповідних форм діяв вплив відмінності між утвореннями з акутовими коренями із сталим наголосом, з одного боку, і з коренями циркумфлексовими та короткісними із рухомим наголосом, — з другого. Там, де для аналогії були ті або інші опорні пункти в певних утвореннях, вона діяла в

---

[1] Факти в тому вигляді, в якому вони існують у літературній мові, сходять на явища північноросійських говірок, у яких, як свідчить наведений С. П. Обнорським же матеріал, є досить прозорі сліди ствердіння й інших м'яких складових сонорних: *кудер, ноздер, ясел, капел, земёл*. Пор. і за аналогією літ. *петел* при *петель*. Щодо цього заслуговують на увагу й факти, зазначені В. Чернишовим (Правильность и чистота русской речи, вид. 3, стор. 44—45): «Иногда, впрочем, — пише він, — и в литературном языке, по влиянию народного, мы слышим произношение с твердым л: *капелка — капелок — капелочка, петелка — петелок — петелочка*. Формы с твердым л не вполне чужды и письменному языку... Род. мн. ч. от *капля, петля* в живом языке иногда слышатся с твердым л: *капел, петел*, но в письме такие формы совсем не допускаются».

Вихідні в таких випадках, треба гадати, тільки такі, що сходять до *капля, капль > капл̥' > капл̥, капльжа, капл̥'ка > капл̥ка* тощо.

Натурально виникає питання про причину збереження **-нь, -ль** тощо в таких випадках, як *плесень з плѣснь, опухоль з опухль* тощо. Гадаємо, що тут діяв вплив на наз. одн. решти форм парадигми і численного типу *тень — тени*.

[2] У статті (білоруською мовою) «Про пересунення наголосу на склади перед слабими кінцевими зредукованими» («Запіскі Аддзелу гуманітарных навук», 2, «Працы класы філал.», І, Мінськ, 1928, стор. 230 і далі) нами зроблено спробу фонетичного пояснення деяких таких пересунень, виходячи з припущення про закономірне перетягнення наголосів з циркумфлексових довгот і короткостей на дальші закриті склади із зредукованими голосними. Тепер це припущення, проведення якого натрапляє на деякі труднощі, нам не здається цілком надійним, хоча ми й зараз категорично не заперечуємо його можливості.

напрямку надання утворенням із кореневими голосними циркумфлексовими або короткісними відповідного пересунення наголосу.

До фактів такого роду належать, наприклад:

1. *Бра́тець, па́лець, ста́рець, ку́пець* рос. «кучка, толпа», *ли́пець*. Пор. серб. *бра̏т, бра̏тац, па̏лац, ста̏р, ста̏рац, ку̏п, ку̏пац* «вид міри», *ли̏па, ли̏пац* «рід липи»; *моро́зець*, рос. *моро́зец*, серб. *мра̏з*, але *купе́ць*, рос. *купе́ц*, серб. *ку́пац* (з *кӯпа·ц*) «покупець» (корінь *куп-* з циркумфлексовою інтонацією **у**, пор. *купу́ю, купува́ти*); *хо́лод : холоде́ць*, рос. *холоде́ц;* рос. *мо́лод*, серб. *мла̑д* : укр. *молоде́ць*, рос. *молоде́ц; сліпе́ць*, рос. *слепе́ц* : серб. *сле̑п, сле́пац* (із *слӗпа·ц*); *кіне́ць*, рос. *коне́ц; о́стрів : острі́ве́ць; ко́рінь : корі́не́ць*.

Із кінцевим наголосом від слова з первісно кінцевим же наголосом: *удова́ : удіве́ць*.

2. *Ді́льце, ми́льце* : серб. *дѐловати, ми̏ло* «луг для миття голови».

Інтонація первісних *дѣло, мыло*, за свідченням сербохорватської мови та ін., акутова.

Сюди ж у російській мові належить *са́льце* (серб. *са̏ло*). Отже, укр. *сальце́*, імовірно, становить щодо свого наголосу проти російської пізніший факт. З паралельних наголосів *би́льце — бильце́* так само перший, коли це слово давнє утворення, треба визнати давнішим. До інтонації кореня див. серб. *би̏ло*.

М'ясце́, сінце́. За свідченням сербохорватської мови та ін., інтонація первісних *мѧсо, сѣно* циркумфлексова (серб. *ме̑со, се̑но*), так само *де́рево : деревце́*.

Кільце́ — до колишнього *ко́ло* (серб. *ко̏ло*) з короткісним звуком **о**.

Колісце́ — до *ко́лесо* з перенесенням через короткісний склад.

Сільце́ — до *село́, перце́* — до *перо́, крильце́* — до *крило́* з кінцевим наголосом, отже, з перенесенням наголосу з **-ь·-це** > **-ьце·**. Пор. *долото́* (з повноголоссям) : *долітце́. Зеренце́* і *зере́нце, стебельце́* і *стебе́льце* відбивають хитання між **зернь·це* > **-ьце·** (пор. *зерно́*), **стебель·це* >**-ьце·** (пор. *стебло́*) і аналогією типу **-е́нце** з **-ьнь·це**, пор. і *озерце́* при частішому *озе́рце* (рос. *озерцо́*).

Західноукраїнські говірки виявляють тенденцію до дальшого узагальнення кінцевого наголосу: там ми маємо також *дільце́, мильце́* тощо. Пор. і хитання *денце́ : де́нце*.

Кількість випадків, де російська й українська мови при циркумфлексових (за походженням) коренях мають відповідні суфіксальні форми з наголосом неперенесеним, тобто на корені, зовсім незначна: в російській мові це *де́ревце* (поряд із сподіваним *деревцо́*), *зо́лотце, те́льце* (серб. *те̑ло*), але в українській мові двом з них відповідають сподівані (давніші) *деревце́, золотце́*, і лише *ті́льце* як, можливо, пізнє утворення відхиляється від загальної тенденції.

Окремих зауважень вимагає найдавніше утворення середнього роду із суфіксом **-ьц-**: рос. *се́рдце*, укр. *се́рце*. За свідченням слов'янських мов, здатних це виявити (у даному разі — словенської,

болгарської, бо в сербській довгий голосний з циркумфлексовою інтонацією початкового складу трискладового слова — *сьрдьце* — фонетично підлягав скороченню), у цьому слові, що здавна деетимологізувалося, наголос з першого циркумфлексового складу[1] на наступний склад не переносився, і це виразно доводить аналогійний характер зазначеного явища: воно здійснювалося тільки у випадках з продуктивною морфологічною ознакою, підпавши під вплив відносин типу *бра́тець : молоде́ць* тощо.

Наголос і семантична диференціація *

Наявність хитань щодо місця наголосу, викликана аналогією та рідше іншими чинниками, в певній кількості випадків, хоч і далеко не завжди, використовується для семантичного розрізнення форм. Це спостерігається найчастіше в таких категоріях:

Іменники на **-ота**. Свідчення мов російської, сербохорватської, словенської змушують гадати, що найдавніша слов'янська мова в цьому суфіксі знала як фонетичний наголос **-ota·**. Кінцеве наголошення для найдавнішої слов'янської мови не слід визнавати особливістю всіх відмінків: воно становило особливість тільки тих, в яких кінцевому голосному належала з походження акутова інтонація. При цьому треба виходити з попередньої стадії **-o·tā** > > **-ota·** (наз. від. одн.), але **-o·tǫ** з циркумфлексовим голосним закінчення. Підставу приймати такі вихідні відношення дає, наприклад, сербська мова з її *лепо̀та, срамо̀та* < *лепота·, срамота·* (наз. відм. одн.), але *лѐпоту, сра̏моту* (знах. відм. одн.) — з найдавніших форм з початковим циркумфлексовим голосним, рефлекс якого (спадна довгота) фонетично скорочувався на початку трискладових та багатоскладових слів у сербській[2] [...] Проте для української мови, як і для російської, дуже сумнівне збереження таких відношень (фактично вони ніде на східнослов'янському грунті засвідчені не були), і вихідні моменти теперішньої диференціації наголосу відповідно до значення правдоподібніше для значної кількості випадків пояснювати інакше. Слова з абстрактним значенням більше за інші в мовному вжиткові є категорія, пов'язана з книжним та іншомовними впливами. Тип з наголосом **-о́та** в українській скоріше книжного походження [...], **-ота́** — спадщина мовної давнини. Цікаво, що навіть в «Лексиконі» Памви Беринди форми на **-ота́** виразно переважають: *долгота́* (35), *въ лѣпоту́* (108), *мяккота́* (10), *нечистота́* (215), *пещота́* (216), *слѣпота́* (316), *соромота́* (36, 158), *тягота́* (174), *чистота́* (76). Наголос **-о́та**, крім *робо́та* (39, 49),

---

[1] У слов'янських мовах за найдавніших часів, відмінно від балтійських, корінь секундарно дістав циркумфлексову інтонацію в паридигмі і-основ з рухомим наголосом.

[2] На давнє (індоєвропейське) місце наголосу вказує, наприклад, давньоіндійська: nagnā́tā «голизна». Інші дані див. W. V o n d r á k, Vergleichende slavische Grammatik, I, 1924, стор. 581—582. Про певні труднощі пояснити зазначені сербські відношення, приймаючи таке місце наголосу за вихідне, див нижче.

що так наголошується і в інших слов'янських мовах [1], Беринда подає тільки при *голо́та* (305), *плюско́та* (207).

Наявність у ряді випадків паралелізму (слів з наголосом **-ота́** і **-о́та**) призвела до надання формам з наголосом на передостанньому складі переважно значення збірності [...]

Про те, що «намощувались», хоч остаточно й не оформились, також інші значення, прикріплювані до відмінного місця наголосу, свідчать поряд з російською з її *дремо́та, ломо́та (ломота́), хрипо́та (хрипота́), па́хота* (deverbativa) укр. *дрімо́та, ломо́та, плюско́та,* що можуть кінець кінцем бути нащадками найдавніших слов'янських форм типу **-o·ta** з наголосом, узагальненим із відмінків з циркумфлексовою флексією, тобто без перенесення наголосу з серединного короткісного наголошеного складу на наступний.

Іменники на **-ина**. Є всі підстави гадати, що в суфіксі **-ин(а)**, якому відповідає в різних словах різне наголошення, збіглись принаймні два суфікси: **-ei̯n(ā)** і **-ī̃n(ā)**. Наявність їх виразно свідчиться фактами литовської мови [2]. Не становить труднощів пояснення другого з наголосом на акутовому довгому **і** [...] Навпаки, при поясненні особливостей наголошення нащадків першого виникає потреба в низці додаткових здогадок і припущень. Сербська мова вказує на відношення *брзѝна* : *бр̏зину* : *на̏ брзину* тощо, що сходять, за законами сербської акцентуації, на попередні *брзина·* : *бр·зину* (з циркумфлексовим наголошеним голосним): *на·брзину* (з наголосом, що його як циркумфлексовий відтягнено на перший склад слова). Але неясним залишається, чому в формі називного відмінка однини немає довготи, закономірної перед наголосом кінцевого складу [3], та чому в положенні за наголосом циркумфлексова довгота не збереглася у вигляді довгої спадної інтонації, як це спостерігається в низці інших випадків [...]

Як би там не було, ясно, що для української мови вихідний стан речей сприяв можливостям семантичної диференціації, проведеної пізніше досить виразно.

Іменники на **-ня**. Протиставлення кінцевого наголосу в назвах дії: *варня́, гризня́,* в збірних поняттях: *качня́, рідня́,* в деяких словах з абстрактним значенням [...] словам з конкретним значенням: *ліка́рня, столя́рня* [...], серб. *пе́хња* «задишка» *(пе́хати)* [...]

Іменники на **-иво**. Відмінне місце наголосу у відіменникових *грязи́во, м'яси́во, огни́во* проти віддієслівних *ва́риво, ку́риво, ма́риво, па́ливо, пле́тиво,* як і в неологізмі *до́бриво* (пор. *добри́ти*

---

[1] У частині слов'янських мов у цьому слові засвідчений наголос на першому складі: болг. *ра́бота* тощо.

[2] Докладніше див. W. V o n d r á k, Vergleichende slavische Grammatik, I, стор. 543—546.

[3] Здогадка В. Вондрака, ніби в багатоскладових словах це правило не діяло, не обгрунтована: крім цієї категорії, мабуть, саме заради якої він приймає своє обмеження, збереження довготи перед кінцевим наголошеним складом спостерігається в дуже численних випадках.

«удобрювати»), не є риса, яку можна безперечно віднести до найдавніших слов'янських. Свідчення слов'янських мов не лишає сумніву тільки щодо наголошення віддієслівних; пор. серб. *пѐцūво* «печіння, печеня», *вȁрūво* «стручкові плоди; городина» та паралельні словенські із спадною довготою на і за законом словенської акцентуації про перенесення її на наступний склад слова.

Що ж до відіменникових, то ця нечисленна категорія свою групову акцентологічну ознаку, можливо, виробила поступово. Найдавніше утворення цього типу *огниво* в болгарській мові виступає з двома наголосами: *о́гниво* й *огни́во*. Імовірно, що перший завдячує своєю появою впливу порівняно численних іменників віддієслівного походження, а другий, мабуть, давніший, виник через зв'язок з наголосом слова *огнь* вже на найдавнішому слов'янському грунті.

Укр. *м'яси́во* може бути словом польського походження: воно зустрічається лише в цих двох мовах (пол. mięsiwo). *Грязи́во* — малопоширене слово, безперечно, пізнє, що при своєму виникненні підлягло впливу вже існуючих.

Примітка.
У російській мові українському **-иво** часто відповідає суфікс **-ево**: *ма́рево, ку́рево, за́рево*.

Іменники на **-ння**. Іменники на **-ання (-яння)**, похідні від дієприкметників пасивного стану, мають кінцевий наголос, якщо відповідні форми двоскладові *(знання́)*, і наголос на **а(я)**, якщо вони становлять утворення в три і більше склади: *пита́ння, змага́ння*. Під західноукраїнським впливом у 20-х роках поширилось наголошення *пи́тання*, в якому відбивався пізніший аналогійного типу зв'язок з наголосом дієприкметників: *пи́таний*, підтриманий, мабуть, ще й зразком *жи́влення, доде́ржування*. Близько 30-х років практика літературної мови почала від такого наголошення відходити, і лише в окремих префіксальних словах зберігається воно й тепер як факт загального вжитку —*засі́дання, утри́мання*.

Хитання наголосу в трискладових між наголошенням серединного і кінцевого складу: *убра́ння — убрання́, визна́ння — визнання́* треба поставити в зв'язок з давньою боротьбою двох акцентологічних тенденцій: додержувати наголосу безпрефіксних (двоскладових) утворень цього типу (з кінцевим наголосом) і класти в основу іменників на **-ння** колишні дієприкметники (з наголосом на префіксі, фонетично відтягненим на наступний циркумфлексовий склад, за яким був зредукований голосний). Звичайно, що в останньому випадку йдеться не про кожне окреме слово як явище вже сивої давнини, але лише про зразки, похідні з давнини. Шлях розвитку останнього типу, отже, сходить на стадії: **у·бра̄н-* (а̄ з циркумфлексовою інтонацією), пор. рос. *у́бран* (жін. р. *убрана́* за законом Фортунатова — де Соссюра); далі **у·бра̄ньє*, звідки за тим же законом *убра·ньє > убра́ння*. Таке припущення ймовірніше проти іншого

можливого, ніби форми з наголосом на передостанньому складі відбивають польський вплив, значний переважно для слів книжного вжитку.

Іменники на **-ття** та ін. Про давність диференціації місця наголосу залежно від значення слова свідчать також російська, сербська та ін. Отже, наголос відіменникових *ворíття, черéп'я, лúстя, пíр'я* [1] є всі підстави розглядати як в принципі похідний з доукраїнської давнини.

Винятки, як-от префіксальні *завзя́ття, прокля́ття,* з серединним наголосом замість звичайного для віддієслівних іменників цього типу кінцевого, найскоріше є наслідком іншомовних впливів (пор. пол. zawziętość) [...]

Явище диференціації порівняно пізнішого часу, в усякому разі не спільноукраїнське, становить виявлена в центральних говірках тенденція розрізняти наголосом множину від однини іменників за походженням на **-ьje,** тобто первісно збірних або абстрактних: *весíлля* (одн.) : *весілля́* (мн.); *провáлля* (одн.) : *провалля́* (мн.), *убрáння* (одн.): *убрання́*. Багато таких утворень з часом набуло конкретного значення, і, відповідно до потреби розрізнити в них числа, на них перенесено відому особливість ряду слів середнього роду.

Префіксальні іменники *

I відміна. Порівняння живих слов'янських мов дозволяє визнати в найдавнішій слов'янській існування двох основних префіксальних безсуфіксних типів I (жіночої) відміни: численного — з наголосом на серединному складі: *принáда, примáра, насолóда, остýда, загрóза, прирóда* і порівняно нечисленного — з наголосом на префіксі, репрезентованого переважно сербською мовою: *за̏грађа* «пліт, огорожа», *за̏мена* «заміна», *на̏слада* «насолода», *по̏грда* «образа, знущання». Окреме місце в системі посідають утворення з префіксами **ви-** та **па-, пра-.**

Найпоширеніший тип з наголосом на корені становить собою продукт метатонії, що відбулась уже в найдавнішій слов'янській мові. Незалежно від походження голосних, за свідченням, насамперед, словенської мови, яка тут подає найвиразніші ознаки, серединні голосні в цих утвореннях завжди набували особливостей акутової інтонації, що далі з'являлась як новоциркумфлексова (зовнішньо циркумфлексова — спадна, але нерухома, як акутова). З погляду походження голосних виявлялась тільки різниця довготи і короткості [...] **

---

[1] Ю. Даничич (Српски акценти, 1925, стор. 62) наводить численні збірні двоскладові іменники з довгим спадним наголосом на корені; навпаки, *жи́ће, пи́ће* з *житьјe', *питьјe' мають кінцевий наголос. Пор. рос.: *плáтье* [...], але *битьё, житьё, питьё, жильё* і відприкметникові *старьё, гнильё*. Значна частина збірних відіменникових перетворилася на форму множини іменників чол. роду: *кóлья, лúстья* та ін.

Отже, жодних ознак діяння закону Фортунатова — де Соссюра в цій морфологічній категорії через відбиту в ній давню метатонію тепер уже не виявляється: *покóра,* а не *«покорá», осóба,* а не *«особá», прищéпа,* а не *«прищепá»* [...] Так само *приволóка,* а не *«приволокá»* (до природи кореня див. *вóлок, волочý* : *волóчеш*) [...]

Префікс **ви-**, що не має собі відповідника в прийменниках і відсутній, за винятком окремих говірок словенської, у південнослов'янських мовах, не виявляє на українському грунті сталих рис наголошення: *вúслуга* (при можливому наголосі *вислýга*), *вúмога* (при частішому наголосі *вимóга*), *вúплата* (при *виплáта*) тощо [...] Але хоч матеріал для характеристики типових для **ви-** давніх відносин і зовсім малий, є підстави гадати, що первісніший тип є саме наголошений на ньому (на префіксі), а тип з наголосом на корені секундарний (пор. рос. *вы́плата, вы́года, вы́слуга* при рідкості в російській мові типу з наголосом на інших префіксах) [...] Тип з наголосом на корені як численніший перемагає той, що раніше мав наголос на префіксі. Він поширюється раз у раз коштом цього останнього: поряд з уже рідким тепер *прúсяга* вимовляється *присяга* [...]

Примітка.

Слід тільки зазначити, що й тут, при можливості випадків циркумфлексової або давньої короткісної інтонації певних префіксів, діяння закону Фортунатова — де Соссюра в цій категорії не було: наголос не переносився на наступний (серединний) склад слова, акутова природа якого не збігалась повністю з природою найдавніших акутових складів у випадках, де метатонія не діяла. Отже, серб. *пȍмама* «несамовитість, шаленість», а не *пома·ма», дȍсада,* а не *«доса·да»* [...]

І в інших слов'янських мовах, здатних це виявити, є рідкі випадки типу, репрезентованого в українській словом *похвалá.* Це відокремлене префіксальне утворення відбило, мабуть, наголос непрефіксального *хвалá.*

Префікси **па-**, **пра-** в словотворчій системі слов'янських мов посідають окреме місце як за походженням відіменникові. З цим пов'язаний і окремий характер їх наголошення.

Па-, як і в інших мовах, зберігає звичайно наголос на собі: *пáгуба, пáжера, пáсіка, пáсока, пáтока, пáсмуга,* дарма що в утвореннях цього типу (інакше в типі чоловічого роду) воно в українській сполучається переважно з дієслівними коренями.

Зрідка *паволóка* (звичайно *пáволока*), мабуть, під впливом *поволóка* [1].

Своєрідне перетворення цього типу, зумовлене фонетичною причиною, становлять форми із зредукованим серединним голосним. За зазначеним законом, фонетично з **проръ·ва* виникало *прóрва > прірва,* з **пошь·ва — пóшва > пішва.* Паралельно при зредукуванні серединного **і > й** наголос переносився також на попередній голосний префікса: *подъи·ма > подóйма > підóйма.*

[1] Про **су-** див. при іменниках жін. роду.

Тип, наголошений на префіксі, навряд чи був єдиний щодо своїх інтонаційних властивостей, тобто до складу його входили утворення з префіксами різної часокількості та різних інтонацій, але для освітлення фактів української мови, оскільки лише в єдиному випадку — в префіксі **пере-** могла б відбитись різниця колишньої інтонації, а надійних прикладів таких утворень у нас немає,— докладний аналіз цієї морфологічної категорії мав би тільки теоретичне значення, і тому його можна тут оминути.

II відміна. У найдавнішій системі слов'янської мови, як вона відбудовується порівнянням східнослов'янських, південнослов'янських і переважної більшості західнослов'янських, треба визнати існування двох основних безсуфіксних віддієслівних типів чоловічого роду: одного — з наголосом на префіксі, інтонованому циркумфлексово або короткісно із спадним характером наголошення; другого — з наголосом на корені. У першому типі ненаголошена (коренева) частина мала циркумфлексову або спадну короткісну інтонацію; в другому — ненаголошена (префіксальна) частина залежно від свого походження з'являлась як довгота або короткість.

Але це були основні типи, поряд з якими, як є підстави гадати, існували далеко менш численні інші. З останніх досить чітко виділяються два типи з префіксами, проти більшості інших, окремого характеру. Це вже згадані префікси **pā-** (**па-**), **prā-** (**пра-**) з акутовою інтонацією і наголосом на собі і наголошуваний же префікс **vȳ-** (**ви-**), характерний, як зазначено, майже виключно для східно- і західнослов'янських мов.

Факти, які стосуються до двох останніх типів, не вимагають великих спеціальних пояснень. Перший з них (**па-**, **пра-**) — відіменниковий. Акутова, отже, за своєю природою нерухома, інтонація належала цим префіксам з походження (**а** в них, імовірно, з довгого індоєвропейського **о**, як є всі підстави здогадуватись, зіставляючи ці префікси з паралельними придієслівними префіксами **по-**, **про-**): *пáкіл*, род. *пáкола, пáклин; прáдід, прáліс.*

Примітка. Префікс **су-** — ст.-сл. **сѫ-** (проти **съ-** — укр. **з-**), первісно теж, мабуть, приіменниковий, здавна змішався з придієслівними і тепер нічим від них не відрізняється: *суглóб, сумúр, сусíд, сувíй, сусíк, сýголос.* Пор. і в рідких з ним іменниках I відміни не вживані тепер *суговóра, сумéта* «велика торба» («су-мета»?), *супóра* «підпора», *супóня* [...]

Префікс **ви-** має на собі наголос постійно відповідно до свого окремого положення в системі (пор. дієслова в доконаному виді: *вúкликати, вúбрати* тощо): *вúклик, вúзиск, вúбір, вúгін, вúліт* [...]

Чим викликано найдавніше розрізнення двох основних акцентних типів чоловічої відміни, не можна сказати з певністю. Проте слов'янські факти дозволяють як умови, що впливали на наголос, зазначити такі: первісне місце наголосу; характер префікса (його часокількість та інтонацію); довготу чи короткість (часокількість) кореневої частини; семантику відповідних утворень: назву особи (предмета) чи дії.

Це умови, роль яких розпізнається з більш-менш певною виразністю. Дуже ймовірно, що значна роль при виробленні відмінних типів належала також первісній інтонації кореневої частини (акутовій чи циркумфлексовій), але сліди колишнього стану в цьому відношенні вже такою мірою затерті, що всі здогадки, які досі висловлювались у науковій літературі, не дають права на переконливі твердження. Величезна вікова продукція такого роду підкорилась мовним тенденціям, різним у різні часи, звідси багато несхожого між утвореннями від тих самих коренів або з тими самими префіксами, наявними тепер у мові. А крім того, ця морфологічна категорія, як є серйозні підстави припускати, пройшла через діяння дуже давньої метатонії, умови якої тепер важко розпізнати.

З того, що виявляється більш-менш чітко, можна вказати на таке.

Утворення з кореневим голосним за походженням коротким зберігають переважно наголос на корені: *потíк,* род. одн. *потóку, навíй,* род. *навóю, набíр*, род. *набóру, замéт,* род. *замéту*. Оскільки на це саме вказують і південнослов'янські мови [...], можна гадати, що цей тип в основному відбиває вже найдавнішу слов'янську старовину.

Нечисленні відхилення, як *нáбрід (нáброд),* род. *нáброду* (збірне, рос. «пришельцы»), *пóгріб,* род. *пóгребу,* могли виникати внаслідок певних тенденцій до диференціації семантичного порядку.

Певну спричинену фонетично видозміну типу з наголосом кореня являє собою кількісно дуже невелика група з кореневим зредукованим голосним у минулому: *замóк,* род. *замкá* [...]

Дещо становить продукт польського впливу.

Порівняно нечисленний, але характеристичний саме для української мови, наприклад, проти російської, тип з наголосом на корені в більшості відмінків, але на префіксі в називному — знахідному однини: *прóстір — простóру* (поряд з *простíр, простóру*), *рóзвій — розвóю* не становить собою продовження якогось давнього явища, а є лише частковий продукт польського впливу: przestwór, род. przestworu, rozwój, род. rozwoju, форми, де, за загальним законом польської мови, наголос припадає на передостанній склад слова. Чому такий вплив зачепив лише слова з кореневим **о**, а не також і інші? Мабуть тому, що саме в цій групі префіксальних утворень були елементи схожості фонетики обох мов: rozwój — *розвій,* rozwoju — *розвою* тощо. Більшість утворень з коренями на **-ив-**, **-им-**, **-ин-**, що перебувають або перебували у чергуванні з колишніми зредукованими + відповідні приголосні, мають наголос на корені, і в цьому треба вбачати збережену рису давнини: *наривати* (пор. *рвати* з давнішого *ръвати*) — *нарúв; зазивати* (пор. *звати* з давнішого *зъвати*) — *зазúв; нажимати* (пор. *жму* з давнішого *жьмѫ*) — *нажúм; заклинати* (пор. ст.-сл. **кльнѫ**) — *заклúн; починати* (пор. *почну* з давнішого *почьнѫ*) — *почúн.* Звичайно, і тут не обходиться без порушення давніх відносин

новітніми впливами: *перети́н* і *пере́тин, ро́зчин*. Для *спо́мин* імовірна здогадка, що наголос на префіксі спричинений сполукою двох префіксів.

III відміна. Для найдавнішої слов'янської мови свідченням живих слов'янських мов встановлюється існування двох типів наголосу: 1) поширеного і впливового з циркумфлексовою або давньою короткісною інтонацією наголошеного префікса і циркумфлексовим-таки або короткісним голосним кореня; 2) невеликого щодо складу охоплених ним слів — з наголосом на корені акутового характеру і збереженням часокількості голосного в префіксі відповідно до його походження.

Перший тип збережено в українській мові в основному і тепер: *по́відь*, род. одн. *по́воді; по́шесть*, род. одн. *по́шесті; бе́зліч*, род. одн. *бе́злічі;* а другий тип ще більше скоротивсь у своєму числі: *напа́сть* (поряд з новішим, під впливом першого типу, *на́пасть*) — слово, що можна сюди зарахувати лише з погляду фонетичного (відсутність додаткового складу; з морфологічного погляду **-ть** — суфіксальний елемент). Безперечно пізній новотвір становить *прозо́лоть* (рос. *про́золоть*).

З типом першим збігся в українській мові також окремий давній тип з префіксом **па-**, що був споконвічно наголошений і мав акутову інтонацію. Репрезентується ця група лише кількома словами: *па́м'ять* (хоч **-ть** у цьому слові з погляду глибокої давнини — суфікс) — серб. *па̏мет*, словен. *pámet; па́відь*, род. одн. *па́воді; па́волоч*, род. одн. *па́волочі* [...]

Наголос родового відмінка однини на -у *

Приклади з заміною в українській мові праслов. *stola̍, *dvora̍, * posta̍ формами з наголосом на корені, коли утворюються форми на **у**: *сто́лу, дво́ру, по́сту*, свідчать про тенденцію уникати кінцевого наголосу на **-у**, якого, взагалі кажучи, не було в праслов'янських **u**-основах або, коли гадати, що *вола́* зберігає давнє місце наголосу, а не відбиває вплив слова *бика́*, був дуже рідкий. Пор. і рос. *полка́*, але *по́лку*, діал. *ли́сту*. О. Шахматов (Очерк современного русского литературного языка, стор. 103) зазначає: «...Слово *овес* по причине неясной не образует *овсу*, а только *овса* (влияние слов как *проса, пшена*?)». Гадаємо, що причина вірніше у відсутності взагалі паралельних слів з наголошеним **у**. Докладніше див. у С. П. Обнорського (Именное склонение в современном русском языке, 1, стор. 106—150).

Проте в певній кількості випадків маємо порушення зазначеної тенденції:

кінцевий наголос зберігають кілька слів м'якої відміни, як-от: *вогню́, борщу́, дощу́, киселю́* тощо;

деякі суфіксальні іменники, що наголошуються на кінці: *піску́, початку́, грабежу́, крадежу́;*

слова без суфіксів, але з закінченнями, що нагадують відповідні

суфікси: *знакý* (поряд *знáка*), *смакý, плачý, жалю́* і *жáлю, пожарý, бур'янý;*

рідко *разý, часý* та ще чи не рідше *ладý;*

сну (поряд *сна*), *льну* — односкладові.

Щодо першої групи можна гадати, що її існування стало можливим лише через особливу стійкість кінцевого наголосу у јо-основах, де останній панував (основний виняток — словá з голосним перед ј; переважно цей ј належав до кореня: *raјь, *krajь, *ujь).

Про впливовість наголосу відповідних суфіксальних типів говорять групи друга й третя. Група третя дозволяє припускати проміжну стадію: *плáча* перейшло в *плачá* й далі — *плачý, смáка* змінилося на *смакá* й далі — *смакý* тощо. Паралелі до подібних впливів суфіксальних утворень на безсуфіксні див., наприклад, у Р. Нахтігаля (стор. 238); пор. ще *язикá* (праслов'янський наголос на *у), рос. *башлыкá, ярлыкá:* вплив *кликá* тощо.

Група четверта, найчисленніша, відбиває секундарне переміщення наголосу в прислівникових виразах. Про подібні явища див., наприклад, K. Brugmann, Grundriss... II, 2, стор. 676. Прислівниковий характер мають, наприклад, *одного разý, без часý* «безвременно, раньше времени», *одного часý* «однажды», пор. *якого чáсу?* (Грінч.), *без ладý* тощо. Іноді можлива здогадка про зміну наголосу, залежну від емоційного забарвлення: *страхý* (пор. рос. діал. *дать разá*).

Наголос іменників середнього роду *

Той факт, що в двоскладових іменниках II відміни середнього роду (включаючи й двоскладові тільки з походження) наголос множини відрізняється від наголосу однини, не має в науці цілком задовільного пояснення щодо ряду деталей.

Проте є переконливі підстави гадати, що це протиставлення наголосу однини наголосові множини, принаймні в певних категоріях імен середнього роду,— дуже давнє явище мов індоєвропейської системи взагалі. Воно свідчиться, наприклад, відносинами д.-гр. φῦλον «рід» : мн. φυλή; νεῦρον «жила» : мн. νευρά; д.-інд. bhrātrám «братство» : д.-гр. мн. φρατρά; д.-інд. varšám «дощ» : д.-гр. гомер. ἐέρση з *eu̯érsē і пов'язане з дуже ймовірним припущенням, що первісно множина середнього роду становила власне збірні імена однини із спеціальними особливостями наголошення; пор. правило давньогрецької мови про присудок в однині до підметів у множині середнього роду : τὰ ζῷα τρέχει — сказати б, «живі бігає» та схоже правило в гатах «Авести» [1].

[1] Докладніше див. А. Мейе, Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков, М.— Л., 1938, стор. 301, 330—331.

Рух наголосу в трискладових, наголошених в однині на першому складі, пояснюється законом Фортунатова — де Соссюра. Отже, первісними формами множини слід вважати такі, як *óзеро* : *озерá*. Далі широко діяла аналогія.

Укр. *колéса, озéра* (пор. і сучасні рос. *колёса, озёра*) є, безперечно, щодо наголосу секундарні форми. Найнатуральніша здогадка, що вони своїм наголосом завдячують впливові родового відмінка множини. Хоча й можна навести кілька більш-менш довідних випадків такого впливу в окремих слов'янських мовах [1], як поширене явище він сумнівний. Здається, вірніше тут вбачати узагальнення тенденції, виявленої насамперед у паралельному типі з кінцевим наголосом в однині. Сербська мова свідчить про первісність наголошення, репрезентованого рос. *веретенó, решетó*. Слова такого типу (пор. і випадки з повноголоссям, як *долотó, долóта*) відтягували в множині наголос не на початковий, а на серединний склад. За зразок для протиставлення місця наголосу в однині місцю наголошення в множині і в українській, і в російській однаково став, мабуть, саме тип із серединним наголосом у множині.

Звичайно, наголос родового множини міг теж підтримати виявлену таким чином тенденцію.

Що в даних типах діяли аналогійні чинники, ясно вже із зіставлення зах.-укр. *решéта, дерéва* і сх.-укр. *решетá, деревá*. Найрідкішим є тип множини *дéрева* (наз.-знах.), де наголос відбиває вплив однини. У літературній мові він не прищепився, хоча його й зазначав Російсько-український словник Академії наук 1924 р. (т. I, стор. 217).

Із загальної системи наголошення слів середнього роду з серединним наголосом (нерухомий тип — *корúто* : *корúта*) випадає одне, що становить собою книжне утворення: до складного *дієслóво*, що мало б у множині зберігати той самий наголос, усталилась множина *дієсловá* за зразком простого: *слóво* : *словá*.

Особливості наголошення іменників IV відміни (давні **ен**-основи) не вимагають багатьох додаткових пояснень. Слід тільки щодо *ім'я* взяти до уваги наголос *íмені*, якому фонетично, за законом Фортунатова — де Соссюра, відповідає множина з кінцевим наголосом — *іменá* (пор. і рос. род. одн. *úмени* : наз.-знах. мн. *именá*).

Наявність паралельного наголошення *іменá — імéна, племенá — племéна* викликана, треба гадати, індукцією того ж типу, що при *деревá — дерéва* тощо.

Розрізнення живих (продуктивних) і неживих (непродуктивних) суфіксів відбивається у відмінності наголошення типу з нерухомим наголосом і (нечисленного) з рухомим: 1) *вóгнище* : *вóгнища; гýль-*

[1] Пор., наприклад, А. М. Селищев, Славянское языкознание, I. Западнославянские языки, 1941, стор. 314—315; укр. *дрóва* (пор. рос. *дровá*); О. Брок, Описание одного говора из юго-западной части Тотемского уезда.— «Сб. Отд. русск. языка и словесности АН», LXXXIII, № 4, 1907, стор. 38.

бище : *гу́льбища; де́ржално* : *де́ржална; пу́жално* : *пу́жална;* 2) *ко́лесо* : *коле́са; о́зеро* : *озе́ра; ре́шето* : *реше́та; пле́м'я* : *племе́на* та *племена́.*

До ролі цього чинника при наголошенні пор. у російській: *кла́дбище : кла́дбища, зре́лище : зре́лища* тощо, але *кру́жево : кружева́, зе́ркало : зеркала́* та ін. [1].

У порівняно невеликій кількості випадків, як *жнива́* і *жни́ва* (при діал. *жни́во*), — натуральне хитання.

Звичайно, згадана відмінність, залежно від ступеня семантизованості (самостійної значимості) суфіксальних елементів, може виявлятися і при суфіксах, що при одних коренях, іноді навіть і багатьох, усвідомлюються досить виразно, а при інших втрачають свою морфологічну відокремленість. Приклади такої десемантизації (деморфологізації) і в зв'язку з нею рухливості наголосу становлять хоча б випадки: *се́рце : серця́, яйце́ : я́йця, кільце́ : кі́льця, весі́лля* (одн.) : *весілля́* (мн.) [2]

[Наголос іменників четвертої відміни] *

В іменниках IV відміни треба відрізнити явища, що стосуються іменників з непродуктивним тепер суфіксом **-ен-**, і особливості наголошення іменників з суфіксом **-ят-** (**я** з найдавнішого слов'янського носового **е**).

Кінцевий голосний **-ę** в типі, з якого виникло українське *ім'я* (наз.-знах. відм. одн.), первісно мав акутову інтонацію, отже цілком закономірне відношення *ім'я́ : і́мені,* бо, як показує словенська мова з ȉ̈ **im***ę́*, кореневому **і** в цьому слові споконвічно належала короткісна інтонація. Нагадуємо, що в словенській короткісна інтонація під наголосом фонетично подовжується і, стаючи довгою спадною, переноситься на наступний склад. Початкове **і** походить з **ь** з протетичним **j**. Детальніше про походження слова див. А. Преображенский, Этимол. словарь русск. яз., I, стор. 269 [...]

Той самий наголос, що в *ім'я,* маємо і в орудному однини — *ім'я́м*. Перенесення наголосу в наз.-знах. відмінку однини немає, наприклад, у слові *ви́м'я,* і це також є фактом закономірним, бо найдавнішому слов'янському **ы**, що з нього походить укр. **и** в цьому слові, як з походження довгому монофтонгові, належала акутова інтонація, що на наступний акутовий склад фонетично не перетягувалася. Так само у випадку: *сі́м'я* (**і** тут з **ѣ**, що сходить на індоєвроп. довге е: лат. sēmen) тощо.

---

[1] Ще виразніше він діяв у словенській мові: див. Р. Брандт, Начертание славянской акцентологии, 1880, стор. 91 і авторову статтю «Die Akzentzurückziehung im Slovenischen».— «Zeitschr. f. slav. Philol.», II, 1925, стор. 400—415.

[2] Перші випадки є факти вже дуже давні (пор. рос. *се́рдце* : *сердца́; яйцо́* : *я́йца,* діал. *я́ица*); останній — порівняно новий, український діалектний, хоча й не чужий літературній мові.

Інакше стоїть справа, наприклад, з *племʼя́*, де ми сподівались би мати кінцевий наголос (кореневий звук **е** за походженням короткісний). Справжнє існування такого наголосу в російській мові свідчиться, наприклад, народним і спеціальним *на племя́* «для получения приплода той же породы». Найімовірніше, що наголос *пле́м'я* завдячує своїм усталенням коштом кінцевого фонетичного впливові переважної більшості слів цього типу. Схожий напрямок аналогії зустрічаємо й у сербській: *пле̏ме;* у чеській: plémě, род. plemene (довгота **е** в наз.-знах. відмінку однини тут явно секундарна і пояснюється наслідуванням фактів, закономірно фонетичних у словах, як-от výmě, род. vyměne, де, за законами чеської фонетики, зберігається в двоскладовій формі довгота як рефлекс акутової інтонації, але скорочується на початку форм трискладових).

Мабуть, те ж саме слід припустити і для маловживаного тепер *ве́рем'я* із значенням «погода»; пор. серб. *вре́ме* з *време̄* при род. *вре̏мена* із закономірним для сербської мови скороченням циркумфлексової довготи на початку трискладової форми і діалектні форми із збереженням в називному — знахідному відмінку однини наголосу на корені під впливом відношень в інших словах цієї ж відміни: чорногор. *вр̏ӣјеме,* чак. (Novi) vrȋme тощо.

Натурально, що поширення форми родового відмінка однини на **я** в цій відміні, яке відбиває і вплив II відміни, і певний зв'язок з формою називного — знахідного відмінка однини, становить собою явище, далеко пізніше за час, коли діяла саме згадана аналогія.

Безсумнівного пояснення походження суфікса **-ę** (наз.-знах. одн.) — **-ęt-** (решта форм відміни — внутрішній склад) в науці немає [1]. Отже, теоретичні міркування щодо первісних фонетичних елементів його для розуміння інтонаційних відношень у живих слов'янських мовах великої ціни не мають. Але ці відношення самі по собі дають можливість з великою ймовірністю уявити собі вихідний стан [...]

В українській мові узагальнено в парадигмі наголос форм з акутовою інтонацією, тобто кінцеве наголошення, і за зразком слів з циркумфлексовими кореневими голосними його поширено і на корені первісно акутові, тобто кінцевий наголос належить не тільки словам типу *порося́,* род. одн. *порося́ти, жереб'я́,* род. одн. *жереб'я́ти,* а й *ягня́,* род. одн. *ягня́ти* [...]

Клична форма (вокатив) *

Усі слов'янські мови з рухомим наголосом, надто ті, що зберегли виразні особливості часокількості (сербська, словенська), як і архаїчніші індоєвропейські (давньогрецька, литовська), ма-

[1] Найважливіші здогадки див. W. Vondrák, Vergleichende slavische Grammatik, I, стор. 664—665.

ють у своїй акцентологічній системі вокативи із специфічними, іноді дуже своєрідними ознаками. Українська мова в цьому відношенні не становить винятку. Вокативи I (жіночої) відміни і II (чоловічої) характеризуються тенденцією відтягувати наголос на склад або початковий, або ближчий до початку: *вéсно* (наз. одн. *веснá*) [...], пор. відповідно й *Лýко* (до *Лукá*), *Хóмо* (до *Хомá*) [...]

У цьому явищі на українському грунті збіглися, треба гадати, почасти успадковані риси давньої слов'янської акцентологічної системи, почасти особливості, що зросли на основі перших. Емоціональна природа кличної форми поновлювала раз у раз у тому самому напрямку гострого протиставлення іншим відмінкам цю форму однини, і вона набувала свого обличчя, може іноді в дечому й не зовсім спадкового характеру [...]

Книжка : книжки тощо *

З погляду праслов'янських стосунків не може бути сумніву, що український наголос *кни́жка, кни́жки, кни́жці* (одн.): *книжки́, книжóк, книжкáм* (мн.), *кáчка, кáчки* (одн.): *качки́, качóк* (мн.) є новий факт. Жодних специфічних фонетичних законів, які могли б викликати таке пересунення, немає, як немає в самій парадигмі жодної форми, щоб її можна було визнати за вихідну до можливого психологічного узагальнення. У певних випадках на відміну від інших форм кінцевий наголос виявляє родовий відмінок множини в словах із закритим кореневим складом: *зéмлі — земéль, ві́вці — овéць, сéстри — сестéр* і в формах з повноголоссям типу *гóлови — голі́в, бóроди — бoрі́д*. Певна частина цих прикладів відбиває факти вже праслов'янської давнини. Але вплив родового відмінка на решту й a priori маловірогідний і явно не відіграв у даному випадкові жодної ролі: *борі́д* не перевело множини *бóроди* в «бoрóди», *земéль* не перевело *зéмлі* в «землі́» тощо, хоч у цих типах кінцевий наголос існував раніше, ніж у *книжóк, качóк* тощо, де, за свідченням решти слов'янських мов, фонетичних умов для перенесення наголосу не було: в праслов'янській таке пересунення відбувалося лише з короткостей та циркумфлексових складів на сильні редуковані. Отже, пояснення доводиться шукати у впливах, хоч би частково сторонніх даній парадигмі. За найімовірніше здається їх вбачати в іменах чоловічого роду так званих о-основ, що з дуже давнього часу відрізнялися в низці відмінків наголосом однини проти множини, коли корінь слова був циркумфлексовий або короткісний.

О-основи односкладових у називному відмінкові однини слів[1] (з погляду праслов'янської — двоскладових), при кореневому циркумфлексовому або короткісному голосному, фонетично переносили наголос на кінцеве и (ы) знахідного відмінка множини[2]. Пізніше цей наголос став не без підтримки а-основ у східносло-

[1] При повноголоссі двоскладових.

[2] Це бачимо, наприклад, в *дуби́, голоси́, вози́* тощо.

в'янських мовах разом із закінченням и (ы) ознакою також називного множини, і лише деякі слова, що означають переважно осіб, зберегли ще давнину (укр. *дру́зі,* пор. хитання *во́роги — ворогі́:* давнє *во́розі,* рос. *во́лки, во́ры* тощо; див. А. Шахматов, Очерк современного русского литературного языка, стор. 112; про хитання українського наголосу в цих формах див. I. Гануш, Über die Betonung der Substantiva im Kleinrussischen.— «Arch. f. slav. Philol.», VII, 1884, стор. 343). Інші відмінки — давальний, орудний, місцевий — мали також при зазначених основах давній (хоч, може, і не праслов'янський) наголос ознаки.

Це полегшило вплив основ на довге а, що їм належала така сама особливість, і внаслідок цього останні провели свою флексію у відповідні відмінки о-основ.

Отже, парадигма жіночого роду в множині відрізнялася (крім родового відмінка) від відповідних о-основ тільки тим, що наголос називного — знахідного множини був на корені, а в давальному, орудному, місцевому — на відмінковій ознаці (хитання *го́рам, го́рами, го́рах — гора́м, гора́ми, гора́х* наочно відбиває пізні впливи називного — знахідного множини). Вирівненість була на стороні о-основ. Проте переходові до такої системи словам з циркумфлексовим та короткісним коренем стояло на перешкоді те, що, коли б останні перейшли до подібного наголосу в називному та знахідному множини, утворилася б їхня омонімічність з родовим однини *(бороди́, голови́)* [1], а проти цього виразно говорила звичка відрізняти: *слуги́* (род. одн.) — *слу́ги* (наз. мн.), *ковбаси́* (род. одн.) — *ковба́си* (наз. мн.). Такої перешкоди не було в нерухомому типі з наголошеним акутовим голосним кореня, але й тут українська мова не просто перейшла до стосунків, характеристичних в о-основах. Вплив почався, мабуть, з типу багатшого раніше, ніж тепер (пор. галицьк. *те́зко, бу́зько* тощо), *ба́тько, ба́тька, ба́тькові, дя́дько, дя́дька, дя́дькові,* що дістав множину за аналогією відносин *син, си́на, си́нові: сини́, синів, сина́м; дуб, ду́ба, ду́бові : дуби́, дубі́в, дуба́м,* тобто *батьки́, батькі́в, батька́м* тощо. Ці саме відношення призвели в першу чергу до розрізнення щодо місця наголосу в подібному типі *кни́жка, кни́жки, кни́жці, книжки́, книжо́к* [2], *книжка́м,* а далі цією тенденцією захоплені вже були спочатку найближчі до них структурно слова з закритим складом — *пі́сня, пі́сні — пісні́, пісе́нь, пісня́м* тощо, а потім такі, як *ба́ба, ба́би, ба́бі, ха́та, ха́ти, ха́ті,* до яких утворено множину *баби́, бабі́в, баба́м, хати́, хаті́в, хата́м;* проте останні лише повільно входять у сферу впливу такого наголошення. Про *матері́* I. Гануш (Über

---

[1] Як мова може бути чутлива до подібних розрізнень фактів, що по суті аж ніяк не загрожують розумінню відповідних форм, доводить російська: *го́да* (род. одн.) — *года́* (наз. мн.) замість давнього «*го́ды*», але *снопа́* (род. одн.) — *снопы́* (форма «*снопа́*» була б омонімічною).

[2] Хоч *книжо́к* могло з'явитися й раніше за аналогією: *се́стри — сесте́р, зе́млі — земе́ль* тощо.

die Betonung der Substantiva im Kleinrussischen, стор. 375) зазначав, що йому такого наголосу не доводилося чути.

Процес асиміляції типові *ка́чка — качкú, кни́жка — книжкú* багатоскладових, хоч розпочався дуже давно [1], відбувається, можна сказати, ще й досі: в першу чергу підлягають його впливові, мабуть, за аналогією саме такого руху в чоловічому роді, слова з початковим наголосом в однині: *ла́стівка — ластівкú, ху́сточка — хусточкú,* рідше слова з серединним наголосом: *сестри́чка — сестричкú, неві́стка — невісткú.* Такий вплив обмежується до цього часу мало не виключно словами з суфіксом **-к(а)**. Процес наголошення закінчення в множині пішов далі в Галичині, ніж у наддніпрянських говірках (пор. І. Ганущ, op. cit., стор. 373).

При числових назвах *два, три, чотири* чоловіча відміна слів із рухомим наголосом звичайно не пересуває його на кінець: *два ду́би* (але *дубú*), *два дя́дьки* (але *дядькú*). Цю властивість бачимо й у словах жіночої відміни на **-ка** тощо: *дві ла́стівки, три ху́сточки.*

Слова чоловічого роду з називним — знахідним на -а в множині *

Питання про походження **а** в іменниках чоловічого роду в російській мові суперечне [2]. Немає твердих підстав гадати, що ті

[1] Цікаві дані маємо вже в «Лексиконі» Памви Беринди 1653 р., що його описала З. М. Веселовська: *почкú* (11), *стежкú* (44), *хаткú* (218) і поряд вже *веровкú* (13), *оболонкú* (65).

[2] Переважна більшість дослідників виводить його з колишньої форми називного — знахідного двоїни й гадає, що наголос у таких випадках, як рос. *два разá, два рядá, два шагá,* є залишок давнини й відповідає свідченню литовської і грецької мов, які вказують на кінцеву акутову довготу, що на неї, за законом Фортунатова — де Соссюра, наголос переносився з циркумфлексового та короткісного складу. Не заперечуючи такому поясненню частково, гадаємо, як вже висловлювалися («Zeitschr. f. slav. Philol.», I, стор. 218—219), що праслов'янська інтонація називного — знахідного двоїни о-основ відрізнялася від балтійської. Цілком слушно Н. Ван-Вейк доводить це, посилаючись на праслов'янський наголос *o·ba проти литовського abù, на інтонацію (циркумфлексову, спадну), прасл. *dъva, на наголос іменників у словенській мові, що й досі зберігає двоїну як цілком живу граматичну категорію тощо (пор. Т. Лер-Сплавінський, «Roczn. slaw.», IX, стор. 122—125). Різні спроби інакше пояснити зазначені факти (Р. Нахтігаля, С. Кульбакіна, Теньєра та ін.) не переконують. Коли первісний наголос двоїни в о-основах зазначеного типу збігався з родовим однини, то вплив двоїни міг відіграти тільки допоміжну роль щодо з'явлення форм називного — знахідного відмінка множини на **а**: втрата двоїни як морфологічної категорії змушувала усвідомлювати форми типу *бокá, рогá, берегá* (з первісним значенням «два боки», «два роги», «два береги») як множину, і це відкрило, можна гадати, шлях впливові подібних форм середнього роду. При цьому сприятливими чинниками були давня відмінність місця наголосу в однині та множині о-основ з циркумфлексовим або коротким голосним кореня, рівнобіжна середньому родові (пор. И. В. Ягич, Критические заметки по истории русского языка, 1889, стор. 114—115), та раннє (перед появою називного — знахідного на а) проникнення закінчень **-ам, -ами, -ах** у множину чоловічого роду.

Поширена тенденція протиставити щодо наголосу однину множині викликала заступлення старого накореневого наголосу двоїни новим, кінцевим, запозиченим

нечисленні слова, які дістали те саме закінчення в українській, відбивають шляхи, що ними пройшла російська мова, проте, подібність щодо цього цілком імовірна.

Почасти маємо, як гадає більшість, залишки двоїни. Їх можна вбачати у формах *поводá* (поряд *поводú*), *вýса, рукáва*. Інші, як-от: *хлібá, вівса, лісá, голосá, очеретá, світá, годá, грунтá* (див. Є. Тимченко, Українська граматика, 1917, стор. 98), та рідше вживані *холодá, хуторá* (на Лівобережжі) [1] вимагають окремого пояснення.

Хлібá, вівса, як уже зазначалося, відбивають вплив семасіологічно споріднених *просá, житá* [2]. *Лісá* дістало, мабуть, своє закінчення під впливом *поля́*. *Грунтá* — полонізм: пор. пол. grunta «землі». *Годá* дуже нагадує *літа* з таким самим закінченням; щодо наголосу, то поряд *літа* існує й *літá*. *Світá,* мабуть, абстраговано з напівприслівникового виразу *у світáх* «не дома, в мире» (Грінч.).

у середнього роду. Проте це явище спостерігається лише там, де родовий однини закінчувався на а: до називного множини давніх u-основ з родовим однини на -у (тип *medъ, *medu) -а, взагалі кажучи, не проникало; не проникало воно й до pluralia tantum *(весы, духи, мехи)*, що, не маючи однини, не мали й протиставлення наголосу, характеристичного для певних слів середнього роду.

Сумніваємось, щоб рос. *два ряда́, два раза́* тощо були свідчення надійніші за те, що бачимо в словенській мові. Російський наголос у цих випадках можна пояснювати подвійно — в залежності від того, до яких основ відносити праформи *razъ тощо. Коли в останніх вбачати, як звичайно гадають, о-основи, то з *dъva ra·za (з кореневим циркумфлексовим a͡) фонетично мусило б з'явитися, за законом Шахматова про відтягнення циркумфлексового наголосу на початок, *dъva· raza тощо (пор. і H. Pedersen, «Zeitschr. f. vergleich. Sprachforschung», XXXVIII, 1902, стор. 364).

Такі форми, дійсно, в російській мові існували, а діалектно існують і тепер; пор., наприклад, А. Х. Востоков, Русская грамматика, Спб, 1874, стор. 200.

Отже, *два раза́* тощо може бути нове явище: *двá раза, двá ряда,* коли наголос перемістився на іменник, змінилися на *два раза́* тощо, оскільки побічний наголос припадав на останній склад.

Проте є серйозні підстави гадати, що праслов'янська форма *razъ належала до u-основ: про це свідчить циркумфлексова інтонація довгого монофтонга (пор. A. Meillet, «Roczn. slaw.», VI, стор. 132—133). Це ж імовірно й щодо праформи, яка відповідає рос. *ряд,* на підставі давньослов'янських пам'яток (ibid.; пор. і рос. род. одн. *разу, ряду)*. А коли це так, то двоїна звучала б *dъva razy· тощо, тобто *два раза́* тощо могли б відбивати вплив давнього наголосу u-основ. *Час* має явно секундарне наголошення — *два часá,* бо йому споконвічно належала акутова інтонація; *шаг* — російське слово; *шар* — тільки східнослов'янське з непевною етимологією (пор. Г. Ильинский, «Изв. Отд. русск. языка и словесности АН», XXIV, 1919, стор. 136); *шкап,* як пізнє запозичення, зовсім немає довідної сили. Далеко певніший факт, що підтримує погляд про кореневий наголос,— укр. наз. мн. (двоїни) *вýса.*

М. Дурново нещодавно на користь гіпотези про первісний кінцевий наголос відповідних форм наводив *воротá,* вбачаючи в цій формі двоїну від *вóрот* («Slavia», V, 4, 1927, стор. 791), але його здогадка навряд чи вірна: *vorta — праслов'янська форма множини середнього роду, і, ймовірно, вже балтослов'янської доби, як доводить лит. vartai, а не «vartu» (пор. R. Trautmann, Baltisch-slavisches Wörterbuch, 1923, стор. 353).

[1] На останні ласкаво вказав нам М. Наконечний.

[2] Пор., наприклад, М. Наконечний, Курс української мови для вчителів. Лекція восьма.— «Народний учитель», 1927, № 41 (додаток).

Щодо *очеретá,* то тут не виключена можливість впливу *житá* тощо. Лівобережні форми *холодá, хуторá* можуть бути й русизмами. Найменш ясне *голосá.*

Характеристично, що саме походження форми не розв'язує в українській мові питання про її наголос: ми стоїмо перед такою ж виразною тенденцією відрізнити родовий однини від називного — знахідного множини, з якою ми зустрічаємося в російській, і вплив відносин середнього роду тут виявляється ще яскравіше. Найкращий приклад — це *рукáва* множини замість давнього *рукавá* поряд з родовим однини *рукавá;* пор. *вeслá* (род. одн.) — *вéсла* (наз.-знах. мн.); що *рукáва* за походженням називний — знахідний двоїни чоловічого роду, не може бути жодного сумніву. *Вівса,* хоч з'явилося під впливом *житá,* дістало інший наголос на відміну від *вівсá* (род. одн.). Польське grunta перейшло в *грунтá* знову ж таки на догоду зазначеній тенденції, дарма що тепер ми маємо родовий однини не на **-а**, а на **-у**. Так само слід дивитись і на *поводá* (за походженням наз.-знах. двоїни) замість старого *пóвода.*

У літературі наводяться *два годá* теж як залишок двоїни; пояснити цей наголос можна так само, як і відповідні російські *два разá* тощо.

Вýса могло зберегти давнину через порівняно рідке вживання однини. Але коли надати значення польській і чеській формам однини з довготою або її рефлексом, що вказує на колишній кінцевий наголос [1], то українську форму треба було б розглядати як секундарну. Варт уваги, що впливові середнього роду щодо наголосу підлягають в українській мові, як і слід було сподіватись, тільки назви неживих предметів.

Кінцевий наголос множини в суфіксальних словах чоловічого роду *

Багатоскладові слова чоловічого роду (**о**-основ) переносили фонетично наголос у множині на флексію (вихідний пункт — знахідний відмінок коренів, що мали первісно циркумфлексовий або короткий склад, та давальний, орудний, місцевий) [2]. Цей стан і досі відбивається в українській: *гóлуб — голубú, хýтір — хуторú.*

У суфіксальних словах (з продуктивними суфіксами), незалежно навіть від походження того складу, з якого пересувається наголос, тепер помічається така сама тенденція, але головним чином за характеристичної умови — коли даний суфікс по інших словах відомий з кінцевим наголосом: *пáрубок — парубкú, Хомéнко — Хоменкú, підбрéхач — підбрехачі, спожúвач — споживачі* (поряд вживаються форми з таким самим наголосом, як і в однині); пор. *бузькó,*

---

[1] Словенська форма з наголосом на корені, що її наводить М. Плетершник, не цілком надійна.

[2] Приклади наведено вище.

тезко́, почато́к, голосо́к, склада́ч тощо. Ми бачимо, що цій тенденції підлягають навіть слова не з початковим наголосом в однині.

Впливовість типу з кінцевим наголосом дуже добре виявлена і в інших слов'янських мовах (пор. V a l j a v e c, «Rad Jugosl. Akad.» CXXXII, 1897, стор. 154 і далі, та ін.). В українській мові вона, як бачимо, набула своєрідної форми, переступивши навіть грань типу з початковим наголосом в однині, але обмежившись ще одною додатковою рисою: вона охоплює мало не виключно назви осіб.

Останнє обмеження стоїть, либонь, у зв'язку з давньою (праслов'янською) властивістю наголосу консонантних основ: *учи́тель — учителе́,* що охоплювали переважно назви живих істот [1].

І. В. Ягич зазначає такий самий наголос і щодо **-арь**. Хоч його приклади *лѣкаре́, писаре́* викликають певні сумніви (обидва ці слова, імовірно, запозичення з польської; пор. А. Ш а х м а т о в, Очерк современного русского литературного языка, стор. 177; Н. Д у р н о в о, «Slavia», V, 4, 1927, стор. 794), проте по суті він має повну рацію. Особливої ваги набирає для нас саме суфікс **-арь** з характеристичним для нього наголошенням: він міг правити за вихідний пункт, викликаючи відчуття, що наголос у множині переноситься на закінчення в словах із суфіксом, який в інших звичайно в однині має наголос на флексії (пор. переважну більшість слів типу *чоботаря́, свинаря́*). Таке відчуття підсилюють слова на зразок *робітни́к* — мн. *робітники́, викла́да́ч* — мн. *викладачі́*. Дальший крок мова робить, переносячи зазначену рухомість наголосу на запозичені назви осіб чоловічого роду взагалі: *а́втор — автори́, профе́сор — професори́,* хоч під галицько-польським впливом і досі держиться *авто́ри, професо́ри.*

З назв предметів неживих впливові зазначених відносин підлягають переважно слова на **-унок — -унки**: *малю́нок — малюнки́, раху́нок — рахунки́* тощо (проте поряд ще досить часто вживаються й первісні *малю́нки, раху́нки*). Наслідок давньої несталості наголосу в типі слів на **-ень**, укр. **-ень** та **-інь** бачимо в *пе́рстень — перстені́*. Пор. рос. *плётень* і *плете́нь, пёрстень* і *персте́нь* тощо (рос. матеріал див. R. N a c h t i g a l l, Akzentbewegung in der russischen Formen- und Wortbildung, I, 1922, стор. 90, 213; С. О б н о р с к и й, Именное склонение в современном русском языке, 1, стор. 69), укр. *ре́мінь, сту́пінь* (змішування **-інь**, **-еня** та **-ень**, **-ня** — риса, характеристична для всіх східнослов'янських мов: хитання наголосу в типі на праслов. ***-ень** виявляють навіть сербська та словенська мови).

Наголос іменників чоловічого роду в множині *

Як свідчать інші слов'янські мови, в основах односкладових (або двоскладових при повноголоссі) з циркумфлексовою або короткісною інтонацією кореня наголос у множині не був сталий.

[1] Пор. И. В. Я г и ч, Критические заметки по истории русского языка, стор. 114.

Не розв'язуючи питання про те, в яких саме відмінках колишніх **о**-основ наголос припадав на флексію або на ознаку основи (**о**), можна, проте, з певністю твердити, що з того часу, як **о**-основи підлягли морфологічному впливові жіночої відміни на **-а**, в цьому типі наголошеними були на ознаці **а** давальний, орудний і місцевий: *лісáм, лісáми, у лісáх; голосáм, голосáми, у голосáх; возáм, возáми, на возáх*.

Родовий множини, де здавна діяв вплив колишніх **ъ**-основ, дістав здавна ж у цьому типі наголос на закінченні **-ів**: *лісíв, голосíв, возíв*.

У називному множини в його давній формі наголос фонетично (**і** називного множини мало циркумфлексову інтонацію) зберігався на корені. При новому закінченні **и(ы)** із знахідного цю особливість міг підтримувати і вплив жіночої відміни на **-а** (закінчення **-ы**).

Про такий стан наголошення як вихідний свідчить російська мова з її *вóлки : волкóв, волкáм, волкáми, о волкáх, вóры : ворóв, ворáм, ворáми, о ворáх* і такі, щоправда зовсім нечисленні, залишки колишніх відносин в українській, як *зýби : зубáм, зубáми, на зубáх* (пор. *гýби : губáм, губáми, на губáх*).

Але чоловіча відміна **о**-основ здавна підлягла також міцному впливові **ъ**-основ (пор. род. мн. на **-ів**). Скільки дозволяє судити порівняльний матеріал та теоретичні міркування, закінчення знахідного множини **ъ**-основ мало акутовий характер, отже, за відповідних умов, перетягувало з кореня наголос на себе: найдавніші слов'янські *medy', *vьrxy', *ręd y', укр. *медú, верхú, рядú*. Вплив колишніх ъ-основ призвів до поширення типового для них наголошення також на **о**-основи.

Така аналогія діяла в українській мові ще міцніше, ніж у російській, як вирівнюючи колишню різницю в наголошенні відмінків множини, так і переводячи тип з нерухомим наголосом у рухомий і навпаки.

У назвах істот, де вплив називного відмінка, як вже давно помічено, буває більший, переважає тип: *вóрони — вóронів, вóронам; кóропи — кóропів, кóропам*. У назвах предметів тощо частіший тип *лісú : лісíв, лісáм; голосú : голосíв, голосáм; островú : островíв, островáм*.

При цьому деякі факти розподіляються в говірках по-різному, і літературна мова в низці випадків остаточно не врегулювала хитань ні між говірками, ні в межах тієї самої говірки.

Слова з односкладовою несуфіксальною основою, належні до м'якої чоловічої відміни, що відбила певний вплив **ь**-основ (закінчення род. мн. **-ей**), мають у називному множини наголос на корені: *кóні, гóсті, грóші*, відповідно до давнього стану відносин у **ь**-основах.

У кількох випадках для літературної мови правило становить такий самий наголос і в решті відмінків: *кóней, грóшей*. Але родовий множини слова *гість* наголошується по-старовинному —

гостéй; поряд із *гíстьми* в орудному зберігається давніше *гістьмú* (пор. *дíтьми* поряд теж із давнішим *дітьмú*).

Форма називного множини *дрýзі* до називного однини *друг* (колишня о-основа), що збереглась у своєму давньому вигляді (г > з), підтримує такий самий наголос і в решті форм — *дрýзів, дрýзям* і т. д.

Слово *тесть,* яке підлягло в родовому відмінку множини впливові твердої відміни (-ів), проте має в множині наголос на корені: *тéсті, тéстів, тéстям* і т. д., але *зять,* що первісно належало до того ж типу, наголошується тепер на флексії (рос. *тéсти,* але *зятья́*).

Є підстава здогадуватись, що останнє слово з акутованим коренем (серб. *зȅт*) уподібнилось щодо своєї відміни та наголосу давньому слову *князь* з циркумфлексовою інтонацією (серб. *кне̑з*), пор. рос. *князья́.*

Тип *кáмінь:* наз. мн. *кáмені,* род. мн. *кáменів, грéбінь:* наз. мн. *грéбені,* род. мн. *грéбенів* з двоскладовою основою залишається в літературній мові з нерухомим наголосом. Так само тип *нíготь:* наз. мн. *нíгті,* род. мн. *нíгтів* (з *ногъть,* род. *ногъти* і т. д.) [...]

У певній кількості випадків можна простежити наслідки впливу колишніх ь-основ чоловічого роду. Цьому впливові підлягли, натурально, лише слова м'якої відміни чоловічого роду. Серед останніх простежуються також успадковані ь-основи, що ввійшли до складу м'якої чоловічої відміни, до деякої міри зберігши свої акцентні особливості. Род. одн. *коня́,* дав. одн. *конéві* : наз. мн. *кóні,* род. мн. *кóней,* ор. мн. *кíньми.*

У найдавнішій слов'янській мові це слово, як є серйозні підстави гадати, належало до ь-основ [...]

Давні відносини збережено у відміні *гість:* род. одн. *гóстя:* наз. мн. *гóсті:* род. мн. *гостéй.* Дав. мн. *гостя́м,* імовірно, відповідає щодо місця наголосу давньому *гостьмъ˙* > *гостéм.* Що ж до *гістьмú — гíстьми,* то, за всіма імовірностями, перша форма точно відповідає давнині, а друга становить натуральний у назвах істот продукт прирівнювання до наголосу називного відмінка.

Свідчення української мови щодо цього слова, яке краще за інші зберегло ознаки своєї приналежності до ь-основ (тобто род. мн. на -ей), підтримує в основному й російська: *гóсти — гостéй.*

У випадках, де, за свідченням родового відмінка множини, вплив jе-основ був міцніший, у переважній більшості слів переміг наголос називного відмінка множини, що поширився на всю парадигму: *кóрені, кóренів* і т. д., *тéсті, тéстів* [...]

НАГОЛОС ПРИКМЕТНИКІВ *

Типові особливості наголосу прикметників в українській мові стоять у найближчому зв'язку з системою праслов'янських інтонацій, що в найважливіших рисах з'ясував О. І. Белич у своїй праці «Акценатске студиje», 1914. Дослідження Белича щодо

української мови потребує, проте, деяких доповнень та корективів, які й подаємо нижче. Зауважимо, що у Белича, коли він працював над цим своїм дослідженням, не було словника Грінченка. Ми ж, навпаки, обмежуємось ним, залишаючи діалектний матеріал, позбавлений звичайно потрібної повноти, до дальшого опрацювання вже на підставі тих даних, що нам здаються досить міцними в межах свідчень, які знаходимо в словнику Грінченка.

У принципових фонетичних рисах українська система наголосу прикметників взагалі збігається з праслов'янською, але виявляє й деякі індивідуальні риси щодо напрямку граматичних асоціацій.

Членні форми безсуфіксних прикметників

Членні форми, утворені від прикметників нечленних, які після відпадіння редукованих звуків у називному відмінку чоловічого роду в однині стали односкладові (при повноголоссі двоскладові), підлягають таким правилам.

1. При праслов'янській акутовій інтонації вони зберігають наголос на корені: *до́вгий, здоро́вий, ми́лий, по́вний, ру́сий, си́вий, ти́хий, си́тий, чи́стий, шу́тий* тощо — серб. *ду̏г, здра̏в, ми̏о* (жін. р. *ми̏ла*), *пу̏н, ру̏с, си̏в, си̏т, ти̏х, чи̏ст, шу̏т* з низхідною короткою інтонацією, тобто з рефлексом індоєвропейської акутової довготи; на те саме вказує словенська мова: zdràv, sìv, sìt, čìst, але в багатьох випадках поряд з фонетичними формами в ній спостерігаємо й новіші, аналогійні: dòlg (Valjavec, «Rad...», CXIX, стор. 144), але dȏlg (з низхідною довготою) у Плетершника, mìl (Valjavec, «Rad...», CXIX, 144, CXXXII, 152), але з низхідною довготою у Плетершника, pòln (Valjavec, «Rad...», CXIX, 144), але у Плетершника з низхідною довготою, rùs (Valjavec, «Rad...», CXXXII, 122) — низхідна довгота у Плетершника, tìh (Valjavec, «Rad...», CXIX, 141, CXXXII, 122) — низхідна довгота у Плетершника. Низхідну довготу зазначає як паралельну в більшості випадків і Валявець.

Російська мова в цій групі збігається з українською: *до́лгий, здоро́вый, ми́лый, по́лный, ру́сый, си́вый, ти́хий, сы́тый.*

Відхилень від праслов'янського стану небагато:

Стари́й — серб. *ста̏р* з низхідною короткістю, словен. stàr, рос. *ста́рый* — очевидно, асоціативна пара до *молоди́й.*

Прави́й і *пра́вий* — серб. *пра̏в,* словен. pràv («Rad...», CXIX, 144), рос. *пра́вый.* Наголос у *прави́й* стоїть у залежності від *ліви́й* (пор. рос. *ле́вый* під впливом *пра́вый*). Хитання наголосу, як завжди, сприяло пізнішій диференціації значень.

Товсти́й — серб. *ту̏ст,* словен. tòlst («Rad...», CXIX, 144) з низхідною короткістю, рос. *то́лстый* (діал. *толсто́й*) — під впливом *худи́й.*

У слові *радий* маємо подвійний наголос, який пояснюється тим, що членна форма з'явилася вже тільки на українському

грунті й тому не стоїть у зв'язку з фонетичним моментом; пор. рос. *рад,* серб. *ра̏д,* чес. rád і т. д. без відповідних членних форм.

Щодо *бо́рзий,* то це, мабуть, фонетичний варіант, що на нього вказують рос. *бо́рзый,* словен. bȓz з коротким складовим r (у Плетершника); рос. *борзо́й,* серб. *бр̑з* з довгим r, може, і словен. bȓz з довгим складовим r та низхідною інтонацією («Rad...», CXIX, 170, CXXXII, 191), імовірно, праслов'янський дублет.

Неясними лишаються для нас *мали́й* та *слаби́й,* де, за свідченням сербської, словенської та російської мов, наголос фонетично повинен був стояти на корені. А втім на *слаби́й* могло вплинути *слабки́й.*

На підставі серб. *глу̑п* з низхідною довгою інтонацією та рос. *глупа́* О. Белич (op. cit., стор. 89) вважав праслов'янську інтонацію цього слова за циркумфлексову, але, на нашу думку, немає серйозних підстав не довіряти укр. *глу́пий* і рос. *глу́пый:* російський наголос жіночого роду *глупа́* нічого не доводить, бо таке саме аналогійне перенесення наголосу на кінець спостерігаємо в багатьох інших акутових односкладових (чол. р.) прикметниках: *слаба́, чиста́, сыта́* і т. д.; серб. *глу̑п* з низхідною довготою, певне, русизм або церковнослов'янізм («Rječnik...», III, стор. 210, E. B e r n e k e r, Slav. etym. Wörterbuch, стор. 308), словен. glȗp з такою самою інтонацією — запозичення із старослов'янської; словен.-угор. glȗp означає «глухий» і його часокількість навряд чи первісна; чес. hloupý відбиває не новоакутову, як тлумачить О. Белич, а вплив асоціативної пари — moudrý [1].

Прикметники, що їхнім закінченням у називному відмінку однини був сонорний (+ъ) після приголосного, взагалі заховують фонетичний наголос: *хи́трий, я́сний* тощо (ст.-сл., хытръ, ꙗснъ, серб. *хи̏тар, ја̏сан* з низхідною короткістю на першому складі). Але оскільки дуже рано, наприклад, у *jasnъ відбився вплив суфікса **-ьnъ**, поруч з'являється наголос, поширений при останньому — *ясни́й.*

2. При праслов'янській циркумфлексовій інтонації наголос пересунувся на закінчення **-и́й, -а́** і т. д.: *бліди́й, ворони́й, глухи́й, густи́й, дороги́й, живи́й, золоти́й, криви́й, крути́й, лихи́й, молоди́й, наги́й, німи́й, полови́й, пусти́й, руди́й, святи́й, скупи́й, сухи́й, тупи́й, худи́й, части́й, яки́й* тощо — серб. та словен. з низхідною довготою: *бле̑д (бли̏јед), вра̑н, глу̑х, гу̑ст, дра̑г, жи̑в, кри̑в, кру̑т, ли̑х, ли̑хо* «ungerade» (прислівник), *мла̑д, на̑г, не̑м (ни̏јем), пла̑в, пу̑ст, ру̑д, све̑т, ску̑п, су̑х, ту̑п, ху̑д, че̑ст, ја̑к,* словен. blẹ̑d, vrȃn, glȗh, gọ̑st, drȃg, žȋv, zlȃt, krȋv, krȗt, lȋh, mlȃd, nȃg, nẹ̑m, pȗst, rȗd, svȇt, skọ̑p, sȗh, tọ̑p («Rad...», CXXXII, 186, 191, у Плетерш-

[1] Зазначимо, що слово *glupъ у праслов'янській запозичено з германської (*glōpa), і тому тут очікується акутова інтонація. Про це див. A. M e i l l e t. «Roczn. slaw.», II, 1909, стор. 69, а також M. V a s m e r, «Zeitschr. f. slav. Philol.», II, 1925, стор. 55; С. Младенов (Старитѣ германски елементи въ славянскитѣ езици, 1909, стор. 70) висловлював щодо цього свої сумніви, але, на нашу думку, не довідно.

ника tòр з нефонетичними формами жіночого роду —tópa і topà), hûd, jâk. Факти російської мови майже повністю збігаються із свідченнями української.

О. Белич вважав фонетичним рефлексом у членних прикметників цього типу новоакутову на корені (див. його Zur slavischen Akzentlehre.— «Zeitschr. f. slav. Philol.», II, 1925, стор. 20 і далі). Але коли б навіть справді такий стан можна було прийняти для праслов'янської на підставі певних свідчень південнослов'янських мов, східнослов'янські факти вказують на перенесення наголосу на закінчення, і це підтримує матеріал і кашубської мови; до цього слід додати, що і в чеській, на нашу думку, майже немає більш-менш виразних даних на користь зміни циркумфлексів у цій категорії на новоакутову. Найпевніший випадок — прасл. *pętъjь з новоакутовою, засвідченою по всіх мовах, що її можуть засвідчити (чакавська говірка сербської, словенська мова, довгота або її рефлекси в західнослов'янських -- пол. piąty, чес. pátý тощо, місце наголосу в східнослов'янських — укр. *п'ятий,* рос. *пятый*), але не можна цілком покластися і на цю форму, бо в ній міг відбитися, як часто в числівників, вплив сусіднього *četvьrtъ дійсно з фонетичною новоакутовою.

Вся сукупність зазначених даних змушує приєднатися до думки Я. Розвадовського (Gramatyka języka polskiego, 1923, стор. 95): «... баритона при циркумфлексованій кореневій свідчить, з одного боку, про метатонію в новий акут, згідно з іншими категоріями, а з другого,— про пересунення наголосу на закінчення і скорочення кореневої. Гадаю, що нормальним був другий тип, а новоакутова довгота закінчення (внаслідок контракції) була його причиною. Тип з метатонією виник напевно як секундарний».

Ближче до О. Белича стоїть Н. Ван-Вейк, який визнає обидва типи за праслов'янські, не з'ясовуючи остаточно їхніх взаємовідношень («Roczn. slaw.», VII, стор. 158—160). Але невеликий матеріал, що його він навів, не бездоганний: чес. moudrý, пол. mądry тощо — рефлекси окситонного праслов'янського нечленного прикметника — серб. *му́дар* (з *mǫdrъ), словен. móder (з висхідною довготою); рос. *си́вый* (укр. *си́вий*) теж не стосується сюди: штокавська говірка та словенська мова свідчать про акут (низхідна довгота в sȋv у чакавській говірці Novi — факт секундарний). Залишається пол. skąpy, чес. skoupý, але, порівнюючи з укр. *скупи́й,* рос. *скупо́й,* цей факт можна тлумачити як відхилення під впливом наголосу жіночого роду в однині нечленної форми (*skǫ̑pъ, *skǫpa· змінилося діалектно на *skǫpъ·, *skǫpa·). Так само уявляємо собі рос. *це́лый,* що йому відповідають в українській мові фонетичне *ціли́й* та аналогійне *ці́лий* (серб. *це̑л,* словен. cę̑l — з низхідною довготою). І в інших паралельних випадках завжди знайдемо фонетичну форму або в українській, або в російській.

Укр. *тверди́й* точно відповідає серб. *тв̑рд,* словен. tȓd (з низхідною довготою); щодо рос. *твёрдый,* то немає серйозних підстав ставити його в безпосередній зв'язок з лит. tvìrtas (з акутовою) —

пор. R. T r a u t m a n n, Baltisch-slavisches Wörterbuch, стор. 334, але не можна також не надавати ваги рос. *твердá* як свідченню про циркумфлексову, до чого, здається, схиляється Р. Траутман.

Українська мова має фонетичну форму *частúй,* але поряд з нею існує і *чáстий;* у російській переважає *чáстый,* але в діалектах трапляється й *частóй* (пор. у Даля *частáя песня*). Не можна завжди бути певним, що такі хитання — спадщина праслов'янської давнини: в деяких з них і, може, саме в даному разі маємо справу з сильним впливом наголосу відповідного прислівника — *чáсто.*

Одне з двох наведених пояснень можливе й щодо укр. *лю́бий* — рос. *любóй* з відмінним значенням.

О. Белич вбачав рефлекс новоакутової в східнослов'янському *лю́тий,* і з цим слід погодитись, але навряд чи тут новоакутова відповідає циркумфлексовій у нечленному прикметнику: скоріше, за свідченням чес. líto, маємо варіант з кінцевим наголосом проти південнослов'янських форм з циркумфлексовою.

Відсутність достатнього матеріалу не дає змоги встановити праслов'янський наголос нечленної форми, що їй відповідають укр. *прямúй,* рос. *прямóй;* коли чес. přímo — первісний факт, він разом із словац. priamo, що свідчить про кінцевий наголос, змушує визнати ці форми не за відповідності циркумфлексовій, а за асоціативну пару до *кривúй* тощо.

3. При праслов'янському кінцевому наголосі в нечленній формі членна дістала наголос на корені з новоакутовою інтонацією. В цій категорії слов'янські мови подають досить згідні дані, і український наголос взагалі не викликає ніяких сумнівів: *бíлий, чóрний, кру́глий, нáглий, му́дрий.* Обмежимося словенськими та чеськими паралелями, як найвиразнішими: словен. bẹ̑l, čȓn, okrǫ̑gel, nágel, mǫ̑der з висхідною довготою на корені, чес. bílý, náhlý, moudrý. Слід зупинитися лише на небагатьох випадках.

Як свідчать латиські nuôgs, dzîvs, jaûns з перерваною інтонацією, наголос у цих формах, як довів Я. Ендзелін, був колись на кінці, а попередній склад мав акутову довготу. Останній факт у перших двох прикладах відповідає й тому, що ми б очікували на підставі походження звуків **uo**, **і** з *ō, *ī, тобто з довгих монофтонгів. Чи за аналогією типу *krȋvъ (з циркумфлексовою) : *kriva· (жін. р.), чи фонетично в формі чоловічого роду однини інтонація в багатьох словах змінилася на циркумфлексову [1] вже в праслов'янській мові, цього питання ми зараз не розв'язуємо: для таких слів, як прасл. *nagъ, *živъ, *junъ, циркумфлексову інтонацію встановлено цілком твердо, і, обговорюючи українські рефлекси членних прикметників, ми виходимо з певних вказівок усіх мов. Але є декілька слів, що заховали наголос на кінці в нечленних формах. Крім наведених вище, що не викликають сумнівів (*bělъ·, *čьrnъ· тощо), маємо випадки коливань; пор. укр. *сам, самá, самé,* рос. *сам, самá, самó,* до чого очікуємо *сáмий* (з новоакутовою в тих мовах, що можуть її виявити).

[1] Інтонація супінів дає можливість догадуватися про це.

Форма *са́мий* справді існує, але поряд є й *сами́й* з диференціацією значення, і остання відповідає словен. sȃm, чес. samý тощо. Отже, в українській мові відбиваються два шляхи рефлексації колишнього *sāmъ· (д.-інд. samá, гр. ὁμός). *Таки́й* (рос. *тако́й*) свідчить про шлях, паралельний шляхові форми *сами́й:* лит. tõks (жін. р. tokià), діал. tókias свідчать про акутову, яка змінилася в праслов'янській у певних формах на циркумфлекс перед наголосом; пор. хитання: серб. *та̀кӣ* (тип, паралельний *свѐтӣ*), чес. taký, але словен. ták, тобто вказівка на *tākъ·. Більш-менш ці міркування стосуються й до *jakъ, *kakъ тощо.

4. Наголос із коротких (о, е) переносився в членній формі на закінчення. Для східнослов'янської групи про це говорить хоч би рос. *босо́й* — серб. *бо̑с,* словен. bǫ̑s (із низхідною довготою, що з'явилася фонетично з *bo·sъ). Навпаки, при короткості перед наголосом у нечленній формі, членна одержувала ще в праслов'янську епоху новоакутову інтонацію коротких і наголос на корені: укр. *го́лий* (рос. *го́лый*) — словен. gȍl, рос. діал. *гωла́й* (Ліка, див. А. Шахматов, ИОРЯС, 1913, XVIII, 4; ω — рефлекс новоакутової на о). Група з наголосом на кінці в нечленних формах значно переважала і мало не зовсім витіснила в українській першу (пор. *го́лий, до́брий, про́стий, ско́рий, но́вий, ко́сий, спо́рий, го́стрий* — сербська та словенська мови вказують на відповідні нечленні форми окситонні, див. у Ліці *нωф*). Змішування обох типів спостерігається по всіх слов'янських мовах, і українська більш-менш продовжує давній процес: пор. словен. nȍv з короткістю та довготою, prȍst (Ліка — *прост*) тощо.

Коли хитання *но́вий* і *нови́й, про́стий* і *прости́й,* може, належить до давніх диференціацій, поряд з ними слід визнати випадки нові, що їх спричинили семасіологічні чинники: *бо́сий* під впливом *го́лий* і *хроми́й* (форма загальносхіднослов'янська) замість «*хро́мий*» (пор. серб. *хро̏м,* словен. hròm з короткістю, Ліка — *хрωм*), мабуть, як наслідок асоціації із *сліпи́й.*

Зауважимо, що спірне щодо етимології *плохи́й,* рос. *плохо́й* відповідає фонетично лікинському *плох.*

Наголос членних прикметників із суфіксом -ęn (-ěn)[1] *

Цей суфікс, якому при вивченні акцентологічних відносин у слов'янських прикметників досі приділялося порівняно мало уваги (див. О. Белич, op. cit., стор. 46, 144), входить у східнослов'янській галузі до складу цікавої групи фактів, що, на нашу думку, кидає світло на деякі акцентологічні питання загальнослов'янського порядку.

Факти української мови в істотних рисах дають змогу розпізнати такі найдавніші відносини.

[1] Найважливіші гіпотези, що з'ясовують цей суфікс, див. Г. Ильинский, Праславянская грамматика, 1916, стор. 138, 369; А. Шахматов, Очерк древнейшего периода истории русского языка, 1915, стор. 117—118; W. Vondrák, Vergleichende slavische Grammatik, I. стор. 529—531.

1. При акутовій інтонації кореня членний прикметник заховує наголос на ньому: *жи́тяний, ни́тяний, гли́няний, ма́сляний, боло́тяний, соло́м'яний* — серб. *жи̏то, ни̏т, гњи̏ла, ма̏сло, бла̏то, сла̏ма* з низхідною короткістю, тобто з рефлексом праслов'янської акутової (словенські факти паралельні), укр. *боло́то, соло́ма.*

Те саме повинно бути при новоакутовій — однаково на довготах та короткостях: *ко́жаний* — пор. *ко́жа,* рос. діал. (Ліка) *кωжа,* словен. kǫ̑ža (на довготу немає прикладів, але цілком ясно, що вона не могла мати іншої долі, як акутова та новоакутова на колишніх короткостях).

2. При циркумфлексовій інтонації кореня наголос фонетично пересувався на закінчення: *волосяни́й, бортяни́й,* пор. *во́лос,* рос. в *борти́.*

3. Те саме спостерігаємо при первісній інтонації короткостей, що переважно йде рівнобіжно з циркумфлексовою: *земляни́й, костяни́й, водяни́й, смоляни́й.* Пор. серб. (знах. відм.) *зе̏мљу* (з низхідною короткістю на корені), укр. *зе́млю* тощо; серб. *ко̑ст,* род. відм. *ко̏сти* з рефлексами давньої короткості на корені (подовження в наз. відм. та низхідна коротка інтонація в род. відм.), серб. (знах. відм.) *во̏ду* (з низхідною короткістю на корені), укр. *во́ду* тощо; щодо *смола,* то про давню баритонність цього слова свідчать рос. *смо́лу* (А. Востоков, Русская грамматика, 1874, стор. 205), серб. *смо̏лу* з низхідним наголосом на **о** тощо.

4. Форми, утворені від давніх іменників з кінцевим наголосом, мають наголос на **я**: *полотня́ний, вівся́ний, сукня́ний, пшоня́ний, вогня́ний, пісоча́ний;* пор. *полотно́,* род. відм. *вівса́, сукно́* і т. д. Але окрему групу маємо у випадках, де в корені був колись редукований голосний: *льняни́й, скляни́й, дощани́й* — ст.-сл. **льнъ, стькло, дъска.**

Російська мова принципово виявляє такі самі відносини:
1) *ни́тяный, гли́няный, ма́сляный, ко́жаный;* 2) *волосяно́й, черепяно́й;* 3) *костяно́й, земляно́й, водяно́й, смоляно́й;* 4) *полотня́ный, овся́ный* при *льняно́й, досчано́й* (але *стекля́нный*).

Оскільки справа стосується першої групи фактів, вона не викликає з погляду праслов'янських відносин ніяких сумнівів, виявляючи відносини, цілком паралельні тим, які ми знаємо в словах з іншими суфіксами.

Більш спірна друга. Характер інтонації суфікса можна вважати ясним. Оскільки суфікс не перетягує на себе наголос із коротких та циркумфлексових складів, його, за законом Фортунатова — де Соссюра, слід визнати за такий, що мав циркумфлексову інтонацію. Вихідне місце наголосу з достатньою очевидністю показують випадки з акутовими коренями — воно було на корінному складі у нечленних формах прикметників і фонетично заховалося і в членних.

Чи можна визнавати в положенні «наголошений циркумфлектований склад (або склад з давньою інтонацією короткостей) + циркумфлектований після наголосу + голосний флексії членної форми» за фонетичне перенесення наголосу на останній? О. Белич, спираючись на деякі приклади, це заперечує.

Поза категорією, що її розглядаємо, надійні аналогічні праслов'янські приклади порівняно рідкі. Крім дієприкметників типу *pro·žītъ, жін. р. *prožīta·, що тільки в російській мають у членних формах наголос на кінці (*прожитóй, пролитóй*), лишаються ще, наприклад, такі: *o·pākъ (болг. *óпак*, серб. *ȍпāк*, -а, -о з низхідною короткістю на о, словен. opâk з низхідною довготою на а, що вказує на первісне *o·pakъ, жін. р. opáka з *opāka·); *sve·rěpъ (словен. sverę̂p з низхідною довготою на ę, що вказує на первісне *sve·rępъ, жін. р.— з висхідним довгим наголосом на ę : *sverępa·); *je·dīnъ (серб. *jȅдӣн*, -а, -о з низхідною короткістю нае), *je·dnākъ (серб. *jȅднāк*, -а, -о з низхідною короткістю на е), *i·nākъ (серб. *ȉнāко* з низхідною короткістю на и, словен. inâk з низхідною довготою на а) тощо.

У деяких випадках є дані, що членні форми до таких нечленних мали наголос на суфіксі, який у такому разі діставав новоакутову інтонацію; див., наприклад, штокавсько-посавське jedīnī («Rad...», 197, стор. 51). Проте ми тієї думки, що весь цей матеріал можна сміливо поставити під сумнів, хоча б освітлення в деталях довелося йому дати.

Слова на **-акъ** мають циркумфлексову інтонацію, імовірно, секундарну, бо звукові а, як рефлексові довгого монофтонга, могла належати тільки акутова, і ми не маємо серйозних підстав гадати, що циркумфлексова з'явилася тут із стягнення. Варто уваги, що окремі мови саме в цій категорії різняться одна від одної та хитаються між типами, встановленими вище щодо праслов'янської, та кінцевим наголосом. У чеській, у якій циркумфлексові довготи за наголосом фонетично скорочуються, поряд з jinak «інакше» маємо jinák, форму, що вказує на варіант з кінцевим наголосом. Із серб. *jȅднāк* пор. словен. enák < *enākъ·. Щодо *opakъ, то воно має дуже близьку відповідність у д.-інд. ápākas «той, що лежить осторонь», а проте щодо наголосу ймовірніше, що *opakъ споріднене з формою, яка мала наголос на кінці, пор. д.-інд. apākā' «осторонь». З усім цим пор. зазначене вище про *takъ тощо. При серб. *jȅдӣн* словенська мова вказує на edín < *edīnъ·, з чим у згоді стоїть болг. *едúн* тощо.

До форми *opakъ не знаємо з живих слов'янських мов бездоганних прикладів членних форм: болг. *óпакий* у словнику Герова — форма, що відбиває вплив нечленної, рос. *óпакий* навряд чи народне.

Щодо *sverěpъ, то болг. *свирéп* може відбивати варіант з кінцевим наголосом (рос. *свирéп*, жін. р. *свирéпа* могло б бути й аналогійною формою), але чеська мова не підтверджує здогадки про новоакутову в членній формі — sveřepý, а не «sveřípý». Часто велика вага надається чак. ȍkrūgȃl (з низхідною короткістю на о), жін. р. okrūglȁ, чес. okrouhlý, але й тут є підстава гадати, що чакавська форма аналогійна: словен. okrǫ́gel (з висхідною інтонацією), шток. *ȍкрӯгао, окрýгла*, які свідчать про первісний кінцевий наголос.

Зупинимось, нарешті, на випадках безперечної новоакутової. Маємо на увазі чак. devétī, desétī і паралельні факти інших мов (пор. О. Белич, op. cit., стор. 50, 150; Я. Розвадовський, Gramatyka języka polskiego, стор. 101 і далі). Справді,

новоакутова тут не викликає ніяких сумнівів, але ніщо певне не доводить, на нашу думку, гіпотези, з якої виходять Белич, Розвадовський та ін., нібито новоакутова утворилася з *de·vętъ + jь, de·sętъ + + jь тощо, а не в ту епоху, коли перед перенесенням циркумфлексових інтонацій на початок нечленні форми звучали ще відповідно до балтійських як *četvьrtъ, *devętъ, *desętъ з наголосом на суфіксі, що мав циркумфлексову інтонацію: лит. ketvirtas, devintas, dešimtas (на ir, in, im тут циркумфлексова), прусс. nevīnts, dessīmts. Kettvirts відхиляється, пор. і латис. ceturtais з даними на користь кінцевого наголосу та акутової інтонації ur, і тому словенська форма з новоакутовою може походити з нечленної, наголошеної колись на кінці.

Два слова слід ще сказати про членну форму до *veselъ. Вона стоїть окремо в праслов'янській системі. Оскільки після наголосу маємо короткісний склад, а не довгий циркумфлектований, уже ця обставина не дозволяє надавати праслов'янській формі *vese·lъjь переважного значення: паралельність із прикладами зана́голосних циркумфлексів імовірна, але не обов'язкова. А по-друге, коли зіставлення з гр. ἕκηλος «спокійний» і підсилює думку, що місце наголосу в прасл. *ve·selъ давнє, все ж таки вокалізм обох слів не цілком збігається, і тому можна припустити, що *ve·selъ походить з первісного *vese·lъ (з перенесенням наголосу з короткості на короткість же попередню за законом Шахматова) і має членну форму, паралельну *devętъ; не говоримо вже про можливість збігу в членній формі поширеного типу *zelenъ·, *zelena·: *zele·nъjь, *zele·naja та окремого слова *ve·selъ, *vesela·.

Отже, сукупність фактів дозволяє покластися на українські та російські утворення на *-ěnъ (*-ęnъ) як на свідчення, що в положенні «циркумфлексова або короткісна інтонація + циркумфлексова + + закінчення членної форми» наголос фонетично пересувався на останнє, і при поясненні сучасних сербських та словенських фактів можна виходити вже з цієї тези.

Переходимо до другого питання, пов'язаного з цими утвореннями.

Звичайно приймається закон Шахматова, що циркумфлексова інтонація з наголосом із серединних складів у праслов'янській мові відтягувалася на початок слова. Як видно із зазначеного вище, ми вважаємо цей закон правильним. Сумніви, на яких можна зупинитися, стосуються лише питання, чи переносилася на початок циркумфлексова інтонація й у випадку, коли попередній склад був довгий, чи це відбувалося тільки при попередніх короткостях. Цих питань зараз не торкаємось, а звернемо увагу на інше можливе обмеження. Зазначена вище група *полотня́ний, вівся́ний* та ін. примушує гадати, що відтягнення на початок не було, коли під впливом наголосу основного слова наголос похідного припадав на циркумфлектований голосний: *poltьno·, *ovьsъ·, род. відм. *ovьsa· тощо — *poltьnę·nъ, *ovьsę·nъ, звідки наголошене *ę (ě) вже з акутовою інтонацією і те саме місце наголосу в членній формі. Як паралель до такої

зміни зазначимо суфікс ***-(j)ivo** з безперечно циркумфлексовим **і** (пор. словенські форми pletī vo і под. з низхідною довготою на **і**, тобто з *ple·tivo, де відсутність перенесення наголосу на **і** свідчить про циркумфлексовий характер цього складу), але *ognjívo — рос. *огни́во* тощо. Пізніше це утворення могло правити за вихідний пункт для наголосу деномінативів взагалі.

Встановлюючи праслов'янські особливості цієї категорії, зупинимось ще на деяких більш-менш спірних випадках, частина яких хронологічно може належати до пізніших епох.

Напрям аналогії при трьох історично посталих типах наголосу — *ни́тяний : волосяни́й : полотня́ний*, у формах, що утворювалися вже на українському грунті, либонь, ішов переважно на користь типу **-я́ний**: *капустя́ний* при фонетичному *капу́стяний, очеретя́ний* при фонетичному *очере́тяний, костя́ний* при фонетичному *костяни́й, волося́ний* при фонетичному *волосяни́й, мідя́ний* при фонетичному *мі́дяний* (серб. *мȅд*), *вовня́ний* при фонетичному *во́вняний* тощо.

Такий напрямок підтримував тип іменників на **-янка**, досить поширений: пор. *капустя́нка, очеретя́нка, бляша́нка, мідя́нка, слив'я́нка* тощо.

Дублети з суфіксом ***-ьнъ** у деяких випадках передали свій наголос формам на **-ян**: *масляни́й* (А. Шахматов, Очерк древнейшего периода истории русского языка, стор. 117) при фонетичному *ма́сляний,* пор. *масни́й < масльнъ; во́дяний* при фонетичному *водяни́й* (пор. *во́дний*).

Приклади напряму аналогії в бік наголосу **-ни́й** рідкіші: *весна́ — весняни́й, трава́ — трав'яни́й* (рос. *травяно́й*)[1]. Цей тип наголошення міг з'явитися як наслідок утрати відчуття того, чи належить основна форма до типу *вода́ : во́ду* або до *трава́ : траву́; вода́ : водяни́й* тощо могли дуже рано правити за підставу узагальнення з вихідним пунктом у називному однини з наголосом на кінці. Можливо, що далі аналогія привела до того, що взагалі від двоскладових основ на -ā почали утворюватися нові прикметники з наголосом **-яни́й**: *ру́та — рутяни́й, шкі́ра, шку́ра — шкіряни́й, шкуряни́й.*

З інших окремих випадків зазначимо ще: *кам'яни́й* (при фонетичному *ка́м'яний*) з наголосом, що, мабуть, відбиває вплив слова *камінни́й* (пор. рос. *ка́менный* з іншим суфіксом; *камінни́й* ускладнено додатковим суфіксом **-ьн-**); *вітряни́й* (рос. *ветряно́й*), яке, певне, слід поставити у зв'язок із зміною інтонації *vĕtrъ на східнослов'янському грунті (рос. *на ветру́*); до хитання інтонації цього слова пор. словен. діал. véter, род. відм. vatrá (Розент., «Kres», 1881, стор. 526)[2], *мідяни́й* (при *мі́дяний* та *мідя́ний*), коли його наголос не відбиває впливу якоїсь асоціативної пари (*жерстяни́й* абощо), може бути й фактом давнини, бо інтонація цього слова здавна хиталася (обидві, наприклад, відомі словенській; пор. Murko, Slov.-deutsch. Wörterbuch), пор. і рос. *мёдяный* і *медяно́й* (Даль), *мёдвя-*

---

[1] Може й *руда́ — рудяни́й* (у Востокова — знах. відм. *ру́ду,* але чак. rūdȕ).
[2] Пор. і N. van-Wijk, «Indogermanische Forschungen», XL, стор. 14.

ний — такий наголос знаємо лише з літератури («В серпневі дні, коли обжинки світлі справляє сита, *медвяна* земля...», М. Рильський); наскільки він народний, не беремося сказати; рос. *медвя́ный* теж навряд чи первісне. Очікувалося б фонетично **медвяни́й*. Від багатоскладових іменників прикметники на **-яний** діставали наголос на передостанньому складі: *олив'я́ний (о́ливо), борошня́ний (бо́рошно)*, рос. *оловя́нный*. З рос. **-нн-** пор. *деревя́нный*.

Наголос прикметників із суфіксом -ян-*

У попередньому етюді ми намагались з'ясувати вихідні пункти наголосу прикметників з праслов'янським суфіксом **-ęn (-ěn)** [1].

Тези, встановлені в цьому етюді, сходять на таке:

1. При праслов'янській акутовій інтонації кореня членний прикметник заховує наголос на ньому: *гли́няний, ни́тяний* (пор. серб. *гњи̏ла, ни̏т* з рефлексами праслов'янської акутової).

2. При циркумфлексовій інтонації кореня наголос фонетично пересувався на закінчення: *волосяни́й, луб'яни́й* (пор. *во́лос* та низхідну довготу в серб. *вла̑с, лу̑б*).

3. Те саме було й при первісній інтонації короткостей, що здебільшого іде рівнобіжно з циркумфлексовою: *костяни́й, земляни́й* (пор. *зе́млю*).

4. Форми, що їх утворено від давніх іменників з кінцевим наголосом, мають наголос на **я**: *полотня́ний (полотно́), вівся́ний* (род. відм. *вівса́*), *пшоня́ний (пшоно́)*.

5. Окрему групу становлять випадки, де в корені був за праслов'янської доби й на початку історії східнослов'янської галузі редукований звук: *лляни́й (льняни́й), скляни́й, дощани́й;* пор. прасл. **lьnъ, *stьklo, *dъska*.

6. Багатоскладові з серединним наголосом його фонетично заховували: *капу́ста : капу́стяний, роки́та : роки́тяний*.

7. Від багатоскладових іменників прикметники на **-яний** діставали наголос на передостанньому складі: *бо́рошно* (з прасл. *bo·r-šьno) — *борошня́ний, о́ливо — олив'я́ний*.

У даному етюді ми б хотіли підійти до питання про наголос цих прикметників з іншого погляду. Серед продуктивних утворень, подібних до щойно наведених форм, дуже багато таких, які виникли та виникають у різні часи, досить віддалені від праслов'янської доби. Питання, що заслуговує на велику увагу,— в якому саме напрямку йде утворення нових форм, інакше кажучи, як угруповуються навколо давніх успадкованих зразків, що втрачають з бігом часу фонетичні ознаки, від яких залежала їхня приналежність до якоїсь групи, форми, що виникають заново.

В українській мові утворень на **-яний** проти інших слов'янських мов, наприклад, російської, порівняно багато. Немає сумніву, що переважна більшість їх — здобуток окремого розвитку україн-

---

[1] З літератури щодо походження цього суфікса слід зазначити: Н. Дурново, Спорные вопросы о.-сл. фонетики.— «Slavia», VI, 2—3, 1927, стор. 209—232.

ської мови й відбиває саме ті нові шляхи аналогії, що становлять предмет нашого дослідження. Але, наводячи відповідні форми, ми стоїмо перед трудністю: словники, що подають потрібний матеріал, не відбивають, коли взяти повний склад наведених форм, суцільних діалектних явищ. Кожний словник більшою або меншою мірою становить продукт обробки попередніх джерел, куди, звичайно, потрапляли факти різних говірок. Отже, доводиться, оперуючи словниковим матеріалом, зважати на можливість саме діалектного наголосу якогось слова. Проте, маючи на меті з'ясувати тенденції, що діють у свідомості пересічного мовлянина — носія панівних говірок, ми не можемо не цікавитися й тим, як саме певний словник подає наголос слів даної категорії, бо вони пройшли через більший або менший контроль упорядника й відбивають його загальне мовне чуття.

Матеріал, використаний тут, узято з словників: Б. Грінченка (Гр.) — «Словарь української мови», 1907; С. Іваницького і Ф. Шумлянського — «Російсько-український словник», 1918 (ІШ); А. Ніковського (Н.) — «Українсько-російський словник», 1926; «Російсько-українського словника» Академії наук (Ак.), I (1924), III, 1 (1927), 2 (1928); «Практичного російсько-українського словника» М. Йогансена, М. Наконечного, К. Німчинова, Б. Ткаченка, 1926 (4 авт.) та О. Ізюмова — «Словник російсько-український», вид. 3, 1927 (Із.).

З успадкованих із праслов'янської типів найчіткішим для наслідування був четвертий (*полотня́ний — полотно́*) з виразними ознаками відношення форми прикметника до відповідного іменника. Він і заховавсь якнайкраще й добре виявлений у пізніших прикладах: *пшоня́ний — пшоно́, багня́ний — багно́, різдвя́ний — різдво́, гайня́ний — гайно́, ядря́ний — ядро́, сукня́ний — сукно́, вівся́ний* — род. одн. *вівса́,* орудн. *вівсо́м, шкура́т,* род. *шкурата́ — шкуратя́ний* тощо.

До цього ж типу належить, безперечно, і *вапня́ний — вапно́* (ІШ, Н., Із.). Грінченко та словник 4 авт. подають наголос *ва́пно,* але такий наголос треба визнати за новіший.

Так само до типу *полотня́ний — полотно́* треба віднести *рядня́ний — рядно́* (Гр., ІШ, Ак. I, 213). *Ряднянúй* у Ніковського, мабуть, друкарська помилка, бо він, додержуючись переважно наголосів Грінченка, зазначив би і паралельний наголос. Наголос *вогня́ний* (Гр., Н., 4 авт., пор. і Ак. III, 646 — *огня́ний*) треба вважати за ознаку впливу *вогню́, вогне́ві* і т. д., тобто знову-таки відносити цей приклад до зазначеної групи. Але поряд з таким наголосом Гр. і 4 авт. подають *вогнянúй* (проте у Гр. тільки *огня́ний*), Із.— лише *вогнянúй,* а Ак. III, 45 — ще й *о́гняний.* Найбільш загадковий останній наголос, і ми можемо його зрозуміти лише так, що він відбиває вплив паралельного значенням *(в)о́гнявий* [1]. Як побачимо нижче, фор-

---

[1] Відіменникові утворення з суфіксом -яв(ий), коли основне слово двоскладове й має сталий наголос на корені, прибирають саме такий: *пі́нявий, слúнявий* Односкладові основи виявляють хитання: *ті́нявий* і *тіня́вий.* Тип з наголосом на корені явно почав впливати на інші, отож тепер маємо й *(в)о́гнявий, во́дявий* тощо.

ми на **-я́вий** впливають щодо наголосу на форми з **-я́ний** нерідко. В наголосі **-яни́й** вбачаємо найновішу тенденцію української мови поширювати таке наголошення в утвореннях від односкладових основ.

Ми не сподівалися б мати при *срібло́ — сріб́ляний* (Гр., Н.). Наголос, мабуть, у зв'язку не із *срібло́*, а з паралельною формою *срі́бло* (див. нижче). До того ж відповідна форма може відбивати асоціативний вплив споріднених за значенням слів — *мідяни́й, жерстяни́й*, хоч останньому моментові належала чи могла належати лише допоміжна роль. Лише позірний виняток становить відношення *нутро́ — нутряни́й. Нутряни́й* — давнє утворення (пор. рос. *нутряно́й*) не від *нутро́*, а від *nǫtrь з циркумфлексовою інтонацією; пор. рос. *внутри́* за законом Фортунатова — де Соссюра.

Другою чіткою категорією виявила себе група з рефлексами акутової інтонації, що відбилися в повноголосних формах наголосом на другому складі: *боло́то — боло́тяний* (Гр., Н., ІШ, 4 авт., Із.), *поло́ва — поло́в'яний, вере́та — вере́тяний, воло́ка — воло́чаний, горо́х — горо́хвяний, горо́х'яний, моро́з — моро́зяний, мере́жа — мере́жаний*.

Академічний словник (І, 35) подає поруч з *боло́тяний* ще й *болотяни́й*, наголос, безперечно, новий і дуже загадковий: він відхиляється від усіх інших паралельних зразків.

До порівняно стійких груп слід зарахувати також прикметники шостої зазначеної вище категорії: *поли́ва — поли́в'яний, роки́та — роки́тяний, него́да — него́дяний, коно́плі — коно́пляний* (Гр., ІШ [1], Із. [2]) тощо.

Але стійкість цієї групи виявляється лише наявністю очікуваних форм, що, проте, не виключає варіантів, які відбивають новішу тенденцію наголошувати в багатоскладових передостанній склад (про вихідний пункт такої тенденції див. нижче). Варіанти маємо майже до всіх прикладів: *коно́пля́ний* (Н., Ак. III, 171, Із.), *вері́вча́ний* (Ак. І, 62) — *вері́вчаний* (Із.), *верівча́ний* (Гр., Н.), *капу́стя́ний* (Гр., Н.) — *капу́стя́ний* (ІШ, Із.), *капустя́ний* (4 авт.), *залі́зо — залі́зяний* (Н.), *залі́зя́ний* (Гр.), *залі́зя́ний* (4 авт.), *залізяни́й* (Ак. І, 279), *горі́лка — горі́лчаний* (Н., Із.), *горілча́ний* (Гр., ІШ, Ак. І, 91, 4 авт.), *кри́ни́ця — кри́ни́чаний* (Гр.), *криничча́ний* (Н.), *кропи́ва — кропи́в'яний* (Гр., Із., 4 авт.), *кропи́в'я́ний* (Н.), *кропив'яни́й* (ІШ), але *кита́йка — китайча́ний, сиро́ватка* (й *си́роватка*) — *сироватча́ний*.

У *залізяни́й* (варіант Ак.), формі навряд чи поширеній, відбився, мабуть, вплив *сріблЯни́й, мідяни́й* тощо.

Варіант *кропив'яни́й* (ІШ) слід, мабуть, поставити в зв'язок із загальною тенденцією утворень від основ на -а наголошувати кінцевий склад. А втім, могли діяти й семантичні асоціації: *трав'яни́й* тощо.

[1] І, стор. 157, рос. «конопляный», але II, стор. 6 під «пеньковый» — *коно́пля́ний*.

[2] Стор. 226 під «конопляный», під «пеньковый» (стор. 371) — *коно́пля́ний*.

Відхилення, поза формами з кінцевим наголосом, характеризуються наголошенням передостаннього складу. Вихідний пункт для них вбачаємо в зазначеній сьомій групі: *бо́рошно — борошня́ний* з прасл. *bȏršьno — *boršьnę(ě)nъ + jь тощо. Форми, в яких спостерігалось таке перенесення, мали на початковому складі циркумфлексову інтонацію або короткість; але далі, разом з утратою відчуття інтонацій, ця група асимілювала й інші випадки з наголосом на початку багатоскладових слів, такі, наприклад, як *пря́диво — прядив'я́ний* (Гр., Н., ІШ, Із.; Ак. III, 171 наводять також *прядив'яни́й,* але двома рядками нижче *пря́див'яне полотно́;* перший наголос, якщо це не друкарська помилка, може відбивати наголос основного слова), і далі ще новіші, як, *ба́во́вна — бавовня́ний* (звідки *бавня́ний*).

Бракує надійного матеріалу, щоб визначити долю утворень, де першим складом був акутовий, а другий склад з колишнім редукованим, і подібних: тип *сі́рка — сірча́ний* навряд чи має в собі щось давнє, бо наголос *сірча́ний,* імовірно, польський: siarczany [1].

Не зовсім ясна справа й з випадками, де корінь став двоскладовий внаслідок перетворення груп ***tort**, ***tert** тощо в повноголосні: з одного боку, маємо *волосяни́й* (поряд з *волося́ний*), з другого,— *дерев'я́ний* (*дерев'яни́й* у Гр., поруч *деревля́ний* — навряд чи наддніпрянська форма). Пор. і рос. *волосяно́й,* але *деревя́нный.* Можливо, що фонетичні — найдавніші форми з перенесенням наголосу на кінець, але зміна кількості складів у відповідних словах перевела їх у сферу впливу типу *олов'я́ний.* В усякому разі, характеристична російська ознака такого типу: *деревя́нный* так само, як *оловя́нный,*— введення додаткового суфікса ***-ьn-**, мабуть, через фонетичну неможливість інакше передати наголос за походженням циркумфлексовому складові (циркумфлексові наголошені склади були в праслов'янській мові лише на початку слів).

Як не пояснювати останній тип, він збільшив собою кількість випадків, що сприяли виробленню тенденції до наголошення передостаннього складу в словах з трискладовою основою. Саме цю тенденцію й можна вбачати в формах типу *капустя́ний, коноплі́ний* тощо.

Односкладові основи на ***-і** з циркумфлексовою інтонацією переважали основи з акутовою, і тому *ни́тяний* (рос. *ни́тяный*) становить лише залишок давнини (серб. *ни̏т,* словен. nìt з рефлексами акутової). Нові утворення мало не повністю асимілювалися циркумфлексовому та короткісному типам: *крівляни́й* (Н.), *крів'яни́й* (Гр.,

---

[1] *Морквяни́й* (Гр., Н., Із., ІШ) з *mъrkъv- відбиває загальну тенденцію похідних від основ на **-а** переносити наголос на **-ний** (див. нижче). Пор. *морков'я́ний* (ІШ) — наголос типовий для двоскладової основи. Неясне *листвя́ний* (ІШ, Із.), утворення, як здається, нове від *лі́ства,* приклад, де інтонацію, власне, не доводиться брати до уваги. *Сітча́ний* — теж нове утворення, і так само не доводиться говорити про його інтонацію; до того ж Н., ІШ наводять *сітча́ний* (вплив *сітча́стий?*), а Із.— *сітчани́й.* Неясне *рутв'я́ний* (ІШ, Ак. II, 136), пор. *рутв'яни́й* (Гр.).

ІШ), *крив'яни́й* (4 авт.), *кров'яни́й* (Із.)[1], *жизняни́й* (Гр., Н., ІШ), *жерстяни́й* (Гр., Н.), *ростяни́й* (*рость,* Н.), *тростяни́й* тощо. Своє порівняно нове походження виявляє й *повстяни́й* (Гр., Н., ІШ, Ак. І, 100): праслов'янська відповідність українському *повсть* мала акутову інтонацію, як свідчить серб. *пу̑ст* з її рефлексом. Те саме слід сказати про *смертяни́й:* *sъmьrtь з акутовою кореня.

Щодо наголосу в слові *мідяний,* то тут є багато суперечного. Перш за все, деякою мірою суперечна сама вихідна інтонація цього слова: сербська має рефлекс акутової, з ним збігається свідчення болгарської (пор. Любл. рук. XVII ст., де в членній формі *мѣд(ь)та* наголос заховується на корені), але рос. *на меди́* говорить про циркумфлексову; в словенській поряд існують циркумфлексова (лише так в словнику Плетершника) та акутова («man hört auch mèd...» — словник Мурка).

Проте вірніше, що циркумфлексовий тип вплинув на акутовий, ніж навпаки. Раннім поплутанням типів пояснюється різноманітність українських варіантів: Гр. нотує *мідя́ний* і *мідяни́й,* Н.— тільки *мідяни́й* (так само ІШ, Із., 4 авт.), засвідчено й *мі́дяний*. Наголос *мідя́ний,* навряд чи дуже поширений, безперечно, найновіший. Пояснювати його можна впливом споріднених за значенням слів: *бляша́ний* (пол. blaszany) або польським-таки наголосом miedziany.

Академічний словник зазначає наголос *жерстя́ний* (І, 282); так само в словнику 4 авт. (поряд із *жерстяни́й*).

Щодо цього слова можна гадати й про вплив похідного іменника *жерстя́нка.*

Проти *жерстяни́й* (ІШ, Із.) Гр. наводить *шерстя́ний* (слово, здається, не дуже поширене): наголос на передостанньому відбиває, мабуть, пізній вплив *шерстя́нка;* міг він бути також за аналогією до *вовня́ний.*

Наголос *лю́дяний* (Гр., Н., ІШ, Ак.) — нам доводилось чути й *людяни́й,*— слід вважати за нефонетичний, залежний від впливу префіксального *нелю́дяний* (пор. *го́дяний* під впливом *него́дяний* від *него́да*).

Рі́няний (пор. *рінь*) у Н., у Гр. *ріня́ний* відбивають вплив різних варіантів споріднених за значенням прикметників на **-явий**: *рі́нявий* і *ріня́вий*. Проти фонетичного *соляни́й* (ІШ, Із.) словник 4 авт. подає *соля́ний*. Наголос, мабуть, не народний (вплив російського?).

Про відокремлене *дертя́ний* (Гр.) важко сказати щось певне: найправдоподібніший вплив іменника *дертя́нка.*

Дуже близький до згаданого тип утворень від односкладових основ на **о**. Вихідні пункти (фонетичні) у них спільні: перенесення наголосу на кінець при циркумфлексовій інтонації або короткості та заховання її на корені при акутовій.

Вітряний вживається з подвійним наголосом: *ві́тряний* (Ак., Із., 4 авт.), *вітряни́й* (Н.), *вітряни́й* (Гр., ІШ). Наголос на першому

---

[1] *Крі́вляний* у Гр. (пор. у нього ж *крів'яни́й*). Наголос на кінці в похідному від цього кореня має бути за зразком наголосу п'ятої групи.

складі, очевидно, відбиває давню акутову інтонацію; *вітряни́й* — нову тенденцію трискладових під впливом типу з циркумфлексовою та короткістю на корені [1]. *Гнояни́й* (пор. *гній*), мабуть, нове утворення, але як нащадок праслов'янської давнини, повинно було б мати таке саме наголошення.

Коли б *си́ряний* (Гр.) походило безпосередньо зі східнослов'янської доби, такий наголос акутового кореня треба було б визнати за фонетичний. Але наголос цей може залежати й від впливу *си́рний*. Новішу тенденцію відбиває *сирянúй* (поряд із *си́ряний*), зазначене в ІШ.

За загальною тенденцією від *дріт*, род. одн. *дро́ту* маємо *дротяни́й* (Гр., Ак. III, 561, ІШ, Із., 4 авт.).

Дротя́ний (Н.) відбиває, мабуть, вплив *дротя́нка*.

Наголос у слові *медяний* подається як *ме́дяни́й* (Гр., Н.), тільки *ме́дяний* (Із.), тільки *медяни́й* (4 авт.), *медя́ни́й* (ІШ).

Медяни́й відбиває згадану тенденцію, *ме́дяний* — вплив основного слова, підтриманий прислівником *ме́дяно* в присудковій функції. *Медя́ний*, імовірно, діалектизм. *Медвя́ний* (Укр. правоп., Проект, 1928, стор. 7) — навряд чи народна форма (у Гр. її немає).

Найбільші відхилення від стародавніх відносин виявляють утворення від двоскладових основ на **а**. Справа в тому, що парадигма **а**-основ з циркумфлексовою інтонацією або інтонацією давніх коротностей частково нагадувала щодо місця наголосу тип з давніми акутами, пор., наприклад, *зе́млю, зе́млі* (наз.-знах. мн.), *гли́ну* тощо. Це сприяло поплутанню обох типів похідних від них прикметників на **-яний**, з виразною, проте, перевагою циркумфлексово-короткісного. *Гли́на* — *гли́няний* становить безперечний залишок давнини. Інших прикладів такого наголошення небагато: *ва́та* — *ва́тяний* (Ак. І, 53,4 авт.), *све́кла* — *све́кляний* (Гр., у Н.— без наголосу), *ха́та* — *ха́тяний* (Н., у Гр.— без наголосу).

Більшість утворень продовжує відносини, характеристичні для циркумфлексово-короткісного типу, тобто наголос має на кінцевому складі: *кре́йда* — *крейдяни́й* (Гр., Н., ІШ, 4 авт., Із.), *ру́та* — *рутяни́й* (Гр.), *шку́ра, скі́ра, шкі́ра* — *шкуряни́й* (Гр., ІШ, 4 авт.), *шкіряни́й* (ІШ [2], Із., 4 авт.), *скіряни́й* (Н., у Гр. так само: **а** замість **я** — друкарська помилка), *кри́ця* — *крицяни́й* (Гр., Н.), мабуть, *ря́хта* — *ряхтяни́й* (Гр., Н.), *ка́гла* — *каглянúй* (Н.), *ри́ба* — *риб'яни́й* (Гр., Н.). Ніковський зазначає наголоси *шкі́ря́ний*: перший може відбивати індивідуальний вплив основного *шкі́ра*, другий загадковіший: асоціація з *шкурятя́ний*? Проте не виключена й можливість, що тут просто друкарська помилка.

З інших відхилень зазначимо *вовняний*. Ізюмов подає наголос *во́вняний*. Можливо, що перед нами праслов'янське утворення, в такому разі наголос слід вважати за фонетичний (пор. серб. *ву̏на* з

[1] Щодо здогадки, висловленої раніше (див. вище, стор. 375), про східнослов'янську зміну інтонації в слові *vě̄trъ, то тепер вважаємо її сумнівною.

[2] У Грінченка без наголосу.

рефлексом акутової на у), але інші упорядники словників наводять *вовня́ний* (Гр., Н., ІШ, 4 авт.). Можливо, цей наголос діалектно запозичений з польської — wełniany. Менше підстав гадати про вплив раніше малопоширеного *бавовня́ний*.

Замість очікуваного *слив'яни́й* маємо у Грінченка *слив'я́ний*. Іваницький і Шумлянський наводять форму, що відбиває вплив основного слова: *сли́в'яний*, Ізюмов — форму, яка відповідає зазначеній тенденції, *слив'яни́й*. Наголос у Грінченка слід поставити, очевидно, в зв'язок із *слив'я́нкою*.

Від *кри́га* сподівалися б мати *крижани́й* (Гр., Н., Із.). Проте Ізюмов зазначає й *крижа́ний*, виключно такий наголос подають ІШ та 4 авт. Постання цього наголосу нам не ясне.

Рожа́ний (від *ро́жа*), імовірно, запозичення з польської: różany.

Круп'яний має в Н. подвійний наголос: *круп'яни́й* і *круп'я́ний*, ІШ зазначає тільки *круп'я́ний*. Вплив *круп'я́нка*? Пор. *дертя́ний*.

Наголосові *вурдя́ний* (Гр.) — *ву́рда*, як вузькодіалектному, значення можна не надавати.

Прикметники на **-яний**, похідні від основ на **-а** з наголосом на закінченні в називному відмінкові однини, розподілялися спочатку, як ми знаємо, між двома типами: *земля́* — знах. одн. *зе́млю* — *земляни́й* та *вощá* — знах. одн. *вощу́* — *вощáний*. Тип з кінцевим наголосом виявився впливовішим (до його складу входило далеко більше слів), отже, маємо переважно **-яни́й** з рідкими відхиленнями в бік **-я́ний**: *рудá* — *рудяни́й*, *ногá* — *ножани́й*, *ропá* — *ропляни́й*, *звіздá* — *звіздяни́й*, *смолá* — *смоляни́й*, *травá* — *трав'яни́й*.

Ікряний має в Із. наголос — *ікряни́й*, ІШ, Н. наголошують *ікря́ний* (Гр.— без наголосу).

Весняний широко вживається з обома наголосами. Проте Грінченко зазначає лише *весняни́й* (так само Н.), ІШ, Із. лише *весня́ний*. Ак. (I, 65) — *весня́ни́й*, але *провесня́ний* (пор. *про́весна*).

Куряний (від *курá*) наводиться в Ак. з кінцевим наголосом (III, 647). *Ку́ряний* (Гр., Н., Із.) відбиває, мабуть, вплив паралельного *ку́рявий*.

Окремих зауважень вимагають також *во́дяний*, *го́ряний*, *зо́ряний*, *ро́сяний*.

Во́дяний (лише так Ак. I, 90 «водный», *водя́ний* «водянистый», пор. *водя́нистий*) — форма, що з нею поруч живе *водяни́й* (Гр., Н., ІШ — лише *водяни́й*, 4 авт. розрізняють: *во́дяний* «водянистый», *водяни́й* «водяной». Наголос *во́дяний*, безперечно, не первісний і виник, мабуть, під впливом паралельного *во́дявий*.

Го́ряний і *зо́ряний* своїм значенням пов'язані не з *горá*, *зоря́*, а з *го́ри*, *зо́рі* (пор. *не́тряний* від *не́трі* [1]). Крім того, поряд із цими прикметниками вживаються в присудковій функції прислівники *го́ряно*, *зо́ряно*. До *зо́ряний* слід ще мати на увазі паралельне *зо́рявий*. Щодо *ро́сяний*, то тут можливий вплив наголосу присудкового *ро́сяно*.

[1] *Не́тра*, *не́тря* маловживані.

З двоскладових основ з наголосом на **-ий** і т. д. згадаємо *голов'яний* (Гр., Н., Ак. I, 175, 4 авт.). Слово порівняно нове й не показове щодо долі таких утворень, бо дуже ймовірний вплив паралельного *головний*.

Голóв'яний (ІШ), мабуть, друкарська помилка.

Ще кілька зауважень про типи порівняно бідно виявлені.

Від *пóлум'я, пóлом'я* маємо прикметники *полум'яний, полом'яний* з дуже несталим наголосом: *пóлум'яний* (Гр., Н., 4 авт.), *полум'я́ни́й* (Ак. III, 232), *полум'я́ний* (ІШ, Із.), *пóлом'яни́й* (Гр., Н.). Прикметник, похідний від *сім'я*, за свідченням всіх джерел, наголошується на кінці: *сім'яни́й*. Останній факт не викликає великих сумнівів: утворення це не дуже давнє, в усякому разі не праслов'янське, де ми сподівались би мати основу *sěmen-; отже, слід гадати, що наголос цього слова не стоїть у зв'язку з давньою акутовою інтонацією кореня, а з'явився як наслідок зазначеної тенденції трискладових наголошувати кінцевий склад. Пор. і *тім'яни́й* (Із.) від *тім'я*. Щодо наголосу *полом'яний, полум'яний*, то згадане хитання свідчить про боротьбу кількох тенденцій. Навряд чи треба сумніватися, що наголос *пóлум'яний, пóлом'яний* просто відбиває вплив основного слова. Такий вплив полегшувався в даному разі збігом закінчення наз.-знах. відмінка однини з голосним суфікса. (При *сім'я* умови були трохи відмінні: за значенням з формою прикметника могла асоціюватися саме форма множини, а не однини, пор. зазначене про *зóряний* тощо). Пор. *пóломінь* — *пóломінний* (ІШ). Наголос *полум'я́ний* відповідає загальній тенденції чотирискладових утворень з цим суфіксом наголошувати передостанній склад.

Не заглиблюючись у питання про українське у в формі *полум'я* (пор. так само суперечне рос. *полымя*) [1], ми маємо, однак, повне право виходити з праслов'янської форми з повноголоссям і разом з цим сполучаємо питання про наголос *полом'яний* з порушеним вище — про чотирискладовість як наслідок повноголосся. Отже, в згоді зі сказаним наголос *полом'яни́й* треба було б вважати за залишок найдавнішого перенесення з циркумфлексового складу (ще перед добою, коли з'явилося повноголосся), а **-я́ний** — за новіший, вже після появи повноголосних форм, що відбив зазначену тенденцію чотирискладових (пор. *волосяни́й* і *волося́ний*).

Від *ли́ко* (з праслов'янською акутовою інтонацією) маємо *ли́чаний*. Коли це утворення праслов'янське, то перед нами фонетична рефлексація. Пор. ще форму, що походить з праслов'янської,— *мáсляний*, а також *жи́тяний* (від *жи́то* з праслов'янською акутовою). Інших паралельних прикладів немає: від *світло* маємо *світляний* (Н.), поруч із *світляни́й* (Ак. III, 81, Із.),— нове утворення з наголосом основного слова та із звичайним у трискладових. Від *ху́тро* Гр. дає *хутря́ний* і *хутряни́й*, Н.— лише *хутря́ний*,

[1] А. Шахматов, Очерк древнейшего периода истории русского языка, § 260.

IШ, Із. і 4 авт.— *хутряни́й*. Давніший наголос — *хутря́ний*, що точно відповідає польській мові, звідки слово запозичено: futro — futrzany. *Хутряни́й* — вияв не раз вже зазначуваної нової тенденції. *Жорня́ний* (Гр., Н.) від *жо́рно* або *жо́рна* (род. *жо́рен*), імовірно, вузькодіалектний факт. *Прося́ний* (Ак. I, 608, поряд із *просяни́й*), у Н. тільки *прося́ний*, у IШ *просяни́й*. Форму з наголосом на **я** треба, мабуть, пояснювати впливом *прося́нка* або пол. prosiany; вплинути могли й *греча́ний, пшоня́ний*.

Кожуша́ний можна виводити однаково з *кожу́х*, род. одн. *кожу́ха* (Гр.) й з *кожу́х*, род. одн. *кожуха́* (Н.). У першому разі маємо характеристичний наголос багатоскладових; у другому — той самий результат під впливом непрямих відмінків однини (пор. *лопуша́ний* — *лопу́х*, род. *лопуха́*). Від *пір'я* відповідна прикметникова форма *пір'яний*, від *повітря* — *повітряний* (Н., Із.) [1], від *кло́ччя* сподівались би мати так само *кло́ччяний*, і така форма справді існує (Ак. III, 158, IШ), але поруч вживається й *клоччяни́й* (Гр., Н.). Ясно, що *пір'яний, кло́ччяний* — утворення пізніші, до того ж з **я**, запозиченим з відповідних іменників, але уподібнення до суфікса **-ян-** призвело до типового в останньому варіанту з кінцевим наголосом. Пор. так само *ли́стя*: *ли́стяний* (4 авт.) і *листяни́й* (IШ).

Згаданий вище п'ятий фонетичний тип (з редукованим голосним у корені) зберігся порівняно добре. Пояснень вимагають лише варіанти *доща́ний* поряд з *дощани́й* (обидва наголоси подає Ак. I, 245; так само Гр., Н., Із., 4 авт.; у IШ — лише *доща́ний*) і *тмя́ний* (Гр., IШ, 4 авт.— *тьм'я́ний*, Гр., Н.— *тмя́ний*). Щодо останньої форми, то її наголос, мабуть, залежить від паралельної *тьмя́ний* та прислівникової в присудковому вжиткові: *тмя́но;* наголос *доща́ний* загадковіший — вплив діалектів сусідніх з білоруськими? Поряд з *лянни́й* Н. зазначає *ільня́ний*. Наголос цей сумнівний: у Гр. наведено *ільняний* без наголосу. Від *дьо́готь, ді́готь* маємо навряд чи давнє утворення *дігтяни́й* (Гр., Ак. I, 205, Із.), що відповідає теоретичним засадам. Коли б це було давнім утворенням, його слід би було об'єднати з основами на **-і**.

Від прасл. *осъра маємо *вісп'я́ний* і *вісп'яни́й* (Ак. III, 88). Н. подає тільки *вісп'я́ний* (пор. і Із.), IШ — тільки *вісп'яни́й*. Зважаючи на те, що *вісп'яни́й* відбиває відому тенденцію, можна висловити здогадку, що *вісп'я́ний* — давній фонетичний наголос, певною мірою паралельний до *борошня́ний* тощо. Не зовсім ясне *греча́ний* — *гре́чка* може теж становити залишок давнини: **грьчьчаный*, звідки характеристичне для багатоскладових перенесення. Наведене в Ак. I, 189 рос. *греча́* сумнівне: правильний наголос *гре́ча*.

Згадаємо, нарешті, кілька ізольованих утворень, що, незалежно від свого походження, підлягають тенденції багатоскладових слів до наголосу на передостанньому складі: *пісоча́ний, папіря́ний, череп'я́ний, махорня́ний* (Н., Із.), *кав'ярня́ний* (Н.) — пор. *кав'яр-*

---

[1] *Повітряни́й* в Ак. I, 96 та 4 авт. (в останніх паралельно і *повітряний*) відбиває вплив *вітряни́й*.

ня, повісняний (*повісмо,* Гр.; вузький діалектизм), *муравчáний* (Гр., Н., вузький діалектизм; наголос може походити від *муравчá*), *мотузяний* (Ак. I, 62, Гр. та ін.) — від *мóтуз, досвітчáний* (*дóсвітки*), *верев'яний* (Гр., Ак. I, 62), *валов'яний, ременяний* (Н.), *ремéняний* (Гр.), пор. *ремінь*. Щодо *послухняний, послух'яний, слухняний, слух'яний,* то рос. *слухмяный* свідчить про давність такого наголосу, причому немає певності, що суфікс тут дійсно походить з прасл. **-ęn (-ěn)**, а не становить новотвору.

Отже, розглянута категорія суфіксальних утворень певною мірою зберігає риси давнини. Втрата відчуття колишніх інтонацій призводить до тенденції в типах, де не було асоційованості основного іменника з похідним прикметником (*багнó — багняний* тощо), у трискладових наголошувати кінцевий, у багатоскладових — передостанній склад. Цю загальну тенденцію перебивають часткові впливи семантичного характеру: асоціації з формами множини (*зóряний — зóрі*), асоціації з основним словом, з присудковими прислівниками, рідше, коли поряд існують назви тканин тощо, з іменниками на **-янка**. У кількох випадках з наголосом на передостанньому складі можна припускати польський вплив.

Наголос прикметників із суфіксом -н-(-ний, -на, -не) *

Українська мова має такі основні типи наголошування прикметників з продуктивним суфіксом **-ний**:

1) *вірний, сильний, ніжний, пишний, слáвний, зимний, вічний, жирний, вільний, грішний, дійна* (корова), *дóльний, сóнний;*

2) *ручний, вушний, м'ясний, щепний, лісний, мутний, гучний, ковний;* 3) *схильний, здáтний, здібний, збірний;* 4) *вхідний, скрадний, смутний;* 5) *вуличний, кáверзний, кáпосний;* 6) *камінний, рубіжний, звичáйний;* 7) *жалібний, матерний;* 8) *голóдний, холóдний, сорóмний, болóтний;* 9) *головний, голосний, порошний, бережний;* 10) *приладний, вигонний;* 11) *налéжний, замóжний, примітний, принáдний, привáбний, облудний, підступний;* 12) *визначний, довізний, привізний, напасний.*

Найголовніші риси наголошування цих прикметників слід визнати вже за прасхіднослов'янські, більш-менш залежні від інтонаційних особливостей, успадкованих з праслов'янської, пор. російські типи:

1) *вéчный, жирный, вóльный, грéшный;* 2) *ручнóй, ушнóй, мяснóй;* 3) *сбóрный, вздóрный;* 4) *входнóй, смазнóй;* 5) *уличный, кáверзный;* 6) *случáйный;* 8) *голóдный, болóтный;* 9) *головнóй.*

Відмінність типу першого від другого базується щодо вихідних пунктів на інтонаційній відмінності кореневих складів; принципово в згоді з відношеннями, характеристичними для безсуфіксних прикметників членних (пор. вище), перший тип відбиває заховання наголосу на акутових складах або перенесення наголосу

на кореневий склад, якщо основне слово належало до типу з кінцевим наголосом, а тип другий — перенесення наголосу на кінцевий склад (флексію) із складів за походженням циркумфлексових або короткісних. Не зупиняючись на ознаках інтонацій, як їх встановлює порівняльна граматика слов'янських мов, звернемо увагу лише на одну просту ознаку давньої інтонаційної відмінності, що її маємо в двоскладових іменниках жіночої відміни на **-а (-я)**, а саме: нерухомість наголосу на корені в парадигмі з давніми акутами: *віра, жи́ла, сла́ва* та рухомість при короткостях або циркумфлексах: *вода́ — во́ду, земля́ — зе́млю, зима́ — зи́му, рука́ — ру́ку.*

Даючи змогу ще й тепер розпізнавати риси первісного стану, східнослов'янські мови в багатьох випадках далеко відійшли від зазначених вихідних пунктів; в них є вже досить виразні ускладнення, і це все вимагає додаткових пояснень.

Досить просто з'ясовуються в першій групі нечисленні випадки типу *вільний,* де маємо, власне, рефлекс не акутової, а так званої новоакутової, секундарної інтонації праслов'янської доби, засвідченої російською діалектною зміною **о** в звук, подібний до **уо**, чеським довгим **u** з **uo** тощо та нерухомістю наголосу в парадигмі з кореневим **о**: *во́ля,* рос. діал. *вуоля.* Слід визнати, що принципово новоакутова в даній категорії впливала так само, як і звичайна акутова.

Складніше питання про інші випадки. В першій групі маємо такі приклади з коренями циркумфлексовими: *вічний, жи́рний, зи́мний, ми́рний, сміщний, скорбний, сніжний, цінний* та ін. і кілька з праслов'янськими короткостями: *дійна, річний* (рос. «годовой»), *гірний, рідний, во́дний, смільний, до́льний* тощо.

Вічний навряд чи питома форма, принаймні щодо наголосу, і це однаково і в українській, і в російській мовах: характер поняття припускає здогадку про книжний вплив давньої болгарщини. Кореневий наголос могли підтримувати й паралельні складні слова, як *відвічний, довічний, віковічний, споконвічний, безвічний.* Слід зауважити також, що в подібних поняттях дуже впливовий наголос прислівника *(вічно),* і є серйозні підстави гадати, що він діяв у відповідному слові, наприклад, у сербській і словенській мовах.

Жи́рний. Свідчення про інтонацію основного слова подають мови сербська й словенська, де маємо рефлекси циркумфлексів (спадну довгість) [1]. Проте вихідний пункт може викликати певні сумніви: з чакавської говірки сербської мови наводилось žir з довгістю лише в називному відмінкові, тобто фонетичне чакавське (сербське) подовження перед r рефлекса акутової, та варіант з кінцевим наголосом (F. S e d l á č e k, «Listy filol.», XXXVII, 1910,

[1] У сербській мові слово означає лише «жолудь», у словенській «букові горішки й жолудь» (що ними годують свиней); «плодючість». В основі значень і східнослов'янських — пор. укр. «1. Жир... 2. Корм, пропитание, добыча (у диких зверей). 3. Орешки из дерева бук...» (Гр.), і інших слов'янських лежить той самий корінь, що й у *жити.* До розвитку значень див. O. S c h r a d e r, Reallexikon.., II. вид. 2, стор. 115.

стор. 38), що йому відповідає чес. žír з довгістю. До того етимологія слова *жир* змушує сподіватися форми з акутовою: циркумфлексова тут могла бути лише секундарного походження. Отже, східнослов'янська прикметникова форма може бути закономірною спадкоємицею праслов'янської форми з кінцевим наголосом або, що менш імовірно, форми з акутовою.

Смішний (прислівник *смішно*). З таким українським наголосом збігається білор. *сме́шны* (прислівник *сме́шна*). Російська мова вказує на відмінний наголос — *смешно́й* (так само прислівник *смешно́*), що йому відповідає укр. *смішни́й* (Попович[1], ІШ, Із. та ін.). Різна рефлексація прикметників у східнослов'янських мовах становить, імовірно, наслідок несталості наголосу в самому вихідному слові: в кількох слов'янських мовах, включаючи й українську, є свідчення, поряд з циркумфлексовою, зі сталим наголосом кореня, також про кінцевий наголос слова: укр. род. *сміху* і *сміху́*, рос. *сме́ха, сме́ху* та діал. «что *смеху́*-то было», серб. літ.— циркумфлексова кореня, чакав. (Нові) — кінцевий наголос, словен.— обидва типи, чес. й словац.— рефлекси типу з кінцевим наголосом (у відповідному прикметникові рефлексація сталого циркумфлекса — в чес. і обох типів — у словац.) і т. д. А втім не виключена й можливість, що *смішний* перейняло свій наголос від *смішно*.

За новіший факт слід вважати рос. *смешно́*, що, мабуть, завдячує своїм наголосом прикметникові.

Зи́мний (Гр.— *зімний*, ІШ, 4 авт., Із.— *зи́мний*, Н. *зи́мни́й*, у нього ж навіть *зимно́*). Наголос цього слова, імовірно, перейнятий від *зи́мній*, де його слід вважати за фонетичний, якщо саме слово не є полонізм.

Ми́рний. Власне, наголос слова *mirъ з погляду праслов'янської може викликати певні сумніви: сербська мова в її діалектах дає варіанти з циркумфлексовим наголосом кореня та з наголосом кінцевим; обидва варіанти знає й мова словенська; на кінцевий наголос указує чеська довгота — mír.

Проте рос. *мир*, род. *ми́ра* свідчить про кореневий наголос [2], і буде правдоподібніше виходити для східнослов'янської форми утвореного від цього слова прикметника саме з такого наголосу. Отже, фонетичну рефлексацію треба вбачати в рос. *мирно́й* і в укр. *мирна́*, род. *мирно́ї* «мировая», а паралельні форми — укр. *ми́рний*, рос. *ми́рный* розглядати як секундарні. Російська форма становить собою, либонь, книжну, підтриману церковнослов'янським впливом або паралельним словом *сми́рный* (із *sъmirьn-). Така здогадка не виключається й щодо української, але тут є ще підстава гадати про вплив паралельного складного прикметника *тихоми́рний*.

Ско́рбний в українській, так само як і в російській, слід вважати церковнослов'янізмом.

---

[1] О. Попович, Русько-німецький словар, Чернівці, 1904.

[2] Укр. *ми́ру* (род. одн.) щодо наголосу могло б бути й секундарне, пор. *дво́ру*, *су́ду* тощо.

Сніжний. Фонетичний наголос подає лише Гр. і Попов.— *сніжний.* ІШ, Із., 4 авт. наводять *сніжний.* Останній варіант становить однаково загадку щодо української та російської мов *(сне́жный).*

Важко сказати щось певне з приводу наголосу слова *пивний.* Гр., ІШ, Н. подають лише *пі́вний.* Ак. III, 226, Із.— *пивни́й,* наголос, що відповідає й російському *пивной.* Справа ускладнюється тим, що вихідний пункт — прасл. *pivo встановлюється небездоганно: словенська мова свідчить про акутову інтонацію кореневого голосного, сербська — про циркумфлексову, чеські факти (діал. pívo) паралельні словенській. Первісніший, з теоретичних міркувань, варіант з акутовою (рефлексація довгого монофтонга); циркумфлексова ж могла з'явитися тут секундарно під впливом інтонації суфікса **-ivo**. Отже, укр. наголос *пі́вний* справляє враження залишка давнини: *пивни́й,* як і рос. *пивной,* мабуть, факт новіший, виниклий уже тоді, коли втратилося відчуття первісних інтонаційних відмінностей. В українській мові можна здогадуватися й про вплив на *пивни́й* наголосу *питни́й.*

Цінний. Слово це, імовірно, становить запозичення з церковнослов'янської або з російської; в російській воно церковнослов'янізм (пор. і *драгоце́нный*).

Академічний словник подає (І, 81) слово *сласний* (рос. «вкусный») лише з наголосом на корені, Грінченко — *сла́сни́й,* Попович — *сласни́й.* Форму *сла́сний* годилось би розглядати як відхилення, коли б вона не становила безперечного церковнослов'янізма (пор. **-ла-**). Наголос *сласни́й* відбиває тенденцію «зукраїнізувати» слово.

Поряд з фонетичним *значни́й* (серб. *зна̑к,* словен. znák) Грінченків словник наводить і *зна́чний* (пор. і Н.). Чи не становить собою ця форма новотвору до *знаку́* тощо? Коли б ця здогадка була вірна, доводилось би припустити, що *знаку́* давнього походження, коли ще відчувалися відношення *гріха́ : грі́шний.* Безпосередній вплив *зна́чити* сумнівніший (йому могла належати лише супровідна роль), бо віддієслівні утворення такого типу набували незалежно від місця наголосу інфінітивів наголосу на флексії. Проте наймовірніше, що *зна́чний* відбиває наголос пол. znaczny, а *значни́й* — новіше сприймання слова як віддієслівного.

Кілька слів з кореневим **о**, як ми вже зазначили, теж відхиляються від нормального типу наголошення; так, маємо *гірний, до́льний* (Ак. І, 233), *смільний, смо́льний* (Гр.), *во́дний* (Гр.), *річний, рідний.*

Гірний (рідке слово), як і рос. *го́рный,* дістало, мабуть, свій секундарний наголос під впливом паралельних префіксальних утворень, як *згірний, нагірний, підгірний.* У таких понять можна також здогадуватися про міцний вплив наголосу називного — знахідного множини — *го́ри.* У Поповича наведено *гірни́й,* що могло б становити залишок давнини.

До́льний «долинний» рідковживане слово, можливо, асоціативна пара до *гірний.*

Смільний, смо́льний (пор. і рос. *смо́льный*) стосується, мабуть, до *смола́,* знах. *смолу́,* а не до паралельного варіанта *смо́лу,* на який сходить давнє утворення *смоляни́й.*

Во́дний, імовірно, книжне слово. Пор. *повново́дний* тощо.

Українське *рік,* род. одн. *ро́ку* становить, певне, запозичення з польської (О. Преображенський — Этимол. словарь русск. яз., II, стор. 200 — твердить це категорично); справді, це слово в значенні рос. «год» належить, крім української й білоруської, лише західнослов'янським мовам. Коли це так, то немає нічого дивного й у наголосі *річний* — пол. roczny. Проте й припускаючи споконвічність укр. *рік, річний,* здається, можна було б розглядати як нове відхилення під впливом таких форм, як *торішній, торічний, тогорічній, сьогорічний, щорічний* з відтягненням, характеристичним для складних слів. Певну роль могла відіграти й тенденція відрізнити слово наголосом від *річни́й* — рос. *речной.* Проте й форма *річни́й* широко відома (Попов.— поряд із *річний*). Може становити вона залишок давнини, але може бути й новим явищем (пор. *міцни́й,* дарма що воно запозичене безперечно з польської).

Рідний має паралель в рос. діал. *ро́дной (руоднай)* проти рос. літ. *родно́й* (пор. «Изв. Отд. русск. языка и словесности АН», 1913, XVIII, 4, стор. 186). Цілком безсумнівного пояснення паралелізму цих членних форм у нас немає. Можна гадати лише, що наголос *рідний* тощо відбиває фонетичну рефлексацію членної форми до колишніх *родьнъ, родьно́, родьни́...,* посталих, крім форми однини жіночого роду й множини середнього [1], під впливом останніх. Не надто сміливою була б, здається, здогадка про міцний вплив саме в цьому слові жіночого роду однини.

Друга група складається з багатьох слів, циркумфлексовий або короткісний характер кореня яких не викликає сумніву. Сюди належать, наприклад, *ручни́й* (пор. *рука́ : ру́ку*), *вушни́й* (циркумфлексова інтонація *ucho добре засвідчена в болгарській — *ухо́то,* чакавській говірці сербської мови та в словенській (у штокавській скорочення **у** перед голосними через випадіння **х**); *м'ясни́й* (всі мови, здатні це засвідчити, доводять циркумфлексову інтонацію кореня); *лісни́й* (так само); *нічни́й (ніч — но́чі), пічни́й (піч — пе́чі)* тощо.

Проте є в цій групі такі форми, що вимагають деяких додаткових пояснень.

Насамперед, це нечисленні слова типу *свічни́й* — до *свіча́, свічі́,* що при них маємо факти типу *бі́дний — біда́, біду́.*

З російської можна ще додати, наприклад, *мучной — мука́, муку́.* Хитання наголосу прикметників — наслідок того факту, що відповідні іменники жіночого роду в більшості сталий наголос мали лише в однині, а в називному — знахідному відмінкові множини він відтягувався на попередній склад, так само як у типі *рука́ — ру́ку.* Це зумовлювало міцний вплив відношень, характеристичних для

[1] Не згадуємо про непрямі відмінки.

типу *рука,* на новотвори від типу *свіча,* і поряд з фонетичними *бідний* тощо з'явилися аналогічні *свічний* тощо.

Щодо зазначеного рос. *мучной,* похідного саме від слова, де множина надто рідка, то виникненню цієї форми, мабуть, сприяла тенденція уникнути утворення *мýчный,* що мимохіть асоціювалося з *мýчить* від *мýка.*

Окреме місце в другій групі належить віддієслівним утворенням: *гучний, парний, курний, спішний, питний, вильний, квапний, кітна, чутний.*

Це надто продуктивна категорія, яка захопила, імовірно, чимало коренів, що первісно не належали сюди фонетично. Вихідний пункт і тут слід шукати у первісних циркумфлексах і короткостях дієслівних коренів праслов'янської мови; але далі взагалі віддієслівні безпрефіксні утворення, незалежно від первісної природи своїх кореневих голосних, почали входити саме в цю групу. Спричинятися до цього міг, між іншим, і той факт, про який досить виразно свідчать сербська й словенська мови, що саме віддієслівні безсуфіксні іменники при своєму виникненні діставали в переважній більшості випадків циркумфлексову інтонацію незалежно від того, акутова чи циркумфлексова первісно належала відповідному дієслову [1]. Прикметники даного типу могли асоціюватися не лише безпосередньо з дієсловами, а й з віддієслівними іменниками, про що свідчить, наприклад, зовнішня форма префіксальних утворень: *збірний,* рос. *сборный* (з **о**, а не з **е**: *беру*).

У таких випадках, як *гучний,* так само можна гадати про вихідне *гучати* й *гук* (пор. ще *дурний* — *дуріти* й *дур* тощо).

Серед дієслів, що спричинилися до утворення або розвитку даного типу, провідна роль належала, мабуть, таким, де дієприкметники мали наголос на кінцевому голосному основи: *гучáти* — *гучни́й, кури́ти* — *курни́й.* Пор., до речі, *сýдний* від *суд,* род. одн. *судá* та *судни́й* від *судити* (рос. «годный определять, назначать»). Впливовість віддієслівного типу з кінцевим наголосом помітно зростає: від *журá* відповідний прикметник звучав фонетично *жýрний* (Гр., Із., Ак. III, 224), *журни́й* (Н.— поряд із *жýрний,* ІШ, 4 авт.) становить новіший факт, викликаний наближенням слова до відповідного дієслова *журити(ся).* Так само *тужни́й* до *тýга* (ІШ, Ак. II, 19) [2], замість давнішого *тýжний* (Гр., Н., Ак. III, 224), відбиває, мабуть, наближення до *тужити.* Це ж імовірно й щодо *нудни́й.*

Тенденція вживати у віддієслівних утвореннях кінцевий наголос поширилася й на утворення, похідні від двоскладових основ, пор.: *каламýтний* від *каламýтити* і поряд *каламутни́й;* цю ж тенденцію відбиває й *чепурни́й* (пор. *чепури́ти* й *чéпурно* [3]).

---

[1] Пор. J. Mikkola, Urslavische Grammatik, 1913, § 96.

[2] Проте є підстава припускати також давній дублет з кінцевим наголосом — *тугá,* пор. чакав. tũgȁ, знах. tũgȕ (Novi).

[3] Попович зазначає лише *чепýрний* й *чепýрити* (зах.), Ніковський — *чепурни́й* і *чéпурний.*

Немає що й казати про випадки на зразок *бережнúй* тощо. *Бéрежний* відбиває, звичайно, вплив *бéрежно*.

Окрему групу становлять віддієслівні утворення від колишніх дієслів на **-овати** (тепер **-увати**). Відповідно до панівного наголосу таких дієслів на **а** переважає тип **-івнúй**: *чарівнúй, бунтівнúй, керівнúй*.

Тип цей розвинувся пізно, імовірно, вже на українському грунті [1] і навряд чи стоїть у прямому зв'язку з колишніми інтонаційними відношеннями. Типовий для нього наголос слід, мабуть, розуміти як виявлення тенденції, перейнятої від дієслівних утворень взагалі.

Окремі відхилення, як, наприклад, *пожитóвний* (Ак. І, 132), становлять ускладнення первісного типу й можуть відбивати нові випадкові впливи (*пожитóчний* тощо). Інші, на зразок *зискóвний* (Ак. І, 132), треба зарахувати до явних полонізмів.

Винятків з кореневим наголосом серед віддієслівних утворень небагато: ними можна вважати *зúчний* (Гр., Н.), *блýдний, дíйна* (корова), *óрна* (земля) тощо [2].

Зúчний, як і рос. *зычный*, не сприймалося, мабуть, як віддієслівне до *зúкати*, і утворено, можливо, пізно безпосередньо від *зик*.

Безперечно, лише гаданий виняток становить *слýшний* (Ак. І, 233 подає поруч і *слушнúй*) — значення слова «надлежащий, порядочный, приличный» тощо, досить далеке від вихідного пункту *слух-ати*, цілком збігається з пол. słuszny (своєю чергою запозиченим з чеської, де воно утворено як калька до німецького слова) і доводить недвозначно, що це слово іншомовне.

Складніша справа щодо *гíдний, гóдний*. Значення цього слова (рос. «достойный, почтенный») дуже близьке до польського godny (рос. «достойный, честный, благородный...»), і тут, мабуть, також не виключений польський вплив. Проте наявність нечленної форми *гóден* дає привід гадати й про її безпосередній вплив на українському грунті. Російські *гóден, гóдный* (укр. «здатний, придатний, годящий...») можуть пояснюватися так само, проте тут доводиться зважати й на *пригóдный, пригóден*.

Блýдний в українській, так само як і в російській, безперечно церковнослов'янізм.

Дíйна (Гр., Ак., Із.), поряд *дійнá* (Попов., Н., *дійнúй* — 4 авт.). Рос. *дóйная* поряд з словен. dójen з рефлексом кінцевого наголосу (проте формою не цілком надійною) схиляє думати, що давнішою є форма з наголосом на корені, якій відповідала нечленна *dojьnъ. Коли так, то *дійнá* є свідченням зазначеної тенденції: сприйнявши слово за віддієслівне, надавати йому кінцевого наголосу. Дуже ймовірно, що вплив жіночого роду саме в цьому слові [3] привів уже в

---

[1] Проте, мабуть, не без польського впливу щодо суфіксального елемента.

[2] Сюди ж слід віднести й новотвір *клúчний* (Ак. II, 115), рос. «звательный», від *клúкати*. Загальній тенденції української мови більше відповідало б *кличнúй*.

[3] Пор. залишок давнини в російській мові — єдине слово *родилá*.

давні часи до аналогійного переведення його в групу з кінцевим наголосом у нечленних формах, звідки фонетично в членних з'явився наголос на корені.

Деякою мірою про це можна гадати й щодо *óрна* (земля).

Випадки типу *вúдний* становлять заховання праслов'янських акутів.

Як уже зазначалося, фонетичну рефлексацію акутових коренів становить лише група перша. Отже, всі нечисленні випадки, коли форми, власне, належні до неї, зустрічаємо з наголосом групи другої, становлять безперечно секундарні явища. Згадаємо такі характеристичні приклади.

Масни́й. Слово, як звичайно пояснюють, походить від *масльн-*, тобто від кореня з акутовою інтонацією. Його незвичайний наголос залежить, мабуть, від давньої контамінації з *мастьн-*, пор. *масткий* від *масть* з дуже близьким значенням: *масни́й* рос. «1) масляный... 2) жирный, пропитанный жиром, маслом (о кушаньях)... 3) замасленный, засаленный...», *мастки́й* рос. «жирный, масляный, маслянистый». Слово *масть*, як більшість похідних основ на **i**, набула циркумфлексової інтонації вже за праслов'янської доби, і тому *мастьный*, укр. *масни́й* мало б теж звучати з кінцевим наголосом. Проте не виключена й можливість, що *масни́й* почали сприймати в певний період як похідне від *мастити*, тобто як віддієслівне.

Гніви́й. Праслов'янський наголос відповідного іменника, безперечно, акутовий (пор. свідчення сербської, словенської й чеської) [1]. Щодо його місця, то так само українське *гніва́* (род. одн., Гр.) факт новий: всі інші слов'янські мови недвозначно доводять, що наголос припадає на корінь. Отже, *гніви́й* слід розглядати як секундарне явище, залежне від впливу асоціації з *гнівати* тощо, тобто як форму, що сприймалася за віддієслівну. Пор. і *чудни́й*, мабуть, до *чудитися*, а не до *чудо*.

Бу́йний (Гр., Н., Ак. I, 45, Із., 4 авт.), *буйни́й* (Ак. II, 370), *бу́йни́й* (Попов., ІШ). Рос. *бу́йный*, як і серб. *бȳјан, бȳјна* із спадною довготою секундарного походження (подовження рефлексу акута), змушують *буйни́й* тлумачити як нову форму, асоційовану з *буя́ти*.

Фонетично ввійшли, як уже згадувалося, в першу групу утворення, похідні від іменників з кінцевим наголосом:

Грі́шний (пор. *гріх*, род, *гріха́*), *чі́льний* (пор. *чело́*), *кі́нний* (пор. *кінь*, род. *коня́*), *ви́нний* (пор. *вино́*), *ви́нний* (пор. *вина́*, знах. *вину́*), *су́дний* (пор. *суд*, род. *суда́*).

Сюди ж слід віднести й похідні від основ з кореневим зредукованим: *со́нний* (прасл. *sъnъ), *те́мний* (**tьma*), *де́нний* (прасл. *dьnь — * dьne) [2].

---

[1] У самій українській мові про це ж свідчить *гнівати* без перенесення наголосу на наступний акутовий склад.

[2] *Слі́зний* (пор. прасл. *slьza) однаково становить фонетичну рефлексацію як основа із зредукованим, як двоскладове тепер слово зі сталим в однині кінцевим

Відхиляються кілька слів з наголосом секундарного походження. Українському *пісний* відповідає рос. *пóстный* (пор. *пост,* род. одн. *постá*), і російський наголос тут, либонь, первісніший. Знаходимо ми його діалектно й в українській *(пíсний)*. Справа з цим словом не зовсім ясна.

Стидний. Вихідний пункт цієї форми досить суперечний. Сербська мова, однаково штокавський і чакавський діалекти, свідчить проти східнослов'янських мов, де маємо укр. *стидá* (род. одн.), рос. *стыдá* (род. одн.), про циркумфлексову інтонацію кореневого наголошеного складу. Обидва відомі типи щодо вихідного пункту становлять певні труднощі: на рефлексі довгого монофтонга (прасл. у — укр. и) ми сподівалися б мати під наголосом акутову інтонацію, а перед кінцевим наголосом, як довів Т. Лер-Сплавінський (Najstarsze prasłowiańskie prawo cofania akcentu.— «Symbolae grammaticae»,— II, 1927), взагалі кажучи, акутова інтонація фонетично в о-основах не існувала, бо вона перетягувала на себе наголос з кінцевих циркумфлексових і короткісних складів. Не розв'язуючи питання про первісну інтонацію та наголос прасл. *stydъ остаточно, обмежимося лише здогадкою, що *stydъ становило собою спочатку віддієслівне утворення і, як інші подібні форми, набуло циркумфлексової інтонації, відповідному кореневі за походженням не належної [1]; східнослов'янські мови перевели це слово до наголошених на кінці лише пізніше, внаслідок якогось уподібнення.

Розбіжність між українською та російською формами похідного від слова *стид* прикметника слід, мабуть, зрозуміти так, що російська форма становить собою давнє утворення від *stydъ зі східнослов'янським кінцевим наголосом, а українська відбиває новішу тенденцію поставити прикметникову форму в зв'язок не з відповідним іменником, а з дієсловами. Певну роль могла відіграти й асоціація із *стидкий.*

Поряд з фонетичним *трýдний* (пор. *труд,* род. одн. *трудá)* поширений і наголос *трудний.* Він досить легко з'ясовується новою асоціацією з відповідним дієсловом, що спричинилося до формальної його зміни в напрямку, характеристичному для віддієслівних утворень. Щоправда, є деякі вказівки інших слов'янських мов на циркумфлексову інтонацію кореневого складу слова *trudъ; ми маємо їх, наприклад, у чеській — trud (u не подовжене), з чим у згоді стоїть і словацька форма, у словенській — trud з циркумфлексового поряд з trúd, що вказує на кінцевий наголос; але надавати їм великого значення щодо існування праслов'янського дублета саме з таким місцем наголосу навряд чи слід: принаймні чеська й словацька форми легко припускають здогадку про секундарне відхилення,

---

наголосом *(сльозá,* знах. *сльозý)*, нарешті, як слово з впливовим наголосом називного — знахідного множини. Варто уваги, що в іншому слові з секундарним голосним, похідним з редукованого, нова форма спричинилася до відмінної рефлексації: *льон — льóну — льонний.*

[1] J. Mikkola, Urslavische Grammatik, § 96.

як наслідок тенденції відрізнити значення «труд» і «губка» (пор. чес. trud «труд», troud «губка»).

У Грінченковому словнику (так і ІШ) наводиться тільки *снажни́й* (пор. *снага́*, знах. одн. *снагу́*). Ніковський подає обидва наголоси — *сна́жни́й*. Правдоподібніше, що наголос на **-ний** секундарний, бо кореневий голосний у snaga міг бути лише акутовий, і серб. *сна̑га* (**а** з циркумфлексовою інтонацією), як і чес. snaha (з короткістю), слід вважати за факт аналогійного походження (вплив відміни з кінцевим наголосом у називному однини та кореневим циркумфлексом у знахідному однини). Пор. фонетичну форму *сна́жный*, засвідчену діалектно у Володимирській губернії (Даль, 4). Поважних підстав припускати й для української дублет з циркумфлексовою інтонацією, що міг би правити за вихідний пункт для *снажни́й*, на нашу думку, немає. Отже, *снажни́й* становить явище такого самого типу, як *свічни́й* (до *свіча́, свічу́*), *дужни́й* (до *дуга́, дугу́;* поряд з фонетичним *ду́жний* — Ак. І, 255; у Гр. лише так).

Трискладові та чотирискладові тепер форми типу *моло́чний* (від *молоко́*), *віде́рний* (від *відро́*), *полоте́нний* (від *полотно́*), *поро́сна* (від *порося́*), *жере́бна* (від *жереб'я́*) принципово ілюструють те саме відтягнення наголосу, яке бачимо в *грішний, кінний* тощо. Звичайно, не всі приклади на зразок *полоте́нний* становлять собою певні залишки давнини: колишнє *ведро*, наприклад, не мало після **д** зредукованого, і найдавніше відтягнення наголосу фонетично мало б дати форму *відрьний*, тобто *відерний* тощо.

Але основні риси тенденції, характеристичної для даного типу, збереглися, і лише нечисленні відхилення вимагають додаткових зауважень.

Слово *ядерний* Грінченків словник подає з трьома можливими наголосами. Відповідний іменник звучить *ядро́*. Наголос *я́дерний* можна розглядати як найдавніший — *я́дрьн-ый*. *Яде́рний* (тільки так у Поповича; пор. і Ак. II, 370) відбиває лише тенденцію, зазначену з приводу *віде́рний*. *Ядерни́й* з погляду історичного становить найновіший наголос, певне, перейнятий від прислівника *ядерно́* [1] (Грінченко й тут подає всі три наголоси).

Ремесни́й (Гр., Н., 4 авт.), *ремісни́й* (ІШ, Із.) має наголос, що суперечить теорії: ми сподівались би мати від *ремесло́* — *реме́сльний* і далі *реме́сний*, як у рос. *реме́сленный*. У даному разі, очевидно, перемогла загальна тенденція до кінцевого наголосу, хоч і неясно, що, власне, дало їй силу саме в даному випадку: слово *ремесни́к*, від якого міг би йти вплив, як і інші слова на **-ник**, саме залежить історично від прикметника.

Стосунок між восьмою *(голо́дний, холо́дний)* і дев'ятою *(головни́й, голосни́й)* групами цілком ясний щодо форм з повноголоссям, похідних від іменників з акутовою: всі вони належать до типу **оро́**, **оло́** тощо. Отже, відповідно до серб. *скра̏ма, шкра̏мица* з рефлексом

---

[1] Якщо покластися на рос. *грешно́, умно́, смешно́, красно́*, то прислівники цього типу мали кінцевий наголос.

акутової маємо *скорóмний*, до *болóто — болóтний*, до *морóз — морóзний*.

Прикметники з рефлексами циркумфлексової в цій категорії виступають у двох різних типах: з наголосом таким, як у акутових коренів, і з наголосом кінцевого складу: а) *голóдний — гóлод, холóдний — хóлод, морóчний — мóрок,* б) *головнúй — головá — гóлову, голоснúй — гóлос, черевнúй — чéрево*[1]. Мабуть, вже праслов'янська, як свідчать інші мови, наявність двох типів наголошення таких прикметників з'ясовується найправдоподібніше поплутанням частково подібних типів прикметників нечленних: тип з циркумфлексовою інтонацією кореня мав, за законом Фортунатова — де Соссюра, у нечленних прикметниках наголос на кінці, наприклад, в жіночому роді однини та середньому множини (наз. відм): *goldьna· тощо, тобто такий самий наголос, як і тип за походженням наголошуваний на кінці; під впливом останнього слова́ першого типу набули собі в членних формах такого ж наголосу, який фонетично належав, мабуть, лише типові з наголосом кінцевим. Фонетичне наголошення в *голóдний, холóдний* вбачає О. Белич (Акценатске студије, 1914, стор. 116 та ін.), але таке тлумачення фактів не вдається без великої натяжки.

Типи, похідні від дво- та багатоскладових іменників (про повноголосні див. окремо вище), можна поділити на три групи (див. вище 5, 6, 7). Тип, що його можна б назвати нерухомим, відбиває наголос основного слова. Це переважно форми, похідні від іменників жіночого роду на **-а(-я)**, рідше — середнього та чоловічого. Відповідні приклади стосуються до іменників або з наголосом на першому складі слова: *вýлиця — вýличний, цáрина — цáринний, сóнце — сóнячний, мíсяць — мíсячний,* або з наголосом на серединних складах: *держáва — держáвний, залíзо — залíзний.*

Принципово цей тип відбиває рефлексацію акутово наголошених складів. Частково до складу його ввійшли поодинокі форми, асоційовані з іменниками жіночого роду на **-ість, -ості**, але є й такі, що хитаються щодо наголосу між цим типом (з наголосом на першому складі) і типом з кінцевим наголосом: *кáпість — кáпосний, рáдість — рáдісний, жáлість — жáлісний* (поряд з *жалíснúй* — Гр.).

Зважаючи на наголос називного — знахідного відмінка, до нерухомого типу можна б залічити й похідний від слів з кінцевим наголосом: *рубíж (-ежá) — рубíжний, грабíж(-ежý) — грабíжний,* але такого самого наголосу ми сподіваємось і за законом *молокó — молóчний.*

До складу рухомого типу, тобто з наголосом, відмінним проти основного слова, ввійшли деякі слова чоловічої відміни, як *камíнний, звичáйний.*

Досить легко з'ясовується щодо суті справи нечисленний тип *звичáйний*[2]. Пор. і рос. *слýчай — случáйно, случáйный.* Історично тут

[1] *Черéвний,* наприклад, у Поповича — західний наголос, що відбиває, можливо, польський вплив.

[2] Розглядаємо його тут, не зважаючи на те, що він за походженням префіксальний.

перед нами захования в прикметниках (прислівниках) щодо місця (не якості!) циркумфлексової інтонації серединних складів, що пересунулася на початок слова в іменниках (пор. Об интонационных суффиксальных дублетах в праславянском языке.— «Изв. Отд. русск. языка и словесности АН СССР», XXXI, стор. 338—340).

Сердéшно, сердéшний становить, певне, приклад відтягнення наголосу з циркумфлексового складу (*sьrdьce) на сильний зредукований. Проте цієї здогадки тепер упевнено не можемо обстоювати.

Тип *кремі́нний* (Гр., Н., Ак. II, 355 та ін.), *ремі́нний* (Гр., Н., Із. та ін.) вихідний пункт, можливо, має в наголосі іменників, тепер частково втраченому: російська з її *кремéнь* та словенська з її насуфіксним наголосом проти української та сербської, що свідчать про наголос першого складу, роблять натуральним припущення, що наголос у відповідній парадигмі хитався за законом Фортунатова — де Соссюра, тобто *kremý, але *krémene. Форма *кремі́нний* тощо могла б тоді відбивати колишній наголос іменника, паралельний російському.

В слові *ре́мінь* Грінченків словник подвійний наголос зазначає й для наших часів. Проте не виключена й можливість безпосереднього впливу *кремі́ння, ремі́ння. Кремінни́й* (Попов.), імовірно, не спадщина давнини, якою, власне, ця форма могла б бути (пор. *krémene), а скоріше вплив щодо наголосу паралельної — *крем'яни́й.*

Наголос *камі́нний* (ІШ, Із., Ак. II, 234), безперечно, не фонетичний (кореневе **а**, звичайно, акутове). Це або форма, що відбиває вплив групи *кремі́нний,* або виникла під впливом *камі́ння.* Поряд з наголосом *камі́нний* існують ще *ка́мінний* (так уже в Памви Беринди — *ка́менный*) і *камінни́й.* (Попов.— *ка́мінний,* Н.— *камінни́й*).

Ка́мінний, безперечно, фонетична й разом з тим найдавніша форма. Щодо *камінни́й,* то тут можна гадати про вплив *кремінни́й (крем'яни́й), кам'яни́й.*

Корі́нний (Н., Попов., пор. у Беринди — *корѣ́нный*) становить, мабуть, секундарну форму до *корі́ння,* а не до *ко́рінь.* Фонетичну рефлексацію маємо в *корінни́й* (Ак. II, 321, 325).

При́язно — приязни́й (пор. *при́язний*). Словенська мова, єдина, що могла б дати вказівку на інтонаційну природу голосного на початку трискладового слова, в даному разі не розв'язує питання: її prijázen, род. одн. prijázni однаково може походити з форми з циркумфлексовою інтонацією на колись наголошеному **i**, перенесеною на наступний склад, і з форми з акутовим наголосом на **а**. Реконструюючи *pȓi̇jaznь (з наголосом на **i** та циркумфлексовою інтонацією) й припускаючи натуральну адаптацію **pri-** як префікса [1], ми легко зрозуміємо *приязни́й* як фонетичну рефлексацію, а *при́язний* — як форму, що зберігає зв'язок з *при́язно.* Аналогічно до *приязни́й* міг виникнути й наголос *люб'язни́й;* пор. *лю́б'язно* [2];

[1] В основах на і префікси були переважно циркумфлексові.

[2] Звичайно, ми не перебільшуємо значення наголосу українських прислівників такого типу: серед них є чимало секундарних, як *хо́роше, со́лодко, глибоко* тощо до прикметників з серединним наголосом — *хоро́ший, соло́дкий* і т. ін.

циркумфлексова інтонація кореневого голосного тут не викликає сумніву. Щодо паралельного наголосу *люб'я́зний* (пор. Н.— *люб'я́зни́й,* Попов.— *люб'я́зний,* 4 авт.— *люб'я́зний*), то його слід, мабуть, розглядати як давній дублет до дублетного-таки наголосу відповідного іменника *лю́б'язнь* та *люб'я́знь* (пор. *люб'я́зно* — Н.), що становив би паралель до давнього хитання *при́язнь* — *прия́знь* тощо. Mutatis mutandis так годилося б пояснити й *крем'язни́й* (Ак. II, 355).

Кремե́зний (кремі́зний) й *кремезни́й* — варіанти, що відбивають відповідні впливи наголосу суфікса **-е́зний** (*величе́зний, довжеле́зний* тощо) — з одного боку, та *крем'язни́й* — з другого. *Приязни́й, люб'язни́й* та інші вплинули й на *мовчазни́й.*

Слово *корисний* вживається з усіма трьома можливими наголосами: *ко́рисний* (Попов.), *кори́сний* (Н., ІШ, Ак. III, 337, 4 авт.), *корисни́й* (Гр., Ак. І, 132, поряд з *кори́сний*).

Хитання залежить від подвійності наголосу іменника, що від нього походить форма *корисний* : *ко́ри́сть.* Від першого фонетично утворено *корисни́й* з перенесенням наголосу з короткого складу, за яким був, згідно з типовими особливостями цієї групи, склад з циркумфлексовою, на флексію; від другого — *кори́сний.* Наголос *ко́рисний* аналогійного походження і відбиває безпосередній вплив іменника *ко́рисmь.*

Певні труднощі становить наголос *жалібни́й* (Гр., Н., Попов., 4 авт. та ін.). Від *жа́лоба* ми сподівались би фонетично мати *жа́лібний* (так Ак. І, 275, поряд *жалібни́й;* III, 244 лише кінцевий наголос). Так само нефонетичний факт маємо в *жалісни́й* (Гр.) проти *жа́лісний* (Попов., Н., Ак. І, 274—275, 4 авт.); пор. у Гр. *жа́лосний.* Якій саме асоціації належала тут провідна роль — важко сказати. Значення слова *жалібний* нібито припускає пояснення впливом пестливого *жалібне́нький.*

Жалісни́й може становити відхилення через вплив *жалісли́вий.*

. *Матерни́й* може становити паралель до рос. *матерой* (поряд *матёрый*), не зовсім теж ясного з погляду праслов'янського. Можна також гадати про сприймання цього слова як похідного від *матеріти.*

Префіксовані односкладові основи з префіксом, що тепер не має голосного, а колись мав редукований звук (**ъ**), належать до двох різних типів (третього і четвертого). Аналізуючи склад цих типів, бачимо: той, що має наголос на корені, складається переважно з відіменникових — *здібний, збірний* (*збір,* род. *збору*), *збро́йний (зброя), звітний (звіт), звічний (вік), зми́сний (змисел), згідний (згода), згірний (гора), згу́бний (згуба), змінний (зміна), зра́дний (зрада), зру́чний (рука), спе́чний (спека), спро́бний (спроба);* тип з кінцевим наголосом охоплює віддієслівні — *звідни́й, зрізни́й, складни́й, ствердни́й, спливни́й* (Ак. III, 70) та ін.

У певних випадках, натурально, мовне відчуття не може бути надійним керівником серед асоціацій, що усталилися колись: там, де одночасно можуть діяти асоціація відповідного прикметника

з віддієслівним іменником і асоціація з спорідненим дієсловом, неминучі хитання, і, власне, доводиться не стільки дивуватися з того, що вони є, як з того, що їх все-таки ще не так багато.

Вихідний пункт диференціації зазначених типів ясний цілком лише щодо типу відіменникового; як свідчать факти інших слов'янських мов, віддієслівні іменники з префіксом **съ-** (пор. і **въ-**), належні до відміни **о**-основ, мали на кореневому складі з самостійною флексією основи переважно акутову інтонацію; жіноча відміна на **а** з тими ж префіксами (*съгода* тощо) мала на кореневому складі нерухомий наголос (з так званою секундарною новоциркумфлексовою інтонацією, похідною з акутової) — типи, на підставі яких похідні прикметники натурально набували собі акутової (нерухомої) інтонації кореневого складу.

Як тільки кореневий наголос почав відчуватися як ознака відіменниковості, його далі вже поширювано на випадки типу *зру́чний, зві́чний* тощо.

Як деталь годиться зауважити, що деякі належні сюди форми суттю входять щодо свого походження в тип двоскладової основи, оскільки їхнє **з-** становить за відомим фонетичним законом української мови рефлекс префікса, що відповідає рос. **из-**.

Група віддієслівна навряд чи корені свої має безпосередньо в праслов'янській: характеристичний її наголос збігається з віддієслівними ж типами безпрефіксним та префіксальним з голосними повними, і вихідних фонетичних умов слід, мабуть, шукати саме там, припустивши, що багатший тип з префіксами з повними голосними, як і безпрефіксний, став зразком для утворень у більшості порівняно пізніх також з префіксами з голосними зредукованими.

Приклади типу *зви́чний, зна́дний* (Гр., Ак. III, 476 — *зна́дни́й*), *зво́дний* (Ак. III, 18), *злу́дний* (Ак. III, 18), що мають наголос спільний з інфінітивами, можуть почасти становити собою залишки давнини (рефлексацію кореневої акутової інтонації **о**-основ), але для багатьох правдоподібніша здогадка про вплив віддієслівного іменника **а**-відміни: *зна́дний,* наприклад, може відбивати асоціацію із *зна́да, знадни́й* — сприймання прикметника як похідного від *зна́дити;* звичайно, що на наголосі на зразок *зна́дний* позначається й певний вплив *прина́дний* тощо. Із *злу́дний* пор. *злу́да* («Täuschung» — Попов.) та *облу́дний* — *облу́да.*

Певні труднощі становить *схи́льний* (як і споріднені з ним *прихи́льний, нахи́льний*).

Форми на зразок *похідни́й, прикладни́й, доступни́й, замашни́й, запашни́й* щільно в'яжуться з відповідними іменниками дієслівного походження. Вихідного пункту для них слід шукати в таких утвореннях, як *по́хід, при́клад, до́ступ, за́мах, за́пах,* тобто таких, де наголос припадав на префікс, до того ж, як свідчать сербська й словенська мови, з циркумфлексовою або первісною короткісною інтонацією. Чи будемо ми думати разом з Т. Лером-Сплавінським («Roczn. sław.», VIII, стор. 238—240), що в певній кількості випадків

у кореневих складах префіксальних утворень із закінченням у називному — знахідному однини на редукований відбувалася метатонія, чи залишимося принципово при думці А. Лескіна («Arch. f. slav. Philol.», XXI, стор. 343) про заховання давніх інтонацій з перенесенням на початок слова циркумфлексової, припускаючи подальше нефонетичне поплутання типів,— нам доведеться однаково вже для праслов'янської прийняти існування принаймні двох типів. Велика принципова близькість російської й української щодо прикметників на **-ний**, похідних від цієї категорії, доводить, що, мабуть, вже за східнослов'янської доби виразну перевагу дістав серед таких прикметників тип, який фонетично походить від утворень з наголосом на префіксі. Приклади типу *укла́дний, прихи́льний, похи́льний, підсту́пний* (поряд з *підступни́й*), які теоретично можна було б вважати за похідні від іменників з наголосом на корені, далеко рідші, надто в українській мові, і це цілком натурально, тому що саме вона далеко краще за російську заховала іменниковий тип з наголосом на префіксі, якому в ній належить панівна роль. Але й те, в чому ми маємо більше або менше право вбачати рефлексацію праслов'янського типу віддієслівних іменників чоловічого роду з наголосом (акутовим) на корені [1], великою мірою припускає можливість і інших пояснень. Наведемо лише кілька прикладів.

Укла́дний. Українська мова з відомої фонетичної причини виявляє тенденцію у віддієслівних іменниках чоловічого роду наголосу на **у** не ставити; отже, *укла́дний* може бути утворенням, принципово залежним від явища, що розвинулося вже на українському грунті.

В Академічному словнику (I, 246) фігурує слово *дося́жний* (рос. «досягаемый»). Ясно, що його наголос не відбиває первісного стану. Більш вживане слово з заперечним префіксом — *недося́жний;* характеристично, що у відповідному місці наведено приклад саме такий: «Така далечінь для ока *недося́жна*». В *недося́жний* наголос уже відповідає давній фонетичній тенденції.

Замо́жний становить виразний полонізм — zamożny; так само *нале́жний* — пол. należny, *пото́чний* — пол. potoczny (проте див. нижче).

Похи́льний, хоча може походити від *похи́л,* відбиває, можливо, і вплив прикметника *похи́лий.*

Ясно, що в певних випадках відповідні форми утворювано вже не від дієслівних іменників, а безпосередньо від дієслів, і разом з тим іноді засвоювано саме їхній наголос; пор., наприклад, *прижи́тний, пожи́тний* (Н.) поряд *пожитни́й* (Ак. I, 132). *Прида́тний,* мабуть полонізм (przydatny). До того ж не слід спускати з ока, що поряд з утвореннями від дієслівних іменників чоловічої відміни (та жіночої на **ь**) існувало чимало утворень від дієслівних іменників **а**-основ з наголосом на корені, і не завжди можна впевнено сказати, з яким

[1] На короткостях тут з'являвся фонетично секундарний наголос (інтонація), більш-менш подібний до інтонаційно паралельних новоакутовій короткостей.

саме утворенням ми маємо справу в кожному окремому випадку: *примітний* може, наприклад, походити й від *примітити* з захованням його наголосу, хоч імовірніше, що це слово похідне від *примíта*. *Примітний* впливає далі на наголос *помітний* тощо, надто коли поряд існує присудкова форма — *помітно*.

Говорячи про тип, похідний від префіксальних віддієслівних іменників чоловічої відміни (**о**-основ), власне, можна було б окремо виділити утворення, належні до відповідних іменників з рефлексами праслов'янських короткостей, що, як досить виразно свідчить і українська мова в її теперішньому стані, переважно заховували наголос на кореневому голосному з інтонацією, яку умовно за її властивостями можна б теж зарахувати до акутової або новоакутової [1]. Маємо на оці приклади типу: *прозір — прозірний, пропій — пропійний, дорід — дорідний*.

Але зважаючи, що паралельний тип, хоч і не такий виразний щодо природи кореневих голосних, існував, безперечно, і при довготах, ми розглянули відповідні факти сумарно. Навряд чи треба доводити, що зазначені відношення префіксальних іменників і відповідних прикметників на **-ний** у подальшому мовному житті не завжди залишалися незмінні і що не раз утворювано за зразком «віддієслівний прикметник на **-ний**» такі форми й тоді, коли відповідного іменника не було або коли йому належав відмінний наголос, пор. *приїзни́й*, але *приї́зд, наказни́й* (поряд з *нака́зний*), але *нака́з*. Звичайно, треба рахуватись і з можливим хитанням наголосу в іменниках, пор. *при́їзд, на́каз* (Попов.) тощо. Надто це стосується випадків, як *спо́кій, споко́ю — спокі́йний*.

Mutatis mutandis сказане про утворення від **о**-основ стосується й форм, похідних від основ на **і**, щоправда, досить нечисленних: *на́пасть* (поряд з *напа́сть*) — *напасни́й* [2], *про́їсть — проїсни́й, по́міч — помічни́й*.

У випадках на зразок *сповідни́й* (Ак. II, 198) від *спо́відь* слід, мабуть, вбачати різні верстви мовного розвитку: *сповідний* є, либонь, фонетична форма до давнього *і́сповідь*, тобто без перенесення наголосу через два склади; *сповідни́й* — новотвір (щодо наголосу), який становить паралель до типу *напасни́й* тощо. Пор. *за́повідь — заповідний, відповідь — відповідний*. За аналогією типу *сповідний* виникло, мабуть, і *сповісний* (Ак. II, 149).

Окремого зауваження вимагають порівняно нечисленні приклади форм на **-ний** від префіксальних утворень з суфіксом **-ок** (род. **-ка**). Н. наводить *пожи́точний*, Гр. та ін.— *пожито́чний*. Ак.— *пожито́(е́)чний* (але *пожи́то́чно*), III, 337. Форма *пожи́точно* свідчить, що тут ідеться про зміни, незалежні від умов членної форми. Пор. і *ужи́точно, ужи́точний* (Гр.), *ужито́чно* (Н.). Суттю наголос *пожи́точно* й *ужи́точно* відбиває вплив форм *пожи́ток, ужи́ток; пожито́чно*, мабуть, польський наголос (пор. *пожите́чний*). Так само ви-

[1] Точна позиція щодо них тут не важить.

[2] *На́пасний, напа́сний* у Поповича відбивають наголос іменника.

разний полонізм становить *остато́чний* — пол. ostateczny, *зби-то́чний* — пол. zbyteczny [1].

Вже з попереднього викладу ясно, що форми з двома префіксами, до складу яких входять голосні повного утворення, мають звичайну рефлексацію наголосу на кореневому складі. Отже, за фонетичні форми слід вважати: *запобі́жний, непору́шний, неося́жний, необо́рний, непохи́тний, неподі́льний* тощо.

Проте дуже міцна тенденція прикметників типу *завальни́й, замашни́й* наголошувати голосний флексії передалась і цій, досить нечисленній категорії, і це призвело до хитань, як-от *запобіжни́й* (Ак. III, 443).

Натурально, найбільше відхилень і хитань, коли перший префікс **не-**: *непристу́пний* (Н., ІШ, Із.) — *неприступни́й* (Гр.), *неповоро́тний* (Н.) — *неповоротни́й* (ІШ), *непоказни́й.*

Примітка. У такому слові, як *нена́ситний* (Н.), маємо подвійну рефлексацію: *нена́ситний* (Попов.) відбиває загальну тенденцію віддієслівних утворень, *нена́ситний* (Гр.) — вплив іменника *нена́сить.* Пор. ще *нена́жирний (нена́жир), нена́жерний (нена́жера), нена́їсний (нена́їсть)* тощо.

Жодних сумнівів не викликає тип, похідний від префіксальних іменників відміни на **а**: відповідні утворення заховують наголос кореневого складу, пор. *облу́да — облу́дний, відва́га — відва́жний, розпу́ста — розпу́сний, обере́га — обере́жний.*

Про утворення з префіксами, що втратили колишній редукований голосний, як *згу́ба — згу́бний, змі́на — змі́нний,* див. вище.

На окремі зауваження заслуговують рідкі випадки типу *при́сяга — прися́жний,* що можуть бути й фонетичного й аналогійного походження. Надійних паралелей до рос. *по́льза — поле́зный,* здається, в українській мові немає. Цей тип становив би окрему акцентологічну проблему.

До типу з серединним наголосом належать і префіксальні утворення від іменників, наприклад: *надзе́мний, заду́шний, придве́рний, безді́тний, на́бчний, нарі́жний.* Вихідний пункт цих утворень треба шукати в наголосі сполучень «прийменник і непрямий відмінок».

Досить бідний тип дванадцятий. Звичайно, утворення з префіксами **по-**, **при-** в значенні рос. «немного» і з наголосом на них — *по́хмарний, при́хмарний* не стосуються, власне, до питання про наголос, залежний від суфікса. З інших можна зазначити, наприклад, *при́ладний* (Гр., Н.), *при́людний* (Н., поряд *прилю́дний;* інші словники подають тільки такий наголос); *за́пічний* (Попов.), *за́пічний* (Н.), поряд *запі́чний* (Гр., Ак. II, 62), та похідні від слів жіночого роду **а**-відміни з префіксом **ви-**: *ви́платний* (Ак. III, 70) тощо.

У відхиленнях з наголосом на **при-** можна, здається, здогадуватися про вплив слів з префіксом **при-** в типі *при́хмарний* тощо. На *за́пічний,* мабуть, вплинуло *за́пічок.*

---

[1] Запозичення не з літературної мови, де значення слова відмінне від українського. З українським пор. дієслово zbytkować із значенням «пустувати» тощо.

Діалектно цей тип, у лексичних джерелах виявлений бідно, значно багатший (пор. хоча б приклади в «Діалектологічному порадникові» О. Синявського, 1924, стор. 23). Форми типу *зáтишний, вúразний,* очевидно, аналогійного походження.

Підбиваючи підсумки нашому оглядові, констатуємо:

1. Українська мова ще й досі порівняно добре відрізняє в словах односкладової основи рефлекси акутових наголошених коренів та форм, утворених від слів з кінцевим наголосом — з одного боку, та циркумфлексових і короткісних під колишнім наголосом — з другого.

2. Корені з повноголоссям виявляють виразний паралелізм з групою першою, але щодо групи другої, то тут можна констатувати вже певні порушення.

3. Віддієслівні утворення, незалежно від первісного характеру кореневих голосних, виявляють чітку тенденцію до кінцевого наголосу.

4. Форми, похідні від двоскладових основ з акутовим характером наголошеного складу, заховують те саме місце наголосу. Якщо початковий склад відповідного наголошеного іменника циркумфлексовий внаслідок колишнього пересунення серединного циркумфлекса, наголос припадає на серединний склад.

5. Префіксальні утворення відрізняються переважно в залежності від характеру префіксального іменника, що править або правив за їхню основу. Найпрозоріший тип — похідні від іменників жіночої відміни на **а** з наголосом на корені. Утворення від основ на **-о** або **-і**, згідно з їх характером (циркумфлексова або первісна короткісна інтонація префікса), наголос мають у прикметниках на **-ний** на флексії. Але й тип з наголосом на корені дає за себе знати, відбиваючись у меншій кількості утворень на **-ний** з кореневим наголосом. Похідні від іменників безпрефіксних за правилом належать до цього типу.

6. Похідні від іменників **о**- та **і**-основ з двома префіксами з наявними тепер голосними або такі, що другого префікса набули вже при утворенні відповідної форми прикметника, наголос мають на корені. Розглядати такий наголос слід як в основі фонетичний.

Напрямки граматичної аналогії порівняно вузького обсягу виявляються в таких явищах:

1. У кількох випадках порушено колишню межу, що відділяла рухомий тип жіночої відміни **а**-основ від типу нерухомого з кінцевим наголосом.

2. У словах із впливовим жіночим родом *(дíйна, рíдна)* є підстави здогадуватися про колишнє поплутання типу з наголосом на короткісному складі та типу з кінцевим наголосом.

3. Віддієслівний тип міцно вплинув на утворення, похідні від іменників, коли значення цих іменників припускало порівняно легку асоціацію з близькими дієсловами.

4. У типі з новим **е**, що виник при сонорних у певних групах приголосних, заховалася в багатоскладових тепер словах тенденція

відтягувати наголос з кінцевого складу на попередній, але не обов'язково кореневий.

5. Лише зрідка є підстави припускати вплив наголосу прислівників на фонетичні форми прикметників з кінцевим наголосом.

Ми обмежилися в своєму дослідженні фактами найавторитетніших (на свій час) лексичних джерел, які відбивають наголос говірок, що лежать в основі літературної мови. Ми не могли спертися на точно локалізовані факти, бо така локалізація становить ще не розв'язане завдання української та й багатьох інших слов'янських діалектологій. Наші висновки, звичайно, встановлюють лише найвиразніші лінії і припускають чимало гіпотетичного щодо деталей. Але навіть говорячи про загальні лінії, ми навмисне обминули один факт, який становить собою продовження кількох фонетично й аналогічно підготовлених явищ: є поважні підстави гадати, що тенденція поширювати кінцевий наголос взагалі в прикметниках даного типу все більшає, наприклад, виразний полонізм *міцний* набув собі в переважній більшості говірок кінцевого наголосу; поряд з фонетичним *хлібний* Грінченків словник зазначає *хлібна́ дочка;* в поточній мові поряд із *шкільний* можна нерідко почути й *шкільни́й* тощо. Межі цієї тенденції, що охоплює навіть приклади з непродуктивним **-ний** (*п'яни́й, ясни́й* тощо), можна буде окреслити лише на підставі поглибленішого вивчення говірок. Це справа, здається, близького майбутнього.

Наприкінці ще одне зауваження. Якою мірою пам'ятки української мови освітлюють зачеплені в нашій розвідці явища? На жаль, оголошений друком матеріал відбиває або впливи штучної церковної вимови або факти почасти з виразним польським впливом, почасти такі, що не вносять жодних корективів у загальну картину, встановлювану на підставі сучасних живих фактів.

Наголос прикметників із суфіксом -к- (-кий, -ка, -ке) *

Серед порівняно нечисленних явищ, де український наголос виразно відрізняється від російського, звертає на себе увагу наголошення прикметників на **-кий, -ка, -ке**. В російській літературній мові цьому українському типові з майже послідовним наголошенням першого голосного флексії (*гнучки́й, гнучка́, гнучке́; рідки́й, рідка́, рідке́* тощо) відповідає тип з послідовно проведеним наголошенням кореня: *пы́лкий, пы́лкая, пы́лкое, ре́дкий, ре́дкая, ре́дкое* тощо. З певною кількістю відхилень це саме характеризує й білоруську мову. Питання про умови виникнення цієї суперечності пов'язується з проблематикою наголосу членних (повних) прикметників у слов'янських мовах взагалі та з кількома спеціальними питаннями: про найдавніше місце наголосу прикметникових u-основ, про умови відтягнення наголосу на попередні акутовані і т. ін. За тлумаченням Г. Гірта, що в даному разі спирається на факти, зібрані вже А. Беценбергером, вихідний стан наголошення слов'янських нечленних

(неповних) прикметників на -ъкъ, -ъка, -ъко, з яких походить прямо або за аналогією більшість українських і російських членних прикметників з відповідними морфологічними й акцентними змінами, характеризувався, за правилом, в однині чоловічого роду кінцевим наголосом; пор. свідчення споріднених мов: д.-інд. gurús, гр. βαρύς, д.-інд. purús, гр. πολύς; д.-інд. raghús, гр. ἐλαχύς, лит. lengvùs [1].

Але, за здогадкою Гірта ж, наголос середнього роду відрізнявся від чоловічого і припадав на передостанній склад. При цьому припущенні Г. Гірт базується в основному на литовському наголосі прислівників (baĩsu, daĩlu тощо), з яким збігаються й факти давньогрецької мови: ὠκύς, але ὦκα, ταχύς, але τάχα і т. ін.; отже, цю здогадку можна визнати за дуже ймовірну.

Процес переведення прикметників колишніх u-основ в утворення на uk-os, -uk-ā, -uk-om розпочався давно: його відбивають давньоіндійська й вірменська мови: д.-інд. tanukas «тонкий» (пор. tanus), вірм. ancu-k, anju-k «вузький» (д.-інд. ąhus), а в слов'янських мовах він повністю закінчений уже задовго перед добою пам'яток окремих мов. Який саме наголос щодо його місця засвоювали найдавніші утворення на -uk-os, -uk-ā, -uk-om, що заступали давню суплетивну систему прикметників u-основи в чоловічому і середньому роді й i-основи в жіночому? Гірт, здається, схильний (стор. 159), надаючи порівняно невелику вагу наголошенню середнього роду (він пояснює ним нечисленні, за його твердженням, аналогійні відхилення від кінцевого наголосу форм чоловічого роду в литовській — стор. 268), у пізніших фактах бачити явища, які сходять кінець кінцем на давнє наголошення чоловічого роду.

Коли б це припущення Г. Гірта можна було б прийняти з обмеженням тільки щодо тих нечисленних відхилень від загального правила, які зазначає сам Гірт, ми мали б поважні підстави, виходячи з моментів, що про них ітиметься далі, дивитися на російське літературне наголошення цього типу прикметників як на закономірне відбиття найдавніших акцентних фактів. Проте це, імовірно, не так або принаймні не зовсім так. Відхилень від правила Бецценбергера більше, ніж можна гадати за їх характеристикою в Гірта. Сам Гірт зазначає в давньоіндійській ánus «тонкий», ghŗ̊šus «веселий», tákus «поспішний, скорий», tápus «гарячий, палкий», vásus «добрий» та ін., в грецькій — ϑῆλυς «жіночий», τέρυς «стертий», окремі випадки в готській і литовській і тлумачить їх як форми, в яких наголос з'явився секундарно — під впливом середнього роду. Але матеріал, що подається Ф. Скарджюсом в дисертації «Daukšos akcentologija» (Kaunas, 1935, стор. 153—155) [2], змушує визнати, що кількість прикметників давньої основи на -u з кореневим наголосом насправді, принаймні в литовській мові, значно більша: до наголошених на ко-

---

[1] H. Hirt, Indogermanische Grammatik, V, 1929, стор. 268—269; A. Bezzenberger, Beiträge..., II, стор. 123 і далі.

[2] Пор. і К. Явнис, Грамматика литовского языка, II, 1908—1916, стор. 129—130 (щоправда, при далеко більшій кількості з наголосом на -us).

рені належать áiškus «голосний, ясний», lýgus «рівний, подібний», švánkus «пристойний, гарний і т. ін.», tánkus «густий» та ін.

Вплив середнього роду на чоловічий, як можливий в певній кількості випадків, звичайно, не слід заперечувати, але не може бути й певності, що він діяв так міцно в досить численній кількості слів. Коли Гірт, обгрунтовуючи свій погляд, зіставляє гр. πολύς, д.-інд. purús з гот. filu «mit der merkwürdigen Vollstufe», то саме для такого поняття («багато») вплив середнього роду досить натуральний, але для інших випадків обгрунтувати його аналогіями добре перевірених і прозорих фактів, на нашу думку, річ нелегка.

Отже, фактичний стан речей, який з'ясовується на підставі свідчень архаїчних мов індоєвропейської сім'ї, уповноважує тільки на висновок досить некатегоричного характеру. Його можна подати хоча б так: при міркуваннях про історію наголосу слов'янських прикметників на **-ъкъ**, **-ъка**, **-ъko** і членних форм, що з'явилися пізніше з певним відношенням своєї акцентної системи до цих перших, є надійні дані про порівняно велику кількість утворень з вихідним наголосом на **ъ** < **u** суфікса; але разом з тим не можна заперечувати також існування і утворень з вихідним наголошенням кореня, які або мали його в однині чоловічого роду з давніх-давен, або завдячують наявність його в системі нових форм на **-ъкъ, -ъka, -ъko** давньому наголошенню однини середнього роду.

Давній тип прикметників на **-ъкъ**, **-ъка**, **-ъко**, що сходить своїм наголошенням на поширеніший у минулому з наголосом на **u**, мав первісно звучати **-ъ·къ**, **-ъ·kā**, **-ъ·ko**. За законом Фортунатова — де Соссюра про перенесення наголосу з короткісних складів на наступні акутовані голосні форма жіночого роду однини мала далі з'являтися у вигляді **-ъkā·**, тобто з кінцевим наголосом; так само форма множини середнього роду та ін. У нас немає певних даних щодо хронології зсуву наголосів із зредукованих голосних, але самий факт виступає досить виразно: наголос із слабих зредукованих переходив на наступні голосні повного утворення, це ми маємо у таких випадках, як *грѣхъ*, род. одн. *грѣхá* — *grěšь·no > grěšьno· — рос. *грешнó; крылó* — *krylь·ce — рос. *крыльцó; умъ*, род. одн. *умá* — *umь·no — рос. *умнó*.

Отже, в усіх формах парадигми з короткісними або циркумфлексованими голосними флексії — в називному однини середнього роду, в називному множини чоловічого й жіночого, в знахідному однини жіночого тощо — давній наголос прикметників на **-ъкъ**, **-ъkā**, **-ъko** теж пересувався на голосний флексії. Кінець кінцем таким чином вся парадигма ставала однаковою — з послідовно наголошеною флексією.

З давнього складу прикметників на **-ъкъ**, **-ъkā**, **-ъko** до цього типу наголошення, безперечно, належали *kortъkъ і *lьgъkъ. Російський наголос *корóтк* («...А нос у журавля не очень *короток*» — Сумароков; «...Рассказ мой будет *короток*» — Крилов), *легóк* («...Все так же ль *легок* его бег?..»— Пушкін; «А кошелек, как пух, и тонок и *легок*» — Полежаєв) поряд з *короткó* (пор. *долго ли, короткó ли*

тощо), *легкó* відповідає давнині; новіший *кóроток* і *лёгок* відбиває вирівнення за поширеними зразками. Обидва приклади дуже виразні, вони свідчать — і це підтверджується їх відповідниками поза російською,— що до цього типу належали первісно тільки такі слова, де голосний, який передував наголосові, був або циркумфлексовий за походженням, або короткісний [1]. До *коротóк* пор. лит. чол. р. kartùs, середн. р. kar̃tu «гіркий, гірко» (від кореня kert-, kart- із значенням «різати»; власне, «різкий, гострий») з відповідниками д.-інд. katú- (з *kartú-) «гострий» (про смак), kátuka (з іншим місцем наголосу), гот. hardus «твердий» (з подальшим відгалуженням смакового значення) [2]. Цілком закономірно, за законом Белича, членні (повні) форми до слів цього типу виступають, паралельно до численних інших випадків (прикметників безсуфіксних і суфіксальних) [3], з наголосом, відтягненим на попередній склад, та у випадках з циркумфлексовою інтонацією кореня нечленних форм — з новоакутовою в членних: рос. *коротóк, короткá, короткó : корóткий, корóткая, корóткое;* укр. *корóткий, -ка, -ке;* білор. *карóткі, -ая, -ае;* серб. чакав. krátkī, -ka, -ko (рефлекс давньої новоакутової); чес. krátký (з рефлексом новоакутової, який не скорочується перед наступною довготою; прислівник krátko з довготою, що вказує на колишнє кінцеве наголошення); паралельно словац. krátky — krátko; пол. krótki — krótko і т. ін.

У нас немає жодного надійного прикладу на положення з вихідним наголосом **-ъ·kъ, -ъ·kā, -ъ·ko,** відтягненим на флексію, у випадках, до речі, численних, де можливий такий наголос ішов би за попереднім акутованим складом. Якщо, справді, хоча б у більшості випадків, вихідний наголос утворень на **-ъkъ, -ъkā** і далі мав припадати на **ъ,** похідний з колишнього наголошеного **u** — а таке припущення дуже ймовірне,— то відсутність при акутованих коренях кінцевих наслідків, паралельних щодо місця наголосу відношенням рос. *коротóк : корóткий, легóк : лёгкий,* як фонетичного явища, наводить на думку про давні фонетичні умови, що ними спричинене відповідне відхилення.

Не заглиблюючись в усю проблему відтягнень наголосів на попередні акутовані, обмежимось тим станом питання, в якому воно перебуває після важливих міркувань Т. Лера-Сплавінського (Najstarsze prasłowiańskie prawo cofania akcentu.— «Symbolae grammaticae», II, стор. 85—100).

З того, що в дієсловах існує характеристичне відношення: *несý : нестú, везý : везтú, але кладý : клáсти, прядý : прядти;* що серед прикметників на **r, l,** відповідники яких у неслов'янських мовах указують на кінцевий наголос, акутовані носять наголос на корені, що майже зовсім немає двоскладових іменників **о**-основи з акутова-

---

[1] Трудність становить тільки рос. *трýдно* (род. одн. іменника *трудá)* при діалектному *труднó.*

[2] R. Trautmann, Baltisch-slavisches Wörterbuch, 1923, стор. 131.

[3] Пор. матеріал, наведений у попередніх розділах.

ними коренями і наголосом на флексії, випливає справді з дуже великою ймовірністю, що наголос із кінцевих складів циркумфлексових або короткісних пересувався на попередні акутовані.

Проте безперечно — і Лер-Сплавінський сам це добре собі уявляє — є сила фактів, яких, беручи поданий закон як, сказати б, паралель до закону Фортунатова — де Соссюра, він пояснити неспроможний. Закон Фортунатова — де Соссюра про перенесення колишнього наголосу із складів циркумфлексованих або короткісних на наступні акутовані діяв повніше й ширше, ніж паралельний йому закон Лера-Сплавінського. При застосуванні закону Фортунатова — де Соссюра, перевіреного на численних граматичних категоріях [1], певні труднощі виникають майже виключно при характеристиці інтонацій флексії, але компаративістам відомо, якою мірою флексія — ділянка специфічних ускладнень і як мало в нас права бути категоричними при характеристиці її фонетичного складу взагалі і на базі останнього — інтонацій зокрема. Закон Фортунатова — де Соссюра діяв у межах усіх складів слова, і перепоною його здійсненню не були проміжні циркумфлексові або короткісні склади; пор. *рáдувати,* рос. *рáдовать, мúлувати,* рос. *мúловать,* але *горювáти,* рос. *горевáть, цілувáти,* рос. *целовáть;* рос. *óчередь,* але (діал. і заст.) *на очередú, плóщадь,* але *на площадú* і т. ін. Для закону Лера-Сплавінського в нас немає надійних даних припускати таке ж широке діяння. Ще коли Г. Гірт, а за ним Й. Міккола та інші визнавали потрібним констатувати виразні факти слов'янського відтягнення наголосів на акутовані склади, не вводячи важливого обмеження характером інтонації складу, з якого наголос перетягався, вони стояли перед трудністю, що такого перенесення наголосу немає на акутовані голосні численних суфіксів чоловічої відміни (**-ākъ˙**, род. **-āka˙**; **-āčь˙**, род. **-āča˙** та ін.). Формула Мікколи (Urslavische Grammatik, § 94) про відтягнення тільки «на кореневий склад» справедливо розглядалася А. Мейє (Mémoires de la Soc. de Linguist. de Paris, XIX, 1916, стор. 67—68) як непереконлива. Зазначеної трудності аж ніяк не усунув і не спробував усунути Лер-Сплавінський. Визнаючи його закон в основному вірним, ми не бачимо іншого раціонального підходу до фактів, як взяти його вужче, а саме припустити, насамперед, що діяння його було обмежене двоскладовими словами; інтонаційний ритм слів трискладових уже відповідного перетягнення через зміну інтонації серединного колись акутованого складу перед наголосом не припускав [2]. Ті труднощі, які й після такого припущення

[1] Пор. докладно T. Lehr, Ze studjów nad akcentem słowiańskim.— «Prace Kom. język. Akad. um.», 1918, 1, Відб., стор. 1—41; W. Vondrák, Vergleichende slavische Grammatik, I, стор. 228 і далі. Про сумніви й міркування Є. Куриловича, на нашу думку, непереконливі, знаємо лише з його статті «Les problèmes des intonations balto-slaves».— «Roczn. slaw.», X, стор. 24 і далі.

[2] Це обмеження дозволить, крім зазначеної великої категорії суфіксальних іменників з кінцевим наголосом, зрозуміти и наголос такої не згаданої Лером-Сплавінським категорії, як форми теперішнього часу з основою на **-i̱**, типу, виразно репрезентованого, наприклад, у словенській і сербській: *гȍстим,* 1-а ос. мн. *гостúмо,* 2-а ос. мн. *гостúте, сȍлим,* 1-а ос. мн. *солúмо,* 2-а ос. мн. *солúте,*

залишаються — окремі слова типу plāsta· (род. одн.), plāšca (род. одн.) тощо, наголошення дієслів атематичного класу: серб. чакав. dán, jín, povín, dáš, jíš..., словен. dám, jém, vém, dáš, jéš і т. д. (вихідний кінцевий наголос і попередні акутовані голосні; для кореня vēd- пор. *вѣ·дѣти*) і т. ін., не є непоборні: не виключена, наприклад, можливість, що випадки з коренями на приголосний типу *dād- mь·, dād- si· являли окреме фонетичне положення; що слова типу plāsta· (род. одн.) є секундарні відхилення тощо.

В цілому, повторюємо, ясно, що в межах двоскладових слів відтягнення на попередні акутовані з голосних неакутованих справді відбувалось.

Щодо аналогічного положення в серединних складах багатоскладових слів, то тут бракує надійного матеріалу, але, виходячи з закону Лера-Сплавінського як з констатації принаймні певної тенденції, ми маємо цілком серйозну підставу припускати, що з серединних первісно наголошених зредукованих на акутовані голосні попереднього складу наголос пересувався. Доба діяння цього пересування — після часу здійснення закону Фортунатова — де Соссюра як найдавнішого і перед часом перенесення наголосу з серединних зредукованих на наступні голосні повного утворення. Отже, виходячи з цих міркувань, вихідний тип *glādъ̀kъ, *glādъ̀kā, *glādъ̀ko далі на слов'янському грунті мав набути вигляду: *glādъkā· — за законом Фортунатова — де Соссюра і *glā́dъkъ, *glā́dъko — за виставленим вище положенням. Факти добре відповідають такому тлумаченню; пор. рос. *гла́док, гла́дко — гладка́, ре́зок, ре́зко — резка́.*

Відповідні членні форми, згідно з теорією Белича, мали в даному разі зберегти те саме місце наголосу, що й нечленні, змінивши акутову інтонацію кореневого складу на новоциркумфлексову (найвиразніший рефлекс останньої — словенська нерухома спадна довгість). Це справді так і є, але оскільки для східнослов'янських новоциркумфлексова інтонація не характеристична будь-якими спеціальними наслідками, про неї тут говорити не будемо.

Вище ми визнали потребу припустити, що поряд з двома щойно схарактеризованими типами існував і третій — з вихідним наголошенням кореня. У випадках, коли наголос припадав на кореневий

словен. gostím і т. д., solím і т. д. Цей тип, принаймні частково, як довів Н. Ван-Вейк (Zur Betonung der Verba mit stammbildendem i.— «Arch. f. slav. Philol.», XXXVII, стор. 1 і далі), включає слова з і акутованим, на яке наголос, за законом Фортунатова — де Соссюра, переносився (пор. рос. *зо́лото* : *золоти́шь*, словен. zlatím, zlatíš і т. д.) з попередніх циркумфлексованих або короткісних. Кінцевий наголос у такому разі — наслідок впливу іншого типу з споконвічним наголошенням флексії, і вплив цей навряд чи здійснився б, коли б наголос з короткісних закінчень мав перейти на попередній акутований голосний. Звичайно, не зовсім залишається усуненою й можливість, яку, здається, схильний заперечувати Н. Ван-Вейк, що паралельний тип, про який ідеться, мав тематичний голосний ускладненого дифтонгічного походження (пор. P. D i e l s, «Arch. f. slav. Philol.», XXXI, стор. 82—101; див. ще A. B r e z n i k, «Roczn. slaw.», IV, стор. 151), тобто з циркумфлексованим голосним.

акутований склад, слов'янська рефлексація нечленних форм, натурально, в усіх формах з короткісною або циркумфлексовою флексією збігалася з рефлексацією вихідного типу: «акутована довгість — наголошений зредукований — флексія». Далі відбувалося вирівнювання, і тепер обидва типи, як свідчать слов'янські мови, збіглися в одному: напрямок аналогії — або в бік послідовного наголошення кореня, як, наприклад, у сербській, за Вуком Караджичем і Даничичем,— *сла̏тка, гла̏тка* (пор. *сла̏дак, сла̏тко; гла̏дак, гла̏тко*) або як, наприклад, у певних говірках, описаних Будмані і Решетаром,— *сла̏дак, сла̏тко; гла̏дак, гла̏тко,* але жін. р. одн.— *сла̀тка, гла̀тка,* пор. рос. *пры́ток, пры́тко — прытка́, гла́док, гла́дко — гладка́.* А. Лескін (Grammatik der serbo-kroatischen Sprache, 1914, § 651) був схильний з повним довір'ям ставитися до давності типу, зазначеного Решетаром. Гадаємо, що він почасти мав рацію, але не хотілось би робити подальші висновки, не зайнявши певної позиції в питанні, на яке наштовхує Лескінове припущення. Звичайно визнається на підставі дуже численних фактів, що перед кінцевим наголосом, коли він не припадає на секундарно довгісний склад (з довготою із стягнення тощо), попередня довгота зберігається. У випадках з проміжним редукованим характер діяння кінцевого наголосу залишається той самий. Але в категорії, про яку йдеться, справа стоїть не так: у формах жіночого роду однини і середнього множини попередній склад короткий. Цю короткість, звичайно, можна тлумачити як наслідок часткового уподібнення цих форм іншим формам парадигми (велика підозра такого впливу існує, наприклад, щодо дубровницького типу *чи̏ст, чи̏сто — чи̏ста* із *чиста˙,* який Лескін, посилаючись на рос. *чиста́* тощо, теж сприймає, на нашу думку, з меншими підставами як давній), але оскільки це припущення змушувало б взагалі поставити під сумнів фонетичний характер і самого місця наголосу в формах жіночого роду однини, середнього множини тощо, варто зважити на аргументи за ймовірність того, що короткість перед наголосом тут справді давня. Таких аргументів можна навести небагато, і безсумнівної ваги вони не мають. Можна послатись на сербський тип іменників жіночого роду на **-и̏на** з **-ина˙**, **-и̏ца з -ица˙**, тобто з коротким **и** перед кінцевим наголошеним складом: *бистри̏на, брзи̏на, виси̏на,* але ми вже мали нагоду доводити, що хоч відповідні форми з короткістю виступають і в чеській, цей тип підозрілий як секундарний [1]; пор. випадки з новоакутовою і в чакавському діалекті, рухливість наголосу в парадигмі (*ви̏сину, на̏ висину* і т. ін.). Решетар вбачав давнину в дубровницькому типі gospìna (наз. відм. одн. жін. р. присвійного прикметника від gȍspa), gospìno (наз. відм. одн. середн. р.) і т. д. з gospina˙, gospino˙ [2] — пор. укр. *кумина́, куминé, вдовина́, вдовинé,* але знов-таки, по-перше,

---

[1] Об интонационных суффиксальных дублетах в праславянском языке.— «Изв. Отд. русск. языка и словесности АН СССР», XXXI, 1926, стор. 333 і далі.

[2] M. Rešetar, Die serbokroatische Betonung südwestlicher Mundarten, Wien, 1900, стор. 119.

над відповідними фактами тяжіє підозра секундарності (пор. рос. *жёнин, жёнина; сёстрин, сёстрина,* що справляють своїм наголосом враження архаїчних), а по-друге, і в межах цих фактів за скорочення акутової перед наголошеною акутовою промовляють тільки форми називного відмінка однини жіночого роду, називного відмінка множини середнього роду тощо, тоді як називний відмінок однини середнього роду, називний відмінок множини чоловічого тощо при такому припущенні слід уже розглядати як форми, викликані аналогією акутованих на кінцевому складі. При цьому всьому для сербської мови характеристично, що короткість перед кінцевим наголосом у ній виступає і у випадках безперечно секундарних, як *бѝка* (род. одн.) поряд з *бйка, гра̀ба* (род. одн.), наз. одн. *гра̏б*.

Вірні подані міркування чи невірні, факт стоїть твердо — форми нечленних прикметників з акутовою інтонацією кореня тепер виступають, незалежно від походження, в кожній мові і діалекті як один тип.

Четвертий і п'ятий типи мали становити випадки з кореневим наголосом на складі циркумфлексовому або короткісному. У нечленних формах цього типу наголос мав фонетично, за законом Фортунатова — де Соссюра, переноситись на наступні акутовані склади, тобто в називному відмінку однини припадати на кінцевий склад у жіночому роді, а в множині — в називному середнього роду: *kro·tъkъ, жін. р. *krotъkā·, середн. р. *kro·tъko, мн. чол. р. *kro·tъсі, жін. р. *kro·tъky, середн. р. *krotъkā·, одн. чол. р. *tь̍nъkъ, жін. р. *tьnъkā·, середн. р. *tь̍nъko, мн. чол. р. *tь̍nъсі, жін. р. *tь̍nъky, середн. р. *tьnъkā· і т. ін.

На певні сумніви щодо давності такого типу наводить литовська, де тепер спостерігаємо тільки два: а) gardùs, dubùs з циркумфлексованим або короткісним голосним кореня і наголошенням кінцевого складу в низці форм поза законом Фортунатова — де Соссюра або б) sódrus, tánkus з акутованим коренем і так само, як у першому типі, наголошенням флексії у формах родового однини чоловічого роду, давального однини чоловічого роду та ін. [1] Цей факт, проте, не має вирішального значення, бо колишнє багатство типів з часом зменшується, і дуже ймовірно, що в складі першого литовського типу є нащадки типу з голосними короткісними і циркумфлексованими, первісно наголошеними на корені.

Якщо навіть поставитись з довір'ям до давності саме литовських фактів, то доведеться все ж таки серйозно врахувати, що литовський другий тип (акутований на корені з рухомим місцем наголосу) на слов'янському грунті найімовірніше мав перетворитися за відомою аналогією інших типів з рухомим наголосом (пор. серб. *си̑н* відповідно до лит. sūnùs : знах. одн. súnu тощо) на тип циркумфлексований з рухомістю наголосу тільки в межах закону Фортунатова — де Соссюра.

За аналогіями до того, що ми знаємо про відношення інтонації

---

[1] Пор. К. Я в н и с, Грамматика литовского языка, стор. 122 і далі.

нечленних прикметників до членних (див. вище), відповідно до цих типів членні форми в їх найдавнішому вигляді на слов'янському грунті мали виступати з наголосом на флексії: *krotъkъ̍jь, *krotъka̍·jā, *krotъko·je; *tьnъkъ̍jь, *tьnъkā·jā, *tьnъko·je і т. д.

Оскільки акутований тип з вихідним наголосом на редукованому голосному суфікса внаслідок зазначеного діяння закону Фортунатова — де Соссюра і перенесення наголосу на попередні акутовані при закінченнях короткісних і циркумфлексових рухливістю місця наголошення став виразно нагадувати два останні, почалось вирівнювання, і, наприклад, сербська мова тепер має для обох колишніх акутованих, що, як зазначено вище, збіглися в одному, відповідники в членних формах — подвійного типу: один в основному фонетичний — чакав. glȁtkī і другий аналогійний — *гла̀тки̅* тощо. Так само через схожість наголошення форм з акутовою флексією почалось вирівнювання в напрямку того або іншого типу з циркумфлексовим кореневим голосним.

Характеризуючи найдавніші відношення наголосу й інтонації прикметників з основою на **-ъk-**, кілька слів слід сказати й про семантично близькі їм основи на **-ьk-**, репрезентовані давніми *gorьkъ, *tęžьkъ. З них *tęžьkъ, хоч і давнє утворення, своє **ь** замість **ъ** могло набути секундарно внаслідок прирівнювання до іменника *tęža: дієслово *отѧгъчати* в усякому разі свідчить, що первісно існував також прикметник *tęgъkъ, паралельний лит. tingùs «лінивий, ледачий» [1]. Що ж до *gorьkъ, то ніщо не стоїть на заваді також припущенню його секундарності як слова, похідного від *gorěti, отже, найдавнішої форми *gorjъkъ, звідки gorьkъ.

І ще два питання: семантично склад прикметників на **-u-** належав до різних категорій. Як уже встановлено в науці з великою ймовірністю, тут треба розрізняти прикметники із значенням: а) великого і неприємного або малого і приємного і б) ознаки, пов'язаної з певною діяльністю: д.-інд. çāyus «лежачий», dārus «ламаючий». Друга група на слов'янському грунті набула значення «здатний здійснювати певну діяльність» і через певні утворення, емоційно близькі до першої групи, разом з нею почала засвоювати суфікс **-ъk-**, який первісно передавав відтінки ті самі, що й перша група. Чи є підстави для другої групи припускати первісне наголошення, відмінне від наголосу першої? Спираючись хоча б на матеріал литовської мови, в якій найширше репрезентовані прикметники на **-us**, для такого припущення не можна вказати на жодні дані, отже, в подальших наших міркуваннях цей семантичний момент ролі не відіграватиме.

Крім того, натуральне ще питання, якою мірою обов'язкове припущення про те, що суфікс ***-uk-** (слов'янськ. **-ъk-**) точно зберігав місце наголосу прикметників **u**-основи, від яких походили певні утворення цього роду. В давньоіндійській мові, наприклад, натрапляємо на katús «гострий, різкий» (про смак), але kátukas з тим самим значенням і так само tanús «тонкий, слабий, малий», але tánukas

[1] W. V o n d r á k, Vergleichende slavische Grammatik, I, § 581.

(при памірськ. tanúk) [1]. Не переносячи цих відношень обов'язково й на слов'янські, ми, проте, маємо в них застереження, що зв'язок між вихідною формою (u-основи) і похідною на **-uk-** (слов'янськ. **-ъk-**) принаймні не завжди був безпосередній і що за зразок для новотворів могли правити також і утворення з іншим місцем наголосу.

Розподіл фактів у живих слов'янських мовах відбиває, як зазначено, вирівнювання між окремими типами: літературна с е р б с ь к а має два основних відношення: 1а) *гла̏дак, гла̏тка* і т. д.: *гла̀ткӣ,* гла̀ткā і т. д., *склй̏зак, склй̏ска* і т. д. : *склѝскӣ, склѝскā* і т. д.; 1б) *та̏нак, та̏нка* і т. д.: *та̀нкӣ, та̀нкā* і т. д.; 2) *ре́дак, ре́тка* і т. д.: *ре̑ткӣ, ре̑ткā* і т. д., *кра́так, кра́тка* і т. д.: *кра̑ткӣ, кра̑ткā* і т. д. Характер цих вирівнювань тлумачиться на тлі схарактеризованих найдавніших відношень так: в 1а сербському нечленному типі збіглися обидва акутовані, що при них, мабуть, ще за часу, коли не була втрачена рухомість наголосу в формах, наприклад, наз. одн. жін. р. і мн. середн. р., членний збігся щодо місця наголосу з відповідником наголошеного на корені в нечленній формі циркумфлексового й короткісного (1б). Тип 2 відбиває в нечленній формі вирівнювання за типом, наголошеним на суфіксі і флексії, якому відповідала членна форма з новоакутовою, виниклою на попередньому складі; штокавська спадна довгість тут закономірна рефлексація новоакутової.

Кілька випадків хитань загальної картини не міняють: при *те́жак, те́шка* і т. д. В. Караджич подає членну форму *те̑шкӣ* і *те̏шкӣ*. За Д. Даничичем, остання форма помилково замість *тѐшкӣ*. Поряд з *жй́дак, жй́тка* і т. д.— *жй̑ткӣ, жй̑ткā* і т. д. у В. Караджича Д. Даничич зазначає ще й *жѝткӣ, жѝткā* і т. д.; поряд з *кра́так*: *кра̑ткӣ — кра̀ткӣ*. Напрямок аналогії найлегше з'ясувати, виходячи з останнього випадку, найвиразнішого з погляду давніх відношень: членні форми до нечленних прикметників з циркумфлексовою інтонацією кореня, оскільки їх інтонація фонетично не мінялась в новоакутову (див. вище), мали кореневий склад із скороченням перед довгісною (із стягнення) флексією. Індукції цього типу підлягали утворення, нечленні форми яких, належачи до циркумфлексового типу з вихідним наголошенням суфікса (а потім флексії), збігалися з ним у формах з акутованою флексією. До стикання типів пор.: при літ. *ре́дак, ре́тка* і т. д., *те́жак, те́шка* і т. д. посав. rȋdak, rȋtko і т. д., tȇžak, tȇško тощо. Чакавський матеріал у всьому істотному збігається з наведеними тлумаченнями, пор., зокрема, матеріал говірки Нового (Novi) [2]: mȅkak і mȅhak — жін. р. mehkȁ і mȅhka — mehkȋ, tȁnak, tānkȁ — tánkī і tānkȋ, glȁdak, glȁtka — glȁtkī і glatkȋ, krȉpak — krȉpkī і kripkȋ, lȁgak, lȁhak, lȁhka — lȁhkī і lahkȋ тошо, krȃtak — krátkȋ, plítak — plítkī.

[1] R. T r a u t m a n n, Baltisch-slavisches Wörterbuch, стор. 131, 319.

[2] А. Белич, Заметки по чакавским говорам, стор. 233—234.

Словенська мова нечленні типи об'єднала в двох:

1) krátek, krátka..., rẹdek, rẹdka; 2) krẹpâk, tẹnâk.

Для злиття типів з акутовим наголосом на корені і з наголосом на голосному суфікса і на флексії сприятливою умовою було словенське відтягнення наголосу з кінцевих на попередні склади; злиттю циркумфлексового наголошеного на корені і з вихідним наголосом на суфіксі (флексії) сприяла, як і в сербській, однаковість наголосу при акутованих закінченнях. Хитання по діалектах відбивають, наприклад: gládek — gládka — gladák, що слід читати gladâk у словнику Мурка, krẹ́pek, krẹpâk, krepkà, rẹ́dek — rẹdâk, rẹdkà та ін. (Плетершник), tenâk, tenkà і tenèk, tenkà, legâk, lehkâ і láhek, láhka (Плетершник). У членних формах так само тепер тільки два типи: або на корені спадна довгість, що, за законами словенської мови, може відбивати тільки колишню акутову, яка внаслідок діяння кінцевого довгого складу перетворилася в новоциркумфлексову: glâdki, nȋzki тощо, або у випадках, зазначених проти Валявца, Шкрабца і Плетершника Брезником,— lánki, tánki (обидва приклади з рефлексами зредукованих) [1], вихідна довгота, що найнатуральніше відповідає новоакутовій як інтонації членних форм при нечленних з кінцевим наголошенням.

У чеській і словацькій мовах інтерес для нас становлять переважно членні форми з довгим кореневим голосним, що вказує на колишню новоакутову інтонацію, бо форми з короткими голосними кореня, за законами чеської і словацької історичної фонетики, перед наступною довготою із стягнення (а в словацькій і без неї) однаково можуть відповідати і колишній акутовій, і колишній циркумфлексовій під наголосом і не під наголосом. Таких форм з довготою маємо кілька: чес. krátký, словац. krátky, чес. blízký, словац. blízky, чес. nízký, словац. nízky, чес. řídký, словац. riedky, але порівняльна вага їх неоднакова (див. нижче).

У кашубській, обмежуючись матеріалом словінського діалекту, можна констатувати включення в систему відношень, типових для колишніх наголошених коренів із циркумфлексовою і короткісною інтонацією, низки слів, колись акутованих на корені, що виступають у членній формі (нечленної кашубська не має) з кінцевим наголосом і короткістю кореневого складу. В другий тип з довгим кореневим наголошеним складом увійшли всі утворення, де довготу кореня мають чеська і словацька, та ін. Склад цього останнього типу — наголошені колись у нечленній формі на флексії та акутовані на корені. До ускладнення вихідних відношень на кашубському грунті придався, імовірно, серед інших чинників той факт, що коли ще в кашубській мові існували нечленні форми, деякі з них діставали секундарне подовження кореня внаслідок лехітського явища подовження голосних у закритих складах перед дзвінкими.

---

[1] Пор. А. Белић, Акценатске студије, I, стор. 52—64; A. Breznik, Slovenska slovnica za srednje šole, 1924, стор 94

З польської мови можна навести як випадок збереження новоакутової krótki при фонетичному ж słodki.

Наведений матеріал досить виразно свідчить про те, що вихідна система наголошення прикметників із суфіксом **-ък-** становила майже однаково сприятливі умови для розвинення на східнослов'янському грунті членних прикметників з наголосом на корені і з наголосом на флексії. Російська й білоруська мови в основному (літературна російська поспіль) узагальнили перший тип, українська — другий. З погляду історичного це означає, що в російській і білоруській за основу взято типи нечленних прикметників: акутований з наголосом на корені, акутований з наголосом на суфіксі (імовірно, з уподібненням його першому) і циркумфлексовий з вихідним наголосом на суфіксі (resp. флексії), типи, до яких членні форми мали наголос на корені: інтонаційно новоциркумфлексовий — при акутованих коренях, і новоакутовий — при циркумфлексованих. Українська мова узагальнила в основному тип, який у нечленних формах мав наголос на корені з циркумфлексовою інтонацією або з короткістю.

Це в загальних рисах. Деталі вирисовуються так: північні говірки російської мови мають кореневий наголос у членних формах далеко не з тією послідовністю, яка характеризує мову літературну. Наприклад, у своєму описі північно-східної частини колишнього Холмогорського повіту Архангельської губернії А. Грандилевський [1] наводить такі членні форми з кінцевим наголосом як звичайні: *ловкóй, робкóй, редкóй, жаркóй, едкóй;* з ваганням: *гладкóй* і *глáдкой, тяжкóй* і *тя́жкой.* З нечленних у нього зазначено лише *лёгок* і *легóк, мя́гок* і *мягóк.*

О. Брок в діалектологічних записах «Описание одного говора из юго-западной части Тотемского уезда» [2] подає *ропкóй* при нечленних *рóбок, рóпко, рóпки, ропкá.* З інших нечленних згадується: *крéпок, лóмок, ни́зок, тóнок, слáток, мя́гок* при *коротóк, легóк.* Членні відмінні від літературної: *ропкóй, лофкóй, горькóй* (при рідшому *гóрькой*), *ёткóй, жаркóй, шаткóй.* У говірці колишнього Шенкурського повіту Архангельської губернії, описаній В. Мансиккою [3], зазначені форми *ловкóй, робкóй, редкóй, едкóй, шаткóй.*

Враховуючи певну можливість порівняно пізніх аналогійних пересувань наголосу, не можна заперечувати давності принаймні деяких із зазначених форм. Найбільше довір'я щодо цього викликають: *ловкóй, робкóй, горькóй* (пор. *лóвко, рóбко, гóрько*) з рефлексами наголошеної вихідної короткості і циркумфлексової довгості. *Реткóй* може належати сюди ж, якщо покластися на те, що *редóк* у діа-

---

[1] А. Грандилевский, Родина Михаила Васильевича Ломоносова. Областной крестьянский говор.— «Сб. Отд. русск. языка и словесности АН», т. LXXXIII, № 5, 1907, стор. 61.

[2] «Сб. Отд. русск. языка и словесности АН», т. LXXXIII, № 4, 1907, стор. 127—128.

[3] В. Мансикка, О говоре Шенкурского уезда Архангельской губернии.— «Изв. Отд. русск. языка и словесности АН», т. XVII, кн. 2, 1912, стор. 127.

лектах не засвідчене. Чеське řídký вказує на новоакутову в членній формі, тобто на відповідник типу, наголошеного в нечленній на флексії, але цей факт не вирішує справи, бо вирівнювання в напрямку наголошення флексії в типі циркумфлексованому з вихідним наголосом на корені — явище досить поширене і його легко припустити як новотвір саме на колишньому чесько-словацькому грунті.

Теоретично міркуючи, давнім утворенням з циркумфлексовою інтонацією кореня в нечленній формі можна вважати і *шаткóй* (пор. *шатáть* із *шатати* з наголосом, що вказує на перенесення з кореня за законом Фортунатова — де Соссюра).

Едкóй і *жаркóй* (пор. літ. *жаркóе* «печеня, печене», форма з діалектним наголосом, що усталився як засіб диференціації значення) мають наголошення, якого б ми не сподівались при акутованих коренях. Коли це давні утворення, то їх слід розглядати як факти аналогії, що виникли під впливом несталого наголосу в нечленних формах: *ѣдок — ѣдкá, жáрок — жаркá,*— відношення, що, як уже зазначено, нагадувало типове для прикметників, циркумфлексованих на корені.

Українська мова від загального напрямку аналогії, що діяла і діє в ній досі [1], відхиляється, насамперед, у двох словах, які ніколи не мають наголосу на флексії: *корóткий* і *солóдкий*. *Корóткий* — найпрозоріша з фонетичного боку форма, в якій ми маємо закономірну рефлексацію новоакутової як відповідника нечленної з кінцевим наголосом. З *солóдкий* справа дещо складніша. Гадаємо тепер [2], що вихідна інтонація кореневого складу на слов'янському грунті була акутова, тобто паралельна тій, на яку вказує латиська з її переривчастою в salds «солодкий». Щодо слов'янського *soldъ з циркумфлексовою (пор. укр. і рос. *сóлод,* серб. *сла̑д* тощо), то тут інтонація може бути секундарна і тому, що відповідне слово, імовірно, nomen postverbale, і тому, що воно як, імовірно, давня u-основа з характерною для останніх зміною інтонації внаслідок прирівнювання на слов'янському грунті акутованих типів з несталим у парадигмі наголосом до циркумфлексованих [3]. Свідчення литовської про циркумфлексову — sal̃du (наз. відм. одн. середн. р.) ненадійне: ця форма у наз. відм. одн. чол. р. saldùs може бути аналогійною за поширеним у литовській типом, а в східнолитовській маємо певний факт акутової, паралельної свідченню латиської — знах. відм. одн. чол. р. sáldu. Отже, все це переконливо свідчить про те, що слов'янське *soldъkъ становить відповідник колишнього *soldъ́kъ з акутовою інтонацією попереднього дифтонгічного сполучення і на східнослов'янському грунті мало виступати у вигляді *солóдкий*. Як слово

[1] Серед інших чинників можна згадати про ймовірний для прикметників на **-кий** вплив займенників *якúй, такúй* саме з кінцевим наголосом. В українській проти російської (власне, північноросійської) вплив цей був міцніший, бо *такий* вживалося і при прикметниках у ролі присудків.

[2] Проти міркувань, поданих у «Записках Аддзелу гуман. навук. Кн. 2. Працы класы філал.», т. 1, 1928, стор. 231.

[3] А. Мейе, О некоторых аномалиях ударения в славянских именах.— «Русск. филол. вестн.», XLVIII, стор. 195 і далі.

з повноголоссям, тобто трискладове, і з наголошенням на серединному складі, воно, можливо, ще через підтримку схожого *коро́ткий* збереглося в своєму давньому вигляді повністю, уникнувши загальної тенденції двоскладових утворень. Крім цих двох трискладових слів, як можливе з наголосом на корені в лексикографічній літературі згадувалось *бо́язкий* — утворення з наголосом втраченого тепер у більшості говірок іменника *бо́язнь* — стійкіше саме через свою трискладовість.

З двоскладових порівняно стійкий опір загальній українській тенденції становить ще *во́гкий* (поряд із *вогки́й*). Це слово має відповідники в прасл. *vlъgъkъ і в чес., словац. vlhký і за походженням своїм, імовірно, сходить на корінь з акутовою інтонацією; пор. *воло́га*. Рос. *во́лглый* і укр. *во́глий* з тим самим значенням свідчать про існування такого утворення як паралельного першому і на східнослов'янському грунті.

Не виключена можливість, що певна роль у довшому, ніж в інших словах зберіганні давнього місця наголосу в слові *вогкий* належить впливові цієї паралельної форми.

Як слова з хитанням наголосу в словнику Грінченка зазначалися *бли́зькӣй, гла́дкӣй, гру́зькӣй;* до таких ще, безперечно, належить *ле́гкий — легки́й* (Грінченко зазначає тільки другий наголос) і *гі́нкий — гинки́й*.

Ми вже мали нагоду звернути увагу на відносну стійкість в українській мові накореневого наголосу членних прикметників — відповідників наголошених у нечленній формі на флексії [1]. Прикметники на **-кий** досить виразно підтверджують таке пояснення. Найпоказовіші щодо цього форми *ле́гкий, ле́гка, ле́гке,* які й досі, не дивлячись на міцність впливу численної і продуктивної категорії прикметників на **-кий**, поряд з новим наголосом *легки́й, легка́, легке́* зберігають давнину: в паралель новоакутовій інтонації на довгих складах (пор. *коро́ткий*) до давньої нечленної форми *lьgъ̃kъ, *lьgъko· тощо утворена членна з наголосом кореня.

Імовірно, що схожий факт становить і наголос *бли́зький*. Д.-чес. blízek (J. G e b a u e r, Historická mluvnice jazyka českého, III, 1, стор. 293) при сучасній членній формі blízký з довготою ж у словацькій говорить про нечленну форму з вихідним наголосом флексії і з новоакутовою на корені в членній. Проти свідчень інших слов'янських мов, на нашу думку, слід з особливим довір'ям поставитись до української розбіжності: тільки *низьки́й,* але поряд з безперечно секундарним *близьки́й* і *бли́зький*. Уподібнення цих схожих слів натуральне, і коли ми в чеській маємо, так само як blízký, і nízký або в рос. *бли́зко,* так само як *ни́зко* (пор. і укр. діал. *ни́зький,* зазначене І. Верхратським), то це не виключає потреби взяти до уваги розбіжність таку, як в українській, і зрозуміти її як вияв первинних відношень, бо немає жодних підстав для того, щоб вважати її явищем секундарним.

---

[1] Див. вище «Членні форми безсуфіксних прикметників» і «Наголос прикметників із суфіксом **-н-** (**-ний, -на, -не**)».

Гла́дкий, поряд із далеко поширенішим *гладки́й,* як одне з найдавніших утворень може становити за місцем свого наголосу давню форму до нечленної *gládъkъ з акутовою. Пор. серб. *гла̏дак.*

Mutatis mutandis це стосується до *крі́пкий,* поряд з далеко поширенішим *кріпки́й*, поданим у словнику Грінченка тільки з таким наголосом. Пор. серб. *кре̏пак.*

Нарешті, це досить імовірно і щодо *ги́нкий,* пор. серб. *ги̏бак.*

Проти сподівань з наголосом на корені виступають: діал. *тя́жкий* (Верхр.), *грузький* (поряд з далеко поширенішим *грузьки́й*), *ло́вкий* (Гр.: «хороший, красивый, вкусный». *Ловка пісня.* Змиев. у. *Ловка квіточка.* Змиев. у. *Ловкий борщ.* Сосниц. у.).

Вузькоговіркове *тя́жкий* навряд чи є свідченням давнини, і натуральніше в ньому вбачати відхилення, викликане якимось порівняно випадковим моментом (наприклад, відсутнім у решті слів впливом наголосу прислівника). *Ло́вкий* щодо наголосу дуже підозріле як русизм. Зсув значення теж стає зрозумілий при припущенні, що слово пройшло через проміжне мовне середовище.

Не маємо пояснення для *гру́зький.*

Історичний матеріал вимагає лише кількох додаткових уваг: Памва Беринда в своєму «Лексиконі» (початок XVII ст.) з наголосом на корені подає *гла́дкїй, го́ркїй, крѣ́пкїй, ле́гкїй, ни́зкїй, пру́дкїй, рѣ́дкїй, тѧ́жкїй, то́нъкїй, то́нкоє* поряд із *тонкі́й.* Оскільки крім *тонкі́й* у Беринди зовсім не зазначено слів з кінцевим наголосом у цій категорії прикметників, можна гадати, що говірка, яку він відбиває, належала до таких, де узагальнився в прикметниках на **-кий** накореневий наголос, або що принаймні така була його книжна вимова (пор. *то́нъкїй* тощо при засвідченому один раз *тонкі́й*). В Супрасльському словнику 1722 р. звертають на себе увагу *мѧ́ккїй* як свідчення, що вже в цей час аналогія підкоряла собі в українській мові утворення з безперечно акутованим коренем, і *дерзо́к*, до якого ми сподівались би мати членну форму з наголосом на корені. Проте, скоріше, останнє слово і його наголос тільки книжні: і в російській мові *де́рзкий* церковнослов'янізм, як виразно свідчить хоча б **е**, а не **ё** під наголосом перед твердим зубним після **р**, і тим більше ця підозра законна для давньої української. Щоправда, Грінченко подає діалектне (сквир.) *дерзки́й* «упругий, жесткий», а Бернекер (Slav. etym. Wörterbuch, I, стор. 257) це слово із значеннями «verwegen, stramm, kräftig» (з якого джерела?), але було б необережно покластися на цей досить випадковий матеріал.

Нарешті, увага орфоепічного характеру: всі випадки некінцевого наголошення прикметників на **-кий** (при *коро́ткий* і *соло́дкий*) становлять уже відмираючі форми. Більше за інші вживані з таким наголосом в центральних говірках України *во́гкий* і *ле́гкий*, але, оскільки поряд широко вживаний і наголос на флексії, який становить вияв міцної тенденції, що вже повністю підкорила собі переважну більшість утворень цієї основи, немає рації не віддавати в практиці перевагу саме такому наголошенню і оберігати невмотивовані з погляду сучасності залишки сивої давнини.

[Короткий огляд наголосу прикметників] *

За порівняно небагатьма винятками, українська мова втратила короткі (нечленні) форми прикметників, і відбудування давніх відносин між останніми і повними (членними) базується в основному на свідченнях інших мов та певною мірою на приверненні до порівняння українських прислівників та іменників.

Продовження найдавнішого слов'янського типу з акутовою інтонацією кореня становить у односкладових (безсуфіксних) основ тип із наголосом на корені: *чи́стий* (серб. *чи̏ст*), *по́вний* (серб. *пу̏н*), *до́вгий* (серб. *ду̏г*), *си́вий* (серб. *си̏в*), *ми́лий* (серб. *ми̏о,* ж. р. *ми̏ла*), *си́тий* (серб. *си̏т*). Паралельно в двоскладовому з повноголоссям: *здоро́вий* : серб. *здра̏в* (мабуть, із *sъdórvъ).

Так само тепер відбивається давній тип членних прикметників, утворених від нечленних із кінцевим наголосом, однаково з довгісними та з короткісними за походженням коренями. Для розпізнання цього типу з довгісними голосними важать спеціально свідчення не літературної сербської мови, де цей тип збігся з циркумфлексовим, наголошеним на корені, а свідчення чакавського наріччя сербської мови та словенської, де збереглася давня висхідна інтонація, що фонетично з'являлася при перенесенні наголосу з кінцевих акцентованих в найдавніший час зредукованих голосних (новоакутова). Отже, приклади подаємо з цих мов. *Бі́лий* (рос. середн. р. *бело́,* словен. bẹ́l, чакав. bél, bēlȁ, bēlȍ : bélī), *чо́рний* (рос. *черно́,* словен. čŕn), *до́брий* (пор. рос. субстантивовану форму *добро́*), *те́плий* (рос. прислівник *тепло́*).

Тип з наголошеними коренями за походженням довгісними циркумфлексовими та короткісними відбитий переважно прикметниками з наголосом на флексії: *блідйй* (серб. *бле̑д*), *глухи́й* (серб. *глу̑х*), *криви́й* (серб. *кри̑в*), *німи́й* (серб. *не̑м, ни̏јем*), *пусти́й* (серб. *пу̑ст*), *руди́й* (серб. *ру̑д*), *сухи́й* (серб. *су̑х*), *тверди́й* (серб. *тв̑рд*), *тупи́й* (серб. *ту̑п*), *святи́й* (серб. *све̑т*).

Паралельно в двоскладових з повноголоссям: *молоди́й* (рос. *мо́лод* : *молодо́й*), *вороні́й* (пор. іменник *во́рон,* рос. *вороно́й*), *дороги́й* (пор. прислівник *до́рого,* рос. *до́рог* : *дорого́й*), *золоти́й* (пор. іменник *зо́лото*, рос. *золото́й*). Пор. серб. *мла̑д*, словен. mlâd, серб. вра̑н, словен. vrân, серб. *дра̑г*, словен. drâg тощо.

Уже в найдавнішій слов'янській мові відношення типів не сприяло чіткому розмежуванню нечленних типів — наголошеного на флексії і наголошеного на корені з циркумфлексовою або давньою короткісною інтонацією. За законом Фортунатова — де Соссюра, в останньому типі наголос переносився на флексію в формах називного відмінка однини жіночого роду, називного — знахідного множини середнього роду та ін., отже, зовнішньо певна кількість форм збігалася з першим. Це призводило раз у раз до їх змішування і внаслідок цього до хитань у формуванні (щодо наголосу) відповідних членних форм.

Так пояснюється хитання *ціли́й* і *ці́лий, черстви́й* і *че́рствий*

новий і *нóвий, простúй* і *прóстий* тощо, хитання, що його вихідні пункти — належність до того або іншого типу (з кореневим або ж кінцевим наголосом) у великій кількості випадків розпізнається тільки залученням усієї сукупності свідчень відповідних слов'янських мов.

Якщо російський стан наголошення форм жіночого роду однини від коренів з акутовою (безперечно, не первісний),— наголос на флексії за зразком інших двох типів,— відбиває те, що було вже за часів щільного східнослов'янського мовного контакту,— легкість поплутання між собою всіх трьох типів слід визнати ще більшою. Пор. рос. *слабá, тихá, сытá* і т. ін. проти серб. *сла̏ба, ти̏ха, си̏та.* Але *рáда* (серб. *ра̏да*) — єдине слово, що, як вживане тільки в нечленній формі, зберегло давнину.

Треба зважати і на можливість, що при зниканні в українській мові коротких (нечленних) прикметників форми жіночого роду однини деяких із них могли сприйматись з їх наголосом як членні та передати його всій парадигмі. Така здогадка натуральна, наприклад, для *малá, старá, слабá,* що за їх зразком могли з'явитись і *малúй, старúй, слабúй.*

Нарешті, значення слів також іноді діяли в напрямку певних зближень: під впливом *гóлий* (рос. *гóлый*) в українській так само наголошується *бóсий* (пор. рос. *босóй,* яке відповідає свідченню словенської мови: bȏs — з подовженням **о** внаслідок давньої його наголошеності, але gȍl через те, що на **о** — наголос, перенесений з **ъ**, що відпав).

У двоскладових основах з непродуктивним другим елементом цілком ясна доля прикметників з наголосом на другій частині слова, пор. рос. *готóв, готóва, готóво*: *готóвый, готóвая* і т. д. і укр. діал. *готíв (готóв), готóва* і т. д.: *готóвий.* Давність місця наголосу і його нерухомість у цьому слові свідчиться сербською мовою та ін. [1]

Щодо типу з початковим наголосом нечленної форми і прислівника, то його відбиття на слов'янському грунті взагалі і в українській мові зокрема теж не викликає сумнівів, хоч в аспекті порівняльно-історичному труднощі його пояснення чималі. Випадки, про які йдеться: *вéсело,* рос. *вéсело,* нечленний прикметник *вéсел, вéсело, вéселы* : *веселá* : *весёлый; дéшево,* рос. *дёшево, дёшев, дёшевы* : *дешевá*: *дешёвый; зéлено,* рос. *зéлен, зéлено, зéлены* : *зелёный.* Спираючись на аналогію односкладових основ, можна б сподіватись у членній формі скоріше пересунення наголосу на флективну частину слова. Але є міркування також на користь фонетичності місця наголосу в

---

[1] З погляду сучасних акцентних відношень не має значення, що це слово в найдавнішій слов'янській мові — запозичення з германських і не підлягло закону Шахматова про перенесення наголосу з короткісного серединного складу на попередній короткісний-таки. Про це і про питання, пов'язані з відсутністю в такому положенні діяння закону Фортунатова — де Соссюра про перенесення наголосу на наступний акутований склад (в однині жіночого роду і в множині середнього), див. в авторовій статті «Акцентологический закон А. А. Шахматова». — Зб. «А. А. Шахматов», М.— Л., 1947, стор. 409—410.

членній формі. Виходячи з форми *vese˙lo як з основної, за законом Шахматова, слід відтворити для найдавнішої слов'янської мови вигляд слова *ve˙selo, але щодо членної форми, яка мала постати вже в найдавнішій-таки слов'янській мові, перенесення наголосу на перший склад слова, мабуть, зустрічало перешкоду в збільшенні слова новим кінцевим складом своєрідного утворення, отже, *vese˙lъjь зберігало первісне місце наголосу. Імовірно, що його аналогії підлягли і східнослов'янське de˙ševo : deše˙vъjь, слово, походження якого точно не встановлено (до етимології пор. А. Преображенский, Этимол. словарь русск. яз., I, стор. 183).

Для основи *зелен-* південнослов'янські мови свідчать про вихідний кінцевий (нафлективний) наголос, отже східнослов'янські відношення можуть у відповідних формах цієї основи і не бути первісними. В останньому випадку вони фонетично могли б становити паралелі до рос. *тяжёл, тяжелá* : *тяжёлый* та до серб. *дѐбео,* жін. р. *дебѐла* (з *debelъ˙, *debela˙) : *дѐбели̅, дѐбелā* (з *debe˙lъjь, *debe˙laja), тобто за фонетичний факт треба було б прийняти тільки *зелéний, зелéна.., рос. зелёный, зелёная...* і російську нечленну форму в однині жіночого роду *зеленá,* а нечленні форми однини середнього роду і форму множини за аналогійні (до *вéсело, вéселы*) [1].

-ин (-їн), жін. р. **-ина (-їна)**. Залежність місця наголосу в присвійних прикметниках від його місця в іменниках, від яких походить відповідне слово *(бáба* : *бáбин, бáбина, жíнка* : *жíнчин, жíнчина.., няня* : *нянин, нянина..,* але *сестрúн, сестринá...* (від *сестрá*), *вдовúн, вдовинá...* (від *вдовá*), *доччúн, доччинá...* (від *дочкá*), є, імовірно, явище суто українське. Інші слов'янські мови свідчать про одноманітність давнього наголошення — на кореневому складі. Пор. рос. *бáбин (бáба), тёткин (тётка), мáтерин (мать,* род. одн. *мáтери)* і так само *жéнин* (хоч *женá*), *сéстрин* (хоч *сестрá*). Свідчення про такий наголос знаходимо й на українському грунті: *сéстрин, сéстрина...* (поряд із *сестрúн, сестринá...*— Гр.), сумнівніше *вдовúн:* «А як у *вдовинíм* дому? З вікон палає, як з палати...» — О. Федькович, «Пуга» (наголос зазначено редактором видання 1929 р.). Задовільного пояснення інтонаційної історії суфікса **-ин** наша наука ще не має. Словенська мова своєю зміною акутової інтонації в новоциркумфлексову у таких випадках, як bȃbin, bȃbina..., krȃvin, krȃvina..., проти bába, kráva, на нашу думку, свідчить, що суфіксальне **і** в цьому суфіксі не є звичайне акутове **і** з довгого дослов'янського **і**.

-ів, жін. р. **-ова**. З порівняльно-історичного погляду розподіл наголосів у сучасних фактах української мови — відповідно до наголошення іменників становить лише продовження спільнослов'янської давнини, відбитої і в інших слов'янських мовах: *брáтів* :

---

[1] Докладніше див. вище, в розділі про наголос безсуфіксних прикметників, а також у згаданій статті «Акцентологический закон А. А. Шахматова», стор. 404—405; див. також. М. Г. Долобко, «Ночь — ночéсь, óсень — осенéсь, зимá — зимýсь, лéто — лéтось».— «Slavia», V, кн. 4, 1927, стор. 701 і далі.

род. одн. *бра́та, ді́дів* : род. одн. *ді́да, си́нів* : род. одн. *си́на,* але *ослі́в* : род. одн. *осла́, орлі́в* : род. одн. *орла́.*

Пояснення вимагають із того, що зараз існує в українській мові, субстантивовані форми *братова́, синова́.*

Дуже сумнівно вбачати в *синова́* (на підставі найдавнішої слов'янської інтонації в слові synъ : серб. *си̑н*, словен. sîn) залишок давнього перенесення наголосу за законом Фортунатова — де Соссюра, бо решта слов'янських мов не дає для такого припущення будь-яких підстав. Імовірніше, що разом із спеціалізацією значення цих слів проти первісних загальних прикметникових на догоду потребі паралельного морфологічного відрізнення був використаний в мові наголос численних прикметників на **-ови́й**, **-ова́** і т. д.

-овий (-евий, -євий, -йовий). Давні акцентологічні відношення при цьому дуже продуктивному суфіксі найбільше затерлися, і то по всіх слов'янських мовах. Щодо української, то доводиться зважати ще спеціально для групи слів пізнішого походження (ряду культурних понять) на частковий, переважно літературний вплив польського наголосу: *мармуро́вий, кольоро́вий.*

Як положення, що цілком виразно відбивалось у наголошенні прикметників на **-овий**, насамперед слід вказати випадки залежності цих прикметників від іменників з кінцевим наголосом (oxytona): це місце принципово зберігається й у відповідних прикметниках. Приклади: *бобе́р,* род. одн. *бобра́* : *бобро́вий;* род. одн. *орла́* : *орло́вий;* род. одн. *козла́* : *козло́вий* тощо.

Ключ до розуміння вихідних відношень дають, імовірно, найдавніші прикметники (у своїй більшості спільні для всіх слов'янських мов), похідні від назв рослин.

1. *Бу́ковий* (серб. *бу̏к*), *і́вовий* (рос. *и́ва,* серб. *ѝва*), *ли́повий* (рос. *ли́па,* серб. *лѝпа*), *ма́ковий* (серб. *ма̏к*), *бере́зовий (бере́за), смере́ковий (смере́ка)* — серб. *бре̏за, смре̏ка, горо́ховий (горо́х,* серб. *гра̏х,* словен. gràh).
2. *Дубо́вий* (серб. *ду̑б,* словен. dǫ̑b).
3. Цілком відповідно до зазначеного вище: *бобо́вий* (*боб,* род. *боба́*), *вербо́вий (верба́), грибо́вий* (*гриб,* род. *гриба́*), з новіших: *бузко́вий* (*бузо́к,* род. *бузку́*), *бузино́вий (бузина́), гарбузо́вий* (*гарбу́з,* род. *гарбуза́*) і т. ін.

Враження від фактів таке, що корені з первісною акутовою інтонацією в членних формах на **-овий**, **-ова** і т. д. наголосу не пересували. Від іменників з наголошеною в непрямих відмінках флексією походять прикметники з наголосом **-о́вий**, **-о́ва** і т. д.

Щодо типу з циркумфлексовою інтонацією кореня (*дубо́вий*) — матеріал дуже обмежений і вимагає освітлення фактами інших категорій.

Вже в найдавніший час давали за себе знати хитання місця наголосу в самих назвах рослин: рос. та укр. *бе́рест,* род. *бере́ста,* але сербська та словенська мови вказують на первісний наголос цього іменника на флексії, польська має brzost та brzóst, тобто форми з

первісним наголосом обох типів; укр. і рос. *граб* з наголосом у род. одн. на корені, серб. *гра̏б,* але і *гра̀бар,* род. одн. *гра̀бра,* тобто з **грабра*· (з неясною щодо походження короткістю); укр. *клен,* род. *кле́на,* рос. *клён,* род. *клёна,* але в сербській род. одн. *клѐна* (з *клена*·), і на такий наголос вказує і словенська мова; укр. *вербá,* серб. *вр̏ба* (з *вр̄ба*·), болг. *върбá,* але рос. *вéрба;* укр. *лíска,* але болг. *лескá,* серб. *лéска* (з *ле̄ска*·) і т. ін.; *соснá* і *сóсна* — так і в російській, і в українській; *лúпа* в східних слов'янських мовах, серб. *ли̏па,* але болг. *липá* (полаб. leipō̑ може тлумачитись по-різному); рос. *ольхá* та *óльха,* укр. *вíльха,* болг. *елхá,* серб. *јóха, јóва* з *јелха*· і т. ін.

В основному в три- і чотирискладових прикметниках аналогійно переміг зразок **-óвий (-éвий)**: *берестóвий* (рос. *берёстовый*), *грабóвий* (в російській зберігся давніший наголос — *грáбовый*), *кедрóвий* (в російській *кéдровый* і діал. *кедрóвый*), *вишнéвий* (в російській теж *вишнёвый,* але діал. і заст. *вúшневый*), *грушéвий* (в російській первісне *грýшевый* і аналогійне *грушёвый*), *лíскóвий.*

Виняток становить *в'язовúй* з кінцевим наголосом (але є й *в'язóвий*). У сербській *ве̑з,* але із сумнівним з акцентологічного погляду родовим *вѐза,* з короткістю, тобто нібито із колишнього **veza*·, з рефлексацією не носового ę, при якій ę мало б бути в положенні перед кінцевим наголосом довгим, а ніби звичайного **е**; у словенській мові діал. vȩ̑z і у відповідності до такого рефлекса колишнього носового голосного чес. vaz з коротким **а**.

У прикметників, похідних від іменників з серединним наголосом (приклади похідних від іменників типу **оро, ере** наведені вище), відношення цілком ясні: від *осúка* — *осúковий,* від *ялúна* — *ялúновий,* від *малúна* — *малúновий,* тобто наголос іменника зберігається й у відповідного прикметника. Це загальне правило, проте, не виключає випадків хитання, як *малúновий* і *малинóвий* (про колір).

У прикметниках, похідних від іменників з наголосом на першому (початковому) складі, наголос припадає на суфікс **-óвий, -óва** тощо. Від *я́блуня* маємо *яблунéвий,* від *я́сен, я́сень* — *ясенéвий* (рос. *я́сень* — *я́сеневый*).

Таке пересування не є, звичайно, наслідком якогось фонетичного закону, а відбиває лише певне відштовхування від наголошеної позиції на початку чотирискладового (в непрямих відмінах — п'ятискладового) слова і внаслідок цього підлягання впливовим зразкам наголошення — на суфіксальній ознаці.

Як бачимо, у прикметників, похідних від назв рослин, ми майже не знаходимо досить поширеного в прикметниках іншого походження типу наголошення — на флексії: **-овúй, -овá** тощо.

Якщо не надавати великого значення з погляду давніх акцентологічних відношень згаданому наголосу *дубóвий* (про що нижче), то, за всіма ймовірностями, відбиття давнього пересунення наголосу з коренів із давньою циркумфлексовою інтонацією на флексію доведеться припустити саме в останньому типі. Підтвердження для такого припущення маємо в прикладах: *рядовúй* (серб. *ре̑д,* словен. rȩ̑d), *віковúй* (серб. *ве̑к, ви̏јек,* словен. vȩ̑k), *пуховúй* (словен.

pûh), *даровий* (серб. *дâр,* словен. dâr) та ін., що стоять у повній згоді із свідченнями російської мови: *рядовой, вековой, пуховой* (*пухóвый* — заст. книжн.), *даровой.*

Те саме в основному спостерігається також у випадках з кореневим **о (і)**, тобто з рефлексом давньої короткості, які звичайно щодо пересунень наголосу поділяють долю циркумфлексованих довгих голосних: *боровий* (*бір,* род. одн. *бóру*), *моровий* (*мір,* род. одн. *мóру*), *ходовий* (*хід,* род. одн. *хóду*) [1].

Аналогійно впливу останньої групи підлягло і *моховий* (від *мох,* род. одн. *мóху*) — від іменника з **о**, похідним з **ъ** (пор. і рос. *моховой*).

Хитання місця наголосу, як-от: *пороховий (пóрох) : порохóвий* (Гр.) — рос. *пороховой, зимовий* (*зимá,* знах. одн. *зúму,* серб. *зûму*) — рос. діал. (півн.) *зимовой* : *зимóвий,* викликані почасти вже згаданим книжним впливом польської мови, почасти ж тим, що з утратою в українській мові колишніх інтонацій, натурально, давні відносини вже перестали бути зразком для новотворів і останні діставали свій наголос час від часу за іншими, іноді, мабуть, досить випадковими мотивами.

Для розв'язання питання про вихідний тип наголошення похідних від циркумфлексованих або короткісних коренів і аналогійні відхилення від нього слід розглянути ще одне питання. Російські факти можуть легко схилити до висновку, що прикметникові утворення на **-овый**, похідні від **ъ**-основ (а саме від них вони утворювались у першу чергу), фонетично діставали наголос на голосному **о** суфікса. На користь такого погляду можна навести прикметники, похідні від таких безсумнівних **ъ**-основ, як *домóвый, медóвый, садóвый,* сумнівніших — *солодóвый, торгóвый,* не кажучи вже про *волóвый* (від *вол,* род. одн. *волá*). Проте й ці факти небездоганні. Насамперед, поряд із *домóвый* «той, що стосується до дому», є й *домовой* в специфічному міфологічному значенні. Хоча звичайний наголос *медóвый,* але В. І. Далеві, наприклад, був відомий і інший — *медовой.* Не вирішувало б справи й порівняння з литовським medaũs «меду» (род. одн.), тобто врахування вже найдавніших балтослов'янських властивостей **u**-основ, бо вони втрачені в самих слов'янських іменниках цього типу: *мéду, сáду* тощо, і малоймовірно, отже, щоб вони стійкіше відклалися в похідних від них прикметниках. Справа розв'язується краще при іншому припущенні: на давньому слов'янському грунті **ъ**-основи (похідні з **u**-основ) вступали в зв'язок з похідними від них прикметниками на **-ов** по-різному — залежно від того, яка саме форма чи форми лягали в основу утворюваного прикметника: асоційовані насамперед з іменниками в називному відмінку однини підкорялись фонетичній тенденції переносити наголос на голосний флексії; асоційовані з місцевим відмінком однини, наголошуваним на **-у**, виявляли свою залежність від такого наголошення і в **-овий** тощо засвоювали наголос на **о**. Не слід при цьому спускати

[1] Надійних прикладів з кореневим **е**, де принципово мало б бути те саме, здається, немає.

з ока й того, що членні форми типу **-овий** у виключному вжитку — з погляду найдавніших слов'янських відносин явище порівняно пізнє: довгий час поряд із ними існували нечленні, і як виглядали вони в їх відкладеннях на українському грунті, можна лише здогадуватися за аналогіями, наприклад, сербської мови. Сербська ж мова (пор. A. L e s k i e n, Grammatik der serbo-kroatischen Sprache, 1914, § 533 і 539), поза posessiva та похідними від назв рослин, подає лише дуже рідкі прикметники на **-ов**: *jŷгов, мрȁзов*, серед яких, здається, немає прикладів від іменників з голосними циркумфлексованими або короткісними в корені. Отже, кінець кінцем, питання сходить на оцінку значення серб. *дŷбов, дŷбова, дŷбово,* рос. *дубóвый,* укр. *дубóвий,* чес. dubový, пол. dębowy : серб. *дȳб,* словен. dǫ̂b, а воно, це утворення, з погляду найдавніших акцентологічних відношень справи на вирішує. Коли б, дійсно, таке місце наголосу було первісним, фонетично перед короткісним голосним мала б заховатись довгота попереднього довгісного за походженням голосного. Відсутність її схиляє до думки, що *dǫbo·vъ є відхилення, хоч і давнє, від первісного *dǫ̂bovъ, мабуть під впливом одного чи кількох інших прикметників, похідних від назв рослин з кінцевим наголосом.

-ян-. Тип відбив численні аналогійні схрещення.

За походженням голосному цього суфікса належала циркумфлексова інтонація [1].

Цілком натурально наголос відповідних іменників відбивається в похідних від них прикметниках у випадках:

Коли прикметник із суфіксом **-ян-** походить від іменника чоловічого або середнього роду з кінцевим наголосом: род. одн. *піскý* : *піщáний,* род. одн. *вівсá* : *вівсяний,* род. одн. *шкуратá* : *шкуратяний, полотнó* : *полотняний, пшонó*: *пшоняний, різдвó* : *різдвяний, руднó* : *рядняний, суквó* : *сукняний.*

Коли прикметник походить від іменника із серединним наголосом (у називному відмінку однини і далі у слів жіночого та середнього роду I та II відміни, у родовому і далі — у слів чоловічого роду II відміни), маємо відношення: *картóпля* : *картóпляний, конóплі* : *конóпляний, горíлка* : *горíлчаний, копíйка* : *копíйчаний, верíвка (вірьóвка)* : *верíвчаний, очерéт* : *очерéтяний, залíзо* : *залíзяний.*

Але в цьому типі міцно виявилась пізніша тенденція узагальнювати наголос на передостанньому складі, отже часто зустрічаємо паралельне наголошення: *картоплáний, коноплáний, горілчáний, копійчáний, верівчáний, очеретяний* тощо.

Щодо наголосу *кропúв'яний* (Гр.) при *кропив'яний,* то він, мабуть, відповідає давнішому *кропúва* (тепер діалектному), підтримуваному

[1] Спеціальне питання становить причина, чому в сербохорватському відповідникові цього суфікса немає довготи (про його походження див. A. L e s k i e n, Grammatik der serbo-kroatischen Sprache, § 537, 538). Як і він, гадаємо, що до втрати її спричинився вплив суфікса -ен- (*мёден* тощо). Докладно про *-ęno : *-ěno — W. V o n d r á k, Vergleichende slavische Grammatik, I, стор. 529—531.

свідченням інших слов'янських мов (пор. рос. *крапи́ва*), а не новішому спеціально українському *кропива́*.

Прикметники, похідні від іменників жіночого роду III відміни, зберегли слід давнього інтонаційного розрізнення: *ни́тяний* — від *нить* (до найдавнішої слов'янської інтонації пор. серб. *ни̏т*, словен. nı̏t), але *кістяни́й* — *кість,* род. одн. *ко́сті* (тобто з кореневою короткістю), *тростяни́й* — *трость,* род. одн. *тро́сті* (ст.-сл. **тръсть**), *кров'яни́й* — *кров,* род. одн. *кро́ві* (ст.-сл. род. **кръве**, знах. **кръвь**).

Велика перевага в III відміні вже за найдавнішого часу іменників з кореневою короткістю та циркумфлексовою інтонацією робить зрозумілими такі випадки відхилення або хитання наголосу, як *мі́дяний,* що йому відповідає серб. *ме̏д* «мідь» (давність цього наголосу підтримує і свідчення «Лексикона» Памви Беринди: *мѣ́дяний,* 66), при вживанішому тепер *мідяни́й* — відповідно до поширенішого типу колишньої інтонації іменників цієї відміни, *повстяни́й* — до *повсть,* род. одн. *повсті,* серб. *пу̏ст* (чол. р.) [1] з рефлексом акутової.

У прикметників, похідних від двоскладових іменників жіночої відміни на **-а**, тепер переважає кінцевий наголос. Він відбиває почасти фонетичні тенденції давнини, почасти узагальнення аналогійного порядку. Давнє розрізнення інтонаційного характеру розпізнається досить виразно з протиставлення *гли́няний* : *гли́на* (пор. і серб. *гњи̏ла*), *бу́ряний* : *бу́ря,* але *земляни́й* : *земля́,* знах. одн. *зе́млю, смоляни́й* : *смола́,* знах. **смо́лу* (пор. серб. *смо̀ла* із *смола̑* : *смо̏лу*).

Проте і це розрізнення вже великою мірою затерлось, і коштом першого типу поширюється тип із кінцевим наголосом: *крижани́й,* хоч *кри́га, рутяни́й,* хоч *ру́та, морквяни́й,* хоч *мо́рква* [2].

З другого боку, певні відхилення виникали внаслідок інших асоціативних моментів. Поряд із типами з вихідним кореневим наголосом (акутовим — сталим і циркумфлексовим та коротківним — рухомим), як є всі підстави гадати, в найдавнішій слов'янській мові існував також тип із сталим кінцевим наголосом. Він мав відбитись у похідних від нього прикметниках з наголосом **-я́ний**: *ікра́* : *ікря́ний.*

При частоті хитань наголосу в I відміні між типами з пересувним наголосом і сталим на флексії цілком зрозуміло, що відповідні хитання виникали і в прикметниках на **-ян-**, отже, поряд із *весняни́й* (пор. *весна́* : *ве́сну*) маємо *весня́ний;* пор. і при фонетичному *ікря́ний* аналогійне *ікряни́й.* Щодо *куряни́й* (Ак. III, вип. 2, стор. 647), то цей прикметник, мабуть, відбив вплив паралельного *курни́й.* Зазначений у словнику Грінченка наголос *ку́ряний,* треба гадати, також нефонетичний: вплив наголосу *ку́рява?* До того, не завжди слід виходити для відповідного прикметника з наголосу іменника в

---

[1] У сербській мові старі односкладові ь-основи з рефлексом акутової, тобто з наголосом гострим коротким, яких у давній мові було зовсім небагато, перейшли до чоловічої відміни.

[2] Пор. і наголос *морквя́ний.*

однині: наприклад, наголос *зо́ряний,* дарма що в корені короткісний за походженням голосний і, отже, треба було б сподіватися в прикметнику з фонетичних причин кінцевого наголосу, цілком натурально пояснюється за значенням слова впливом множини — *зо́рі* (пор. і *зо́ряно*), так само від *го́ри* — *го́ряний* (пор. *го́ряно*).

Утворення від слів чоловічого і середнього роду II відміни з наголошеним коренем нечисленні, і їх фонетичні зв'язки можна відбудувати лише приблизно.

Наголос прикметника залежить від колишньої інтонації кореневого складу: при давній акутовій інтонації наголос зберігається на старому місці: *ві́тряний* : *ві́тер* (серб. *ве̏тар, вје̏тар*), *вітряни́й,* імовірно, становить секундарний наголос; *си́ряний* : *сир* (пор. ще архаїчні *си́рян, си́ряно*),— серб. *си̏р; ма́сляний*: *ма́сло* (серб. *ма̏сло*); *жи́тяний* : *жи́то* (серб. *жи̏то*); при колишній короткості або циркумфлексовій довготі переноситься на флективний голосний прикметника: *лід* : *льодяни́й, про́со* : *просяни́й, луб* (серб. *лу̑б*) : *луб'яни́й*). Наголос *прося́ний* відбиває, мабуть, вплив семантично близького *вівся́ний.*

Примітка. Укр. *вощá́ний* (проти рос. *вощано́й*) свій наголос має, імовірно, від *вощá,* а не від *віск.*

Паралельно — у випадках із повноголоссям:

1) *горо́х* : *горо́хвяний* [1], *моро́з* : *моро́зяний, боло́то* : *боло́тяний;*

2) *во́лос* : *волосяни́й, ко́лос* : *колосяни́й,* хоч і тут є хитання, як наслідок секундарних впливів: рідше *болотяни́й* (пор. *боло́то*), *воло́сяний.*

Певні труднощі становить пояснення наголосу слів *дерев'я́ний, олов'я́ний* від *де́рево, о́лово.* Відома специфіка цих прикметників у російській мові *(деревя́нный, оловя́нный),* тобто наявність додаткового суфікса (**-ьн-**), пояснює і відхилення в місці наголосу: *деревяно́й, оловяно́й* (такий наголос для окремих форм засвідчений, наприклад, так званим Коншинським списком «Домостроя») : *деревя́нный, оловя́нный* (див. «Исторический комментарий к русскому литературному языку», 1950, стор. 167—168).

Вузькодіалектний український наголос *дерев'яни́й,* наведений у словнику Грінченка, може відбивати як давнину, так і вплив близького значенням *дров'яни́й**. *Борошня́ний* від *бо́рошно*, можливо, факт, паралельний щодо наголосу до *дерев'я́ний,* тобто з утратою відчуття залежності від місця колишнього наголосу (інтонації), але з впливом — «іменник на **-óро-** (**-épe**) : прикметник з наголосом на суфіксі».

Наголошення суфіксальних прикметників на **-овий, -яний,** як бачимо, в сучасній українській мові не є ні сталим щодо значної кількості фактів, ні достатньою мірою прозорим щодо відбиття в ньому давніх акцентно-інтонаційних відношень. Узяте в цілому сучасне українське наголошення цих груп прикметників веде до

[1] Утворення ускладнено вставним **в**.

висновку, що і в літературній мові, і, поготів, в діалектах воно не перетворилось у чітку систему, насамперед, відношень між наголосом іменників і похідних від них прикметників. Сучасні факти не можна також пояснити тільки як успадковані з сивої давнини з її фонетичними (акцентологічними) рисами. Немає сумніву, що переважна більшість відповідних прикметникових утворень в українській мові і літературній, і діалектній — новотвори. Ці новотвори народжувались у різний час, у різних говірках і за різних умов. Значна частина їх увійшла в мовний ужиток вже тоді, коли етимологічні інтонації перестали існувати в українській мові і коли відчуття зв'язків між відповідними іменниками і похідними від них прикметниками могло спиратися вже в обмеженій кількості випадків тільки на спадщину давніх відношень при коренях з повноголоссям або ж, у більшій кількості слів, на відношення місця наголосу іменників і похідних від них прикметників. Відігравали в певній кількості випадків свою роль також смислові зв'язки між собою прикметників, близьких значенням. Натуральні тенденції до вирівнянь, інакше кажучи тенденції аналогійного порядку, не привели до сталої системи й досі. Із загального можна зазначити, що перевагу над успадкованим наголосом першого складу явно дістають насуфіксальний або нафлексійний. Отже, найбільш надійні щодо давності є випадки наголошення початкових складів відповідних прикметників, випадки, що в своїй переважній більшості справді сходять на колишню наголошеність і акутовий характер цих початкових складів.

-ав-(-яв-). Похідні від іменників прикметники з суфіксом **-ав-(-яв-)** виявляють в українській мові риси давнішого стану, наприклад, проти сербської мови, де первісні відношення великою мірою вже порушені (пор. A. L e s k i e n, Grammatik der serbo-kroatischen Sprache, § 527).

Відповідно до походження суфікса (акутового характеру його голосного **а**) наголос прикметників на **-ав-** виступає як рухомий. На складах кореня за походженням акутових наголос зберігається: *жи́ла* : *жи́лавий, коро́ста* : *коро́ставий, коро́стявий, пі́на* : *пі́нявий;* із складів за походженням короткісних або циркумфлексових, за законом Фортунатова — де Соссюра, відбувається пересування наголосу на наступне **а (я)**: *кість* : *коща́вий, кров* : *крива́вий, тінь* : *тіня́вий.* При наголосі іменника на флексії в прикметнику наголошується її відповідник: *кора́* : *коря́вий, діра́* : *діря́вий, дупло́* : *дупла́вий.* Проте дуже давні акцентологічні відношення, відбиті в цих фактах, вже в певних випадках порушені аналогійними впливами. Наприклад, наголос *зо́рявий* не відбиває акцентологічної давнини, а завдячує своїм існуванням натуральному впливові множини іменника *зо́рі,* відповідно до значення слова (багато *зір*). Але в *сльоза́вий,* де можна було б сподіватись такого ж відхилення, його немає [1].

[1] Відмінність могла залежати від таких випадкових моментів, як підтримка з боку *зо́ряно, зо́ряний.*

Поряд із фонетичним *тіня́вий* зустрічається і *ті́нявий*, імовірно, під впливом більшості трискладових слів цього типу тощо.

З'явилась і нова тенденція фонетичного порядку: наприклад, від слова *ку́чері* через незвичність наголошення першого складу чотирискладового слова наголос в прикметнику перенесено на суфікс: *кучеря́вий*.

-ьн-. Цілком сталий тип становлять, звичайно, прикметники на **-ний**, похідні від іменників жіночого роду І відміни з серединним наголосом: *безпе́ка* : *безпе́чний, зара́за* : *зара́зний, наді́я* : *наді́йний, поко́ра* : *покі́рний, ува́га* : *ува́жний*. Впливу цього поширеного типу підлягло і відношення *при́сяга* (пор. паралельне *прися́га*) : *прися́жний*. Окремий випадок становить *на́года* : *на́гідний*. Останнє навряд чи народне.

Серединний наголос набули також прикметники, похідні від сполучень «прийменник з іменником»: *надбере́жний* : *над бе́регом, margin за*рі́чний* : *за рі́чкою (за рі́кою), наві́чний* : *на ві́ки, надмі́рний* : *над мі́ру, зашкі́рний, надхма́рний, засті́льний, нарі́жний*.

Субстантивована форма *на́бережна*, безперечно, русизм.

Виразно відбитий, поза кількома відхиленнями непринципового значення (відхиленнями, пояснюваними більш-менш прозорими аналогійними впливами), тип прикметників з односкладовою основою від іменників, у яких корінь мав первісно акутовий наголошений голосний: *сла́вний* : *сла́ва, ві́рний* : *ві́ра, си́льний* : *си́ла, мі́рний* : *мі́ра, хи́бний* : *хи́ба* тощо. Те саме спостерігається і в тих прикметниках, що походять від небагатьох іменників, які мали кореневий голосний з новоакутовою інтонацією, однаково довгих або ж коротких голосних: *ві́льний* : *во́ля* тощо. Про ту або іншу первісну інтонацію свідчить російський сталий наголос у відміні відповідних іменників і те саме разом з рефлексами акутової інтонації в сербській і словенській мовах; спеціально про новоакутову для рефлекса голосного **о** свідчить висхідна довгота в словенській мові : vǫ́lja.

У російській мові досить виразно розпізнається відбиття давнього типу *grěšьno > *грешно́* (пор. род. одн. *греха́*, укр. *гріха́*), *umьno > *умно́* (при новішому *у́мно*, пор. род. одн. *ума́*) тощо. Проте, як свідчить хоча б *тру́дно*, а не *трудно́* (пор. род. одн. *труда́*), найдавніші відношення в фактах літературної мови вже порушені впливами аналогії. Виходячи з поширеного припущення, що наголос з колишнього зредукованого голосного фонетично переносився на голосний повного утворення наступного складу, ми за найдавніших представників нечленних прикметників і відповідних прислівників з суфіксом **-ьн-** від іменників з кінцевим наголосом маємо прийняти наголошені на закінченні [1]. У членних (повних) формах, які відповідають таким (колишнім) нечленним і паралельним їм

---

[1] Щодо форм однини чоловічого роду звертає на себе увагу розбіжність рос. *умён* : *гре́шен*. Імовірно, що випадки останнього типу (з наголосом на корені) пізніші за перші і виникли внаслідок уподібнення відношенням *дру́жен* : *дружна́*, *ве́рен* : *верна́* тощо.

прислівникам, наголошеним на кінцевому складі, переноситься наголос на корінь: *бідá,* знах. одн. *бідý* : *бідний; красá,* знах. одн. *красý* : *крáсний;* род. одн. *коня́* : *кінний;* род. одн. *гріхá* : *грішний; чолó* : *чільний; порося́* : *порóсна.* У повній згоді з цими відношеннями є й те, про що свідчать численні форми від коренів із зредукованими голосними: *сна* (з *съна*) : *сóнний, дня* (з *дьне*) : *дéнний.*

Відхилення від відношень *гріхá* : *грішний* тощо становить український наголос *пісни́й:* род. одн. *постá.* Очікуваний наголос маємо в рос. *пóстный,* і це дозволяє український наголос розглядати як аналогійний. Імовірно, що відхилення *пісни́й* завдячує своїм наголосом слову з асоціативної пари *масни́й,* що своєю чергою відбило, мабуть, вплив близького за звучанням *м'ясни́й* з фонетичним наголошенням кінцевого голосного [1].

Численний тип з наголосом на флексії відбиває або, точніше сказати, історично сходить на давній нечленний з циркумфлексовою інтонацією кореня. Прямо це підтверджується випадками, як-от: *гóлос* : прислівник *гóлосно* : *голосни́й, головá* : знах. одн. *гóлову* : *головни́й, пóрох* : *порошни́й, кал* (словен. kȃl) : *кальни́й, ліс* (серб. *лȇс,* лӣјес, словен. lȇs) : *лісни́й, м'я́со* (серб. *мȇсо,* словен. mesȏ з *mȩso) : *м'ясни́й,* рукá : знах. одн. *рýку* (серб. *рȗку,* словен. rokȏ з *rǫkǫ) : *ручни́й.*

Цілком паралельно відбиваються факти, що стосуються коренів з короткими (за походженням) голосними, тобто **о (і)** і **е**: *ніч* : *нічни́й, сік* : *січни́й* (заст.), *піч* : *пічни́й, двóє* : *двійни́й* (заст.). Проте не всі факти збігаються з припущенням, що циркумфлексовим і короткісним за походженням кореням у членних прикметниках відповідає наголос на флексії. З виразнішого можна вказати хоча б на *гóлод* : *гóлодно* : *голóдний, хóлод* : *хóлодно* : *холóдний, сóром* : *сóромно* : *сорóмний,* факти тим показовіші, що не припускають вагань і підтримуються щодо своєї давності свідченням російської. Менше значення мають винятки типу *берéжний* («прибрежный» Гр.), мабуть, з наголосом, засвоєним з *поберéжний* тощо, *ря́дний* «аккуратный, хозяйственный» (Гр.) — з наголосом із *поря́дний* і т. ін. Отже, враховуючи, що інтонаційно-акцентні чинники, які виявлялись у нечленних прикметниках, певною мірою мали зумовити місце наголосу в членних, слід разом з тим не спускати з ока також можливості перебивання їх діянням інших, навіть прямо з ними не споріднених. Доводиться при цьому враховувати й значну строкатість самих фактів, як вони виступають в усій своїй сукупності по говірках.

Проте в порівнянні з російською, де на первинні (фонетичні) відношення руйнівно діяли і згадана тенденція розподіляти акцентні відношення на дві різні морфолого-синтаксичні категорії залежно певною мірою від значення слова (наголос на корені у тих прикмет-

---

[1] Російські відхилення, як *свечý* (знах. відм. одн.) : *свечнóй, мукý* (знах. відм. одн.) : *мучнóй,* знаходять своє пояснення в спеціальному явищі — в тенденції, спостережуваній у російській мові, переводити щодо наголосу членні прикметники, які не мають поряд себе нечленних, у тип з кінцевим наголосом.

ників, що мали при собі нечленні, і на флексії — у вживаних тільки в членній), і церковнослов'янський вплив у книжних словах,— українська мова виявляється ближчою до фонетичних відношень давнини, бо ні російська тенденція, залежна від відношення членних і нечленних форм, ні церковнослов'янський вплив на українському народному мовному грунті себе взагалі не виявляли.

-ній, -ня... Прикметники на **-ній, -ня...** так само, як і в російській мові, усталились в українській, незалежно від вихідної інтонації кореня, з єдиним наголосом — на основі. Це пов'язано, мабуть, із їх раннім, хоча й не з найдавнішим (пор. староруські форми *отьнь* тощо) розривом з відповідними нечленними прикметниками, розривом своєю чергою зумовленим самою семантикою відповідної категорії (значення часові, просторові та споріднені), взагалі малопридатної до функціонування в ролі присудків.

Звертає на себе увагу лише факт, зумовлений фонетично, причому однаковий в українській і в інших східнослов'янських мовах. Постання його — вже найдавніше слов'янське. В основі слова, якщо перший склад циркумфлексовий за походженням (паралельно — у випадках повноголосся) або короткісний, спостерігається рух наголосу з цього складу на наступний передній. Це ясно з відношень: *заміжня, заму́жня* [1] : *за́між, осінній* : *о́сінь, вечірній* : *ве́чір, сторо́нній* : знах. одн. *сто́рону, пере́дній* : *пе́ред, сере́дній* : *се́ред,* але *ма́терній* [2].

-кий, -ка... У літературній українській мові (так в основному і в говірках) прикметники на **-кий...** мають досить послідовно наголос на флексії. Хитається наголос в окремих словах: *близьки́й* і *бли́зький, вогки́й* і *во́гкий, гидки́й* і *ги́дкий, гладки́й* і *гла́дкий* (з диференціацією значення), *грузьки́й* і *гру́зький, кріпки́й* і *крі́пкий, легки́й* і частіше *ле́гкий,* і як сталий на корені виступає він у двох словах з повноголоссям — *коро́ткий* і *соло́дкий.* У російській літературній мові і, лише з небагатьма винятками, у білоруській цим фактам відповідає в членних прикметниках наголос на корені. По російських говірках можуть бути зазначені випадки також наголошення на флексії, і один з них відбився і в літературній мові відомою диференціацією значень — *жа́ркий* і т. д. : *жарко́е* «печеня, жарке».

Сербська мова щодо цього типу прикметників не дає досить прозорих фактів, і питання про найдавніший слов'янський стан речей доводиться вирішувати без її прямих свідчень. Можна зазначити тільки, що типове для членних прикметників цього роду хитання, іноді в тих самих її говірках krìpkȋ і krȉpkī (чакав.) тощо, говорить про давню наявність умов для тієї різниці в наголошенні, що стала характеристичною для сучасного стану, між мовами українською і російською.

---

[1] Щодо субстантивованого *заміжня́* «заміжня жінка», то наголос цього слова відбиває вплив іменників на **-ня**.

[2] До цього явища пор. «Исторический комментарий к русскому литературному языку», 1950, стор. 232—233.

Звертаючись до свідчень російської мови відносно нечленних форм, ми дістаємо дещо, здатне скерувати нашу увагу. Найпевнішими випадками з погляду порівняльно-історичного видаються рос. *легóк... легкú* (пор. і прислівник *легкó*) — наголос добре засвідчений літературною мовою XVIII і першої половини XIX ст. [1] і лише пізніше заступлений теперішнім *лёгок...,* і *коротóк... короткú* — наголос, поширений так само у XVIII ст. і в перші десятиліття XIX ст. Відповідно до закону про те, що тип нечленних прикметників з кінцевим наголосом відбився, імовірно, вже в найдавнішій слов'янській мові в членних наголошенням кореневого складу (при довготі — з новоакутовою інтонацією), первісний стан ми маємо право вбачати саме в *лёгкий* і в *корóткий,* щодо яких принципово російська і українська не розходяться. Первісна новоакутова інтонація *корóткий* свідчиться іншими слов'янськими мовами, здатними її виявити: серб. чакав. krátkī, пол. krótki, чес. krátký, словац. krátky. З цим збігається й те, про що можна зробити висновок на підставі свідчень інших найбільш архаїчних індоєвропейських мов. Як вже вказав А. Беценбергер (до нього приєдналися й інші), найдавніший наголос прикметників u-основ, на які кінець кінцем сходить у своїй першій частині слов'янський суфікс **-ък-**, припадав саме на цей голосний флексії: д.-інд. gurúš, гр. βαρύς, д.-інд. purúš, гр. πολύς, д.-інд. raghúš, гр. ἐλαχύς, лит. lengvùs, лит. kartùs тощо.

Які були передумови появи у членних прикметників наголосу на флексії? Матеріал архаїчних індоєвропейських мов свідчить, що зазначений наголос однини чоловічого роду u-основ не був наголосом, належним всій парадигмі: наприклад, в середньому роді називний відмінок однини характеризується місцем наголосу, відмінним від чоловічого роду,— в цій формі він припадав, імовірно, на корінь, пор. лит. baĩsu, daĩlu тощо, яким відповідають споріднені факти давньогрецької мови: ὠκύς, але ὦκα, ταχύς, але τάχα тощо (Г. Гірт) [2]. Припустивши, як бачимо,— з поважними підставами, існування в найдавнішій парадигмі прикметників u-основ також форм, наголошених на корені, ми маємо врахувати, як і в інших випадках цього роду, існування коренів з довгими голосними з різною інтонацією — акутовою і циркумфлексовою, а також голосних коротких за походженням. За аналогією до інших прикметникових типів легко зробити висновок, що в членних формах, похідних від нечленних прикметників з акутовим коренем, наголос залишався на корені, а в членних формах, похідних від коренів з голосними циркумфлексовими або короткісними, переносився на голосний флексії. Отже, для *gládъkъ, *gládъko та ін., *rȅzъkъ, *rȅzъko та ін. первісним (фонетичним) відповідником в членних формах мало бути наголошення *gládъkъjь..., *rȅzъkъjь..., для *rȇdъkъ, *rȇdъko та ін.—

---

[1] Див. «Русский литературный язык первой половины XIX века», II, 1948, стор. 190.

[2] А втім А. О. Білецький заперечує довідність останніх, які, на його думку, можуть бути аналогійними утвореннями на основі форм μάλα, κάρτα, σάφα тощо.

*rědъkъ·jь тощо. Слід урахувати при цьому, що в коренях з циркумфлексованими або короткісними голосними повного утворення в називному відмінку однини жіночого роду і множини середнього наголос у нечленних прикметників фонетично переносився на кінець (закон Фортунатова — де Соссюра), і це сприяло поплутанню типів нечленних прикметників цього й наголошеного на флексії.

Вихідні фонетичні підстави давньої акцентної диференціації, надто в мовах, де зникла давня система інтонаційних ознак, з часом затерлися, і далі вже діяла аналогія, розподіляючи факти за власними тенденціями, іноді досить примхливими. Те, що тепер спостерігаємо в членних формах як кінцеві відкладення в літературних мовах українській і російській, становить майже до кінця доведене узагальнення: в українській — нафлексійного наголосу, в російській — накореневого.

-ський, -ська... Українська мова проти російської гірше зберегла в цій категорії прикметників її первісне наголошення. Відповідно до наведених вище пояснень російська й досі добре відбиває вихідний стан речей. Рос. *же́нский, се́льский, ко́нский* закономірно відповідають кінцевому наголосу іменників *жена́*, знах. одн. *жену́, село́*, род. одн. *села́* і т. д.; *мужской, людской* — циркумфлексовій інтонації наголошеного кореневого складу: серб. *му̑ж, љу̑ди; морской* — наголошеній короткості — серб. *мо̏ре; бра́тский* — серб. *бра̏т*, словен. bràt; *де́тский* — акутовій інтонації наголошеного складу (для *де́ти* її характер встановлюється за теоретичними міркуваннями: ě в цьому слові з довгого **е** — індоєвропейський корінь *dhēi̯- «ссати»). В українській мові, що теж зберігає прослідки колишнього стану, в односкладових основах виявляється деяка тенденція до поширення кінцевого наголосу коштом попереднього кореневого: *сільськи́й* (рос. *се́льский*), *царськи́й* (рос. *ца́рский*, род. одн. *царя́* і т. д.).

Не дала чітких відкладень представлена небагатьма випадками тенденція до перенесення наголосу з початкового складу: з одного боку, маємо *ве́летень* : *велете́нський*, з другого,— *ху́тір* : *хутірськи́й* (пор. і рос. *хуторско́й*).

Щодо *това́риш* : *товари́ський*, то це відношення, імовірно, становить наслідування пол. towarzysz : towarzyski *.

еньк-. Порівняно з російською мовою заслуговує на увагу місце наголосу в прикметниках на **-енький**: *слабе́нький, тихе́нький, низе́нький* (пор. прислівники *слабе́нько, тихе́нько, низе́нько*). Російська мова такого саме місця дотримується (або в певних випадках дотримувалася, як свідчить літературна мова першої половини XIX ст.) лише в прислівниках і коротких нечленних формах: *мале́нько, мале́нек* : *ма́ленький; хороше́нько*, але *хоро́шенький; тихо́нько, тихо́нек* : *ти́хонький, ти́хенький; просте́нько, просте́нек* : *про́стенький; смирне́нько, смирне́нек* : *сми́рненький*. Отже, в українській мові наголошення повних (членних) форм цього типу відбиває, мабуть, узагальнення за зразком прислівників.

Оскільки метатонія, що її ми бачимо в російській мові, для випадків із серединним наголосом в нечленних формах і прислівниках не має собі паралелей в інших категоріях, можлива здогадка, що вона, власне, є пізніше своєрідне урегулювання давнього відношення форм, спричиненого фонетичними чинниками. Можна уявити собі, що первісно наголос у прислівниках і паралельних формах нечленних прикметників переносився (за законом про перенесення наголосу з короткісних і циркумфлексових складів на наступні зредуковані голосні в сильному положенні) лише у випадках циркумфлексової або короткісної інтонації кореневого складу, тобто було: *тúхонько* (серб. *тȉх*), *чúстенько* (серб. *чȉст*), але *густéнько* (серб *гӯст*), *грубéнько* (серб. *грӯб*), *скупéнько* (серб. *скӯп*) [1].

Звичайно, до типу *хорошó, добрó, чернó* утворювались і форми на **-енько** з наголосом на **е**: *хорошéнько, добрéнько, чернéнько.*

Членні форми спочатку мали наголос, паралельний наголосу нечленних, але потім, за зразком диференціації в інших типах прикметників, набули відмінного наголосу як ознаки своєї категорії. Відношення *чúстенько* : *чúстенький, густéнько* : *густéнький, хорошéнько* : *хорошéнький* заступлено в російській мові сучасними: *чистéнько, густéнько, хорошéнько — чúстенький, гýстенький, хорóшенький.* Пор. як урегулювалось тепер у російській хитання: *счáстлив* и *счастлúв, счáстливый* и *счастлúвый* (так ще в першій половині XIX ст.; тепер *счáстлив,* але *счастлúвый*).

На жаль, інші слов'янські мови (південні) не мають суфіксів **-еньк- (-оньк-)** і не дають змоги глибше ввійти в аналіз цієї цікавої категорії.

ДІЄПРИКМЕТНИКИ *

Проти російської та інших слов'янських мов, що в цьому відношенні дотримуються давнини, українська втратила колишню рухомість наголосу в дієприкметниках минулого часу пасивного стану на **-тий, -та, -те**: рос. *прóжит* : *прожитá* : *прóжито* : *прóжиты; нáлит* : *налитá* : *нáлито* : *нáлиты* — укр. *прожúтий, налúтий; прожúто, налúто.*

Рухомість наголосу в дієприкметниках минулого часу пасивного стану вже в найдавнішій слов'янській мові характеризувала слова, які мали рухомий наголос і в формі дієприкметника минулого часу активного стану на **-л**: рос. *прóжил* : *прожилá* : *прóжило* : *прóжили; нáлил* : *налилá* : *нáлило* : *нáлили;* але *забúл, забúла, забúло, забúли; задéл, задéла, задéло, задéли,* яким відповідають дієприкметники минулого часу пасивного стану з нерухомим наголосом: *забúт, забúта* і т. д., *задéт, задéта* і т. д. Характер наголосу — рухомість або нерухомість — залежав у свою чергу від особливостей інтонації кореневого голосного: з циркумфлексових голосних наголос пере-

[1] На користь реконструкції *-ьньк- говорить відсутність переходу -ень- в -інь- в українській мові.

сувався (за законом Фортунатова — де Соссюра) на наступний акутовий склад; у випадках, коли за кореневим наголошеним циркумфлексованим ішов склад із циркумфлексовою ж інтонацією або з короткістю, за законом Шахматова,— на попередній [1]. Інтонаційна природа голосних у формах даної категорії не первісна з позицій індоєвропейської давнини і пояснюється дуже давніми явищами аналогійного характеру, але вже для найдавнішої слов'янської мови розподіл фактів в усьому істотному добре засвідчений мовами сербською, словенською та ін. Нерухомість наголосу в цій категорії в українській мові є однією з типових для неї рис пізнішого вироблення простішої, одноманітнішої системи наголошення.

Виняток з загального правила становить лише корінь **-я** (найдавніше слов'янське носове **ę**): *за́йнятий, при́йнятий* (але *узя́тий,* з *възѧтъ*), при якому певною мірою збереглась акцентна давнина.

Щодо наголосу **-ти́й** (на кінцевому складі) — *занятий́,* то й він, як свідчить рос. *занятой* та ін., може бути залишком давнини (наголошення саме членної форми: *за́нят, за́нято* : *занятий́, занятé* тощо).

Перенесення наголосу проти інфінітива та минулого часу дійсного способу на початок слова, що становить собою в дієприкметниках типу рос. *пи́сан, пи́сана, пи́сано, пи́саный* — укр. *пи́саний,* безос. *пи́сано,* рос. *га́дан, га́дано* — укр. *га́даний, га́дано,* безперечно, факт уже найдавніший слов'янський, не має в науці цілком безсумнівного пояснення. За свідченням сербської та інших мов, інтонація суфікса **-ан-** при відтягненні довгісна спадна, як довгісна спадна вона й у випадках давнього положення за наголосом (коли наголос в інфінітиві споконвічно припадав на початковий склад слова: *рі́зати — рі́заний, ма́зати — ма́заний, си́пати — си́паний*). Пор. належні до цих типів сербські слова: *у̏пӣтāн, у̏пӣтāна, пра̏штāн, пра̏штāна* : *гле̏дāн, гле̏дāна, пре̏гледāн, пре̏гледāна, си̏пāн, си̏пāна, за̏сипāн, за̏сипāна.*

В усіх слов'янських мовах, здатних це виявити, довгота цього **а** не така, що характеризує звичайну циркумфлексову інтонацію [2]. До того, не можна спускати з ока, що, коли б **а** суфікса цих дієприкметників було звичайної природи, йому б за природою звука (довгого монофтонга) належала не циркумфлексова, а акутова інтонація. Ці факти ведуть до найбільш натурального припущення (С. Івшича та ін.), що **-а(н)-** у формах дієприкметників минулого часу пасивного стану за походженням не є індоєвропейське довге **а**, а становить

[1] Див. ще авторські статті «Акцентологический закон А. А. Шахматова», стор. 399—434; «Сравнительно-исторические заметки к ударению русского глагола. Возвратные глаголы».— «Докл. и сообщ. Ин-та русск. яз. АН СССР», I, 1948, стор. 18—48.

[2] Що в сербській спадна довгота **а** в цій категорії не з колишньої циркумфлексової, ясно, наприклад, з відсутності перенесення наголосу на кінцевий склад у формі однини жіночого роду та з відсутності ж відтягнення в типі з наголошеним **а** в інфінітиві — на передній склад у вигляді гострої короткості в префіксальних дієприкметниках.

продукт вже найдавнішого слов'янського стягнення *-āi̯e-, разом з яким виник спеціальний тип протягненої інтонації, більш-менш близької до циркумфлексової в її тенденції відтягуватися на початок слова, але і з деякими іншими властивостями, по-різному відбитими в окремих слов'янських мовах.

Відтягнений наголос дієприкметників на **-аний** і **-ений** від дієслів типу *молочу́* : *моло́тиш* : *молоти́ти* : *моло́чений, вловлю́* : *вло́виш* : *влови́ти* : *вло́влений* став, слід гадати, за зразок для дієприкметників на **-ений**, похідних від дієслів типу *нести́, везти́, пекти́* тощо. Російським *несу́, несёшь, несёт* : *несён, несена́, несено́, несены́* : *(при)несённый, пеку́, печёшь, печёт* : *печён, печена́, печено́, печены́* : *(ис)печённый* відповідають свідчення про таке ж місце наголосу і в сербській та словенській мовах. Отже, сучасний український наголос *прине́сений, приве́дений, запе́чений,* як і паралельний йому діалектний російський, аналогійний. Раз у раз ширше вживання неправильних форм із наголосом на корені дієприкметників цього типу на **-ений** становить навіть серед людей, що добре володіють російською літературною мовою, факт нашої сучасності. В українській мові цей процес відбувся далеко раніше, і форми з наголосом *прине́сений, приве́дений* становлять для неї літературну норму *.

ПРИСЛІВНИКИ **

Для напряму аналогії в наголошенні прислівників характеристичним є поширення в них наголосу, відмінного від відповідних прикметників. За зразок при цьому правлять давні відношення у випадках, як-от: *соло́ний* : *со́лоно, холо́дний* : *хо́лодно, соро́мний* : *со́ромно.* Із прислівників з суфіксом **-ьн-** аналогії цього типу підлягли, наприклад, *чепу́рний* : *че́пурно, поро́жній* : *по́рожньо.*

Два найдавніші слов'янські типи прислівників із суфіксом **-ък-** з кінцевим наголосом і з наголосом кореня: сх.-сл. *ко́ротко* і *со́лодко* тепер збіглися в українській мові в одному, тобто як до *со́лодкий* прислівник звучить *со́лодко,* так і до *коро́ткий* — *ко́ротко* (пор. і рос. *ко́ротко*). Можливо, що аналогії саме цього типу своєю появою завдячують укр. *ви́соко, гли́боко, ши́роко.* Повністю впливу цієї групи не підлягло *дале́ко,* менше з ними схоже, але тенденція наблизитися до них відбита в прислівнику *зда́лека.*

Відношення *ве́село* : *весе́лий, де́шево* : *деше́вий* (за їх зразком і *зе́лено* : *зеле́ний;* як свідчать південнослов'янські мови, *зелено* первісно мало кінцевий наголос) могло вплинути на появу при прикметнику *синя́вий* наголошення прислівника *си́няво,* хоч справжньої певності при такому припущенні не може бути, бо не виключена можливість такого варіанта вже в давнині (пор. серб. *си̏њав* «попільного кольору, сіруватий»). Цілком імовірний вплив зазначеної групи на *хоро́ший* : *хо́роше.*

Щодо *бо́ляче* (при *боляче́*), *га́ряче* (при *гаряче́*), то аналогійний характер наголосу на корені цілком ясний, особливо в другому випадку (кореневе **а** під наголосом).

ДО НАГОЛОСУ ПРИКМЕТНИКІВ

Вище (стор. 367 і далі) зазначалося відхилення від фонетичного наголосу в кількох безсуфіксних прикметниках.

Цікавий матеріал щодо цього знаходимо в «Лексиконі» Памви Беринди (1653): він фіксує для XVII ст. наголос прикметників, відповідний свідченням інших слов'янських мов. У Беринди маємо [1]: *ста́рий* (14, 250, 284), *на ста́рому* (16), *ста́рая* (304) і лише один раз новий наголос — *старо́е* (255), тільки *пра́вий* (34, 125, 202, 204), *пра́вая* (34, 100), тільки *то́лстий* (33), тільки *сла́бий* (93, 180, 199, 302), тільки *я́сний* (34, 223, 318). Хитається *ма́лий* (237, 276, 308) і *мали́й* (70), *малу́ю* (117) тощо.

Варт, проте, уваги, що серед його матеріалу знаходимо й кілька відхилень, які, на нашу думку, легко пояснюються: *на́гій* (70), мабуть, книжна церковнослов'янська форма, що вживалася поряд з *го́лий* в більш-менш урочистому стилі (сучасне народне *наги́й*, рос. *наго́й* — фонетичні форми, які точно відповідають свідченням інших мов про циркумфлексову інтонацію); очікувалося б *густи́й*, як маємо тепер (*густи́й*), бо інтонація цього прикметника в праслов'янській циркумфлексова, але Беринда зазначає тільки *гу́стий* (205); цей наголос відбиває, мабуть, так само вплив відповідного прислівника, як і *ча́стий:* пор. *ча́сто-гу́сто; пло́хое* (113), можливо, має польський наголос (пор. думку, що взагалі це слово може бути польського походження — А. Преображенский, Этимол. словарь русск. яз., II, стор. 78). На відміну від сучасного *тверди́й* поряд з *тве́рдий* Беринда дає тільки останній наголос (43, 54, 114, 224, 287, 311). Так само у нього маємо тільки *це́лий* (23).

До використаного нами матеріалу з суфіксом ***-ěn(-ęn)** Беринда теж дає фонетичні форми: *гли́няный* (148), *гли́няное* (153), *гли́няная* (289), *ме́дяний* (66), *ско́ряная* (239), *скору́пяний* (148) — рефлекси акутової або секундарного кореневого наголосу. *Древ'яни́й* відповідає фонетичному наголошенню коренів з редукованим голосним (*drъv-): рос. *дровяно́й,* укр. *дров'яни́й,* пор. ст.-сл. **дръва**, серб. *др̏во* тощо. Проте ця форма становить і певні труднощі: ми б сподівалися мати не **е**, а **о** або **ы**.

В *деревя́ный* (38, 115), *деревя́ное* (153) вбачаємо, як і в сучасному *дерев'я́ний* (*дерев'яни́й* у Грінченка, мабуть, відбиває вплив *деревни́й*), рефлекс колишнього *dervęnьnъ, тобто з додатковим суфіксом, пор. рос. *деревя́нный.*

[НАГОЛОС ДІЄСЛІВ]

Наголошення префіксальних дієслів *

Як відомо, в українській літературній мові префіксальні дієслова іноді переносять наголос проти 1-ї особи однини в інших формах майбутнього часу на префікс: *обіб'ю́,* але *о́біб'єш, о́біб'є* і т. ін.,

[1] Щоб не ускладнювати набору, заміняємо церковнослов'янські літери відповідними українськими.

надішлю, але *надішлеш, надішле* і т. д., *розірву́,* але *розірвеш, розірве* і т. д. Умови цього перенесення в основному досить прозорі, а деякі спеціальні випадки знаходять собі, власне крім одного, що про нього згадаємо нижче, пояснення почасти в діянні аналогії на українському грунті, почасти в фактах інших слов'янських мов, які вказують на давніший стан.

У межах самої літературної української мови і говірок, що становлять її основу, цілком ясно, насамперед, що відтягнення наголосу в тих словах, де кореневий зредукований голосний (**ъ** або **ь**) випав, відбувалось послідовно лише тоді, коли в префіксі був теж зредукований голосний, пор. *зірву́ — зірвеш, підіткну́ — підіткнеш, розіб'ю — розіб'єш, піділлю — піділлєш,* але *нарве́ш, заткне́ш, заб'є́ш, наллє́ш.*

Зокрема, *візьму́ — візьмеш.*

Коли маємо окремі випадки, як *по́рве, пере́рве, по́ллє, за́пне, за́ткне,* то навряд чи є поважні підстави сумніватися, що всі такі слова завдячують своїм наголосом словам того самого кореня з префіксами типу **зі-, наді-, піді-** тощо; пор. при *по́ллє, за́пне, за́ткне, пере́рве* звичайніші *поллє́, запне́, заткне́, перерве́* і споріднені *відірве, підірве, зіллє, обіллє, піділлє, зіпнеться, підіткне.*

Неясним з усієї відповідної категорії лишається тільки *за́сне,* де така аналогія виключена.

Факт іншого порядку становлять префіксальні утворення, де в корені був звук **і** (укр. **и**). Тут відтягнення наголосу в українській мові усталилося незалежно від характеру префікса і завдячує іншій причині: наголос, який припадав на кореневий склад, при утворенні дифтонга переходив на його першу складову частину, тобто zai·de тощо змінювалося в *за́йде* тощо.

До такої тенденції пор. *Миха́йлович* з *Михаілович, за́втра* із *зау́тра* або пол. náuka навіть при загальному правилі про наголошення передостаннього складу. Інша причина пояснює й інші умови: у випадках з **і** (**и**) відтягненням були охоплені в українській мові всі префікси, а не тільки префікси із зредукованими голосними, пор. *ді́йде, на́йде, за́йде, про́йде, за́йме, на́йме, при́йме* [1]. У певній згоді з українською мовою є й те, що знаходимо в давньоруських пам'ятках, сучасних російських говірках і в білоруській: *во́змешь, во́зметъ* (Домостр., Конш. спис.), *во́зметъ* (Улож. ц. Алексея Мих.); *по́иметъ* (Домостр., Конш. спис.), *недо́имет* (там же), *по́шлетъ* (Домостр., спис. кол. Публ. бібл. № 38), у різних пам'ятках (в яких саме — не визначено), за О. Грюненталем («Arch. f. slav. Philol.», XXXIX, 3—4, 1925, стор. 289): *во́змутъ, на́йметса, по́шлется, ото́бьются, ото́мкнетъ, обо́жжетъ, со́лжетъ;* «сев.-вост. часть Холмог. у. Арханг. губ.»: *во́зьмешь, при́дет,* білор. *во́зьме, уво́йдзе, пры́йдзе, по́йдзе;* із секундарним **о** — *зно́йдзе,* але *пачне́* тощо.

---

[1] У цьому корені первісно було не і (укр. **и**), а **ь**, пор. лит. imù — im̃ti, ст.-сл. **ВЪЗ-ЬМѪ, ОБ-ЬМѪ, ОТ-ЬМѪ,** але дуже рано внаслідок появи на початку слова нескладового і (**і̯**) або **j** група **і̯ь** > **і** — ст.-сл. **ИМѪ**. Про id- див. нижче.

Давність відношень, що їх спостерігаємо в українській, словенська підтверджує тільки частково, пор. počnè, zapnè, zatrè і т. ін.; щодо vzáme — з певною проти української відмінністю — перенесенням наголосу не на префікс, а на кореневий склад, то ця форма може відбивати і давнє *vъzь́me і — у згоді із спеціально словенським відтягненням наголосу з кінцевих складів — попереднє наголошення *vъzьme̍ [1].

Справа ускладнюється ще тим, що серединне **а** тут, мабуть, не фонетичного походження (фонетична форма звучала б vazme).

При префіксах із закінченням на голосний та **і** кореня паралельно українській маємо: nájde, zájde поряд із zaíde, préjde і preíde і — що особливо характеристично — pójde із закритим **о**, ознакою давності перенесення наголосу на префікс [2].

Чеська й словацька з їх půjde, pôjde при počne, porve, pozve тощо підтримують свідчення східнослов'янських і словенської. Варіанти pojde — půjde відповідають давнім відношенням: pojdu з *pojdǫ́, але půjde з *pójde; в подальшому відбулось уодноманітнення: pojdu, pojde і půjdu, půjde.

На тлі цих свідчень правдоподібно, що літературна сербська з її майже послідовним перенесенням наголосу на префікс відбиває не вихідний стан, а спеціально сербське узагальнення: *за̏пне̄, за̏жме̄, по̏тре̄, по̏чне̄* при рідкому *по̏рве̄* з *порве̄* *. Що вона поширює успадковану тенденцію, ясно із зіставлення з болгарською мовою, яка при близькості в даному разі до тенденцій сербської *(за́пне, за́дре, на́чне)* не пересуває наголос з рефлексів напружених зредукованих: серб. *за̏бије̄, за̏вије̄, за̏шије̄*, болг. *заби́е, заши́е* тощо, а ще більше — із свідчень чакавського наріччя, наприклад, говірки Нового (Novi), описаної О. Беличем [3]: dobîje тощо, umrȅ, prostrȅ, хоча й тут pȍšme «почне», zȁpne, nȁdme і, як і слід було сподіватись, príde, nájde, pójde (пор. ȉde), zȁme «візьме», znȁme «зніме» [4].

Варт при цьому зазначити, що у випадках, коли серединний зредукований перейшов у голосний повного утворення, і сербська, і болгарська пересунення наголосу не засвідчують, пор. серб. *до̏че̄*, але болг. *дотъче́* «дотче́», серб. *дожа̀ње̄*, болг. *дожъ́не* «дожне»; болг. *догъ́не* поряд з *по́гне;* серб. *по̀шље̄* поряд з *по̏шље̄* «пошле, надішле».

За аналогією до відомих у науці фактів відношення при префіксальних дієсловах із зредукованим голосним у випадках відтягнення треба розглядати як діяння в 1-й особі однини закону Фортунатова — де Соссюра, за яким наголос із складів короткісних (і довгих циркумфлексових) пересувався на наступні акутові, тобто в даному випадку на кінцеве найдавніше слов'янське ǫ з колишнього *ām (пор. лит. відповідник з акутовою — **úo**). Немає сумніву, що наго-

---

[1] Пор. pójme з відкритим **о**, свідченням перенесення наголосу з кінцевого складу.

[2] Пор. і pȏjde. Pójde з відкритим **о** може бути новіша (аналогійна) форма.

[3] «Изв. Отд. русск. языка и словесности АН», XIV, кн. 2.

[4] У паралель до словенської див. príme і prijȃme.

лос префіксальних дієслів був первісно не на префіксі, отже найдавніший рух наголосу треба собі уявити як vъzьˈme (3-я ос. одн.): *vъzьmǫˑ (1-а ос. одн.).

Далі, як дозволяють гадати свідчення української, російської і сербської, з серединного складу наголос фонетично переходив на попередній сильний зредукований: укр. *візьме,* рос. діал. *вóзьмет,* серб. *ŷзмē* (чакав.— Новий — zȁme).

У випадках із коренями, що починалися з **і**, як зазначено, ми стоїмо перед специфічною умовою. Проте це **і**, безперечно, пізнє явище в слові imǫ, imeši і т. ін. (пор. ст.-сл. **въз-ьмѫ** тощо); отже, відношення, як укр. *підніму́ : підні́меш,* рос. *подниму́ : подни́мешь*, треба розглядати як аналогійне поширення того, що було фонетичним при vъzьmǫ : vъzьmeši. Здавна і на *idǫ дивляться як на форму, похідну з *i̯ьdǫ [1]. Це далеко не так ясно, як у випадку з *ьmǫ, бо засвідчених форм з **ь** при цьому корені в нас немає, а самі посилання на місце наголосу idǫˑ : iˑdeši, на нашу думку, недостатні [2]. Проте, як би не стояла справа, доводиться припустити, що форма з початковим **і** в цьому корені з'явилася раніше, ніж у першому, і це зрозуміло, якщо стояти навіть на позиції тих, хто виводить id- з ьd-, бо ця форма менше залежала від префіксальних утворень, що ввесь час впливали на ьm-.

Id- з наголосом на **і** в усіх формах, крім 1-ї особи однини, префіксальних утворень, де префікс закінчувався голосним повного утворення, передавало свій наголос префіксові з причини вже зазначеної — утворення нових дифтонгів. Чи таке пересунення — факт уже найдавнішої слов'янської мови, чи ця міцна тенденція здавна діяла в окремих мовах, важко вирішити, в усякому разі ясно тільки, що це явище загальнослов'янського характеру і явище давнє.

Фактом доукраїнським вважаємо пересунення наголосу в *зáшле, прúшле* тощо. Хитання наголосу таке, як воно відбите в словнику Грінченка *(зáшле, прúшле,* але *дошлé, нашлé, пошлé),* мабуть, випадкове, тобто при всяких префіксах, залежно від говірки, можливий і той і той наголос. Проте відмінність *зáшле, прúшле* від інших дієслів навряд чи випадкова, і це підтверджується словенською з її póšlje, ódšlje (із закритим **o**); пор. zapnè, zatrè тощо. Причину окремої рефлексації при цьому корені треба, на нашу думку, вбачати в тому, що давнє **сълѭ, сълєши** належить до III класу, де звичайне наголошення теперішнього часу характеризується при наголосі на закінченні 1-ї особи однини відтягненням наголосу в решті форм.

---

[1] Пор. хоча б літературу, наведену в Е. Бернекера, Slavisches etymologisches Wörterbuch, I, стор. 421.

[2] Залишаємо осторонь всю проблему вихідного місця наголосу дієслів першого класу і питання про те, якою мірою можна припустити, що група з суфіксальним **-d**, тобто крім i-d, ще й kla-d, kra-d, ja-d, могла мати відмінний наголос. Звернемо тільки увагу на рос. *крáду, краду́* і можливість, що idǫˑ : iˑde відбивають рух наголосу з кореневого циркумфлексового голосного. Пор. і полаб. eidé (aidé), що, можливо, і не потребує пояснення впливом інфінітива (проти Я. Розвадовського, «Roczn. slaw.», VII, стор. 12, Т. Лера-Сплавінського, «Roczn. slaw.», VIII, стор. 155)

пор. *кажу́* : *ка́же, мелю́* : *ме́ле* тощо — відношення, перенесене аналогічно на префіксальні утворення з цим дієсловом.

Це, імовірно, давні риси префіксального наголошення, успадковані українською мовою. Щодо існування ще інших умов, то тут доводиться скоріше, як вже зазначалось, поставитися скептично. Якщо на д.-рус. *у́чнетъ* і відповідні чакавські форми дивитися як на давні, то можлива здогадка, що українська разом із словенською не зберегла перенесення наголосу в утвореннях, де з найдавніших часів основна частина не вживалася або рідко вживалася відокремлено від префікса [1]. Тоді б укр. *почне́,* рос. *начнёт,* словен. počnȇ тощо довелось би розглядати як пізніше вирівнення в бік панівного типу без перенесення.

Наведений матеріал інших слов'янських мов не дає права відносити українське перенесення наголосу на префікси у випадках, як-от *розі́рве, піді́ткне,* з колишнім зредукованим, до явищ спільнослов'янських. Гадаємо, що вірніше в цьому явищі вбачати специфічно українське продовження тенденції до перенесення наголосу на префікси, тенденції, початок якої репрезентують фонетичні відтягнення *vъ̑zьme і po·i̯de [2].

Впливові форм типу діал. *розийтися, надийти,* звідки і *розийдеться, надийде,* зобов'язані певною мірою (при підтримці таких, як *діждеться* тощо) своїм існуванням форми *розі́йдеться, наді́йде,* а за ними й *розі́тре, розі́рве* (пор. без **і** *протре́, прорве́, почне́*). Імовірно, що саме від них вони перейняли і своє наголошення.

Інфінітив *

Інфінітиви *ве́зти, ве́сти, не́сти* з погляду порівняльного є, безперечно, факт новіший за *везти́, вести́, нести́,* як і рос. *(при)ве́зть, (при)ве́сть, (при)не́сть* проти *(при)везти́, (при)вести́, (при)нести́.*

Виникнення такого наголошення найімовірніше пояснюється почасти відношеннями в дієсловах найближчого типу: *кладу́, кладе́ш* : *кла́сти, впаду́, впаде́ш* : *впа́сти,* почасти впливом переважної більшості інфінітивів без наголосу на **-ти**. У практиці літературної мови форми з відтягненим наголосом найчастіше зустрічаються в префіксальних утвореннях: *піdне́сти, заве́зти* тощо.

На натуральне питання, чому в літературній українській мові саме дієслова *везти, вести, нести* підлягли впливові інших типів, а *мести́, плести́, трясти́* залишились поза ним, мабуть, найправдоподібніша відповідь, що тут не обійшлось і без діяння моментів

[1] Виписані О. Грюненталем з російських пам'яток (власне, здається, взагалі із східнослов'янських) *у́мреть, на́чнетъ* (пор. *на́чнется, оу́чнеши,* Домостр., Конш. спис.), *за́пнется,* коли це не південнослов'янізми, добре б відповідали такій здогадці.

[2] Наведені О. Грюненталем в «Arch. f. slav. Philol.», XXXIX, форми *ото́бьются, ото́мкнетъ* тощо (див.вище), коли їх взято справді з російських пам'яток, а не з східнослов'янських взагалі, де, може, ми стоїмо фактично перед рисами української мови, говорили б про ширший обсяг тенденції, про те, що вона охопила, принаймні частково, і російські говірки.

видових; пор. саме *завóзити, завóдити, занóсити* в значенні недоконаного виду, що паралелей до них звичайно немає у таких випадках, як *местú* і т. ін.

Відповідно до інфінітивних типів маємо різні наголоси і в формах минулого часу дійсного способу: *везлá, везлó, везлú, неслá, неслó, неслú* і *вéзла, вéзло, вéзли, нéсла, нéсло, нéсли,* причому відтягнений наголос (наголос на передостанньому складі) взагалі частіший у формах середнього роду однини і в множині та вживається у практиці літературної мови переважно в префіксальних утвореннях, до того ж скоріше як відбиття говіркових впливів.

Кількох окремих зауважень з акцентологічного погляду вимагають форми *вмéрти, запéрти,* що з морфологічного погляду, як і *тéрти, дéрти* та ін., становлять собою українські новотвори, пор. рос. *умерéть, заперéть, затерéть* і відповідні форми сербські (*мрéти, ỳмрēти, зàпрēти*),— новотвори, в яких основу інфінітива заступила основа теперішнього — майбутнього: *умру, умреш; запру, запреш* (з колишніх **мьр-, пьр-**).

Основи **мьр-, пьр-**, з одного боку, і **тьр-**, з другого, з давніх-давен не збігались інтонаційно: першим, за свідченням, наприклад, сербської, належала споконвічно циркумфлексова інтонація, другій — акутова. Цьому точно відповідає в російській різниця в наголошенні форм однини жіночого роду: *умерлá, заперлá* (при *ýмер, ýмерло, зáпер, зáперло*), але *тёрла, утёрла, затёр, утёр.*

Форми *вмéрти, запéрти* і відповідно *вмер, вмéрла, вмéрло, вмéрли; запéр, запéрла, запéрло, запéрли* відбивають наголос на передостанньому складі інфінітива, наголос, що раніше характеризував інфінітив — рос. *умерéть, заперéть* [...]

У декількох словах на **-ити** відоме подвійне наголошення: *вýдити,* рідше *вудúти; зганьбúти* і рідше *згáньбити* (пор.: «...І на чужих його не *згáньбили* полях!» — М. Рильський); *змéншити* й *зменшúти; змúлоститися* й *змилостúтися; змилосéрдитися* і рідше *змилосердúтися* (пор.: «...Та простий люд таки над ним *змилосердúвся...*» — М. Рильський); *зцíпити* і рідше *зціпúти* («...Матрос болюче стогне, командири Уста *зціпúли* сумом не згорда» — А. Малишко); *нýдити* й *нудúти; погóдити* й *погодúти; признáчити* й *призначúти; розчáвити* й *розчавúти; ствéрдити* і рідше *ствердúти* (пор.: «І день *ствердúв* цю складену на смерть Юнацьку клятву — незрадливе слово» — М. Бажан).

Хитається наголос і в деяких на **-іти**: *вúсіти* і рідше *висíти; сúвіти* й *сивíти; стáріти* й *старíти; чéрствіти* і рідше *черствíти* [...]

Суфікс інфінітива -ну- та -ну-, -неш і т. д. в системі теперішнього часу

Походження суфікса **-ну-** в системі інфінітива та минулого часу порівнянням з індоєвропейськими мовами не може вважатися бездоганно з'ясованим. Багато нез'ясованого лишається і щодо **-ну-**

(**-ну**, **-неш** тощо) в теперішньому — майбутньому часі [1]. З цих позицій, отже, не здобуто надійних даних і для пояснення акцентологічних особливостей класу. Користуючись тільки тими фактами, які знаходимо в самих слов'янських мовах, можна напевно твердити, що суфікс інфінітива **-ну-** (найдавніше слов'янське **-nǫ-**) первісно характеризувався, і насамперед у дієсловах із значенням недоконаності, акутовою інтонацією. Це цілком ясно із сербської мови, у якій голосний цього суфікса в положенні за наголосом виступає як короткість, а не як довгота, характеристична для рефлексів циркумфлексових голосних, і, гадаємо, ясно з рефлексів західнослов'янських мов, що в інфінітиві узагальнили (із положення за наголосом) довготу (чеська, словацька) або її нормальне для них відбиття (носове ǫ — польська, з модифікаціями — кашубська): серб. *гӥнути, вȅнути* «в'янути», *кӥснути, глȅднути* «глянути», *кӥнути се* «піти (з очей), забратися»; чес. hynouti, vadnouti, kysnouti, kynouti «підходити (про тісто)»; пол. ginąć, więdnąć, kisnąć.

Акутова інтонація суфікса **-ну-** з'ясовує давні відношення, відбиті в дієсловах із значенням недоконаного виду: *то́неш, то́не* і т. д.: *тону́ : тону́ти; тя́гнеш, тя́гне* і т. д.: *тягну́ : тягну́ти* (пор. і рос. *то́нешь : тону́ : тону́ть; тя́нешь : тяну́ : тяну́ть*), тобто наголос із складу первісно короткісного або циркумфлексового переносився на наступний акутовий (за законом Фортунатова — де Соссюра).

У переважній більшості дієслів типу **-āti** (інфінітив), **-ājǫ**, **-āješi** і т. д. (теперішній час) місце наголосу пояснюється діянням закону Фортунатова — де Соссюра. Натурально, що форми II класу, які відповідають їм, через акутову інтонацію свого суфікса **-ну-** збігаються з ними своїм наголошенням: 1) *ка́пати : ка́пнути, кра́пати : кра́пнути, бри́зкати : бри́знути, при́скати : при́снути, ки́дати : ки́нути, ти́скати : ти́снути;* 2) *виля́ти : вильну́ти, щипа́ти : щипну́ти; верта́ти : верну́ти, мота́ти : мотну́ти*. Пор. в основному ті самі відношення і в російській мові.

Звертає на себе увагу в цій категорії фактів, що діяння закону Фортунатова — де Соссюра виявляється лише при порівнянні наголошення інфінітивів (та минулого часу); що ж до майбутнього часу, то в ньому узагальнився наголос основи інфінітива, і різниці в місці наголосу між 1-ю особою однини (з кінцевим голосним за походженням акутовим) і рештою форм немає (*вильне́ш, вильне́* і т. д.; *щипне́ш, щипне́* і т. д.). Отже, дієслова *тону́ти, тягну́ти* із значенням недоконаного виду в своїй системі наголошення форм теперішнього часу дійсного способу архаїчніші за паралельні утворення доконаного виду, які в формах майбутнього часу відбивають узагальнений наголос.

Певною мірою несподівані відношення, що їх констатуємо в класі, спорідненому з аналізованим: коли дієслова, належні до класу

---

[1] Найважливіші здогадки див. W. V o n d r á k, Vergleichende slavische Grammatik, I, стор. 708—711.

-āti, **-āją**, **-āješi**, мають щодо наголосу в дієсловах II класу (крім винятків, про які згадаємо нижче) точні відповідники, то утворення II класу до типу *мáзати — мáжу, мáжеш* відрізняються місцем свого наголосу від останніх: *мáзати : мазнýти, мазнý, мазнéш* і т. д.; *рíзати : рiзнýти, рiзнý, рiзнéш* і т. д.

Те саме бачимо й у російській мові: *мазнýть, резнýть (мазнёшь, мазнёт* і т. д.; *резнёшь, резнёт* і т. д.).

Хоча українська мова й виявляє певну тенденцію поширювати насуфіксний наголос також на відповідники дієсловам на **-ати**, **-аю** з початковим наголосом *(кашлянýти* — до *кáшляти, дúхати — дихнýти, дмýхати — дмухнýти, дряпати — дряпнýти)*, за всіма імовірностями різниця *кáпати : кáпнути*, але *мáзати : мазнýти*, як свідчить російська, не є якоюсь новою тенденцією самої української мови. Це факт давнини, щоправда, як вже зазначено, неясний, захований за складними явищами колишнього формування морфологічної системи слов'янського дієслова.

Окремий випадок становлять відношення: *плювáти : плю́нути* — рос. *плевáть : плю́нуть* тощо (пор. ст.-сл. **пльвати**). Теперішній час в українській мові звучить: *плюю́, плюéш* і т. д. Сучасна російська літературна мова має такий самий наголос, але в мові письменників XVIII — першої половини XIX ст. поширене наголошення: *плюю́ : плю́ешь* і т. д., *клюю́ : клю́ешь* і т. д. [...]

І воно, мабуть, давніше [...]

Давність відмінності щодо місця наголосу між формами доконаного і недоконаного виду, а також формами теперішнього часу й інфінітива, відмінності, зумовленої найдавнішими чергуваннями голосних, можна бачити і з сербської; пор. *кљу̏нути, пљу̏нути*. До дієслова *совати* в українській мові утворюються форми *сýнути* і *сунýти* із значенням рос. «сразу подвинуть, двинуть» і форма недоконаного виду *сýнути* «повільно посуватися».

Префіксальні утворення II класу з наголосом на корені часто відрізняються місцем свого наголосу від відповідних дієслів на **-ати**: *загрýзнути* (пор. *грýзнути*) : *загрузáти; прилúпнути* (пор. *лúпнути*) : *прилипáти; розпýхнути* (пор. *пýхнути*) : *розпухáти* тощо. Ця різниця викликана тим, що в найдавнішій слов'янській мові префіксальні утворення на **-āti**, **-āją**, **-āješi** і т. д. становили дуже продуктивну категорію з виразними ознаками самостійності (протиставлення іншим, з ними співвідносним).

Мало репрезентований тип відношень між дієсловами на **-ити** та **-нути** однакового стану (останні, здається, становлять утворення тільки порівняно пізнього часу) відбиває тенденцію зберігати наголос на тому самому місці: *рýшити : рýхнути, палúти : пальнýти, крутúти : крутнýти*.

Звертає на себе увагу відношення між наголосом форм дієслів із закінченнями, що сходять на найдавніші слов'янські **-ěti**, **-'ati** (з **-ěti** ж), і наголосом дієслів II класу недоконаного і доконаного виду:

1) *хрипíти*, 2-а ос. одн. теп. ч. *хрипúш : хрúпнути; мовчáти*, 2-а ос. одн. теп. ч. *мовчúш : мóвкнути;*

2) *свистіти,* 2-а ос. одн. теп. ч. *свистйш* : *свйснути; хрустіти,* 2-а ос. одн. теп. ч. *хрустйш* : *хру́снути; кричáти,* 2-а ос. одн. *кричйш* : *крйкнути.* Існування цих відношень вже в найдавнішій слов'янській мові свідчиться паралельними фактами сербської мови, але і в той час форми типу *хрйпнути, свйснути* становили не продовження спадщини попередньої доби, а своєрідні новотвори (пор. відсутність перенесення наголосу з циркумфлексових і короткісних складів на наступне акутоване **-ну-**).

Спадщину давнини можна припускати лише у відношеннях *вертіти* : *верну́ти* : *верну́* : *вéрнеш* з виразним відбиттям діяння закону Фортунатова — де Соссюра, випадок, характеристичний, крім іншого, певним семантичним розривом форм, що первісно входили до складу того самого етимологічного гнізда.

Більшість типів становить продукти узагальнень уже найдавнішої слов'янської мови. Крім згаданих, до таких належить, наприклад, тип із значенням моментальності, майже виключно вигукового походження: *áхнути* (пор. *áхати*), *óхнути (óхати), грю́кнути (грю́кати), пйснути (пйскати);* серб. *гр̏хнути, зве̏кнути* «вдарити по голові» тощо.

Сюди ж належать і утворення недоконаного виду із значенням тривалості, синтаксично неперехідні, типу *стйгнути, в'я́нути* (з голосним за походженням акутовим) і, за їх зразком, численні слова з голосними за походженням циркумфлексовими і короткісними: *глу́хнути, сліпнути* (серб. *глу̑х, сле̑п*), *сóхнути* (пор. *схну́ти*), *мóкнути.* Пор. серб. *глу̏хнути* (із скороченням спадної довготи першого складу трискладового слова за відповідним законом сербської мови) тощо.

Наголос, як бачимо, у низці типів із суфіксом **-ну-** здавна семантизовано.

Відносно легко іноді порівнянням хоча б з російською відшаровуються напрямки аналогії пізнішого часу: рос. *кáшлять* : *кáшлянуть,* укр. *кáшляти* : *кашляну́ти; грймати* : *грймнути* і з новішим наголосом — *гримну́ти; дрйгнути* і *дригну́ти* тощо [...]

Пояснення наголосу українських префіксальних форм *поглéдіти, погля́діти, догля́діти, наглéдіти* (поряд із *погледіти*), *просйдіти, пересйдіти, посйдіти, посéдіти* тощо, *постóяти, перестóяти, простóяти, відстóяти, полéжати, пролéжати, відлéжати* тощо (рідше *пролежáти*), *помóвчати, замóвчати, промóвчати* (поряд із *замовчáти*), *потéрпіти* (поряд із *потерпіти*) становить значні труднощі. Саме посилання на префіксальність тут, звичайно, не вирішує питання, бо в переважній більшості випадків і навіть в цій категорії дієслів зокрема (пор. *полетіти, погоріти*) префікси як такі на відтягнення наголосу не впливають [...]

Дієприслівники *

Наголос дієприслівників у літературній українській мові з погляду порівняльно-історичного цілком ясний. Українські дієприслівники виникли з форми називного відмінка однини жіночого

роду дієприкметників теперішнього часу і зберегли її найдавніше наголошення.

До дієслівних типів з кінцевим наголосом (пор. особливо форми 1-ї та 2-ї особи множини: *жнемó, ведемó, летимó, жнетé, ведетé, летитé*) маємо, отже, *жнучи́, ведучи́, летячи́,* але в типах, де наголос у теперішньому (майбутньому) часі припадає на кореневий склад, таке саме наголошення характеризує й відповідні дієприслівники: *(не) мóжучи, кóлючи, вóдячи* (пор. *мóжеш, кóлеш, вóдиш*).

Лéжачи, си́дячи, стóячи (до *лежи́ш, сиди́ш, стоїш*) поряд із *лежачи́, сидячи́, стоячи́* відбивають давнє місце наголосу форми називного відмінка однини дієприкметника чоловічого — середнього роду. Російські *гля́дя, лёжа, си́дя, стóя* і паралельні їм з історичного погляду словенські форми (з фонетичним для словенської мови перенесенням спадної довготи на кінцевий склад) виразно свідчать про колишню циркумфлексову інтонацію кінцевого голосного в цих формах (всі вони стосуються дієслів з інфінітивами на **-ěti** та **-jati, -ati** з ***-ěti** ж).

Цілком звичайна тенденція — надати хитанню паралельних форм *лéжачи* і *лежачи́, си́дячи* і *сидячи́* певної семантичної відмінності (*лéжачи* тощо частіше в прислівниковому вжиткові).

Але поза цією вузькою смисловою групою впливи аналогії, що викликає форми на зразок *веду́чи, летя́чи* та ін., до семантичного розрізнення в практиці мовлення не призвели [...] *

КІЛЬКА УВАГ ПРО ВІДНОСНУ ДАВНІСТЬ НАГОЛОСУ ОКРЕМИХ СЛІВ **

При порівнянні наголосу деяких слів українських із наголосом відповідних російських натурально постає питання про те, на якій стороні давнина і де маємо новіший наголос. До таких випадків належать, наприклад, розбіжності:

Укр. *вербá* : рос. *вéрба*. Сербська мова має *вр̏ба,* що вказує на вихідний наголос *врба·*. Російська, отже, відійшла від давнього стану.

Укр. *жалó,* білор. *джáла,* рос. *жáло* (пор. і *жали́ти*). Давніший наголос український. Пол. żądło, за фонетичними законами польської мови, має ą (ǫ), а не ę через те, що відповідний склад був перед найдавнішим кінцевим наголосом.

Укр. *зéрно* «хлібні зерна», *зéрно* і *зернó* «зернина» : рос. *зернó*. Як свідчить сербська мова з її *зр̏но,* наголос споконвічно припадав на кореневий склад. Кінцевий наголос, мабуть, виник в українській і російській мовах під впливом численних слів з наголошеним **-ьнó**.

Укр. *спи́на* : рос. *спинá*. У російських діалектах, де виключений український вплив, часто зустрічаємо наголос, паралельний українському (пор. Л. Л. В а с и л ь е в, О значении каморы в некоторых древнерусских памятниках XVI—XVII веков, 1929, стор. 64).

Отже, пояснення потребує, як новіша, російська літературна форма.

Укр. *дрóва*. Наголос в цьому слові, безперечно, новіший проти рос. *дровá* (пор. і сербське наголошення, паралельне російському, та етимологію слова *дръва*). Припустима здогадка про вплив родового відмінка множини.

Укр. *кімнáта* : рос. *кóмната*. Український наголос точно відповідає польському komnata (кінцеве джерело — середн.-лат. camināta «житло з піччю»). Задовільного пояснення для відхилення, яке становить рос. *кóмната*, в науці немає (різні сумнівні здогадки наводить О. Преображенський в «Этимол. словаре русск. языка», I, стор. 342).

Укр. *серéдина* : рос. *середúна*. Давніший наголос відбиває російська, бо, як свідчить хоча б укр. і рос. *середá* : *сéреду*, з чим у згоді й свідчення інших слов'янських мов, відповідному кореневі належала циркумфлексова інтонація, отже, наголос мав, за законом Фортунатова — де Соссюра, бути перенесений на наступний акутовий склад. Укр. *серéдина* дістало аналогійний наголос, імовірно, від прикметника *серéдній*, де наголос відбиває зміну інтонації у типі прикметників на **-ній**, **-ня** і т. д.

Укр. *крéмінь* : рос. *кремéнь*. Серб. *крȅмēн*, род. *крȅмена* підтримує давність українського наголосу. Але в даному випадку є серйозні підстави здогадуватись, що й російський наголос великої давності: вихідні форми відповідної відміни звучали *kremy˙ (наз. одн.), *kre˙mene; далі пішли узагальнення: в українській — у напрямі узагальнення наголосу непрямих відмінків, у російській — називного однини. З російським наголосом пор. словен. krémen з kreme˙n, род. одн. kremẹ́na.

Так само можна пояснити розбіжність укр. *óлень* : рос. *олéнь* [1]. Але оскільки й сербська мова в даному разі підтримує свідчення російської — *jѐлен* з *јеле˙н*, імовірніше, що *óлень* виникло на українському грунті під впливом інших слів на **-ень**.

Укр. *рéмінь* відповідають болг. *рéмен*, серб. *рȅмēн*. Російському наголосу відповідає словенський — свідчення про дуже давні хитання.

Укр. *пáсти* : рос. *пастú*. За свідченням серб. *пȁсти*, давнина за українським наголосом (пор. тип *кладý* : *клáсти* тощо). Рос. *пастú*, мабуть, завдячує своїм наголосом тенденції уникнути омонімії з *пáсти* — *пасть*.

Укр. *бóвтати* : рос. *болтáть*. Цього слова немає в інших слов'янських мовах. Аналогія в цьому класі дієслів поширює наголос на користь суфіксального (на **-а-**), отже, імовірно, що давніший наголос у цьому слові український.

Укр. *кúдати* : рос. *кидáть*. У російських говірках нерідкий наголос *кúдать*. Про такий наголос свідчить і серб. *кȉдати*. Пояснення потребує як новотвір російська форма.

[1] З наз. одн. **oly˙*, род. одн. *o˙lene* тощо.

Укр. *вúсіти* : рос. *висéть*. Більшу давність українського наголосу підтверджує рос. *вúселица* «шибениця», серб. *вȉсити (вȉсјети)*.

Укр. *жалúти* : рос. *жáлить*. Наголоси відповідають формам іменників.

Укр. *кінчúти* : рос. *кóнчить*. Оскільки утворення походить від іменника *кінéць*, род. *кінця́*, український наголос слід вважати первіснішим.

Укр. *крóїти* : рос. *кроúть*. За свідченням сербської *кро̀јити* з *кроjи·ти*, більша давність на стороні російської.

Укр. *сéрдити* : рос. *сердúть*. Серб. *ср̏дити* з попереднього *срди·ти* свідчить про первісність російського наголосу. Український наголос інфінітива відбиває вплив більшості форм теперішнього часу.

Укр. *прúятель* : рос. *прия́тель*. За свідченням серб. *прȉјатель*, імовірно, що давніший наголос — український*.

[СИНТАКСИС]

УВАГИ ПРО СИНТАКСИЧНУ СТРУКТУРУ СТАРОВИННОЇ ФРАЗИ *

Сучасну фразу від старовинної відрізняє, з одного боку, її ускладненість проти примітивного синтаксису, напр., актової мови, навіть ще XV ст., з другого, навпаки, відносна обмеженість її ланок проти того, що визнавалось зразковим у писемному стилі пізнішого часу. Сучасна фраза відкинула ту гіпертрофію пов'язаності між собою речень, що призводила у фразі представників «монументальної» прози XVI—XVIII ст. до створення дуже великих надфразних єдностей: ми не намагаємось такою мірою, як, напр., Самійло Величко (хоч він і бачив своє завдання в тому, щоб «вивести простим стилем и нарічіем козацким гисторію о войні з Поляки Хмелницкого, и запустінии тогобочном украино-малоросийском»), ставити фрази між собою в штучний зв'язок способом відносності наступних до попередніх, єднальних сполучників, сполучників причинових і т. ін. Будова фрази Величка, як і численних стилістично близьких до нього в багатьох рисах актових документів XVI—XVIII ст., вражає нас своєю «чіпкістю», намаганням, незалежно від фактичних можливостей проголошення, з'єднувати окремі думки в велике мовне ціле. Формальні засоби об'єднання в цих структурах мало обмежуються ритмомелодичними умовами. Це типові суто зорові структури, не розраховані на читання вголос, продукти впливу бучних стилів античності та їх пізніших польських наслідувачів, але вже без тих естетичних засад, на яких останні в свій час зростали. Щодо подібних зразків актової мови, то намагання її імпонувати своєю монументальністю позбавило актовий стиль пізнішого часу тих живих моментів, які спочатку йому належали як такому, що перебував на службі в точних, визначених за їх природою завдань, і повинен був, серед іншого, регулюватись потребою читати на суді та в інших офіційних установах ці документи вголос.

Обмежуємось двома прикладами: «Ним зачну наступуючое военних Хмелницкого діл з Поляки поведеніе и многое обоих (Козацкоруского и Полского) преславних в Європі народов, в междоусобии бывшом, з великим їх ущербком и повежденіем крвіпролитие жалостним вспоминати и описовати сердцем, судих за благо, прикъладом Самоила Твардовского, тую Хмелницкого войну, віршом пол-

Л. А. Булаховський серед українських письменників, артистів і діячів культури. *Фото 1952 р.*

ским описавшаго; положити первіє пред войною тою бывшіє знаки, з придатком им толкованя, от мілкого разума и разсмотренія моего.

З *тих убо* знаков, первий роком пред тою войною быст — великоє над звичай, в день пятка страстного, слонца ізміненіє и затьміне; вторий потом,— комета, од давних літ невиданная, являлася на небі по заході слонца, чрез дней дванадцят; третий,— саранча великая нігдесь уродившис, и нашедши пред самим, тоя междоусобнія домашнія войни зачатієм, в землю полскую, всі трави и зъбожжа в ней позъидала и винищила; *що* все люде старіє и разумніє за гнів божий ку себі бывший вміняли, и пришлого несвідомого карання его божественнаго на себе чаяли, *якоє* их и не оминуло; *ибо* за умноженіє беззаконий ізсякла бє любов в многих, *без нея же* умножися и преуспѣ в человіцех гордость, ненавист, вшетеченство, неситство многаго імінія и сребролюбія, заздрост, пиха, вражда, гнів, обиди и иніє богу противніє и мерзкіє діянія; *за которіє* по пред описанних знаках, наступовало праведноє божественноє каранє; *яко же* каранє постигнути міло, мощно било з знаков помененних, по разсмотренію умному, и по тогдашному состоянію военному домислитися. *Іж* первий зънак...» і т. д. (Величко, І, 10).

«Богдан Хмелницкій, гетман, з войском его царского величества Запорозским. Ознаймуем тым нашим писанієм кождому, кому бы тылько того потреба было відати, а меновитє, атаманови, козаком, войтови, бурмистром и всім обывателем Лубенским, *иж яко* есьмо зразу надали всі луки Бернадынскіє на монастир Преображенія Господня Мгарскій, так и теперь в том жадноі не чинячи отміны, тоє наданьє наше конфірмуем, кождому сурово приказуючи, *абы* жаден з Лубенцев и з околичных поблизу мішкаючих людей до тых лук Бернадынских от нас на монастир Мгарскій наданых, так же и до того ліса, который под фольварок за відомостью нашею тогож Мгарского монастира отцеве и братія заняли, *яко* тепер так и напотом втручатися не важился, и жадноі в тых луках и в том лісі и во всіх кгрунтах, до монастира Мгарского належачих, шкоды не чинил, *так, якобы* отцеве и братія того святого міста оных лук и того ліса и всіх кгрунтов во всем спокойнє заживали, от жадного не поносячи найменьшоі трудности и перешкоды. *Бо* хто бы кольвек через той заказ наш, спротивляючися волі нашей, важился в тых луках и в занятом лісі и в перевозі на Лысой-горі знайдуючемся отцом Мгарским якую найменьшую перешкоду чинити и неналежнє ся в них втручати; *то* мы каждого такового, за взятьем о том відомости, пану полковникови належному Миргородскому, а в небытности его наказному, и до нас не отсылаючи, строго без жадноі фольги карати росказуем, не чинячи иначей» (універсал гетьм. Хмельницького лубенським полковим і міськ. старшинам і громадянам, 1657).

При всій надзвичайній розгорнености української писемної фрази XVI—XVIII ст., при складності, сказати б, «багатоповерховості» її, зупиняє на собі увагу, що навіть продукти канцелярій тих часів — суто ділові документи виявляють високу досконалість своєї синтаксичної будови, якщо не брати до уваги, звичайно, того,

що виходило з-під пера малописьменних писарів закутніх канцелярій або випадкових укладачів різних суплік та актів. Зриви з загального синтаксичного плану складного речення, тобто анаколуфи на зразок таких, як: «Але тоє нічого не помогло, поневаж запорожці, ласкою єго царского величества упевнени, и скоро тая рада стала и боярин вишол з намету и почал читати грамоту и указ єго царского величества, не дано того скончити, а ні слухаючи писма царского величества, зараз крик стался з обох сторон...» (Літопис Самовидця, під 1663 р.); «Зачим войско почало Сомково собою тривожити, отступаючи Сомка, любо Сомко послан с тим до князя, же на той раді з войском своим не перестает[1] и Бруховецкого гетманом не приймуєт, и ежели знову не будет рад и жеби Бруховецкий положил знаки войсковіє, то отходят з свои войском ку Переяславлю...» (там же),— досить рідкі і не міняють загального враження доброї стилістичної виучки грамотіїв цієї доби.

ПОРЯДОК СЛІВ *

Порядок слів у давній літературній українській мові є явищем в багатьох його рисах досить сталим, і, як би не тлумачити мотиви, яким завдячують своє виникнення ті або інші його особливості,— питомим ритмічним, логічним або естетичним, чи засвоєним ззовні — з традиції старослов'янської мови або з наслідування польських зразків певних стилістичних типів, своєю чергою пов'язаних з латиною,— основні уподобання виступають у відомій нам книжній спадщині досить виразно і припускають зазначення характерного без особливих труднощів і сумнівів. Старовинна фраза в цьому відношенні може бути визнана стійко організованою, з дуже обмеженими претензіями до оригінальності, з рисами доброї виучки більшості своїх упорядників. Слід зазначити й те, що самі жанри, якими найбільшою мірою для нас репрезентоване старе українське письменство,— жанри ділові (актова мова, листування — донесення та накази тощо) відбивають природну тенденцію до певної дисциплінованої одноманітності стилю і з ним — словопорядку.

Типове для староукраїнської фрази, включаючи і відповідні особливості, в яких вона щільно пов'язана з особливостями, усталеними ще в староруській, сходить на наступні правила і більш-менш виразно виявлені уподобання.

Місце дієслів і форм дієслівної системи

Порядок слів актової мови XVI—XVIII ст., при її намаганні до монументальності і принциповому наслідуванні за польським зразком — латинської фразної структури, відбиває виразний нахил до закінчення великих фразних виразів (речень) дієсловами

[1] У списку Юзефовича виправлено на «не пъристает», що саме і відповідає смислові.

в особових формах та **і н ф і н і т и в а м и.** При цьому звертає на себе увагу та особливість, що порівняно часто на кінець відповідних речень (відрізків) відтягуються в сполученнях «дієслово в особовій формі + залежні слова + інфінітив, що прилягає до присудка-дієслова» саме інфінітиви.

Приклади: «Ознаймуєм сим нашим писаніє і, кому колвек о том відати *надлежит,* меновито: старшині и черні войска нашего запорожского, также купцом чужоземским и вшелякой кондиціи людем, кому толко сіє наше писаніє *оказано будет...* Єжели б теж хто з чужой земли, так з духовних особ, яко и свіцких людей, в яких колвек потребах, под протектом поселским *іхал* и при соби купцов *міл,* теди... дозорца наш и от тих, которіє при послах в своей купецкой ишли б справі, мает екзакцію належную *брать»* (універсал гетьм. Б. Хмельницького, 1654); «Всім, кому бы о том відати *надлежало,* а особливо панові атаману городовому конотопскому со всім войсковым товариством, войтові тамошнему с посполитыми людьми, также и атаманові с товариством и войтам с посполством в селах, до конотопской сотні належачих, знайдуючимся, сим універсалом нашим *ознаймуєм»* (універсал гетьм. Мазепи, 1707); «От матерій шелковых и злотоглавных *раховать,* по чему продается, то с того брать індукти от ста два, и от прочіих товаров также которіи на рахубу *приходят,* по тому ж *брать»* («Видініє по чему... с товаров великороссійских малороссійских и заграничных індукту собирать», 1729).

Такий самий порядок слів панує і в усіх інших видах літературної прози. Обмежуємось, оскільки це явище не потребує спеціальних доказів, одним тільки прикладом з прози історичної: «...сукон теж, подобієм коней, в кождого товариша по килко пар *обрілося,* так, іж кгди войско тоє по преречоних двох битвах на конь *въсіло,* и в далший поход з Хмелницким *рушило,* увидівши з сторони, албо з гори якой оноє, можно было сказать, же то сут ниви, красно цвітущим голендерским, албо влоским маком засіяннии и проквітнувшии... не глаголю многих, но всіх ціле украинских малоросийских мешканцов, козаков и посполитих, на брань пришлую против Поляков *загріло* и *воспламенило»* (Величко, І, 14).

При цьому слід тільки зауважити, що відповідний порядок слів є лише панівна тенденція, а не абсолютне правило і що деякі залежні від дієслів слова нерідко потрапляють в положення за ними: «Гетман зас великий коронний, велиим наполнен фрасунком, кгди непотішнии една за другою *отбірал відомости,* а именно, же Козаки воднии, вибивши Німцов з собою на воді бывших, до Хмелницкого пристали, иже Хмелницкий, на Жолтій воді, сина его гетманского, зо всім войском полским осадил; для которого ратунку... *рушил бил ку Воді Жолтой;* однак у Маслового Стану, получивши відомост..., зараз *цофнулися назад ку Корсуну...»* (Величко, І, 13).

Mutatis mutandis сказане стосується і місця **д і є п р и к м е т н и к і в.** Типовий щодо цього приклад становить заголовок історичного твору «О войні Остраниновой з Ляхами на Украині Мало-

російской»: «От априля 25 до августа 13, под Голтвою, Лубнями и Жолнином з великим крові человіческой розлитієм *точившойся,* а на усті Старца, в Дніпр *упадаючой,* в старинних окопах Козацких, при другом Гетману Гуні, чрез трактат Войску Запорожскому непомислній, *доконченой*».

Пор. також у Івана Вишенського: «Тым обычаєм таковы(й) властелин, король или князь, спастися может, приложивши до доброго житія суд и правду, и не на свою добродітель мирскую, але на тыи скромахи, с хвостами каптуровыми *ходячіє* і міхом шитую одежду, поясище ременноє, черевища невытертые *носячіє*...» («Посланіє ко кн. Вас. Остр.»).

З актової мови: «Иван Самойлович, гетман войска его царского пресвітлого величества Запорозского, всім кому о том відати належит, а именно: сотником и атаманом Подесненским, меновитє в полку Ніжинском и Черніговском *найдуючимся,* дозорцам и всім тамошным жителем, якій же колвєк на собі уряд *міючим,* войтом, бурмистром и всякого чину людем відомо чиним» (універсал гетьм. І. Самойловича, 1674).

Д і є п р и с л і в н и к и принципово підлягають тій самій настанові, що і дієслова в вузькому значенні поняття: «...так жадаю пильно, абись в. м. борошна собі и товариству на килько неділь *взявши,* чинил до нас в Гадяч порядний поспіх, гдє я вашу милость охочо *ожидаючи,* и тоє ознаймую, же незабавнє з Гадяча к Ворсклу в Божій час вихожу: бо там непріятельскіє крила отираются, и наперед и назад *идучи*» (лист гетьм. С. Самойловича полк. Новицькому, 1680); «Що все чрез дней чтири *упоравши,* а суд водний великий и малий в затоках и тишинах дніпрових, для пришлой потреби, gди би прилучилас, *позатоплюim*вавши, и Козаков нікиих зъначнійших конми козацькими и татарскими *вспомогши*, рушил помалу для піхоти водной со всім войском в пут свой ку Воді Жолтой, многими ума своєго очима, яко ловец хитрий, на всі сторони *поглядаючи,* и караули в милю и далій от обозу *іміючи*» (Величко, І, 12).

Приклади висунених на кінець прилягаючих до особових дієслів і н ф і н і т и в і в.

З білоруської актової мови: «Король его милость *велел* вам *поведити*» (відповіді кн. Сигізмунда Раді вел. кн. Литовського, 1538); «На то король его милость *велел* вам отказ *учинити*» (там же); «Господар король его милость *велел* вам на то отказ *вделати*» (там же); «... и просять за то, абы его милость оноє панъство при праве тамошънем *рачил заховати*» (там же); «...иж пан воєвода Любельский [не] *можеть* таковый лист в себе *поведити*...» (там же).

Вирази типу: «...то не без причины король его милость *учинити рачил*», «...иж он за росказаньєм господаръским привильєв твердостей на тыє именья опеки своєє перед паном старостою Мельницьким *положити не хотел*»...— значно рідші.

З українських пам'яток: «...абыхмо часу теперішнього *могли* през посланцов своих доброго здоровья вашей царской велможности *навідити* и найнижший поклун свой *отдати*» (лист Б. Хмель-

ницького цареві Олексію, 1648) тощо. Іноді: «...*ратовати* нас *рачил*» тощо; «...для яких відомостей *прийшлося* Ракочому з Шведом от Варшави *розлучити*, и вгору Висли *рушити* на Варну...» (Величко, X, 6); «...тогда король полский зараз значний до варшавских муров штурм *приказал вчинити...*» (Величко, IX, 5); «...для якои тісности зараз кгварнизон брандебурский склонился на акорд, *обіцуючи* з Косцяна зараз *уступити* а в Познаню *задержатися* до указу пана своєго» (Величко, X, 7). Пор. фразу з поєднанням обох можливих словопорядків: «Явно превротная и непостоянная міра сего фортуна, яко сліпих своих коханков и міродержателей *ошуковати* из нещастя в благополучіє а з благополучія в злоключеніє и бідствіє *взвикла вовергати и затопляти...*» (там же).

Рідші випадки, як-от: «Войска зась лядскіє з Чернецким и иншими вождами своими... короля шведского на всяких приличних містцах и переправах легко нападаєт, щиплет, и уриваєт..., но явнои баталіи *дати* єму *не восхотіло* [sic!]» (Величко, IX, 5); «...же якоби єго войско на Запорожу *хотят* гетманом насътановити» (Літопис Самовидця під 1662 р.)...

Для позиції частин аналітичних форм типова, напр., староруська фраза: «*аще вывѣржена* лодья *будеть* вѣтромъ великом. на землю чюжю»... (Іпат., 13 зв.), хоч цілком можливий також порядок: «*аще украден будеть* челядин Рускыи...» (там же, 14 зв.).

Здавна присудок-дієслово в супроводі енклітичного сполучника *ли* висувався перед підметом у підрядних умовних реченнях: «а *поидеть ли царь* на ляхи. а любо князи темнии. князем литовськым помагати» (догов. грамота лит.-руськ. князів, 1352). Пор. і: «*будеть ли ял* его *король* по кривдѣ. любарт будеть прав... *будеть ли король прав,* нам своего брата любарта дати угорьскому королеви у ятство» (там же), де *будеть* набуває значення сполучника. «А *не останут ли ся дѣти* по ленкове животѣ ино ленькову ближему а любо кому ленко прикажеть по своем животѣ тому также тая села держати вѣчно непорушно...» (грамота вел. кн. Свидригайла Л. Зарубичу, 1433).

До позиції при цьому **інфінітива** пор.: «*хочеть ли* сам *король заплатити* за нь. а его дѣдичьство собѣ узяти *не усхочеть ли* король сам *заплатити,* дасть тому то дичьство кто его потяжеть» (догов. грамота лит.-руськ. князів, 1352).

Зазначений порядок слів типовий і в умовних реченнях після сполучників: «*аще ли убѣжить* створивыи убииство» (Іпат., 13 зв.); «*аже побѣгнеть русин* а любо руска или во львов. или холоп чии. или роба. выдати его» (догов. грамота лит.-руськ. князів, 1352). Далеко рідша позиція — «*аще злодѣи възвратится* в Русь...» (Іпат., 14 зв.).

Звичайний виняток становили лише вирази з підметом-займенником, як-от уже староруські: «*аще кто убиєть* кр[с]тьяна Русинъ. или христьянъ Русина. да умреть» (Іпат., 13 зв.).

Як естетизований порядок слів у письменстві XVII ст. усталюється досить поширений переважно в підрядних реченнях такий,

коли дієслово намагається у фразному відрізку зайняти передостаннє місце і розриває для цього відповідну граматичну пару: «...Кому только *сеє наше* показано будет *писаніє...*» (грамота гетьм. Б. Хмельницького Київському Межигірському монастирю, 1656); «...и в том *нашої* собі допрошується *оборони*» (гетьм. універсал жителям Остра, 1686); «...и тим *надобнішоє* занесл до Криму *убезпеченьє*» (лист Кочубея полк. Новицькому, 1686); «...же в Кам'янцу Подолском многая шляхта *с многими* увезлася *скарбами...*» (Величко, V, 4); «...которого Хмелниченко, зсідши з коня, *низким* привитал *уклоном...*» (там же); «Сина зась в заставі посилати отнюд не возможно для того, иж єден в *дитиних* зостает *літех...*» (Величко, V, 6); «...для чого мусіл о три милі вколо от Ковля все войско *на зимовіє* роспустіти *кватери*» (Величко, II, 6); «...уступил з Кготторпіи до Тонѣнgу, а оттол *на близкоє* там удался *море*» (Величко, XI, 7); «...теди и ми до так святобливого учинку нашу стосуючи волю, *тоє антецессора нашего* конфирмуєм *право...*» (універсал гетьм. Многогрішного Київському Межигірському монастирю, 1671).

Таке саме уподобання відбивається і при д і є п р и с л і в н и к а х: «*Тоє* теды видівши и зрозумівши *постановенье* апостолское, патріархи наши не сміют своя овца, послідующих им, в своє имя и в свой титул приволокати и натягати...» (Вишенський); «...иж жалостнє скаржилися перед нами панове майстратовые Кієвскіє на вас, же вы просторные собі *пивныи й медовыи* заведши в Кієве *шинки,* при тых немаль в кождом дому и горілку держите продажнюю...» (гетьм. універсал київським полк. старшинам, 1684); «...с великою скоростию преправується за Вислу и тягнет утікаючи ку Варшаві и Прусам на Торунь, *добрим* Варшаву умоцнивши *кгварнизоном*» (Величко, IX, 5).

Зазначений порядок слів почасти перейшов і в художню літературну мову навіть XIX ст. до тих письменників, мова яких через школу пов'язана з староукраїнською традицією. Див., напр., у Устияновича: «...але дим чорний, которим безустанно вітри шибали і до щита *к сирому* припирали *лісові,* не дозволив світа зріници»; «Звільна і мої руки охлябли, а від голови зачало щось пересуватись долі составами дійсно так, якби мя кто з горячої купелі на студений вітер поставив і полегку *керничною* зливав *водою*»; «І коли Добош... свої молодії товариші *в сильную* содружив *шайку,* нападали они не тільки на самих жидів, але і на двори, на священиків і на цілі навіть містечки і села».

Відповідна тенденція в давній мові, як свідчить переважна більшість прикладів, найбільше виявляється в підрядних реченнях, що йдуть за головними і завершають собою досить великий фразний відрізок, правлячи, таким чином, за ритмомелодичну клаузулу.

Означення-прикметники

Означення-прикметники звичайно мають стояти перед означуваними ними іменниками, але переважно як настановний дуже поширений інверсивний порядок слів. Особливо поширений останній при прикметниках на **-ський**, похідних від власних імен. Приклади: «а приписал єсмь. микитино дворище. *т* кому ж [sic!] *дворищю. к перемышьльскому*» (жал. грамота короля Казимира, після 1349); «...от бреховича дубья: по долѣшьнии коньць. деречину гаику. а *по путь полъдъгаєцьскыи.* а *по гостиньць по колъбаєвськыи*» (там же); «...збоже барзо злоє и не умолотноє, которого коп петнадцат на мацу *меры луцкоє* молочено...» (заява шляхтича Д. Іваницького, 1647); «...жадаю в. м. пильно, абись з полком своим з Веприка вийшовши, переймовал мене *на шляху Зеньковском*» (лист наказн. гетьм. С. Самойловича, 1680); «...яко ми полей, сіножатей и *лісов ваших Остренских* прежречоному отцу ректору не давали, так и он не мает в том вас кривдити» (гетьм. універсал жителям Остра, 1686).

У Величка: «Там под Ковлем аж *до посту Филиповского* стоячи, кди множество собрал *войска полского...*»; «...виправил и свои єдни полки на зимовии станции в порубежніє от Поляков *городи украинскіє...*»; «...и обіщал подати єму великому *государу московскому* Сівер и Смоленск...»; «...невиних *людей Козакоруских* в них позабивавши».

Такий порядок слів є характерний зокрема для титульних формул типу: «А се я король. казимир. краковьскии. и куявьскии» (1349) тощо.

Меншою мірою, ніж для прикметників на **-ський, -ська**, похідних від власних назв, виявляється естетична, а також іноді логічна (підкреслення означення) тенденція вживати прикметник в позиції за означуваним іменником; проте й ця тенденція досить поширена і відбита в різних стилістичних типах давньої писемної мови. Ось кілька прикладів: «...кгды пани малжонка протестантис выростка своєго шляхетного Яна Пелиховського послала... того то Пелиховского *хлопи тамошныє* на взгорду и зневагу протетуючого [sic!] шкодливе збили и скрывали [sic!, = скрывавили]...» (заява шляхтича Войтеха Кембловського, 1646); «...иж не хотели *повинности звыклой* одправоват...» (там же); «а и сам хан зо всіми потугами міет *дня теперешнего* тудаж прибути» (лист наказн. гетьм. С. Самойловича, 1680); «Теди, не сподіваючися з того краю, от Дніпра, жадних *утарчок непріятельских,* жадаю...» (там же); «...якобы... отец ректор, игумен братскій Кієвскій... одыймует от вас *кгрунты ваши старинныи...*» (гетьм. універсал жителям Остра, 1686); «...а найбарзей *ремесла шевського* людем ознаймуєм...» (підтвердж. лист полт. полк. І. Черняка, 1709).

Місце в реченні супровідних членів

Від сучасного порядку слів давній відрізняється, серед іншого, тим, що він принципово передає спочатку конструкцію без супровідних членів (розгорнених прикладок, приєднуваних сполучниками

паралельних членів речення тощо), а останні додає до вже відповідним чином заокругленого змісту. Отже, старовинні фрази звичайно виглядають так: «...што ж *мишь мужикови(ч)*. держал та дворица у тѣшькови(ч) *королюв слуга*. и мы єсмы тому исному мишеви и єго дѣтем дали єсмы фецеви(ч) дворище и бугданъчича у новосѣльцех на вѣки» (грамота Я. Тарновського, 1390); «...оже узял єсмь у *пана Ивашка* сто куп *у Гулєвича*» (заємний лист В. Мошончича, 1421); «А пит могоричь *у аньдръка* у дому *лысого*» (купча П. Радціовського, 1366); «...ижь потьвердили брата нашого єсмо данье *короля Владислава* святому Ивану церкви и попу Ваську Ивановъскому (грамота кн. Свидригайла, 1443); «*а лопатичь. ива(н) юриєв. сын своєю братиєю*. стратил. на вѣки. и *єго ближшии*» (грамота руськ. старости І. Срімського Я. Білецькому, 1421); «С лю(д)ми. што издавна *к тым волостем* прислушали. и *к тым приселком*» (грамота кн. Настьї, 1459); «игнаткови черневи(ч) дали єсмы отмѣну. за пекули(ч) и *єго брату самойлови*. у тѣшковичехь...» (грамота Я. Тарновського, 1390). Характерно, що коли навіть у цій грамоті написано: «и мы єсмы. тому мишеві і єго дѣтем дали єсмы», то зараз все-таки додається «и дѣтем єго»; «...пред воскресением, *отця митрополитового, челядника Петра* на штуки розсекли, *и трох подданых* (Львівськ. літопис, 1640-х рр.); «Оже придеть *кръвавъ муже* на двор или *синь*, то видока єму неискати» («Руська правда» за Синод. списком).

Такий самий нахил у будуванні фрази відбивається і в розміщенні членів її так, що відокремлений означальний член подається вже після наявного повного виразу основної частини: «Бо не дивно било *тому автору Пуфендорфію* и розминутися в чом з правдою, *за килко сот мил от Малой России, в странах Німецких живишему...*» (Величко, І, 1).

Відповідно і при повних відносних (означальних) реченнях: «а не имаеть. той. коръчмы. от него отняти. ни один староста. а ни один. *воевода*. без нашей волѣ. *которъи*, коли. на тот. нашь. лист. узрить» (грамота короля Ягелла І. Волошиновичу, 1407); «...аже єсмы. долъжни *одину тысячю. рублев*. фрязьского *серебра* пріятелю нашему александру воєво(д) господарю земли молдавськой *что* были на(м) позычили предкове. их» (грамота короля Ягелла молд. воєводі Олександрові, 1411); «...ано на его дѣти сулимовь има сполна спасти *што* со алжкою ѣ имѣеть» (грамота руськ. старости І. Срімського Войткові Сулимівському, 1412); «Року 1638 *война* Поляков с Козаками началася, *которая* неудобовірная Полщи сотворила бідствія» (Величко, І, 1).

Кероване слово в позиції перед керуючим іменником

У письменстві, особливо XVI—XVIII ст. як літературний проти народного вжитку досить поширений інверсивний порядок слів — кероване слово вживається перед керуючим іменником. Отже, часто вживається розміщення слів на зразок: «И любо *великих государей*

наших силы валечны и силны суть своих границ...» (лист Кочубея полк. Новицькому, 1686); «...жадаєм вас пильно, абисьте свой статок, то єсть, *великим монархом нашим Російським вірность,* а *нам* гетманові *зичливое послушенство* во вси пришлиє часи и на ввесь вік свой заховали неотміннє...» (гетьм. універсал, 1684); «...старшині и черни войск Запорозских и *вшелякої кондиціи людем...*» (грамота Б. Хмельницького Київському Межигірському монастирю, 1655); «...а найбарзей *ремесла шевського людем* ознаймуєм...» (підтвердж. лист полт. полк. І. Черняка, 1709); «Ознаймуєм сим нашим універсалним писаніем всему старшому и меншому *сотні переволочанской товариству и посполству...*» (лист полт. полк. І. Черняка, 1719); «А нині *онаго майстерства ткацкого цеху брате* весма ні в каком порадку находится» (прохання кобеляцького цехового уряду, 1745); «...а єсли би иначей бити міло, то мусит *под иншого* з посторониx монархов *пана оборону и протекцию* удатися» (Величко, V, 5); «Затим при розмовах, ѓди послове тии предложили Хмелницкому *поселства своєго діло...* Хмелницкий тим розятрений... отповиділ им...» (Величко, V, 6); «...утерпіваючи от войска своєго многоє шемранє и *до зв'язков охоту...*» (там же); «...просил єго, аби *воиск своих потенцією* розривал Литву от даваня помощи Полякам на Хмелницкого» (Величко, VI, 1).

Із давнішої мови див., наприклад: «А писал *великого князя швитригайла писар юшко*» (жал. грамота вел. кн. Свидригайла І. Мушаті, 1445). У староруському письменстві: «оже иметь на желѣзо *по свободьных людий речи...*» («Руська правда», 1019—1022).

Найчастіше такий порядок слів зустрічається при керуючому слові — віддієслівному іменникові (і в дусі цих конструкцій також у випадках семантично споріднених, як-от: «...а оттоль можеш в. м. до єго милости добродія отозватися, просячи собі *о поспіх свой к домовці інформації*» (лист наказн. гетьм. С. Самойловича, 1680) та при керованих словах-означеннях.

Такий порядок слів, як сказано, проте, ні в якому разі не є обов'язковий, пор., наприклад: «...Поляки же, в Збаражу з Вишневецким бывшіє, *по завзяттю скорбной відомости* о взятом чрез Кривоноса Бару опустили были свои крила...» (Величко, І, 21) — (не «по скорбной о взятом чрез Кривоноса Бару відомости завзяттю»), і не є навіть панівним. Його можна було б вірніше назвати естетизованим, тобто сполученим з певним відчуттям добірності.

Разом із зазначеною естетичною тенденцією розміщати слова за типом «керований + керуючий іменник» уподобанням тих, хто пише, цих часів відповідає далеко частіше порядок слів — «означення в формі прикметника — дієприкметника + керований + керуючий іменник». Ось кілька прикладів із тисяч: «...жебы оные кождого *з жителей своих* чоловіка міли на своих очах» (гетьм. лист полк. Новицькому, 1682); «А для надежнійшого *тым посланым нашим* и *гонцеви ханскому* проізду умыслили єсьмо...» (гетьм. лист полк. Новицькому, 1684); «...а до того знаючи согласноє *всего товариства сотні конотопской о нем до нас гетмана* занесенное проше-

ніє...» (універсал гетьм. Мазепи, 1707); «...заслишавши о двократной... *войск полских на голову через Хмелницкого* поражці...» (Величко, І, 18); «...смотріл неоспалими *сердца своєго* очима на лядскіє обороти и поведенія...» (Величко, І, 21); «...по виграной Берестецкой *над Хмелницким и ханом* виктории...» (Величко, V, 3); «...и уже до полку Стародубовского в приключающихся общенародных *и к интересам царского пресвітлого величества* стягающихся нуждах...» (універсал гетьм. Скоропадського, 1720); «По котором *оной полковой старшини* учиненном определенії служачи, ми чрез три года німало такой плати не получали» (скарга польових сторожів Ніженського полку, 1728); «...арматним *за шею* вязениєм наказавши...» (прохання від куземинських сотнян, 1725); «...знаючи на нем доводную и знатную *против императорского пресвітлого величества* зміну...» (скарга на наказн. сотника М. Карпенка, 1723).

Але, звичайно, не рідкі й випадки розміщення слів, що збігається з сучасним: «...и жебы ни от кого жадной кривды в уживанью тых своих маетностей не міли, приказуєм...» (гетьм. універсал, 1682), а не «жадной в уживанью тых своих маєтностей кривди». Пор. в інших універсалах тієї ж канцелярії гетьмана І. Самойловича: «...жеби Понурницкіє обывателі велебному отцу игуменови и всей братіи жадной и найменшой не важилися *в кгрунтах монастирских* кривды чинити...» (1682); «Для чого приказуєм, аби рейменту нашого старшіє и меншіє войсковыє и посполитыє люде жадноі *єго милости у властностех монастырских* не чинили завады» (1684).

Пануючий порядок слів є, отже, теж власне факт мовної естетики часу, яка в своїх тенденціях раз у раз перебивається почасти натуральною вимогою деякого урізноманітнення навіть узвичаєних за її уподобаннями типів, почасти діянням інших чинників спорідненого і неспорідненого характеру, як-от: впливу окремих ритмічних моментів, натуральних у складній фразі, і, треба гадати, логічних — випадків висування окремих членів на незвичайне для них місце з метою підкреслити їх.

Як один із, сказати б, запізнілих прикладів словопорядку, що про нього йдеться, можна навести з повісті Устияновича «Страсний четвер»: «Увірена, що ніт спасення, вознесла руки к небесам, до послідної *всіх живущих* надії...».

Іменники, залежні від дієприкметників

У сучасній мові не припускається при прикметниках (дієприкметниках) відривати керовані ними (безпосередньо або з допомогою прийменників) слова, ставлячи між ними і останніми іменники, з якими ці прикметники (дієприкметники) узгоджуються.

У давньоруській та староукраїнській мовах (як і в російській мові майже до середини XIX ст. [1]) такий відрив цілком нормаль-

[1] Приклади див. в «Историческом комментарии к русскому литературному языку», 1958, стор. 419.

ний: «*Послании же сли Игорем* придоша к Игореви» (Іпат., 21); «...тот же возный видил *побудований двор през пана Радзиминского* на кгрунте в посесыей заставной протестантовой...» (заява шляхтича Войтеха Лесецького, 1646); «*О волочащихся чернцах по местах и по школах, и по корчемных дворах...*» (Климентій, 55); «*О упадаючих християнех в неволі* басурманскіє» (Климентій, 272).

Пор. схожий тип словопорядку, репрезентований далеко рідше, коли залежне від дієприкметника слово — прислівник: «О скорбящых людех збытне» (Климентій, 84).

Формально однаковий підмет і керований іменник

Свобода розміщення членів речення, але, звичайно, обмежена досить усталеними загальними тенденціями, певною мірою регулюється також прямими вимогами фразного смислу: напр., у випадках, де морфологія не дає змоги відрізнити називний відмінок від знахідного, натурально, що відмінок підмета передує керованому — знахідному.

Випадки порушення цього правила в практиці писемної мови XIX і XX ст. дуже рідкі: «Цить, то риба так хапає. А то *хвіст* хапав *мороз*» (Франко).

Не менш рідкі вони і в мові попередніх часів: «Бо в корчмах честных *сердца безчинства* развращают...» (Климентій, 271).

Підмет в позиції за дієприслівником

Відмінно від сьогочасного правила, і в мові XVIII ст. і навіть XIX ще допускається відрив підмета від присудка частинами відокремленої дієприслівникової групи, але переважно в віршованій мові: «*Послухавши Еней Охріма,* укрившись, на полу ліг спать» (Котляревський); «*Відпочивши Приська,* помиловала мужика і кае...» (Квітка-Основ'яненко); «*Узявши Захарій діток до себе,* каже з Ваською...» (Квітка-Основ'яненко); «*На їх я глядячи,* мов ярий віск, розтав...» (Гулак-Артемовський); «*Розбивши вітер чорні хмари,* Ліг біля моря опочить» (Шевченко); «*Сорок літ проблукавши Мойсей По арабській пустині,* Наблизився з народом своїм О межу к Палестині» (Франко).

Один з найпізніших прикладів — у Тичини: «*Взявши і я тут свій гобой,* що, як маля Весь шум оркестру тонко пронизавши, Заплакав,— знов поклав його...» («Перше знайомство», 1938).

Українська давня мова, як згадано, не тільки допускала такий порядок слів, а й додержувалася його як досить звичайного, успадкованого від того часу, коли дієприслівники ще не розвинулись із дієприкметників, а останні, як прикметники, передували означеним ними іменникам.

Відповідно в пам'ятках XVI—XVIII ст.: «...которого *я* листу *огледавши* и перед собою его вычитат *давши...* слово от слова записати

казал...» (заставний запис кн. М. Чорторийського Л. Іваницькому, 1580); «...*будучи я на тілі и умисле добре здоровая,* явно и доброволне сознаваю...» (дарчий запис жони маршалка С. Лозки, 1615); «...*поважаючи я виразній універсал* ясневельможного єго милости добродія пана гетмана... вишмененной старшині приказую...» (лист стародубського полк. М. Миклашевського, 1689); «...*відаючи мы згодного и способного до уряду сотницкого* пана Григорія Костенецкаго, товариша войскового, а до того знаючи согласноє всего товариства сотні конотопской о нем до нас гетмана занесенноє прошеніє, посылаєм от боку нашего пана Данила Болбота, значного канцеляриста войскового, до вас в Конотоп...» (універсал гетьм. Мазепи, 1707); «И *служачи ми во всяких посилках* с принужденія без платы через три года, до крайнего пришли оскудінія и разоренія» (прохання польових сторожів Ніженського полку, 1728). Пор. там же: «И того ради, *ми,* и через сей 728 год *служачи* в непрестанних посилках, так на покупку коней, яко і на харч собі і коням же завиноватились немало людем»; «А *видячи покойній ясновельможній пан гетман* очевистую *єго противность* выговорил єму, жебы и діти его на ураді сотництва не були» (прохання сотнян куземинських, 1723).

Проти російської мови відповідного часу, де взагалі ця конструкція частіша, звертає на себе увагу певна особливість ритмічного порядку — найбільше нахил до порядку слів «дієприслівник + + підмет речення + залежні від дієприслівника слова» виявляє фраза актових документів, коли підмет є односкладовий займенник особовий *(я, ми...),* тобто елемент, що легко перетворюється на енклітичний і, як такий, за широковідомою властивістю багатьох мов і зокрема слов'янських, тяжить зайняти друге місце у фразному відрізку. Проте і такий порядок слів суворого правила не становить, пор.: «И по тому многоповажному указу вашому панскому я, приєхавши в полк Черніговскій, исполненіє надлежащеє чинить готов» (лист 1727 р., мова дуже русифікована).

Як характерний, хоч і нечастий випадок, варт зазначити порядок слів, викликаний згаданою ритмічною тенденцією: у випадку, про який ідеться, на друге місце у фразі потрапляє штучно застосоване *єсмо* як енклітична форма: «*возревше єсмо* на па [sic!] его вѣрную службу и хотяче по нем. аж бы тым лѣпей и вернѣй. нам и нашим дѣтем. и нашим наместъком и нашим щатъком. послужил... даєм єму. и дали єсмо. и оставляєм и оставили єсмо. єго... при том. при всѣм. што коли купил...» (жал. грамота короля Ягелла Д. Задерецькому, 1394); «*узрѣвші єсмо* знаменитую нам службу а николи не замешканую Слуги нашого вѣрного пана митка... И мы... *дали есмо* єму село липую у перемильском Повѣте...» (жал. грамота кн. Свидригайла Миткові, 1451); «*узрѣвши єсмо* знаменитую нам службу А никды не замешканую Слуги нашого вѣрного пана Єрьша Терешковича и мы... даєм И дали Єсмо Єму село долъгиє шии в луцком повѣте...» (жал. грамота кн. Свидригайла Єршу Терешковичу, 1452).

Проте, що не саме їй належить провідна роль у поширенні по-

рядку слів, про який зараз ідеться, ясно із певних давніх прикладів, коли присудок вводиться сполучником **и (і)**: перша частина речення з дієприслівником вже тим самим, що в реченні чіткіше утворюється межа, щільніше притягає до себе підмет — іменник, наприклад: «...пришед перед мя. васко мошенчичь. *и* позвал кундрата. борсничя о границю. о вашичиньскую» (грамота галицького старости Петраша, 1401).

Висунене наперед відносне підрядне речення

Давня східнослов'янська мова далеко частіше ніж сучасна висуває відносне підрядне речення в положення перед головним. Як указує О. Потебня (Из записок по русской грамматике, III, стор. 343), такий порядок слів поширений і в інших індоєвропейських мовах архаїчнішої будови, ~~і є,~~ отже, всі підстави шукати пояснення для нього як психологічно саме первіснішого. «Привыкши,— говорить Потебня (op. cit., стор. 342),— к постпозитивности придаточных с *который* и т. п., мы не различаем двух случаев, существенно различных: одного, когда в придаточном изображены восприятия более поздние, чем в главном (напр., дожгьцю бывшю и тучи велици, и *пшеница* с водою многою смѣшена *спаде, юже събравше,* насыпаша сусѣки велия, Ипат., 200), и другого, когда содержание придаточного, по времени восприятия, предшествует содержанию главного. Нам кажется естественным порядок: «я видел человека, *который* приходил...» и «*когда* он приходил», между тем, как это есть извращение первоначального порядка ради выражения подчиненности придаточного. Первообразнее: (который, когда и пр.) человек приходил, (и) я (того, его) видел».

«...который дѣчькый (дѣтьскый [1]) дѣтии их дѣлит. то тому взяти гривна кун» («Руська правда», 739—742). Пор. «*Оже которыи* [=якщо якийсь] купьць шед кдѣ любо. с чюжими кунами. и истопиться. любо рать възметь любо огнь. то не насилити єму. ни продати єго» (там же, 753—760).

Давньоруський і народний український вжиток *котрий* наближає це слово до значення — «коли (якщо) якийсь...» і щодо словопорядку збігається із звичайним також для нас у випадках із *хто: хто... той...*: «Три пани — єдні штани: *котрий* успіє, *той* і штани надіне» (Номис), пор. можливе «хто успіє...». «Отжеж, козаки, панове молодці! *Которим* не хочеться по винницях горілок курити, А ще *которим* не хочеться шинкарці дров воза за чарку горілки порубати, То зо мною до пана Хвилона Корсунського под намет под'їжджати...» (дума «Івась Канівченко»).

Цілком нормальне для української мови також сполучення *котрий, который* у значенні «який-небудь, якийсь» із прямо поданим сполучником умовності: «*Як* доживе було *который* запорожець до великої старості,... то наб'є черес дукатами та забере з собою

---

[1] Давня судова посада.

приятелів... та й іде з ними в Київ бенкетувати» (Куліш). Пор. з цим староруський вираз, наведений вище з «Руської правди» [1].

Наведемо ще кілька прикладів давнього вжитку:

1. «да *которѣи* же гражанѣ. выидоша из града. и бьяхуться ходяще по Римьскому болоту. то *тѣи* избыша плѣна...» (Іпат., 226); «...и *которое* смачнійшее пиво, мед или вино, коштуючи *тое*, горлом глитаєши, а *которое* ти нелюбо, *тое* подлішим черевом возницким, мысливским травиш и давати повеліваєши...» (Вишенський); «...а *котрий* много всего міет *тому* добро» (Климентій, 113); «Бо *который* человік до корчем не бывает: *Того* от безчестія и сам Бог сохраняет» (там же, 271).

Пор. і таку ускладнену будову, як «Єднак юж может *ея* нарещися мати: *Котрое* уродила своему дытяти» (там же, 126). Смисл — «однак може назватися матір'ю своїй дитині, яку породила».

2. З висуненим наперед дієсловом: «учинить *которы* добрыи чловѣк кривду, любо воевода. а любо пан. учинити исправу ис нимь» (догов. грамота лит.-руськ. князів з королем Казимиром, 1352).

Речення із *хто* і в сучасній мові, як зазначено, висувається звичайно наперед. Щодо цієї особливості звертає на себе увагу певне уподобання давнини — нерідко, надто у віршованій мові, формам *кто* та відмінкам від нього передують інші члени речення: «а у томь перемирьи *кто* кому криво учинить. надобѣ ся упоминати старѣйшему. и учинити тому исъправу» (догов. грамота лит.-руськ. князів з королем Казимиром, 1352); «Печаль *кому* ся лучит — радости немает» (Климентій, 80); «Богатство *кому то* Бог исхочет даровать: иных мало на тое будет и працювать» (там же, 89).

Значно частіше проти сучасного вжитку давня мова полюбляє висунені наперед відносні речення із *що*: «*что* ти обѣщах и *того* не створих» (Іпат., 264 зв.); «*што* была земля от(ъ)шла от склѣня... ино *то* есмо опят привернули к Склиню...» (жал. грамота кн. Свидригайла І. Мушаті, 1445); «Так же *що* ся от мене дало Алексієві Забіловні, моей же невістці, *сюл чтири*, и *тие*, с тоей же премилостивой добродійской милости, абы при ней ненарушне зоставали, многократне прошу» (заповіт Райчі Дмитрашка, 1704).

Цьому архаїчному розташуванню відповідають такі народні і цілком в дусі народної мови побудовані фрази, як, наприклад: «*Що* була скотинка, позбував, а грошики попропивав...» (Квітка-Основ'яненко).

Із штучного вжитку пор. «А *що* к обрядам віри Призначив божий люд, З *тих чаш* на царськім пирі Вино поганці п'ють» (Климкович).

Навпаки, у застиглих формулах старовинні документи вживають *того, его* з головним реченням, яке передує означуваному умовному: «*того боже не даи* коли бы ся ему пригодило выти ис земли молдавскоеи...» (догов. грамота М. Бучацького і його брата з канцл. молд.

---

[1] Значення «який-небудь, якийсь» маємо в живій українській мові іноді і без відтінку «коли, якщо»: «Я хочу, щоб ти собі обрала *котору* дівчину» (Марко Вовчок); «Грай же *котрий* на бандуру, сумно так сидіти» (нар. пісня).

Михайлом, 1454); «а *его бог не даи* аж бы воитко с дѣтками с того свѣта сшель...» (грамота руськ. старости І. Срімського В. Сулимівському, 1412).

Своєрідну контамінацію цього типу з тим, коли умовне передує головному реченню, становлять такі вирази, як «ино коли бы *его бог не даи* воите с того свѣта сшедд ано на его дѣти сулимовь има сполна спасти...» (там же).

У бучній фразі актового, публіцистично-наукового тощо характеру переважно XVI—XVIII ст. порівняно часто далеко вперед висувається відносна частина складного речення, і відповідно на великій відстані від початку підрядного речення подається, разом із ритмомелодичним зламом фрази, початок головного. Це можна проілюструвати з численних прикладів хоча б двома такими:

«...доносячи до відомости кождому о том відати тепер и напотом потребуючему, иж *што* зошлыи в Богу князи их милость святой памяти Львовичи-Толочковы, з особливой ласки и высокого своєго панского респекту, певныи добра, на имя село Печерск, село Борсуки, село Цвирков и село Тарасовичи, с дворами, с фольварками и с подданными и со всими тых маєтностей принадлежностями, в повіті Оршанеском лежачіє и здавна до монастыря нашого Кієвского Печерского належачіє, конферовали были монастыру нашому Кієвскому, *тиє* всі добра уступили єсьмо на заміну яснє в Богу превелебному господину отцу Іосифу Горбацкому, єпископови Білорусскому, за Попову Гору...» (міновий запис митр. Петра Могили, 1644)[1].

Повторення означуваного слова в зв'язку з особливістю давнього словопорядку

Одна з виразних особливостей давнього синтаксису проти сучасного та, що часто означуване слово або, в рідших випадках, етимологічно до нього близьке повторюється в додатковому реченні за означальним займенником: «...до лѣсоцкои *дороги. котрая* идеть и зудечева до долины... к *дорозѣ, котрая дорога* идеть. из дѣдочичь. до баличь» (розмежув. грамота кн. Ф. Любартовича, 1413); «...аж до року и дня *свята* нашого руского светого Семена, *которое свято* прийти и быти маєть в року тисеча пятсот осьмьдесят третем» (заставний запис кн. М. Чорторийського Л. Іванецькому, 1580); «...бо кгдыж и Христос отцу *послушенство* творил: И до смерти крестныя усердно то чинил: *З которого послушенства* нам всім полза многа...» (Климентій, 118); «...но до Глинян прибувши, застал уже єнералний *обоз* всего войска королевскаго збіраючийся в совокупленіє, *в котором то обозі* абіє повстало от войска шемранє о заплату и корми» (Величко, VI, 2).

---

[1] Інші численні приклади див.: А. Потебня, Из записок по русской грамматике, III, стор. 338—340; «Исторический комментарий к русскому литературному языку», стор. 358—359.

Вільніше розміщення слів при словопорядку такого типу маємо, наприклад, у фразі: «идущю же єму опять. приде к Дунаєви. и възлюби мѣсто и сруби *городок* мал. и хотяще сѣсти с родом своим. и не даша єму близ живущии. *еже* и до(н)нѣ нарѣчють Дунаици. *городіще* Києвѣць» (Іпат., 5).

Психологічно панівному типові відповідають звичайно і такі синтаксичні будови, де означуване слово наявне лише в підрядному реченні, а дорозумлюється в головному; пор. «Блажен *который человік* благополучно стяжал...» (Климентій, 97).

Ця особливість (повторення означуваного слова в підрядному реченні), треба гадати, великою мірою залежала від відомої риси давнього словопорядку — означальний (відносний) займенник міг уживатись порівняно далеко від означуваного ним слова головного речення, отже, його пов'язаність з ним була менш чіткою, ніж в сучасних типах речення, і потребувала якогось засобу підсилення пов'язаності. За такий натуральний засіб і правило в багатьох випадках повторення означуваного слова, хоч у багатьох же інших згадана недосконалість залишалась не усуненою. З другого боку, поширення типу з повторенням означуваного слова могло мати наслідком застосування такого способу виразу також у випадках, де відносний займенник стояв навіть безпосередньо за означуваним словом (приклад з розмежувальної грамоти кн. Ф. Любартовича див. вище).

Кілька прикладів давнього розташування слів з відсунутим від означуваного іменника відносним займенником:

«Тамже и *тыє шестьсот* на пляцу зостали. Але ся живо поймать нікому не дали, *Которых* мензство будет как долго слынути» (Вірші на... погреб... П. Конаш. Сагайд., 1622); «*Верблюды тыє* власне нам єсть потребны для подарунку князю Каспулату: *которых* подлуг слушности поторговавши, дай нам о них знати» (гетьм. лист полк. Новицькому, 1678).

Місце залежного означального займенника в підрядному реченні

У сучасній фразі, однаково українській і російській, відносний займенник, залежний від іменника, займає за зразком звичайного керування друге місце (це правило стосується і до залежності від прикметників, інфінітивів і прислівників): «Так думали тільки вульгарні матеріалісти, *теорії яких* в корені суперечать матеріалізмові Маркса».

Але такий словопорядок остаточно усталився порівняно пізно. Ще на початку XX ст., надто в західноукраїнському письменстві, він обов'язковим не був, і відносний займенник міг передувати слову, від якого залежав: «...бо коли раз пощастило ся Проданові забити великого медведя, *з которого скіру* небіжчик Тухлянський пан-отець Антоній ...на підніжок для владики до Львова післав, від того часу розпочав Федір завидіти Проданови...» (Устиянович);

«По правді кажучи...— додала більше шепотом і усміхнулася до його з-під брилика, *котрого криси,* підшиті чорним оксамитом, підносили ще більше її матовий колір.— По правді кажучи, я не багато покладаю на само образованнє шкільне»; «Чужинець витріщився на ню:— Пішлете того самого вчителя, *котрого ученицею* і ви?»; «Колючі кущі дикої рожі, *котрої галуззя* вибуяло великими різками, луковато стояли, мов непроходимі стіни» (Кобилянська); «Русявий британський посол здавався їй будущим тестем, *котрого син,* гарний, як сонце, молодий, як місяць молодик, багатий, як подобає лордові, буде її женихом» (Нечуй-Левицький).

Досить твердий виняток становило в російській мові в паралельних випадках лише положення при формах іменника, залежних від прийменників. У цих випадках відносний займенник у формі родового відмінка вживався в позиції за словом, від якого залежав: «...а теперь надобно иметь свидание с незнакомым человеком, *от суждения коего* должна зависеть участь дальнейшей его жизни...» (Наріжний); «Мы перебегаем вдоль завалов и спускаемся в теснину, по дну которой вьется узкая тропа» (Марлинський). Давня українська мова і в цих випадках дотримувалась звичайного для неї порядку з висуненим наперед відносним словом, якому передував тільки прийменник, що керував відповідним іменником: «...о *которого* такой здраді иж нам старшина городовая не спріяла, знати маємо, як з тими поступити» (гетьм. лист полк. Новицькому, 1682); «за *которого* поворотом умислил Хмелницкій ити под Пиляву...» (Величко, I, 21). Цей архаїчний порядок слів зрідка зустрічається і пізніше. Звичайний він, наприклад, у О. Кобилянської: «Був вже не менше блідий і зворушений, як його брат, на *котрого* очі було страшно і поглянути»; «Один з прибувших вдарив залізним топірцем по старій смереці, на *котрої* пні росли гриби, мов великі ластів'ячі гнізда»; «...бачили дерева так часто схід сонця, прекрасного, золотом сяючого сонця, в *котрого* жаркочервонім світлі ранком купалися, а вечером воно їх благословляло».

Місце енклітик

Елементи, що можуть ставати енклітиками, виявляють тенденцію займати місце після першого повнозначного слова відповідного фразного відрізка:

«Потомки *теж* свои на то обликгую...» (дарчий запис Гальшки Гулевичівни, 1615); «Тую *теди* ухвалу вашу и мы похваляєм...» (гетьм. лист полк. Новицькому, 1690); «Переночовавши *теди* що живо всі обозовиє слуги и челядь... з яким хто могл оружієм и сокирами идут осліп под стіни и брами варшавскіє» (Величко, IX, 6).

Тенденція вживати енклітичні частки на другому місці більш-менш самостійних відрізків тексту виявляється іноді навіть пересуненням їх у позицію за сполучником підрядності: «...теды в той час можете з ними росправитися и назад вернуться, бо *бы* вже оныє

подлинно городчан остерегли...» (гетьм. лист полк. Новицькому, 1690).

Але така тенденція, споконвічно властива індоєвропейським мовам взагалі [1], може бути схарактеризована в її фактичному виявленні в староукраїнських пам'ятках лише як певне намагання, що відхиляє або, вірніше, може відхиляти словолад від розміщення, зумовлюваного мотивами логічного і афективного порядку. Останні історично виявились кінець кінцем впливовішими. Повчальний щодо цього, зокрема, словопорядок частки стану *ся*.

Закріплення афікса *ся* як постпозитивної частини дієслівних форм становить в українській мові, як відомо, особливість південно-східного наріччя і сучасної літературної. Південно-західні говірки і літературні продукти, виниклі на їх базі, виявляють ще рухомість *ся*. Цю ж рухомість відбивають і пам'ятки з західною мовною основою і навіть східною, бо зразки писемного стилю для «сходян» потрапляють з Заходу. У давніших пам'ятках актової мови, мабуть, почасти під церковнослов'янським впливом, почасти — і це імовірніше — живим білоруським панує тип із *ся*, фіксованим у складі дієслівних форм як їх закінчення. Проте і тут можна констатувати певну, меншу, кількість випадків, коли *ся* вживається відірвано від свого дієслова [2]: «А не д(у)жи *ся* будуть сами собою *печаловати*» («Руська правда», 1070—1072); «...пойметь ли ся с рядом то како будеть *ся рядил* на томь же стоить» (там же, 1112—1115).

Афікс форми стану *ся* може вживатись перед відповідним дієсловом або формами його системи (інфінітивами, дієприкметниками, дієприслівниками): «а у томь перемирьи кто кому криво учинить надобѣ *ся упоминати* старѣйшему...» (догов. грамота лит.-руськ. князів з королем Казимиром, 1353); «а яко *ся замѣнивше* селы тогды пан данило и нял ся убивати ув облазничь» (грамота кн. Ф. Любартовича, 1411); «...одною свиткою, міхом шитою и некшталтовною *ся одіеть*» (Вишенський); «Кгдыж многомощный и сам о себі *ся пожившит*» (Климентій, 80).

При цьому припускається також проміжне слово або слова межи цим *ся* і дієсловом: «Тамже*ся* козаки *заперши* в единой шопе, боронилися...» (Львівськ. літопис 1640-х рр.); «...лечь оны нашовши его казали*ся* ему из соболей шуби *розобрати*» (там же); «На завтре в Киев (sic!) байдаков 50 и чолнов без личбы спалили, жебы *ся* поляцы не мели чим *перевезти* на тамтую сторону, до гетмана» (там же); «Лучше бы было барзе жебы нипочинал, Нежели невинне *ся* даремне *турбовал*» (Климентій, 81). Пор., зокрема, випадки із *ся*, вживаним на другому місці відповідного мовного відрізка далеко від дієслова, до якого воно стосується, наприклад: «Рушень*еся* мое, за порадою всіх панов старшины, з тих мір *стало*» (лист гетьм. С. Самойловича, 1680); «А що *ся* товару так рогатого яко и дробины от того выдатку

---

[1] Докладно див. H. Hirt, Indogermanische Grammatik, V, 1929, § 213, стор. 329 і далі.

[2] Відповідний матеріал зазначено в словнику при книзі В. Розова «Українські грамоти. Том перший». К., 1928, стор. 65.

останет... прикажіте, аби в цілості до дальшой воли нашой было доховано» (гетьм. лист полк. Новицькому, 1678); «...як велможность ваша не знаєте его выступков, що *ся* як з его, так і з братов его *дієт* в Куземині повсегда... не наволок бы на невинную панскую душу криві и слез людских...» (прохання куземинських сотнян, 1723); «Лучшей бы *ся* дітыщу на світ ни *раждати*» (Климентій, 18).

Також у положенні за дієсловом *ся* може зберігати свою незалежність, бувши відділеним від дієслова керованим іменником: «...завше *облывают* смутком *ся* премногим» (Климентій, 77).

Можливі також випадки, паралельні східноукраїнському вжиткові: «Таковый на живот в мир сей *родился*...» (Вишенський); «Же в ноздрах та нечистость єму *остаеться*» (Климентій, 37); «Гдыж будет *шастати ся* многих укоряя...» (там же, 75); «...єсли *запивати ся* уже перестанеш» (там же, 100).

Для сприймання *ся* як енклітики характерний давній правопис з написанням *ся* при попередньому слові, до якого воно семантично не стосується [1].

Постпозитивні прийменники

Поряд із уживанням на звичайному місці прийменників, прийменники *для (дѣля)* і *ради* в давній мові, надто в пам'ятках, що перебували ще під старослов'янським впливом, як відомо, займають часто постпозитивну позицію: «...а *того дѣля* приказуемы дѣтем нашим...» (догов. грамота короля Ягелла з молд. воєводою Стефаном, 1433); «...*того (ж) деля* што жь они при старости у...» (кінець закритий печаткою) (грамота старости житом. Жидимонта і пана Каленика, 1458); «Рече: луче єсть смиритися *Бога ради*...» (Лавр., під 6646); «Тім же и аз, *не лiности ради коєя,* но небитности дѣля козацких літописцов... не дерзнулем того писати, о чом певнои не моглем доіскатися відомости» (Величко).

. Колишній порядок слів з *діля* захований у слові *богадільня.*

Пор. сучасний порядок слів: «...*ради* їх *укрощенія* Конецъполский, воинства полского воєвода городок Кодак созидати и утверждати... начал» (Величко, I, 1).

Про місце сполучників

Як відомо, сполучники в основному починають речення. В давній мові, проте, хоч і в ній переважно був такий самий порядок, як і в сучасній літературній, досить часто сполучникам відводилось місце,

---

[1] Про українські говірки (наріччя) з рухомим *ся* є спеціальна стаття угорською мовою S. Bonkáló — O. Asboth. A. sę, refl. a huczul kisoroszban (Рефлекс sę в укр. гуцул. наріччі).— «Nyelv tudomany», 1912, IV, 1—2. У ній зазначено, за повідомленням Гнатюка, на якій саме території української мови *ся* є рухомим. Він твердить, що в Бессарабії, на Поділлі, на Волині, в Холмщині, в Галичині, Буковині та в Угорській Русі «частка *ся* в говірках вживається цілком довільно і без якоїсь різниці перед дієсловом або за ним» («Roczn. slaw.», IV, 1913, стор. 321).

не тільки паралельне енклітикам, тобто на другому місці фразного відрізка (пор., зокрема, *ли*), а й далі.

Із найдавніших часів енклітично вживався сполучник *бо*: «Трость *бо* не пишеть сама» (Феод. Печ.); «Не дасть *бо* имь погыбнути въ прельсти идольстѣи» (Житіє Бориса і Гліба).

Цей ужиток зберігся і в пізніші часи, наприклад:

«Товкут *бо* и мелют все, и із рук здавают» (Климентій, 106). Поряд здавна ж відоме *бо* на першому місці підрядного речення: «...и оставили єсмы воитка при сулимовѣ *бо* воитек за другую половину дал. м҃. коп» (грамота руськ. старости І. Срімського..., 1412). Пор. і в Климентія ж: «І тым вино дорого *бо* нім до рук прийдет: А кошту в десятеро за літо разыйдет» (184).

Друге місце в реченні звичайно займав запозичений з польської мови сполучник *бовім:* «Не єст *бовім* то ровная реч будувати моцную стіну и душу» (Копистенський, Палінодія, 1621); «О всіх *бовім* то обще речено» (Дм. Рост.). Рідші випадки, як-от: «...до котрого просимо и жадаемо по милостях ваших, абысте... всі єдностайнє зо вшелякою пріязнью і повольностію своєю рачили отзыватися во всем. *Бовім* вишменованному вельможному его милости пану наказному гетману нашому дали єсмо моц і власть таковую» (універсал Юрія Гедеона Хмельницького, 1678).

Більш-менш те саме стосується також до *абовім* та *альбовім:* «С повинности *абовім* то мовє пастырскои писати мушу» (Боболинського Літописець, 1699); «Насыченіє *абовім* противником єсть смакови» (Єв. Калл., 1637); «Тысь *албовім* мене любовію ку сыну своєму и себі запаляла» (Радивиловський, 1676); «Не в закладі *абовім,* но в поселстві прислан єсм до королевского Величества» (Величко). Але цілком звичайні і вирази типу: «...але то не може быти. *албовім* марко варто, великого учіня члкь поганскыи... тот их выличя(є)т десят(ь)...» (з рукоп. бібліотеки музею Чарторийських у Кракові, № 1273); «Пришедши ку домовці, леглам спочивати на землю, позачинявши двері, *албовім* унук мой Иван тогды был на току» (рішення Полт. полк. суду, XVII ст.).

Друге місце звичайно займають у давній мові заперечні сполучники *зась* і *пак*: «Поляки *зас,* не отправуючи помененого посла Ракочого, долго мислили...» (Величко, VI, 2); «Вы *пак* послали(є) есте кнам посла вашего. Литвина...» (грамота хана Золот. Орди Тохтамиша, близько 1393). *Пак* звичайне і в функції частки, що супроводить сполучники умовні або розділові, і йде, отже, безпосередньо за ними.

І в сучасній мові перше місце у відповідних реченнях можуть займати протиставні сполучники за походженням вставні слова: *однак, одначе, проте* тощо. Ця тенденція відбита і в давній мові: «І воскобойником *єднак* пишу похвалу» (Климентій, 190); «Єсли *предсяж* вродится, то незовсім втрата..» (Климентій, 184). Але пор. і можливий ужиток на початку речення: «..многіє зрадливіє короні полской починил шкоди, для чого и тепер єму і єго желанію трудно вірити; *єднак,* кгди би дал в заставі сина, а з Татарми братерства

зпехался, может и в том проступстві єго королевскоє получити прощеніє» (Величко, VI, 2).

Щодо сполучників *аби, жеби* та інших, то вживання їх на другому та рідше дальших місцях фразних відрізків є, за загальним враженням, ознака стилістичної вправності авторів, канцелярій, звідки походять відповідні документи, тощо,— вияв намагання писати елегантніше, факт, що, звичайно, не виключає механічного наслідування більш-менш усталених зразків. Приклади: «В котором владінью и отбиранью пожитков превелебному в Богу єго милости господину отцу игуменови Межигорскому з братією *абы* старшина войсковая жадною не были перешкодою, пильно и сурово сим нашим приказуєм універсалом» (універсал гетьм. Многогрішного..., 1671); «А в хаті *жебыс* тоєй неутратыл цноты..» (Климентій, 75). У випадках, як-от: «В чом теды *жебы* помененний пн сотник, жена єго і дети і унуки і кто по нем рода єго житимет не от кого жадноє трудности, перешкоды и найменшоє долегливости не узнавали» (універсал гетьм. Самойловича, 1687), треба, звичайно, брати до уваги відсунення сполучника через потребу перше місце в підрядному надати відносному займенникові. «Непріятели Татаре *єсли бы* міли около Корсуня найдоватися, яко до нас ознаймуєте, мійте на них пильне око..» (гетьм. лист полк. Новицькому, 1678); «Лист от добродія к в. м. моєму милостивому пану належний *скоро* отобрал, тогож часу своим козаком отсилаю» (лист лубен. полк. М. Ільяшенка, 1681); «Гетман *прето* Калиновский, як шалений на всі сторони мещучися з голою шаблею, кричал кріпко и упинял войско своє од утікання...» (Величко, 63).

* * *

Ми зазначили найвиразніші риси давнього порядку слів проти сучасного. Не характеризуючи докладно ці риси щодо місця, яке вони посідали в синтаксисі окремих відрізків часу та мовних жанрів, де вони виявлялись, згадаємо лише найвиразніші лінії розвитку українського літературного словопорядку, як вони видаються при загальному історичному огляді фактів.

1. Актова українсько-білоруська мова XIV—XV ст. щодо порядку слів відбиває свій зв'язок із староруською (спільносхіднослов'янською). Найтиповіше в цьому відношенні — принципова передача в простому реченні спочатку конструкцій без супровідних членів (розгорнених прикладок, приєднуваних сполучниками паралельних членів речення тощо).

2. У цій мові немає щодо словопорядку виразних рис залежності від старослов'янської.

3. Досить твердо усталений порядок слів українсько-білоруської мови XVI—XVIII ст. у багатьох рисах, що цілком зрозуміло з історичних причин, збігається з тим, який характеризує сучасні польські пам'ятки і відбиває виразний вплив латині. Найтиповіша риса — тенденція ставити дієслово і форми дієслівної системи на

кінці речень і відповідних відрізків, а також на передостанньому місці з відповідним розривом іменникових конструкцій.

4. У деяких рисах порядок слів, характеристичний для давнього українсько-білоруського письменства, збігається з типовим для литовської народної мови. Ми маємо в останній, наприклад, панівну тенденцію вживати в розповідному реченні дієслово саме на кінці, і родовий відмінок присвійний передує в ній керуючому ним іменникові [1]. Але вплив відсталого балтійського населення Великого князівства Литовського, що, до того ж, було в своїй державі в меншості проти слов'янського, на писемну мову останнього малоймовірний, і відповідні факти, гадаємо, слід тлумачити поза врахуванням такого впливу, хоч він тут і збігався б з латинсько-польським.

5. Оскільки польські та українські стилістичні зразки впливають з кінця XVII ст. на російську літературну мову, що єдина з великих слов'янських мала традицію загальноприступного актового викладу, але в цей час, європеїзуючись, разом із тим почасти і «монументалізувалась» коштом ширшого запровадження елементів церковнослов'янських і наслідування польських зразків,— у XVIII ст. утворюється більш-менш схожий для всіх східнослов'янських мов словопорядок, який наближає їх до залежної від латині ж німецької.

6. Звільнення літературної мови від впливів канцелярської XVIII ст. і латинсько-німецьких зразків дає змогу насамперед російській, що в ній не переставала міцно діяти в «нижчих» типах канцелярського викладу традиція будови фрази, близької до розмовної, а за її зразком і українській, звернувшися до живих джерел розмовного стилю, відбити, разом із натуральним для останнього словопорядком, широкий шлях вільнішого і демократичнішого мовного розвитку.

7. З явищ словопорядку писемної мови, що своїми коренями сягають староруської писемної ж давнини, довше за інші тримаються, заходячи глибоко в XIX ст., і в російській, і в українській книжній практиці конструкції: «підмет речення, включений у дієприслівникову відокремлену групу» і «прикметник (або, частіше, дієприкметник) + іменник, з яким прикметник (дієприкметник) узгоджується + залежний від прикметника (дієприкметника) відмінок».

8. Набута на початку XVIII ст. під іноземними впливами схожість штучного синтаксису писемної мови ряду слов'янських народів розпадається в XIX, щоб у другій чверті цього ж століття рішуче заступитися схожістю, яка має глибші корені в історично усталених особливостях поточної мови відповідних народів.

---

[1] Див. E. Schwentner, Die Wortfolge im Litauischen, 1922, стор. 10, 20, 22, 26.

УВАГИ ДО ДАВНІХ ЗАСОБІВ СИНТАКСИЧНОГО ОФОРМЛЕННЯ ПРИСУДКІВ ТА ЇХ ЕКВІВАЛЕНТІВ *

Уваги про часи і види

Система вживання часів і видів особових дієслів, характеристична для сучасної літературної української мови, в усьому істотному сягає староруської. З того відмінного, що в цьому відношенні звертає на себе увагу в пам'ятках мови як староруської, так і староукраїнської, а також серед архаїчних рис діалектів, корисно зазначити порівняно небагато.

Про те, що річка тече, впадає тощо, давня мова говорить звичайно в формі минулого часу доконаного. Так само говориться і про місцевості — межі: «а оттолѣ по турью поколѣ турья *прошла*» (договір волин. кн. Дмитра з пол. кор. Казимиром, 1366); «а тая земля *пошла* харьковская по коденскую руду за трибѣсов» (грамота старости житом. Жидимонта, близько 1458); «а от тоє дороги *пошло* к тулинам. от города...» (там же).

Давньоруська мова, як відомо [1], дуже часто заперечення супроводить формами многократного виду замість сучасних звичайного недоконаного. В давній українській мові це зустрічається набагато рідше: «В розмаитых припадках и писец сый бывал: Аж ни от кого часом надежды *не мівал*» (Климентій, 95).

Враження архаїчного справляє вживання, імовірно діалектне, форм минулого часу доконаного в значенні теперішнього звороту «бувало...» («буває...») з майбутнім часом доконаним: «А треба *було* в зимі запомоги, то для неї всюди отворена двер, а *прийшла* неділя, то бач якби з намови *принесла* єдна богачка молока, друга сира, а трета хліба; а *найшла ся* часто і така, що і лопатку з баранця *принесла*»; «...а як під зиму *запрятав ся* приятель бурмило до гаври на зимівку, а Продан его *вислідив*, то бурмило сонця весняного вже певно *не бачив*»; «А ємкий до всего. Ніхто *не заграв* ліпше на сопівці, *не загудів* на трумбеті, ба і на скрипці *не було над него*» (Устиянович).

Порушення нормального вжитку часу маємо в характерних більш-менш фразеологічних виразах із минулим часом доконаного в значенні майбутнього категоричного наслідку (переважно із словом *пропав*): «Коли вернеться на ніч додому, то, може, він мене ще любить, а як заночує, то я *пропала* навіки,— думала Василина, дивлячись на шлях» (Нечуй-Левицький). Пор. ще «або пан або *пропав*» (вислів стосується до риску, тобто до розв'язання в майбутньому). Зміщення часу в таких випадках викликано яскравістю уявлення наслідку, зазначуваного типовою формою результативності.

---

[1] Див. «Исторический комментарий к русскому литературному языку», стор. 340.

До небагатьох правил послідовності часів (consecutio temporum), що діють у східнослов'янських мовах (як і в більшості інших слов'янських), належить те, що час присудка в з'ясувальних реченнях, залежних від присудка головного речення минулого часу, при значенні одночасності дії звичайно теперішній. У давній українській мові можна спостерігати зрідка і в цих випадках уживання минулого часу: «И тогда господар неволею обіщал отдать доч свою за сына Хмелницкого, первіе же просил у гетмана коронного помочи, но той к нему *отписал,* что и сам он уже в руках Хмелницкого *находился* и в неволю с гетманом полним Тугайбею от него *дарован был,* откуда насилу великою суммою откупился» («Кратк. опис. Малор.», XVIII ст.) [1].

О. Огоновський (Грамматика русского языка для школ середних, 1889, § 415) зазначив цікавий приклад діалектного ужитку минулого часу доконаного в значенні майбутнього, передуючого або одночасного [2] минулому часові головного речення: «Ой, поїдьмо, брате, свічок купувати, Щоб перва горіла, як я *заболіла,* А друга палала, як я *умирала»* (Метлинський, 281). Можна, проте, гадати, що цей випадок відбиває тільки пропуск допоміжного дієслова в аналітичній формі майбутнього передуючого — *заболіла буду, умирала буду* (пор. відповідні польські форми майбутнього).

Не досить ясний випадок щодо послідовності часів становить своєрідний вислів «[старець] Що *рече* слово, тяжко віддихав» (Могильницький). *Рече* на фоні звичних нам відношень сприймається як майбутній час доконаний, тобто як «скаже», отже, ми сподівались би мати відповідно не «віддихав», а також форму майбутнього доконаного із значенням повторності короткого акту дії. О. Огоновський, (op. cit, § 414) у фразі «Молодець *рече* словце а тъ кречной паннѣ» (т = д «к») схильний був *рече* розуміти як залишок аориста. Можливо, що саме ця форма як архаїчна діалектно має своє специфічне видове застосування.

Українська мова, як відомо, зберегла до нашого часу форми давноминулого, вживані також із значенням розпочатої, але перерваної дії — *побачив був, побачила була* і т. д. У російській мові останнє значення передається аналітичною формою *увидел было, увидела было* і т. д. з незмінною часткою *было* (в пам'ятках така форма засвідчена О. І. Соболевським — Лекции..., стор. 243 досить пізно — з другої половини XVII ст.). Можливо, що в українській мові такі рідкі випадки, як «хвиля *кинулась було* підгризати спідні плити» (Франко), є русизми. Відомий вірш Т. Шевченка «*Було* ко-

---

[1] Випадок, можливо, почасти залежний від такого давнього вжитку, маємо в способі висловлення А. Могильницького: «не треба нам тепер утікати в ліси і в гори, хоронити життя наше в скалах і в пустинях і звідтам поглядати, як наша праця і маєтки *ішли* з димом і пажерливих ворогів наших *богатили;* як наша плідна рілля і городи облогом і пустошаком *стояли...»* («Слово о повинностях». 1839).

[2] О. Огоновський, на нашу думку, невірно розуміє його як «такій часъ будучій, що сейчасъ мае наступити».

лись на Вкраїні *ревіли* гармати, *Було* колись запорожці *вміли* панувати» становить лише зовнішню подібність до російського «было», до того, неповну, бо висунене наперед *було* свідчить про інше вкладене в нього значення. Текст, гадаємо, слід читати з тире після «колись» або «на Вкраїні» в першому реченні і після «колись» — у другому (пор. відмінно від Симовича, Грам. укр. мови, стор. 277, вірне тлумачення хоча б в академічному виданні творів Т. Шевченка, 1939, стор. 54).

Саме таке розуміння цього тексту підказується також зіставленням, наприклад, із іншим віршем Шевченка: «*Була* колись шляхетчина, Вельможная пані. *Було* колись... Та що не минає? *Було* шляхта знай *чваниться,* День і ніч *гуляє* Та королем *коверзує...*».

Навпаки, сполучення *бувало* (рос. *бывало*) з різними можливими часами в значенні повторюваності в давнині, імовірно, факт спільного розвитку східнослов'янських мов і виникло воно, слід гадати, через зближення з дієсловом вставного слова *бувало* (пор. також «бувало, що...»). Так само імовірно, що спільний для російської та білоруської мов розвиток відбивають українські конструкції *було* з майбутнім часом доконаних дієслів або теперішнім недоконаних в значенні «час від часу траплялось, іноді траплялось, що...» (*було,* звичайно, на другому місці): «Перші рази, як тільки Роман *вилізе було* на вікно, школярі в класі підіймуть регіт, а потім звикли і вже мало й дивились на нього» (Васильченко); «Прощайте, *скаже було,* добрі люди, кого вчора бачив...» (Малишко) і т. п. і рідше з таким порядком слів, як «...*Було* полковник так Лубенський Колись к Полтаві полк *веде*» (Котляревський). Якщо вирази типу *побачив було* на українському грунті не є запозиченими, їх довелось би пояснювати як такі, що відбили вплив на форми *побачив був* тощо останніх конструкцій.

Афективність, властива формі 2-ї ос. одн. наказ. сп., спричиняється до того, що певні дієслова — *давай, знай* стають у мові, перше — з інфінітивом, друге — з дійсним способом, ознакою видового значення, виразно забарвленого афективністю — довгої тривалості яскравої дії: «Хлопці миттю накинулись на старшину та *давай* його *лупцювати* кулаками» (Панас Мирний); «А вона його б'є, а вона його тасує, та *знай приговорює...*» (Квітка-Основ'яненко). Пор. ще афективніше — *ну* з інфінітивом.

Велика афективність цих *давай* і *знай* сприяє також тому, що натуральним при них іноді здається самий пропуск дієслова — назви дії, якщо остання ясна із залежних від пропущеного дієслова слів: «*Давай* він змiїху у голову молотом» (Огоновський, op. cit., § 417).

Певну своєрідність виявляють на українському грунті щодо вибору форм часу, іноді в супроводі ще й інших ознак, вирази раптовості. Маючи своє коріння в народній мові, вони, проте, порівняно пізно потрапляють на поверхню літературної мови, і відповідні ілюстрації характеристичного вжитку майже всі доводиться брати з літератури та народних джерел XIX ст.

Проти російської мови народна українська припускає трохи частіше вживання форми майбутнього часу доконаного виду і без окличного прислівника в таких, наприклад, випадках, як «Ох, нещаслива дитина! — *заголосить* родичка.— Та він її з ума зводить» (Марко Вовчок).

Пор. з уже послабленим відтінком раптовості: «Він питав її за Чабана.— Це мій батько,— *одкаже* йому дівчина» (Марко Вовчок). Передаючи відповідний відтінок, *одкаже* годилось би перекласти російською мовою «отрезала». «Що се ви тут поставали? Двері чом позапирали? — Так Бассім до них *озвесь*» (Франко).

До конструкції, можливої також в російській мові, маємо близьку в українській літературній: «Спізнився Осип,— от і жди на'нього, Коли зібрався весь підкомітет... Та *загуркочуть* чоботи — *вдереться* Із винуватим виглядом юнак, Вухасту шапку й латаний сіряк Покинувши десь там на табуретці. Він *закричить:* «Макушин, чортів син, Затримав знов складать якусь об'яву». І *кинеться* до Кострікова він, Щоб сісти поруч на передню лаву...» (Бажан).

Російська мова, як і інші слов'янські, знає конструкцію «майбутній час доконаний при займенниковому прислівнику *как*» в значенні раптовості або афективно підкресленого початку тривалої дії. Паралельна відома і українській, пор., наприклад: «...а сама *як подивиться* на Штефана, *як найдуться* її чорні очі з його очима, *як почервоніє...*» (Федькович); «Вхопив хлопчика за руку, прив'язав його до дуба, *Як почне* ременем *прати* — Ледво в тілі дух лишив» (Франко).

Але особливо цікава українська передача раптовості при афективно вживаному *як* в складі заперечення та форм майбутнього часу доконаного ж виду: «Господи, як мене вздрів, *як не скочить, як не впаде* мені поза шию, *як не сплаче...*» (Федькович); «Лиш на світ вона вказалась, *Як не знімесь* лускіт, галас — Б'ють, товчуть мов околіт!»; «Потім вхопив спис обіруч, *Як* погонича *не трахне* Зверха в голову!» (Франко); «...сусіда виставляє з льоху бджіл на сонце, і вони *як не подуріють* з радості» (Яновський).

Принципово те саме являє собою народна конструкція з *аж не:* «Йой як повернеться та пан Перебійніс на правую руку, Й *аж не вискочить* його кінь вороненький із ляського трупу...» (Метлинський).

Походження конструкції з *як не...*із значенням раптовості треба, мабуть, шукати у впливі афективно забарвлених виразів типу допустових — *як ни* (звідки пізніше — *як ні*), де частина *ни* так само не має значення заперечення, пор. рос. *откуда ни возьмись...*: «*Отколе ни возьмись,* навстречу Моська им» (Крилов), укр.: «Тут Пандар камінь піднімає І в Турна зо всіх жил пускає, Нирнув би Турн навіки в ад. Но *де* Юнона *не взялася* І перед Турном розп'ялася, Попав богиню камнем в лад» (Котляревський). Можна, проте, враховувати також інші афективно забарвлені вирази, що саме їх афективність могла придатись за зразок для утворення нової конструкції спорідненого психологічного забарвлення. За такий зра-

зок міг правити, наприклад, тип порівняльних речень: «...інша захилившись за других, очицями пильно *як не з'їсть* дивиться на Костя, щоб — гм! догадався...» (Квітка-Основ'яненко); пор. вияв відповідного відтінку в рос. *только что не съест*.

Прозорим є постання такої поширеної і в російській мові конструкції переважно із значенням раптовості, як сполучення *взяв (взяла...) та й (та)* з формою дійсного способу минулого часу доконаного виду: *взяв і скочив, взяв та й кинув усе*. Оригінальніше ця конструкція виглядає з формою дієприслівника минулого часу, як, наприклад, у Квітки-Основ'яненка: «...Чуючи про все, як той п'є, гуляє, гроші процвиндрює, б'ється, позивається і щось велику пакость ізробив, то Левко *узявши* та старому Макусі й *розказав*».

Рідше зустрічається конструкція без *і (та)*: «*Узяли* йому руки *ізв'язали*» (дума, приклад Симовича), звичайно при цьому із послабленням враження раптовості. *Взяв...* у таких випадках зосереджує в собі формальне значення раптовості, несподіваності. Навпаки, посиленою раптовість виступає у випадках із формою майбутнього часу доконаного виду того ж таки дієслова *взяти*: «Вітер похитне, пляшка *візьме та й кивне*» (Щоголів, приклад Симовича).

Ще виразніше це слово в конструкції, де за присудок править у значенні 3-ї ос. одн. і мн. формально 2-а ос. одн. наказ. сп.: «Райко *візьми та пішли* ті гроші, маючи надію швидко одержати жалування й покласти означену суму» (Васильченко); «*Візьми* дурний хлопчисько і *вдар* свого товариша, аж той на землю впав» (Маковей, приклад Симовича).

Візьми в таких випадках, власне, тільки підсилює те значення раптовості, несподіваності, що його форма 2-ї ос. наказ. сп. здавна могла набувати й сама по собі (такий·ужиток більшою або меншою мірою відомий усім слов'янським мовам). В. Дельбрюк (Grundriss der vergl. Gramm. der indogerm. Spr., Vergleich. Syntax, II, 1897, стор. 397), пояснюючи постання такого синтаксичного значення, виходив з імовірного припущення, що, наприклад, рос. «издали увидит леща да и *хвать* его зубами» відбиває первісно провідний рух думки — «(побачить) і каже собі: *схопи* його зубами». Невелику правдоподібність має за собою нерішуче висловлена думка О. Шахматова (Синт. русск. яз., § 231, стор. 539), що такі форми наказового способу, можливо, наслідок переосмислення аористів від дієслів на **-и**. Ця думка знайшла собі прихильників в особі А. І. Стендер-Петерсена (О пережиточных следах аориста в славянских языках, преимущественно в русском.— «Acta et commentationes Universitatis Tartuensis. Humaniora», 1930, XVIII, 3) і В. В. Виноградова («Русский язык», 1947, стор. 549—553).

Значення раптовості, якого набуває форма 2-ї ос. одн. наказ. сп., ще гостріше сприймається при заступленні її безфлективними віддієслівними утвореннями, що досить вільно виникають, коли цього вимагає експресія, наприклад, у Котляревського: «Сказавши се, дід в воду *нир*»; «Венера зараз отгадала, Що в добрий час сюди попала, Вулкана в губи зараз *черк*...»; «Низ *глядь*, і бачить Евріала,

Що тішаться ним вороги»; «...Все віщувало добрий путь. Як ось, Волсент *гульк* із долини З полком Латинської дружини». Є, проте, всі підстави твердити, що в ряді випадків похідними бувають, навпаки, саме форми дієслів, утворені від відповідних інтер'єкцій: *бах! — бахнути* тощо, і можливо, що саме ці відношення стали за зразок для виникнення безформних дієслів раптовості *.

Уваги про способи

Ті аналітичні форми умовного способу (інакше — модальності взагалі або кон'юнктива), з яких виникли літературні з часткою *би (б)*, широко репрезентовані в староруській мові і відповідно, хоч і рідше, в староукраїнській: «Игорь... соймя шолом погънаше опять к полком того дяля [дѣля], *что быша познали* князя и *возворотилися быша*» (Іпат., під 6693); «Роман же слышеть без опаса. к мужемь Галичьким. подтыкая их на князя своего. *да быша* его *выгналѣ* из отчины своея. а самого ж *быша прияли*. на княжение» (Іпат., під 6696); «...но нас казня и обращая ны к покаянью, *да быхомся востягнули* от злых своих дѣл» (Іпат., під 6693); «просил нас *а быхом* єму *отпустили* і *ласкави были*» (догов. лист кор. Ягелла з молд. воєв. Стефаном, 1433). Досить часто трапляються вони в молдавських грамотах (В. Я р о ш е н к о, Українська мова в молдавських грамотах XIV—XV вв.— «Зб. комісії для досл. історії укр. мови», І, 1931, стор. 309): «Прето дай Боже *быхмо* в трезвости *кохали*» (Климентій, 106) [1].

Ці аналітичні форми перебувають у щільному зв'язку із сполучниками мети та спорідненими з ними, почасти зливаючись з відповідними елементами і утворюючи самі сполучники, почасти підсилюючи і оформлюючи сполучникові значення, належні більш або менш чітко вираженим службовим словам. Занепад флективних ознак особи та числа у відповідних формах службового дієслова (узагальнення *бы*, з походження форми 2—3-ї ос. одн.) є разом із тим процес переміщення центру способової виразності з дієслів на сполучники; пор., наприклад: «И нача Лев ѣздити около города, *абы* єму куда *мочно* взяти, горожаном грозу подавая» (Іпат., під 6799) з великим наближенням *абы* до сполучника; «но воеводы Лядськыи сами полошахуть и, *абы не взяти* города» (там же) з повною виразністю *абы* саме як сполучника.

Так само *бы* ввійшло історично до складу деяких сполучників умовності, допустових і споріднених відтінків: *якби, коли б, хоч би*, проте зберігши проти сполучників мети більшу незалежність — здатність щільніше прилягати до дієслівної форми: «коли б хотів» і «коли хотів би» тощо.

У староруській мові відповідні форми мають вигляд: «...тобѣ

---

[1] Див. і нижче «Сполучники і сполучні групи (речення)», стор. 513—514.

бы, брате, любо ли, *а быхом* мы брата твоего *держали?*» (Іпат., під 6655 р.).

Із значенням небезпеки, перестороги тощо: «И рекоша єму Дорогобужьци: «се, княже, чюжеземци Угре с тобою; *а быша не сътворилѣ* зла ничтоже граду нашему» (Іпат., під 6658) — «як би не створили лиха...».

Пор. також: «...и тако моляся в сердци своємь: «*дабы* мя бог *сподобил* мнишскому чину, и сподобился быx от многомятежного житья и маловременьнаго свѣта сего» (Іпат., під 6705).

У наш час давні аналітичні присудки з модальним значенням відомі в українській мові діалектно. О. Потебня (op. cit., стор. 278) наводив з пісень Головацького: «*Рубав бих* калиноньку, не вмію; *корняв бих* свою дочку, не смію», але справедливо зазначав: «При этом остается пока вопросом, удержалось ли здесь это *бых* непрерывно от того времени, когда оно было свойственно всему русскому языку, или же есть позднейшее заимствование из словацкого?

Возможно, что соседство словаков только помогло удержанию формы, не перестававшей быть в тех местах русской». Докладніше див. А. М. Лукьяненко, Новые данные для характеристики гуцульских говоров.— «Изборн. Киевск.», 1904, стор. 104: «*купив бих* горівочки», «*кобих була* веселенька, пила би я водиці» (*бих* поряд із *би, бим* рідко) та Б. Кобилянський, Гуцульський говір і його відношення до говору Покуття.— «Укр. діал. зб.», I, 1928, стор. 59—63 (зазначає повнішу систему флексії -сме і т. д.).

Примітка. Можливо, що випадок пропуску *бы* маємо в давньому прикладі: «аще бо *был* перевозник Кыи. то не бы ходил к Ц(с)рюграду» (Іпат., 5), але навіть тлумачення форми *был* як такої, що при ній *бы* пропущено через те, що воно є в наступному реченні, не єдине можливе: до пропуску *бы* могло спричинитись певною мірою своїм звучанням і попереднє *бо* («аще бо бы был [*был бы*] перевозник...») Навпаки, у випадках бажання-припущення: «А *лѣпо* ны *было*, братьє, възряче на божию помочь и на молитву святоѣ богородици, поискати отець своих и дѣд своих пути и своей чести» (Іпат., під 6678 р.) ми, за всіма ознаками, маємо справу з усталеною конструкцією, пор «не *лѣпо* ли ны *бяшеть*...» в «Слові о полку Ігоревім». Дальший крок мова робить у напрямі перетворення модальної форми службового дієслова в модальну частку взагалі через уживання *бы* в ролі відповідного елемента при присудках недієслівних: «А коли пак потом нам *бы надобѣ* вы нам такови же будте» (грам. хана Тохтамиша, близько 1393)

У фразі «І *лучшей бы* человік той ціле *здравствовал:* И осмак *бы* в кишені в цілості *знайдовал*» (Климентій, 104) ще виразно можна бачити пересування модальності на недієслівний присудок з модального присудка підрядного речення.

Як і російські пам'ятки (А И. Соболевский, Лекции..., стор. 244—245), українські знають в протазисі і аподозисі умовних речень поряд із скороченими формами модальності також аналітичні, до складу яких входять *єси, єсте* тощо: «...если бы тыє каптуроносци межи вами не были, уже *бы єсте* давно *погыбли,* уже *бы єсте* тые власти давно *потратили,* уже *бы єсте* тот декрет, на Іюдея Христом реченный..., давно *отнесли*»; «Тако теды и ты от инока погоршайся, *єсли бы єси* єго и напившася *виділ*» (Вишенський).

Пор. «немогу поѣхати один, а полк мой пѣшь. вы *бы єсте* мнѣ *повѣдалѣ* дома, же дотолѣ ити» (Іпат., під 6695) [1].

Оформлення певних сполучників у той спосіб, що частина аналітичної форми дієслова *би (б)* ввійшла до їх складу, по суті виключало вживання при них цього *би*. Але іноді, як і в російській мові [2], надто коли присудок був віддалений від сполучника, виявлялась тенденція оживити модальне забарвлення відповідної дієслівної форми, і її підсилювано цією ж часткою: «А Хмелницкий написал от себе, *дабы* войско козацкоє было свободноє..., хліб войсковой и станция в містах козацких войску полскому *назначалася б;* церков и причет духовный *дабы* были упривилігіованы, митрополит кієвский по примасі місто в сенаті *иміл бы,* а унія *не была б;* воєводства, кошталянства, староства, судейства и иные уряды козакам *раздавани б были...*» («Кратк. опис. Малор.», XVIII ст.). Пор. і випадки типу: «Венера зачала благати І за Енеєчка прохати, Вулкан йому *щоб* допоміг: Енеєві *зробив би* збрую Із сталі, міді,— золотую...» (Котляревський).

Розвиток сполучників дуже скоротив в історичному вжиткові застосування в підрядних реченнях самостійних модальних присудків [3]. Певною мірою, проте, вони збереглися в давніх зворотах з відносними (неозначеними) займенниками *хто(-небудь),* зрідка *що(-небудь)* та умовним значенням: «Ознамуємо сим листом нашим хто бы на него посмотрити любо чтучи єго слухати будет хотѣв *кому бы того вѣдати потреба*» (грамота кн. С. Олельковича І. Шашкові, 1459); «пак ли бы нагабал у тои дѣдининѣ панюю росовую марекрѣту или того *кому бы* она *продала* то иваноко тучняк имае заступити оправи(ти)...» (грамота галиц. старости Бучацького, 1418); «...чого и сам пан полковник Миргородскій пилно постерегати маєт, щоб вы ні в чом противными не були; *а хто ж бы спротивным и непослушным был,* такового яко непослушника кождого самому ж пану полковникови строго карати позволяєм» (грамота гетьм. Хмельницького селянам у Луках і Хитцях, 1656); «А *хто бы,* зась, над волю нашу, міщаном Кієвским кривду якую вытяганьєм подвод и поборов *чинил:* такового кождого сурово правом войсковым яко противника волі нашей карати роскажем» (грамота гетьм. Виговського київськ. міщанам, 1658).

Продукти переродження колишніх форм модального присудка становлять випадки, коли частка *би,* не втрачаючи своєї пов'язаності з дієсловом, надає разом із тим підкреслюючий відтінок питальному займенникові: «Доперо ж над самым вечором, *якобы* с поводом *поступити мелисте,* сполную, снат, учинивши раду и намову... поводови и челядникови през реку Лву глубокую плынути казалисте» (виклик на суд до луцьк. старости, 1648); «...и там проте-

---

[1] Інші приклади див. А. Потебня, Из записок..., 1888, стор. 279.

[2] Див. «Курс русского литературного языка», 1952, стор. 352, 389.

[3] Про безсполучникові вирази умовності в аподозисі умовних речень див. А. Потебня, Из записок..., стор. 269—270. До останнього типу — op. cit., стор. 286—287.

станта єго мл. пана Кашовского застали в замочку, который кгды скромне пытал, *што бы за причина была,* чему бы так сурове... на право и посесыю протестантов наступовали и *чему бы* волности шляхецкие и покой посполитый *ламали,* оны... на такоє скромноє питанє респонсу не даючи, зараз уступовати росказали...» (заява шляхт. Кашовського, 1646); «...и кгды заколотали, вышол сам пан Закревский, почал пытати, *по што бы приєхали»* (заява єпископа луцьк. А. Пузини, 1648); «А *з якого бы полку* оные *вырывалися* и скольких зымавши кажете вішати, нам давайте знати» (гетьм. лист полк. Новицькому та Павловському, 1678); «...з которых вожд чрез трембача запершися в єдной тамошной кріпости кгди спросил, *що би* то *било за войско...* на що такий от цесарщика одержал отвіт...» (Величко, X, 6) [1].

Пор. і паралельні випадки з інфінітивом: «В таких состоянїях і бідствах, корол безпрестане *що би чинити* і як поступити в колі рицерском заживаєт ради» (Величко, VI, 4).

Ще виразніше і повніше перегородження з пересуненням значення сумніву, можливості тощо на іменник маємо в рідких випадках, коли *би* стає часткою саме при цій частині мови:

«Що гомонит се край воріт Й на мості роззвучає? *Співак би?»* (Климкович). Пор.: «Ну, *як рушничка-б* то?» Асесор закричав: «Не змилить? *Ще-б* таки. Хіба я не казав?» (Рильський, перекл. з Міцкевича).

Залишок колишньої модальної конструкції становить тепер уживання *бодай* поряд із формою минулого часу з формою «давноминулою»: «Що скажуть про мене комарівськи люди? *Бодай я була* на світ *не родилася»*; «А *бодай* вас *був* вовк *поїв* в лісі!» (Нечуй-Левицький). *Бодай* — з *бог дай* (так ще іноді писалося в XIX ст.: «*Богдай* ніхто такого не діждав» у Марка Вовчка; саме на цей випадок посилання у словнику Грінченка), тобто конструкція первісно означала «бог дай, (щоб)...». Пор. споріднену конструкцію з *хай (нехай):* «*Хай би* він тобі *пропав був».*

З формами модальності здавна в українській літературній мові конкурують сполучення інфінітива з дієсловом *міти:* «Увидівши король шведский иж з союзу предпомененого московского з Полщею не тилко в єго интересах и наміренїях неменшоє *міло найти* препятіє, але и самому *міло урости* нечаємое зло и небезпеченство, ...намовил к себі в ликгу Ракочого...» (Величко, X, 4); пор. можливі вирази з тим самим змістом «могла би виникнути перешкода», «виникла би перешкода», «могло би виникнути несподіване зло», «виникло б несподіване зло»; «...и на Полузорє помененоє до Орди прибивши, сказали оной, жеби ясир ввес отпустила на волю; а єсли би так не учинила, то зараз нею розбрат *учинити міли...»* (Величко, XI, 3).

При відповідних сполучниках конструкції з *міти* в формах минулого часу підкреслюють модальність, зазначену в сполучникові, наприклад: «...тылько, *єсли бы міли єсьмо* на весні товар наш к

---

[1] Пор. і А. Потебня, op. cit., стор. 286.

Лукомлю на выживенье *зослати,* повинны будут поміненые законники Мгарскіє одного млына к потребі нашой челяди уступити» (універсал гетьм. Ю. Хмельницького, 1660)* [1].

З випадків передачі в давній мові умовності в реченнях з головним типу простого припущення-висновку, тобто без *би,* заслуговують на увагу досить рідкі зміщення значень, пов'язані з формою майбутнього часу *буду* і т. д., як-от:

«Звлаща хто на голову *будет хоровати:* Добро б такому отнюд єи [горілки] не вжывати» (Климентій, 104) — смисл «якщо хто хворіє...»; «...затым се скупивши, повидили челядникови пана буркграбего: «*будеш ли* тут булшей *бывал,* озмеш сокирою в бок» (донесення возн. «Книга гродск. Луцк.», 1620) — смисл «якщо тут ще зостанешся...».

Форма 2-ї особи однини наказового способу, уживана ще й в інших особах і числах, здавна могла набувати різних функцій модальності, більш-менш одмінних від самої наказовості (із запереченням — заборони). Виявлялась, отже, тенденція забезпечити нею, не створюючи зовнішньо нових форм, певне коло емоційно або навіть афективно забарвлених граматичних значень із виявленням різного ставлення до дійсності, вираженої в предикаті.

1. Найближче до вихідного значення стоїть характеристичний для давнього законодавства вжиток 2-ї особи однини наказового способу в ролі 3-ї, але із жвавістю безпосереднього звернення. Заборона або пересторога сприймається завдяки цьому афективніше:

«аже кто познаєть своє что будеть погубил. или украдено у него что... то *не рьци* се моє. нъ *поиди* на свод кдѣ єси възял: съведитеся...» («Руська правда», 260—268). З цим пор. варіанти: «не речи єму» — інфінітив, «поити» — теж інфінітив. Пор. із цим сучасні вирази заборони, перехідні до безособовості типу: «Любили ми обох, взялися їх мирити — Куди! *Не підступай!* Покинули шаблі, Пістолі вийняли і, ніби оси, злі» (Рильський, перекл. з Міцкевича).

2. Відповідні форми із сполучником або без нього набувають у підрядному реченні значення умовного способу чи близьких до нього відтінків:

«...а за кормилца: ві҃. гривен. и за кормилицю. хотя си *буди* холоп. или роба» («Руська правда», 145—149). Саме з цього вжитку виникають далі форми сполучника *будь... будь...* (або... або) і перший елемент займенників неозначених — *будь-хто, будь-що, будь-який,* діал. *будь-лі,* прислівника-сполучника *буцім* (із «будь-сім»), пор. «Нишком *будцѣм* на орду ити, так поголоску пустили», XVII ст., Э в а р н и ц к и й, Источн. для ист. запорож. казаков, I, 1903, стор. 254. До *сем* як модального елемента пор.: «А как в таковом большом семействе всего легче... и горшок с горшком столкнуться может, *то-сем* положили непременным себе правилом, чтоб в случае каких-нибудь друг на друга неудовольствиев, отнюдь не

[1] Пор. нижче «Сполучники і сполучні слова (речення)», стор. 525.

скрывать их во внутренности сердец наших...» (А. Т. Болотов, Жизнь и приключения, III, 1872, стор. 763); «А когда так, подхватил я: *то-сем* в подтверждение того ударим друг друга по рукам» (там же). «*Сем-ка* [надруковано з ѣ] я, — подумал про себя Чичиков,— сыграю с ним в шашки...» (Гоголь). Народній мові відома також вимова «сём» (А. Преображенский, Этимол. словарь русск. яз., II, стор. 274—275).

«Мені найбільше доїдає Рутульський Турн, собачий син: І лиш *гляди,* то і влучає, Щоб згамкати мене, як блин» (Котляревський). З допустовим значенням: «...А стін не розіб'єш лобами, З посилку *гнися* хоть в дугу»; «Тепер вони сплять з перепою, Не дригне ні один ногою. Хоть всім їм горла *переріж*» (Котляревський); «...А на ріллі грудки, що *хоч взувай* собак!» (Рильський, перекл. з Міцкевича).

Типовим є для конструкції сполучення відповідної форми присудковості з різними особами та числами: «*Здогадайся я* про це вчасно, не було б потім зайвої мороки»; «*Скажи вона* тільки одно слово, і все, мабуть, стало б зовсім ясно».

3. Форма 2-ї особи однини наказового способу править за присудок із значенням обов'язковості (часто з наявністю у фразі протиставлення): «Уже Юнона де озлилась, То там *запри* кріпкенько дух» (Котляревський); «А як десятському *дай,* сотському *дай,* отаману *дай,* а все-таки до волості відопруть...» (Квітка-Основ'яненко); «Вчилась вісім років, а тепер *сиди* на селі та глечики *мий*»; «Зібрали гроші, поклали в кишені, а *ми мовчи*!» (Тобілевич).

В основу конструкції, мабуть, лягла форма наказового способу в її основній функції — наказу, спочатку точно переказуваного тим, на кого вона справила відповідне афективне враження,— неприємної обов'язковості, примусу *.

Про форми пасивного стану

Літературний ужиток сучасних східнослов'янських мов щодо форм пасивного стану в основному той самий.

У давній мові в доконаному виді ще вільніше вживалися «зворотні» форми (з афіксом **ся**): « ...що *ся* от мене *дало* Алексієсі Забіловні, моей же невістці, сюл чтири...» (заповіт Райчі Дмитрашка, 1704); «Що когда и королеві о Хмелницком *донеслося,* тогда он з под Гусятина рушил зараз зо всім войском ку Камянцу Подолскому...» (Величко, VI, 4); «2 декамврія еще *купилося* до Глухова лимонних свіжих яблук сотце по пять копіек... рублей пять» (Реєстр росходу, 1721); «До варення пивов *купилося* проса за золотих... 15» (там же); «А поневаж (як *донеслося* нам відати:) знову Поляки, около Висли зъбірают на нас великии свои войска...» (Величко, I, 15); «Но поневаж Барабаш полковник черкаский (: яко вишей *написалос:*) недруг и нежелател добра отчизні нашой, яко такое милостивое королевское слово и позволение, так и привилея королевскии таил...» (там же, 17); «Для чого Хмелницкий зараз веліл...

ознаймити їм, же отдани будут Татарам и *пошлются* в Крим...» (там же, 15).

Сучасний розподіл форм: «як форми недоконаного виду — переважно синтетичні на **ся** (в майбутньому *буду*... з інфінітивом на **ся**), як форми доконаного — аналітичні *був*... **-ний, -тий** (*була*... **-на, -та** і т. д.), *буду*... **-ний, -тий** (*буду*... **-на, -та** і т. д.)» становить наслідок того, що, насамперед, з літературного вжитку вийшли як неживі, невластиві розмовній мові, пасивні дієприкметники недоконаного виду на **-ом, -ома**... і далі, живе творення пасивних дієприкметників все більше звужувалось у напрямі обмеження їх формами виду доконаного. Диференціація повністю ще не завершена (пор. можливі ще й тепер *був ведений, був читаний* тощо), але напрям її виразний.

Синтаксичні особливості зворотів на -но, -то і споріднене

Речення з присудками на **-но, -то** як із специфічно безособовими присудковими віддієприкметниковими формами дуже поширені в українській народній мові. Поширені вони і в літературній. Певний час у науковій літературі, та ще більше в науково-популярній і учбовій, досить гостро стояло питання про властивість українській мові цих конструкцій у сполученні з допоміжними дієсловами *було* і *буде* — з одного боку, і з орудним відмінком дійової особи — з другого. Детальне ознайомлення з літературною практикою переконало, що в усякому разі тенденція нормалізаторів літературної мови заборонити вживання останніх конструкцій іде всупереч живим намаганням, позбавляє мову синтаксичних зворотів, яких вона потребує як засобів передавати певні відтінки думки. Інша річ, звичайно, питання історичне — як відбувався розвиток, чи споконвічний або, принаймні, давній той ужиток з *було* й *буде* та орудним дійової особи, що його констатуємо в авторів — наших сучасників та діячів українського слова попереднього часу.

Суто теоретичні міркування про «логічність» або «нелогічність» конструкцій на **-но, -то** з ознаками часу та з орудним дійової особи [1] хибні в самій своїй основі, бо, як справедливо зазначалось, «для мовознавця критерієм мусить служити саме вживання форми речення, а не логічно збудований ідеал форми, до якої начебто мусить прагнути мовець» (Д. М. Кудрявський).

У давній мові, справді, поширені вирази на **-но, -то** у випадках, де тепер натурально вживались би форми з ознакою часу дії: «А Хъмелницкий, с козаками и из Ордою, стритил их на Жовтих Водах, о сродопостю великом. И осадил их и знесл воиско полъское все, а комисара и каштеляна живцем узяли, и татарам *одано*» (З пра-

---

[1] Пор. С. Дложевський, Дещо про природу речень типу «козаченька вбито» української літературної мови.— «Сб. статей в честь акад. А. И. Соболевского», Л., 1928, стор. 285—288.

вобережн. літопису кінця XVII ст.); «И потим, ґди, за росказанієм кролевским, *подведено* его, мовил ему...» (там же); «...того ради по заході слонца, з трох наиболших штук, подлуг давнего звичаю запорожского *въдарено,* и переночовавши на світаню знову з тих же трох штук, тоє ж гасло *вчинено*... А кгди *въдарено* в котли на раду и *усмотрено,* же для так великой лічби войска тісен бил майдан січовий, того діля мусіл атаман кошовий з Хмелницким і зо всім войском вийти з фортеци Січовой на майдан пространнійший» (Величко, I, 9); «Они Поляки не дохраниша обѣщаного їм старшині козацкой прощенія, всіх до єдиного казнили. Потом на сеймі *уставлено,* даби всякія свободи... Козаки лишени били...» (там же, I, 1); «...леч когда тая їх рада пред Барабашем била суєтна и безділна, абіє во всем флоту водном возгорілся огнь гніва и ярости, в котором не тилко Барабаша з его єдиномислниками *забито,* но і всіх Німцов *виколото* и нуртам дніпровим *отдано*» (там же, I, 12).

Заслуговує на увагу, що форми на **-но**, **-то** в пам'ятках українських і білоруських нерідко виступають без дієслова-зв'язки (*було*) також при сполучниках мети і споріднених, пор.: «...которые бы ябедники людей дармо клепали боем, а любо заряди великие закладали, а пришодши на суд того ся не доищут... *абы* тех ябедников винами *карано* подле их заслуги» (Привилей владыце, бояром и всим мещаном смоленским, 1505); «Теди где-кольвек оний, подлуг указу нашого поступуючи, приторкнется до людского мішканья, *аби* ему и всей его полку компанії живности належитої *давано,* міти хочем и приказуєм» (гетьм. лист полк. Новицькому, 1678); «...и *жеби* вам отовсюль *давано* знати, старшині именем нашим приказали» (гетьм. лист полк. Новицькому й Павловському, 1678); «І росказует ін пан... *Жебы* мя не о всем том в свой час *турбовано*: I жеб мні от дворских слуг скарг *недоношанно*» (Климентій, 226).

Пор. спосіб висловлення, ближчий до сучасного: «...просим донести о том... пану гетману: *иж бы* нам за прежде заслуженіє нами года *заплачено было*» (прохання польових сторожів Ніженського полку, 1728); «А що ся товару так рогатого яко и дробини от того видатку останет... прикажіте, *аби* в цілости... тоє *било доховано*» (гетьм. лист полк. Новицькому, 1678).

Ужиток без *було* відомий ще в XIX ст. і як архаїзований не зовсім чужий навіть і нашому часові: «Тепер же ми ходім на танці, *Щоб бачено,* що пильні й щирі ми» (Грінченко); «З ляхами-панами ми билися, рубалися, вставали як один чоловік. Навіщо? Не на те хіба, щоб нас нашою ж старшиною *побито,* у неволю *повернено*!» (Панас Мирний) [1].

Дещо рідше паралельний ужиток спостерігається при інших виразах модальності: «А куницы смирские *брано бы* з них по шести грошей»... (Привилей владыце..., 1505); «В монастыру чулости и тебеб *навченно:* Яко бы тя чим колвек удолж *процвіченно*» (Климентій,

[1] Пор. також нижче «Сполучники і сполучні групи (речення)», стор. 517.

153); «Незнаю до пекельних домов *бы* чи *невпущано:* И там бы на який час чи *неудержано*» (там же, 188) — «не знаю, чи не впустили би до пекельних домів і чи не затримали б там були на деякий час»; «а обмастки он нам и не споминал, которое не жаловалнобысмо, але з охотою вистарчити постаралися, *кгды бы* нас о тое *потребовано*» (гетьм. лист полк. Новицькому, 1690).

Імовірно, що цей вжиток відбиває тенденцію морфологічного характеру скоротити саму аналітичну форму, здатну виконувати семантичну функцію при сполучникові і без дієслова-зв'язки. При цьому, звичайно, певну роль міг відігравати також суто зовнішній момент — звичка до вагання між конструкцією з *було* і без неї при формах на **-но, -то** взагалі.

Пасивні звороти на **-но, -то** без службового дієслова минулого часу *(було)* найбільш звичайні, як зазначено, у випадках із результативним значенням речення, з констатацією виконання дії (з запереченням виконання). Таким значенням цілком пояснюється відсутність самої потреби вживати в подібних реченнях дієслова із ознакою минулого часу. Проте практика переважно давньої і народної мови — і це стосується однаково мов української, білоруської й російської — нерідко являє випадки, де в таких зворотах у ролі присудка маємо форми недоконаного виду: «аже будеть росѣчена земля или на земли знамение. имьже *ловлено* или сѣть. то по вьрви искати. в собѣ татя... («Руська правда», 580—585); «...При котором голову якого мертвого *Кладено* и *волано* на Кроля живого: Познавай мовит Кролю, чія то голова» (Вірші на... погреб... П. Конаш. Сагайд., 1622); «То *чиняно* Цесаром в Константинополю...» (там же); «...толко ж жадной нам плати *не давано,* поки ясновельможній его милость пан гетман на достоинство гетманское изобран» (прохання польових сторожів Ніженського полку, 1728).

Недоконаність менше пасує до результативності, ніж доконаність, але ні в якому разі й не виключає останньої: утворюваний при їх сполученні відтінок описово можна схарактеризувати приблизно як констатацію процесу, в якій центр інтересу висловлення полягає не в тому, що тривала дія відбувалась (тобто не в описі дії), а в тому, що вона відбулась, була здійснена (або, навпаки, при запереченні — не здійснювалась) багато разів.

Випадки, де форми на **-но, -то** недоконаного виду не мають значення повторюваності, справляють враження полонізмів (у польській мові такі форми взагалі ширше і різноманітніше вживані, ніж в українській): «...так половина їх перейшла, а половина ово потопилася, ово от Лянцкоронского... нещадно побита и посічена, но и осталных утікачов *гонено* и везді *бито*» (Літопис Самовидця, під 1651).

Імовірно, що саме вплив безособових конструкцій на **-но, -то** з результативним значенням позначився в нахилі давнього письменства вживати також пасивні звороти на **-ний, -тий** з таким відтінком — без допоміжного дієслова-зв'язки: «А *пит* моричь (sic! — могорич) в Олеша у дому за пол гривны грошюв» (Перем. продажн.

лист, 1378); «Што ся показало на оном щасливом богатом, который бідника Лазаря перед вороты лежачого пребачал; а коли от того веселя и тріумфу радости мирской *порван,* тогды зараз в аді ся знашол» (Вишенський) — «був порван»; «Що любо єст правда, однак тим отвітом Хмелницкого тот пан Потоцкий, фундатор бродский, барзо *уражен,* но Хмелницкий не постерегл того» (Величко, I, 1) — «був ображений»; «...гетманский син з комисаром землею на Крилов... ішол з войском кроком желвовим. А Барабаш з Кречовским, водними дніпровими бистринами, вниз спішнійшим *несени* стремленієм» (там же, I, 11); «...що и подтвердилося на другий день истотне, кгди Татарин до Ракочого от хана посланий *приведен* з писмами в обоз до короля...» (там же, VI, 4); «Послі того же, до Львова пришовши, не добувал его для людей благочестивых, но взявши искуп, ходил Замостя доставать. Тогда ж в Варшаві с всяким от Хмелницкого опасением и страхом *обран* новій король и *коронован* Ян Казімір...» («Кратк. опис. Малор.», XVIII ст.); «Король Казимір, по желанию Хмелницкого прислал ему и всему войску козацкому привелегій с пунктами Зборовскими, от него представленными на волности, котораго копеи старшинам *розданы* за рукою самого гетмана Богдана Хмелницкого...»; «Тогож 1650 року Кисель, воєвода киевскій, и с ним многоє число шляхты пришли были на Украину, наміревая знову свои маєтности отсісти, но не *допущены,* хотя и против пактов Зборовских»; «И так, когда генерал сын Потоцкого наспіл с войском своим до Жолтих Вод, тот час баталія зділалась і *прогнаны* ляхи к Княжим Байракам» (там же) *.

Пануючий тепер у літературній мові вжиток повних (членних) форм пасивних дієприкметників у складі аналітичних форм дієслів минулого і майбутнього часу та умовного способу в XVI—XVIII ст. ще аж ніяк не становить правила, тобто з ним ще досить вільно конкурують форми неповні (нечленні):

«И просил пан Михайло, абы тот лист єго королевскоє милости в книги кгродскиє *был уписан...*» (жал. грамота короля Стефана зем'янинові П. Оранському, 1580); «...просечи, абы тая теперешняя протестація до книг кгродских жытомерских *принята и записана была...*» (заява шляхт. С. Древецького, С. Душе-Подорецького та ін., 1643); «...за позвом кгродским києвским... который за поднесенем стороны поводовоє у суду *был читан...*» (суд. справа між Київськ. Миколо-Пустин. монаст. і шляхт. П. Верещакою, 1643); «А кто би спречним бил, альбо в пожитках и приходах тамошних перешкожал, таковий кождий за взятьєм відомости сурово *будет каран...*» (грамота гетьм. Б. Хмельницького Київському Межигірському монастирю, 1656).

З другого боку цілком звичайні: «...и просили помененыє протестуючиє, абы та их протестация... абы тая их реляция до книг *вписаныє были...*» (скарга старости м. Шумська Я. Козакевича та ін., 1643); «А капетан, который *был поиманый,* на великой помочи был козаком в стрельбе» (Львівськ. літопис 1640-х рр.). Пор. «да и о том доношу, же Кгордіца... в Семиполках в напасть неприятелем

попал, и зостал погромленным, и єще не знать чи живо в неволю *затамованый* чи мертвым *положеный*» (лист В. Кочубея полк. Новицькому, 1679).

Про функції інфінітивів

Крім тих численних функцій, які належать інфінітивам у сучасній літературній українській мові і в усьому основному поділяються нею з російською і більшістю слов'янських, давнині були відомі деякі випадки уживання їх, тепер уже для нас незвичайного. У давній мові частіше вживались інфінітиви безособово, наприклад, із значенням потреби, обов'язковості, при запереченні — можливості, доцільності тощо. Наприклад: «А мыта *не примышляти*... а по старым дорогам гостем *поити* куда хочеть. а гостя *не приневолити*. а князю дмитрию *помагати* королеви на всякого неприятеля...» (договір волин. кн. Дмитра з королем Казимиром, 1366). Або кілька прикладів із «Віршів» Климентія: «Подобно частый дві жен зостаєт на світі: а менщызн разве трете(и) *надіятис(ь) міти*» (119) — «На світі зостається приблизно дві частини жінок, тим часом чоловіків, як можна припустити, тільки одна третина»; «О злых женах, імже никогда *неяты* віри» (120) — «Про злих жінок, що їм ніколи не слід мати віри»; «Подобаєт таковий вчинити совіт нам, же нігды *не даяти* нивчемж(е) *віри* женам» (120) — «...пораду, що не слід ні в чому довіряти жінкам». Ближчим до сучасного вживання інфінітива був би переклад: «...пораду, щоб ні в чому не довіряти жінкам».

До такого вживання інфінітива наближаються випадки: «...тогды будемо *што хотіти* творити, коли нас ніхто не будет глядіти» (Вишенський); «Также що от рухомих річей, в сребрі, в фантах, стадо кунскоє, товар рогатий, вувці, що єсть, все тоє малжонце моей подаю, волно оной, *як хотіти,* оним владіти» (заповіт Райчі Дмитрашка, 1704). З цим давнім способом висловлення пор. звичайніший у тому самому документі: «Волно будет пані малжонці моєй с того єму, яко синові своєму, *що хотячи* уділити».

Більше, ніж сучасна літературна, зверталась давня і досі звертається діалектна мова до інфінітивів від дієслів сприймання та споріднених, віддаючи останнім перевагу перед відповідними прислівниками. Це вирази типу: «...а єще перед тым баранов двадцат чотиры... *не ведат* яким способом забрано и заграблено...» (заява шляхт. В. Кембловського. 1646); «...Кгордіца... в Семиполках в напасть непріятелем попал, и зостал погромленым, и єще *не знать,* чи живо в неволю затамованый чи мертвым положеный» (лист В. Кочубея до полк. Новицького, 1679); «...а народ як став від нього відступатись, так так і *чути,* як кістки хрустять» (Квітка-Основ'яненко).

У мові XVI і пізніших століть досить поширені перенесені на український грунт латинський зворот accusativus cum infinitivo (знахідний з інфінітивом) при дієсловах мовлення, почування тощо

і споріднений із ним nominativus cum infinitivo (називний з інфінітивом) при подібних присудках пасивного стану. Приклади:

1. «Которого [листа] я оледавши [sic!], а *видечи єго быть водле права справленого, печатьми и подписами рук наполненого*... перед собою читати казал...» (орендн. запис, 1596); «...*што так правдиве а не иначе быт сознал*» (донесення возн., «Книга гродск. Луцк.», 1620); «...и до шкод немалых поводов, *которых* собе *на петсот золотых полских быть менят*...» (судова справа між Київським Миколо-Пустин. монаст. і шляхт. П. Верещакою, 1643); «...*што все меновали* собе их мл. панове Нарушевичове, малжонкове *быти сталые от их мл. панов Хоментовских, малжонков*...» (заява шляхт. Нарушевича, 1647); «...которые то подданыє вышменованые так *збитьє своє*, яко теж *починене иншых кривд и шкод през вышменованых панов жолнеров быт сталые и заданые... тымы словы выконали*...» (протестація волин. скарбника М. Домбровського, 1647); «...*менуючи себе быт економом*...» (судова справа між С. Варшицьким і Т. Жабицьким, 1647); «Тогож 1649 року Хмелницкій... донесл великому государю и о побіді своей над ляхами извіщал, *уповая то приятно быть* єго царскому величеству...» («Кратк. опис. Малор.», XVIII ст.).

2. «Леч тому королевскому наміренію внезапноє пришло примінениє, когда не оподал єго войска около Бару *дался слышати* ложно... хан з кримскими, ногайскими и кизилбашскими многими ордами, и *видіти* о милю от обозу королевского...» (Величко, VI, 4); «...зараз от наступаючого пятнадцятотисячного... числа войска козацкого *показалися быти* полякам *дими и прахи земнии*, конскими копитами от земли възрушеннии, и на воздух вознесшиися...» (Величко, I, 13).

Пор. ще вирази такого ж роду: «Но кгди и того душевредного, в погибел влекущого схизматического и неситого учинку... заздрост их и гордост *мало быти показовала*...» (Величко, I, 13).

За іншомовними зразками побудовано і конструкції типу: «...кгди потом *послишали зъближаючагося* ку себі *Хмелницкого*...», тобто «почули, що наближається до них Хмельницький».

До синтаксису активних дієприкметників

Як це виразно показали О. Потебня, а за ним Д. Овсянико-Куликовський [1], староруська мова великою мірою ще зберігала залишки найдавнішого індоєвропейського стану, коли активні дієприкметники в багатьох випадках ще поділяли з дієсловами здатність самостійно виконувати в реченні функцію присудка: «закон же у Ктириян. глаголемии Върахмане. и Островичи. иже от предѣл показаньемь [покаяньемь?] и благочестьемь. мяс *не ядуще*, ни вина *пьюще*, ни блуда *творяще*, никакоя же злобы *творяще*...» (Іпат.,

[1] А. Потебня, Из записок по русской грамматике, I—II, стор. 205 і далі; Д. Н. Овсянико-Куликовский, Синтаксические наблюдения, «Журн. Мин. нар. просв.», 1897—1899; Синтаксис русского языка, вид. 2, 1912, стор. 62 і далі.

7), тобто «...не їдять... не пьють... не роблять...»; «не хожаше жених по невѣсту. но привожаху вечер. а заутра приношаху что на неи *вдадуче*» (Іпат., 6 зв.), тобто «...те, що за нею мали дати».

Згадана властивість давніх дієприкметників з певною чіткістю помітна й у таких випадках паралелізму форм verba finita та дієприкметників, як-от: «...ибо явѣ таче прилежащим к ним Индом. убистводѣица. сквѣрнотворящии гнѣвливии паче єстьства. в нутренѣишии же странѣ их. чловѣкы *ядуще*. и странствующих *убивахy*. паче же ядять яко пси» (Іпат., 7).

Поза сполученнями дієприслівникових зворотів і головних речень, що вводяться сполучниками *і*, *а* [1], таке вживання дієприслівників у ролі самостійних присудків хронологічно майже не переходить меж найдавніших староруських літописів.

Пізніші випадки на зразок «А козаки, видячи войско, вступили за Днепр, и станули в Переяславлю, завше громили го на килка месць значне, а Лаш. до Киева *притягнувши* рекомо, *гонячи* за козаками килка недель, *очекиваючи* люду и пана гетмана Конецполского. Потым же *недочекавшися,* шол до пана Потоцкого с людом и с козаками реистровыми...» (Львівськ. літопис 1640-х рр.) не становлять порушення нормальної для пізнішого синтаксису вимоги, щоб у реченні був присудок — verbum finitum. Такий присудок справді тут є (пор. далі *шол*), хоч через розбивку фрази з ширшим охопленням дієприслівникових відокремлених членів для нас створюється враження відірваності першої частини давнього складного речення від другої (...*очекиваючи*..., потым же *недочекавшися, шол*...), враження, якого, напевне, не було у відповідно підготовленого та звиклого до давньої довгої фрази читача XVII ст.

Давня мова виявляє досить численні синтаксичні типи відмінювання активних дієприкметників теперішнього та минулого часу, тяжіння яких до дієслів (з пізнішим порушенням узгодження з підметом речення) створює з них кінець кінцем нову впливову граматичну категорію дієприслівника.

1. Тяжіння типу « ...и *бяху ловяще* звѣрь» (Іпат., 5); «...*бѣ* бо *любя* дружину...» (Іпат., 227 зв.); «...видивши же яко *нѣсть кто противяся* пустиша воеват и плѣнит...» (Іпат., 256), де присудок становить абстрактне дієслово, а значення процесуальності бере на себе його дієприкметникове означення, відбиває ще тільки той відтінок думки, який, наприклад, в англійській мові відрізняє: «He is reading», «They are looking at a picture» тощо від «He reads», «They look at a picture» тощо, тобто підкресленої процесуальності — від самої констатації дії.

2. У випадках на зразок «нѣкыи волхв именем. Аполоня Тянин. *знаєм бяше шествуя и творя* всюду, в городех и в селѣх. бѣсовьская чудеса *творя*» (Іпат., 15 зв.) дієприкметник при присудку, в якому суть висловлення припадає на прикметник, набував того значення, яке ми тепер передали б словами: «був відомий тим, що ходив та тво-

[1] Див. нижче «Сполучники і сполучні групи (речення)», стор. 530—532.

рив бісовські чудеса». Це значення, як таке, що ще не збіглося з обставинним, так само, як у першій категорії, не перетворювалось в дієприслівникове, хоч самий факт тяжіння дієприкметника до присудка наближав його до тих випадків, де таке тяжіння мало своїм наслідком утворення справжніх дієприслівників.

3. Ближчі можливістю сприйматись у значенні сучасних дієприслівників вирази, як-от: «...яко же се и нынѣ при нас Половци закон дѣржать отець своих. кровь проливати. *а хвалящеся* о сем. и *ядуще* мервечину. и всю нечистоту... и поимають мачехы своя. и ятрови...» (Іпат., 7 зв.), де *хвалящеся* та *ядуще* становлять означення до «закон держать отець своих», але, при всьому тому, не набули значення цілком обставинного *(як?)* і більш-менш точно в нашій мові могли б бути передані тільки виразом «додержують закону своїх батьків проливати кров, *ще й похваляючись* цим та *ївши* падло...».

Дієприслівник, далі, може перероджуватись у напрямі вживання без узгодження з особою присудка, набуваючи значення еквівалента речення із зовсім іншим (неграматичним) підметом, відтворюваним з контексту. Цьому звичайно відповідає постпозиція дієприслівника у фразі [1]: «и наши посли нашли *вас* под городом под Троки *стоячи*» (грам. хана Тохтамиша, близько 1393) — «наші посли знайшли *вас,* коли *ви стояли* під містом Троки»; «тогда прочии видивше *князя своего* крѣпко *бьющеся* (Х. П. : *бьющися*). выринушася из города и тако отьяша князя своєго. *язьвена сущи* (Х. П.: *язвенна суща*) треми копьи» (Іпат., 225 зв.); «...кто на тот лист позрить. а либо услышить *его чтучи* (грамота галицьк. старости Схарбиновського, 1404) — «...хто почує, коли *його* читатимуть».

Вихідний пункт утворення такого типу дієприслівників — конструкції, в яких дієприкметник становив означення залежного відмінка іменника (майже виключно знахідного), означення, предикативно насичене і тому здатне на роль еквівалента речення. Таким походженням цього типу дієприслівників пояснюється властивий їм словопорядок, гадаємо, невірно зазначений Д. Овсянико-Куликовським у наведеній цитаті як момент не секундарного, а первинного характеру. Проти виразів типу «нашли вас стоячи», «видивши князя своего крѣпко бьющеся» тощо — «услышить его [лист] чтучи» становить вже дещо новіше, аналогійне, оскільки *чтучи* не відповідає в даному разі тому пасивному дієприкметникові, що мав би бути вжитий за первісним характером звороту.

Що ближчою стає можливість сприймати в певних реченнях дієприкметник не як означення підмета, а як форму, що передає в пер-

---

[1] Пор. зауваження Д. М. Овсянико-Куликовського: «Деепричастье есть наречье, обладающее некоторою долею предицирующей силы. В предложении оно является *предицирующим обстоятельством.* Присущая ему доля предицирования, всегда значительно меньшая, чем в глаголе, при известных условиях увеличивается, при других понижается. Она увеличивается, *когда деепричастье предшествует подлежащему или находится между подлежащим и сказуемым; она понижается, когда деепричастье следует за сказуемым»* (Синтаксис русского языка, стор. 78).

шу чергу зміст дії, супровідної тій, яка приписується підметові,— то виразніше відбувається перероджения відповідних дієприкметників у дієприслівники, нарешті з типовою для способів дії ознакою — втратою флективної гнучкості («прикметники» стають «прислівниками»): «*Посла* Олег к Радимичем *ркя...*» (Іпат., 9 зв.); «...где *улюбив* жену или чью дочерь. *поимашеть* насильемь» (Іпат., 229 зв.); «она же *хотячи* домови. *приде* к патріарху. благословения просящи на дом» (Іпат., 24 зв); «она же *поклонивши главу стояше... внимающи* ученью» (24—24 зв.); «*отвещавши* же Олга рече к послом» (Іпат., 25); «...но мнозѣ тогда отрѣкахуся душь своих. *жалующе* по князих своих» (Іпат., 225 зв.); «...и *бьяхуться ходяще* по Римьскому болоту...» (Іпат., 226); «*послалися* одного на имя Идикеня. до Аксак Темиря. на мене лиго [лихо] *мысляче*» (грамота хана Тохтамиша, близько 1393); «...и *створивше* мир с Игорем. *идоша* к Дунаю» (Іпат., 16 зв.); «се *слышавше* Древляне *изъбраша* лучьшая мужи» (Іпат., 22 зв.).

Відома річ, що досить часто навіть у сучасній мові виявляється тенденція, міцно стримувана приписами граматики, порушувати історично виниклий зв'язок особи підмета і дорозумлюваної особи дієприслівника. Саме через приписи граматики відповідні приклади в друкованих текстах досить рідкі. Пор.: «*Дивлячись* на сумну Христю, *думка* Грицькова знай верталася та й верталася назад» (Панас Мирний). Частіше їх можна зустріти в творах західноукраїнських письменників: «*Стрінувшися* з очима Аглаї Феліцітас, що не відвертала погляду за час від його уст — в його очах мов якийся *лед* потанув» (Кобилянська) або письменників першої половини XIX ст. та близького часу взагалі: «Захарія та Ваську, *дивлячись* на се, аж *сльози* проняли»; «І багато там такого було, що й *розказуючи душа* болить»; «...як *утікаючи* відтіля, щоб обмити кров, усюди по полю чіплялося йому за ноги *перекотиполе*» (Квітка-Основ'яненко); «Вона йому: «Доброго здоров'я, *пивши...*» (Марко Вовчок).

Значно частіші випадки, коли дієприслівник у відповідному звороті пов'язаний із безособовим присудком, отже і питання про особу в синтаксичному плані відповідно послаблюється. Див. у народній мові численні приклади, як-от: «*Не мавши* статку, не буде й упадку» (Номис, 9870); «*Мовивши* слово, треба бути паном» (Номис, 10670), і цілком у дусі її: «Оттак *поплакавши* чимало І *поблудивши* по морям, Якось і землю видно стало» (Котляревський); «*Погостювавши* там до півдня, треба і додому збиратись» (Квітка-Основ'яненко); «Аж занудить, на них *дивлячись*» (Стороженко).

Пор. у давній мові: «а *вживаючи* того дворища. *не надобѣ*. ни воина ни яловицѣ платити» (грамота короля Казимира слузі його Іванові, 1349) — вираз, не чужий і сучасному літературному вжиткові.

Корені цієї тенденції — ще в досить міцній предикативності дієприслівника, яка дозволяє йому підсилюватись до ролі самостійного підрядного речення, самостійного тією мірою, що в його психологічних межах може знаходити собі місце інший «підмет». Зви-

чайно цей «підмет» тим легше здобуває собі право, чим більше він наближається до чогось загального.

Як більш-менш узаконені вирази такого типу й походження в літературній мові нарешті усталюються близькі до суто прислівникових: *незважаючи, недивлячись, починаючи, кінчаючи, беручи до уваги, не кажучи про, не доїжджаючи* та інші з залежними від них, разом із ними відокремлюваними словами.

Продукти переродження колишніх дієприслівників становлять нечисленні речення типу відносних, де дієприслівники більшою або меншою мірою втратили риси своєї синтаксичної окресленості і наблизились до прислівників. Це маємо, наприклад, у випадках: «А хто би спречним бил, альбо в пожитках и приходах тамошних перешкожал, таковий кождий за взятьєм відомості сурово будет каран, *иначей не чинячи*» (грамота гетьм. Б. Хмельницького Київському Межигірському монастирю, 1656) — «суворо буде покараний, та інакше не буде робитись»; «...теди позволяем в. м. товариство все, по прежнему распорядивши на становиску, и приказавши оним заховать скромность, также и на своем містцу *кого розуміючи* оставивши, самому сюда к домови зъіхати» (лист гетьм. І. Самойловича, 1680); «кгдыж коли волно жидом, турком, татаром и иншого народу людюм *яко хотячи* вирити и набоженства своєго заживати, поготовю церкви будованя трудно хто заборонити может» (донесення возного, «Книга гродск. Луцк.», 1620); «...продавати, променувати, даровати и, *як хотя,* для наилуччого пожиткования обертати позволяємо» (універсал гетьм. Самойловича, 1687).

Дещо більшу групу становлять такого роду вирази із орієнтаційним значенням. Характерна щодо цього, наприклад, реляція возних Київського воєводства на уряді гродському в Житомирі 1646 р., опублікована у виданні АН УРСР «Україна перед визвольною війною 1648—1654 рр.» (1946). Тут маємо цілий ряд прикладів, в яких дієприслівники фактично перетворилися на застиглі орієнтаційні вирази і втратили обов'язковий колись зв'язок з присудком: «...башточка малая *вшедши в замок по левой руце...*»; «*Стамтол идучы по левой руце* — башта нарожная...»; «В той теды дом *наперед до сеней всходечы* двери на бегунах железных достатниє...»; «При том, не рахуючы будинку, который пан державца застал, *одмеривши пале,* поки се пивницы зачынают, аж до самоє хвортки которая єст до воды, вси пана державцу поставленыє поддаными так тамошними, яко из державы єго с заставноє села Отцовки» тощо.

Із давніших текстів див., наприклад: «а от тых липников к великой рудѣ. великою рудою на низ по боярьскую руду. *пошедши* горѣ боярьскою рудою *пришедши* к иванковским к закопам, иванковскими закопами *пришедши* к гуйве. то єсть земля пана скипорева объѣханая» (роз'їжджа грамота старости житом. Жидимонта і К. Скипоря, 1458).

Говорячи про послаблення здатності колишніх форм активних дієприкметників виконувати роль самостійних присудків, варт серед іншого звернути увагу на здатність давньої мови вживати

дієприслівники як обставини способу дії при дієприслівниках же. Прилягаючи до дієприслівника, дієприслівник натурально стає блідішим в можливому сприйманні його як еквівалента присудка.

Якщо у фразах на зразок: «Володимир же то слышав. вышед в двор теремьныи отень... сѣде ту с вои и с дружиною своєю» (Іпат., 31) наше сучасне чуття не бачить у двох дієприслівниках, через те що їх відносимо кожний окремо до присудка — verbum finitum, нічого незвичного, то інакше стоїть справа з фразами:

«Рюрик же поча слати ко Святославу *понуживая его, река* єму...» (Іпат., 227 зв.); «бояре же пришедше *падше* на ногу его *просяще* милости... он же отвѣщав рче им...» (Іпат., 263); «Северус Император, за живота казал Собі Трунну зробити: и в нюйся укладалі Оную *цалуючи,* и *облапляючи,* Так до онои трунны своєи *мовячи...»* (Вірші на... погреб... П. Конаш. Сагайд., 1622); «Што тот же возный шляхтою при собе будучою, *слышечи и видечи, сведчивши...* доброволне перед урядом нинешним сознал...» (скарга В. Лесецького, 1646), бо тут відбувається зазначене незвичне нам прилягання дієприслівника до дієприслівника.

Схарактеризований шлях втрати колишніми активними дієприслівниками їх відносної самостійності і наближення до прислівникової функції історично супроводжувався явищами досить виразної, сказати б, «боротьби» їх за свою самостійність в інших синтаксичних ознаках, опором панівній тенденції. Вже згадано про важливу особливість староруської мови — вживання сполучників *і* та *а* на межі дієприкметникових (дієприслівникових) конструкцій та частин з verbum finitum — синтаксичне явище, близьке до того, що можна було б назвати двоцентровістю відповідних типів давніх речень. Явище спорідненого порядку становило вживання майже до самої середини XIX ст. підмета в середині дієприслівникової групи і, таким чином, зміцнення її безпосереднього зв'язку з підметом. Пор.: «Што тот же возный шляхтою при собе будучою слышечи и видечи, осведчивши... доброволне перед урядом нинешним сознал, *просечи* при том *протестуючий* веспол з *возным,* абы тая протестация веспол з возного реляциєю до книг была принята и записана...» (скарга В. Лесецького, 1646); «Бо *сліпец сліпца водя оба* в яму *впадают»* (Климентій, 155) [1].

Д а в а л ь н и й с а м о с т і й н и й. Зворот «давальний самостійний» (dativus absolutus) становить сполучення давального відмінка іменника або займенника (переважно особового) з узгодженим із ним дієприкметником і має значення підрядного речення, найчастіше часу або причини при підметі, який не є тим, що належить головному реченню. У старослов'янській мові це жива поширена конструкція: «**обладающоу понтьскоумоу пилатоу июдѣѭ... бысть глаголъ божии к иоанноу**» — «У той час як Понтійський Пілат правив Іудією... було слово боже до Іоанна».

У староруській мові (літопис, не кажучи вже про пам'ятки

[1] Див. докладніше вище «Порядок слів», стор. 459—461.

церковного характеру) давальний самостійний — звичайний зворот: «...и *сразившимася полкома.* и побѣди Ярополкъ Олга» (Іпат., 29 зв.) — «і коли обидва полки стялися, переміг Ярополк Олега»; «*побѣгъшю же Олгови с вои своими в город, рѣкомыи Вручии.* и бяше мостъ чресъ греблю к воротом городным. и тѣснячіся другъ друга спехнуша Олга с моста въ дебрь» — «коли ж Олег із своїми воїнами побіг у місто, що зветься Вручий, то був (там) міст через греблю до міських воріт, і, тиснучи один одного, спихнули Олега з мосту в рів» (там же).

Особливо характеристичні як вияв суто літературної пристрасті до звороту «давальний самостійний» такі, наприклад, сполучення, звичайні зокрема в Галицько-Волинському літопису, як: «*Кондрату* же *любящю* Рускыи бои. и *понужающу* Ляхы свое. *онѣмь* же одинако *не хотящим приступившима* же *има обѣима* ко воротомь. Калѣшьскым, а Мирослава посласта в зад града» (Іпат., 256—256 зв.); «*Володимеру* же [с]*ятому бывшу* в Торцьком и *Мирославу.* свѣтом безбожьнаго. Григоря Василевича. Молибоговичевь... инѣмь *бояръм* многим *ятым бывшим Данилу* же *прибѣгшу* к Галичю. *Василкови* же *бывшу* в Галичи с полком. и срете брата си» (там же, 261 зв.).

Зворот «давальний самостійний» трапляється ще в «монументальному» стилі навіть на початку XVIII ст. Його вживає, наприклад, Самійло Величко: «...а старший Тимош, єще совершенно *несконченной бившой войнѣ* тогда Хмелницкого з Поляки... женился на Домні, дочери тогдашного господара волоского...» (І, 1); «*Королю отрицающу,* и *повідающу* яко во отмщеніє шляхтичі тако учинили, Козаки соєдинившеся с Татарами, з великими полками на Полщу приходят» (там же).

Є, отже, всі підстави вважати, що вживання давального самостійного в староруському письменстві було тільки книжним наслідуванням старослов'янських зразків. Для тексту, наприклад: «...но сии Кии княжаше в роду своєм. и *приходившю ему к ц(с)рю* не свѣмы. но токмо о сем вѣмы якоже сказають. яко велику честь приял єсть от ц(с)аря. которого не вѣм. и при котором приходи ц(с)ри» (Іпат., 5), дуже імовірно, що вже перший його упорядник підставляв книжний зворот на місце звичайного для нього розмовного, наслідком чого зовнішньо випало важливе для думки «коли (саме)»: смисл — «і коли він приходив до цісаря, ми не знаємо, а знаємо тільки те..., що дістав він велике вшанування від цісаря; від якого саме цісаря і при якому саме приходив, не знаємо».

Звертають на себе увагу досить численні випадки, що їх слід, імовірно, розглядати як контамінацію вже в староруській мові книжних зворотів «давальний самостійний» і звичайного способу передачі відповідних змістів — через дієприслівникові звороти: «*Мьстиславу* же *пьючи* с Угры, и повѣдѣ им»; «...и тако *ему беседовавши* с ним... отпусти и»; «...*Данилови* же крѣпко *борющися, избивающи* Татары, видѣв то Мьстиславь Нѣмый и потче» (Іпат.).

У науці, особливо останнім часом, знову порушується питання про питомість цього звороту на слов'янському грунті і обстоюється

думка, ніби саме в живій українській мові можна констатувати більш-менш виразні залишки колишнього давального самостійного. Грунтовна словацька розвідка Яна Станіслава Dativ absolutný v starej cirkevnej slovančine.— «Byzantinoslavica», V, 1933—1934, стор. 1—112, при всій надзвичайній сумлінності та копітливості роботи автора (пор. і давню російську — И. Белоруссов, Дательный самостоятельный падеж в памятниках церковнославянской и древнерусской письменности.— «Русск. филол. вестн.», 1899, стор. 71—146) [1], проте певних висновків не дала. Автор схильний, услід за С. Младеновим (Geschichte der bulg. Sprache, 1929, стор. 265), вбачати залишки давального самостійного (у його дієприкметниковій частині) в болгарських діалектних дієприслівниках типу *играештем, ходеешчем* тощо,— думка не позбавлена підстави (стор. 41),— але, гадаємо, цілком справедливо з певним скептицизмом ставиться до тих прикладів, що на них досі грунтувалося припущення, ніби саме українська мова зберегла живі прослідки цього звороту. «Будучи нам на том соймі, виділо ся нам» (Акты, относящиеся к ист. Зап. России, I, 366) цілком імовірно може становити наслідок пізнішого впливу на дієприслівникову конструкцію неформального суб'єкта безособової форми дієслова — граматичне явище, аналогічне тому, якому, мабуть, завдячив колись своєю появою справжній давальний самостійний (dativus absolutus), на зразок «**прєбывающемъ намъ ... видѣло сѧ ...**» (звичайно, з відповідним дієприкметником, а не дієприслівником,— їх тоді ще не існувало в мові) [2]. Навряд чи на якісь широкі висновки уповноважують і народні та літературні вирази типу «Як же таки Галочці, *будучи хазяйці,* та не турбуватись?», де, мабуть, маємо досить натуральну контамінацію двох можливих способів висловлення: «...будучи хазяйкою...» і просто «...хазяйці...».

Більшого довір'я як можливі залишки колись-то звичайного на східнослов'янському грунті звороту «давальний самостійний» заслуговують окремі північноросійські діалектні факти; так, наприклад, у Курострові кол. Архангельської губернії, Холмогорського повіту, за «Материалами для изучения великорусских говоров», VIII («Сб. Отд. русск. языка и словесности АН», LXXIII, № 5, 1903, стор. 84), «можно между прочим слышать, хотя изредка, и такие выражения, как: *я выехал уже закатившись солнцу, я приехал еще не отошедши обедне..., Мужик скончался приехавшу* [sic!] *становому*».

[1] Іншу літературу див. у згаданій розвідці Я. Станіслава, стор. 40 і 107—109.

[2] Походження звороту «давальний самостійний» гіпотетично виводиться із випадків, що в них давальний безпосередньо правив за доповнення головного присудка. Це пояснення О. О. Потебні (Из записок..., II, стор. 340—342), що, подаючи його, зазначив: «Конечно, между выражением с дательным самостоятельным «пьючю (пьючи) ему с Угры и повѣдѣ имъ» и другим «пьючю ему и повѣдаша ему», рассматриваемым, как первообраз первого, большая разница, но ведь и всякая новая грамматическая форма по отношению к предшествующей кажется скачком»,— зберігає своє значення й тепер як найправдоподібніше.

Прикметникові і прислівникові присудки тощо

Українська мова значно краще, ніж російська, зберегла риси давнього ужитку в функції присудків прикметникових форм другого та третього ступенів: «цей учень *здатніший*», «той будинок *кращий*», «червона фарба *яскравіша*», «він *наймолодший*», але оскільки українській мові тепер невластиві нечленні форми цієї категорії, узгодження в роді і числі на українському грунті не є прямим продовженням вихідних відношень.

Староруська мова вже в XII—XIII ст. виявляє досить помітно тенденцію відходити від колишньої узгодженості з підметом форм порівняння другого та третього ступенів і заступати їх відповідними прислівниками: «Не єси *богатѣє* Давыда» (Златоструй, XII ст.); «и приникши Олга и рече им добьра ли вы чьсть. они же ркоша *пуще* ны Игоревы смѣрти» (Іпат., 22 зв.) [1].

Ця тенденція заступати узгоджену з підметом (прикметникову) форму неузгодженою (прислівниковою) не чужа також українській мові: «Старі діди й баби ще-таки *звичайніш* були, ті нарізно посідали» (Квітка-Основ'яненко); «Язик їх — патока, а думка не така — Отрута лютая, ще *гірш* од мишака...» (Гулак-Артемовський); «І написали воєводам По всьому царству: так і так. Що кесар — бог. Що *більш* од бога!» (Шевченко).

Поширення в присудковій функції прислівників другого та третього ступенів не можна в усіх випадках пояснювати російським літературним впливом, бо таке заступлення широко відоме і в народній мові.

Із давньої мови пор.: «І далеко *ліпш* чину того неприймати...» (Климентій, 112); «Лесть бо безстудных жен [,] *горш* праве от трутизны...» (Климентій, 124).

Як і в російській, формальний перехід прикметників другого ступеня в прислівник був, мабуть, підготовлений фактичним ужитком таких форм переважно в ролі обставинних слів, залежних від дієслів та форм їх системи [2].

Факт, мабуть, суто літературного, до того переважно поетичного, вжитку становить тяжіння прикметників і особливо дієприкметників до дієслів-присудків (відтінок значення — «будучи, бувши...»). Хоча й народній мові відомі сполучення типу «Він *прийшов* додому *засмучений*», більшість літературних прикладів з виразно дієприкметниковим значенням відповідних форм та з наявністю при них залежних форм не залишають сумніву в своїй штучності, щоправда, давній: «От так душа моя тепер *терпить Слаба, безкрила, холодом прибита...*» (Франко). Ближче до поточного вжитку: «Василина *прийшла* до батька *розкішно вбрана*» (Нечуй-Левицький) тощо.

---

[1] Інші приклади див. А. Соболевский, Лекции.., стор. 227.

[2] Пор. «Исторический комментарий к русскому литературному языку», 1958, стор. 328—330.

Пор. у Літопису Самовидця (під 1700 р.): «...бояр високородних побито, а иніє на рецѣ Норов, которая межи Ругодевом и Інвангородом *барзо бистрая идет,* многіє потонули».

Морфологічно буває означено такий характер уживання прикметника і дієприкметника в тих відносно рідких випадках, коли автор вживає форму однини чоловічого роду, як-от: «Коли ти, *смутен і печален,* Убитих *предавав землі...*» (Рильський). До речі, саме М. Рильський більше ніж будь-який інший поет має нахил до таких конструкцій.

Пор., мабуть, у такому ж ужитку у Ю. Федьковича: «...Блудить бідна ніжна зоря, Як у мряці журавель *Позабут*» (тобто «...блудить..., бувши позабут»); у нього ж у вірші «Убогий легінь» відповідно коротка форма прикметника: «І *ходить* потич, неначе *п'ян*».

Імовірно, що на українському грунті культивування конструкцій з тяжінням інтонаційно відокремлених прикметників, надто дієприслівників у короткій формі, до дієслів-присудків відбиває іншомовні стилістичні впливи: російський — в одних письменників, польський — у других. Пор. у російській поезії: «В убогом рубище, *недвижна и мертва,* Она *покоилась* среди пустого поля; К бревну *прислонена, лежала голова...*» (Апухтін); «И самодельной пулей *сбит, Качнулся* бомбомет» (Тихонов).

Пол.: «I, Fidyasza wyrzeźbiony dłutem, *Wstał,* z Homerowskim *spokrewnion* obrazem, Władzca, Olimpu...» (Каспрович).

Частіше в звичайній повній формі: «Nad książką, *nachylony,* Ni jednej *nie widzę* zgłoski» (Каспрович); «Raz *roztlony* w twojem łonie, Na wiek wieków *nie otchłonie*» (Залеський).

Зв'язка

За всіма імовірностями (пор. характер текстів, відсутність, як правило, тощо), *єсть* при присудках-прикметниках (прислівниках) становить у пам'ятках XVI ст. і пізніших наслідування польської мовної практики, своєю чергою залежної від латині: «Верблюды тыє власнє нам *єсть потребны* для подарунку князю Каспулату...» (гетьм. лист полк. Новицькому, 1678); «Сіи обі болізни *єсть невидимії*» (Климентій, 74); «Повіжд мні чему жены многи *єст(ь) неплодны...*» (там же, 121); «Канархистр *повинен єст* гласно сказовати...» (там же, 231); пор. там же «И *повинен* такую стяжати повинность»; «...О яком порозуміньи вельми нам *єсть болісно*» (гетьм. універсал комп. полк. старшинам і товариству, 1685).

Важче встановити певний погляд на такий староруський факт, як, наприклад:«...нъ како почнеть от лѣта платити. такоже платить. занеже пагуба от бога *єсть.* и не *виноват єсть*» («Руська правда», 760—765) [1].

Імовірно, що зв'язка теперішнього часу при дієприслівниках

[1] Відповідний матеріал і міркування див. у праці: Т. П. Ломтев, Исследования в области истории белорусского синтаксиса.— «Уч. зап. Белор. ун-та. Серия филол.», II, 1941, стор. 36 і далі.

минулого часу пасивного стану (з результативним значенням) не відбиває в пам'ятках так само нічого іншого, як наслідування іншомовних зразків: вирази типу «А губка дал шюбу свою куничюю дорогим сукном брунатным *пошита* за. е. гривен. пани хоньци» (продажн. лист Хоньки, жони Дядьковича, 1378); «подлуг того яко *выписано* у первых листѣх» (догов. грам. кор. Ягелла з молд. воєводою Стефаном, 1433); «...тот монастыр светого Спаса зо всим, яко вышей *описано,* тому то сынови Михайлу Оранскому дали и потвердили» (жал. лист. кор. Стефана П. Оран., 1580) справляють враження питомих проти штучних типу «...на котором листе шире а достаточней *єст описано*» (жал. лист кор. Стефана П. Оран., 1580); «... и войско все их квартяньноє до щадку *єст розбито*» (лист. Б. Хмельницького до царя Олексія, 1648); «...уже в той гистории и Хмелницкий мало *єст вспомнен*» (Величко, IX, 1).

І в нецерковних пам'ятках (документальному письменстві) зустрічаємо зв'язку 3-ї особи множини *суть:* «...вшитци. вжиткове што дьньсь *суть* и потом. могуть быти...» (купчий лист В. Дмитровського, 1370); «...и поля вся што *суть* по рѣцѣ той...» (жал. лист кн. В. Опольського Л. Волошину, 1377); «Бывши у нас в Батурині пан Иван Быкович, войт ваш Кієвскій... подал суплику от всіх ваших милостей писаную, в которой *выражены суть* долегливости и утяженья ваши...» (універсал гетьм. київським магістр. сановникам, 1687).

Що форма *суть* принаймні в XVIII ст. лише семантично мертвий залишок давнини, ясно хоча б з такого випадку: «...многії *сут* дознавцы тоє *освідчают*» (Климентій, 74).

Уживання форм 1-ї і 2-ї особи дієслова *быти* (бути) в пам'ятках справляє враження ще штучнішого, ніж *єсть* і *суть*. Насамперед, імовірно, штучні вже самі форми *єсми* (1-а ос. одн.) і *єсмя* (1-а ос. мн.). див., наприклад, вкладний лист Микули Долзького 1440 р. (Розов, Укр. грамоти, № 77).

Але нерідко штучне також і вживання звичайних форм від дієслова *бути*. Суто орнаментальне значення таких елементів бачимо хоч би з текстів: «Нашего осподаря кролевы *єсм* слуги я осташко давыдовскии. корчак з липицѣ спичник з болшева знаємо чини(м)... и дорадившися *єсм*. ты(х). старцо(в). и росправи(л) *єсм*. их учини(л) *єсм* вѣчную границю...» (грамота О. Давидовського та ін., 1419) (безсумнівна штучність *єсм* у двох перших випадках робить його підозрілим і у двох других); «... Аже взозрѣвше. *єсмо*. на вѣрную. службу. нашего. вѣрного слуги. на имя. максима инако. влада драгосиновича... дає(м). и дали. *єсмо*. ему село. на имя. косово...» (грамота черніг. кн. Свидригайла, 1424).

Еліптичні конструкції

Лише небагатьох зауважень вимагають історично засвідчені випадки конструкцій еліптичного типу.

В одних із них ідеться про пропуск дорозумлюваного з контексту у відповідних формах дієслова *бути,* як-от:

«Аже будуть робьє дѣти у мужа. то задницѣ им не имати, нъ *свобода* им с матерью» («Руська правда», 1064—1068).

Так і в пізніший час: «Но *ласка* дать що, то одна: Що є найлучшого вина Із золота напитись» (Климкович).

Треба становить тепер незмінюване присудкове слово, і зрідка можлива відсутність при ньому допоміжного слова в умовних реченнях відчувається лише як відхилення від звичайного присудка подібно, наприклад, до того, як допоміжне дієслово може бути відсутнім у реченні з присудком на **-но**, **-то**: «*Де б* тебе *не скрито,* я б зламав верії...» (Франко). У давній мові, де в функції, близькій до *треба,* вживався ще іменник *потреба,* відсутність в умовних реченнях при ньому допоміжного дієслова впадає в очі дещо гостріше. Можливо, проте, що це тільки факт нашої мовної свідомості, і фактично в давній мові *потреба* правило теж за виразно присудкове слово: «...зоставивши однак єго мл. волноє учинене иншоє ширшоє протестации и тоє теперішнеє мелиорацию, *єсли бы того потреба*» (справа шляхт. А. Весчицького, 1647). Пор. і: «...и, зоставшы [sic!] собе салву чиненя иншоє протестации, *были* [sic! — «быле»] *ли бы* того *потреба* на тот час о приняте тоє просил...» (заява шляхт. Є. Охлоповського, 1647).

Дещо рідше за абстрактні слова допоміжне дієслово пропускається в умовних реченнях у випадках, де змістову присудкову частину становить конкретний іменник: «*Якби* я *не дурень,* що лиш в думах кисне...» (Франко).

СПОЛУЧНИКИ І СПОЛУЧНІ ГРУПИ (РЕЧЕ́ННЯ) *

Система сполучників, уживаних тепер у літературній українській мові, дуже різниться і від давньоруської, і від книжної взагалі в наступні століття. Строкатість сполучників по говірках великою мірою відбилась у пам'ятках, і лише поступово практика прийшла до тієї далеко обмеженішої кількості, що усталилась у літературній мові нашого часу. З погляду періодизації і стилів важать розрізнення сполучників церковнослов'янських (їх ми згадаємо тільки побіжно), давньоруських, головно в пам'ятках, складених до XIV ст., західноукраїнських у грамотах XIV—XV ст., книжних — переважно в західноукраїнських пам'ятках XVI—XVIII ст., сполучників, уживаних у східноукраїнській актовій мові цього ж часу, сполучників художньої мови східноукраїнської і, окремо, західноукраїнської.

Єднальні сполучники

Сполучники **і** та **а** правлять за звичайний засіб утворення з окремих речень та їх частин більших цілостей. У давнішій актовій мові немає майже жодних ознак намагання якось естетизувати фразу в цьому відношенні, надавши їй будь-якої різноманітності. Значення

цих сполучників досить чітко ще не розрізняються, хоч в основному помітна перевага *і* для сполучення членів речення, а сполучника *а* для речень.

Ось типовий зразок давньої актової манери: «...*а* то свѣдци мѣстичи пан кнефль михно воит ярославьский *а* се бояре пѣтр мошенка. ходко лоєвич. *А* се попове дисний поп юрко кропышевич, поп лой *а* се сусѣде околнии онисим *А* се дьяци степан мелехович, мелентии, куцевич. семен понахидич, иван кузмич *а* се бортници пашко бортик ис ємелина, юрко мошничь, тихно великопольский, голко залѣский. *А* выѣздил. ту землю. ходор чеолчич. тот обьѣздил от пана оты старосты. а инии то вшитко свидци *А* писана грамота... *а* писал грюдкович иван. *а* писано. у кнефля в дому...» (купча В. Дмитровського, 1370).

Як характерне для давньої мови сполучення слід згадати *а і* перед *еще*: «*а и єще* дал єсм. нѣзы на днѣстрѣ»; «*а и єще* дал єсмь єму ловища уюновая» (грамота польського короля Казимира, 1349).

Можна відмітити також *а і* у пізніших випадках, як-от: «Выправили єсьмо юж с паном Яковом Корыцким килко тысяч войска піхотного... *А и* полк Лубенській там же ординовали єсьмо, и сами в тропы зо всіма потугами идемо» (лист гетьм. І. Самойловича вибірн. полковникам, 1677); «И если б Ляхи были войску и народу нашему зносны: на що б було давным оным гетманам Запорожским з ними часто воєватися? *А и* гетман Хмелницкий не без причины, от Ляхов войною отбившися, прилучился в правовірную и одновірную царства Російского державу» (лист гетьм. І. Самойловича полк. Новицькому, 1682).

З фонетичного боку в українській мові для *і* характерні досить частий перехід його в *й* після голосного попереднього слова та рефлексація *і*, а не *и*, принаймні не в усіх можливих фонетичних позиціях. У випадках, де фактично вимовляється *і*, треба здогадуватися про зв'язок такої вимови з *й* у позиції після голосних (що, проте, не дало теоретично можливого *ї*).

Певною мірою особливість української мови становить широко вживаний однаково в єднальній і протиставній функції сполучник *та*. В єднальній функції цей сполучник близький своїм значенням до *і*, але з ним не цілком збігається: він звичайно сполучає менші словесні одиниці, не вживається при сполученні дієслів із тим значенням, коли друге становить наслідок першого («глянув *і* побачив хатину»,— *та* в таких випадках не вживається); так само речень такого роду; при сполученні протиставлюваних понять: день *і* ніч, злидні *і* багатство тощо.

Да тепер в українській мові є лише діалектним. Нечасто воно зустрічається і в давній мові. Випадки, як-от: «Тогдаж посилал великій государ цар князя Трубецкого *да* Пушкина до короля полского... претендуя себі Смоленска да 700.000 рублев...» («Кратк. опис. Малор.», XVIII ст.); «...однакож комисарские возы совсім разграбили татаре...» (там же), слід віднести на бажання писарів наблизити свою писемну мову до російської.

Найдавніший випадок — «...хвороща ж братом иваном. григорий да иван несвизьский» (поручний лист південноруських князів і бояр королю Ягеллові за сіверського кн. Д. Корибута, 1388) — становить, мабуть, білоруську рису.

Заслуговує на увагу, що приклади *та* з староруського письменства, які наведені в «Материалах для словаря древнерусского языка» (III, 909) І. Срезневського («*Та* оттуда Турову, а на весну *та* Переяславлю, *та* же Турову... а и Смолинська тои же зимѣ *та* к Новугороду» — Поученіє Волод. Мономаха тощо), всі стосуються саме території сучасної України і можуть, отже, розглядатися як давня риса мови племен — предків українців.

Походження *та* суперечне. Спроби пов'язати цей сполучник із займенниковим коренем (пор. W. V o n d r á k, Vergleichende slavische Grammatik, II, 1928, стор. 462) теоретично небезпідставні, але, як і інші подібні зіставлення, залишають місце для серйозних сумнівів. Важить, що давність *та* і в інших слов'янських мовах надійно засвідчена, хоч ніде воно не зустрічається в тому суто єднальному та протиставному вжитку, в якому його, відповідно до рос. *да,* широко знає українська мова (пор. В. В о н д р а к, loco cit.). Із функцій *та* в старослов'янській мові слід згадати, бо застосовується порівняно часто в староруській, *та же* із значенням «і потім» [1]. Певну пристрасть до цього сполучника виявляє, зокрема, з представників давнього українського слова І. Вишенський.

Оскільки *та* своїм значенням в українській мові дуже близьке до рос. і білор. *да,* не виключена можливість, що воно становить давній фонетичний варіант останнього (послаблення дзвінкості при прискореній або недбалій вимові). Огляд значень *да* в інших слов'янських мовах та індоєвропейські паралелі див. в «Этимол. словаре русск. яз.» О. Преображенського, т. І, стор. 172.

У значенні рос. «даже, мало того, да и», переважно у західноукраїнських письменників, вживається сполучення *ба і:* «Родився на Підгір'ї, *ба і* ріс в Підгір'ї» (Федькович); «До довершення того переходу в Бєлінськім, *ба й* до зміни поглядів усієї інтелігентної російської громади, чимало причинилися й вільнодумні та радикальні діячі — письменники Герцен і Бакунін...» (Франко).

Ба — частка, мабуть, вигукового походження. Різні здогадки щодо її етимології подають: Е. B e r n e k e r, Slav. etym. Wörterbuch, I, стор. 36 (вважає індоєвропейською: авест. ba, вірм. ba — частка підкреслення, лит. ba «так, дуже можливо» і т. ін.), A. B r ü c k n e r, Słown. etym. język. polsk., стор. 9 (ставить питання, чи це,— в польській мові від часів Миколи Рея,— не спільноєвропейський вигук); інші гадають про зв'язок цього *ба* із сполучником *бо.* Українське *ба* могло почасти виникнути на питомому грунті з *бач* «дивись», звідки добре засвідчене *ба* із значенням «ось».

Паристий сполучник літературної української мови становить

---

[1] Приклади старослов'янські див. у В. Вондрака, loco cit., давньоруські — у І. Срезневського, op. cit., III, 910.

як..., так і... етимологічно прозорого походження з колишніх зв'язків відносності. Логічний наголос припадає на другий член сполучення, що знаходить свій вияв у підсилювальному *і:* «Пан Лащ, до Києва шедши, Лисенку местечко на самый день великодний вшитко выстинал *як* мужов *так и* жон, *так и* детей...» (Львівськ. літопис 1640-х рр.). Пор. із цим діалектне *як і..., так і:* «*Як і* комонь, *так і* всадник, Всі залізним сном дрімають» (Федькович).

Польський вплив відбиває суто книжне сполучення *так..., як і...*: «...иж бы ніхто з старшины войсковой и городовой тамошней *так* до єго, пана Константія самого, *як и* до всіх єго грунтов, поля і сіножатей... жадного ни в чем не міл діла і не інтересовался» (лист стародубськ. полк. М. Миклашевського, 1698). Пор. там же: «...теди мы, респектуючи на єго, пана Константія Мартиновича, знаменитіе *яко* в войску, когда был сотником новгородским, *так* през многоє время, когда был в самом городі Новгородку атаманом городовым, роненніє праци, приймуєм оного под нашу полковничую протекцію...»; «...дабы никто без відома цехмистрового з братиєю, не поєднавши цеху (*так* здешних жителей, *яко і* с прихожих), роботать оного ткацкого майстерства не важился...» (прохання кобиляцького ткацького цехов. уряду, 1745).

Такий порядок слів в актовій мові засвідчений уже в XIV ст.: «волѣн продати. замѣнити. *тако* доброму. *яко* коли сам имаєть. служити ис того всѣго нам...», тобто «вільний він є *так* продати (або) заступити шляхетному, *як і* сам служити нам з того всього...» (жал. грамота короля Ягелла Д. Задеревецькому, 1394).

Суто народний спосіб становить, нарешті, сполучення *як... як...* з утратою ознаки відносності (два відносні за походженням сполучники в такому способі виразу набувають значення просто «і... і...»): «*Як* день, *як* ніч,— раз у раз тупаю та працюю» (Барвінок); «У тій горниці стіл стоїть і на ньому *як* пити, *як* їсти» (Манжура).

З синтаксичного погляду варт зазначити в актовій мові XVII ст. те, що сполучник *як..., так (і)...,* проти сучасного ужитку, часто не супроводиться граматичним паралелізмом порівнюваних в обох частинах складного речення понять, тобто цілком нормальними для того часу є вирази на зразок: «Кгдыж *яко* вчерайшого дня... *пан Пашковский,* отселя по расказанью нашом рушивши, вскорі до вашей милости *притягнути маєт, так сподіваємся,* иж и пан Палій не в забаві до вашей милости в злученьє прибудет...» (лист гетьмана Мазепи полк. Новицькому, 1690); «В том стоянню под Глуховом войска королевского, же зимній час, трудно стало на живность, *так* самому *войску, яко* теж *и коні зморени голодом,*— войско барзо ослабіло» (Літоп. Самовидця, під 1664 р.).

Протиставні [сполучники]

Протиставні сполучники *а, але* належать до давнього фонду української мови. *Але* в пам'ятках засвідчене з XIV ст.: «Петр познал, ижь єго ранилъ, *але* то з єго початку» (Акты Зап. Рос., I, 1347).

Етимологічно цей сполучник сходить на *а* та частку *ле,* що ще в XV ст. вживається в польській мові як самостійна в значенні «тільки», а пізніше ввійшла в склад протиставних сполучників ale та lecz.

Добре засвідчене в пам'ятках у значенні «і», *та* із протиставним значенням у них не знаходимо, і це дає привід припускати, що й у живій мові *та* набуло протиставного значення порівняно пізно.

З літературного вжитку тепер вийшли *но,* і — здавна — *ано.* *Но* ще вживав, напр., І. Котляревський: «Як пан Еней так забавлявся, То лиха він собі не ждав, Не думав і не сподівався, Щоб хто з Олімпа кучму дав. *Но* те Юнона повернула і в голові так коверзнула, Щоб зараз учинить ярміз». Особливо нерідке воно в західноукраїнських письменників, напр., «Заблукані очі ширяють, *Но* все не находять часу»; «Я мучивсь, ридав всамоті. *Но* нині пропало ридання...» (Франко); «З гори вічают на пушок гуки Лиш ручних дулен вистріли, *Но* право цілят праведних руки, Сли їм неправість на ціли» (Климкович).

Цей сполучник у слов'янському письменстві відомий з найдавніших часів, хоч у старослов'янській мові йому відповідає не *но,* а *нъ.* Етимологія непевна: одні виводять його із значення «тепер»: литов. nù, гот. nu (див., напр., А. Преображенский, Этимол. словарь русск. яз., І, стор. 608), інші, як-от А. Брюкнер (Słown. etym. jęz. polsk., стор. 365), із займенникової основи.

Схожість його з староруським *ино,* похідним від займенника *инъ* «інший», мабуть, як справедливо гадав О. О. Потебня (Из записок по русской грамматике, IV, стор. 225), випадкова.

Ано в протиставному значенні засвідчене тільки у XVIII ст.: «Не чиніте им ничого злого, *ано* их сюда провадте», єдиний приклад в «Історичному словнику» з «Пам'яток укр.-рус. мови і літ.». Пор. *ано* в лемківській говірці. Етимологія *ано* може бути предметом суперечки. О. О. Потебня (зазнач. праця, стор. 220) висловлюється не зовсім ясно: «В следующем галицком выражении *ано* вм. *оно* (= *но*)...». Щодо *оно,* то, за його словами, «западное украинское *оно* только переходит от основного указательного значения противительного союза *но*».

Постпозитивне вживання *же* в протиставному значенні (не в звичайній ролі підсилювальної частки) в літературній мові порівняно рідке і, мабуть, відбиває російський вплив. У староруському письменстві *же* вживалося в такому значенні: «Начати *же* ся тъи пѣсни по былинам сего времени» («Слово о полку Ігоревім»).

Приклад того, що воно іноді відчувалось власне як підсилювальна частка до протиставного сполучника маємо в фразі «прияша сынове Симовы въстосточныя (sic!) страны, *а* Хамовы *же* сынове полу(ден)ныя страны...» (Іпат., 4). Етимологічно *же* ввійшло в склад давнього сполучника *ніжли* із значенням «а, але» після заперечного речення: «а не имают ся юже о то никды, упоминати, *нѣжли,* имають, вѣчное молчяние, на вѣкы» (грамота руськ. старости І. Срімського Я. Білецькому, 1421). Це давнє *ніжли,* без усякого сумніву, є лише се-

мантичним відгалуженням *ніж, ніжли*, вживаних як порівняльні сполучники.

Ряд протиставних сполучників, функціонально близьких до вставних слів, належить до категорії вживаних переважно на межі речень (не окремих неприсудкових членів речення). Такими є *однак* (заст. *однако, одначе*), *проте*, давні *пак, зась*, діал. *предся, преці, прецінь, тільки* та ін.

Однак виразно походить із *однако* «так само» (пор. рос. *однако*). Корінь — числовий. Це один з нерідких прикладів перетворення значення тотожності в приблизність, обмеження тощо; пор. пол. prawie, що значило «якраз, точно»,— в «майже», рос. *почти*, діал. *почитай* — власне, «переліч» (для точності), тепер «майже», укр. *напевно*, рос. *наверное*, тепер «мабуть» тощо.

Проте становить за походженням займенник *те* (знах. відм. одн.), керований прийменником *про*. Значення — «зате», тобто відтінок заміщення, компенсації.

Давнє *пак* означало, власне, «назад; навпаки; в свою чергу; знову; в протилежному випадку» тощо. Всі ці значення в їх переходах одне в одне мають собі численні аналогії в різних мовах. Найближче етимологічно та семантично стоїть до *пак* сучасний прислівник (і разом вставне слово) *навпаки*.

У староруській мові поряд із *пакъ* виступають форми за походженням інших відмінків *пако* та *пакы;* пор. ще ст.-сл. **паче**.

Пак є близькоспорідненим з групою прикметників-прислівників: рос. (діал.) *о́пак, о́пако* «назад, навзнак», болг. *опак* «зворотний, упертий», серб. *ȍпа̄к* «худий, несталий; здоровий, кремезний», пол. opak «назад, навиворіт» і т. ін. Останні — споріднені із санскр. àpākas «той, що лежить осторонь, збоку або ззаду, віддалений», лат. opácus «тінявий» (первісно — «відвернений від сонця»), лит. apačia «те, що нанизу» і т. ін. Відповідні прикметники і прислівники, імовірно, становлять утворення з одного з найдавніших прийменників: д.-інд. apa, д.-гр. ὐπό, нім. ab. *Пак* і споріднені йому утворення з'явились пізніше внаслідок абстрагування (перерозкладу) з *опак* (подробиці див. А. Преображенский, Этимол. словарь русск. яз., I, стор. 652, II, стор. 6; A. Brückner, Słown. etym. jęz. polsk., стор. 380, 391).

Преці, прецінь вживані особливо після допустових речень (останнє часте, напр., у Федьковича і Франка).

Пор. і *а прецінь, то прецінь:* «І хоч не раз він повторяв... «се так не повинно бути», *то прецінь* ті слова не помагали йому розгадати круту загадку про причину тої нерівності і можності її усунути...» (Франко). Писалося і *предці, предцінь, претцінь* тощо. Етимологія слова в основному ясна. Варіант *предся* дозволяє прийняти тлумачення — «пред ся», тобто «перед себе» і, далі, «насамперед», звідки енантіосемічно — «проте» [1]. Але укр. *пред* замість фонетичного

[1] Пор. чес. přece.— J. Gebauer, Historická mluvnice jazyka českého. I. Hláskosloví, 1894, стор. 481.

перед сумнівне, бо вимагало б припущення вихідної форми із старослов'янським озвученням. Отже, імовірніше, що *предся* тощо становлять діалектне українське перетворення пол. przed się — тепер przecie «проте». Пор. *зась,* пол. zaś — із *за ся* «назад» і далі «але».

Тільки становить прозоре утворення займенникового походження із вказівним значенням міри і пов'язаним з останньою обмеженням (пор. *однак*).

Щодо *лише (лиш)* — пор. приклади в словнику Грінченка: «Не дивися на уроду, *лише* на пригоду»; «Не вір мужу, своїм очам, *лише* моїй повісті» (Номис) та «Вийди, Татарко, жіночка мила, та угости нас з дороги; *Лиш* ні дорога мене втомила, Ні кінь мій змучив си ноги» (Климкович),— то воно споріднене із коренем у словах *лишити, лишок* і т. ін. Є поважні підстави гадати, що в цьому корені (lich-) збіглися два давніші із значенням непарності — «решта» і «злий» (пор. А. Преображенский, Этимол. словарь русск. яз., I, стор. 460—461; A. Brückner, op. cit., стор. 298), що їх семантичну спадщину часто важко буває розрізнити.

А то Огоновський (Грамматика русского языка, § 444) тлумачив як перетворення (спрощення) *а ні то:* «О умерлом добре говори, *а ні* — *то* мовчи» (Номис). Етапи виразу, отже, *а ні* — «а коли ні,— то...». Паралельні способи в російській: *а то* і *а не то.*

Із звичайного протиставного значення сполучника *та* розвивається в українській *та* афективно забарвлене (відоме й російській при *да*), що полягає в протиставленні присудка речення якомусь членові висловлення, ніби із цим присудком несумісного: «Що ти кажеш? щоб мене мій син, моя кров, *та* прив'язав налигачем серед вигона на сміх людям? — сичала Кайдашиха...», «Овва! через таке паскудство *та* оце тікала б за границю!» (Нечуй-Левицький).

Ця функція належить майже виключно до розмовних.

Звичайне в давній мові *леч:* «...иж бы он, пан Иван, не належал болш до корогвы войсковой новгородской, *леч* повинен будет значку полкового нашего пилноваты» (лист стародуб. полк. М. Миклашевського, 1699) зайшло в книжну мову XVI і пізніших століть із польської. В останній походить із сполучника ж le і скороченого сполучника czy.

Певною мірою споріднені з протиставними своєрідні своїм значенням українські складні речення типу: «Подивлюсь (гульк) — *аж* нема»...; «Подивиться в квартирочку — *аж* ляшеньки в місті» (Метлинський); «...розглядів хорошенько, *аж* зовсім він» (Квітка-Основ'яненко); «Коли ж дивлюсь, *аж* тьма, мов ясний день, світліє» (Гулак-Артемовський). Рух думки, що передається такими виразами,— гостра, несподівана зміна враження.

Таким реченням властива також певна еліптичність, пов'язана з належною їм афективністю: «подивлюсь *і* бачу...», «розглядів *і* побачив...». *Аж* стає виразом раптовості (рос. нар. *ан*), найбільше, власне, підготовленої запереченням *(а),* що ввійшло в склад цього сполучника. Пор. також уваги О. О. Потебні (Из записок..., IV, 229).

Про зв'язок цих речень із часовими див. нижче.

Розділові [сполучники]

Розділові сполучники сучасної літературної української мови — *або, чи, будь... будь...*

З них тільки *або* суто сполучникового походження і сходить на сполучення з сивої давнини відомих *а* та *бо*. Засвідчено *або* уперше в грамоті великого кн. Вітовта (1388): «За пѣнязи рахуючи *або* в иншой речи». Див. ще: «а не маємь уступати ся у тыи имѣнья оли жь заплативши триста копь широких грошей пану чусе *або* потомь будучимь» (грамота великого кн. Свидригайла, 1434). О. Брюкнер (op. cit., стор. 3) тлумачить пол. abo як скорочення з albo.

Чи, переважно зі значенням непевності твердження, щільно в'яжеться з питальною часткою *чи?* — рос. «ли? разве?» І те й те слово за походженням займенниковий елемент, споріднений з авест. či «як?», лат. quī «як?», д.-нім. hwī (тепер — wie?).

У давній мові, поряд із *чи,* вживався ще етимологічно споріднений сполучник з двох близьких змістом сполучників — *чи* та *ли:* «...*Чи ли* въспѣти было, вѣщій Бояне, Велесовъ внуче! Комони ржуть за Сулою, звенить слава въ Кыевѣ...» («Слово о полку Ігоревім»). Скоріше полонізм (czyli), ніж продовження староруської традиції, становить це *чили* в пізніших пам'ятках: «...и о добрі людском посполитом згола своего не хотіл иміти старання. *Чили* творил тоєй гетманской элекции зъволоку и проліонґацію для коррупцій, от панов державцов украинских єму бивших... Албо наконец для того, жеби трактат... року 1638, у Маслового Ставу з Козаками заключенний... бил без поврежденія при своєй захован цілости» (Величко, I, 2).

Мало тепер вживане сполучення *будь... будь...* етимологічно становить використання в ролі сполучників форм наказового способу від дієслова «бути» з належним їм при відповідній інтонації значенням можливого вибору. Пор. і пол. bądź...bądź... (психологічна паралель — фр. soit...soit).

У давній мові в різний час її існування у певних стилях та діалектах, що вона їх відбивала, ми бачимо як розділові ще й такі сполучники: *или... ли:* «...не дадяше въпрячи коня. ни волу но веляше въпрячи. г̃. или д̃. *ли.* е̃. женъ в телѣгу» (Іпат., 6).

Варіації — *ли... или, или... или,* зрідка *ли... ли.*

Или становить прозоре сполучення *и(і)* та *ли.* За походженням *ли,* мабуть, як зазначено, споріднене з *ле* в *але,* пол. lecz тощо.

Пор. ще староруське *пак (пакы) ли, пакы ли а:* «Аче ти ся полки иструдять, а я силнѣиши пущю другыя, *пакы ли а* сам всяду на конѣ (коня)» (Іпат., 140); «...но любо голову свою сложю, *пакы ли* отчину свою налѣзу» (Іпат., 149). Про розділові сполучники із значенням заперечення див. нижче.

Любо. Цей сполучник (пор., наприклад: «...так конно яко и пішо, также от боку нашого яко и от разної войскової старшини висланим, *любо* в войскових, *любо* теж и в приватних своих справах, доносим до відомости» — охоронна грамота гетьм. Самойловича київським

жителям, 1672) своїм значенням явно сходить на форму називного відмінка однини середнього роду від прикметника *люб* (пор. дієслово *любити*).

Суперечний стосунок його до рос. *либо* з тим самим значенням. Останнє слово, мабуть, схоже з ним тільки випадково і сходить на колишні сполучники *ли* + *бо*. Можливо, також, що *любо* давній продукт переосмислення ранішого *либо*.

Полонізмом є поширений в білорусько-українськім письменстві сполучник *альбо* (з alibo > albo): «...знаменито буди и свѣдочно каждому доброму кто коли на тот листь позрить *албо* услышить его чтучи...» (грамота руськ. старости І. Срімського, 1412); «...до яснєвельможного єго милости пана-отца моєго указу, по который я єще 28 Генваря послал з Опошного посланцов скорих, яких сего, *альбо* завтрашнего дня сподіваюся повороту» (лист наказн. гетьм. С. Самойловича полк. Новицькому, 1680); «Которое то утісненіе, *любо* началося творити Русі от Поляков от 1333, подлуг Кгвагніна и Пуфендорфия; *албо* по іном гисторику Кромеру 1336 року...» (Величко, І, 1).

Цей полонізм досить рано майже витиснув з ужитку паралельне давньоруське *а любо*: «...кто коли на нь узрить. *А любо* услышит єго чтучи» (грамота кн. Ф. Любартовича, 1411).

У реченнях умовних, як в останньому прикладі, відомі й такі сполучення розділових сполучників з *любо*, як, напр.: «а поидеть *ли* царь на ляхи, *а любо* князи темнии князем литовьскым помагати» (догов. грамота лит.-руськ. князів з польським королем Казимиром, 1352); «учинит(ь) которыи добрыи ч(ѣ)лвк кривду, *любо* воєвода, *а любо* пан учинити исправу ис нимь» (там же); «аже побѣгнеть русин *а любо* руска *или* во львов *или* холоп. чии. *или* роба. выдати єго» (там же) [1], «...*любо би* хто и на послугах наших и з листом нашим міл там знайдоватися, *альбо* мимоїздом бити, и тот нічого вимишляти не повинен...» (охоронна грамота гетьм. Виговського київським міщанам, 1658).

Церковнослов'янський вплив відбиває іноді вживане і в світському письменстві сполучення *ово... ово*: «...так половина их перейшла, а половина *ово* потопилася, *ово* от Лянцкоронского, з той стороны з войском стоявшего, нещадно побита и посічена...» («Кратк. опис. Малор.», XVIII ст.).

Неясного походження сполучник *куць*, що його маємо тільки в афективному виразі: «*Куць* виграв, *куць* програв» (Номис, № 4274); російський відповідник — «либо пан, либо пропал». Пор. і в Гулака-Артемовського: «*Куц* програв, *куц* виграв справу. Ще як доведеться».

[1] Пор. і И. И. Срезневский, Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам, І, під *или*, 1089—1090, II, під *любо*, 84.

Заперечні сполучники. Заперечні частки

Паристий (перелічувальний) сполучник *ні... ні...* здобув собі перевагу над способом виразу, де *ні* становило тільки другий сполучник заперечення, повністю лише в XX ст. До давнішого способу особливо схильна була поезія і більш за східних письменники Західної України, пор., напр.: «Господь її не чує, *ні* голодні діти» (Федькович); «Ти собі волен козак, Жінки *ні* дітей не маєш»; «...Та проте не оживляє їх розмова, спів, *ні* сміх» (Франко).

Уже в найдавніших східнослов'янських пам'ятках відомі вирази як з *ні* паристим, так і з *ні* поодиноким; див., напр., в літопису: «и єсть притча в Руси и до сего д(ь)ни. погибоша аки Обри. их же нѣсть *ни* племене. *ни* наслѣдка» (Іпат., 6) і: «...не дадяше въпрячи коня *ни* волу» (там же).

Цей сполучник із значенням підсилювального заперечення факт індоєвропейської давнини; особливо близьке до нього лит. neí «навіть не», neí...neí... «ні... ні...». Імовірно, що первісніший тип — з одним запереченням: друге з'явилось як наслідок натурального підсилення афективності всієї сукупності заперечувальних слів-понять. Появі другого типу сприяв і ритмічний момент, саме момент, що спричинився до вживання повторного *і* в супроводі перелічувальної інтонації.

Давня фраза (новіша зовсім рідко) ще сполучає заперечне *ні* із спорідненим значенням *ли* (пор. теперішні *або* і *чи*): «...закон имуть отець своих, и обычая. *не* любодѣяти, *ни* прѣлюбодѣяти *ни* красти *ни* клеветати. *ли* убити. *ли* зло дѣяти всема отинудь» (Іпат., 6 зв.— 7).

Сполучення типу: «приде бо іоанъ не пиꙗ ни ꙗды» (Маріїн. еванг., Матв., II, 18) у старослов'янській мові давали привід припускати, що *ні... ні* сходить на давнішу конструкцію «не... ні». В. Вондрак (Vergl. slav. Gramm., II, 1928, стор. 346—347), на нашу думку, справедливо вважає ці конструкції здавна паралельними і визнає лише міцну тенденцію до заступлення першої другою (пор. у цитованому місці ни... ни вже в Зографському еванг.).

Укр. *ні* вимагає пояснення з погляду фонетичного — чому *ні*, а не *ни*? При такому широко вживаному сполучникові важко гадати про самий вплив пол. ni; скоріше *ні* є продукт зближення на українському грунті сполучника *ни* з запереченням — еквівалентом речення *ні* з *нѣ*, чому, звичайно, почасти міг сприяти і польський вплив.

Сполучник *ані*, хоч і його, як і *ні*, часто вживають у функції перелічувального заперечення, за своєю етимологією *(а ні)* є, власне, другий член заперечення, на який припадало емоційне підсилення: «а николи ни в одно веремя *не* отставати *а ни* отступати...» (присяжна грамота сіверськ. кн. Д. Корибута, 1383); «а если бы кому трапилося на них заносить скаргу, абы *не* сам пан сотник нов-

городскій, *а ні* старшина тамошняя городовая до своего сотенного суду оных не притягали...» (лист стародуб. полк. Л. Жаравка, 1718).

Ані теж може повторюватись: «недруг и нежелател добра отчизні нашой, яко такоє милостивоє королевскоє слово и позволенне, так и привилея королевскии таил, и без жадной ползи украинской, крил у себе, не стараючися, *ані* о избрании гетмана козацкого *ані* о уволненню от бід лядских всего народа Украино Малоросийского» (Величко, I, 17).

Вільне (без виразної повторюваності) вживання *ані* маємо, напр., у І. Франка: «...Та сльози, *ані* жаль, ні біль пекучий тіла, *Ані* прокляття нас не відтягли від діла».

У випадку, як-от: «...а таковый наш указ вашмости засилаєм, абы *а не* тот Бутько, *а не* Ханенчик не были на оном атаманском старшинстві» (лист гетьм. Мазепи, 1702), скоріше маємо факт недосконалої орфографії, ніж пряме свідчення про паралельний спосіб виразу.

Випадки (рідкі) вживання *ні* в різних функціях без основної заперечувальної частки *не* при присудку становлять, мабуть, відбиття книжного впливу (церковнослов'янського або латинського): «Вийди, Татарко, жіночко мила, Та угости нас з дороги; Лиш *ні* дорога мене втомила, *Ні* кінь мій *змучив* си ноги. Но він добичу неоцінену, Дорогі несе подарки» (Климкович), або ж наслідки неуважності, малописьменності тощо; пор. хоча б: «А нині онаго майстерства ткацкого цеху брате весма *ні в каком порядку находятся*» (прохання кобеляцького ткацького цехов. уряду, 1745).

Афективний характер первісного *а ні* ілюструється пізнішою появою ще афективнішого *ані ж* (пор. в словнику Грінченка: «Нікому ж про це *а-ні же*» перекладено «даже не, не, ничего»).

Пояснювальні [сполучники]

Пояснювальні сполучники етимологічно цілком прозорі: *тобто* і *себто* складаються з указівного елемента — форми називного відмінка середнього роду *то, се,* частки *б (би)* із колишнім значенням «має бути» та *то* в ролі підсилювальної частки. Щодо застарілого *цебто,* то слід, говорячи про нього, взяти до уваги тільки, що саме *це* походить із *от се.*

У старому письменстві (в канцелярській мові XVI—XVIII ст.) іноді зустрічається також з етимологічного боку ясне *то єсть,* напр.: «...за которую сумму пустили єсьмо єму в спокойноє уживаньє маєтности пана Грузевича, *то єсть,* чотыри села, Бугаювку, Берково... Масаны и Борщовку...» (універсал гетьм. Хмельницького, 1655). У церковнослов'янізованих текстах — *сирѣчь,* тобто *си рѣчь* — «це слово».

З'ясувальні [сполучники]

Найуживаніший сполучник з'ясувальної підрядності *що* — безперечний продукт переродження питально-визначального займенника.

Сполучник *же*, що вживався в мові українського письменства XVI—XVIII ст., іноді (на Західній Україні) і пізніше [1], є за характером текстів, де його зустрічаємо, виразним запозиченням з польської. У польській це że, мабуть, скорочення із колишнього сполучення, паралельного д.-рус. *еже(оже)*, що склалося з відносного займенника середнього роду *є* та частки *же* (д.-гр. γε — частка з підсилювальним або обмежувальним значенням). Характеристично, що це ж скорочення виявляють також інші західні слов'янські мови (чеська, словацька, лужицькі); ež засвідчене для них лише в пам'ятках. О. О: Потебня (Из записок..., IV, стор. 227) справедливо твердить, що *же* — *оже* невластиве російській мові, хоч зазначає один випадок його в Іпатіївському літопису (135,6): «вы бы есте мнѣ повѣдалѣ дома, *же* дотолѣ ити».

У документі з рисами української мови *оже* бачимо в XIV ст.: «...исталося при державѣ пана оты старосты рускоѣ злѣ (землѣ). *оже* купил пан. вятслав дмитровьский дворище ис земею» (купчий лист В. Дмитровського, 1370).

Справжнім залишком д.-рус. *оже* є діал. *ож*: «Ай, коби Марька знала, *ож* її родина іде» (Головацький) [2].

Добре засвідченому в Іпатіївському літопису та інших пам'ятках сполучникові *аже*, який О. О. Потебня (op. cit., стор. 224) виводить із *а* + *оже*, досить точно відповідає діал. *аж*: «А я собі погадала, *аж* собака бреше на вовка» (Головацький). Приклади сполучника *аже* в українських пам'ятках XV ст. див. у «Історичному словнику укр. яз.», І, стор. 9[3]; у вигляді *аж (ажь)* XV—XVIII ст.— там же, стор. 10. Пол. až (з XVI ст. із aže) тепер не має з'ясувального значення, і нема поважних підстав припускати його вплив на відповідний український. Приклад, що може дати привід запідозрювати *аже* як синонім — запозичене слово до питомого сполучника *што*: «...чиним свѣдочно. и знаемо... *Аже што* пан данило задеревецкий. дажбоговичь. замѣнил ся селы. ис войтом. ис зудечовьским. и сулком...» (розмеж. лист кн. Ф. Любартовича, 1411), можна тлумачити й так, що ці синоніми існували в самій поточній мові і, як у даному випадку, іноді могли без потреби ставитись поруч.

Інакше стоїть справа із з'ясувальним же сполучником *іж*, що його зустрічаємо, напр., в канцелярській мові XVII ст.: «Якая поголоска, *иж* єсть тому поганинови до тяжких єго в войні поступков, или близко зимы, не звичайная, любо у нас не мает віри доскональої: однак, не легцє важачи фортелі непріятельскіє... осторож-

---

[1] Пор. О. Огоновский, Грамматика русского языка, стор. 246.

[2] Інші приклади див. у О. О. Потебні, loco cit.

[3] Приклад з XIV ст. є в продажному листі Хоньки, жони Дядьковича, 1378 р. (В. Розов, Українські грамоти, 1928, № 13, ряд. 3).

ность на тоє міти хочем» (лист гетьм. І. Самойловича полк. Новицькому та Павловському, 1677). Хоч і в староруській мові наявні випадки перетворення сполучення *и* + *же (иже)*, тобто форми називного відмінка чоловічого роду анафоричного (відносного) займенника з часткою *же* в сполучник, значення з'ясувального сполучника давнє *іже* не здобуло, а характер пам'яток, де ми натрапляємо на *іж*, виразно промовляє за польський стилістичний вплив. Польське iż — з iże. Як приклад того, що запозичене *іж* так само, як і сполучник *що*, могло відбивати стадію проходження відношень типово займенникових, годиться навести: «филь мяковичь и своею братьею... познали *то ижь* суть прода(л) и узда(л) пьрьд нами па(н) колѣ далюевьско(м) остаточную свою половину дѣдьнины тристяньць за ѕ̃ и за к̃ коп...» (грамота галицького старости Я. Щкотського, 1409).

Із значенням з'ясувальних сполучників, що вводять підрядні речення, забарвлені відтінками сумніву або непевності, в старій українській мові вживалися *якоби, будто, ніби* (про них див. у характеристиці порівняльних сполучників). Можливі були також, відповідно до такого їх значення, сполучення *же якоби, же будто* тощо.

Із рідких випадків діалектного походження можна згадати, нарешті, перетворення в з'ясувальний сполучник відносного *де*. Так, мабуть, треба тлумачити у І. Франка: «Зміркувавши, *де* попався, Півень стишивсь, не трепався, Звісив голову униз, І промовив сумовито...» За всіма імовірностями, діалектне запозичення становить у з'ясувальному значенні за походженням часове *кдиж*.

Причинові сполучники

Найдавніший причиновий сполучник, що широко вживався від часу перших східнослов'янських пам'яток і широко вживається й тепер у народній і літературній українській мові, є *бо*. Це за походженням спільнослов'янський сполучник. Вихідне його значення, імовірно, не сполучникове в точному розумінні поняття: первісно це, мабуть, тільки стверджувальне слово — «та», як лит. ba, авест. bā, або підсилювальна частка, як вірм. ba. Не виключена можливість, що з цим *бо* споріднене *ба* (пор. чес. ba «так, справді», пол. ba з тими самими значеннями). Дальше його ускладнення *і-бо (ибо)* — саме причиновий сполучник церковнослов'янських текстів, засвоєний книжним шляхом і в українській давній мові: «в котором їх начинаніи виполнилося прислове тоє, еже человіческоє єст мислити, божіє же дійствовати; *ибо* рушивши тіє войска от Черкас водою и землею, зараз данной себі науки гетманской... препомніли» (Величко, І, 11).

Лише в західних письменників зустрічаємо відмічені О. Є. Вержбицьким та іншими випадки, коли вказівний елемент в головному супроводить чистий сполучник причинності *бо*: «Я легше відітхнув

раз тому, що сам сів на безпечнім місці, а по-друге *тому, бо* думав собі, що чень уже Степанові не буде нічого на олівець» (Франко); «Його забрали люди хутко між себе, а мене пустили *тому, бо* порішили, що мені вже ніяк сонця не оглядати» (Кобилянська); «То я *тому* спитав, *бо* пам'ятаю...» (Леся Українка). Останній тип сполучень з історичного погляду становить собою контамінацію двох паралельних способів виразу.

Далі, в ролі причинових сполучників з'являються в давній мові сполучення різних указівних займенникових елементів, керованих відповідними прийменниками, з елементами сполучникового характеру первісними або секундарними, як-от: добре засвідчений у пам'ятках *понеже,* що сходить на *по (н) є же* (пор. давніший *поне* з тим самим значенням), де *є* — займенник знах. відм. с. р. [1] (в народній мові цей сполучник відомий), і *поневаж,* який широко вживався в мові пам'яток XVII—XVIII ст. (пор. раніший *поневаже* «з того часу як», засвідчений у пам'ятках з XIV ст.). Імовірно, що цей сполучник є в книжній мові полонізмом (ponieważ; пор. чес. poněvadž, словац. poneváč, ponevádč) [2].

Зане, занеже (занє, занєже), як пояснює О. О. Потебня (ор. cit., IV, стор. 450), «собственно за то, т. е. после того»: «Поляне же прозвашася *занеже* в полѣх седяху» (Лавр. 12, 8). Приклади з актової мови: «и уздають тополничаном. *занеже* тополничане имѣють с уладкою границю а стрѣлковци не имѣють» (грамота самб. старости Сташка Давидовського, 1422); «А не имаеть той коръчмы от него отняти ни один староста а ни один воевода... *занже,* єсм дали ивану воло. шиновичю тую коръчму...» (грамота короля Ягелла, 1407).

Характерне, хоч і не поширене, ускладнення становить *а заньже* у вкладній Микули Долзького, 1440: «не надоби ся никому у тоє уступати *А заньже* єсми придаль то на ц(е)рквь б(о)жі свят(о)го николы на веки вечныє».

Поодиноке *занужь:* «тогды пан данило не добыл на войтѣ того дворища, што на гугни *занужь* не у своє убивался» (грамота кн. Ф. Любартовича, 1411) чи не помилка писаря.

Цілком ясні сполучення такого ж типу *через те що* та історичне *для того що:* «...их піхота вымовляєтся ити в Канев *для того, що* там вже барзо омаль людей позосталося и выживленья собі належитого, запасов своих не маючи, не может міти в том оголоченом городі» (лист гетьм. І. Самойловича полк. Новицькому, 1678). У *для того що* для — із значенням «заради чого; через що», значенням, широко репрезентованим у паралельному російському сполучнику «для того что», часто застосовуваному в російському письменстві приблизно до другої чверті XIX ст.

---

[1] Наслідуючи І. Крилова, Є. Гребінка зберігає колорит актової мови, вживаючи це *понеже* в байці: «*Понеже* Віл признався попеластий, Що він їв сіно, сіль, овес і всякі сласті, Так за такі гріхи — Його четвертувать».

[2] До етимології *понеже* див. О. О. Потебня, ор. cit., IV, стор. 232; до етимології останніх: Г. А. Ильинский, Праславянская грамматика, стор. 450.

Імовірно русизм, запозичений з канцелярської мови, становило того ж роду сполучення *затім що* (затѣм, что); «А нині онаго майстерства ткацкого цеху брате весма ні в каком порадку находятся, *затім что* многіє во владільцев, другие в подсосідках в козаков и протчиих обрітаются...» (прохання кобиляцького ткацького цехов. уряду, 1745).

Сучасний український сполучник *тому що* (пор. рос. *потому что*) є, мабуть, структурно новішим і відбиває вплив спрощеного *тому,* яке, імовірно, сходить на колишнє *по тому* (пор. рос. *потому*), що змінило своє обличчя в прискореному темпі вимовлення. Пор. і *тим що* поряд із *затим що.*

Як русизми, до того майже виключно радянського часу, слід розглядати вирази з прислівником-сполучником займенникового походження *оскільки... (поскільки)* — рос. *поскольку.*

У давній мові в основному той самий спосіб висловлення відбиває польський сполучник ile «скільки» — *а іле ж: «А иле ж* неприятель под боком, а мы в малолюдстві зостаєм: для того умыслили есьмо далій поступити у городы и, если того потреба будет, рушити полки будем старатися» (лист гетьмана І. Самойловича полк. Новицькому, 1678).

До русизмів слід віднести також рідке *так як* (рос. *так как*): «А *так як* на одному коні далеко не заїдеш і багато ваги не завезеш, то вони спрягалися кіньми під одну хуру і ділилися заробітками пополовині» (Нечуй-Левицький).

Справжня боротьба точилась, надто в двадцятих роках, у час вироблення загальноукраїнської норми, з приводу сполучника *позаяк.* Його, й справедливо, не внесено до словника Б. Грінченка. Цікава згадка про нього є в «Мандрівці в молодість» М. Рильського: «Там [у клубі] кожної пори Могли ви бачити бухгалтера й поета, Що замість випивки чи карточної гри Вели завзятий спір (така вже в нас прикмета!). Чи слово є таке вкраїнське — *позаяк* — І аргумент лунав: у нас не кажуть так».

Чи не перший ужив цей сполучник, здається, Я. Головацький (Грамматика русского языка, 1849, § 257).

Проте *позаяк* не є цілком вигаданим словом. Діалектно воно існує в Західній Україні: вказано його, напр., в с. Цуцилові Надвірнянського повіту, що мовно належить до бойківщини, але не в значенні «бо», а «з чого»: «Нема *позаяк* вижити». Климкович, поет з Хотимира, вживає іноді *заяк,* але, здається, в значенні «з того часу як»: «На вербах висить хай собі Ся гусля, що свободним грає; *Заяк* Салим попавсь журбі, Над ї дорожшого немає...»; «Її немає! сирота мій трон, І щастя моєго не видко, *Заяк* вчахнув її прелютий скон, Дів Юди найкраснійшу квітку». Але другий приклад припускає розуміння *заяк* також причинове. Пор. ще *позáяк* в умовному значенні у І. Вагилевича (Грамматика язика малор. в Галиції, 1845, стор. 168).

Скоріше залишки колишньої неозначеності, ніж продукти спрощення, становлять народні причинові сполучники *що* та *(а) як:*

«У ярмарок схотілося пити, та й не знаю, чи що застану, *що* уже так нерано» (Рудченко); «Тепер моя голівонька в тузі, *Що* поламались усі снозоньки в плузі» (нар. пісня); «*А як* він прийшов останній, то й не дістав нічого».

Писемний полонізм становить *бовім* (бовѣм), що його зустрічаємо, напр., у канцелярській мові XVII ст.: «...До котрого просимо и жадаємо по милостех ваших, абысте не будучи отмовными, всі єдностайнє зо вшелякою пріязнью і повольностію своєю рачили отзыватися во всем. *Бовім* вишменованному вельможному єго милости пану наказному гетману нашому дали єсьмо моц і власть таковую...» (універсал Ю. Хмельницького, 1678). У польській цей сполучник (bowiem) становить злиття bo i wiem «знаю».

Полонізмами в давній мові є також згадані *ижь* та *же,* відомі в сполученні з різними вказівними елементами: «...а то з *тих пір, иж* Тимош Хмельниченко, Будучи в Ясах на веселю, дался з таким чути словком, что...» (Величко, VI, 2); «...а то *для того, иж* потреба было дати о нем знати великим государем нашим...» (гетьм. лист полк. Новицькому, 1684); «На писмо ваше гетманскоє обширноє, прошлого літа к нам писаноє, не учинилисмо отвіта до сего времени *для того, же* твоя гетманская мосць со всім войском козацким зоставал через все літо в Полщи и на Подолю под Жванцем...» (Величко, VII, 2).

Сполучники мети

Найуживаніший сполучник мети *щоби (щоб)* виник як сполучення колишнього *що* з часткою *би (б),* пор.: «...*щобы* не порушел...» (молд. грамота, 1442) і *чьтобы* в східнослов'янських джерелах з XIII ст. *Би* своєю чергою сходить на форму 3-ї ос. одн. і мн., в якій рано була втрачена окрема форма на *-ша* (від аориста службового дієслова *(бы)*, що здавна заступила модальне (переважно із значенням умовності) *би* і правила за кон'юнктив (форму підрядності) в певних його, обмежених проти інших індоєвропейських мов, значеннях.

Сполучник *щоб* з'явився як скорочення *щоби* і майже цілком переміг останній: у «Кобзарі» Т. Шевченка, напр., немає жодного прикладу *щоби.* Характеристично, що й у словнику Грінченка, хоча поряд із *щоб* стоїть *щоби,* прикладів на нього не подано. Порівняно рідке *щоби* маємо, напр., у І. Франка: «*Щоби* вам не судилась найтяжча судьба, Найстрашніша клятба — полюбити раба».

Ця сама частка *би (б)* увійшла й у склад дуже рідкого діалектного сполучника мети *себ* (із *себи*): «Жінка завела його на крижові дороги, *се-б,* як хто буде їхати, то просити хліба» [1]. Сполучник *себ* цілком ясно в першій частині становить указівне *се.*

Поширений говірково із значенням мети взагалі сполучник *аби* в літературній уживається з обмеженим значенням — «щоб тіль-

[1] О. Огоновский, Грамматика русского языка, § 454. Приклад із Чубинського, Труды этнограф. стат. экспед. в зап.-русск. край, II, 50.

ки» — рос. «только бы..., лишь бы...». Історично він сходить на сполучник *а* і те саме *би*.

Щодо рідкого (діал.) *оби:* «(Пущу) тоту дівчиницю з чорними очами, *Оби* мені молодому водиці носила» (Головацький), то воно етимологічно, якщо не є говірковою контамінацією *аби* і *щоби*, може сходити на колишнє **о** з **є** (пор. д.-рус. *оже*) з часткою *би*.

Цими сполучниковими утвореннями не вичерпується різноманітність відповідних способів, що їх спостерігаємо в різні часи і в різних діалектах української мови. Пор. ще, напр., елементи народження такого сполучника, як: «учинити нам мир, *как бы* наша землѣ(я) не гибла» — ne terra nostra detrimentum acciperet (молд. грамота, 1456), або: «...кождому суворо приказуючи, абы жаден с козаков и посполитых людей в оных озерах и запесочах ловленьєм рыб отцем Мгарским найменшою не был перешкодою, *так, яко бы* они за оказаньєм сего писанія нашего, тых озер во всем спокойнє заживали» (універсал гетьм. Виговського, 1658).

Ці сполучники здавна перебували в найщільнішому зв'язку з модальними формами дієслова, і межа, що відділяє сполучниковий елемент від службового дієслівного, ще досить умовна і в певних давніх способах виразу, і в успадкованих від давнини способах, вживаних і нині в західноукраїнських говірках; пор.: «послал мне *а быx* межи ними розыхал и утраничил промежи тыми селы» (грамота старости галиц. Схарбиновського, 1404); «...*абыхом* имали поити» (молд. присяга, 1452).

Пор. і додаткові речення, перехідні до речень мети: «штоієсте просили нас. *абыхом* вас пустили (до лучцька търговат) через берестие... мы хочем ради то учинити. вам...» (грамота вел. кн. литовського Кейстута і його брата кн. Любарта, після 1341); «...просил нас *а быхом* єму отпустили и ласкави были...» (догов. грамота короля Ягелла з молд. воєводою Стефаном, 1433).

Давня форма *би* вживається без будь-якого ускладнення при формі минулого часу в ролі сполучника мети (і споріднених відтінків), висуненого на початок підрядного речення,— лише в говірках; пор. у Федьковича: «Світить місяць світлесенько В молоденькім маю, *Би* ся було виднесенько На козацькім краю; *Би* ся було виднесенько В калиновім лузі, Як вкраїнський співаченько На Вкраїні тужить»; «...Бо він летить до матоньки Старої домів, Дрівець її врубатоньки, *Би* хатку нагрів». Пор. пол. by в такому ж значенні.

Ясно, що сполучник *би* в такій ролі є не що інше, як застосована до сполучникової функції службова частина аналітичної форми кон'юнктиву (умовного способу), серед модальних значень якої було й значення мети. Останнє ілюструється, напр., такими виразами в Котляревського: «Біжи лиш швидше в Карфагену,— Зевес гінцеві так сказав,— І пару розлучи скажену, Еней Дідону *б забував...*» = «щоб Еней забував Дідону». «Дарес от страху оправлявся і до Ентелла підбирався, Цибульки *б дать* йому під ніс» = «щоб дати йому під ніс цибульки».

Подібний ужиток в актовій мові XVII—XVIII ст. може, отже,

відбивати живі тенденції народної мови, хоч, звичайно, не виключена й можливість одночасного міцного впливу на цю актову мову також польських канцелярських зразків. З численних прикладів можна, напр., навести: «Просто, милостивій наш пане, буди милостивій, не дай нам по розних містах волочитись: би, за щасливим рейментарским велможности вашой... пановане (sic!) покойне в домах своих прожили... в яком нашем прошенін вскорі станем пред высоце поважное лице ваше панское з подлою нашою суплікою, *би* вже не трафился другій нам отчим таковій, як он, але родный *би* отец по милости панской...» (прохання від куземинських сотнян, 1723). Оскільки перше місце *би* в підрядному реченні є властивість, разом із польською мовою, саме деяких західних говірок, східні тексти, де *би* вживається в реченні на цьому місці, особливо дають привід для підозріння впливу польських зразків.

Полонізмом є широко вживаний у мові документальній, науковій, публіцистичній тощо XVI—XVIII ст. сполучник *жеби* (див. вище про з'ясувальні сполучники).

Із давніх сполучників мети, що не збереглися тепер ні в літературному, ні в народному вжитку, досить поширений був у мові XV—XVIII ст. полонізм *іж би (ижь бы):* «Свѣдомо чиним всякому сим нашим листом... кому жь будеть того потребно. *иж бы* добре вразумѣл...» (грамота великого кн. Свидригайла, 1433); «...ознаймуєм, иж, для знатных заслуг воєнных, пана Ивана Андросенка Шепелича под свою полковничую беремо протекцію, *иж бы* он, пан Иван, не належал болш до корогвы войсковой новгородской, леч повинен будет значку полкового нашого пилновати» (лист стародуб. полк. М. Миклашевського, 1699). Пор. д.-рус. *иже, ижь,* пол. iż, iże «що».

Далеко рідше зустрічається в давній актовій мові *ажь би:* «...рѣчи, которыи жь в часу бывають *аж бы,* не проминулы с проминучими часы подобно есть... *аж бы* вѣчностью листов былы потвержены» (грамота черніг. кн. Свидригайла Макс. Вл. Драгосиновичу, 1424).

Характеристичний перехідний відтінок між виразом мети і непрямим питанням дає діалектне *чи би:* «Піду погуляти, *Чи би* свою давню вроду Де не відшукати» (Федькович). Власне, «...чи не відшукаю де...», «...чи не вдасться де відшукати...».

Той самий відтінок значення, що належить діалектному *чи би,* в давній мові мав порівняно рідкий сполучник *азали (азалі)* з умовним способом, *азали б* з інфінітивом тощо: «...а сам з другою половиною полку ставши в Иркліеві, зхотіте в. м. охоче попилновати на утарчки непріятельскіє, *азали бисте могли...* нам рейментарові своєму и отчизні прислужитися працею своєю. И зхоти в. м. яко найпрудшей поспішити до Иркліева, *азали б* тую чату где напудити» (гетьм. лист до полк. Новицького, 1681); «Прошу млстей ваших, *азали б* я вконец не погиб» (протокол Полт. полк. суду, I, 1690).

Цей сполучник становить, безперечно, полонізм, може навіть тільки книжного походження: пор. д.-пол. aza, azali, azaliby, що їх

етимологічно зв'язують з прийменником za (A. Brückner, op. cit., стор. 8).

До залишків церковнослов'янського лексичного фонду в книжній мові XVII—XVIII ст. належать *да* з майбутнім і *даби* з минулим часом; пор.: «...не сміли поддатися Полякам, *да* не и сами взаєм, в руках их зостаючи, тиранско збієни будут» (Величко, VI, 4); «...уразумів бо кримского хана замысл, что для того с ляхами побратался, *дабы* єго Хмелніцкого и Украину паки придать в лядскую работу» («Кратк. опис. Малор.», XVIII ст.); «...отрекся тім самим от похода на Москву, *дабы* по отході єго ляхи в конец не разорили огнем и мечем Украины» (там же).

Звичайно, ті самі способи сполучення речень, що їх виробила мова для підрядності мети, характеризують і з'ясувальні (додаткові) з відтінками, близькими до цільового: «штоієсте просили нас *абыхом* вас *пустили* (до лучцька търговат) через берестие *абы* вам не закажали мы хочем ради то учинити вам...» (грамота великого кн. литов. Кейстута і кн. Любарта, 1341); «...*абы* єму и всей єго полку компанії живности належитої давано, міти хочем и приказуєм» (гетьм. лист полк. Новицькому, 1678); «...и хотяче по нем. *аж* бы тым лѣпей и вернѣй нам послужил...» (грамота короля Ягелла Задеревецькому, 1394) і т. ін.

Вживання в реченнях мети церковнослов'янського сполучника *даби* має наслідком у книжній мові штучного типу заступлення ним також у реченнях з'ясувальних розмовного *щоб*, коли останній сполучник дещо наближається своїм значенням до виразу мети: «...Чего ради король с оставшимся войском написал до хана, просячи *дабы* отступил от козаков» («Кратк. опис. Малор.», під 1649 р.); «А Хмелницкий написал от себе, *дабы* войско козацкоє было свободноє...; хліб войсковый и станция в містах козацких войску полскому назначалася б; церков и причет духовный *дабы* были упривилігiованы, митрополит києвскій по примасі місто в сенаті иміл бы, а унія не была б...» (там же).

На кілька уваг заслуговує вживання при сполучниках мети форм присудковості. Як відомо, дійсний спосіб, і притому теперішнього і майбутнього часу, характеризує вживання архаїчного *да;* кон'юнктив *(-би)* «виглядає» як минулий час дійсного способу при сполучниках, що ввібрали в свій склад цю частку — ознаку колишнього кон'юнктиву: «*аби* ходив» тощо; *щоб, аби* звичайно вживаються з інфінітивом у випадках, коли підмет головного речення був би той самий, якби його вжити в підрядному з «минулим часом дійсного способу» або коли головне речення є безособовим. Останній випадок становить, імовірно, історичне перетворення однієї із давніх функцій інфінітива — означати в залежності від відповідного дієслова мету дії. Після дієслів руху від форм майже виключно недоконаного виду здавна утворювалась паралельно форма із значенням мети — супін (supinum), близька своєю морфологічною ознакою **-тъ**. Цей спосіб контамінувався далі із сполучниковим. Як зазначає О. О. Потебня (Из записок..., II, стор. 438), в українській мові конструкція

щоб з інфінітивом має дещо ширше застосування проти російської. «Пішли, *щоб* землю озирать, Де їм показано селитись» (Котляревський) тощо. У давньоруській мові, як вказує він же, ще рівноправні звороти (оскільки в нього йдеться про *чтобы* взагалі, його приклад стосується непрямого питання, тобто з'ясувального (додаткового) речення): «почни глаголати, како *быхом промыслили* о руской земли» і з походження пізніший «поча думати, *как бы умиритися*» — з інфінітивом.

Цікавіша особливість переважно давньої української мови — що безособові дієслівні форми на **-но, -то** можуть уживатися в ній при сполучниках мети (вони ж часто правлять за з'ясувальні) без допоміжного *було,* яке є обов'язковим для сучасної російської; пор. «А *жебы* их *не запынено* у дорозі на Дніпрі, проїзджій лист наш посылаєм» (лист гетьм. Самойловича полк. Новицькому, 1673); «Теды где кольвек оный, подлуг указу нашого поступуючи, приторкнеться до людського мішканья, *абы* єму и всей єго полку компанії живности належитої *давано,* міти хочем и приказуєм» (гетьм. лист полк. Новицькому, 1678) [1]. У сучасній мові *щоб* без *було* зустрічається далеко рідше; пор. у М. Рильського, до того в тексті, що припускає архаїзуючу стилізацію: «Після того, беже Мілан-беже, Уряди облаву в полонині, *Щоб* із лісу лева-звіра *гнано*» («Мілан-бег і Драгутин-бег», перекл. з серб.).

Часові [сполучники]

Прості сполучники української мови, вживані найчастіше тепер, це *коли* (*відколи;* пор. рос. діал. *коли*), прислівник займенникового походження з коренем **ко-** і суфіксальним елементом **л**, добре засвідчений як спадщина вже найдавнішої індоєвропейської мови (пор. лит. keli «які?, як багато?», лат. qualis «який», гр. πηλίκος «як великий?»); щодо походження кінцевого **и**, то воно, мабуть, скам'янілий місцевий відмінок колишньої основи на **-і**), та *як,* так само за походженням займенникове слово, що вже в ролі прислівника втратило свій кінцевий елемент **о**. Пор. і діал. *чим* «як тільки».

Не вимагає спеціальних пояснень *скоро,* що в тому самому значенні відоме також польській мові,— рос. «лишь только».

Досить легко набуває часового значення в ролі сполучника прислівник із значенням обмеження *тільки.* Пор. тепер рідковживане в цьому значенні *лише* та його діалектне скорочення *лиш:* «*Лиш* вислухала, вже ж, як лютиця, Бігла карати негідну...» (Климкович).

Як підсилювальний елемент вживається при *тільки* в ролі частки з невідчуваним вже тепер займенниковим значенням *що.*

---

[1] Так само це *було* відсутнє, напр., у документах, з мовного погляду змішаних, найближчих до білоруських: «...*штобы* всих... полонеников... *отпущано и не задерживано*...» (відповідь литов.-польськ. радних панів царським послам, 1673); «*штобы* где хто ся найдет в чом винным, везде сыск и управу *учинено*» (там же).

Із значенням «тимчасом як» і обмеження часу дії «до тих пір, до того часу як...» вживаються в літературній мові прислівники-сполучники *доки* (заст. *док*), *поки*, відомі і в значенні місця, зах.-укр. *заким*, діал. *заки*. *Доки* й *поки* можуть підсилюватись часткою *аж*, що іноді й сама набирає значення сполучника: «І так притьмом забагалося Семенові вчитися, що бідний хлопець не міг дочекатися, *аж* сонечко закотиться за обрій, і погнав з поля товар раніш ніж звичайно» (Коцюбинський); «...але люто Глядів з гори, скакав і землю гриз, Ждучи, *аж* він у гору знов підлізе» (Франко). Пор. у давній мові: «Того ж часу и Любеч зоставал з жолнірами в облежено от козаков, *аж* росказання зайшло от гетмана Хмельницького жебы отступили от Любеча» (Літоп. Самовидця, під 1651 р.).

Етимологічно *доки* сходить на *до* і залишок відмінка від основи **к-**; пор. *доти*. Який саме відмінок ліг в основу другої частини утворення, напевно сказати не можна, скоріше, це знахідний відмінок множини.

Паралельно — *поки* (пор. пол. póki, dopóki). Можливо, що *поки* давніше і виникло з «по кий час»; пор. ст.-сл. **по кои** із **по коє**: «**нъ си по кои вълѣзє въ домъ твои, нє прѣста лобызающи ногѣ мои**» (Супр., рук., 395).

При *поки* натрапляємо на відому недосконалість мовної системи — протилежність значень прийменника (префікса) *по* («після чогось» і «перед чимсь до межі»).

До рідких діалектних прислівників-сполучників належить *докля*, цитоване в словнику Грінченка: «Не женися, Шугаїку, *доклясь* молоденький» (Головацький). Пор. і «Arch. f.. slav. Philol.», XVI, 4. Етимологічно *докля* сходить на *доколи*, що підлягло впливові утворень типу *біля* (пор. ще діал. *докіль* із «доколь»[1] і секундарне *докіля*, *докіль*, також *докаль*. Див. також у старому письменстві *поколя*: «...не пойшол сам з войском, але послал брата своего рожоного Григорія... Але *поколя* наспішили войска запорожскиє и татарскіє, Демко Многогрішній учинил згоду с князем Ромодановским...» (Літоп. Самовидця, під 1668 р.). У Самовидця зустрічається також *покуля*: «...*покуля* хан з Криму з ордами притягнул» (під 1651 р.).

З прийменника *з* і орудного відмінка колишнього займенника *кий* виник тепер невживаний сполучник *зáким* в тому ж значенні рос. «пока». Б. Грінченко в своєму словнику наводить приклади: «*Заким* сонце зійде, роса очі виїсть» (Номис); «Заведу тебе в чужу хату, *заким* свою збудую» (Чубинський). Пор. і *закім*: «*Закім* багатий стухне, то убогий опухне» (Номис, № 5678). У І. Франка: «Та *закúм* ще помандрую Там, де пряжуть ув огні, Ласку зволь мені оцюю...»; «А як ви Думаєте, пане любий, Кілько днів мине, *заким* ми Зможемо на ноги встать?»

Стосунок цього утворення до синонімічного *заки*, напр.: «Велю коням оброк дати, возниченькам постояти, *заки* мати прийде з саду»

---

[1] У функції прислівника це слово вживає, напр., М. Бажан: «...*Докіль* в Карпатській віковій діброві Гукатимуть угорські патрулі».

(Метлинський), суперечний. Імовірно, що первісніше *заким,* з якого під впливом *доки, поки* виникла форма без м. Але не виключена й можливість, що *заким* походить із *заки* і в той час, коли префіксальна частина слова ще усвідомлювалась як прийменник, вона викликала переформування займенникової в напрямку закінчення орудного відмінка.

З семантичного боку утворення цікаве: префіксальна частина за мало пасує до значення часової межі, до якої прямує дія, але паралель становлять ще рідше *закля (докля):* «Розвеселяй мамоньку, *закля* се повернем» (Головацький) і *закіль;* пор. приклади в словнику Грінченка: «Світи, зоре, на все поле, *закіль* місяць зійде» (Метлинський); «Я в школі аж у трьох дяків учивсь, *закіль* навчивсь читання та писання» (Куліш).

Деяке світло на історію значення кидає вживання *заким* в уманських говірках: за зауваженням Є. Рудницького (Зложене речення в гуманських діалектах.— «Укр. діалект. зб.», II, 1929, стор. 228), «сполучник *заким* проти сполучника *поки* має вужче пристосування. Реченням із *заким* визначаємо подію, пізнішу від події, про яку говориться в головному реченні: «*Заким* дружочок зібрала, Темна ніченька обняла...», «*Заким* обробиш, то аж стане нудно». З таким значенням близько сходиться пол. zanim «раніше як».

З характерних для сполучників часу із значенням його «границі в напрямку до...» особливостей слід відмітити *не* при *доки* і *поки.*

Це *не* вживається до деякої міри факультативно: приклад, наведений у словнику Грінченка: «Пробувайте в господі, *аж поки* вийдете звідтіля», міг би звучати також: «...*аж поки не* вийдете звідтіля». «Отак... я міркував собі, йдучи, *Поки* доплентавсь до хатини» (Шевченко) = «...*поки не* доплентавсь до хатини».

Імовірно, що спосіб висловлення *поки не...* поряд із первісним *поки* (паралельно і в російській *пока; пока не*) завдячує своїм виникненням специфічному відчуттю при уявленні часової межі, що дія ще не здійснюється.

Прислівникам-сполучникам *доки, поки* у головному реченні натурально відповідають паралельні утворення від вказівного займенника *доти, поти,* діал. *дотіль:* «*Поти* збанок воду носить, *Поки* вухо не вірвесь» (Франко) тощо.

Підсилювальний елемент *-що* входить до складу сполучників *якщо* (тепер у літературній мові в часовому значенні невживаному), *поки що* (рідкого в сполучниковому вжитку).

Як самостійний сполучник із значенням часу *що* має переважно значення повторюваності (рос. «всякий раз как»): «*Що* пожене бички пасти, то цілий день проспить» (Рудченко); «...Бо серце їй, *що* тьох знай шепче...» (Гулак-Артемовський). Пор. *що не...* (власне, «що ні»).

Дальший крок мова зробила (пор. так само в польській де, проте, правопис щодо цього консервативніший — co dnia тощо), перетворивши це *що,* власне, на словотворчий елемент: *щодня, щогодини* і т. ін.

Аж як сполучник становить факт дальшого поширення функції відповідного прислівника, похідного, мабуть, з *а* + *ж* або, як гадав О. О. Потебня (Из записок..., IV), з *а* + *о-же*. Розвиток значення в напрямі до «а раптом» тощо відбивають такі випадки, як «Молотыв я в гумни жыто, *аж* прийшла до мене Таращиха» (Акти Полт. пол. суду, II, 1690). З афективного забарвлення *аж* як протиставного сполучника зростає це значення раптовості і з ним перехід від однорядності до факультативної підрядності: «Того ж часу и Любеч зоставал з жолнірами в облеженю от козаков, *аж* росказання зайшло от гетмана Хмелницкого, жебы отступили от Любеча» (Літоп. Самовидця, під 1651 р.); «На який отвіт королевский єще Хмелницкий не замислился, що почати, *аж* з сторони Ракочого князя ве[н]кгерского и Радула господара молтанского непомислнии, а Поляком желаємии, єго Хмелницкого доходят авизни, так, же они з собою пришедши в согласіє мислят зле о Хмелницком» (Величко, VI, 2).

Так само натуральний розвиток значення від *аж* як межі чогось до часового значення «доки»: «...Але люто Глядів з гори, сказав і землю гриз, Ждучи, *аж* він угору знов підлізе» (Франко). Пор. сполучення *аж поки*.

Паралель семантичному розвиткові *аж* становить відоме з пам'яток XIV—XVI ст. *алижь*, імовірно перейняте з старої польської (aliż, за О. Брюкнером, op. cit., стор. 3, в Псалтирі та Біблії вживане значно частіше за aż): «Тогда Аксак, пришол так таино на нас, аже не было нам никакоѣ вѣсти а ни слова, *алижь* узрѣли єсмо єго у нашои державѣ мы пак не поспѣли єсмо испрятати всеѣ силы нашеѣ» (грамота хана Тохтамиша, після 1393) = «раптом...».

І значення «доки»: «...а города луцьска блюсти ми а никому не дати, *алижь* осподарь мо [sic!] великий король возметь коли усхочеть» (присяжний лист кн. Ф. Данилійовича, 1386).

З діалектного матеріалу, що проникав в художню літературу, заслуговує на увагу *нім* «доки»: «Будь здорова ж, моя кидро, *Нім* горі ся вернуть ріки» (Федькович); «Но ви, *нім* дух ся той добуде В сельській приятній тишині... З свобідної щебечте груди Серцям біющим вітчині!» (Климкович). У польській мові, звідки, ймовірно, це слово потрапило до українських говірок, воно значить «раніше як, раніше ніж». У літературних пам'ятках польської мови, як зазначає О. Брюкнер (op. cit., стор. 364), цей сполучник з'являється пізно — тільки з XVII ст., коли він заступає попереднє im. Вживання його в такому значенні відбиває у Федьковича, напр., фраза: «Ой, як гаразд то було тутки жити, *Нім* я пішов був царами блудити». Пор. і в Климковича: «Два скал поверхи добули кровю Вірні прапорам солдати, Но *нім* на третім застромят зброю, Ждут ще кервавші утрати».

У давній мові: в значенні «раніше ніж» — «Которим войск (sic!) *нім* могли прийти Хмелницкому в совокупленіє, тим часом Хмелницкий... допустил облеженцам сочавским в такую от войск лядских и венгерских прийти тісноту...» (Величко, VI, 4); в значенні «доки» — «Корол, тими відомостями застрашений, положил стояти неподвиж-

не там под Жванцем, *ним* тіє відомости или виявятся или утихнут» (там же).

Із давніх часових сполучників, що або загинули зовсім без слідів у говірках, або зберігаються тільки по говірках, можна згадати:

оли (частіше *оли же*): «Толи не буди мира межи нами, *єли же* камень начнеть плавати, а хмель грязнути» (Повѣсть времен. лѣтъ по Іпат. сп. під 6493 р.). Значення «коли, доки»; за походженням — *є-ли*, де *є* — відносний займенник. Продукт скорочення кінцевого голосного становить *оль* «доки»: «а кто пойдеть на мене королеви помагати мнѣ... а мнѣ королеви помагати *оль* на год минеть дмитриєв день» (договір волин. кн. Дмитра з польськ. королем Казимиром, 1366). З цим досить рідким сполучником пор. частіший *ол(ь)ны* «коли»: «*Олны же* минеть погань си изь землѣ, тоже поедем до Любомля» (Іпат. під 6795 р.); варіанти, переважно новгородські: *ольна, ольно, ольни, ольне*. Етимологія останньої групи в частині **-ны**, **-на** і т. ін. спірна. Щодо *нольны, нольна, нольно, нольны* (див. Срезневский, Материалы..., II, 465) із значенням «аж до, майже, доки не», то в них **н** може походити (див. значення «поки не») із заперечення. З ними споріднені *ноли* «може, мабуть; майже; аж до», *ноли оли:* «И пакы... гонихом по Боняцѣ, *ноли оли* убиша, и не постигохом их» (Поученіє Волод. Мономаха). Останні утворення в українських пам'ятках не зустрічаються.

Далі *донелѣ, донелѣ же* «поки, поки не» із *до* та *єлѣ* з попереднім епентетичним **н**. Щодо *єл*, то воно, безперечно, займенникового походження (пор. ст.-сл. **єлико, колико; коли**), хоч закінчення не припускає цілком певного витлумачення. Церковнослов'янізмом є *доньдеже* з таким самим значенням. Етимологічно це *до-н-ь-де-же*. Коренева частина **(ь)** — анафоричний займенник, **н**, мабуть, епентетичне, **де** — відомий елемент прислівників місця.

Вживане в пам'ятках української мови *когда* може становити в них і церковнослов'янізм і русизм. Корінь — займенниковий; друга частина утворення щодо її етимології не цілком ясна (пор. W. Vondrák, Vergleichende slavische Grammatik, I, 1924, стор. 165—166).

Умовні сполучники (сполучні слова)

Сполучне слово *коли* править і за сполучник умови (пор. і *коли б*). У такій функції це слово (за походженням займенниковий прислівник) зустрічається вже здавна в старослов'янських і східнослов'янських пам'ятках. Умовне значення *коли* — натуральний наслідок перетворення в певних контекстах значення часового в умовне.

Префіксальне ускладнення цього ж сполучника становить західноукраїнське *наколи*.

Сполучником умовним є також *як (як би)*, теж за походженням займенниковий прислівник. Морфологічно він сходить (пор. *як* часове) на давнішу форму *яко*, але заслуговує на увагу, що в давніших східнослов'янських пам'ятках, при багатьох різних значеннях,

значення умовності йому не належить і останнє, отже, є, імовірно, продукт порівняно пізнього розвитку. У значенні чисто умовному на українському грунті утворився новий сполучник умовності *якщо;* до його складу пор. рос. *если что...,* де *что* ще зберігає функцію займенника непевності.

Іноді, переважно в народній поезії, в значенні умовного сполучника *коли б* уживається діал. *щоби (щоб), шоби (шоб):* «*Щоб* я тебе не любила, То я б тебе не будила», «Ой *щоб* не ти, серце дівчино, то я б не був тута» (Чубинський); «Ой *шоби* вон [милий] у гаю був, то б гай зеленівся, Ой *шоби* вон утопився, ріки би бреніли; *Шоби* єго вовки з'їли, десь би затрубили» (Головацький, II, 328).

У пам'ятках цей сполучник зустрічається відносно рідко: «А *що би* болшей в пришлий час могло бити вістей, донесет то моя повольная пріязнь вашей милости... которого ласці отдаю мя пильно» (лист Кочубея полк. Новицькому, 1679). Паралелі цьому сполучникові в російських (псковських) грамотах див. у О. О. Потебні (Из записок..., II, 397—398, IV, 218). Можливість набуття умовного значення *що би* цілком ясна з природи широкого своїм значенням *що* і модального *би* як частки умовного способу.

У мові грамот-листів XVII—XVIII ст. та взагалі в прозі цього часу нерідко вживаються сполучники *если (єсли)* та *ежели (єжели),* напр.: «...*єсли* наше рейментарскоє зычливоє вам предложеніє в розмысл собі возмете... то цілость наша... и вперед может быти охоронена» (гетьм. універсал, 1682); «И то відоміcть, *єжели* єї у в. м. німаш, же Гоголь скончил живот свой» (лист Кочубея полк. Новицькому, 1679).

Є поважні підстави гадати, що як і до російської літературної мови, обидва ці сполучники до писемних джерел української потрапили з польської [1]. Усним шляхом відміна *єсли* (див. нижче) зайшла до деяких західноукраїнських говірок.

Пол. jeśli походить з jestli, тобто з дієслівної частини аналітичних форм 3-ї ос. одн. і широко застосовуваної модальної частки li. Щодо eżeli, то його етимологія спірніша: цей сполучник звичайно виводять з «je że li», тобто з тієї самої конструкції, що і jeśli, ускладненого в середині часткою że (пор. чес. jestliže), але не виключеною залишається і можливість, що це за походженням відносне слово *є* з часткою *же,* пізніше ускладнене часткою умовності *ли.* Те саме питання становлять і староруські *оже(ожь), оже ли:* «*Оже* придетъ кръвав муже на двор или синь, то видока єму не искати» («Руська правда» за Синод. списком); «А коли, Бог дасть, стану митрополитом, я за то слюбую и хочю дати, *оже* Бог дасть, моєму милому государю королю двѣстѣ гривен руских а тридцять коиїї, без хитрости» (грамота єпископа Луцького Іоанна, 1398); «*Оже ли* не будеть кто єго мьстя, то положити за голову П гривьн» («Руська правда» за Синод. списком). Пор. і *оже би* в бажальному значенні: «*Оже бы*

---

[1] Див. Б. В. Лавров, Условные и уступительные предложения в древнерусском языке, 1941, стор. 64 і далі.

мене Давыд послушал» (Повѣсть времен. лѣтъ за Радз. списком). Це *оже*, як і відповідний з'ясувальний сполучник, може походити фонетично з *є̈же*, де *є* — відносний займенник однини середнього роду (пор. рідке церковнослов'янське або, може, церковнослов'янізоване *єже* «коли»), але може становити й часткову паралель, що менш імовірно, до сполучників, які виникли з форми 3-ї ос. одн. допоміжного дієслова.

Щодо давнього сполучника умовності *аже*: «*аже* поидеть угорськыи король на литву. польскому королеви помагати. *аже* поидеть на русь што литвы слушаєть королеви не помагати» (догов. грамота лит.-руськ. князів з польським королем Казимиром, 1352), то він утворився із сполучників *а* і *же* і лише зовнішньо нагадує *оже* і церковнослов'янське *аще*. Умовне значення він, мабуть, набув в контекстах, де умовність була зосереджена, власне, в дієслові, пор. «*а поидеть* угорський король...» — «а піде угорський король», тобто «а коли піде...». Про його застосування в східнослов'янських пам'ятках і стилістичні сфери вжитку пор. Б. В. Л а в р о в, op. cit., стор. 78—80.

Діалектно як скорочене *єсли* (з пол. jeśli) з'являється *сли*. Частий цей сполучник, напр., у Ю. Федьковича: «А *сли* ні, то... як си схоче...». Рідко вживає його переважно ранній І. Франко: «...Та *сли* в час війни та бою Ти зовеш до супокою — Зрадник або трус єси»; «Пізнай, що й рай лиш в сій можливий жизні, Що *сли* го тут не засадиш, в могилі Ждать дармо...».

У повній формі цей сполучник відомий діалектно, напр., у гуцульській говірці.

Тільки випадково пізніше *єсли* нагадує *се ли*, що зустрічається в договорі великого князя Димитрія з польським королем Казимиром (1366): «а князю дмитрию помогати королеви на всякого неприятеля... *се ли* будеть не доспѣшен князю дмитрию люди своѣ послати». Це *се ли* становить сполучення *се* «ось» та частки умовності *ли*, з чого разом виникає сполучникове значення. Вживає *сели* також І. Вишенський [1].

Діалектне *коби (коб)*: «...*Коби* то не зброя, не білі кабати, Ой, то-ж би-м полетів, як куля, як кріс, Де-м орлом родився, де-м соколом ріс»; «І була би більше небога казала, *Коби* мя громада не була обстала...» (Федькович); «Боже, *коб* при сій комашні Мої гості учорашні Тут мені явились знов!» (Франко). Фолькл.: «*Коби* зуби, то хліб буде» (прислів'я); «*Коб* хліб та одежа, то їв би лежа» (Номис);

---

[1] Як характерне перетворення в давній мові умовних сполучників *єсли, єжели* варт зазначити вживання їх у функції питальних (при непрямому питанні) в значенні теперішнього *чи*: «...выберіте чоловік двадцать... аж под самую Тягиню навідатися, жебы очима своіми обачили, *єсли* там *єсть* войско непріятельское, альбо ніт» (лист гетьм. Самойловича полк. Новицькому, 1673); «...вырозумівши, *єжели* щирє, так яко Мошенці, всі одностайнє *хотіли бы* на сей бок переходити, и... до перепроваженья помочи собі от вас жадали: тогды... можете им в том християнскій висвідчити учинок» (лист гетьм. Самойловича полк. Сербинові та Новицькому, 1675).

«Ой *коби* я зозуленька, щоб я крильця мала, Я ж би тую Україну кругом облітала» (Чубинський).

Цей сполучник лише зовнішньо нагадує рос. *кабы (каб)*. Останній походить із *как бы*, а українське *коби* — з *коли би*; пор. випадки, як-от: «Та й затужіть, *коли би* воля («якщо буде воля, охота»), Одну ми пісню із Подолля» (Федькович).

Значення умовно-розділового з відтінками питання, сумніву тощо належить в українській мові сполучникові *чи*.

Спорідненість умовних конструкцій з розділовими відбивається в таких, напр., фразах: «Чого, як молода та кізочка в бору, Що *чи* ногами лист сухенький заворушить, *Чи* вітерець шепне, *Чи* жовна там кору На липі подовбе, *чи* ящірка зелена Зашелестить в кущі — вона, мов тороплена, Шукає матері, дрижить, втіка»; «Ой, чом же, Любко, ти жахливая така?.. *Чи* зуздриш, то й дрижиш; себе й мене лякаєш... *Чи* я до тебе — ти, як від мари втікаєш...» (Гулак-Артемовський). Повторне розділове *чи* зосереджує в собі разом із значенням розділовості виразний відтінок умовності, отже править одночасно за умовний сполучник.

Далеко рідше він набуває в народній мові значення умовно-допустового: «*Чи* так, то й так» (Рудченко) — «коли так, то й так». У давній мові цей сполучник іноді підсилювався спорідненим йому *ли*: «Сдѣ ли хочем стояти? *Чи ли* быхом... сеѣ ночи поѣхали»? (Іпат.) — «Тут стоятимемо? *або ж* поїхати нам цієї ночі?» Пор. і властиву обом цим сполучникам функцію питальності.

Споріднені сполучники (частки) відомі також мовам польській (czy, czyż, ст.-пол. czyli, czyliż), чеській з словацькою (či, čiž, čili), в інших значеннях болгарській (діал.) та словенській (діал.); в останній як питальна частка.

О. О. Потебня (Из записок..., IV, стор. 239), як і Ф. І. Буслаєв, не мав сумніву в займенниковому походженні цього сполучника (частки) від кореня ***ка** (***ко**) і зіставляв з д.-інд. kim «1) займенник наз.-знах. відм. с. р. одн.; 2) «як? чому»?; 3) питальний сполучник «чи? невже»? В основному так дивляться і тепер: О. Брюкнер (ор. cit., стор. 82), напр., виводить *чи* безпосередньо із відмінкової форми, яка лежить в основі *чи-м*, що пізніше ускладнилася додатковим закінченням *-мь*; пор. лат. qui «чому»?, «як»? в функції орудн. відм. с. р.: «habeo qui utar» — «маю, чим користуватись».

Не зовсім ясний стосунок сполучника *чи* до зовнішньо близького ст.-рус. *ци*, відомого на Галичині у говірках і нині [1]. Останній, мабуть, сходить фонетично на найдавніше koj, а семантично — теж є залишок відмінка, що перетворився згодом у питальну частку та сполучник.

Умовного значення набирає в давній мові *пакы ли, пак ли* «коли ж»: «оже брате твоя обида то не твоя но моя обида, *пакы ли*

---

[1] Про останній докладно Е. Карский, О некоторых особенностях белорусского языка.— «Symbolae grammaticae in honorem J. Rozwadowski», II, стор. 292—293.

моя обида то твоя» (Іпат., 148 зв.); «...*пак ли бы* тото існыі. гродо силою узято, а мы ужды имаемо ты исныі д҃ тисячи рублиї имо воротити» (закладний лист короля Ягелла молд. воєводі Петрові, 1388).

До церковнослов'янського фонду, використовуваного переважно з певними стилістичними настановами, належав у давньому письменстві сполучник *аще*. Проте при відомій байдужості старих грамотіїв до вибору синонімічних засобів цілком можливими були також випадки на зразок: «...тилко ж доношу, же войско того учинку и отвіту вашого будет малконтенто и нетилко домишлятимется, же я уже не зостаю в живих, *аще* же и в живих єсм, то в кріпком знайдуся вязенню; але и на болшую подвигнувшися ярость, до болшой может завзятися войни» (Величко, VI, 3).

У ролі сполучників умовно-обмежувальних в текстах XVI—XVIII ст. можна іноді зустріти ще полонізми: *биле, биле би (билеби) тілько*: «Маю я досить книг отеческих и богословских *биле* ми очі служили» (Арх. ЮЗР., I, XI, 86, 1599); «...по дорозе людей невынных, *былебы тилки* Русин был, забивали» (Львівськ. літопис 1640-х рр.); «И волк, *былебы* нагнал [зайця], то зідаєт» (Климкович).

Відповідний польський сполучник byle сходить на by і частку le з обмежувальним значенням (пор. lecz, ale), відому в XV ст. в самостійному вжитку (A. B r ü c k n e r, op. cit., стор. 292).

Із сполучниковими конструкціями в давній мові часто конкурують такі, де вагу умовності (припущення) несе в собі власна форма присудка в «кон'юнктиві». Модальний характер дієслова-присудка при цьому підсилюється ще введеним до складу його службовим дієсловом кореня із значенням «мати», так що відповідне значення підкресленої умовності набирає вся таким способом утворювана аналітична форма: «А *міл бы* хто *нарушити* такой установы з старшин города сего впредбудучих или посполства, таковій да будет анафемою проклят...» (постанова шевського цеху у місті Мглині, 1704); «А даст Бог, же тот непріятель *міл би* восвояси *покрутитися,* тотчас вам указ от нас иншій будет» (лист гетьм. полк. Новицькому, 1678) — «покрутився б (повернувся б) геть додому».

Ці аналітичні форми звичайно вживаються після сполучника *а,* що з ним формально в'яжеться, як з наступним членом ряду виразів умовності, деяке тональне підсилення.

Приклади такого вживання маємо і в пізнішій діалектно забарвленій мові західноукраїнських письменників: «Як милая вас стане Питати за милого, Скажіть, що серце в'яне Від смутоньку лихого. А *мав* вас *би спросити* Друг вірний сивоокий, Скажіть, що сам носити Мушу весь жаль глибокий» (Шашкевич).

Гостре підкреслення умовності (припущення) досягається в давній мові застосуванням відповідних аналітичних форм із сполучниками. Крайній вияв скерованості фрази на підкреслення модального характеру присудка маємо у випадках, де частка — ознака умовності *би,* крім сполучника, супроводить і дієслово-присудок: «...А Сомко не зозволився: и сам и усі козаки, при нему будучіє... тоєй интен-

ціи будучи, же *єжели би* не ведлуг мысли оных рада *становитися бы міла,* то межи собою битву міти...» (Літоп. Самовидця під 1663 р.).

Допустові [сполучники]

Допустові сполучники *хоч (хоча,* діал. *хоть), незважаючи на те що, хай, нехай* та ін. етимологічно прозорі. Звертає на себе увагу при них семантичний паралелізм розвитку з відповідними російськими навіть тоді, коли вони звучать по-різному.

Хоч навряд чи з походження форма наказового способу, хоча така можливість і не виключена (пор. рос. *хоть,* що, мабуть, сходить на колишнє *хоти,* засвідчене в пам'ятках).

Імовірніше, що ця форма виникла з 2-ї особи одн. теп. часу дійсного способу *хочеш* (пор. діал. рос. *хош* із *хочешь*).

До семантики перетворення *хочеш* у сполучник із значенням допустовості пор. формулу припущення типу: «це, *коли хочете,* тільки моя здогадка...». Зв'язок допустовості з умовністю, взагалі, дуже близький, і семантика дієслова *хотіти* до таких відтінків придається якнайкраще (лат. quamvis: vis «хочеш», лит. nors : noriu «хочу» тощо); пор. і давнє *любо* в допустовому значенні (О. Потебня, Из записок..., IV, стор. 241).

Важче встановити твердий погляд на форму *хоча* щодо її закінчення. Ця форма не відповідає точно своїм закінченням російській — *хотя,* що є з походження формою дієприслівника (дієприкметника чол. і середн. роду одн.). Наголос *хочá* не говорить за припущення, що на цю форму слід дивитись як на полонізм (chociaż); отже, скоріше — це форма з походження паралельна російській, але, мабуть, із відбитим впливом теперішнього часу дійсного способу (основа *хоч*). Форма *хотя* на українському грунті досить добре засвідчена; пор. *хотя* «завгодно»: «Не так, як *хотя,*— так як мога» (Номис, № 4535) та інші приклади в словнику Грінченка.

Справжній полонізм становить «Ой дай мені, моя сестро, *хотяй* попоїсти» (словник Грінченка, III, 403): ст.-пол. chociaj; пор. у Пересопницькому євангелії: «*Хотяй* кто от мр҃твых въскр҃нетъ не имуть вѣры», «Коли ти щасте ся, зглануло, Від чого ж твар твоя сумна? Ще бути може, що вже було *Хотяй* й тепер єго нема» (Климкович).

Рідке *хоть* не є обов'язково русизмом: ця форма може сходити й на давню форму 2-ї ос. одн. наказ. сп. (пор. д.-рус. *хоти*), і на певні скам'янілі відмінки іменника *хіть,* пор. вираз *що хоті:* «Язик у роті, мели, *що хоті*» (Номис, № 12988) [1].

Приклади *любо* (корінь цього слова цілком прозоро пов'язаний з *люб-ити* в значенні «обирати» і под.; пол. lubo) численні в мові XVI—XVIII ст. Обмежуємось двома: «...а он *любо* з женою своєю

[1] Докладніше див. «Исторический комментарий к русскому литературному языку», стор. 387—388. Б. В. Лавров, Условные и уступительные предложения в древнерусском языке, 1941, стор. 116—118.

там был, єднак, скоро оглядiл мiста того, чили двора своєго, теды зараз жону опять виправил до Ясс и сам маєт тудыж за нею iхати, або чи юж и не поiхал» (гетьм. лист полк. Новицькому, 1682); «...Потоцкий зас гетман великий коронный тринадцят; а Каленовский гетман полный єдинадцят тисяч талярiв битих *любо* дати за себе Хмелницкому поступовали, однак не могли в том єго получити респекту...» (Величко, IV, 15).

Зрiдка в допустовому значеннi в давнiй мовi вживалось перевантажене рiзними сполучниковими значеннями *як (яко)*.

Найдавнiший приклад, наведений Срезневським: «Не въсхотѣ противитися брату своєму, любве ради, Христовы, *яко* великым вои держа в руку своєю» (Iакова мниха сказанiє о Борисѣ и Глѣбѣ в спис. XII ст.).

Один з найпiзнiших: «...и вже розсiявши у Полтавi плевелы, же будто всеконечне Василий Кочубей мiет быти у нас у Полтавi *як* єще дитя молодоє, полковником и без всiх нас общой ради» (суплiка полчан полт. на суддю П. Коваиьку, 1714).

Сполучник *ач* «хоч; принаймнi хоч» [1], що тепер зовсiм вийшов з лiтературного вжитку, був досить широко вiдомий давнiй українськiй мовi. Наявнiсть його документується вже з XIV ст.: «*Ач* подлуг часов розных обычаи и учинки человѣчи измѣнны... а про тож мы... узнали єсьмо» (АЗР, I, 2, 1347).

Iмовiрно, що *ач* не є питоме українське слово, а, як i декiлька iнших давнiх книжних сполучникiв, його засвоєно з польської мови: пор., зокрема, такi безперечнi полонiзми, як *ачколве, ачколвек, ачколвѣк* «хоч, принаймнi» — ст.-пол. aczkolwie, aczkolwiek [2]. Проте *ачесь* «хоч зараз» та *ачеть* «хоч» в Iпатьївському лiтопису (1146) не дозволяють це припущення прийняти за безперечне.

Етимологiчний склад слова небезсумнiвний (пор. E. Berneker, op. cit., стор. 34; Musić, «Arch. f. slav. Philol.», XXIX, стор. 625). Я. Лось вбачає в польському acz займенниковий елемент, не зазначаючи точнiше, який саме [3]. З польської вiдмiни co це могли б бути тiльки залишки непрямих вiдмiнкiв (звичайно, крiм знахiдного). Але у випадку, коли *ач* — питоме українське слово, цiлком законна здогадка про його зв'язок iз давнiшим *аче*, пор. ст.-сл. **аще**, серб. аће. *Аче* припускає етимологiю «а (хо)че» (Б. Лавров), i з цiєю етимологiєю добре б гармонiювало давнє *ачеть*, як залишок форми 3-ї ос. одн. Проте наявнiсть *ачесь* (пор. i *чень, ачень* [4]), звiдки

[1] Зрiдка в значеннi, близькому до умовного, при вiдповiднiй формi дiєслова: «*ач* бы ся пакъ и пригодила нѣкотораа слова отъ королѣ» (дарчий лист Олександра воєводи пановi Юзi, 1431).— В. Ярошенко, Українська мова в молдавських грамотах XIV—XV ст., стор. 329.

[2] Приклади див.: «Iсторичний словник українського язика», I, стор. 43.

[3] T. Benni, J. Łoś., K. Nitsch та iн., Gramatyka języka polskiego, 1923, стор. 402—403, 405. Цю думку приймає також Б. В. Лавров, op. cit., стор. 63.

[4] Напр.: «Я, кумко Йванихо, робила Гiренько на грошики тi: Нi смачно я в'їла, нi впила, Дрижала не раз на слотi, То *чень* хоч синок мiй єдиний З них користь якую пiзнасть...» (Франко).

також *чей, ачей* із значенням рос. «авось, может быть» дозволяє тлумачити **сь, ть (нь)** також як дейктичні (вказівні) елементи займенникового походження. Зокрема **сь, ть** можуть становити залишки енклітичних особових форм давального відмінка однини: *си, ти*.

Болг. *аче, яче* «чи більш» навряд чи прямо пов'язані з укр. *аче*. Б. Лавров (loco cit.) правдоподібно пояснює їх як споріднені з *ако, яко* (чергування).

За питальну частку та прислівник припущення звичайно править *хіба (хіба що)*; пор. діал. *хиба*. Форма *хіба*, мабуть, діалектного походження (з говірок, де *хи* > *хі*) і усталилась у літературній мові завдяки спеціальному (прискореному) темпові, в якому її вимовляється.

Певним русизмом є рідкий сполучник припущення *разві (развѣ)*, хоч звичайно його супроводить укр. *чи*: «...жадного по нем порока не чули и не знаем, *разві* тепер судія із писаром, по своей злости, чого на его, пана полковника, *чи* не змислили» (супліка полчан полт. на суддю П. Кованьку, 1714). Пор. у цій же супліці: «Тілько ж нам сей полковник ні в чом не есть подзорен... *разві хиба* они, Кованка и Заліскій *чи* не положат чого...».

У ролі допустового сполучника може виступати також частка *нехай (хай)*: «*Нехай* міщани дечим і поживились од козаків у польську заверуху, та вжеж і козаки почали тепер нагинати їм шиї» (Куліш).

Перетворення форми 2-ї ос. одн. наказового способу *нехай* із повнозначного дієслова із значенням «залиш» в частку 3-ї ос., сполучувану з формами теперішнього і майбутнього часу дійсного способу, має досить численні слов'янські аналогії: рос. *пусть* идёт, *пускай* идёт (залишок старих синтаксичних відносин ще відбиває зворот «пусть его (её) идёт; пускай их идут»), пол. niech idzie, чес. nech, necht' (t' — додаткова частка); дальші — серб. *нек, нека*, болг. *нека*. Семантичні паралелі становлять, наприклад, нім. laß, лат. fremant licet «хай тремтять» (дослівно «дозволено, щоб вони тремтіли») тощо.

Етимологічно *нехай* сходить на дієслово *нехати* «не чіпати», відмічене Яворницьким у кол. Катериносл. повіті, ст.-пол. niechać (тепер у сполученнях poniechać, zaniechać тощо), що своєю чергою виникло з заперечної частки *не* і вимерлих дієслів *хати, хаяти* (пор. *охайний*) із значенням «дбати» (серб. *хаjати* тощо).

Діал. *най*, що його вживають переважно західноукраїнські письменники, походить як allegro-форма з *нехай*. Пор. і діал. *нех* (пол. niechaj, niecha(ż), niech). «Тобі, померша в молодії дні, *Най* камінь не приляже гробу; *Нехай* живуща рожа на весні Твою могилу в квіти приоздобить» (Климкович).

Щодо *хай*, то, імовірно, що це теж allegro-форма з *нехай*. У граматиці Огоновського (§ 457) згадуються (без прикладів) також сполучення *хоть-най, нех-хоть*.

Сполучники, що вводять головні речення в положення за підрядними

Як сполучники, що факультативно, хоч і дуже часто, вводять головне речення відповідно до певних визначуваних сполучниками підрядного речення синтаксичних значень, насамперед, характерні ті, що припадають на аподозис умовних речень, далі — ті, що йдуть за підрядними часу або мети (рідші за вживані в аподозисі умовних). При цьому слід, звичайно, врахувати, що в певних відтінках значення всі ці типи підрядних речень можуть наближатись одні до одних, отже, і способи зв'язування їх із головними набирають схожого характеру.

Що ближче до нашого часу, то майже виключно роль таких сполучників прибирають з походження вказівні *то* й афективніший *так*.

З інших рис давнього вжитку, що пішли або йдуть на занепад ближче до нашого часу, слід зазначити такі:

У реченнях, що становлять собою головні при попередніх підрядних мети, тепер взагалі сполучник не вживається. Раніше вживання останнього іноді поширювалось і на такі випадки: «І *щоб* к ним лучче підмоститься і пред Юноной заслужиться, *То* піднесла їм пиріжок» (Котляревський)[1].

Цим обмеженням вживання *то* на межі підрядного і головного речень мова виразніше відбила гостру протиставленість, підкреслених також інтонаційно, частин умовних конструкцій і споріднених їм часових і причинних (у допустових протиставленість мала своє виявлення в спеціальних сполучниках на межі підрядного і головного речення). Проте якщо взяти на увагу, що в староруських пам'ятках *то* вводить другу частину самих умовних речень (пор. И. И. Срезневский, Материалы..., III, 967—968), факти можна уявляти собі й так, що певний час *то* набувало більшого поширення, а потім пішло на спад.

Давня і народна мова досить охоче вживають у випадках, де попереднє самостійне речення може набувати відтінку підрядних умовних, часових, причинних,— на початку наступної фрази сполучник *то,* створюючи таким способом щільніший зв'язок між попередньою та наступною думкою (сучасна літературна мова в таких випадках звичайно користується сполучниками та вставними словами спорідненого характеру, але з більшим «мовним тілом», що дають змогу забезпечити логічно сполучуваним фразам більшу ритмомелодичну самостійність). Вживання *то* в давньому минулому (в старослов'янській і староруській мові) як сполучника на початку фрази добре виявлено в пам'ятках (див. И. И. Срезневский, Материалы..., III, 966): «Он же рече: *то* гдѣ, есть земля ваша?» (По-

---

[1] Про паралельні російські конструкції див. «Исторический комментарий к русскому литературному языку», стор. 393—397.

вѣсть времен. лѣт); «*То* и Смолинська идох Володимерю» (Поуч. Володимира Мономаха).

Тепер сприймаються як конструкції народного стилю такі, наприклад, що їх у письменників маємо саме в діалогічних партіях народних персонажів: «Наплодила вовченят, *то* не пускай їх до моєї діжки» (Нечуй-Левицький) = «Коли наплодила вовченят, то...».

Або навіть як репліка на фразу іншого персонажа: «*То* сховайте свою діжку в пазуху, а кухля мені купіть, бо ви не дитина,— сказала Мотря» (там же). Пор. також із висновковим значенням: «*То* це ти таке говориш мені, своїй матері?» (там же).

Пряме відбиття діалектного вжитку маємо, наприклад, у Федьковича: «Я би байки мав боятись? *То* волію лучше жусом, А не гуцулом се зватись!».

Можливими і в сучасному літературному вжитку є випадки типу: «Твоє слово загреміло Чародійним Карпат громом, І трикратним відгреміло В серцях руських міліоном... *Тож* здоров був за те слово, Наш віщуне Соловію!» (Шашкевич); «Поет — значить вродився хорим, Болить чужим і власним горем... *Так* не жадай же, друже милий, Щоб нас поети млою крили...» (Франко) тощо, де виразніші *тож, так* більше придаються до ролі фразних сполучників.

У давній мові синтаксичні побудови на зразок: «И там ляхи, з Потоцьким, гетманом великим короним, и с полним гетманом Калиновским, учинили битву с Хмелницким, *То* избил Хмелницкий ляхов мая 24 д., о Святах Зелених...» (правобережний літопис кінця XVIII ст.) не становлять винятків.

З рідкого вжитку в давній мові заслуговує на увагу випадок, коли сполучник, що вживається на межі допустового і головного речення, поставлено на межі відокремленого члена (дієприслівникового звороту): «Однак, хотячи, аби за скватливостью не нарушился порядок, яко тоє добре сталося, що в. м. влегцє не вимикался: *так* жадаю пильно, абысь в. м. борошна собі и товариству на кілько неділь взявши, чинил до нас в Гадяч порядний поспіх» (лист наказн. гетьмана С. Самойловича, 1680).

Як сполучник — відповідник до умовного в протазисі, особливо із заперечним значенням, іноді в українському письменстві зустрічається сполучник *ино:* «А не останут ли ся дѣти по ленкове животѣ *ино* ленькову ближему... тому тако ж тая села держати...» (грамота вел. кн. Свидригайла Л. Зарубічу, 1433); «пак ли бы хотил у коломыи мешкати *ино* придали есми пол млина и мыта пол коломыского...» (догов. лист Мужила Бучацького з канцлером молд. Михайлом, 1454). З походження цей сполучник, мабуть, називний відмінок середнього роду прикметника *инъ* «інший» (пор. *то*). Тексти, в яких він зустрічається, мало не завжди дають привід запідозрювати більший або менший білоруський вплив.

Характеристичну рису давньої руської і пізніше власне української мови становить сполучник *и(і)* як засіб сполучення дієприслівникових зворотів з присудковою частиною речення:

«... и въступи ногою на лоб и *виникнучи* змѣя, *и уклюну* и в но-

гу...» (Іпат., 15 зв.); «... и у мене *служаче и почали коромолити* на мене» (грамота хана Тохтамиша, близько 1393); «...пришед. пред наше обличье на имя ходоро. шидловоскыи, своєю доброю волью. здоровым животом, ничим не принужен. *и продал* пану клюсови. свою дѣдину. на имя шидлов...» (купчий лист на село Шидлов, 1400); «...*пришед* перед мя. васко мошенчичь. *и позвал.* кундрата. борсничя о границю. о вашичиньскую» (грамота галицького старости Петраша, 1411); «тогды пань данило *приида* пред нас. *и тягал* на воита зудечовьского на сулка. о дворище о пысковича» (грамота кн. Ф. Любартовича, 1411); «и мы *усудивше и управивше.* с нашими земляны. што же были судьѣ. *и оставили* есмы облазничѣ при том дворищи пысковича. што на гугни» (там же); «...хан учинил на прозбу Хмелницкого,— дал мурз в кілька надцять тисяч... але юж несправедливая приязнь: бо тилко *пришовши* до Плішева ріки... *и вернулися*» (Літоп. Самовидця, під 1651 р.); «А крол казал его подвести и, *давши* єму руку свою поціловати, *и просіл,* абы из облеженя выпустил войско полское з Збаража» (правобережний літопис кінця XVII ст.).

Враження таке, що вплив саме подібних звичайних конструкцій відбився у випадку, де *и* пересунено з власної межі частин відокремленої і основної: «а яко ся *замѣнивше* селы тогды пан данило. *и нялся убивати.* ув облазничь. дуброву. и у лѣс...» (грамота кн. Ф. Любартовича, 1411), тобто «а помінявшись селами, пан Данило почав домагатись діброви і лісу... Облазничів». Характерно, що в цьому випадку дієприслівникова частина фрази йде в супроводі сполучника *а яко,* що її вводить і чіткіше відокремлює.

Цю особливість у свій час переконливо витлумачив О. Потебня (Из записок..., II, 1888, стор. 185 й далі). «Союз,— писав він,— в «вставши и сказал» нам претит потому, что... вносит в речь распущенность; но безобразное в нынешнем языке могло не быть таково в древнем, если было знамением его строя. В древнем языке на месте нашего деепричастия стояло причастие, не имевшее непосредственного отношения к глагольному сказуемому. Поэтому можно думать, что в древ. «встав, и рече» присутствие союза делает лишь более явственным свойство оборота, существовавшее и без союза, именно то, что в предложении два почти равносильные центра; что к первому из них, подлежащему, тянет приложение; что предложение, чуть сдерживая свое единство, еще как бы распадается на-двое, что однакоже не тождественно с полным его раздвоением....

Такое объяснение не касается отношений времени причастия ко времени сказуемого, и потому одинаково применимо к случаям с причастием и настоящим, и прошедшим. Удержание союза и по превращении причастия в деепричастие может быть объяснено, как случай «переживания», явлением того строя, среди которого оно возникло» (стор. 187).

Рідкими такі звороти стають у мові XVI—XVII ст., звужуючись ще й функціонально, напр.: «Того зась бинаймній, вашмость братя наша, не бойтеся, же они Поляки, *маючи* множество з посполитого

рушеня в войску своєм халастри, *и приобріли* еще собі в союз и пречоных народов венгерских и мултанских...» (Величко, VI, 3).

Заслуговує на увагу, що *и*, характерне для давніх сполучень дієприслівникових (з походження дієприкметникових) частин з присудковими частинами фрази, досить часте також в давньоруській мові у випадках застосування книжного звороту «давальний самостійний»: «*Самому же Данилу, созвавшу вѣче оставьшуся* вь. ні. отрок вѣрних. и с Дѣмьяном тысяцкым своим *и* рече им...» (Іпат., 258 зв.); «Опиза же приде вѣнѣць нося обѣщеваяся яко помощь имѣти ти от папы *оному* же одинако *не хотящу: и* убѣди его мати его и Болеслав и Семовит и бояре Лядьскыѣ...» (Іпат., 276 зв.).

Пор. також цілком у дусі давнього способу організації фрази: «и *Мирославу пришедшу* к нему на помощь с малом отрок. невѣрнии *же* вси на помощь ему идяху мнящеся яко вѣрни суть» (Іпат., 259).

Поряд із рідким *і* в ролі сполучника, що вводить аподозис умовних речень, виступає в актовій мові XIV—XV ст. *а:* «пак ли бы того исньі гродо силою узято, *а* мы ужды имаемо ты исньі д҃ тисячи рублиі имо воротити» (закладн. лист кор. Ягелла молд. воєводі Петрові, 1388); «А коли быхми того не пополнили и не заплатили пану Михаилу на то ты дни вышеписаных, *а* мы ся поддаем аже бы узял у нашем имѣнии у Карловѣ пятьдесят волов» (зобов'язання Я. Бучацького, 1458).

Як речення, де відбивається споріднений тип думки, можна навести з пізнішого тексту також таке з дієприслівниковим зворотом із відтінком допустовості: «...*не глядячи на тое* що еще мы до Лубен не дойшли, *а* они обоих сотников своих прислали до нас с фурією, абысьмо зараз им одежу давали и станцію выгодную назначили...» (ґетьм. лист полк. Новицькому та Павловському, 1677).

У тому самому значенні, що й згадане *а*, в актовій мові XIV і ближчих століть можливий також сполучник *ано:* «...и оставили есмы воитка при сулимовѣ... ино *коли бы* его богь не даи воите с того свѣта сшедд *ано* на его дѣти сулимовь има сполна спасти...» (грамота руськ. старости І. Срімського Войткові Сулимівському, 1412).

Звичайні сполучники, якими починається головне речення після допустового,— протиставні *але* («Хоч заціплені міцно вуста І не чуть його мови, *Але* серце його розмовля І кричить до Єгови», Франко), *алеж, та* (діал. *да*), *однак (одначе), зате, проте (а проте), все-таки (все ж таки)*.

За підсилення правлять сполучення *та проте:* «Хоч повзуть тут скрізь по горах Стежечки, немов гадюки, *Та проте* не оживляє Їх розмова, спів, ні сміх» (Франко), *та й* тощо.

Рідший ужиток (власне, діалектний), коли сполучник, що в головному реченні відповідає сполучникові допустовому в підрядному, сам не вносить відтінку протиставлення. Наприклад, в І. Франка за такий сполучник порівняно часто править *то:* «І хоч зріс я мов кедр, що вінчає Ливан, *То* душа в мні похила, повзка мов бур'ян. І хоч часом, мов грім, гримне слово моє, *То* се бляшаний грім, що нікого не вб'є»; «Хоч літа його гнуть у каблук Із турботами в парі,

То в очах його все щось горить, Мов дві блискавки в хмарі. Хоч волосся все біле як сніг У старечій оздобі, *То* стоять ще ті горді жмутки, Як два роги на лобі». Пор. і в Федьковича: «Бо най хто всіма краями, Усіма раями сходить, *То* не годен нігде в світі Того мужа надибати, Щоб так гарно, як Киртчалі, На шездарі знав заграти».

З погляду історичного в цьому *то* треба вбачати, найімовірніше, заступлення протиставного *та* сполучником, що взагалі вводить різні типи головних речень у позицію за підрядними. Так само слід дивитись і на експресивніше в такій ролі *так*. У межах української мови можна було б здогадуватись при цьому про вплив звукової близькості *так* і протиставного *та,* але що вирішального значення цьому моментові не належало, доводить російська мова, де протиставний сполучник *да,* тим часом *так,* як і в українській мові, править за експресивний сполучник, що вводить головне речення, яке йде за допустовим. Певну контамінацію сполучників *да* і *так,* мабуть, становить тепер діалектне укр. *дак:* «Рада б душа в рай, *дак* гріхи не пускають» (Номис); «...Не рад чумак да чумакувати, *Дак* не мусить оплатиться» (Метлинський).

Наслідкові (висновкові) [сполучники]

До сполучників наслідкових у сучасній літературній мові належать: *що* (переважно в сполученні з попереднім *так, такий*), *щоб* (так само; наслідковість об'єднується з метою), *що аж, аж отже.* З етимологічного боку всі вони (про *аж* див. вище) цілком прозорі. *Отже* («от + же») проти інших ближче до вставних слів і або ізолюється, як останні, або стоїть після фразної паузи чи подібного до неї тонального зниження.

О. Огоновський (op. cit., § 455) серед таких сполучників згадує *про-те* («тому»?). Імовірно, що діалектні випадки, які він має на увазі, відбивають первісне причинне значення (пор. сучасне літературне *проте* «але, одначе, однак», в якому його значення розвинулось енантіосемічно, як це буває найчастіше в службових елементів фрази, з попередньої мотивації). Пор.: «Ознаймуєм сим нашим писаньем... иж міщане кієвскіє яко от давных часов до майстрату Кієвского кгрунти и сіножати мают наданыє и оныє правами держат: *про то* и теперь міти хочем, абы в оных жадної отміни... не міли...» (універсал гетьм. Хмельницького Київським магістр. чинам, 1653).

Про наслідкове *то* див. вище.

Коли для *що* імовірне припущення про те, що випадки без вказівної частини (віднесеної до головного речення, пор. *так що* повністю в підрядному, але проти звичайних типів підрядності, більш самостійному, ритмомелодично відділеному) треба розглядати як продукт пізнішого розвитку: «Бурхнуло з неба мов із бочки, *Що* промочило до сорочки» (Котляревський),— то *аж,* сполучник-прислівник, не вимагає такого припущення: у фразі «у зеленім бірку Соловій заводить. *Аж* ціла дуброва З жалю ся заходить»

(Шашкевич) маємо той характер сполучення, який може сприйматися за цілком первісний. Це не виключає, звичайно, що й у давній мові *аж (аже)* як елемент, міцно забарвлений афективністю, високою напруженістю, легко сполучався з указівним в головному реченні, бо цим досягалось його більше підкреслення. Як приклад наведемо хоча б: «Тогда Аксак пришол *так* таино на нас, *аже* не было нам никакоѣ вѣсти а ни слова» (грамота хана Тохтамиша, близько 1393).

Із давнього вжитку згадаємо ще багатозначне *яко (яко же)* (часто з інфінітивом), характеристичне для давньоруського письменства: «...разидошашася (sic!) по земьли и прозвашася имены своими кде сѣдше на котором мѣстѣ *яко* пришедше *сѣдоша*. На рѣцѣ именем Моравѣ и прозвашася Морава а друзии Чесѣ нарекошася а се ти ще Словене Хорвати Бѣлии Серпь и Хутанѣ» [1] (Іпат., 4); «...отгна множество змии и скоропия из града *яко не вьрежатися* чловѣком от них» (Іпат., 15 зв.) (відтінок в останньому прикладі можна тлумачити також як цільовий); полонізм *же:* «...особливою тогда мглою страх Полякам засунул бил очи, *же* ся їм тоє мечтало, чого отнюд в самой не было річи» (Величко, I, 13) і близьке до «отже, а тому» *а так* після попереднього фразного зниження: «...поніваж можно... и иншіє пристойнішіє к вспоможенью господарства своего обмышленія завзяти, заживаючи вольностей козацких. *А так,* если бы хто не тылько з товариства, але хочай бы и сам сотник сміл тыми шинками, а особливо горілчаными шинкуючи на роздроб горілку, над сей указ наш, им міщаном Кієвским в том перешкожати: теды не тылько на шкурі своєй строгоє понесет караньє и худобы позбудет, але и для горшой неславы з реєстру козацкого будет вымазан» (гетьм. універсал київськ. полк. старшинам, 1688).

Порівняльні [сполучники]

Певна кількість порівняльних сполучників літературної української мови, як і в інших слов'янських мовах, становить звичайні продукти перетворення займенникових прислівників. Сюди належать, насамперед, найширше уживане *як* (у давній мові *яко*); далі, *що* при другому ступені прикметників: «*Що* далі забувалася небіжка Чайчиха, то знов Пилипиха робилася похмурніша» (Марко Вовчок); *чим* при другому ж ступені (з походження орудний відмінок від *що*) [2].

Заслуговує на увагу поширене і в інших слов'янських мовах спеціальне перетворення порівняльного сполучника *як* у сполучник із значенням «в якому саме ужитку? в якій саме ролі?» тощо: «Іван Франко *як* кращий представник художнього слова Західної України» тощо.

---

[1] Варіант — *хобутане (=хорутани)*.

[2] На українському грунті *чим* тепер є звичайним лише в певних виразах: *чим далі, чим більше* тощо. У реченнях типу: «Часом зробиш і більш і лучче *чим* здоровий»; «Він тутечки ще й гордіший, *чим* у нас на селі» (Квітка-Основ'яненко; пор. З. Веселовська, «Наук. зап. Харк... каф. мовозн.», 1927, стор. 107), його треба вважати наслідком російського усного впливу.

Прозора ж етимологія сполучника *неначе:* це є, власне, займенниковий-таки вираз «не іначе», тобто «саме так, а не інакше».

Сумнівнішим щодо його походження сполучник *наче*. Не виключена можливість, що це *іначе* [1]; пор. при звичайному білор. *інакшы:* «Ды і людзі не такія — *накшая* гаворка...» (Я. Колас). Але не позбавлене підстави й припущення, що *наче* в швидкому темпі, характерному для сполучників, утворилось з *неначе* суто механічно при одночасній втраті мовцями етимологічного усвідомлення первісного значення слова.

Етимологічно своєрідні утворення, хоч із численними семантичними паралелями з інших мов, становлять українські порівняльні сполучники *мов, немов:* «*Мов* водопаду рев, *мов* битви гук кривавий, Так наші молоти гриміли раз у раз» (Франко); «Ви слухаєте, *мов* страшную казку, Сю розповідь про давні... часи» (Леся Українка); «Аж серце билось живо того ранку, *Немов* стрічав я давнюю коханку» (Франко); «Грізно ліс шумів, *немов* на бурю» (Первомайський).

Мов за походженням форма однини наказового способу і первісно означала «скажи». Цим словом слухачеві ніби пропонувалося констатувати зближення уявлень у порівнянні — сказати, що другий член порівнюваного є щось близьке до першого.

Паралелі до такого способу порівнювання одні мови подають тільки в стилістичному аспекті, тобто як певну художню можливість, що ще не перетворилася в більш-менш механічний граматичний факт, інші — як справжні сполучники семантично подібного походження.

Паралелі стилістичного характеру маємо і на українському грунті: «Тихо, глухо доокола, Як в дворищах суму, *Рек бись,* що там душі снуют Таїнственну думу» (Устиянович); «А Дніпро батько-буркотій, Звичайно ось собі старий То посварить, то щось полає, То буцім змовкне, продумає, Вкінець, *казав бись,* що згадав, Як-то колись-то вікував...» (Шашкевич).

Подібний спосіб знає і практика польської мови: rzekłbyś «ты сказал бы»; болгарської — пор.: «На секи миг тая топла виделина добива по-вече яркость и сила и зафаща по-голяма област над кръгозора: *ще речеш* световен пожар... е загорял зад планината» (Вазов) та ін. [2] Із давньоруської найхарактерніший приклад ще точніше відповідає *мов:* «А Половци неготовами дорогами побѣгоша к Дону великому: крычат телѣгы полунощы, *рци,* лебеди роспужены» («Слово о полку Ігоревім»).

Переважно під французьким впливом до виразів семантично споріднених українському *мов* у його семантиці великий нахил виявляє, наприклад, російська художня література першої третини XIX ст. Ось кілька прикладів: «Какая бездна! *скажешь*, Что здесь вся Франция...» (Жуковський); «Дыханье каждое зефира Взрывает

---

[1] Так без застережень — А. Преображенский, Этимол. словарь русск. яз., I, стор. 271.

[2] Пор. і А. Потебня, Из записок по русской грамматике, II, стор. 288—289.

скорбь в её струнах. *Ты скажешь:* ангельская лира Грустит в пыли по небесах» (Тютчев); «Они [ілюмінації] раскидывались цветами, катились колесом, вились змеей, свивались, росли — и вот весь сад вспыхнул! *Ты бы сказала:* «Солнце упало на землю и, прокатясь, рассыпалось в искры» (Марлинський).

Справжній порівняльний сполучник з такого елемента утворився в новогрецькій мові: λες «подібно до..., як» сходить на форму 2-ї ос. одн. із значенням «кажеш».

Немов у своїй основі має схожий рух думки, але з тією відмінністю проти *мов,* що в самій, сказати б, пропозиції порівняти вже наявне застереження проти тотожності порівнюваних предметів: «не скажи», що порівнювані предмети становлять те саме. Ця первісна особливість у зазначенні порівняння має теж досить численні паралелі собі в різних мовах. Наприклад: «Вот, сударь, и Пахомовна, *как не я же* остатнюю жизнь в странничестве препровождает,— обратился Пименов ко мне» (влучна передача народного способу виразу в «Губернских очерках» М. Салтикова-Щедріна). Частіше при другому ступені порівняння: «Бежит скорей, *чем не конь*» (наведено в «Диалектологической карте» Моск. діал. ком. з білоруської народної мови); фр. «C'est encore plus vrai que vous *ne* le croyez» = = «Це далеко вірніше, ніж ви гадаєте» [1].

Вже після деетимологізації *мов, немов* можливими стають ускладнення цих сполучників-прислівників із збільшуючою модальність часткою *би: мов би, немов би:* «Вже ж погонила стадо численне, Сама присіла на поли, Що там, свобідне, необмежене, *Мовби* глумилось неволи» (Климкович).

Форму з походження 2-ї ос. одн. наказового способу становить також діалектний сполучник *знай:* «Стара верба похилилась над ним, *знай* та ненька рідна над своїми діточками» (Федькович).

Навряд чи первісний факт — скоріше в allegro-темпі звичайної вимови вироблене скорочення становить діалектне *би* замість *мов би, немов би:* «Осіння нічка зимна, *би* зима надходить» (Федькович). Пор. у Федьковича ж *би,* як згадувалось, замість цільового *аби:* «І над ним і коло него Хрестик божий пише, *Би* уроки, *би* злі духи там не приступали».

Прислівниками-сполучниками, похідними від наказового способу дієслова *бути,* є *буцім, буцімто.*

Проти російського *будто,* етимологічно цілком прозорого (з *будь + то*), українські *буцім, буцімто* загадковіші. Найдавнішу форму їх слід реконструювати як «будь (буди) сѣмь (то)». У білоруському *будь-си* О. Потебня (IV, 181), гадаємо, навряд чи вірно бачить *си* — з походження знахідний відмінок одн. середн. роду від *сь*. Імовірніше, що це *си* — дав. відм. одн. із значенням, близьким до dativus ethicus,— «будь собі...». Укр. **-цім**, за О. Потебнею, первісно могло становити орудний порівняння. Таким припущен-

[1] Інші приклади див. в «Историческом комментарии к русскому литературному языку», стор. 340.

ням можливості, проте, не вичерпуються, бо в цій частині слова може ховатись і залишок прислівника *сѣмо > сім(о)* «сюди», і давній білорусизм, ускладнений, напр., пересувним **м** 1-ої особи одн. у формах минулого часу, тощо.

Сполучники *ніби, нібито* (рос. «будто, будто бы») в своїй кореневій частині сходять на дієслово *би* (ст.-сл. **бы**) — 3-ї ос. одн. аориста, що здавна набрало значення умовності та різних інших модальних відтінків. У чистому вигляді ця форма застосовується як сполучник ще й досі в білоруській мові, наприклад: «Ды здесь за ракою над лугам Засвішча, *бы* ў дудку, кулік...» (Я. Колас), хоч, звичайно, і для неї не виключеним залишається сумнів, висловлений з приводу діалектного українського *би;* пор. і споріднені відтінки в польській: by na złość «как бы на злость» і под. Перша частина цих сполучників *ні* є українським застосуванням найдавнішого слов'янського nĕ із значенням не заперечення, а непевності, приблизності тощо: ст.-сл. **нѣкъто** тощо, рос. *некто, нечто, некоторый,* пол. niektóry, nieco і т. ін. [1]

Із сполучників, уживаних при порівняльному ступені прикметників і прислівників, цілком прозоре утворення становить *чим,* орудний відмінок відносного займенника,— так само, як рос. *чем,* пол. czym тощо.

Ніж, аніж близько споріднені із ст-сл. **нєжє, нєжє ли, нєгъ ли, нєкъ ли,** рос. *нежели,* серб. *него, него ли,* чес. než(li), ст.-чес. než(e), nežli та ін.

Ніж є, імовірно, фонетична рефлексація колишньої сполуки *не + жь (же)*. Гадають, що сполучники, споріднені з *ніж,* первісно мали в своєму складі заперечення і відбивали, отже, той рух думки при порівнянні, що про нього ми вже вище згадали, пояснюючи *немов* [2].

Менш переконливим є припущення про колишнє *не* (ne) з точним значенням порівняльного сполучника: санскр. na (після іменників) «як, подібно до», лит. nei, neigi (після дієслів) «як», лат. nē, nae «справді, так», гр. νη, ναι — частки підтвердження тощо (пор. А. Преображенский, Этимол. словарь русск. яз., I, стор. 597).

В *аніж,* тобто *а + ніж,* протиставне *а* підсилює (точніше підсилювало) в порівнянні момент відмінності. У давній книжній мові в ужитку були ще *анижли (анѣжли), анѣжели, анежели* [3], *нежели:* «Лутше теди и благополезнійше нам... от оружія браннаго полегти, *нежели* в домах своих... побіенним быти» (Величко, I, 17): «...едини

---

[1] Про те, що і це *нѣ* з походження, можливо, заперечення, див. А. Преображенский, op. cit., I, стор. 620—621.

[2] Пор., напр. Ф. Буслаев, Историческая грамматика русского языка, вид. 2, I, § 77; F. Miklosich, Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum, 1862—1865, стор. 419; А. Потебня, Из записок по русской грамматике, IV, 1941, стор. 232; W. Vondrák, Vergleichende slavische Grammatik, II, 1928, стор. 330 і 349.

[3] Див. «Історичний словник українського язика», I, 1930, стор. 22—23.

изволяли отдати замок и поклонитися королеві, а другіє умріти там, *нежели* так учинити желали...» (Величко, VI, 4).

Важко сказати щось певне про стосунок укр. *ніж* до пол. niż, пор. ст.-пол. niż(e), niż(eli). Пол. niż звичайно тлумачиться як утворення на основі паралельної *не* заперечувальної частки *ні* (ni), і це найбільше промовляє за прийняте нами пояснення також щодо *неже, нежели* і под. Але саме польське niż(e) стоїть відокремлено серед слов'янських мов. Оскільки укр. *ніж* може бути фонетичною рефлексацією *нежь,* виникає підозріння про український вплив в даному випадку вже на старопольську мову. Проте на це впевнено пристати не можна, бо засвідчена польська форма niże, за всіма ймовірностями, давніша, а українське *ніж* не може прямо сходити на неї. Не позбавлене підстави й припущення, якщо niż у старопольській мові справді споконвічна форма в її основній частині, що саме вона спричинилась до виникнення укр. *ніж.* За це певною мірою промовляє той факт, що перехід **е** в **і** звичайно не спостерігається в українській у закритих складах, які виникли внаслідок відпадіння кінцевих голосних повного утворення (пор. *ведеш* із *ведеши*).

Найімовірніше, що полонізм становить *нижли* «чим» в судній грамоті 1404 р. (Розов, № 38).

Отже, укр. *ніж* з етимологічного боку ще може бути предметом різних досліджень і здогадок.

З рідких (діалектних) порівняльних сполучників зазначимо ще *гей (гей би)* спірного походження (вигукового?), що його зустрічаємо, наприклад, у Федьковича: «Відай [мабуть] мене так бідного вітає За десять років,— як же жалібнесенько. *Гей* мати рідна, син як повертає, А в'на лиш сплаче, а відтак питає: «Де-сь був, мій синку?»; «І сумно, сумно знов приповідає, *Гей* тая лебідь, що на скін співає...». З «Малорусских народных преданий и рассказов», виданих у 1876 р. М. Драгомановим, в словнику Грінченка наводиться також у значенні «словно, будто, как» діалектне *ге:* «Ци достеріг єсь? — А чому бим не достеріг? Не так *ге* ви?»

Замість тощо

У значенні прислівника-прийменника та в ролі сполучника із значенням заступлення можливої дії тепер у літературній мові прийнятий *замість.*

Давнішим є *замісто,* пор.: «Дала ж мене мати заміж за старого І сказала шанувати *замісто* молодого» (Чубинський, V, 225); «Невідомий співак походу степового... *Замісто* струн нап'яв він тетиви спижеві» (Франко), що відбиває ще цілком прозоро етимологію прислівника-прийменника «за-мѣсто» (пор. д.-рус. «за... мѣсто»: «...в радости *мѣсто* наведе на ны плачь и *во* веселье (**въ** веселіа) *мѣсто* желю...» (Іпат., 224 зв.); «Старой долг *за* находки *место*» (Стар. сборн. русск. пословиц...)

Щодо *замість,* то його закінчення може становити продукт впливу численних прислівників з пом'якшенням кінцевого приголосного

(пор. рос. *покаместь : покамест* [1]). Продукт скорочення — невживане тепер у літературній мові *замісь*. Не виключеною для *замість* залишається, проте, і можливість впливу паралельного *замісць*.

Замісць — скоріше полонізм, хоч може також бути продуктом паралельного розвитку «за місце». *Місце*, своєю чергою, мабуть, давній полонізм, бо важко припустити самостійний паралельний польській мові морфологічний розвиток із *мѣстьце*, власне, «містечко» (пол. miejsce із miest'ce [2]).

З власне синтаксичного боку для української мови проти російської характерним є сполучення *замість* з інфінітивом або із конструкцією «*щоб* + інфінітив» (пор. рос. ужиток тільки *вместо того, чтобы*): «Ви не дали мені сказати, що дорогу до кращих результатів запиняє нам та ж сама темнота молдуван, бо *замість помагати* нам у боротьбі, вони шкодять їй, причиняються до розповсюдження філоксери» (Коцюбинський): «Пекельнії її губки, мов пауки, Чи на василечки, чи на чебрець наскочать,— *Замість щоб* мед з їх *брать*, одну отруту смокчуть» (Гулак-Артемовський), причому ймовірно, що цей коротший спосіб висловлення розвинувся з попереднього — із займенником.

Як народний сполучник з тим самим значенням «замість» зрідка зустрічається *де б* з інфінітивом: «*Де б піти* до церкви, а вона потягла у ліс по горіхи» (Харк., словник Грінченка), без *а* перед головним реченням у Шевченка: «*Де б молиться*, верзе тут погань».

Це *де б* розвинулось, безперечно, із прислівника місця з часткою *б*. Паралельний ужиток відомий і російській розмовній мові: «*Где бы* скорей бежать, он стал раздумывать» = «вместо того, чтобы бежать» (пор. Словарь русского языка АН, 1891, стор. 784).

Загальні уваги про сполучники

Огляд сполучників підрядності в староукраїнській мові та в говірках проти того, що відбиває сучасна літературна мова, дозволяє зробити такі висновки:

1. Більшість сполучників, уживаних тепер у літературній мові, становить собою не що інше, як застиглі форми називного — знахідного та орудного відмінків в і д н о с н и х з а й м е н н и к і в (*що, чим, скільки*), сполучення з прийменниками займенникових-таки вказівної та відносної частин головних і підрядних речень (*через те що, для того щоб*) або прийменників тільки з указівною частиною (*доки, поки*).

Велику роль відіграють також відносні займенникові прислівники, разом із вказівними або без них застосовувані в сполучникових функціях: *як, коли, якщо, так що*.

---

[1] До етимології *покамест* див. «Исторический комментарий к русскому литературному языку», стор. 351.

[2] До історії відповідних польських утворень див.: A. B r ü c k n e r, Słown. etymol. jęz. polsk., стор. 330.

Залишок давального відмінка вказівного займенника без прийменника в сполученні з відносним займенником становить *тому що*.

Взагалі можна сказати, що з колишніх відносних займенників, з яких утворились сполучники, вижили тільки ті, що етимологічно сходять на корені з основами **къ-** — **ке-**, **чь-** — **че-**, що й досі виконують також питальну функцію.

2. Другу групу становлять займенникові утворення з формою дієслова «бути» в його давньому вигляді — *бити (быти)*, яка перетворилась на частку *би (б): щоб (щоби), тобто (себто), коли б, якби*.

Західноукраїнська літературна мова відповідно до фактів південно-західного наріччя, яке вона відбиває, має сполучники з *би* у вигляді напівсполучників, напіввідмінюваних за особами та числами дієслівних форм *абим, абись* тощо вже без займенникових елементів,— типове відбиття перехідного стану цих категорій.

3. Роль сполучника на межі підрядного і головного речень у фразах з підрядними умовними, часовими, причиновими реченнями взяв на себе в основному сполучник вказівного походження *то* (рідше *так*).

4. Українські сполучники розвивались у тісній пов'язаності із способами службових та модальних дієслів: із кон'юнктивом (умовним способом) — *щоб (щоби), аби;* з наказовим — *буцім, буцімто, хоч, хай (нехай);* пор. і *мов, немов*.

5. Деяку роль відіграли при створенні часових сполучникових груп прислівники з обмежувальним значенням *тільки, лише : тільки що, лише* «тоді як» тощо; при висновках та інших — неозначене *аж*.

6. До складу сполучникових утворень увійшли лише кілька незайменникових іменників з абстрактним значенням (час, міра, місце): *з того часу як, тимчасом як, в міру того як, до тих пір як...*, *замість того щоб*, давнє *з тих пір іж...*

З інших слів перетворились в сполучники прислівники *дарма (дарма що), скоро;* пор. і давнє *любо*.

7. Українські сполучники підрядності ще в певних моментах зберігають зв'язок з елементами, якими означалась сурядність: *аби, аж*. Ще більші були ці зв'язки в давній мові, де бачимо також інші сполучення, в яких певна роль належала елементам, що з походження виконували функцію об'єднання фразних частин сурядного типу, пор.: *ибо (ібо)* з «і + бо», цільове *да* тощо.

8. Точність значень сполучників є наслідок довгого історичного процесу. Боротьба з омонімністю на цій ділянці власне не закінчилась повністю і тепер, хоч значення сполучників у сучасній мові звичайно відмежовуються чіткіше проти давнини, менш обережної щодо можливої неясності сприймання. Ще досить невиразне на початку східнослов'янського письменства значення, наприклад, сполучника *бо*. Він означає в цей час і просто пов'язування — перехід, як-от у фразах: «Якоже ркохом сущии от рода Словѣньска и наркошася Поляне а Деревляне от Словен же и нарекошася Древляне.

Радимичи *бо* и Вятичи от Ляхов» (Іпат., 6), тобто «...а радимичі і в'ятичі від ляхів»; «а Уличи и Тиверци сѣдяху по Бугу и по Днѣпру. и присѣдяху к Дунаеви и бѣ множество их сѣдяху *бо* по Бугу и по Днепру оли до моря... да то ся зовяху от Грѣк Великая Скуфь. имѣяхуть *бо* обычая своя и законы отьць своих и предания кождо своя норов (sic!). Поляне *бо* своих отьць обычаи имяху тих и кроток [ок]» — sic! (там же); і мотивацію (причинність): «и с ними же свѣт створиша люти *бо* бяху на нѣ» (Іпат., 259), і навіть протиставлення: «Данилови же приѣхавшу ко Галичю. Галичь *бо* бѣ ся затворил» (Іпат., 257). Значення *яко* виявляють тільки тенденцію до того, щоб стати більш-менш певними. У письменстві XVI—XVII ст., наприклад, з *яко би* пов'язується кілька різних сполучникових значень, що усвідомлюються з достатньою чіткістю лише при виразній допомозі контекстів. У «Матеріалах» І. І. Срезневського (III, стор. 1654—1655) подаються на сполучник *яко* приклади значень з'ясувального (додаткового), наслідкового (результативного), цільового, причинного, допустового. До значення *якоби* пор. хоча б у практиці XVII ст.: «Але зайшла нас новина... же *якобы* непріятели Турки... хотят на отворот при легких таборах с войсками своими під Чегирин вторгнутися...» (гетьм. лист полк. Новицькому та Павловському, 1677) і «...жебы як сам пан полковник Кіевській, так и его высланные и сотник тамошній не сміли не на якую особливую и приватную свою роботизну... от міста отрывати, *яко бы* твердость, в грамоті монаршой жаловальной выраженная, в своей моцы найдовалася» (універсал Мазепи київськ. полк., 1689); перше значення — з'ясувальне, із супровідним моментом непевності, друге — цільове. Ближче до нашого часу — скорочення різноманітності в ролі сполучника *що* почасти через заступлення його іншими, почасти через додавання до нього елементів, які вносять у його зовнішній вигляд потрібну виразність (*тому що, через те що, якщо*).

9. Велика різноманітність українських книжних сполучників, відмічених в історії літературної мови, наслідок відбитих у ній іномовних впливів — старослов'янського, польського, білоруського і російського, міцніших або слабших у різні часи її існування, а також діалектної подрібненості давнього часу і навіть ще XIX ст., подрібненості, мало обмежуваної міццю одного або небагатьох адміністративно-культурних центрів.

10. Синонімічнаряснота давньої мови щодо сполучників відбиває, отже, в основному її певну безпорадність протистати впливу іномовних літературних зразків і відсутність досить міцної централізації та залежної від неї нормалізації синтаксису.

11. Сполучникові значення не становлять собою, звичайно, чогось суворо відмежованого одні від одних за тими категоріями речень, в яких їх розглядувано. Часто дуже близькі між собою, переходять одне в одне, наприклад, значення єднальне в протиставне, причинове — в умовне, цільове — в з'ясувальне, часове — в умовне, порівняльне — в з'ясувальне (додаткове) тощо. Отже, беручи факти давньоруської і української мов в їх сукупності,

бачимо, що сполучники *і, а, та* лише поступово набир[illegible] ніших синтаксичних значень (*та* і досі в своїх значеннях єднальному і протиставному, розрізняється переважно з допомогою інтонації, а *і* ще може набувати з допомогою ж інтонації: «хоче — *і* не хоче», значення протиставності); кілька значень (границі в часі, раптовості тощо) має *аж*, а давнє *аже* щодо них може взагалі справляти враження розпливчастого.

Як наслідок синонімічного багатства можуть з'являтись у давній мові такі, наприклад, скупчення умовних сполучників, що його маємо у випадках: «...яко дѣтелье мнятся дѣюще, *любо аще* и далече страны своея будуть» (Іпат., 7) = «... навіть коли перебувають далеко від своєї країни»; «Але *то, што жь коли* вси бояре и земляне будуть город. твердити. тогды тии люди тако же. имѣють твердити город. смотричь. *иже то. што жь. коли* вси земляне. имуть давати. дань у татары. то серебро имѣють тако же тии люди. дати» (грамота подол. кн. О. Коріатовича, 1375) = «а в тому випадку, коли всі бояри та поміщики стануть укріплювати місто, тоді й ці люди мають укріплювати місто Смотрич, а також у тім випадку, коли всі поміщики даватимуть дань у Татарію, то й ці люди мають давати срібло»; «*Кгдиж єсли* им двом возмутителем дати віру... то ми, бідніє... стаємся (sic!) милостивой вашой велможности панской обрісти ку себі і ку всему полку ласки, что двом віра міла бы дана быть, а нам ніт» (супліка полчан полт: на суддю П. Ковальку, 1714); «*Аще жеби* всі войска їх были въкупі, не так би скоро опановал страх гетманскіє и всего войска сердца...» (Величко, І, 14).

Ускладненіший випадок становить: «...тежь то изволи(л) єсмы єму аж бы єго (sic!) *аж бы коли* нѣкоторая пригода єму ста(л) тогды има то село замѣни(т) продати...» (грамота кор. Ягелла Ходкові Чемеричу, 1399)· *аж бы коли* тут складається з *аж* у додатково-цільовому значенні і *бы* + *коли* (перше *аж бы* тут зайве).

Звичайно, що, з другого боку, відповідні синоніми використовуються для певного урізноманітнення фрази, може іноді й ненавмисного: «Подданныє теж тамошныє госпожі ігуменіі и зосланым до их *абы* вшелякоє послушенство и повинность належную отдавали, *якобы* до нас больш о том скарга не доходила» (універсал гетьм. Павла Тетери, 1663); «О чом увідомивши в. м., жадаєм пилно, *абись* з товариством своим в готовости належитой зостаючи, и зносячися з паном полковником Гадяцким, старался над тыми непріятелями, если б гдє оказалися, промысл воєнний учинити, *яко би* тут, на сем боку не роспростиралися» (гетьм. лист полк. Новицькому, 1680); «Прето мы, утоляючи таковоє между народом нечаянно ставшоєся преміненіє, *чтоб* чрез тоє не прозошли к потерянню обыкновенных войскового и посполитого чину порядков, яковіє противности от легкомислников; паче же *дабы* от разногласія народного междусобніє незатієннниє били єдному от другого обиди, шкоды и убытки, веліли нарочно в сотню бакланскую сей наш ординовати універсал» (універсал гетьм. Скоропадського, 1720); «...поведают, *кгдиж* их

не много было — тылко з двесте коней, а поляци поведают, *же* 500» (Львівськ. літоп. 1640-х рр.).

З другого боку, не такі рідкі й збіги, як-от: «...под Києвом жолнеров побили, *же* поведают, *же* в ных коней почтовых до шести сот взяли и возы их с добрами...» (Львівськ. літоп.).

12. Побудування протягом XIX ст. української літературної мови на основі південно-східного наріччя та,— момент першорядного значення,— на демократичних засадах — живій мові народної маси,— привело до значного скорочення колишньої різноманітності сполучників, причому виявилось, що в народній мові цього великого наріччя іномовних елементів у цій категорії зовсім небагато.

УВАГИ ДО СИНТАКСИСУ ЧИСЛА І РОДУ (УЗГОДЖЕННЯ) *

Морфологічні категорії, в яких була певна розбіжність між ознаками зовнішніми (формальними) і внутрішніми (змістовими), в давній мові часто-густо вагались у тому, що стосувалось супровідних рис синтаксичного формлення (узгодження).

Найпомітніша особливість давнини щодо цього — смислове узгодження збірних понять у формах однини з множиною присудка та означення. Ця риса широко представлена старослов'янською мовою, пам'ятками староруської, проходить через усю історію української:

«Русь же видяще пламень вметахуся в воду морськую. хотяще убрести» (Іпат., 17 зв.); «Ркоша же дружина Игорева» (Іпат., 18); «...и Русь же дошедше ж вежь. и ополонишася» (Іпат., 223 зв.).

Ось кілька прикладів з XVII—XVIII ст.:

«...відомо даю, ижь оного пана Ивана Выговского за гетмана вся чернь войско Запорозское не пріймуют и не хотят иміти» (послання полк. Полт. полку М. Пушкаря до Київськ. митрополита Діонісія, 1658); «...а иначей абысте вірность ваша не чинили»... (лист короля Сигізмунда III, 1620) — «вірність ваша», тобто «піддані»; «...Аже Дорошенко видячи, же орда становится зичливійшими быти запорожцам, а ніжели єму, не пойшол сам з войском, але послал брата свого рожоного Григорія...» (Літопис Самовидця, під 1669); «...А так тоє войско без табуру увойшло на Украину и, заставши Хмелницкого... стали табуром под Білою Церквою и по орду зараз послали» (там же, під 1651); «*Козацтво* зась, *зостаючое* в городах, волно *сходили* з тих городов, кидаючи набитки свои, у городи ку Полтаві...» (там же); «а тут зараз послал до хана в Крим, жебы поспішал до оного на зьношення *жолнірства,* которіє ся на єго приязнь *убезпечили»* (там же); «*Козацкоє* же *войско,* по отході их..., хотя *окопались* тотчас и боронились кріпко нісколько дней, ляхов убивая, однак... *принуждены* у короля мира просить на Зборовских пунктах» («Кратк. опис Малор.», XVIII ст.).

Одна з характерних особливостей саме українського стародавнього стилю, особливість, добре відома і з української народної

мови,— вживання однини як синекдохи — заступлення за смислом фрази потрібної множини. Ці синекдохи в ряді випадків фактично перетворились у вирази, позбавлені всякої тропеїчності: «Еслибы теж тые добра через *неприятеля коронного, жолнера,* козаки, огьнем припали...» (орендн. запис, 1596); «...а пан гетман *жолнера добраго* взял з собою 2 тыс. и шол з Лащом» (Львівськ. літопис 1640-х рр.); «...тылко вы жебысте не ослабівали у своих войсковых повинностях, и яко *комонник* коні добріє и порядные воєнные риштунки, так піхота мушкеты справныє всегда міла» (гетьм. листуніверсал, 1690); «Теды, слуше, показовал он, слези отираючи, *труп великий,* тые слова мовячи: отож *Унея* лежит — Русь с Поляками» (там же); «...спросил, що би то било за войско, и если цесарское, то для чого пришло туда на землю *Шведови* данную...» (Величко, X, 6).

Вагання в узгодженні щодо роду спостерігається в таких, наприклад, випадках.

1. Слово із збірним значенням (*браття* тощо), формально належне до жіночого роду, підлягає аналогії до збірних середнього роду (на **-ття** із **-тьє**). У цитованій Величком (I, 15) грамоті Хмельницького 1648 р. читаємо: «...що все, ваша милость *браття наше,* вьдячне прийміте» і там же: «...и господу богу в сохраненіє всіх вас *браттю нашу* поручаем» [...]

2. Аналогії до слів з числовим і близьким значенням, узгоджуваних з присудками середнього роду, підлягає слово формально не середнього роду: «где немало пропало колмиков и козаков, а *остаток* з Сірком *вишло* на Украину» (Літопис Самовидця, під 1664) [...]

3. Утрата давнього формального узгодження в тих випадках, коли присудок, за походженням іменник, перероджується в суто присудкове слово,— стає додатковою ознакою саме цього переродження: «Ознаймуєм тым нашим писаніем кождому, кому бы тылько того *потреба было* відати...» (універсал гетьм. Хмельницького, 1657). *Потреба* тут набуло значення звичайного *треба,* що раніш за нього перестало відчуватись як іменник жіночого роду [...]

Навпаки, до формально витриманих випадків належить у давній мові той незвичний для нас тепер, коли поняття «високої особи» і синтаксично подається відповідно до морфологічних ознак у середньому ж роді: «...влодислав з божиєй милости кроль полский, и такѣ жь... *литовскоє княжа найвышшеє...*» (догов. грам. кор. Ягелла з молд. воєводою Стефаном, 1433); «...межи котрыми *паня якоєсь было великое* Гломбоцкий... и *втекло было...*» (Львівськ. літопис 1640-х рр.) [...]

ПРИСВІЙНІ КОНСТРУКЦІЇ*

Літературна українська мова, а ще більшою мірою народна, ширше проти сучасної російської користується формами присвійних прикметників. Цей ужиток архаїчніший за конструкцію з родовим

присвійним і поступово, під тиском аналогії, скорочується на користь другої. Такому напрямкові аналогії сприяє те, що присвійні прикметники не утворюються від імен, вживаних у множині, і це виключає паралелізм з випадками вживання присвійних прикметників від назв, вживаних в однині (пор. *батькове майно, сестрина хата,* тобто «майно батька», «хата сестри», але тільки *хата сестер* тощо). А ще більше зміцненню ролі родового присвійного сприяє те, що з присвійною прикметниковою конструкцією конкурує іменникова у випадках, коли потрібне означення власника («майно *вашого* батька», «хата *твоєї* сестри» тощо).

У давній українській мові виявляється, насамперед, морфологічна тенденція, що пізніше занепала,— переводити присвійні прикметники в звичайну прикметникову відміну — з повними (членними) закінченнями: «...мы княгины олеска(н)довая [sic!] наста[с]я киевская...» (грамота кн. Настасії, 1459), тобто «...Олександрова...».

Стійко тримається протягом століть в усіх східнослов'янських мовах, занепадаючи лише близько XVII ст., цікавий синтаксичний спосіб подавати складні присвійні означення: одне — у вигляді присвійного прикметника, інші — родового відмінка іменника (порядок можливий різний). Таке сполучення маємо, наприклад, у фразах: «а писал грамоту *писарь пана старостын* дьяк из болестрашичь именемь дьячковичь» (купча П. Радціовського, 1359), тобто «пана старости»; «...воитоко *пана старостинъ* брат» (грамота галиц. старости М. Бучацького, 1418); «*Нашего осподаря кролевы* есмъ слуги... знаемо чини(м)» (грамота О. Давидовського та ін., 1419); «а тонъ листъ далъ панъ Васко на ты же пѣнязѣ, што на *пана старостѣнѣ листу* лежа» (заємна В. Мошончича, 1421).

Сполучення «присвійний прикметник + родовий присвійний іменника» відбивають приклади: «...пани хонька. *васковая дядьковича* жена...» (продажн. лист Хоньки, жони Дядьковича, 1378), тобто «жона Васька Дядьковича»; пор.: «Била нам чолом кнегини *семеновая александровича* кнегини мария...» (Городно, 1499; Литовск. метрика Публ. Дел., кн. 28) [...]

Менш звичайний випадок становить староруська конструкція, як-от: «Семеонъ же прия градъ Одьрѣнь. иже первое *Орестовъ* городъ нарицашеся *сына Агаммонь* (варіант — «Агамемнонъ»)» (Іпат., 17), що означає: «А Симеон оволодів містом Одрін, яке раніше звалося Орестовим, сина Агамемнонова». «Агамемнонів» узгоджено, проте, не з «сина», а з «Орестів».

За зразком присвійних конструкцій могли далі створюватись і такі способи виразу, що їх приклади знаходимо, наприклад, в охоронному листі гетьмана Самойловича київським жителям 1672 р.: «...*обывателі міста* его царского пресвітлого величества *Кіевскіе*»; «...*майстратови міста* его царского пресвітлого величества *Кіевскому*...» [...]

СИНТАКСИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЧИСЛІВНИКІВ *

Сучасні синтаксичні відношення при кількісних числівниках становлять наслідок своєрідного переродження системи, яка існувала в найдавнішій слов'янській і великою мірою ще в спільносхіднослов'янській мові. *Дъва, дъвѣ (два, дві)* споконвічно були прикметниковими формами, узгоджуваними з іменниками в двоїні. *Три, четыре (чотири)* були теж прикметниками, що рано втратили на східнослов'янському грунті різницю у роді, і, як прикметники, узгоджувались з іменниками в множині: ст.-сл. наз. **трьє** — чол. р., **три** — жін. і середн. р., **четыре** — чол. р., **четыри** — жін. і середн. У решті відмінків рід окремими формами споконвічно не розрізнявся.

Пять (п'ять), шесть (шість)... десять... двадцать (двадцять) є давніми іменниками з відміною типу *страсть*, род. *страсти* і т. д., *тѣнь*, род *тѣни* і т. д. Як іменники, ці числові назви керували родовим відмінком (множини): *шесть домовъ, седмь сестръ* тощо.

Близько XIV ст. в українських говірках відбувається процес втрати чуття колишнього значення форм двоїни чол. роду: форми двоїни на зразок *два вечера, два вълка* починають заступатись формами множини за аналогією відношень при *три* та *чотири* (пор. «два хресты серебная» в грамоті руського старости Гнівоша, писаній 1393 р. у Вишні), чому почасти могла також сприяти схожість закінчення називного відмінка множини в назвах чоловічого роду **о**-основ, після того як останні набули закінчення свого знахідного відмінка **-ы** (за сучасним українським правописом **-и**)[1], із **ы** двоїни **ъ**-основ *(сыны, домы)*. Щоправда, при цьому припущенні пояснення вимагає одна важлива деталь: чим саме викликано ту особливість українського наголошення, що при числових назвах *два, три, чотири* ті іменники чоловічого роду, які звичайно мають наголос, перенесений на флексію, зберігають його на корені: *голосú, вечорú,* але *два гóлоси, два вéчори?* Як зазначено в розділі «Наголос», імовірно, що при числівниках *два, три, чотири* наголос відбиває давнє наголошення двоїни **ъ**-основ, тимчасом як наголос типу *голосú, дубú, синú* тощо так або інакше пов'язаний із колишнім наголошенням знахідного відмінка множини (можливо, саме **ъ**-основ).

Далеко стійкішими виявились форми двоїни в **ā-** та **i̯ā**-основах: вони й досі поширені в говірках і приблизно до середини 20-х років нашого століття нерідко вживались письменниками Східної України (у Західній Україні традиція їх вживання не припинялась). Імовірно, під впливом відношень, що усталились у формах чоловічого роду, вживання форм множини заступає двоїну і в жіночому роді. Проте й тут, де ця аналогія міцно підкорила собі колишню двоїну, не обійшлося без часткового збереження зв'язку з минулим: наголос відповідних форм після *два, три, чотири* збігається з родовим однини, а не з називним множини: *дві, три... сестрú,* а не «сéстри», *дві, три... вдовú,* а не «вдóви», *чотири головú,* а не «гóлови», як було б

[1] Докладніше див. у розділі «Морфологія».

при узагальненні абсолютного правила про множину в цій конструкції.

При формах середнього роду, замість тепер діалектних *дві відрі, дві вікні, дві селі,* в літературній мові усталились *два відра, два вікна, два села.*

Але знов-таки, наголос у формах середнього роду, які вживаються при *два, три, чотири,* завжди відповідає не тому, що становить правило для множини *(відра, вікна, céла; слова́, міста́),* а збігається з наголосом родового відмінка однини: *відра́, вікна́, села́; сло́ва, міста.* Це слід пояснити, імовірно, тим, що, підлігши загальній тенденції іменників заступати двоїну множиною, ця категорія, коли йшлося про слова типу *дві відрі, дві вікні,* заступлені через *два відра́, два вікна́,* не втратила повністю зв'язку з давнім звучанням і залишилась при колишніх своїх наголосах. Що ж до слів типу *дві сло́ві,* то вони своїм наголошенням, при переведенні їх у форми типу *два сло́ва,* уподібнились першій групі в тому розумінні, що узагальнили наголос не множини, а родового однини. У цьому відношенні за певний зразок могло служити й те, що було типовим для форм чоловічого роду з рухомим наголосом: *голоси́, вечори́,* але *два го́лоси, два ве́чори* (пор. род. одн. *го́лоса, ве́чора*). Міг впливати і зразок відношень жіночого роду з наголосом при цих числах саме родового, а не називного множини.

У непрямих відмінках сполучення *двох, двом, двома,* як і *трьох, трьом, трьома, чотирьох* і т. д., з іменниками зберегло колишній характер узгодження. За цим зразком пішли і конструкції з числівниками *п'ять, шість* тощо: зберігшись у називному — знахідному з прямими ознаками колишнього властивого їм як іменникам керування *(п'ять синів, шість коней), п'ять* і т. д. в інших відмінках сполучаються з іменниками на правах узгодження: *п'яти* (або *п'ятьом*) *синам, шести* (або *шістьом) коням* (а не «п'яти *синів*» тощо) [...]

ВІДНОСНІ (СПОЛУЧНІ) СЛОВА *

Склад відносних слів у староруській і староукраїнській мовах, наскільки він відбитий тільки на письмі, справляє враження певної архаїчності. Відносні відмінювані слова, що вживались у давньому письменстві, почасти ще належать до церковнослов'янського фонду. Таким словом є, насамперед, займенник *іже, яже, єже:* «...ту бо є Илурик *єгоже* доходил апостол Павел» (Іпат., 11 зв.); «Володимир же то слышав. въшед в двор теремьныи отень. *о нем же* преже сказахом. сѣде ту с вои и с дружиною своєю» (Іпат., 30 зв.); «купил пан вятслав. у вѣки. у василя *єму ж* рѣчють скибичь и в єго брата, на имя угѣнка и в єх сновця у оленка» (купчий лист В. Дмитровського, 1370); «...иныхъ велѣ при томь добрыхъ было *им же* честь и вѣра лежить» (грамота руськ. старости І. Срімського Войткові Сулимівському, 1412); «...иныхъ при томь велѣ добрыхь велебныхъ шляхетныхь было *им же* честь и вѣра лежит» (продажна грам. Махни Узвертовської, 1414) [...]

За переконливою аргументацією Козловського («Arch. f. slav. Phil.», XII, стор. 110 і далі), *иже* на руському грунті суто книжна форма. Вона тим цікавіша, що відбиває в собі підгрунтовний шар староруського усного способу укладати фразу, який тиснув на писемну.

Неточність, спричинена занепадом відмінювання означального елемента, небезпечна в більш-менш ускладнених виразах, усувалась в українській мові, як і в інших слов'янських, що відбили ту саму тенденцію до занепаду відмінювання означального займенника (наприклад, у сербській або словенській), підсиленням останнього відмінюваним особовим займенником. Означальний невідмінюваний займенник прийняв, отже, на себе функцію виражати саму означальність, а уточнював відмінкові відношення відмінюваний особовий: «...што його», «...што йому» тощо.

Паралельно, наприклад, сербським виразам типу «столица, *што* се на *њоj* седи», «човек, *што* смо *о њему* говорили» в українській мові говориться «стілець, *що на нім* сидять», «людина, *що* ми *про неї* говорили» [...]

Немає сумніву, що звичайним способом передавати відносність для староруської усної мови був поширений тепер у народній *що (чьто, што)* з утраченими ознаками роду та числа. Це свідчать пам'ятки давньої мови, в яких виразно відбита жива розмовна стихія: «пакы ли прииметь на немь кун (куны). то опять єму воротіти *куны. что* будеть приял» («Руська правда», 843); «лѣпле *ты* были на рать въстали *што* успѣли» (Іпат., 133 зв.); «...*тое дворище*. пысковича *што* на гугни стоить...» (розмежув. грамота кн. Ф. Любартовича, 1411); «...*при том дворищи* пысковича *што* на гугни» (там же); «...пришедь пред нас и *пред ты добре што* с нами у тоть час сѣдѣли... добывал на воитку сулимовскемь половины сулимова» (грамота руськ. старости І. Срімського, 1412); «...закопали *по перехресныи путь што* на долинѣ подли попелева...» (роз'їжджа грамота О. Давидовського та ін., 1419) [1].

Варіант *што* становить *што же* з підсилювальним *же:* «и мы усудивше и управивше. *с нашими земляны. што же* были судѣ и оставили есмы облазничѣ при том дворищи пысковича што на гугни» (розмежув. грамота кн. Ф. Любартовича) [...]

У певних діалектах виявлялась тенденція підсилювати відносний займенник ще часткою *же (жь),* але впливовою така тенденція не стала. З пам'яток, де відбито такі сполучення, див., наприклад: «то єсмы вчинили взозрѣвши. на нашего вѣрного слугу. именемь рекучи ладомиръ. волошинъ, *што же* есть намъ вѣрно послужилъ. и єщи служити будеть. А про то, про єго вѣрную службу. дали єсмы єму годлѣ поле. *што же* лежитъ. от бохуря болше милѣ» (грамота кн. В. Опольського, 1377); «тако єсмо, подлугъ приказанья. короля нашего господаря выѣхали. и земляны. самборьскыми. старьци.

[1] Інші приклади див. И. Срезневский, Материалы..., III, 1577—1578.

што жь. о томъ добре вѣдають» (грам. самбор. старости С. Давидовського, 1422); «...рѣчи. *которыи жь.* в часу. бывають... подобно есть... аж бы. вѣчностью листовъ. былы. потвержены (грамота черніг. кн. Свидригайла, 1424).

Пор. і в давніх документах білоруського типу, наприклад, в акті XIV 1512 р., вміщеному у виданні «Пинские акты XV—XVI вв.», К., 1903 (з «Унив. изв. ун-та св. Влад.»).

Ще менше у грамотах говіркових прослідків дальшого підсилення типу *кто жь то* (мабуть, під польським впливом): «...визнавамъ то симъ листомъ нашимъ каждому доброму *ктожь то* нань узрить...» (зобов'язання Я. Бучацького, 1458) [...]

Як особливість давнього синтаксису при означальних займенниках *котрий (который), який* заслуговує ще на увагу повторення означуваного іменника в новому керуванні:

«...от могылок. поперек. рѣки. сукиля. *к дорозѣ. котрая дорога* идеть. из дѣдочичь. до баличь» (грамота кн. Ф. Любартовича, 1413) [...] «...то толко досталося нам, шести чоловіка, оних *денег* по сто и по девятьнадцать золотих, *якими денгами* и долгов своих всіх... не уплатили» (прохання польових сторожів Ніженського полку, 1728).

У цьому ж дусі навіть без зовнішнього погодження в ролі прикладки: «... и позволяем сему ж высланному нашему пану Евсію Караджі, товаришу войсковому, корогов сотницкую пану Денису вручити... *которого то* новоизбранного *сотника* вашего чтѣте и яко старшему своему повинуйтеся» (лист переяслав. полк. Мировича, 1693); «Тут же Тарас прекладал, же всего были заставлени от Мотовиловских жителей *два крести, ангел и келих... которіе річи* Палій от его взял и субмітовался гроши ему, в чом оніе річи были заставлени, вернути...» (реєстр імінія С. Палія, 1704) [...]

Мовній естетиці цього часу не здаються неприйнятними такі, наприклад, збіги однакових відносних (означальних) слів, як: «... і для зловлення Чаплинского ворога своєго, зараз виправил до Чигрина... добрих молодцов полтораста человіка; *котории* подлуг данной себі науки, на смерканню в Чигрин прибувши, застали Чаплинского, щасливе уже повечеравшого, и спати розобравшогося, *которого* без жадной дишкреции похвативши, і з ласки своєй на его панскіє плечи, в єдной кошулі бившіє, з сотню барбар нагайских положивши, а в грубникову кожушину облекши, и вічне з Чаплинскою попрощатис приказавши, въсадили на коня и помкнули до Хмелницкого; що справилося чрез два дні и єдну ноч; *которого* Хмелницкій словом гніва привитавши, і плінникам полским объявивши, іже з єго Чаплинського причин тоє кровопролитіє стануло, предложивши, зараз росказал оттяти єму голову» (Величко, I, 12). Це ми бачимо в одного з найкращих майстрів українського слова XVIII ст. Природно, що подібні випадки цілком звичайні і для інших авторів. Див., наприклад: «З той битви значных жолнеров 30 до Киева припровожено, полковников, ротмистров, *межи которыми* неякий пан Ганебаля, *который* был 30 лет ротмистром, и вшиткой короне значный и заслужоный, *по которым* сам пан гетман як по

отцу плакал...» (Львівськ. літопис 1640-х рр.); «Где скарбы великии окрутне побрали, *которых то* панят самых полтораста было и гетман, кром челяди, и купцов киевских до 20 было, *котрыи* живность до обозу провадили, *которая* рота стала, поведают, в Ченстохове» (там же).

Поблажливість давньої мови щодо такого нагромадження однакових означальних елементів слід розуміти, мабуть, як наслідок складності стилістичного завдання, що мали перед собою упорядники текстів того часу: певні поступки в цьому напрямку виявлялись якщо не доконечними, то принаймні потрібними, бо при надмірно великій кількості підрядних речень з перевагою означальних важко було дотриматись того ступеня різноманітності останніх, якого вимагає наш сучасний смак. Не слід при цьому забувати й того, що навіть майстри античної фрази, щоправда зрідка, допускали подібні скупчення. Пор. наведене О. І. Соболевським у журналі «Филологическое обозрение», II, 1892, стор. 64, місце з Авла Геллія, де означальне qui в різних відмінках повторюється п'ять разів підряд [...]

Характеристичний спосіб пов'язування з попереднім реченням нового змісту без чіткого окреслення природи зв'язку становить у народній мові та в продуктах художнього фольклору сполучник *то*. Пор. у думах: «...На коня сідає, Безпечно за козаком Голотою ганяє *То* козак Голота добре козацький звичай знає,— Ой на татарина скрива, як вовк, поглядає» («Козак Голота»); «Мала вона собі Івася Гриценка По мужові Канівченка. *То* вона його до зросту годувала, У найми не пускала, Чужим людям на поталу не давала. *То* ж вона з ним слави та пам'яті, Старості при йому житія сподівала» («Івась Канівченко») — найближчий відтінок сполучникового значення тут «тому, отже»; діалог сина і матері, а за ним «*То* в неділю святую рано-пораненько То то вдова-Грициха до вутрені божої отхожає» (там же); «Тоді він на коня сідає, Козацькі подпруги підтягає, На герець поспішає гуляти. *То* він пішов гуляти...» (там же) — можна зрозуміти: «це він пішов гуляти»; «.. А де взявся турк п'яниченко. Збоку наїжджає, На Івася Канівченка шаблю наміряє. *То* він йому не велику рану завдав — Трохи Івася Канівченка впол не перетяв. *То* (але?) той (тотой?) кінь добре дбав, Шовкові шнури порвав, До свого табору християнського втікав» (там же).

Як наслідування народної мови таке вживання *то* відбито і в художній літературі, наприклад: «Одна з них, чи поклонилась, чи ні, зараз каже: «Торгуй же, Меласю, тут своє, а я піду за своїм ділом». *То* Меласся, хоч і веселенька і поспішаючи ускочила у лавку, а тільки через поріг, то й почервоніла»... (Квітка-Основ'яненко) — тут *то* близьке до «отже»; «Вчора дивилась я на жита, *то* такі жита, що й вуж не пролізе» (Марко Вовчок); «...Випий, Василино, чарку наливки для прохолоди. — *То* й вип'ю. Чому пак і не випити?» — сказала Василина» (Нечуй-Левицький); «Адже ви були у Відні, *то* аби там бувши, та й не чути навіть про зав'язання великої «Спілки визискування»? (Франко) [...]

НЕПРЯМА МОВА *

Сучасні правила вживання особових та присвійних займенників у непрямій мові є великою мірою наслідок іншомовних впливів (переважно латинського). У народній мові фрази типу «він говорив, що ці речі *його*» (у прямій мові — *мої*), «батько спитався в сина, де *він* бачив цього хлопця» (у прямій мові — «де *ти* бачив цього хлопця?») обмежуються переважно нескладними випадками (короткими побудовами) і навіть віддалено не мають такого широкого вжитку, як у книжній мові XIX—XX ст. І в давній книжній мові, хоч ми і зустрічаємо вирази, побудовані згідно з правилами міни осіб у непрямій мові, на зразок «Хмелницкий же написал до гетмана Каліновского, вопрошая: для чего воспящают путь сыну *его*, на веселья ідущему, и что кому до того, яко сын *его* ідет до Волохов?» («Кратк. опис. Малор.», XVIII ст.), частіші випадки, коли в реченні, побудованому як підрядне (додаткове тощо), тобто із відповідним сполучником, займенники і узгоджені з ними форми дієслова залишаються тими самими, що й у прямій мові. Ось кілька прикладів: «а пан. микъ дѣдошицкии отповидѣлъ. *аже* есть то *моє* к дѣдошичем. поле и дуброва. сяхово» (грамота кн. Ф. Любартовича, 1428); «...шляхетный Станислав пяновский, енералный возный воеводства Волынского, явне и доброволне сознал: *иж* дня шостого месеца августа, в року тисеча шестсот двадцатом, *былем* в ратушу Луцком, при урожоным Марцияне Олшамовским, буркграбим Луцким...» (донесення возн., «Книга гродск. Луцк.», 1620); «...панове месчане... одповедели, *же* «того боронит *не можемо* и не повинъны *смо*...» (там же) — лапки є тлумаченням тексту видавцями; «В тым иж из обозу польского два гайдуки ся до казаков передали, тыи поведали: *же* час *маєте*, бо и гетмана в обозе немашь» (Львівськ. літопис 1640-х рр.); «...которыє поведили, иж тых пят, што их подано, за утяжаньєм арендарским проч пошло, а он на то месце нас новых осадил, але *мы* есче люде волныє, где *хочем, пуйдемо*, єсли тут нам кривда будет» (скарга шляхт. М. Сенюти, 1647).

Натурально, що саме такий характер відбиває в пізнішому письменстві більш-менш близьке наслідування народних способів мовлення: «От-так і парубоцтво кинеться підглядати за своїми дівчатами, що божилися, що поки *жива буду, любитиму тебе*, а *ти вмреш*, і *я за тобою*, щоб і лежати у купці» (Квітка-Основ'яненко) тощо.

Рідші випадки поплутання конструкцій непрямої з прямою: «...оных збегов пытал, где бы оныє утекали, которыє доброволне се признали, иж *им* де на волю Осницкую, где и другиє сусиди *нашы*, кгды ж до *нас* приходили третяя ноч тому, радячы *нам* абысмо покинувшы тут домы *нашы*, на тую волю Осницкую брали се (заява возн. Волинськ. воєводства, 1648) [...]

СИНТАКСИС ФОРМ ПОШАНИ, ВВІЧЛИВОСТІ ТОЩО *

Настановна урочистість давньої актової мови відносно монархів, володарів, при низькому стилістичному рівні фрази, як її будовано й закріплювано на письмі навіть у високих канцеляріях, раз у раз порушується на практиці неправильністю вживаних конструкцій, що, проте, слід гадати, нікого й не турбувало, бо мовний рівень самих шляхетних законодавців і переважно шляхетних же держателів відповідних актів був, як правило, ще нижчий за рівень їх канцеляристів. Намагання в певних окремих моментах вказати на високе становище особи цілком задовольняло, а в решті мовним фактам дозволялось іти, як подобалось тому, хто укладав відповідний документ. Отже, цілком звичайними були сполучення типу: «Се *яз.* кня(з). александъ. патрикѣеви(ч). стародуб(с)ки знамени(т). *чинимы.* симъ нашимъ листомъ. аже *слюбую* и *слюби(л) єсми* и *цѣлова(л) єсми* крестъ» (присяжна грамота кн. О. Патрикійовича, 1400) — урочистим вже було *яз* замість *я;* або, навпаки: «*Мы* княз(з) иванъ. олкимонтови(ч). знаємо. *чиню.* симъ своимъ листо(м)» (присяжна грамота кн. І. Голшанського, 1401). Навіть поряд: «про то. *слюбую.* и *слюбили єсмо.* нашему. г(осу)дарю кролю. влодиславу...» (присяжна грамота сіверськ. кн. Ф. Любартовича, 1393).

Хан Золотої Орди Тохтамиш у грамоті до польського короля Ягелла близько 1393 р. урочисто згадує себе в множині: «*нашь* племєньник Бекбулатъ и Хочжа Мединъ учинился *намъ* ворогъ» тощо, але разом із тим у цій же грамоті пишеться: «Вѣдомо даємъ. нашему бра(т). аж *єсмь сѣлъ.* на столѣ великого ц(а)рства» «...головнии. *мои* были слуги. и тии стали *намъ* ворогъ» і т. п.

У цій же грамоті майже послідовно про короля говориться в множині: «тогда єсмь. послалъ былъ квамъ Асана і Котлубугу. вамъ дати вѣданіє» тощо, але «Нынѣ послалъ єсмь к вамъ. слуги наши. Асана и Тулу Очжю. то повѣдати *вамъ* нашему брату. абы то *вѣдали вы* (а) што межи *твоєѣ.* землѣ. суть кня(ж)ния волости. давали выходъ Бѣлои Ордѣ. то нам наше даите...»; «Аже будеть *ва(м)* надобѣ помочь на кого на ворога *вашего.* язъ самъ єсмь готовъ за того *тобѣ* на помочь всею моєю силою».

У судній грамоті, даній у Пінську 1508 р., князь Федір Іванович пише: «Я княз Федор Ивановичь Ярославичь *смотрылъ есмо* того дѣла...».

Це ж, природно, маємо й у випадках множини скромності: «...яко же твоя милость. усказовалъ *до насъ слуги своєго*» (звіт королеві судді перемиського Костька, 1386—1418); «А што *єсмы казалъ* сѣна насѣчи досить» (там же).

Та сама невитриманість конструкцій залишається часто і в пізніших документах, лише відносно мало залежачи від рівня їх грамотності: наприклад, в супліці полчан полтавських на суддю Петра Кованьку 1714 р. гетьман, до якого вони звертаються, іменується «вельможность ваша», але закінчується супліка: «Однак не отчаеваючи в сем надежди нашей строчно молим, *пріими,* всемилостивій-

шій пане, сіе наше за полковником челобитя за благо и *не попусти* таким людем нас и пана полковника нашего в поруганіє...» [...]

До речі, заслуговує на увагу те, що й сама настанова на множину величності, поважності тощо не в усіх випадках уважається обов'язковою. Наприклад, з тієї самої канцелярії стародубського полковника Г. Карповича протягом двох років виходять листи з різною щодо цього манерою: «Григорій Карпович, полковник войска его царскаго пресвітлаго величества запорожскаго стародубовский. *Ознаймуем* сим *нашим* писаніем, кому бы о том відати надлежало...» (1678) і «Григорій Карпович, полковник войска его царского пресвітлаго величества запорожскаго стародубовский. Пну сотникови мглинскому и всему товариству мѣскому сим моим *ознаймую* писанем...» (1680) [...]

КЕРУВАННЯ *

Система керування, якою вона уявляється для найдавнішого стану слов'янських мов, не становить собою чогось принципово відмінного від стану сучасної української мови. Звичайно, ще менше розбіжностей між особливостями цієї ділянки синтаксису за власне історичний час. Змінились ті або інші конкретні факти, але ці зміни в переважній своїй більшості не зачепили особливостей принципового характеру.

Порівняння між собою різних індоєвропейських мов дозволяє реконструювати найдавніший стан із специфічними рисами керування, пізніше більшою або меншою мірою заступленими іншими. З того, що в цьому відношенні є найбільш характеристичного, слід зазначити:

1. Скорочення кількості відмінків і, таким чином, включення функцій одного з втрачених відмінків (аблатива із значенням вихідної точки дії — «звідки?») у функції інших відмінків (переважно родового).

2. Значне обмеження вживання того самого відмінка як керованого в двох або навіть більше різних значеннях тією самою формою. Давній індоєвропейський синтаксис ширше, ніж сучасний, допускав керування типу rogare aliquid aliquem, тобто «просити когось щонебудь» (пор. сучасне «просити що-небудь у когось») [1]. У ряді випадків, крім таких, наприклад, відношень, як ті самі відмінки із значенням в одній залежності — прямого об'єкта, в другій — часу («цілу ніч пив каву»), однакове керування тепер сприймається нами як порушення чогось принципово обов'язкового; пор.: «А я *неміцними ногами межею* Безпечно ступаю *м'ягкою стернею*» (Франко) або «Это он, слепой еврей, *Саваофом дивной силой* Одаренный назарей...» (Мей).

---

[1] Приклади з інших мов див. А. Мейє, Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков, стор. 349.

3. Зростання керування за допомогою прийменників і разом з цим уточнення синтаксичних значень керованих імен.

4. Створення численних префіксальних дієслів та імен і зумовлене префіксальністю керування [1].

Найдавніші значення відмінків, в основному збережені українською мовою й тепер, такі:

знахідний — типовий відмінок дієслівного об'єкта, уточнення змісту дії: бере *молоток,* несе *гілляку,* терпить *біль;*

давальний — відмінок дієслівного керування із значенням особи тощо, для якої виконується або призначається дія: протягує руку *приятелеві,* загрожує *ворогові,* служить *панові;* секундарно набув значення мети речі, конкретної або абстрактної: загрожує *нивам,* служить *батьківщині;*

орудний — специфічно придієслівний відмінок із значенням знаряддя, способу дії: різати *ножем,* дивитись *очима,* літати *думкою;*

близькоспоріднене значення супровідності (з ким? з чим?) засвідчене навіть у давніх текстах індоєвропейських мов переважно прикладами вже з прийменниками;

родовий (генітив) при дієслові — відмінок неповного охоплення об'єкта, об'єкта дії, від якого береться частина тощо: просити *хліба,* слухати *пісень;* разом із тим це найдавніший специфічно приіменний відмінок з низкою різних можливих значень, серед яких є кілька паралельних прикметниковим: вимога *помсти,* зброя *бійця,* кінь буланої *масті,* поле *діда* (пор. *дідове* поле);

місцевий указує, насамперед, на місце дії, секундарно на час: *томь часѣ* «в той час»; у безприйменниковому вжитку цей відмінок добре репрезентований, наприклад, у давньоіндійській мові; у заступленні давальним, що перейняв функції зниклого локативу,— в мові Гомерових поем; за історичного часу функціонує вже майже як прийменниковий (рос. *предложный*) відмінок [2].

У цій системі значень і функцій відмінків, не кажучи вже про різне вживання цих відмінків як певної кількості усталених формальних категорій, були виразні умови для дальших вагань, насамперед, між функціями значеннєвими і формальними. Щодо розподілу останніх ближче до нашого часу доводиться констатувати в одних випадках перемогу формальних моментів, наприклад, втрату здатності іменників, утворених від перехідних дієслів, керувати знахідним відмінком [...], в інших — значеннєвих: розвиток конструкцій, наприклад, із давальним або орудним при іменниках, утворених від дієслів з таким керуванням: служіння *народові* (пор. *служити* народові), загроза *ворогові* (пор. *загрожувати* ворогові), завідування *справами* (пор. *завідувати* справами), захоплення *роботою* (пор. *захоплюватись* роботою).

---

[1] Про колишню незалежність префіксальних елементів див. А. Мейе, op. cit., стор. 209.

[2] Докладніше про найдавніші функції відмінків див. А. Мейе, op. cit., стор. 348—354.

Вагання при виборі того або іншого відмінка великою мірою залежало і від несталості самого сприймання речей. Скажімо, вибір знахідного або родового зумовлювався в певних випадках хисткою межею між тим, що здавалося цілком охоплюваним і охоплюваним тільки частково (пор. укр. співати *пісень* і рос. петь *песни*).

Але вагання щодо вживання тих або інших відмінків історично менші, ніж щодо конкуренції керування безприйменникового з прийменниковим, з одного боку, і окремих прийменників між собою,— з другого.

Походження багатьох слов'янських прийменників суперечне. До них можна застосувати загальну увагу А. Мейє (op. cit., стор. 209) про індоєвропейські прийменники: «Прийменники і префікси, як і прислівники, в усякому разі частина їх, мають вигляд застиглих форм імен, що первісно відмінювались, але багато з них не підходять під жодну з відомих форм відмінювання». Висновки синтаксичного характеру, які можна зробити з факту походження частини прийменників з колишніх прислівників, що своєю чергою сходять на окремі відмінки іменників, такі. Прислівники іменного походження звичайно керують типовим відмінком іменникового керування — родовим: *коло, круг, край, кінець* і т. ін.; так само й ті, до складу яких увійшли основні прийменники: *поблизу чого, навколо чого, замість чого* тощо [...].

Слов'янські та балтійські мови широко вживають родовий відмінок при запереченні, що дає привід деяким ученим (О. Томсон, І. Ендзелін) бачити в такому вживанні явище вже слов'яно-балтійської доби. Родовий відмінок основ на **о** слов'янських мов морфологічно становить, принаймні почасти, нащадка ще збереженого, наприклад, в давньоіндійській мові колишнього аблатива, відмінка із значенням віддалення, відштовхування тощо від чогось [1]; таке значення, природно, легко зв'язалося саме з запереченням, зумовивши відповідні синтаксичні конструкції. Українська мова в цьому відношенні точно відбиває шлях, що вже намітився в сивій давнині.

Як дальший продукт розвитку давньої тенденції варт зазначити в давньоруській та українській мовах виразний нахил вживати родовий відмінок навіть у випадках, коли словом керує інфінітив, що тільки прилягає до дієслова (переважно службового) із запереченням: «аще поѣхати бяше Обрину. *не дадяше въпрячи коня ни волу,* но веляше въпрячи. г҃. или. д҃. ли. е҃. женъ в телѣгу» (Іпат., 6); «Данилъ же *не хотѣ оставити матери своєи*» (Іпат., 727) [...]; «а пан игнат облазніцкій. *не моглъ подперети свѣдки.* и *очистити своих лістовъ*» (грамота кн. Ф. Любартовича, 1421); «...абы ніхто прежреченным велебным отцем Мгарским *найменшоі трудности и*

---

[1] Слов'янському родовому однини на **-а** (лит. **-о**: vilko) відповідають д.-інд. аблатив vr̥k-ād «від вовка», д.-лат. extr-ād «поза» (власне, «звідкись»), гот. hwaþr-ō «звідки». Докладніше див. А. Мейе, op. cit., стор. 328—329.

перешкоды в поданных им от нас єзерах, станах и входах *чинити не важился*» (універсал гетьм. Виговського, 1658); «*Не могут* бо вім *высот небесных измірити*» (Климентій).

У народній мові та поезії: «*Не здужаю,* брате, *коси носити, Не здужаю,* брате, *головки підняти*» (Рудченко); «Ой *не хочу,* моя мати, *ясини рубати,* Ой *не хочу,* моя мати, *сиротини брати...*» (Чубинський, 879); «*Нехай не зарікається воли поганяти,* А тобі, Насті Кабашній, *груб топити*» (дума «Хвесько Ганжа Андибер») [1]. Відповідно: «...Та й сили не більш було, як у сліпої попової кобили, що було *нездужає* у Пилипівку *попівських хаптурок* по селу *возити*» (Квітка-Основ'яненко). З численних прикладів у сучасній літературній мові: «...Вона вже два дні *не мала* чим *набити люльки,* і сірників» (Кобилянська).

Семантична природа негативних конструкцій виявляється і в інших типах заперечень не тільки формальних, а й власне логічних, де момент заперечення належить самому змістові керуючого слова.

Вплив логічної негативності відбивається, наприклад, у випадках, як-от: [...] «...то нам тепер... кто *может возбранити ділности воинственной,* и *уменшити отваги рицерской*» (універсал Б. Хмельницького, 1648, за Величком, I, 17); «А *міл бы* хто *нарушити такой установы...*» (постанова шевськ. цеху в м. Мглині, 1704); пор. «не виконав би...»; «Сурово... приказуем, абисьте ви *шинков горілчаных держати поперестали*» (гетьм. універсал,1684).

Пор. з народної мови (інфінітив керує родовим через те, що дієслово, до якого він прилягає, має заперечне значення): «*Покинь відер набивати*» (Чубинський, V, 422); «*Кидай,* Петрусю, *жита молотити*» (Бессараба, Мат. для этногр. Седлецк. губ., 1904); «Най *перестане дівчат любити...*» (Чубинський, V, 269) [2] [...]

До родового звертались у випадках різних значень, близьких до віддалення, відсунення тощо:

«... обецуючи Бруховецкому цале *уступити гетманства усего*» (Літопис Самовидця, під 1669); «...Хмелницкій жаловался на гетмана Каліновского и на поляков команды єго, что сыну его, ідущему женытся, путь перепинали, *возбраняя земли, травы и воды...*» («Кратк. опис. Малор.», XVIII ст.); «Бо и Адам през жену *ласки Божой отпал*» (Климентій, 120); «Зачим доброб *перестати таковых звычаєв*» (Климентій, 128). Пор. і: «...боячися *гетманства* стратити» (Літопис Самовидця, під 1664), де виборові родового відмінка при *стратити* сприяє ще *боячися,* до якого *стратити* прилягає [3].

Багато дієслів такого значення, що припускали в давній мові безпосереднє керування родовим відмінком і в інших слов'янських

---

[1] Численні приклади див.: Є. Т и м ч е н к о, Функции генитива в южнорусской языковой области, 1913, стор. 162—165.

[2] Т а м ж е, стор. 165.

[3] Список дієслів, що при них вживався або ще й тепер вживається родовий, «возводимый к первоначальному аблятиву», та численні приклади див.: Є. Т и м ч е н к о, op. cit., стор. 117 і далі.

мовах зберегли саме таке керування, з часом, після певного вагання, відбитого в писемній мові, засвоїли керування через прийменник *від* [1] [...]

Проти російської українська мова краще зберегла родовий відмінок часу (к о л и?), але, як і в російській, яка ще в першій половині XIX ст. досить широко вживала його, а пізніше все звужувала коло виразів, де він припускається, в українській також невпинно відбувається процес занепаду родового часу на користь різних прийменникових конструкцій. У давній мові були, наприклад, звичайні вирази: «Святыє отци нѣгдыс(ь) тоє глаголали: *времен своих* на земли и то написали» (Климентій, 114); «Бо *сих времен* найпаче большей преслідовцов...» (Климентій, 117); «Которая рада зараз на початку того року была зимою *великих мясниць...*» (Літопис Самовидця, під 1669) [...]

Ще характеристичніший для давнього сприймання родового часу як живої категорії вираз: «...а замыслы свої нечистыє міли *теперешной остатней дороги* под наши побережныє городы... вторгнутися» (вістова відписка Кереберденського сотника Я. Донця, 1688) [...]

Родовий у функції знахідного є явищем, що власне стоїть на межі морфології і синтаксису: ідеться про факультативне заступлення форм знахідного відмінка однини чоловічого роду відповідними формами родового в назвах неживих предметів: *зрубати дуба, нахилити збана, принести прута* тощо, явище, що в літературній мові останнім часом занепадає.

Аналогії до назв живих предметів з родовим на **-а (-я)** в українській мові підлягли назви матеріальних предметів, тим часом абстрактні та збірні в основному залишились поза цим впливом [2].

Те, що ми маємо у найдавніших пам'ятках давньоруської мови (див. А. С о б о л е в с к и й, Лекции..., стор. 199), не свідчить про те, що таким був напрям аналогії з самого початку, скоріше, навпаки: абстрактні поняття легше піддавались за своїм значенням впливові конструкцій з родовим замість знахідного і легше могли б стати за основу факультативного явища на зразок того, що констатується в сучасній мові.

Отже, те, що пізніше усталилось в українській мові, відбиває інший напрям діяння аналогії. Це ясно вже з самого факту, що за зразок діяла тільки о-відміна, а не інші, надто ъ-основи, значно більше пов'язані значенням належних до них слів з конструкцією родового відмінка неповного охоплення.

Основні міркування Є. К. Тимченка з цього приводу, подані в його дисертації «Функции генитива в южнорусской языковой области», стор. 254 і далі, досить імовірні: форма родового поширилась під впливом живих спочатку, мабуть, на такі неживі предмети, що часто уособлювались (персоніфікувались) — *вітер, мороз, місяць;*

---

[1] Подробиці див. Є. Тимченко. op. cit.

[2] З абстрактних можна вказати такі, наприклад, як *виграти процеса, укласти контракта* тощо.

можливо, що певну роль відіграв і вплив конструкцій «родовий при інфінітиві, залежному від особового дієслова»: «мусив собі *возика купити*», «скортіло його *хреста взяти*» [...]

Давня особливість всіх індоєвропейських мов — зворот з так званим другим знахідним відмінком у предикативній функції. Пізніше в слов'янських мовах виявляється виразна тенденція такий знахідний заступати предикативним орудним або сполученням прийменника **за (на)** із знахідним-таки відмінком чи сполучника як із значенням функціонування. У випадках, де знахідний предикативний виражався активним дієприкметником, останній, втрачаючи формальне узгодження з першим знахідним (означуваним), перетворювався в народній мові, що почасти знаходило своє відображення і в мові давнього письменства, в дієприслівник.

Архаїчний тип відповідних конструкцій дуже поширений і в давньоруській і в староукраїнській писемних мовах. Наводимо приклади:

1. Другий знахідний — іменник: «Елма же ты, брате мой, введе мя на стол мой и нарек *мя старѣйшину* собѣ, се аз не помяну злобы первыя» (Лавр.); «Жряху им [кумирам], наричюще *я богы*» (Лавр.); «...а *которого чоло(вѣк)а* обвинитъ *злодѣя своего* у (селѣ)»... (ухвала галиц. старости М. Бучацького, 1453) — «і обвинуватить якусь людину *як свого злодія*» (як того, хто в нього вкрав).

2. Другий знахідний — прикметник або дієприкметник пасивного стану: «Ви есте нарекли *мя* во своем племени во Володимерѣ *старѣйшаго*» (Іпат.); «И так, бачачы *збунтованых*, ничого не справивши, проч одыйти мусел» (донесення возн., «Книга гродск. Луцк.», 1620) — «бачачи їх *збунтованими*»; «Ты же *мя* от гонящых *невредна* соблюди» (Климентій, 87) — «збережи мене *непошкодженим* від переслідувачів»; «...тогда Поляки познавши мѣстце тоє, до цілости своєй *неспособноє*, рушили оттоль на гору, там же близко будучую» (Величко, І, 13) — «тоді поляки, визнавши те місце *непридатним* для їх захисту, рушили звідти на гору, що була до нього близька» [...]; «...а на пришлую царского величества и нашу войсковую службу всіх вас добрых молодцов *латвых* міти хотячи, позволяєм вам...» (лист гетьм. І. Самойловича, 1680) [...]

Рідші випадки, коли такі значення спостерігаються при порядку слів із прикметником, висуненим наперед: «От Бару зас, любо Кривонос з войском удался бил до добування Камянця Подолского, однак под ним бивши, и *неудобную річ* до взяття оного усмотрівши, повернул оттол ку Хмелницкому» (Величко, І, 21) — «...побачивши, що справа... є *незручною*...» [...]

Далеко рідші в давній книжній мові випадки з орудним предикативним. Щодо цього характерна, наприклад, фраза в орендному запису 1596 р. («Памятн., изд. Киевск. ком.», І—ІІ, 1898, стор. 169): «...*безшкодных* чинити и оные добра коштом и накладом своим очищати и *свободными* чинит аж до выштя аренды» [...]

Входячи в літературний обіг з різних говірок, певні споріднені синтаксичні конструкції іноді досить довгий час, навіть століття,

можуть існувати поряд, не набуваючи справжньої переваги одна над одною. Ще гірше, хоч так, звичайно, буває не часто, коли паралелізм конструкцій такий, що ховає в собі загрозу правильному розумінню смислу речення. Повчальне в цьому плані те, що стосується слова *запобігати*. Воно має, як відомо, значення майже протилежні: 1) рос. «предупреждать, предварять», 2) рос. «добывать, получать» (з останнім пов'язаний фразеологізм «запобігати ласки» рос. «приобретать, снискивать расположение»). Ще в 20-х роках нашого століття детхо обстоював як нормативну конструкцію при цьому дієслові, незалежно від значення,— керування самим родовим. У наш час усталилось розрізнення: родовий — при значенні «добывать, получать», особливо — «запобігати ласки», і давальний — при значенні «предупреждать, предварять».

У давній мові маємо: «*запобігаючи* мы *тому доброму и давному звычаю войсковому*... под оборону нашу войсковую их берем...» (універсал гетьм. Многогрішного, 1669) — «додержуючи доброго і давнього звичаю».

Запобігати з давальним у значенні «перешкоджати, упереджати», рос. «предупреждать»: «*Запобігаючи тому зуфалству*... вынайшлисмо декърет...» (Акти Полт. гор. ур., I, 214, 1671); «Поляки... посторонних панов... на побіду [козаков] привлекаючи *чому* ми *запобігти* хотячи... рушилисмо... ку Глиняном на Поляков» (Вел. сказ., 78); «Того ради *пред будущему злу запобігати*, цесар писмено, солтан же турецкий чрез хана кримского Хмелницкому грозили» (Літопис Грабянки, 65б).

Але і: «...они и тых неперестанно розными отяжеляют тяжарами и податками: *Чого* мы *запобігаючи*, абы ся тому поміненому монастирови в хвалі Божой не діяла уйма, взяли єсьмо его под свою протекцію...» (універсал гетьм. Многогрішного, 1671) ужиток далеко рідший. У виразі *запобігати ласки* — тільки з родовим: «Треба... всіми сылами их *ласки запобігати*» (Климентій, 41б), тощо [...]

Разом із тим існувала ще конструкція *запобігати кого*: «*Єпископа Мефодія*... Бруховецкій *запобігл* подарунками и обетницями розними» (Літопис Самовидця, 73); «[Мазепа] *запобігл* писмами своими *Запорожцов*» (Величко, III, 105) [...]

[Прийменникове керування]*

Прийменники *перед* і *під* керують орудним відмінком; у значенні напрямку — знахідним.

Таке керування не підтверджує здогадки, ніби ці прийменники виникли з колишніх іменників, а не навпаки. При всій близькості значень *під* прийменника і *під*, род. *поду* «1) низ, низменное место, западина... 2) основание, место для основания чего-либо, напр., стога, печи и пр...» та ін. (словник Грінченка), рос. «пол, настилка внизу» тощо, мабуть, вірно О. Преображенський (Этимол. словарь русск. яз., II, стор. 87—88), як і інші мовознавці, розділяє ці слова,

вбачаючи в іменнику нащадка кореня із значенням «нога» і под. (лат. pes, род. pedis, гр. πούς, род. ποδός «нога», лит. padas «підошва», гр. πέδον «грунт, земля» тощо), а в прийменнику *подъ* утворення, паралельне *надъ:* *po-dъ (пор. ще, наприклад, O. H u j e r, Úvod do dějin jazyka českého, 1924, стор. 72). Так само *перед* — із *per-dъ (А. П р е о б р а ж е н с к и й, op. cit., II, стор. 40).

До пізнішого фонду належать прийменники з прозорими ознаками походження з іменників і з типовим для останніх керуванням родовим відмінком: *верх, кінець* (рідко *кінці:* «Сидить собі, сердека, у великій хаті на лаві, *кінці стола»* — Квітка-Основ'яненко; «*Кінці греблі* шумлять верби» — нар. пісня; залишок місцевого відмінка), *коло* (з утратою первісного значення «коло», «навкруги», сучасне значення «біля» просторове й часове), *край* [у Шевченка в «Слепая» як російський прийменник: «...*Край битой дороги* Переломят люди руки И белые ноги», що навряд є в нього чимсь іншим як українізмом, хоч рідко такий прийменник можна було зустріти й у російських письменників: «А где они служили? *Край света* на войне» (Хемницер); «Домишка старенький *край города* стоял» (Крылов); *круг* (пор. нар. *круга:* «пійти *круга світа»* з *а,* мабуть, під впливом наступного родового].

Те саме керування залишається і в порівняно рідких випадках, коли такі утворення сполучаються з попередніми споконвічними прийменниками: «Орудували самохіть усіма землями між чотирма морями в Європі і *до кінець Камчатки* в Азії» (Куліш); «*По край вулиць* поспішались заспані дівчата» (Шевченко).

Іменниками за походженням можна вважати й прийменники: *крім* (сходить на іменник *крома* «межа, границя, край», втрачений в українській мові, але добре відомий іншим слов'янським мовам та в різних похідних формах не чужий також українській), *між, межи* (того ж кореня, що й *межа;* пор. д.-інд. mádhyas, лат. medius, гр. μέσσος, μέσος «середній»), *серед* (пор. *середина, серце* і споріднені слова в усіх індоєвропейських мовах). Їх походженням цілком задовільно пояснюється, чому саме вони керують родовим відмінком, а не якимось іншим [...]

Сучасному *коло* відповідає давнє префіксальне *около* (пор. діал. *околом* «навколо»): «Вірши похвальные *(около пчел)*...» (Климентій, 118); там же: «Особно же *коло пчел* свято ест(ь) труждати».

Певну трудність становить пояснення, чому *між,* крім родового, керує ще й орудним відмінком. Доводиться в даному випадку здогадуватись про давнє порушення формального керування семантичним моментом: із значенням межі психологічно щільно пов'язаний момент стику, що здавна передавався в індоєвропейських мовах варіантом орудного відмінка — «комунікативом» (відмінкове значення супровідності) [...]

Прийменники — прислівники з прикметниковими коренями становлять *близько* «біля, коло», *недалеко, просто* «проти, навпроти» (пор. і *перше* з числівниковим коренем, рідко вживане в значенні «раніше, поперед»: «Турбувався тільки про одне: коли б *перше Чіпки*

побачитись з Петром» — Панас Мирний), що теж відповідно до свого походження керують родовим відмінком [...]

Звертає на себе увагу, що керування знахідним відмінком у значенні напрямку і орудним у значенні місця характеризує всі давні прийменники із закінченням **-д(ъ)**: *над, перед* і *під. Од (від),* звичайно, як таке, що лише пізніше здобуло **д** замість колишнього **т**, сюди не стосується. Поряд із *над, перед, під* в системі всіх слов'янських мов відомі *на*, ***per-** (префікс), *по,* в давньому минулому, мабуть, споріднені з ними. Поширена гіпотеза, за якою прийменники із закінченням **-д(ъ)** за походженням іменники (пор. sǫ-dъ «посудина», серб. *прид* «додача при міні», з якими зіставляються д.-інд. in-das «посудина», лит. prie-dai «додаток»)[1], малоімовірна з синтаксичного погляду: при іменниковому походженні вони, за всіма аналогіями, керували б родовим відмінком. Отже, вірніше пристати на ті здогадки, за якими **дъ** первісний прийменниковий елемент, що прилучився до інших прийменникових і утворив разом із ними нові значення, елемент, паралельний **d** в лат. sed, prod-, red- (Фортунатов) або грец. -θα (Мейє) тощо. Новим значенням могла, звичайно, відповідати і своя специфіка керування [...]

У давньоукраїнській книжній мові досить широко вживається кілька запозичених з польської мови прийменників. Насамперед, це група прийменників, які керують родовим відмінком і набули значення «відповідно до»: *ведлѣ, ведлуг, подлуг.*

За походженням це прийменники із місцевим значенням («біля, вдовж, уздовж»), які нерідко вживаються саме з ним, а пізніше засвоїли на польському грунті абстрактніше значення і переважно в такому значенні потрапили до книжної української мови. Найраніше засвідчене *подлуг* (пол. podług): «подлуг. права волоского» (грамота черніг. кн. Свидригайла, 1424).

Ведлуг (українізований варіант — *водлуг*): «...през што в заклад и шкоды *ведлуг интерцызы* платити протестантом подпали...» (заява шляхт. М. Саковського, 1647); «...*водлуг справ* духовных и светских...» (Куліш).

Ведлѣ вживається поряд з українізованим варіантом *водлѣ:* «...хочу, абы вірность ваша ничого того не бронили, але с повинности своєи от всих утискаючих остерегали, *ведлѣ права* посполитого»...» (запис Кричівськ. Магдеб. суду ігуменові Ф. Кругликові, 1669); «Которое ж місце он *водлѣ годности и заслуги* своєє от брата нашого міл»[2].

Кальку з польської становить давнє книжне *взглядом* з родовим відмінком: д.-пол. względem «відносно»: «...бо ся таковая дата не *взглядом листов,* але *взглядом особ*» (Антиризис, XVI ст.); «...не рач

---

[1] Пор. W. Vondrák, Vergleichende slavische Grammatik, II, 1928, стор. 298; див. також А. Преображенский, Этимол. словарь русск. яз., I, стор. 186, II, стор. 40, 87.

[2] Численніші приклади див. «Історичний словник українського язика», I, 1930, стор. 202—203, 282.

скучати *взглядом борошна,* гдыж мы о том пилноє міем старанье» (лист гетьм. Самойловича полк. Новицькому, 1674) [...] [1].

Грамотам XV ст. відомий прийменник *презъ* «через» із знахідним відмінком, що становить безперечне запозичення з польської — przez: «...учинили єсмо имъ границю... *презъ криничину*» (грамота галиц. старости Скарбиновського, 1404). У різних значеннях, паралельних *через,* вживається в актовій мові XVI—XVIII ст., наприклад: «...иж взяли єсьмо подо оборону войска Запорозского панов міщан Кієвских, яко бідных и *през тую войну* спустошоных» (грамота гетьм. Брюховецького, 1663); «Поглядаючи на их *през неспокойные часы* недостатки и убожство...» (універсал гетьм. Многогрішного, 1670).

Цей прийменник потрапив, мабуть, і в деякі народні говірки: «*През* Христові страсті не маєш щастя у пеклі» (Чубинський, III, 17). З фонетичного боку звертає на себе увагу часткове українське озвучення відповідної фонетичної групи. Пор. лемк. *перез* і дієслово *оперезати(ся)* навіть із повноголоссям.

Не вижив прийменник *през* у літературній мові як зайвий дублет народного *через;* пор., наприклад, в універсалі, що вийшов з канцелярії Брюховецького 1664 р.: «...абы обітелі й міста святые *чрез своих же своеволных людей* до знищенья не приходили...», де *чрез* ще відбиває вплив *през,* і в універсалі 1665 р.— точне *через:* «...уважаючи недостаток и *через войну* на всем оскудность того монастыря...» [...]

З діалектних прийменників у західноукраїнській художній літературі зустрічається *д* із давальним: «І кличе товариша *'д собі*»; «Ой, піду я, браття, ой піду я *'д вам...*» (Федькович); «...Ти *д'груді* широкій, цвітучій Горячо притисло мене» (Франко) та його варіант *ід:* «Була могуча сила, що перла їх *ід собі*» (Франко); «Всі глядять *ід могилі*» (Стефаник); «Ївга заробила в мене грошенят на байборак *ід великодню*» (Г. Барвінок). Пор. зокрема *д'горі* із прислівниковим значенням «угорі»: «А на кафталуці там *д'горі* Керманич стойку стоїть» (Федькович).

Цей прийменник, що його написання вагається в різних виданнях (слід було б писати *д* без апострофа), становить собою продукт впливу на колишнє *к* з давальним відмінком паралельного останньому значенням *до.* Вплив *до* відбився тільки фонетично, не витіснивши давнього керування при *к.* Щодо самого *к,* то в літературній мові цей прийменник майже вийшов з ужитку, зберігшися переважно в застиглих фразеологізмах, здебільшого лайках, де, навпаки, рідким є *до:* «Туди *к лихій годині!*», «*к бісу!*», «*к святу*». У Тичини з архаїчним забарвленням: «Ще ж як руку притулив *К серцю ік свому*» («Як упав же він») [...]

У Котляревського вживання *к* досить часте без будь-якого стилістичного забарвлення і свідчить про те, що *до* в його час ще повної

---

[1] Див. ще «Історичний словник українського язика», І, стор. 234.

переваги не дістало: «Пішли *к Дидоні* до господи Через великі переходи...»; «Прибіг *к Троянцям,* засапався...»; «...І як собака, хвіст піджавши, Пішла *к порогу* до дверей...»; «І зараз приступили *к флоту*...».

Так само в Гулака-Артемовського: «Ой не дивись, Султане, За море *к Ахцуру*...»; «Не посилай, Султане, Війська *к Арпачаю*...»; «... І аж у Сир-Одарчин *к сплаву* Війська з гарматами послав».

Прийменник у вигляді *ку,* що його зустрічаємо в грамотах XV ст. і пізніше, становить собою наслідок польського впливу (ku) [...]

Помітні зміни відбулися в значеннях прийменників.

Прийменникові *для* в сучасній літературній мові не властиве поширене раніше значення причинне: він став прийменником, що означає мету, непрямий об'єкт дії і споріднені відтінки: «Дошло нам відати, иж обивателі міста его царского пресвітлого величества Кіевскіе, *для незносних тяжаров...* в немалое знищенье, а праве и до остатнего убозства приходят» (охоронна грамота гетьм. Самойловича киянам, 1672); «А караулы свої всюда *для належитої* собі и нам *осторожности* розослати рач» (гетьм. лист полк. Новицькому, 1680); «...ознаймуем, иж, *для знатных заслуг военных,* пана Ивана Андросенка Шепелича под свою полковничую беремо протекцію...» (лист стародуб. полк. М. Миклашевського, 1699); «...не могли в том его получити респекту, *для того,* же уже їх з прочиими знаменитими приговорено з Тугай Беом послати в подарунку самому ханові» (Величко, І, 15); «... *причини для которих* повстал войною на Поляков» (Величко, І, 16).

Те саме щодо прийменника, тепер майже невживаного, *задля:* «...а войско, *задля пространности,* зоставали под Ріпками» (Літопис Самовидця, під 1651); «Тилко ж тіе князі не наступовали зряду на короля того, незнать для чого, а то подобно, *за-для того,* же еще под тот час князь Ромодановскій уряд меншій міл на себі, околничим будучи, а тіе князи боярами ближними заставали и *за-для того* до князя Ромодановского не купилися» (Літопис Самовидця, під 1664).

Західноукраїнські письменники вживали до недавна *для, задля* в причинному значенні (пор., наприклад, у І. Франка: «Канцелярія *задля свята* була замкнена»), і в цьому, мабуть, справді, як зазначалось у науковій літературі, відбився польський вплив. Проте цілковитої певності щодо польського впливу у давній мові саме тут немає, бо *для* в причинному значенні досить поширене і в давній російській мові [1]. Під впливом російської, яка в цьому відношенні, в свою чергу, відбила з XVIII ст. вплив європейських мов, в останні десятиліття в українській літературній мові поширилась при прикметниках і прислівниках конструкція *приємний для мене, це важко для них* тощо.

---

[1] Приклади див. в «Историческом комментарии к русскому литературному языку», стор. 306.

Над із знахідним відмінком не має тепер колись належного йому у відповідних сполученнях значення «всупереч, наперекір»: «Часто-крот до нас скарги з розных городов доходят, ижь высілчіе наши войсковие... неналежне собі у міщан у Кіевских (*над особливий лист* наш оним даний) вимисльних и не потребних датков, яко-то чобот, шапок, поясов и инних річей домогаются и на них вытягают» (універсал гетм. Брюховецького, 1665); «...Поляки, того незлюбивши, начаша *над волю и привилея королевскии,* болшіе Русі и Козакам творити обиди и утісненія» (Величко, I, 1); «...войско водное, пречоними [sic!] бистринами дніпровими, вниз спішно *над надежду їх каштелянову и комисареву унесенное,...* ...пришло... в согласіе и дружбу, з противним себі войском Хмелницкого...» (Величко, I, 11); «...зділал бил *над право божіе* и натуралное озлобленіе...» (Величко, I, 2) [...]

Що ближче до нашого часу звужується в своєму вживанні *над* із знахідним при порівняльному ступені, поступаючись у цій функції прийменникам *від* і *за* з родовим відмінком. Вирази типу «На те він і пан сотник, що *розумніший над нас* с тобою» (Квітка-Основ'яненко); «Анакреон *старіший* був *над тебе* В той час, коли складав веселі оди» (Леся Українка) не забороняються й сучасною нормою, але справляють враження менш звичайних [1]. Із давнього вжитку пор.: «Пишет же о том чину совершен дознавец: и *над всіх* в нем *страдалцев біднійший* страдалец» (Климентій, 112). У останнього ж, мабуть, як контамінація із зворотом з з родовим відмінком: «Хоч то *над всіх болізней злійша* головная: але также недобра и животовая» (74).

Але у випадках, де давня і народна мова знають *над (понад)* із знахідним відмінком при дорозумлюваному порівнянні, як-от: «*Люблю* її як себе — *над срібло, над злото*» (Головацький, III, 393); «Не знайдеш *річки над Дніпро* глибокий, Не знайдеш *правди над святу простацьку*. А ні *одваги* в серці *над козацьку*» (Куліш); «*Над смерть* біди не буде» (Номис); «Там *високо над чвари* землі, *Над всі шуми і згуки* Він стоїть...»; «Немає друга *понад мудрість,* Ні ворога *над глупоту,* Так, як нема любові в світі *Над матірню любов* святу» (Франко) [2], ці конструкції тепер вже сприймаються як застарілі: їх витискують з ужитку організовані формально (з наявними формами порівняльного ступеня прикметників) [...]

Прийменник *за* з орудним відмінком втратив у сучасній мові такі, наприклад, значення, що йому належали в минулому (почасти діалектно): «на чиюсь користь» — «Вернись, Іване, буде твоє щастя *за тобою*» (Чубинський, II, 13); пор. «...зостанеться за тобою» — «при тобі»; «Дякувати тобі, сину, що хоч ти вставив ся *за мною*» (Етн. зб., VI, 20) [3]; «причина та винуватець»: «Село Дорошничи, которое пак Романовский *за правом* арендовным держит» (Арх. ЮЗР, II, 373, 1593); «...А же *за частою прозбою Дорошенковою* солтан по-

[1] За словником Грінченка, «*Над* часто стоит при сравнительной степени» (розрядка наша. — *Л. Б.*).

[2] Інші приклади див:. Є. Тимченко, Акузатив в українській мові, 1928, стор. 83—84.

[3] Численні приклади див. ще: Є. Тимченко, Вокатив і інструменталь в українській мові, 1926, стор. 105—106.

слал часть орди на Рашков...» (Літопис Самовидця, під 1674); «І щоб такому тылко в жыволі ворчало, же *заным* спокойностей, всім ніт ані мало» (Климентій, 75); «*За лихими людьми* та *за ворогами* гуляти не вільно» (Метлинський) [...] [1]

О і *об* із знахідним відмінком втратили кілька колишніх значень, і сучасний літературний ужиток їх вужчий навіть проти того, що було ще звичайним, умовно кажучи, на початку нашого століття. Вирази *боротись, дбати о що, тяжко о хліб* звичайно заступаються тепер такими, як *дбати про що, тяжко з хлібом* тощо; *о* при другому ступені прикметників і прислівників: *о два роки молодший* та ін. поступається своїм місцем перед *на* з тим самим відмінком або перед орудним. З того, що знала давня мова, див., наприклад, вирази: «О некоторіи проступки позываны будут пред нас» (АЗР, І, 1347); «...и позваль кундрата. борсния. *о границю. о вашичинськую*» (грамота галиц. ст. Петраша, 1401); «...и тягал на воита зудечовьского на сулка. *о дворище. о пысковича*» (грамота кн. Ф. Любартовича, 1411); «...просили кроля. *о границю.* промежи грабовця. а тисмянчань» (грамота галиц. старости Скарбиновського, 1404); «поєдналися. *о села вишитка. о дѣлницю*» (грамота руськ. старости Гнівоша, 1393); «...тіе посланци от того паволоцкого попа до Бруховецкого удалися *о помоч...*» (Літопис Самовидця, під 1663); «...и от козаков трудность великую *о воду* міли, а от орди *о живность* за-для коней» (Літопис Самовидця, під 1651); «...в котором то обозі абіє повстало от войска шемранє *о заплату и корми*» (Величко, VI, 2) [2].

О, об з місцевим або давальним відмінком занепадає разом із давніми визначеннями часу: *об різдві, о Петрі, об Іллі, об Миколі* тощо і зберігається лише в небагатьох виразах, як, наприклад, *о першій годині.*

Відмирає цей прийменник (прийменники) також у значенні кількості, міри та приналежності: «Летів птах *об восьми ногах*» (Номис, № 147) тощо.

У старослов'янській і давньоруській мовах *о, объ* поширені в ряді значень, серед яких ще виразно виявляються пов'язані з вихідним значенням прийменника «коло, навколо»: **БЫХѴ МНОЗИ О СТЛЪПѴ** (Пат. Син. XI в.) — circa columnam; «Съступися море *о Фараонѣ и о воихъ* его» (Повѣсть времен. лѣтъ, під 6494). Приклади див. ще у Срезневського, op. cit., 491—492.

У різних випадках дієслівного та іменного керування, об'єднуваних значенням «відносно», *о, об* досить довго живуть у практиці літературної мови, все більше скорочуючись на користь вживаніших *по, про* та *за.* Проте староруські *о, объ* у випадках самостійного вживання (пор. в «Руській правді» заголовки «о убииствѣ», «о княжи отроцѣ», «о ремьствьницѣ» тощо) українській мові здавна невластиві.

Кілька прикладів застарілого вживання *о, об* з місцевим відмінком: «Навій мені добру *вістку Об моїй дитині*» (Гулак-Артемов-

---

[1] Є. Тимченко, op. cit., стор. 106—107.

[2] Давньоруські приклади див.: И. Срезневский, Материалы для словаря древнерусского языка, II, 191—192.

ський); «Ой перестаньте *балакати об мені*» (Чубинський, V, 863).

У часовому значенні літературна мова не знає тепер прийменника *під* із орудним, крім виразів типу: «зазначено *під роком*...». Щодо конструкції із знахідним *під той час, під ту пору* тощо, то й вона, хоч не вийшла з ужитку і досить поширена в мові українських класиків, останнім часом виявляє ознаки занепаду.

У давній мові прийменник *под(ъ)* із орудним відмінком вживався також у часовому значенні. Пор. приклад 1366 р. з порушеною конструкцією «*под лѣтомь* божья нарожѣнья тисячего. триисот шистьцятого шестого. купил пан петр радцѣовьский. дѣдицтво... (Купча П. Радціовського) або в грамоті короля Ягелла Д. Задерецькому 1394 р.: «...*под лѣты* рж(с)тва х(р)ва. тыся(ч)... т̃...ч̃. ·:· д̃. лета». У грамотах XIV—XV ст. це взагалі звичайні конструкції.

Прийменник *про* втратив колишнє значення «за», «через»: «С Володимеромь не живяше в любви величѣ *про то,* оже бяшеть отець Володимеровь, князь Василко, убиль на воинах г̃ браты Троиденеви же, *про то* не живяше с ним в любви» (Іпат., під 6782); «А *про то. про* его *вѣрную службу.* дали есмы ему. годлѣ поле» (грамота кн. В. Опольського, 1377) [...] [1]

Про із знахідним відмінком у значенні «для» досить поширений у давньому письменстві, наприклад: «послухов ли не будеть. а будеть кун. г̃. гривны. то ити ему про своє куны ротѣ» («Руська правда», 499—504) [2]; «а на потверженьє того нашего жалованья: *про лѣпшюю. память. и твердость.* и печать нашю велѣли есмо привѣсити к сему нашему листу» (жал. грамота вел. кн. Свидригайла А. Волотовичу, 1433), до нашого часу доходить в обмеженому вжиткові, лише в деяких спеціальних виразах: «Бережи маєток *про чорну годину*...» (Франко); «Свічки у мене *про всяк час*» (словник Грінченка) тощо.

Цілком поступається прийменникові *за* раніше поширений *про* в значенні причини, заступлення і споріднених відтінків: «аже господин бьеть закупа *про дѣло.* то без вины есть» («Руська правда», 855—857); «аже не ожьжеться. то *про мукы* не платити ему...» (там же, 1026—1029); «А *про то. про его вѣрную службу.* дали есмы ему. годлѣ поле» (жал. грамота кн. В. Опольського, 1377); «А *про то* та пани хонька... уздала есть. тот мунастыр калеников. иванови губцѣ и его брату ходорови...» (продажний лист ХонькиВаскової, 1378); «про то жь я *про* тоє их *добродѣйство.* про чесных панов приступаю и приступил есми ку... королеви полскому...» (присяжный лист кн. Ф. Несвидського королю Ягеллу, 1435).

Навпаки, *про* (поряд із *за*) перемагає колишнє *о* з місцевим відмінком у значенні предмета дії [...]

Прийменник *по* з місцевим відмінком зазнав лише зовсім незначних утрат: з літературного вжитку зникли випадки такого керування дієсловами із значенням бажання чогось від когось, сподівання

---

[1] Повний перелік давніх значень прийменника *про* див. И. Срезневский, Материалы для словаря древнерусского языка, II, 1507—1508.

[2] Пор.: «аже мьнѣ, то ротѣ ити ему по своѣ куны» (там же, стор. 171—173).

чогось від когось тощо,— випадки щодо свого походження споріднені з живою і тепер категорією суму, бідкання і под. за ким (*голосити, журитись, тужити* і т. ін. *по кому*)[1]: «...и *хотяче по нем.* аж бы тымъ лѣпей и вернѣй. нам и нашимъ дѣтем... послужил» (грамота короля Ягелла Д. Задеревецькому, 1394); «До которого просимо и *жадаємо по милостех ваших,* абысте, не будучи отмовными, всі єдиностайне зо вшелякою пріязнью и повольностію своєю рачили отзыватися во всем» (універсал гетьм. Ю. Хмельницького, 1678); «и того *по вас міти хочем* и приказуємо пилно, абисте...» (лист стародуб. полк. Г. Карповича, 1678); «Мы *по тобѣ братѣ нашом надѣялися* вѣчноѣ дружбы» (АЗР., I, 205, 1500); «*По нім* усього *надійся*» (Тимченко, op. cit., 59).

Лише діалектним залишилось уживання *по* з місцевим відмінком у значенні користі від когось або чогось: «Ой *що* ж мені, дітки, *по вас,* коли мого перепелочка не маш»; «*По кавунах* малий наїдок» (словник Грінченка, Тимченко, op. cit., 59).

Важко напевно розв'язати питання, чи полонізмом є, чи самостійно існувала також на українському грунті конструкція *по* з місцевим у значенні особи, від якої або ж з якою щось дістається, переймається тощо: «...и вотнину што по нюй отець дал» (купча П. Радціовського, 1359) [...]

Через втратило тепер значення: 1) «протягом»; пор. діалектне: «Коли б то можно бути *через зіму* котом, *через літо* пастухом, а на *великдень* попом» (Чубинський, I, 231); у пам'ятках: «И угада Изяслав з дружиною своєю поити *черес ночь* к Мичьску...» (Іпат., 6658) — «протягом ночі»; «...и бишася *чресъ всь д(е)нь* и уже к вечеру одолѣ Ярославъ (Іак., Бор. Гл.); «...и сам тех грунтов пахивал *через час немалый*» (Выпис с книг меских права майдебурского ратуша Киевского, 1605); «а королей полских всіх, *чрез тіе літа,* наітіем смертним премінися 14» (Величко, I, 2); «...*через седм неділь* арматным за шею вязенем наказавши...» (прохання від куземинських сотнян, 1723); «...где я содержал оній сотеній ранг и правил оним *через два года*» (договір сотника з сотнянами, початок XVIII ст.); «И, служачи ми во всяких посилках с принужденія без платы *чрез три года,* до крайнего пришли оскудінія и разоренія» (скарга польових сторожів Ніженського полку, 1728); 2) прийменника при дійовій особі в зворотах пасивних і споріднених їм при віддієслівних іменниках [...] *: «*о пойманих чрез Орду* шпігах лядских» (Величко) — «впійманих Ордою»; «...Поляки же... по завзяттю скорбной відомості *о взятом чрез Кривоноса Бару* опустили были свои крила...» (Величко, I, 21); «*взяттє Бару чрез Кривоноса*» (Величко, I); «*розгром* третий тогож літа Поляков *чрез Хмелницкого* под Пилявою» (там же) (імовірно, що в цій функції *через* становило лише наслідування польської конструкції із przez).

Значно обмеженішим стало вживання *через* в значенні «завдяки»,

[1] Пор. Є. Тимченко, Льокатив в українській мові (з української складні), 1925, стор. 60; див. і стор. 59: «...Прийменник *по* з льокативом вказує стосунок до особи або речи...». Тимченко згаданих значень між собою, проте, не пов'язує.

пор. із давньої мови: «А там чрез ніколико літ зостаючи, набивал нужних себі вещей, *чрез праци и труди воєннии...»* (Величко, I, 1) [...]

Далеко рідші категорії, де відбулось заступлення колишніх прийменникових конструкцій новішими з безпосереднім керуванням іменниками.

Найбільш поширена така категорія — орудний при пасивних зворотах, що заступив широковживану колись конструкцію з *от* і родовим.

Давньому способові виразу: «...не ходи, брате, отець ти умерлъ а братъ ти *убиенъ от Святополка»* (Іак., Бор. Гл., 85) *; [...] «...и сам князь Радивил, гетман литовский... зостал от *Москвы и Козаков* у реки Березини, под Шкловом, нагнан и на голову зо всім войском поражен...» (Величко, VII, 8) тепер відповідають: «...убитий *Святополком»* тощо.

Дуже імовірно, що поширення в давній українській мові *от* при пасивних зворотах є рисою в основному книжною, засвоєною в одних писемних жанрах від старослов'янської мови, яка своєю чергою відбила щодо цієї конструкції грецький вплив, в інших, світських,— від польської з характерною для неї залежністю від латинського синтаксису. Взагалі пасивні звороти з керованими словами — явище на слов'янському грунті переважно книжне: майже все, що в найдавнішому руському письменстві стосується до таких зворотів, дає привід здогадуватись про виразний чужомовний вплив. Лише в порівняно небагатьох випадках є підстави припускати, що й на самому слов'янському грунті були наявні умови для виникнення подібної конструкції. Оскільки *от (від)* в його іншомовних паралелях розвинулось при пасивних конструкціях з попереднього значення вихідної особи, від якої так або інакше походила дія, виражена відповідною пасивною формою (конструкція, паралельна аблативові із значенням неживих предметів), то не виключена можливість, що саме живим тенденціям народної говірної мови відповідали й вирази, наприклад, з «бути посланим від кого»: «*Послани от Олга* великаго князя Рускаго» (Договір Олега 911 р., за Іпат. сп.) тощо (пор. «посол *від...»*). Як характерний у цьому відношенні вираз можна відмітити з пізнього документа — листа переяславського полковника І. Мировича 1693 р.: «...посылаем з умыслу висланного *от боку нашего* в сотню вашу...» [...]

ПОВТОРЕННЯ ПРИЙМЕННИКІВ *

Одне з характерних явищ давнього східнослов'янського синтаксису, яке лише протягом XVII ст. поступилось своїм місцем новій спрощувальній тенденції,— вживання при прикладці того самого прийменника, що й при слові, з яким прикладка узгоджується: «купил пан ганько сварць мѣстичь лвовскии старшии. *в* олешка *у*. *у* [sic!] малечковича. дѣдичьство на щирку» (купча Ганька Сварца, 1368); «*в* нашем городѣ. *оу* краковѣ...» (грамота короля Ягелла Д. Задеревецькому, 1394); «пак ли бы кто нагабалъ тученяка *у* тои дѣди-

нинѣ [sic!] *у* сернъку» (грамота галиц. старости М. Бучацького, 1418); «...село. на имя. косово. с монастыремъ. *на* рѣцѣ. на рыбници... а *на* рѣцѣ. *на* черемоши. двѣ полянѣ. березово. а жабье» (грамота черніг. кн. Свидригайла, 1424); «...оже узялъ есмъ *у* пана Ивашка сто купъ *у* Гулевича» (заємний лист В. Мошончича, 1421); «позвали суть яна бѣлецко(г) *о* дѣдину *о* бѣлку. лежячию. *у* влости. *у* лвовскои» (грамота руськ. старости І. Срімського Я. Білецькому, 1421); «...аже. даровали. есмо. и даемъ. слузѣ. нашему. юркови. козеняти. *на* своемъ. селѣ. *на* хватовцехъ. и̃ копъ. рускои. личбы. краковскои монѣты» (грамота черніг. кн. Свидригайла, 1424); «...а пса(н) *в* городѣ *в* острозѣ» (грамота вел. кн. лит. Вітовта, 1427).

Як цікавий випадок варт ще зазначити: «И такѣж. шляхетному. ходорови. *съ* брато(м) *съ* его *съ* игнатком. другую половицю. рычегова» (грамота кн. Свидригайла на Ричегов, 1445).

Споріднене явище — повторення прийменника перед займенниками прикметникового типу: «...*при* всемъ *при* т(ом што). прислушало...» (грамота короля Ягелла свящ. М. Терлецькому, 1415); «...Села Миловъши... а другое село... задыбы *со* всим. *с* тым. што. к тым. Селом. слушаеть...» (грамота кн. Свидригайла Ходькові, 1446); «А еще *надъ* то *надо* все... И печать нашю казали еемо привѣсити...» (грамота кн. Свидригайла Терешковичу, 1452); «а тако. есмо. ему. дали... тото. перво. реченое. село. *с* тыми. *со* всѣми. пожитки. што(ж). здавна. прислухаю(т) тамъ» (грамота черніг. кн. Свидригайла, 1424); «...дали есмо ему... село холопячь... *со* всѣми *с* тыми доходы и приходы што к тому селу исъ стародавна слушало и тягло...» (грамота кн. Свидригайла на село Холопяч, 1451).

Рідше без повторення прийменника на зразок: «*Со всѣми тыми* доходы и приходы...» (грамота кн. Свидригайла Миткові, близько 1451).

Прикметники звичайно мають при собі повторюваний прийменник, якщо йдуть за іменником [...]: «илья. владыка премышлескыи. и самборьскыи жаловал ся. пред кролемъ. на стрѣлковцѣ. аже убивають ся. *у* землю *у* црк(о)вную с(в)тго спаса» (грамота самбор. старости С. Давидовського, 1422); «а быхмо выѣхали... и розъѣхали межи владыкою. а межи стрѣлковци. *о* землю *о* црк(о)вну» (там же); «...и вызнали. аже по лисичии брод земля црк(о)вная святого спаса. *из* вѣка. *из* давного» (там же); «...от тоє сеножати земьля уся *по* ланы а *по* гостинець *по* Вешенськый *по* старый...» (грамота кн. Свидригайла, 1443).

Проте і при такому порядку слів повторення прийменника не обов'язкове, наприклад: «...и с ловы. звѣриными. и поточьими» (грамота черніг. кн. Свидригайла, 1424); «...со всѣми бѣги водными...» (грамота кн. Свидригайла на село Холопяч, 1451) [...]

Значно рідші випадки, коли прийменники повторюються в позиції прикметника перед іменником, як-от: «...пришедши *к* иванковским *к* закопам...» (грамота старости житом. Жидимонта, 1458)[...]

Паралелі з російських пам'яток див. в «Историческом комментарии к русскому литературному языку» (К., 1958, стор. 404—405).

СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА

МОВНІ ЗАСОБИ ІНТИМІЗАЦІЇ В ПОЕЗІЇ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ІНТИМІЗУЮЧІ ЗАЙМЕННИКИ *

Для поетики Шевченка характерна низка прийомів, які об'єднуються в одній спільній настанові на те, що можна було б назвати і н т и м і з а ц і є ю. Це, по-перше, художні засоби щільніше зблизити самого поета із зображуваним; по-друге, своєрідне збудження читача — поділити з автором елементи його творчої праці, ближче ввійти в коло його почуттів і настроїв, зробившись ніби учасником самого живого процесу художнього вибору.

Тими або іншими засобами інтимізації користуються взагалі всі, хто говорить і пише. Але певна кількість тонких або надто вміло застосовуваних засобів характеризує лише великих майстрів слова.

Зупинимось на одному такому, що є ілюстрацією до вірної думки Лессінга: «Плодотворним є тільки те, що залишає уяві вільне поле».

Шевченко з надзвичайною майстерністю користується більше, ніж будь-хто інший з українських поетів, однією особливістю української мови — вдячним засобом, як показав саме він, створювати враження інтимності образів і забарвлюючих їх почуттів. Українська мова, як і інші слов'янські (крім болгарської), не має в своєму розпорядженні граматичного артикля — поширеної в європейських мовах категорії, що служить для вказування на вже так або інакше відоме з попереднього досвіду (визначений артикль), або ж на предмет взагалі, взятий у певному абстрагуванні (невизначений артикль). Але разом з тим в українській є можливість за допомогою займенника **той, та, те (отой, ота)**, вжитого не в прямому його — вказівному значенні, створити значення своєрідної умовної аперцепції — перекинути місток від слухача або читача до предмета як такого, що може був колись-то знайомий, може стосується до кола вражень трохи забутих, але порівняно легко відновлюваних, як такого, що про нього якось-то знають саме вони обоє — той, хто говорить (пише), і той, хто слухає (читає). Цю особливість української мови (в інших слов'янських вона має далеко менше застосування [1]) треба віднести до лінгвостилістичних: вона ще не стала грама-

[1] Про неї в російській мові див., наприклад, «Толковый словарь русского языка под ред. Д. Н. Ушакова», т. IV, стор. 1439. Виразний приклад становлять відомі рядки «Медного всадника» Пушкіна: «Люблю воинственную живость Потешных Марсовых полей, Пехотных ратей и коней Однообразную красивость, В их стройно-зыблемом строю Лоскутья *сих знамен победных,* Сиянье *шапок этих медных, Насквозь простреленных в бою*».

тичною, отже й виступає гостріше в своїй стилістичній скерованості — як факт вибору з можливих засобів мови для створення відтінку думки і певного емоційного її забарвлення.

Ось, наприклад, рядки з «Утопленої»: «...А козаки сміються їй [матері], Ганнусі моргають. А надто *той рибалонька,* Жвавий, кучерявий, Мліє, в'яне, як зостріне Ганнусю чорняву».

За допомогою простого **той** Шевченко відразу виводить на перший план свого героя *рибалоньку* і відразу ж робить його не просто «одним рибалкою» з деякими спеціальними ознаками, а якимсь ніби вже колись-то знайомим, лише таким, що знову спиняє на собі увагу.

Або у вірші «Мов за подушне, оступили...»: «Бог зна колишнії случаї В душі своїй перебираю Та списую: щоб *та печаль* Не перлася... В самотню душу...».

Печаль не просто тут названо в звичайному значенні поняття: інтимізуюче **та** надає своєрідного відтінку давньої втоми від неї.

Коли в уста великого чеського «єретика» Яна Гуса вкладаються гнівно-урочисті слова: «Брати, я смерті не боюся! Я докажу *отим зміям!* Я вирву їх несите жало...» («Єретик»), то в цих словах **отим** з надзвичайною силою підкреслюється, наскільки «змії» з їх «неситим жалом», мерзенні та отрутні, добре відомі Гусові й тим, до кого він звертається.

Серед найбільш емоціональних образів-уявлень поезії Шевченка один з найближчих йому і з причин біографічних, і соціально-історичних взагалі — образ молодого вдовиченка, якого віддають «в москалі», на цю справжню каторгу часів Миколи І. Отже, саме образові молодого солдата Шевченко надає спеціальної виразності, підкреслюючи в рядках «Хустини»: «В похід у дорогу славні компанійці До схід сонечка рушали. Випроваджала вдова свого сина, *Ту єдиную дитину».*

У християнських релігійних уявленнях велику роль віддіграє «страшний суд», із жахом очікуваний день кари за учинені в житті гріхи. Ось чому в сатирі Шевченка «Сон» так натурально звучить сполучення: «Заворушилася пустиня. Мов із тісної домовини На *той останній страшний суд* Мерці за правдою встають».

Із словом *шлях,* коли ждуть появи на ньому дорогих, коханих, лірична поезія здавна пов'язувала особливу силу глибокого почуття томління. Інтимізуюче **той** прекрасно передає це почуття в Шевченкових рядках: «...То од жалю одходила І мовчки журилась Та на *шлях той,* на *далекий,* Крізь сльози дивилась» («Сова»).

Шевченко мріяв про відродження свого народу — про відродження в ньому того волелюбного духу, який в його уявленні пов'язувався з колишнім козацьким, отже на це поняття й припадає у нього інтимізуюче слово в пройнятих гарячим почуттям віршах: «Може зійдуть, і виростуть Ножі обоюдні. Розпанахають погане, Гниле серце, трудне, І вицідять сукровату, І наллють живої *Козацької тії крові,* Чистої, святої» («Чигрине, Чигрине...»).

До найсердечніших дум Шевченка належала мрія про майбутню

сім'ю «вольну, нову» народів-братів; отже, не випадкова у нього інтимізація саме цього слова в рядках, як завжди у нього по-своєму, в дусі його почуттів переробленого псалма (132-го): «... Отак братів благих своїх Господь не забуде, Воцариться в дому тихім, *В сім'ї тій великій* І пошле їм добру волю Од віка до віка».

У чудовому вірші «Ой люлі, люлі, моя дитино...» інтимізуюча роль займенника **той**, **та**... особливо велика: змучена докорами совісті нещасна мати відсилає свого приреченого на сирітство сина, коли він у майбутньому зможе виконати її просьбу-пораду: «Мене не стане, не йди меж люди, Іди ти в гай... ...Найдеш у гаї *тую калину,* То й пригорнись, Бо я любила, моя дитино, Її колись. Як підеш в села у *тії хати,* То не журись, А як побачиш з дітками матір, То не дивись».

Що це за калина? Чи сама вона в гаї, про який згадує в своїй душевній муці мати? Чим дорога вона їй, за що вона любила її? Довга низка образів і почуттів тулиться до цього **тую**, змістовнішого за найкращий епітет, що міг би супроводжувати *калину.* І в *тії хати* дуже велика навантаженість слова **тії**: для людини, відкинутої середовищем, до якого вона належала всіма своїми життєвими коренями, це середовище є те найдорожче, що повернення до нього становить найміцнішу, найвладнішу над серцем мрію. Хати, куди не може вступити нещасна дитина як рівна з іншими людьми, хати, серед яких у неї нема своєї, рідної,— надзвичайно сильне уявлення, чудово виділене поетом в його почуттєвій вазі.

Лірична насиченість слів, супроводжуваних інтимізуючими **той**, **та**..., досягає звичайно великої сили, коли Шевченко вживає такі для його психології і поезії важливі, повні глибоких почуттів і бажань, поняття, як *доля, воля, правда,* і споріднені з ними: «...Аж хвиля синяя реве, І ревучи на той берег Козака виносить. Стрепенувся сіромаха — І голий, і босий, Та на волі... Постривай лиш, може, брате, На чужому полі *Талану того* попросиш Та *тієї долі*» («Меж скалами, неначе злодій»); «У Почаєві святому Ридала, молилась, Щоб *Степан той, тая доля,* Їй хоча приснилась...» («Сліпий»).

Коли **той** у *Степан той* стоїть на межі вказівного і інтимізуючого вжитку (Степан — конкретна особа, предмет туги та кохання Ярини), то **тая** при *доля* вносить саме інтимізуючий характер. «Нехай душі козацькії В Україні витають — Там широко, там весело От краю до краю... Як *та воля, що минулась,* Дніпр широкий — море, Степ і степ, ревуть пороги, І могили — гори» («Думи мої...»); «...Якеє ти, поле! своє поле! Яке то ти? Широке... широке... Як *та воля...*» («Меж скалами, неначе злодій»); «І на могилі серед поля, Як *тую волю* на роздоллі, Туманом сивим сповила» («Муза»).

У вірші «О люди, люди небораки» поет, змалювавши сумну картину, як «неначе ті ягнята ідуть задрипані дівчата, А дід (сердешний інвалід) За ними гнеться, шкандибає» (розповідається про дівчат з притулків «відомства імператриці Марії Федорівни»), з самого серця вигукує: «Де ж *той світ! І де та правда!?* Горе! Горе!».

Поряд із *долею, волею* і *правдою* велика вага (хоч і менша) належить в поезії Шевченка *славі* (своїй та козацькій) і спогадам про нещасливу втрачену молодість. Відповідно й підкреслено ці поняття, наприклад, у рядках: «Мені здається Що се [хлопчик під тином] в старій ряднині я, Що це ж *та молодость* моя...» («І золотої й дорогої»...); «Як положать отмана В новій хаті [могилі] спати, Заголосить як та мати Голосна гармата. Гукатиме, кричатиме Не одну годину. І рознесе *тую славу* По всій Україні» («Нащо мені женитися»); «Не для людей, *тієї слави* Мережані та кучеряві Мої вірші складаю я...»; «Ой виострю товариша, Засуну в халяву, Та піду шукати правди І *тієї слави*».

До того ж кола почуттів, пов'язаних з найбільш хвилюючими поета предметами, належать ті, з якими з його душі плинуть улюблені *думи* та породжені ними *сльози*. Мовно Шевченко інтимізує їх за допомогою того самого засобу: «Згадай Свого друга веселого, Як він горе боре, Як він, *свої думи тії* І серце убоге заховавши, Ходить собі... Та згадує Україну...» («Не додому вночі йдучи»); «Може вернеться надія *З тією водою зцілющою й живущою* — Дрібною сльозою...» («Заворожи мене, волхве...»).

Інтимізуюче **та** віднесено не до *сльози,* а до міцної в своїй художній вазі прикладки «З тією водою зцілющою й живущою», і це не знижує, а навпаки, підсилює основне поняття, напружуючи його виразність через те, що воно подається як предикація до попереднього, даного з великою художньою силою.

Порівняймо той самий засіб інтимізації і в рядках: «...Поки, мов хмара, розійшлись Без сльоз, *роси тії святої*» («І знов мені не привезла...»).

До типового кола понять Шевченкової лірики належать: «А дід сидить І усміхається, і стиха Промовить нишком:— Де ж *те лихо? Печалі тії,* вороги?» («І досі сниться...»).

Навряд чи треба говорити про глибоку емоціональність, яка пов'язується у Шевченка з *Україною,* рідною і дорогою йому, предметом його страждань і мрій. Прості, але насичені почуттям натяки поета на зв'язок з нею його самого або його героїв: «Найду собі чорнобривку В степу при долині — Високую могилоньку На *тій Україні*» («Нащо мені...»); «Заросли шляхи тернами На *тую країну,* Мабуть, я її навіки, Навіки покинув» («Заросли шляхи...»); «...Дай мені хоч глянуть На *народ отой убитий, На тую Україну*» (там же).

Але чи не з найбільшою виразністю інтимізуючий характер займенника при слові *Україна* виявляється в словах «горем битого» Гонти про своїх ним самим загублених синів: «...Тяжко, важко плаче: «Сини мої, сини мої! *На ту Україну* Дивітеся! Ви за неї — й я за неї гину...».

Або ось ціла низка почуттів, підкреслених інтимізуючими займенниками,— в центрі рідний край і дороге з колись пережитого в ньому: «...Та все-таки якось жилось, Принаймні вкупі сумували, Згадавши *той веселий край, І Дніпр той дужий,* крутогорий, *І мо-*

лодеє теє горе... І молодий той грішний рай» («Ми заспівали, розійшлись...»).

Цікаві приклади інтимізації, пов'язуваної з предметами, які набули для поета надзвичайного значення саме в обстановці, що в ній він перебуває, знаходимо у вірші «І знов мені не привезла Нічого пошта з України». Вірш написаний у Кос-Аралі, на засланні, в 1848 р.

Жагучим почуттям пронизані слова: «...А то б хоч *клаптик* переслали *Того паперу...* Ой із журби та із жалю, Щоб не бачить, як читають *Листи тії,* погуляю, Погуляю понад морем Та розважу своє горе. Та Україну згадаю...».

Поет сподівався листів з Батьківщини в своєму засланні,— вони не прийшли. Лист, хоч клаптик паперу від друзів,— як багато в цих простих речах дорогого, бажаного, яка тяжка надія, що його обманула,— тому такі змістовні тут своєрідно підкреслюючі прості короткі слова **того, тії**.

Звичайно, що засіб, такий діючий з емоціонального погляду, чудово придається для надання відповідного забарвлення ландшафтним картинам, як-от: «Ой гляну я, подивлюся *На той степ,* на поле...» («Коло гаю в чистім полі...»).

Що вжиток у Шевченка інтимізуючих займенників глибоко умотивований природою самих понять, досить яскраво виявляється і в іншому колі засобів інтимізації — у виборі типових для нього *звертань.* Не зачіпаючи питання про них у повному обсягу, вкажемо тільки на той цікавий факт, що улюблені Шевченком як звертання абстрактні (і збірні) поняття є саме ті, що частіше за інші виступають у його поезії в супроводі інтимізуючих займенників. Порівняймо:

«Привітай же, моя неньно! *Моя Україно!* Моїх діток нерозумних, Як свою дитину!» («Думи мої...»); «А ти, *моя Україно,* Безталанна вдово! Я до тебе літатиму З хмари на розмову...» («Сон»); «Світе тихий, краю милий, *Моя Україно!* За що тебе сплюндровано, За що, мамо, гинеш?» («Розрита могила»); «*Доле моя! доле!* Де тебе шукать? Вернися до мене... *Доле,* де ти? *Доле,* де ти? Нема ніякої» («Минають дні...»); «...А я Про тебе, *воленько моя,* Оце нагадую. Доле! Доле! *Моя проспіваная воле!*» («Г. З.»); «*Думи мої, думи мої,* Лихо мені з вами»; «Прилітай же з України, Єдиний мій друже. *Моя дума пречистая,* Вірная дружино...» («Неначе цвяшок в серце вбитий...»); «Лети ж, *моя дума,* моя люта муко! Забери з собою всі лиха, всі зла — Своє товариство» («Сон»).

Є у Шевченка кілька випадків інтимізуючого **той** при власних іменах людей. Психологічна функція цього займенника при них в основному — зробити ім'я, що само по собі не здатне без попереднього оповідання збуджувати уявлення й емоції, відразу ж носієм якогось ніби пригадуваного, колись у минулому з ним пов'язаного психологічного змісту: «*У тієї Катерини* Хата на помості, Із славного Запорожжя Наїхали гості»; «Прилітай же з України, Єдиний мій друже, Моя дума пречистая... Та розкажи, моя зоре, *Про тую Марину...*» («Неначе цвяшок в серце вбитий...»).

Мало не всі приклади займенникової інтимізації у Шевченка стосуються кола уявлень і почуттів елегійно-урочистого настрою. Тим виразніше серед них виділяється **той** із легким жартівливим забарвленням, що його маємо в заключній частині (Епілог) «Гайдамаків». Це рядки з пропущеним, дорозумлюваним іменником, своєрідна «інтимність» якого вгадується кожним з самого займенника: «Бувало, в неділю, закривши мінею, По чарці з сусідом випивши *тієї,* Батько діда просить, щоб той розказав Про Коліївщину».

Натяк на горілку надзвичайно прозорий, і читач, натурально, відповідає на нього легкою усмішкою.

На загальному тлі типового для поетики Шевченка вживання займенників **той, та, те** деякі випадки, в яких вони мають при собі відносні займенники, отже ніби виступають у ролі вказівних, сприймаються скоріше з тією самою інтимізуючою емоціональністю або принаймні легко припускають таке змістовніше сприймання: «...Як *та воля,* що минулась...» («Думи мої...»); «Ой заграй, заграй, синесеньке море, *По під тими байдаками,* Що пливуть козаки...» («Гамалія»).

До цієї ж категорії випадків почасти належить приклад:
«Стала [слава] на все село Про тую вдову. Не так слава, не так слава, Як *той поговір,* Що заїздив козак з Січі До вдови на двір» («Ой крикнули сірі гуси...»).

Хоч до *той поговір* належить сполучник *що,* останній ні в якому разі не є відносним словом до **той**. *Той поговір* сприймається цілком паралельно попереднім словам *про тую вдову.*

Треба, нарешті, зауважити, що у Шевченка є випадки застосування інтимізуючих **той, та, те** й не тільки при тому, сказати б, основному колі понять, про які говорилося вище (див. хоча б останню групу прикладів), і не тільки з виразною образною або емоційною настановою. Почасти це невелика група нетипових для його поетики слів; почасти спеціальні підсилення прикметників; почасти ж,— і це, навпаки, велика група — порівняння частіше фольклорного, рідше індивідуального походження.

Приклади першої групи (без помітної художньої ваги): «Нема кому зострінути, Затопити хату, Нема кому *води тії* Каліці подати» («Не хочу я женитися...»); «...Господь, любя *отих людей...*» («Пророк»).

Приклади другої групи (більш граматичного, ніж стилістичного характеру): «Нехай стара мати Навчається, як *дітей тих нових* доглядати» («Посланіє»); «У Йосипа, у тесляра Чи *бондаря того святого,* Марія в наймичках росла» («Марія»); «Добре *тому багатому:* Його люди знають...» («Думка»).

Для порівняння за його природою характерна більша близькість слухачеві (читачеві) члена із спеціальним прислівником (сполучником). Звичайно порівнюють менш відоме з відомішим. Отже, натурально, що народна мова досить широко застосовує інтимізуючий займенник саме у порівняльних підрядних реченнях (вірніше,—

бо для народного вжитку характерні переважно вони,— їх безприсудкові еквіваленти).

У поезії Шевченка нерідко трапляються поширені в фольклорі порівняння, до художнього значення яких інтимізуючі займенники додають небагато:

«Нехай думка, *як той ворон,* літає та кряче...» («Думи мої...»); «...Та й укинув у криницю, *Неначе щеня те*» («Титарівна»); «...Найду кращу або згину, *Як той лист на сонці*» («Думка»); «*Як та галич поле крили* — Ченці повалили До Констанця...» («Єретик»); «...І все то те по добрій волі, По волі розуму горить, Як *той маяк у синім морі*...» («Дурні, та гордії ми люди...»); «І сонечко серед неба Опинилось — стало, *Мов жених той молодую,* Землю оглядало» («Сліпий»); «...На городі Пасуться коні... *Неначе люди тії сплять*» («Чума»).

Частіші, однак, випадки, в яких художньо підсилюючу роль таких займенників ігнорувати не можна. Вище вже наводилось кілька прикладів з інтимізуючими займенниками в порівняннях. Ось ще кілька таких прикладів великої виразності й емоційної насиченості: «*Мов орел той приборканий,* Без крил та без волі Знеміг славний Дорошенко, Сидячи в неволі» («Заступила чорна хмара»).

Приборканий тут вжито поетом у його вихідному етимологічному значенні — «з відрізаними крилами», і цей образ створює враження справді трагічного.

Цікава міць емоційного, хоч абстрактного слова в порівнянні: «...І над криницею верба Нагнулася, *як та журба,* Далеко в самотній неволі» («Ми вкупочці колись росли...»).

До прекрасних образів, підкреслених інтимізуючим займенником, належить і той, що його знаходимо в «Катерині»: «Попід горою, яром, долом, *Мов ті діди високочолі*. Дуби з гетьманщини стоять». Менше важать такі, наприклад: «Як положать отамана В новій хаті спати, Заголосить *як та мати* Голосна гармата. Гукатиме, кричатиме Не одну годину...» («Нащо мені женитися»); «Ні батька, ні неньки: Одна, *як та пташка в далекім краю*» («Причинна»).

Але поняттям, вже за їх природою дохідливим до серця, і тут, у відповідному оточенні зворушливих уявлень, інтимізуючий займенник, безперечно, додає певної емоційної сили.

Зовсім нечасті у Шевченка випадки ослабленої інтимізації, щільно пов'язані з розмовним ужитком, коли інтимізоване слово через подальше уточнення набуває певної конкретності:

«Так любила ж Вона *той тихий божий став, Широкую Тіверіаду*» («Марія»).

Цікаво, що, майстерно вживаючи мовностилістичний засіб, який виник саме на українському грунті, Шевченко майже не користується засобом надавання споріднених відтінків, поширеним у російській поезії першої половини XIX ст. і нерідким і пізніше,— займенниками, за якими лише далі йдуть слова, що точно називають відповідні уявлення. Наприклад:

«Товарищ, верь: взойдет *она, Звезда пленительного счастья*, Россия вспрянет ото сна...» (Пушкин, «К Чаадаеву»); «И пускай *они* мимо прошли, *Надо мною ходившие грозы...*» (Некрасов, «Мороз Красный нос»).

До таких рідких випадків у Шевченка належить, наприклад, фраза: «...І тьму за собою Розстилає туман сивий, І тьмою німою Оповиє тобі душу, Й не знаєш де дітись... І ждеш *його, того світу*, Мов матері діти» («За сонцем хмаронька пливе»).

Засіб інтимізації «європейського» типу (запозичений російською мовою саме з європейських літератур, насамперед з французької) менш до душі Шевченкові, ніж рідний, почуттєво ближчий. Проте звертаючись іноді до цього засобу, Шевченко стилістично перетворює його, як бачимо, в той питомо український, що має свої аналоги в розмовному вжиткові народної маси: не просто *світу* йде за інтимізуючим *його* (подається спочатку тільки займенник,— попередня невизначеність уявлення-почуття набуває свої права з мовчазного припущення, ніби читач може догадуватися про те, що буде далі), а маємо слова *того світу*, і цим гостріше, ніж, наприклад в російській, підкреслюється ця сама інтимність сполучаючого автора і читача попереднього знання про називану річ. Отже, і в цій особливості бачимо, що, справді народний поет, Шевченко такий з початку і до кінця не тільки своєю тематикою, а й усіма ознаками свого словесного стилю.

ЗВЕРТАННЯ *

Серед моментів художньої роботи майстрів поетичного слова як засіб найбільш виразної характеристики їх манери і манери, типової для напрямків, до яких вони належали, увагу дослідників привертав переважно епітет і в широкому значенні слова (включаючи прикладку й присудок), і в вузькому (прикметник і прислівник як означення). Для цього були, звичайно, свої серйозні підстави, викладені хоча б у творах Веселовського [1]. Але було б неприпустимою обмеженістю задовольнятися при вивченні стилю поетів саме цією стороною художньої роботи, ігноруючи низку інших моментів не набагато меншої ваги. До таких слід, безперечно, віднести вибір поетом і в ліриці, і в епосі тих або інших з в е р т а н ь, надто звертань у їх повній художній оформленості, тобто в оточенні всіх слів, що надають їм відповідної характеристики. Звичайно, не останнє місце серед словесного оточення звертань мають посісти й сполучувані з ними прикметникові епітети — засіб підкреслення найважливіших емоційних і образних елементів слова.

Тарас Шевченко — один із найоригінальніших світових поетів, тим оригінальніший, що його своєрідність сполучається з численними особливостями манери поетично-народної,— може більше ніж хто-

[1] А. Н. Веселовский, Историческая поэтика, 1940.— «Из истории эпитета», 1895, стор. 73—93.

будь інший, показує, як саме вибір і художня обробка звертань глибоко пов'язані з основними нервами його творчості, з основними особливостями його художніх уподобань і майстерності.

Поетична думка Шевченка перебуває в колі кількох дуже стійких, невідступно його хвилюючих і привертаючих до себе об'єктів. Їх порівняно небагато, але ідейно-лірична сила їх для нього як людини і для його художньої творчості величезна.

Рідна українська земля, рідний народ, пригноблена і своїми, і чужими панами та полупанками трудяща маса; ідея вищої правди, постійно ображуваної в людині, якою її знає Шевченко насамперед у самому собі, живому уособленні свого знедоленого народу, і в ряді трагічних фігур старого українського села: вигнаній навіть рідною сім'єю дівчині-покритці, її приреченій ще в утробі матері на образи та злидні дитині — байстряті, в молодому бідняку — вдовиченку, якого голять в москалі, бо нема кому захистити його, та ін.; втілення всієї гіркоти особистого і народного страждання — «неправдива» доля, що могла б бути й іншою; пристрасна мрія раба з колиски — казкова воля, неясна в її конкретних обрисах, але хвилююче прекрасна, предмет віри, що саме вона є вираз справжньої, належної людині правди; давня слава України, козацька слава,— ідеалізовані почуття кривавої помсти народу над його гнобителями, перебивані гуманними загальнолюдськими; свої думи як відкладення і вияв всього йому найдорожчого — ось в основному те коло провідних уявлень, в якому весь час перебуває душа поета.

Глибокими коренями всі ці комплекси уявлень, ідей і почуттів вросли в психологію української народної маси Шевченкового часу. Із словами, що переказують їх, пов'язані не просто загальнолюдські поняття, які легко перекладаються з мови на мову. Шевченко успадкував їх від рідного народу; в його душі вони відбились еквівалентно тому, що вклала в них за віки народна маса, і, органічно ввійшовши в його художні твори, вони стали тією міццю справді народного ліризму, яку можна дістати тільки на рідному грунті, тільки бувши людиною, щільно з цим грунтом пов'язаною.

Майже завжди звертання до України супроводжуються в Шевченка сердечним *моя* (не в звертаннях — нерідко *наша*): «Привітай же, *моя ненько! Моя Україно!* Моїх діток нерозумних, Як свою дитину!» («Думи мої...»); «А ти, *моя Україно, Безталанна вдово!* Я до тебе літатиму З хмари на розмову...» («Сон»).

Пор. не в звертаннях: «А серце плаче, як згадаю Хоч невеселії случаї І невеселії ті дні, Що пронеслися надо мною В *моїй Україні* колись...» («І знов мені не привезла...»); «Я непритворною слезой С *моей Украиной* делюся» («Слепая»); «...Нехай *свою Україну* Я ще раз побачу» («До Основ'яненка»).

Пор. також: «Боже мій з тобою! *Мій краю прекрасний, розкошний, багатий!* Хто тебе не мучив» («Іржавець»); «*О доле моя! Моя країно!* Коли я вирвусь з цієї пустині?» («Козачковському А. О.»).

Часто ж Шевченко, звертаючись до України, характеризує її тими або іншими зворушливими прикладками: *вдово* в супроводі пев-

них епітетів — *ненько, серце моє* та ін. Імовірно, що в цитованих рядках з вірша «Козачковському А. О.» *доле моя* є саме епітет-прикладка до *моя країно*. Крім наведених прикладів, див. ще: «*Україно, Україно! Серце моє, ненько!* Як згадаю твою долю, Заплаче серденько!» («Тарасова ніч»); «...Прощай же ти, *моя нене, Удованебого!* («Сон»); «Плач, *Україно! Бездітна вдовице!*» (там же).

Особливо характерне звертання:

«*Світе тихий, краю милий, Моя Україно!* За що тебе сплюндровано, За що, *мамо*, гинеш?» («Розрита могила») — типове шевченківське сполучення виявів емоційності загального характеру із своєрідно перетвореною емоцією релігійною: «Світе тихий...» — початок церковного гімна-молитви, прикладка, з новим змістом перенесена на Україну.

За словами Маркса, «Кромвель і англійський народ скористались для своєї буржуазної революції мовою, пристрастями й ілюзіями, запозиченими з Старого завіту» (К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 8, стор. 114). Шевченко ввібрав церковну фразеологію з її емоційною насиченістю в живий фонд своєї поетичної мови, перетопивши старий метал для нових начинь — з почуттями інших захоплень, інших пристрастей.

Уявлення про долю в Шевченка часто-густо дорівнює «недолі, знедоленості». Воно вбирає у себе звичайно гіркоту та біль пережитого й переживаного, то глибоко особистого, то соціально-групового (селянської дівчини з її нещасливим коханням, москаля солдата тощо), то загальнонародного. Доля людини взагалі, доля самого поета могла б бути іншою. За вимогою вищої правди, що її він відчуває в собі як нічим не приглушимий внутрішній голос, вона повинна бути іншою; але вона те, чим виявляється в житті,— спотворення найкращих бажань людини, скривдження його віри в високе та справедливе, довга низка страждань і незаслужених образ. Поет по-народному відчуває долю як живу істоту, як об'єкт докорів і протесту, як те, що мучить його і в той же час облудно обіцяє бажане щастя, і тому звертання до неї і віддалено не звучать у його ліриці як риторизми, як штучні поетичні формули:

«*Доле моя, доле!* Де тебе шукать? Вернися до мене, до моєї хати, Або хоч приснися...» («Гайдамаки»); «*Доле,* де ти? *Доле,* де ти? Нема ніякої» («Минають дні»).

З народного світогляду та насиченого народним почуттям слововжитку йдуть ті епітети, в супроводі яких виступає в нього *доля:* «Як же тебе не проклинать, *Лукавая* доле?» («А нумо знову віршувать...»); або з прикладкою і епітетом при ній: «Ходімо ж, *доленько моя! Мій друже вбогий, нелукавий!*» («Доля»).

Пор. із цим, наприклад, і називні предикативні сполучення: «У тім селі на безталання Та на погибель виріс я. *Лихая доленька моя!...*» («Варнак»).

У почуттях персонажів Шевченка пізнаємо, отже, його власні почуття, чи то докоряє своїй долі безталанний чумак, поганяючи чужих волів («У неділю не гуляла...») — «*Доле моя, доле!* Чом ти не

такая, Як інша чужая?», чи то до своєї долі звертається селянська дівчина, страждання якої не абстрактні, а життєво конкретні, чи розповідає про свою жахливу долю співрозмовник поета дід-варнак («Варнак») — всі вони стосуються побуту суворого й безрадісного:

«Ой піду я боса полем, пошукаю свою долю. *Доленько моя!* Глянь на мене, чорнобриву, *Моя доле неправдива,* Безталанна я!» («Якби мені черевики»); «Бодай тобі, *доле,* У морі втопитись, Що не даєш мені й досі Ні з ким полюбитись» («Не тополю високую Вітер нагинає»); «Я був убогий сирота. А у сусіда виростала У наймах дівчина. І я... *О доле! Доленько моя!*».

Але доля, як уже зазначалось, всім своїм емоційним забарвленням в Шевченка своєрідно діалектична. Найчастіше вона є спотворенням законного права людини на щастя, і поет лише іноді ставиться покірливо до того, що дала йому вона, «лиха» і «лукава». Він то з сумом дорікає їй, емоційно уособлюючи в цьому образі довгий ряд своїх страждань та розбитих надій, то в сполученні з *воля* виявляє її справжнє, бажане обличчя:

«*Доле! Доле!* Моя проспіваная *воле!* Хоч глянь на мене з-за Дніпра, Хоч усміхнися...» («Г. З.»).

Пор., наприклад, ще: «Старий Згадав Волинь свою святую І *волю-долю* молодую, Свою бувальщину» («Варнак»); «Де поділась *доля-воля,* Бунчуки, гетьмани?» («Тарасова ніч»).

Пестливе слово *доленько,* коли воно не стосується людей, у Шевченка, як і у фольклорі взагалі, не є справжнім виявом ласки: його емоційність — елегійна пестливість, вияв суму за тим добрим, чого вона не принесла з собою, але про що мріяти не перестає серце.

Як синонім *долі* в Шевченка можна зрідка зустріти звертання *талане* з тим самим смислом і близьким емоційним забарвленням, зрештою,— коли це відчуття не суб'єктивне,— трохи слабкіше: слово *талан* не так налите соками народної емоційності, в ньому менше вікового осаду народних почуттів, отже й хід асоціацій, пов'язаних із ним у поета, індивідуальніший, примхливіший:

«Ой, *талане, талане, Удовиний поганий!* Чи ти в полі, чи ти в гаї, *Обідраний цигане,* З бурлаками гуляєш?» («Сова»).

Варт уваги, що в Шевченка звертання до *волі* як самостійні, здається, відсутні зовсім. Під впливом народної манери *воля* в нього щільно сплітається з улюбленим словом-уявленням *доля.* У цитованому вірші «...А я Про тебе, *воленько* моя, Оце нагадую» Шевченко сполучає його із звичним для народного стилю словом *доля.*

Цікавий епітет, яким поет супроводжує звертання *воле,*— епітет не народний, свій, з великим внутрішнім змістом,— *проспіваная:* воля проспівана, втрачена за піснями або через пісні. Ключ до цього епітета — і в біографії поета, і в прекрасних рядках «Перебенді», де згадується доля поета: «...Бо на їй [землі], широкій, куточка нема Тому, хто все знає, тому, хто все чує: Що море говорить, де сонце ночує,— Його на сім світі ніхто не прийма».

Лише рідко Шевченко виходить за межі простих звертань, іноді з характерними прикладками або епітетами, коли говорить про *думи,* улюблені дітища його творчого духу:

«*Думи мої, думи мої,* Лихо мені з вами!»; «*Думи мої, думи мої, Ви мої єдині,* Не кидайте хоч ви мене При лихій годині»; «...*Квіти мої, діти!* Нащо вас кохав я, нащо доглядав?»; «Так думи прокляті Рвуться душу запалити, Серце розірвати. Не рвіть, *думи,* не паліте!» («Чигрине, Чигрине...»).

Але ось поетове звертання до своєї думи з несподіваними прикладками, що вносять у це поняття якесь сімейне тепло і ласку, і із своєрідно ужитим епітетом урочистості, сміливо перенесеним на власні почуття з недоторканного кола церковної поетики:

«Прилітай же з України, *Єдиний мій друже, Моя думо пречистая, Вірная дружино!* Та розкажи, *моя зоре,* Про тую Марину...»; пор. «А ти, *пречистая,* святая, Ти, сестро Феба молодая!» («Муза»).

Окреме місце посідає звертання-прикладка, натуральна з погляду психології Шевченка, але незвичайна для нього серед численних випадків звертання до дум: «Лети ж, *моя думо, моя люта муко,* Забери з собою всі лиха, всі зла — Своє товариство!» («Сон»).

До того ж кола звертань — емоційних абстракцій можна віднести і «*Душе моя!* Чого ти сумуєш? *Душе моя убогая!* Чого марне плачеш?» («Сон»).

Далеко рідші в Шевченка звернення до інших понять, як-от: «Муко! Муко! *О скорб моя, моя печаль!* Чи ти минеш коли?» («Хоча лежачого й не б'ють»); «*Світе ясний! Світе тихий! Світе вольний, несповитий!* За що ж тебе, *світе-брате,* В своїй добрій, теплій хаті Оковано, омурано (Премудрого одурено), Багряницями закрито І розп'ятієм добито?» («Світе ясний! Світе тихий!»).

До речі, символ у тому предметно-словесному оточенні, в якому його тут подає Шевченко, такою мірою сплітається з конкретними речами, про які говорить поет, що й сам набуває значення майже конкретного предмета.

З-поміж усіх Шевченкових звертань цієї категорії чи не найсвоєрідніше звертання поета до *слави,* до своєї власної слави. В обраних Шевченком словах, якими він характеризує її, напрочуд дивно сплелися і біль, і посмішка, і ласка до неї, і визнання її дратуючої примхливості. До оригінальності Шевченкових епітетів *слави* навряд чи багато паралелей знайдеться навіть в усій світовій літературі.

Цікаво звучать «А ти, *задрипанко, шинкарко, Перекупко п'яна!* Де ти в ката забарилась З своїми лучами?»; «Гарнесенько обіймемось, Та любо, та тихо Пожартуєм, чмокнемося Та й поберемося, *Моя крале мальована*» — епітети, сміливо подані в оточенні побутово-селянських уявлень, переважно знижених або навіть презирливо забарвлених.

Що вибір звертань абстрактних і збірних понять у Шевченка щільно пов'язаний, сказати б, з основними джерелами його художньої психології,— видно, крім усього іншого, з того, що саме це

коло опрацьовує він своїм улюбленим засобом інтимізації — займенниками **той, та... отой, ота...** (пор. вище).

Шевченко не звертається до поетичних абстракцій — ця штучна манера чужа його поетиці, його авторській психології. Жива в нього *Україна,* жива в нього *доля,* усіма соками гарячого серця налиті улюблені дітища його творчого духу — поетичні думи.

Серед провідних уявлень, що весь час привертають його до себе, є й винесене ним із надр релігії *Боже* (*милий, мій єдиний* тощо), звертання надто часте в нього і надто характерне. Варт уваги, що, крім порівняно небагатьох випадків, релігійна концепція, відбита в творах Шевченка, майже зовсім не відображає в собі християнської специфіки понять і уявлень, а коли відображає — переважно в пізніших творах,— то саме в антирелігійному (сатиричному) напрямі... Бога Шевченко уявляє в своєму вихідному поетичному розумінні як всемогутнього, обов'язкового носія найповнішої моральної правди, правди не абстрактної, а живої, людської, притаманної серцю поета, щоболіє стражданнями людей, які він бачить і на які не може заплющити очі. Бог для Шевченка, при всьому цьому, не перетворюється в ідею, а залишається особою, до якої поет скеровує свої почуття й пристрасні запити-вимоги. Хоч як не намагається релігійна мораль виправдати той життєвий устрій, свідком якого є поет, цей устрій не може не видаватися його чесній душі образливим спотворенням самої ідеї справедливості. З цього випливає двоїстість поетового ставлення, відбитого в звертаннях: то гарячі заклики про допомогу, про здійснення тієї правди, перемоги, якої він чекає від її уявлюваного вічного носія, то вияви почуттів людини, обуреної жахливими злочинами, що їх вона бачить навколо себе щодня й щогодини і що їх не може не бачити «всевидящее око» та існування яких вона (людина) ніяк не може сполучити з уявленнями про найвищу правду, що мала створити світ і ним керувати.

З нечисленних Шевченкових звертань, прямо не належних ні до народного фонду, ні до кола його оригінальних, характерними залишаються, своєрідно виправдуючи і ту частку штучності, що міститься в них як фігурах,— то скерованість на об'єкти уяви й думки справді хвилюючого значення (часто-густо ряд цих персоніфікованих об'єктів закінчується звертанням до людей): «Мовчать гори, грає море, Могили сумують, А над дітьми козацькими Поганьці панують! Грай же, *море!* Мовчіть, *гори!* Гуляй, *буйний,* полем!... Плачте, *діти козацькії...*» («Тарасова ніч»); «Спи, *Чигрине!* Нехай гинуть У ворога діти! Спи, *гетьмане,* поки встане Правда на сім світі!»; «*Чигрине, Чигрине,* Все на світі гине!... І про тебе, *Старче малосилий,* Ніхто й слова не промовить...» («Чигрине, Чигрине...»); «...І вам слава, *сині гори,* Кригою окуті! І вам, *лицарі великі,* Богом не забуті! Борітеся — поборете!...» («Кавказ»); то глибока сердечність, виняткова емоційна насиченість об'єктів звертання самих по собі, об'єктів, що становлять, сказати б, частину самої людини-поета: «Виливайся ж, ***слово-сльози!***» («Гайдамаки»); «...І дівоче Серце боязливе Стрепенеться, як

рибонька, І мене згадає... *Слово моє, сльози мої*,[1] *Раю ти мій, раю!*» («Чигрине, Чигрине...»); «Чого серце плаче, ридає, кричить, Мов дитя голодне?... Засни, моє серце, навіки засни... Закрий, *серце*, очі...» («Чого мені тяжко...»).

Пор. подібні звертання не від поета, а від його персонажів: «Плач же, *серце*, плачте,.. очі, Поки не заснули...» («Думка»); «*Серце моє! Серце моє!* Тяжко тобі битись Одинокому» («Дівичії ночі»).

П е с т л и в і п о н я т т я, що стосуються кола л ю б о в н о ї л і р и к и, в Шевченка майже від початку й до кінця залишаються народними, фольклорними, зрозумілими в своїй теплоті й чистоті, але глибока щирість Шевченкового ліризму підсилює їх емоційність, наливає свіжими соками живі сердечно-ніжні слова любовних почуттів.

Ось укладені в уста дійових осіб звертання, прямо почерпнуті з народного джерела:

«*Серце моє! доле моя!* Розкрий карі очі! Подивися!» («Утоплена»); «Ні, Ярино, *моє серце, Рожевий мій квіте!* Я не брат тобі, Ярино!..»; «Хіба й справді я не сестра?» — «Ні, *моє кохане! Моє серце!*»; «*Зоре моя!* На мою могилу світи, *зоре!* А я буду з-за світа літати І про тебе, *моє серце*, На небі співати» («Сліпий»); «Прощай, *моє любе, Моє серце!*..» («У Оглаві»); «Через тиждень обіцявся Прийти за тобою.— Через тиждень! Через тиждень! Раю мій, покою!»; «...Мене шукав, мене найшов, Орел сизокрилий! Прилітай же, *мій соколе, Мій голубе сизий!*» («Гайдамаки»).

Той самий фольклорний тон зберігають Шевченкові звертання, коли поет говорить від себе: «*Де ти? Де ти?* Озовися! Прийди, *серце*, пригорнися! Нумо, *серце*, лицятися...» («Туман, туман долиною...»); «А я зрадів би, *моє диво!* Моя ти *доле чорнобрива!*» («Якби зострілися ми знову»); «Покинули [думи] сиротою З тобою одною, *Моє серце, моя зоре, Раю мій, покою!*» («Сліпий»); «А ти, *доле!* А ти, *мій покою! Моє свято чорнобриве*, І досі між ними Тихо, мирно похожаєш?» («Г. З.»).

Пор. і просто пестливі: «Рости, рости, *моя пташко, Мій маковий цвіте*...» («Маленькій Мар'яні...»).

Типове в цьому відношенні звертання до музи:

«І я живу, і надо мною З своєю божою красою Гориш ти, *зоренько моя. Моя порадонько святая! Моя ти доле молодая!* Не покидай мене» («Муза»).

Змішаний характер (фольклорний і літературний) звертань у вірші «Ликері»: «*Моя ти любо! Мій ти друже!* Не ймуть нам віри без хреста...».

Для суто шевченківської своєрідності тих вражень, які поет уміє створювати, переключаючи колишні почуття, почерпнуті з фразеології релігійних джерел, на кохання в його найсвітлішому й

[1] Щоправда, в цьому прикладі *Слово моє, сльози мої* можна розуміти і як додаток-прикладку до *мене*. Після *мої* потрібний тоді інший розділовий знак.

піднесеному сприйманні, надзвичайно характерні рядки з вірша «Г. З.»: «Чи ще й досі Дивуються *всує* На стан гнучий? *Свято моє, Єдинеє свято!*».

Церковнослов'янське слово *всує*, властиве урочисто забарвленому біблійному тексту, надає любовному звертанню піднесену побожність,— з погляду церковного — майже блюзнірського характеру.

Звертання до с в о ї х д р у з і в у Шевченка сходять на нечисленні типи.

Один з найулюбленіших як прикладка — *мій друже єдиний* (мабуть, фольклорного походження); пор. у нього ж як звертання — прикладка персональна: «Петрусю! *Друже мій єдиний!* Моє ти серце! Мій ти сину!» («Петрусь»); «І тебе загнали, *мій друже єдиний,* Мій Якове добрий... О друже мій добрий! друже незабутий!» («Кавказ», з присвятою «Искреннему моему Якову де Бальмену»); «Привітай же благодушне Мою сиротину, *Наш великий чудотворче, Мій друже єдиний!*» («М. С. Щепкіну»).

Пор. штучне уживання цієї ж прикладки: «*Чигрине, Чигрине, Мій друже єдиний!* Проспав єси степи, ліси І всю Україну».

Другий з улюблених і психологічно характерних типів — *друже-брате*: «Надворі, бач, Наступає свято... Тяжко його, *друже-брате,* Самому стрічати У пустині» («Не додому вночі йдучи...»); «...Долиною козак іде Та у журби питається, Де та доля пишається?... Не там, не там, *друже-брате,* У дівчини, в чужій хаті, у рушничку та в хустині Захована в новій скрині» («Ф. І. Черненку»); «Отак я, друже мій, святкую Отут неділеньку святую. А понеділок?.. *друже-брате!* Ще прийде ніч в смердячу хату, Ще прийдуть думи» («Козачковському А. О.»); «Отак-то, ляше, *друже-брате*! Неситії ксьондзи, магнати Нас порізнили, розвели...» («Ще як були ми козаками...»).

Пор. ці ж звертання, поставлені поряд: «Моя душа! *Мій друже, мій брате!* Не згоріла, а осталась, тліє й досі тліє» («Москалева криниця») або одне за другим: «Не додому вночі йдучи З куминої хати, І не спати лягаючи, Згадай мене, *брате.* А як прийде нудьга в гості Та й на піч засяде, Отоді мене, *мій друже,* Зови на пораду» («Не додому...»).

З виразно шевченківських епітетів заслуговує на увагу ще «Спасибі, *друже мій убогий...*» («Мені здається, я не знаю...»).

Найменш характерні, звичайно, випадки, коли Шевченко обмежується в звертанні лише словами *друже* і *мій друже:* «Отак-то, *друже мій,* живи, То й весело на світі буде» («Москалева криниця»).

Порівняно рідкі в Шевченка фамільярні звертання *братіку, братіки:* «Уже як хочете: хоч лайте, Хоч і не лайте й не читайте — Про мене ...Я і не прошу... Для себе, *братіки,* спишу...» («Між скалами, неначе злодій»).

Слово-звертання *брате,* психологічно змістовне у відповідних контекстах (пор., наприклад, «було колись... Не вернеться... не вернеться ...А я, *брате...*» — «Чернець»), стоїть перед небезпекою

в інших втрати своєї емоційності. Шевченко чудово оживляє його силу простим епітетом: епітет «зовнішній», але звертання завдяки йому набуває нового конкретного змісту: «Старий Згадав свою Волинь святую І волю-долю молодую, Свою бувальщину... І старий варнак Заплакав нишком. *Сивий брате!* Поки живе надія в хаті, Нехай живе, не виганяй» («Варнак»).

З народного джерела походять Шевченкові пестливі звертання-тропи з образами *птахів:* «...Боюся ще, *мій голубе,* Серце ховати...» («Заворожи мені, волхве»); «І на Україні Я сирота, *мій голубе,* Як і на чужині» («Н. Маркевичу»); «Ось слухай же, *мій голубе,* Мій *орле*-козаче» («Козачковському А. О.»); «Бандуристе, *орле сизий!* Добре тобі, брате...» («Н. Маркевичу»); «Що серце порване, побите, І що хороше-дороге Було в йому, то розлилося, Ще ось як жити довелося? ...Чи так, *лебедику?!* — Еге...» («Ну що б, здавалося, слова»).

Окреме місце посідає в ліриці Шевченка звертання,— як є всі підстави гадати,— до М. Ю. Лермонтова. Це сповнений сили і глибокої пошани гімн творчості великого поета-гуманіста:

«Де ж ти, *Великомучениче святий, Пророче божий?* Ти між нами, *Ти, присносущий,* всюди з нами Витаєш ангелом святим» («Мені здається — я не знаю»).

Порівняно численні в Шевченка звертання до г е р о ї в його епічних творів. Шевченко — один з найліричніших епіків світової поезії, майже позбавлений здатності до суто епічного зображення, об'єктивного в точному значенні слова, і в цьому його своєрідна сила, величезна сила почуття, яким просякнуте зображуване, і надзвичайна щирість, з якою почуття висловлюється. Поет, переказуючи щось, ніколи не буває спокійний. Він бере для свого епосу і сюжети самі по собі хвилюючі, нерідко навіть такі, що викликають жах у читача, до того незрівнянно більшою мірою, ніж це може собі дозволити звичайний епік, охоронець суворої «естетичності» в художніх жанрах. Шевченко ніколи не відриває себе як поета від предметів своєї творчої фантазії, не відриває такою мірою, що сама вигадка, навіть фантастично забарвлена, справляє враження переживання того, що дійсно було ним бачено, що дійсно трапилось, що так або інакше біографічне [1]. Отже, завдяки цьому не здаються умовними, ще менш риторичними його зв. ртання до своїх героїв. Муки та бажання їх передаються як такі, що пройшли через душу поета. Чи любить поет, страждаючи їхніми болями, чи гнівом та обуренням проти злобливих і лукавих горить його велике по вінця переповнене почуттям серце,— він звертається не до анемічних або штучно ожив-

---

[1] Не вдаючись у подробиці, зазначимо, наприклад, таку деталь у «Княжні». Розпусник-князь серед іншого має репутацію «патріота, убогих брата». Ця цілком випадкова риса (пор. Шевченків вірш «П. С.») ніяк не пов'язана з його характером, як він поданий у поемі, і справляє враження згаданої на підставі чогось чутого поетом.

лених предметів творчої фантазії, а до людей живих, незрівнянно живіших, ніж ті тисячі, за висловом Гоголя, «існувателів» («существователей»), повз яких проходить байдужий погляд звичайної людини, що не бачить у них нічого, крім малоцікавої зовнішності.

У Шевченка чітко розмежовані його почуттям фігури позитивні — страдники або герої і негативні — злочинці і тирани, майже завжди належні до класу гнобителів; нейтральних у нього зовсім мало. Для тих, кого він любить, він добирає щирі і змістовні пестливі слова; для тих, кого ненавидить,— слова, сповнені гніву й огиди. Ось, наприклад, звертання поета до своїх героїнь — нещасних жертв обману, звірячої похоті тощо.

1. Ліричні формули звертань до своїх персонажів істотно не відрізняються в Шевченка від його улюблених формул особистої лірики:

«Катерино, *серце моє!* Лишенько з тобою!» («Катерина»);

«Умийся, *серденько!* Бо мати Он дивиться й не пізнає Межи дітьми дитя своє»; «От і пишайсь тепер, княгине! Загинеш, *серденько*, загинеш, Мов ряст весною уночі» («Княжна»).

З рідших: «*Красо моя молодая*, Горенько з тобою!» («Княжна»).

Або звертання до прекрасної і доброї княжни як жертви жахливого злочину її батька: «Тебе тільки не покине Лихая година... *Княжно моя безталанна, Знівечений цвіте!*» («Княжна»); «І ти осталася, *небого,* І не осталося нікого З тобою дома...»; «Безталанная! Де ділась Краса твоя тая, Що всі люди дивувались? Пропала, немає!.. І любитимеш, *небого,* Поки не загинеш...» («У нашім раї на землі»); пор. ще: «...А ти, *Великомученице!* Села Минаєш плачучи вночі» (там же); «Прокинься, прокинься, *чистая!*» («Княжна»).

До своїх друзів Шевченко звертається найчастіше з теплим *брате*. Саме це тепле, сердечне слово в оригінальному оточенні вживає він як прикладку при звертанні й до своєї улюбленої, високо вшановуваної ним історичної фігури — Дорошенка (пор. про Дорошенка: «Тільки ти, святий Ростовський, Згадав у темниці Свого друга великого...»): «А ти, старий Дорошенку, *Запорозький брате!* Нездужаєш, чи боїшся На ворога стати?» («Заступила чорна хмара...»).

Варт зазначити, що оригінальність цього звертання збільшується своєрідністю його уживання у відповідному контексті: голос автора ніби зливається з голосом народної маси, і Дорошенко відповідає на звертання, ніби почувши його від своїх сучасників. Прямо від автора ще раз повторюється таке звертання далі: «Отак тобі довелося, *Запорозький брате!...*».

2. «*Гади, гади!* Чи напилися ви, чи ні Людської крові?» («Єретик») — гнівно вигукує великий «єретик» Ян Гус.

Із цим звертанням споріднені сповнені обурення звертання поета до злочинців, тиранів, гнобителів: «Іде в покої... *Скверний гаде!*» («Княжна»); «*О, люде поганий!* Де ти взявся? Що ти робиш? Чого ти шукаєш?»; «*Кати! кати! людоїди!* Наїлись обоє, Накралися! А що

взяли На той світ з собою?»; *«О, царю поганий! Царю проклятий, лукавий, Аспиде неситий!* Що ти зробив з козаками?» («Сон»).

Цілком Шевченків своєю характерною тональністю і голос «білої пташки» у тому ж вірші: «І ми сковані з тобою, *Людоїде, змію!*... Веселися, *лютий кате,* Проклятий! проклятий!»; «По закону апостола Ви любите брата! *Суєслови, лицеміри,* Господом прокляті!» («Кавказ»); «*Кляті! Кляті!* Де ж ваша слава?? На словах!» («Мені здається — я не знаю»); «Капусниця закурена!.. А ви, мості-пані? Бенкетуєте в Парижі, *Поганці погані!*» («Три ворони»), «Схаменіться, *недолюдки, Діти юродиві!*» («Посланіє»).

Пор. і звертання до прямо не названої Катерини II:

«...Тебе ж, *о Суко!* І ми самі, і наші внуки, І миром люди проклenуть!» («Хоча лежачого й не б'ють»). «Кого, *лютий кате,* Кого ти катуєш?! За що, за що дитя своє Молоде мордуєш?» («Утоплена») — звертається поет до розпусної матері, яка заздрить вроді і молодості своєї дочки і всіляко її мучить.

Поза цими двома основними групами звертань до своїх персонажів Шевченко виявляє порівняно мало типового. Проте і в цих небагатьох звертаннях відмінного характеру помітний його стиль, провідні риси його психології, його ставлення до людини.

Отже, не випадкове саме звертання *брате* до винесеного хвилями сіромахи-козака, голого й босого, але щасливого вже тим, що він на волі: «Постривай лиш: може, *брате,* На чужому полі Талану того попросиш Та тієї долі!» («Між скалами»); «Коло пустки на милиці Москаль шкандибає, На садочок позирає, В пустку заглядає... Марне, *брате!* Не вигляне Чорнобрива з хати...» («Рано-вранці»).

Серед іронічних (поодиноких) звертань Шевченка до своїх епічних фігур заслуговує на увагу своєрідністю забарвлення те, яке зустрічаємо у вірші «У Вільні, городі преславнім». Старий батько єврей пильно оберігає свою дочку, здогадуючись, що вона кохається з християнином-студентом; він наймає стару Рухлю. «Ні, *небоже,* Рухля не поможе!» — зауважує напівіронічно, напівспівчутливо поет на ці марні заходи свого кінець кінцем трагічного персонажа.

Шевченко порівняно часто звертається до тих, хто може поділити його настрої, кого він уявляє як свого ч и т а ч а або с п і в р о з м о в н и к а. Тут у нього також можна виділити, власне, дві групи звертань: *до людей, людей добрих,* селянської маси, до якої весь час хоче пригорнутися, в якої шукає співчуття, відгуку своїм стражданням наболіле серце поета, та до *дівчат,* об'єкта і його любові, і його, сказати б, батьківського піклування. «Як же його у неволі Жити без надії? Навчіть мене, *люди добрі,* А то одурію» («Ой, гляну я»); «Вибачайте, *люди добрі!* Може, недоладу, Та прокляте лихо-злидні Кому не завадить?»; «Вибачайте, *люди добрі!* Що козацьку славу Так навмання розказую...» («Гайдамаки»).

Але *люди* «людство» в Шевченка нерідко і об'єкт його докорів. Він знає і багато негативного, мерзенного в їх діяннях: «*Люди,*

люди! Коли то з вас буде Того добра, що маєте? *Чудні, чудні люди!*» («Гайдамаки»); «Так то, *люди,* Хотілося б... Та що й гадать...» («Не гріє сонце на чужині»); «Кругом паскуда! Чому ж його не так зовуть? Чому на його не плюють? Чому не топчуть?.. *Люди! люди!* За шмат гнилої ковбаси У вас хоч матір попроси, То отдасте» («П. С.»); «*О люди! люди-небораки!* Нащо здалися вам царі?». Пор. і поодиноке стримано холодне звертання *громадо:* «Не похвали собі, *громадо,*— Без неї, може, обійдусь,— А ради жду собі, поради!» («Хіба самому написать»).

Чи думав Шевченко, що саме дівчина, молода жінка будуть його найвдячнішими читачками, що саме їм будуть найбільш близькі образи та почуття його художніх творів? Мабуть, так. Тематика і його епосу, і його лірики має в собі так багато специфічно жіночого; він, як і великий російський народолюбець М. О. Некрасов, в усякому разі, насамперед до жінки, до її тяжкої долі звернув свій співчутливий погляд. Малюючи трагедію щирого кохання дівчини, поет певен, що його «добрі сльози», пролиті над жертвою, насамперед легко знайдуть собі шлях до молодого жіночого серця [1]. Розповідаючи про кохання Яреми й Оксани, поет жартівливо зупиняється: «Аж обридло слухаючи, Далебі, *дівчата!...* А мати Або батько як побачать, Що ви, *мої любі,* Таке диво читаєте,— Гріха на всю губу!» («Гайдамаки»); «Постривайте, все розкажу. Слухайте ж, *дівчата!*»; «І то лихо — Попереду знати, Що нам в світі зострінеться... Не знайте, *дівчата!*»; «Бо не довго, *чорнобриві,* Карі оченята, Біле личко червоніє — Не довго, *дівчата!*» («Тополя»); «Стережітесь, *дівчаточка,* Сміятись з нерівні»; «...він буде жить, І сатаною-чоловіком Він буде по світу ходить І вас, *дівчаточка,* дурить Во віки» («Титарівна»); «Отакий то мій Ярема... Таким і я колись то був. Минуло, *дівчата!* Чому не осталось?» («Гайдамаки»).

Певне місце в поезії Шевченка посідають звертання до молоді взагалі, наприклад: «Тяжко, *діти,* Вік одинокому прожить, А ще гірше, *мої квіти,* Нерівню в світі полюбить» («Марьяна-черниця»).

Нарешті, до цієї групи належить зворушливе й ласкаве *брати мої* в прославлених рядках «Посланія»: «Обніміте ж, *брати мої,* Найменшого брата,... Обніміться ж, *брати мої,* Молю вас, благаю!».

Рідко трапляються в Шевченка звертання не з тим прямим почуттям, яке повинні викликати відповідні слова. Як приклад можна навести вірш «Ой, пішла я у яр за водою...». Дівчина, яка любила й вірила своєму коханому, побачила його з іншою і зрозуміла, що її обмануто. «Йване мій, Іване»,— вигукує вона, не вгасивши недавнього почуття і перебиваючи його новим, повним сили — протилежним:

«*Друже мій коханий,* Побий тебе сила божа На наглій дорозі».

---

[1] Пор. у вірші «Не для людей, тієї слави...»: «...І в сім'ї веселій тихо Дітей привітають, І сивою головою Батько покиває. Мати скаже: «Бодай тії Діти не родились.— А дівчина подумає: — Я їх полюбила».

З нечисленних у Шевченка глузливих звертань, як приклад особливо влучної іронії, можна навести хоча б звертання до ченців у вірші «І Архімед і Галілей...»: «А ви, *святії предотечі,* По всьому світу розійшлись І крихту хліба понесли Царям убогим!».

Шевченківські звертання д о п р е д м е т і в здебільшого належать до фольклорного фонду, наприклад: «Ой, *хустино, хустиночко!* Мережана, шита!» («Хустина»); «Широкая, високая *Калино моя,* Не водою до схід сонця поливаная!» («Чого ти ходиш на могилу?»).

Як своєрідна словесно-звукова мережа привертає до себе увагу сполучення з вихідним звертанням: «*Ой, тумане, тумане, Мій латаний талане!* Чому мене не сховаєш Серед лану в тумані?»(«Наймичка»).

Читачеві байдужі і очевидна тавтологія (звертання до туману, щоб сховав того, хто його просить, *в тумані*), і примхливе зближення понять: увесь ряд слів тут підказуваний переважно саме звуковою подібністю,— це строката тканина прекрасного килима, прошитого шовковою ниткою провідного слова-звертання [1].

Поза фольклорним впливом в точному значенні слова, але як щільно пов'язане з колом почуттів селянина, в Шевченка виступає звертання до символізованої *ниви:* «Орися ж ти, *моя ниво,* Долом та горою! Та засійся, *чорна ниво,* Волею ясною!... Розвернися ж на всі боки, *Ниво-десятино!* Та посійся не словами, А розумом, *ниво!*... Розвернися ж, розстелися ж, *Убогая ниво!*» («Не нарікаю я...»).

Ниво-десятино відбиває вплив відомих слів О. Кольцова в російському вірші «Ну, тащися, Сивка...» («...пашней десятиной»), але всі почуття, весь сік думки, яким налите в Шевченка слово *нива,* надає звертанню його індивідуального характеру.

Є ряд характерних і серед незвичайних для Шевченка звертань.

Так, взяті із фонду старого класицизму образи дістають у нього в звертаннях, як, мабуть, ні в кого іншого, свій домашній, побутово-селянський колорит. Поет звертається до музи: «Та хоч старенький божий глас Возвисьте, *дядино!*»; «*Старенька сестро Аполлона!*»; «Чи не покинуть нам, *небого, Моя сусідонько убога,* Вірші нікчемні віршувать?».

Цікаві й звертання, у яких Шевченко сполучає традиційну манеру «класичних» послань із своєрідно ужитим релігійним поняттям, поданим поряд з улюбленим у поета звертанням-прикладкою: «*Возлюбленику муз і грацій!* Ждучи тебе, я тихо плачу... Привітай же благодуше Мою сиротину, *Наш великий чудотворче, Мій друже єдиний!*» («М. С. Щепкіну»).

---

[1] Цей вірш, як і сила інших, може бути виразною ілюстрацією тези М. Т. Рильського: «Шевченко є справді віртуоз звукопису, вміння передавати певним добором приголосних і голосних звуків певний настрій, певний образ» («Шевченко — майстер слова».— «Красная Башкирия», 1942, 10 березня).

М. Т. Рильський і Л. А. Булаховський у визволеному Харкові. *Фото 1943 р.*

Натурально, що переважна більшість звертань у Шевченка — іменники. Тим характерніші, тим інтимніші звертання-прикметники, епітети до іменників, легко вгадувані з контексту, неназивання яких можливе саме через їх своєрідну близькість авторові і читачеві: «Коли ж милий на тім боці,— *Буйнесенький,* знаєш, Де він ходить, що він робить,— Ти з ним розмовляєш».

Пор. початок вірша: «*Вітре буйний, вітре буйний!* Ти з морем говориш...».

Нахил до інтимізованого вжитку епітета *буйний* замість *вітер* спостерігається не тільки в звертаннях, пор.: «Сонце гріє, вітер віє, На степу козачім. На тім степу скрізь могили Стоять та сумують; Питаються у *буйного...*» («До Основ'яненка»); «А Україна! А степи широкі! Там повіє *буйнесенький,* Як брат, заговорить» («Н. Маркевичу»).

У цьому ж вірші нижче: «Там могили з *буйним вітром* В Степу розмовляють»; «І ти, *білолиций,* По синьому небу вийдеш погулять» («білолиций» — місяць).

Поетику Шевченка характеризують також численні форми наказового способу як вияв тієї самої його потреби прямо дивитись в очі своїм персонажам, відчувати в них живих людей, об'єкти то співчуття, то обурення, або привертати свого читача, робити його інтимним учасником розповіді.

Приклади таких звертань і в ліриці, і в епосі Шевченка дуже численні. Обмежимося лише двома, що ілюструють останню групу (читач ніби сам безпосередньо спостерігає те, про що розповідається): «...а *дивіться* — Вкупочці гуляють По садочку» («Сліпий»); «*Постривайте,* що ще буде!» («Утоплена»).

Не ілюструємо випадків першої групи, теж у переважній більшості виразних і сильних. Але не можна не згадати серед них одного — надзвичайної сили, до того ж насичуваного тепер сугестією почуттів нашого часу. Це сповнені в своїй стислості чудової мальовничої виразності останні рядки «Єретика». Авторове звернення до злочинців Констанцького собору звучить як грізний вирок чеських народних мас, як провіщення кари, що неминуче спаде на голови катів:

«Все зробили... *Постривайте!* Он над головою Старий Жижка з Таборова Махнув булавою».

МАКСИМ РИЛЬСЬКИЙ – ПОЕТ-ПАТРІОТ *

Максим Тадейович Рильський — один із найвидатніших поетів не лише України, а й усього Радянського Союзу.

За роки поетичної діяльності (з 1910 р.) Рильський випустив у світ понад двадцять збірок поезій [1]. Багато його віршів перекладено на російську, білоруську, польську, французьку, німецьку, вірменську, азербайджанську, татарську, башкирську, грузинську та інші мови.

У його перекладах з'явились «Евгений Онегин», «Медный всадник», «Пир во время чумы», казки, лірика Пушкіна, «Пан Тадеуш» і лірика Міцкевича; п'єси Корнеля, Расіна, Вольтера, Гюго, «Король Лір» Шекспіра, «L'art poetique» Буало, ліричні твори поетів російських, білоруських, польських, французьких, грузинських та ін., лібретто опер тощо.

Роки Великої Вітчизняної війни стали новим етапом в творчості поета. З перших днів він виступив як палкий патріот із словом яскравим і сильним, з закликом до боротьби натхненним і мужнім. Його лірика цього часу, зібрана в книжках «За рідну землю», «Слово про рідну матір» (1941), «Світова зоря», «Світла зброя» (1942), становить зразок високої поетичної майстерності, відданої на служіння великій справі радянського народу.

Наприкінці 1942 р. вийшли з друку і дві його поеми: «Мандрівка в молодість» і «Жага».

Блискучий лірик, М. Рильський вражає в своїй творчості взагалі й у віршах воєнного періоду зокрема широчінню охоплення образів, настроїв, душевних рухів. У його віршах проступають, збуджуючи справжню симпатію читача, то теплота дитячих відчуттів, пов'язаних з рідним селом, то інтимні почуття першого наївного кохання, то батьківська ласка і гордість сином-бійцем, ще недавно веселим пустуном, то повнота радості зустрічі з друзями, «обвітреними боєм», і щирий привіт їм, які виконали на кривавих

[1] «На білих островах» (1910), «Під осінніми зорями» (1918, друге видання — 1926), «Синя далечінь» (1922), «Крізь бурю й сніг» (1925), «Тринадцята весна» (1926), «Де сходяться дороги» (1929), «Гомін і відгомін» (1929), «Знак терезів» (1933), «Марина» (1934), «Київ» (1935), «Літо» (1936), «Україна» (1938), «Вибрані поезії» (1939), «Збір винограду» (1940), «Вибрані поезії» (1940) та збірки воєнного періоду.

полях битв свій синівський обов'язок перед Батьківщиною, то омріяне чекання перемоги і впевненість у ній, то захоплення великим всенародним подвигом. А разом із тим — палкий, з самого серця гнів проти жорстоких гнобителів України, яка ще недавно жила таким повнокровним життям.

Як епік він дивує спостережливістю і майже дитячою ясністю скерованого на світ зору, ясністю тим дивовижнішою, що в цьому зорі весь час світиться спокійний, але яскравий вогонь мудрих в їх життєвому осаді думок — афористично стиснених і через це добре схоплюваних пам'яттю «спостережень розуму» і «заміток серця», про які, однак, ніяк не скажеш за Пушкіним («...Ума холодных наблюдений И сердца горестных замет»), що вони «холодні» або «сумні»: в сприйманні життя в Рильського завжди є своєрідне тепло і щира любов, справжнє джерело здорового оптимізму, що вирує з надр його душі.

М. Рильський гаряче, всім єством своїм любить рідну землю. Він має право сказати про себе: «Землі своєї зелень і блакить Любив я серцем» («Мандрівка в молодість»). Його поезія вбирає і аромат рідних полів і лісів, і всю повноту радості прямого зіткнення з природою рідної землі, глибину спокійного, стійкого почуття мисливця, що багато спостерігав її, і приязнь до побуту її квітучих сел, і захоплення її столицею, містом-красунем Києвом, і рідні звуки її народних пісень і дум. Він ніжно любить і по-синівському гордиться рідною історією — тими людьми, в яких для нього, як і для мільйонів українців, втілена слава рідного краю: Тарасом Шевченком, Котляревським, Лисенком, Заньковецькою. Він чудесно знає і пам'ятає людей минулого, що з ними йому на рідній землі доводилось жити. Теплим почуттям зігріті ці спогади в його новій поемі «Мандрівка в молодість» — прекрасних художніх мемуарах, поетичній історії України.

Але з цією любов'ю, з цим почуттям людини, що усім своїм єством виходить з прикорня народної маси, в Рильського поєднуються широко усвідомлені ідеї й емоції високого інтернаціоналізму. Рідне для нього за своєю природою не є чимось ворожим до інших культур. Як і великий його земляк, лінгвіст Потебня, Рильський шанує індивідуальність народів — ті своєрідні фарби і ті інші почуття й сприйняття, які виявляються в історичному бутті народів, що розгортають в собі краще з усього притаманного їм. Його поетичне слово стоїть на сторожі братерства людей, здобутого Великим Жовтнем.

Рильський — великий майстер форми в широкому розумінні цього слова. Він культивує дуже різноманітні метри, в тому числі, наприклад, його улюблену октаву, при цьому без усякої вишуканості, без формалістичних намагань і будь-якої претензійності. Його поезії дохідливі і легко запам'ятовуються, але не своєю пісенністю або простотою,— цей тип художньої роботи не в манері Рильського,— а синтаксичною прозорістю й ритмомелодичною організованістю складних масивів, величезною європейського масштабу культурою вірша, класично довершеного.

Щодо цього заслуговують на увагу хоча б його масиви — будови надстрофічні, великі віршові єдності, класично прозорі попри весь свій, сказати б, просторовий обсяг, до того дуже цікаві своєю стрункістю, зокрема у випадках, коли поет відходить від системи звичайних фраз-рядів (анафоричного типу). Так побудований, наприклад, майже весь вірш «Про осінь», де навіть ритмомелодичні межі фраз у синтаксичному значенні слова не перетинають до кінця суцільності змісту смислового об'єднання, бо за міцні скріпи між окремими великими його частинами діють відповідні займенники і сполучники: «Осінь, осінь, осінь... Шум осик... Осінь — перельотний голос птичий... Я її давно хвалити звик За її веселий, добрий звичай, За щедроту золотих дарів, Білими розсипаних руками, І в її простори завжди брів, Як дитя до казкової брами. Молодий, усіх я запевняв, Що *вона* — не смерть, а відпочинок, Що осіннє прив'ядання трав І кружляння голубих сніжинок,— Лиш весняних трав передчуття, Тільки провість ясних вод весняних... А тепер, на осені життя, Між погрозних одсвітів багряних, Як без пісні давньої жона Від турботи, від скорботи тане, Як прибила волос сивина, Як смутить вечірній час рум'яний,— Уночі до краю, до кінця Зрозумів я, що життя кінчиться, Що мені уже не до лиця Напроти свічада бадьориться. І в хвилину цю — із фронту лист. Син. (Пустун. Екзамени. Фокстроти). З фронту! Рідний! І єдиний зміст — Битися, боротись, побороти!..».

Дохідливість поезій Рильського не меншою мірою визначається й тим, що майже в кожній з них є своєрідно загострені тропи й фігури, які спалахують художньою думкою, тропи й фігури, які, можливо, легко могли б бути підведені під певні рубрики теорії словесності, але своєї поетичної дієвості набули в художніх контекстах як справжні винаходи великого майстра...

Одна за одною чарують іскрами поетичних спалахів творчі метафори «Слова про рідну матір», разом і свої, і народні, по-сучасному дохідливі й пронизані почуттям сивої давнини, що відклалася в поезії «Слова о полку Ігоревім»: «Благословенна в болях ран Степів широчина бездонна...»; «І труд, і піт благословен, Життя рясного винограді...»; ...«Хто наше злото-серебро Плугами кривди переоре...?».

Якоюсь світлою силою підкоряють порівняння-характеристики: «...Там Маяковський, єдиний завжди, З Пушкіним стрівсь — *весняної води Бурний потік із валами морськими*» («Москва»); «Пушкін з простертою гордо рукою Встав над землею, *мов пісня сама*» («Великий перегук»).

Як майже всі поети-співці героїки, Рильський любить епітети — складні слова. В його поетиці їм належить виразна роль — скупчень емоцій піднесення, характеристик краси мужніх почуттів і могутніх предметів та явищ природи. Як елементи цих слів у нього часті *крила, огонь, грім:* «Чуєш — гримить всім трудящим язикам Спів *огнекрилий* народних співців...» («Великий перегук»); «Бачиш — руський з тобою, башкир і таджик, Друзі, браття твої, *громоносна* лавина» («Україна»); «...Там наших співів гранився алмаз,Там наші

думи росли *буйнокрилі*» («Москва»); «Земля, що окрилив Тарас *Громовозвуками* словами» («Слово про рідну матір»).

В об'єднанні з уявленнями, які характеризуються, виникають мовно-психологічні сполуки великої художньої сили і справжньої естетичної дієвості.

Рильський майстер пуантів — гострих, стислих виразів, переважно прикінцевих, багатого художнього змісту. Але в пуантах Рильського, проте, не можна не зазначити однієї важливої риси, яка зближує його з іншими великими майстрами художнього слова. Пуанти не виступають у нього або, може вірніше було б сказати, майже ніколи не виступають як ефекти. Не випадково Рильський так любить і так влучно перекладає Пушкіна і Міцкевича, поетів, крім всього іншого величезного смаку, що вміли своїм художнім вершинам в поезіях в цілому і в окремих фразах надавати благородної стриманості, здатної провести ту важливу, але разом з тим так легко втрачувану рису, що відділяє художнє відкриття, потрібне для естетичного враження, від крикливого ефекту технічно-риторичного прийому.

Ця стриманість, ця своєрідна дисципліна художньої манери поета характеризує й силу інших особливостей поетичного стилю М. Рильського. Його поезія багата на численні засоби художньо оздобленого стилю, проте, крім таких фігур, звичайних для поезії взагалі, як анафора, порівняно мало можна знайти у віршах Рильського фігур, що їх ужиток гостро впадав би в очі як вираз певних поетових уподобань, не кажучи вже,— надуживання тими самими засобами.

І ще більше важить те, що його фігури аж ніяк не на службі в риторики або чогось із нею спорідненого. Легко помітити, як їх вибір спричиняється в його поетичному застосуванні до того, щоб бути справжнім засобом вираження гарячих почуттів і мужньої волі. Ось, наприклад, ніби викувані рядки з охопленням тих самих наступальних понять, поданих в їх часовому поширенні і в динамиці належної їм напруги: «За нашу волю — чуєте, брати? — За нашу правду — сестри — озовіться! *Ми йшли, йдемо, ми будемо іти, Ми билися, б'ємось, ми будем биться*» («Лист до українців в Америці»).

Або синтаксично паралельні рядки надзвичайної емоційної сили з особливою, сказати б, вирішальною міццю другого:

«На прю ми стали проти царства тьми, Що оскверняє море й суходоли, *І віримо,* що переможем — ми, *І знаємо,* що не вмремо ніколи» («Лист до українців в Америці»).

Характерна для цієї помірності майстра і гра звучаннями типу так званої внутрішньої рими, що її ми не раз, але й не часто зустрічаємо у віршах Рильського. Ця гра відбувається в ряді випадків так інтуїтивно дохідливо і разом із тим так, сказати б, органічно, що навіть і віддалено не викликає підозріння про будь-яку вишуканість її як технічного словесного прийому. Ось перший рядок уже згаданого вірша «Про осінь»: «*Ос*інь, *ос*інь, *ос*інь,.. Шум *осик*» або «Вес*на,* що да*на* тільки раз людині» («Сон»); «Де світ побачив я, де річ непросту — жить Вивчав навпом*ацки,* як цу*цик* півпрозрі-

лий» («Моє село»); «Ходить вітер, посланець *кри*латий, На *кри*ваве за*кли*ка вино...» («Світова зоря»); «Ламаються жала ворожих птахів, *Кри*вавляться *кри*ла у їх літаків...» («Пісня радянського народу»); «Метелики п'*яні* на *синіх, сон*них квітах Тріпочуть, як живий, як мерехтливий *сні*г» («Мандрівка в молодість»); «...Історія така Буває і тоді, коли вже сивиною От-от при*порош*ить не*прош*ена рука...» («Мандрівка в молодість»); «...І коли повернемось ми знову Сіять *ла*н і *ла*годити дім...» («Ми його зустріли»).

Кожне з цих зчеплень звукових подібностей добре вмотивовано семантично або емоційно і є прекрасним акомпанементом до руху поетової думки в цілому.

Трапляється, що у Рильського момент гри звучаннями виявляється підкреслено, але це буває в нього переважно в навмисних, виразних стилізаціях під лад народний, своєрідно мережаний: «Ой не краса докучила — Гримить-гуде за тучами, Але *зли*вою *зло*стивою Над матір'ю над сивою» («Жага»).

Отже, й тут ця гра сприймається не як ефект, а як художня настанова.

Людина високої художньої культури, чутлива до різних стилів, Рильський у своїй творчості, проте, не стилізатор. Його творчість має власний голос — чіткий і певний з мужньо-урочистою домінантою і м'якими теплими обертонами. Цьому голосові мимохіть віриш як не «поставленому», а такому, що звучить од природи. Коли автор інтимно говорить, що «життєву путь свою нерівно і хитаючись верстав я», «Та я служив, чому хотів служити»,— не виникає сумніву в правді цих слів. Навіть коли Рильський стилізує, він не відходить від органічно властивого йому тону, і тому його стилізація ніколи не справляє враження формалістичної.

Будучи поетом грунтовним у повному значенні цього слова, поетом українським, що зріс на рідному грунті й увібрав у себе його кращі соки, Рильський ніколи не вбирає в свою творчість неперобленими великою власною художньою індивідуальністю ні народної поезії, ні прямої історичної спадщини українського художнього слова. Його поезія — в тісному контакті з ними, але національна спадщина в ній — тільки окремі прекрасні нитi, вплетені в майстерно завершені килими його власної поетичної роботи.

Визначне почуття художньої міри — риса максимально властива Рильському. Це поет гармонійний, поет, що синтезує і в світогляді, і в художній манері повноту естетичних елементів буття, національних і загальнолюдських, індивідуальних і загальних, сучасних і історичних, засобів краси слова і прямого виявлення поетичної думки. Підкреслюємо,—поет, що синтезує, переконливо розв'язує завдання художнього синтезу, але нічим не виявляє, що перед ним могла стояти не подолана загроза еклектизму. Характерна щодо цього його поема «Мандрівка в молодість», написана на взірець «Беньовського» і «Домика в Коломне». Ніхто не матиме сумніву, що авторові передували Словацький, Пушкін, «Пан Тадеуш» Міцкевича, але Рильський і тут не наслідувач високих зраз-

ків: синтез одержаного з багатим своїм дає плід чудової свіжості і скоряючої щирості.

В основному те саме слід сказати і про натхненну «Жагу», небездоганну композиційно, але прекрасну ліризмом своїх партій, твір, в якому тільки відчувається, а не прямо констатується зв'язок із Міцкевичевими «Dziadami».

Можно було б навести чимало зразків майстерності Рильського, поета винятково багатогранного. Обмежимось тільки одним прикладом. У «Слові про рідну матір» вражає,— і навряд чи таке сприймання є суб'єктивним,— відчуття незвичайного простору, цілющого повітря рідної землі, її міцного дихання. Цей простір сповнений привабливих барв, променів м'якого і разом з тим гарячого світла, запахів землі і моря, милих образів овіяних славою великих людей Батьківщини і своєрідного бойового натхнення їх нащадків.

Простір... Ось ті «виміри» його, ті способи дати його відчути, що ними поет досягає чарівного враження свого вірша: «Благословен той день і час, Коли *прослалась* килимами Земля, яку *сходив* Тарас Малими босими ногами...»; «Благословенна в болях ран *Степів широчина бездонна,* Що як зелений *океан* Тече круг білого Херсона...»; «Благословенні ви, *сліди,* Не змиті вічності дощами, *Мандрівника* Сковороди з припорошілими саквами, Що до цілющої води *Простує...*»; «*Морських походів даль солона...*»; «Благословенна синь *озер, І Псло,* і повів рути-м'яти...»; «Настане день, настане час — *І розіллється* знов медами Земля, що освятив Тарас Своїми муками-ділами...»; «Хто може випити *Дніпро,* Хто властен виплескати *море?...*»; «Гримить *Дніпро,* шумить *Сула, Озвались голосом Карпати,* І клич *подільського* села в *Путивлі* сивому *чувати*».

Барви: «як зелений океан», «благословен мечів ясних огонь, отчизни охорона»; «і при дорозі зелен клен»; «благословенна синь озер»; «хіба їм можна отцвісти, коли зоря горить рожева?»; «рокочуть ріки ясноводі».

Запахи: «...повів рути-м'яти»; «...хто дивний запах полину Роздавить мороком туманів...?», «морських походів даль солона».

Це відчуття простору, впливи знайомих і милих фарб рідної землі, її запашного дихання, любимих образів її великих людей і ті емоції, якими пройнятий увесь вірш,— щира, від серця вірність Батьківщині, ненависть до лютого ворога, що зганьбив прекрасну, овіяну славою минулого, «у гроні світлому сестер» ще недавно квітучу землю,— зливаються в гармонійну високоестетичну художню цілісність, повз яку не пройде, не може пройти ніхто, чия душа хоч будь-якою мірою відкрита для поезії. Просторовість вірша в аспекті художньо-геометричному сполучається з «просторовістю» історичною, гармонійно зливаючись одна з одною: джерела любові до рідної землі вирують і з її сучасності, і з її недавнього минулого, і з минулого, що про нього так яскраво розповідає «Слово о полку Ігоревім». Образи, епітети, метафори, фігури — то свої, то народні; то породжені душею патріота-сучасника, то поетом, чий голос перекликається з рокотанням струн гусел древнього Бояна; то

проступає готовність по-дитячому просто сприйняти рідне, з дитинства дороге, то витонченість носія високої художньої культури, якому легко дається поетичне перетворення абстрактних слів в насичені незвичною їм в народній мові емоційною силою.

Безпосереднє враження свідчить про гармонійне сполучення всіх різноманітних психологічних стихій, які підкоряє своєму слову поет, і звідси типовий момент в ставленні до поезії Рильського, з яким треба підійти і до цього вірша, і до його поезій взагалі. Про вірші Рильського рідко можна почути, що вони не подобаються. Його поезія сприймається взагалі як гармонійна, як естетична і в цілому, і в деталях. Є великі поети-майстри, що їх не можна не визнавати такими, але ті або інші настанови і прийоми їх поезії можуть бути спірними і можуть не подобатись. Рильський до їх числа не належить. Це не значить, звичайно, що і в Рильського не можна натрапити на образ або художній прийом, який викличе сумнів і навіть просто не буде до вподоби. Мені, наприклад, не подобаються рядки «...І «Енеїди» *владний* стих, Полтави тихої *корона*»; надто сміливою здається катахреза «Хто дивний *запах* полину Роздавить *мороком* туманів...», не доходить до мене образ-метафора «...Степів *широчина* бездонна... Що свій *дівочий гнучкий стан* До Дніпрового тулить лона»,— але з такими випадками в Рильського зустрічаєшся рідко, і в них відчувається рука видатного майстра: «степів широчина бездонна», «дивний запах полину» — прекрасні образи.

За Рильським величезні заслуги в галузі української віршової мови. Хоч саме віршова українська мова дістала під пером Т. Шевченка, Лесі Українки та ін. ще в дореволюційний період обробку і стала досконалим засобом вираження різноманітних уявлень і емоцій, перед новим поколінням поетів — важке завдання удосконалити її для тієї виключно багатої культури, для тих безмежних творчих перспектив, які відкрила Велика Жовтнева соціалістична революція. У плеяді блискучих українських поетів цього часу, гордості українського народу, поряд з П. Тичиною і М. Бажаном, М. Рильський займає почесне місце не тільки як багата художня індивідуальність, але й як майстер мови, що прекрасно володіє всіма засобами народної мови в її живих фактах і в її так само живих творчих тенденціях. Він довів як поет з усією переконливістю факту, що українська мова має все потрібне для повного, художнього висловлення як ідей, образів, емоцій, що органічно зросли на рідному українському грунті, так і всього, що зросло на грунтах чужих: від культур Сходу до холодної витонченості французького класицизму XVII ст. Тому така цінна і та робота, якій віддає себе Рильський як працьовитий і вдумливий філолог,— виконувана ним робота члена редколегії «Російсько-українського словника».

Поет-патріот, який в дні Великої Вітчизняної війни створив насичені почуттям яскраві твори високої художньої майстерності, увічнив своїм словом в пам'яті українського народу дні його страшних мук і невмирущої слави, співець подвигів Радянської Армії,— такий новий лауреат, вшанований високою нагородою.

ПРИМІТКИ
І ДОПОВНЕННЯ

Питання походження української мови

Стор. 11*. У 1953 р. Л. А. Булаховський надрукував автореферат цієї праці («Вопросы языкознания», 1953, № 2, стор. 101—104, та «Українська мова в школі», 1953, № 5, стор. 8—12); далі праця частково публікувалася у вигляді статей: «Питання виникнення української літературної мови».— Мовознавство, т. XII, 1953, стор. 3—16; «Уваги до питання про відносини між давньоруськими південними («українськими») говірками і іншими слов'янськими».— Наук. зап. Дніпропетровського ун-ту. Т. XLVII. Зб. праць іст.-філол. фак-у (Мовознавство), вип. 7, 1954, стор. 1—15; «Фонетичні і морфологічні південнорусизми в староруських пам'ятках XII—XIV ст.» Праці Київськ. ун-ту. Т. І. Гуманітарні науки, 1954, стор. 121—146; «Нариси з історії української мови. До питання про мову стародавнього Києва та Київщини».— Мовознавство, т. XII, 1955, стор. 30—46; «Питання лексичних південнорусизмів у староруських пам'ятках».— Уч. зап. Харківськ. ун-ту. Т. LXX. Труди філол. фак-у, т. 3, 1956, стор. 55—71. У 1956 р. вийшла в світ книга «Питання походження української мови» (К., Вид-во АН УРСР, 220 с.), у яку опубліковані раніше матеріали ввійшли в переробленому та доповненому вигляді. Текст автореферату входить до книги під назвою «Короткі висновки».

Деякі думки праці «Питання походження української мови» коротко сформульовані в тезах доповіді Л. А. Булаховського «Українська мова серед інших слов'янських», виголошеної ним у 1948 р. (надруковано: «Тези доповідей Семінару-наради завідуючих кафедрами російської та української мови в педвишах УРСР», вип. 2, К., стор. 3-4):

Українська мова серед інших слов'янських

1. За всіма виразними давніми, насамперед фонетичними, ознаками українська мова належить до східнослов'янської групи.

2. Спроба дати інше освітлення давнім зв'язкам української мови не витримує критики і продиктована мотивами націоналістичного політиканства.

3. Книжна мова Київської Русі принципово єдина мова всіх східнослов'янських племен.

4. Історичні події, головно XIII ст., призвели до довгого розриву колишніх зв'язків східнослов'янських племен, і діалекти — предки української мови набували в цих умовах деяких індивідуальних рис.

5. Специфічні функції давньої книжної мови церковної та актової від початків письменства до кінця XVII ст. надали її обличчю рис великої несхожості з розмовною народною. Зокрема, актова мова білорусько-українська набула далеко більшої схожості з польською, ніж це мало місце в мові народної маси, яка в усьому істотному зберегла свій східнослов'янський характер.

6. Поряд з іншомовними впливами, слід урахувати для того, що надає українській мові її своєрідного вигляду, момент першорядної ваги — мовну творчість маси в її повсякденному житті з його інтелектуальними потребами (називання тощо).

7. З часу возз'єднання України з Росією взаємозв'язки російського та українського народів, які повністю ніколи не переривалися, міцнішають, і це виразно відбивається і на українській книжній мові, і на мові української народної маси.

8. Найміцніший тривалий процес інтеграції східнослов'янських мов відбувається з часу Великої Жовтневої соціалістичної революції. У будівництві української літературної мови він виявляється переважно в лексиці та синтаксисі створенням радянського стилю, з його класичним зразком — мовою В. І. Леніна.

9. Історично українська мова не тільки запозичала з інших мов, хоч самий факт т в о р ч о г о запозичення прогресивний чинник в усіх мовах світу, а й сама впливала на інші слов'янські мови: російську (міцний вплив, зокрема, М. В Гоголя на розвиток російського художнього слова), білоруську, польську та літературну сербську.

10. Розгляд фактів історії української мови цілком виразно спростовує великодержавницьку концепцію «діалектності» української мови, націоналістичні концепції С. Смаль-Стоцького — про споконвічну відчуженість української мови від російської та М. Грушевського — про безбуржуазність української нації і шлях її культури у відірваності від братнього російського народу».

З працею «Питання походження української мови» пов'язана також доповідь Л. А. Булаховського «Питання української історичної фонетики і проблема походження української мови», яку він прочитав на відкритому розширеному засіданні вченої ради Інституту російської мови АН СРСР, що відбулося 19—23 червня 1953 р. в Москві (тези доповіді опубліковані російською мовою в збірнику тез, М., стор. 30—32):

Питання української історичної фонетики і проблема походження української мови

1. Проблематика, що стосується походження і дальшого розвитку східнослов'янських говірок українського типу, для свого вирішення вимагає обгрунтованої відповіді принаймні на три найважливіших питання історичної фонетики української мови: 1) про умови рефлексації найдавнішого слов'янського **е** в нових закритих складах та його відношення до так званого нового **ѣ**, що виступає в південних давньоруських пам'ятках; 2) про українську рефлексацію **о** та **е** другої частини повноголосних сполук в нових закритих складах; 3) про українські відбиття найдавнішого слов'янського голосного **ь** у нових закритих складах.

2. Відповідь на перше питання важлива для вирішення основного завдання — встановити час і характер виявлення у пам'ятках найбільш специфічної риси українського вокалізму. Відповідь на друге питання має суттєве значення для встановлення відносної хронології подовження голосних, що передували редукованим, подовження, яке породило якісні зміни голосних **о** та **е**. Вирішення третього питання дає матеріал, що має певну цінність для міркування про давні українсько-білоруські мовні відносини, точніше — про відносини говірок, із яких з часом утворились українська та білоруська мови.

3. Питання про умови української рефлексації **е** в нових закритих складах і про її відношення до нового **ѣ** південних давньоруських пам'яток розпадається на два основних: 1) виясненню підлягають умови, в яких з'являється **ѣ**, і його характер — умовно-графічний чи правописно-фонетичний (давня контроверза В. Шимановського, з одного боку, та О. О. Потебні, О. І. Соболевського — з другого); 2) повинна бути встановлена обгрунтована точка зору на характер сучасного відбиття **е** в даному положенні в літературній мові та в говірках: чи рефлектується **е** в закритих складах у вигляді **і** (або звуків, що хронологічно передували йому), и та інших — дифтонгоїдного типу (лише в положенні перед колишнім **ь** — редукованим голосним переднього ряду), чи треба прийняти фонетичний перехід **е** в **і** також і перед колишнім **ъ** (редукованим голосним заднього ряду), а у випадках відсутності переходу **е** в **і** (в останньому положенні) бачити факти аналогійного порядку і, отже, не визнавати прямої відповідності між свідченнями пам'яток щодо обмеженості переходу **е** в **ѣ** (тільки перед **ь**, що відпав або випав) і тим, що більшою чи меншою мірою можна спостерігати в сучасній українській мові. У до-

говіді наводяться аргументи на користь того, що новий ѣ за своїм вживанням близько відповідає свідченням сучасної української мови.

4. У питанні про рефлексацію в закритих складах другого голосного повноголосних сполук доповідач стоїть (всупереч думкам, які раніше були поширені в науці, що всі випадки з і та ін. в такому положенні аналогійного походження) на тій точці зору, що відповідні факти в українській мові — фонетичні, хоч аналогія значною мірою й порушила первісне відношення.

Фонетичні сполуки **оро**, **оло**, **ере** в закритих складах відбились з переходом другого **о**, **е** в **і** та ін. тільки за умови, якщо сполуки ***tort**, ***tolt**, ***tert**, ***telt**, з яких вони походять, у найдавнішій слов'янській мові мали циркумфлексову (низхідну) інтонацію, яка пізніше за умовами положення змінилася в новоакутову (висхідну); пор. *бородá — бóроду*, серб. *брȃду; борíдка*; *борíд* (род. відм. мн.), серб. чакав brád; *бéріг* «берег» із *bergъ (із збереженням довготи в позиції перед наголосом та новоакутової інтонації при перенесенні наголосу з редукованого, що відпав). Пор. з цим *колóдка, колóд; борóв*; серб. *клȁда,* рос. *бoрóл,* ж. р. *борóла* і т. п.— рефлекси акутової інтонації.

5. Найдавніший **ь** в українській мові дає два різних рефлекси:

а) е для більшості випадків: *овес* (із *овьсъ*), *орел* (із *орьлъ*); *весь* (із *вьсь*), *пень* (із *пьнь*);

б) наголошене **о**, що пом'якшує попередній приголосний, в положенні перед твердими приголосними для випадків, коли м'якість приголосного, що передував звукові **ь**, підтримувалась іншими формами парадигми: *пеньок* (із *пьнькъ*), род. відм. одн. *пенька; льон* (із *льнъ*), колишній род. відм. одн. *льна* (тепер аналогійно *льону*); род. мн. *відьом* (із *вѣдьмъ*), *відьма*. Остання рефлексація, скоріше, здійснювалась у цьому напрямку в контакті з говірками — предками білоруської мови».

Стор 153 *. До сказаного в книзі про специфічні риси української мови наводимо ще кілька сторінок з праці «Виникнення української мови та її положення серед інших слов'янських» (К., 1948):

«Поза лексикою у вузькому значенні поняття лишається ще велика ділянка фразеології, тих дуже характерних для рідного грунту стійких сполучень слів, що ними так помітно відрізняються мови одна від одної. Фразеологія, типові прислів'я, приказки, примовки — це улюблене багатство мовної практики народів, сфера історично апробованої ними влучності в словесному виборі: по ній легше, ніж по чому іншому, впізнати в людині представника певного національного і соціального середовища, впізнати того, хто не опанував якусь мову, а нею справді володіє як своєю, глибоко зрослою з усією історичною тканиною народних думок і почуттів.

Навряд чи хто зважиться серйозно заперечувати,— дарма що і в цій ділянці є чимало такого, що пов'язує одні народи і мови ближче, ніж інші,— виразність питомих українських словесних сполучень, їх кількість та своєрідну характерність. Не треба наводити прислів'їв тощо, згадаємо тільки про окремі фразеологічні вирази, як-от: *спіймати на гарячому, увірвавсь терпець, вибивати очі* (рос. «колоть глаза»), *спало на думку, пасти задніх, у колодочки* (або *у пір'я*) *вбитись, пошитись у дурні, підсипатися під кого, дати дуба, тишком-нишком, на руку ковінька, впіймати (з'їсти) облизня* та ін.

Разом з особливостями словника, які зайшли в українську мову під південнослов'янським (переважно старослов'янським), потім — польським, а з кінця XVIII ст.— російським впливом, аж ніяк не слід недооцінювати і того зворотного, хоч і меншого впливу її на польську і російську. Щодо білоруської цей вплив був дуже міцний і не становить питання.

Польська мова запозичувала, особливо протягом XVI—XVIII ст., численні елементи емоційно забарвленої, афективно народної української лексики, а також численні назви предметів українського селянського побуту та ін. Висловлюється здогад (серед польських учених його підтримує, наприклад, проф. Т. Лер-Сплавінський), що порівняно велику роль у засвоєнні польською літературною мовою елементів українського словника та фразеології відігравала українська верхівка, яка, полонізуючись, частину звичного їй лексичного матеріалу зберігала в своєму вжитку, пересипаючи свою польську мову живими українськими словами. Деякою мірою це, мабуть, так, але немає ніякого сумніву, що в умовах того побуту, який існував на землях з польським і українським населенням, такі ж лексичні

елементи проникали в польську мову різних верств також унаслідок прямого контакту поляків з українським населенням.

Крім власне літературної польської мови, тобто того словникового фонду, який сприймається як нормативний, загальновизнаний і загальновживаний, багато польських письменників, і серед них чимало найкращих, відбили в своїх творах українську лексику і як couleur locale (що, звичайно, не може мати великого значення в характеристиці становища української мови), і як ще рухливі, барвні елементи, раз у раз потрібні для надання художній польській мові більшої виразності і яскравості,— факт, не позбавлений своєї історичної ваги. Таких слів чимало у Міцкевича, Словацького, не кажучи вже про «українську» школу польських романтиків з їх симпатією до України і поетичних джерел її народної творчості.

Ще не до кінця розв'язано питання про український лексичний вплив на церковнослов'янську мову східнослов'янського «ізводу» і на російську літературну мову пізнішого часу.

Український вплив на ряд південноросійських говірок не викликає ніякого сумніву.

Ми поки що не маємо змоги врахувати, скільки серед церковнослов'янських елементів Русі XI—XIII ст. таких живих східнослов'янських, які походять саме з південноруських центрів, зокрема з Києва. Щодо «Слова о полку Ігоревім», то наявність у ньому південноруських елементів серед загальних, звичайних старослов'янських цілком виразна. Але й поза ним — у великій літературі цього часу церковнослов'янською мовою — лексичний вплив саме південноруських центрів, теоретично міркуючи, треба припустити як доконечний, особливо в усіх літературних жанрах, де автори не могли не виходити за межі церковних усталених південнослов'янських зразків і де їх власній творчості відкривалось будь-яке місце [1].

Робота в Росії українських діячів слова за часів царя Олексія і його наступників — історичний факт, який не можна недооцінювати

Перший справжній «світський» російський поет Антіох Кантемир — учень вихованця Київської академії Ільїнського і друг Феофана Прокоповича; від них обох він, звичайно, перейняв у свою літературну церковнослов'янізовану згідно з практикою часу мову чимало такого, що своє коріння мало саме в українському мовному грунті.

Український вплив на російську літературну мову у XIX ст. розпізнається проникненням у її лексику окремих слів, спочатку пояснюваних, як чужі, а потім все більш звичайних. Нарежний [2] ще вважає потрібним пояснювати російському читачеві слово *пасека;* Рилеєв дає пояснення до слова *хутор*. Проте Пушкін і деякі його сучасники користуються запозиченим з української *хата* як звичайним, своїм словом.

Відносно південнослов'янських мов (головним чином, болгарської) українська мова, як і інші східнослов'янські, довгий час посідала становище такої, що запозичала (ідеться про відношення між «церковнослов'янською» літературною мовою південно- і східнослов'янського письменства), але у XVIII ст., в час національного відродження сербів, саме викликані з Києва українці відіграли дуже впливову роль, принісши у нові центри національного руху (Новий Сад та ін.) той тип своєї книжної мови, який, увібравши сербські елементи, згодом дістав (неточну) назву «словено-російсько-сербського».

Синтаксичні системи всіх слов'янських мов, взагалі кажучи, дуже схожі. Це слід сказати, коли аналізуються типи зв'язків — узгодження, керування, прилягання, організація складного речення, великою мірою навіть порядок слів та ін. Щоправда, в прийменниковому керуванні окремих мов є чимало відмінного, хоч ця відмінність і зменшується, якщо взяти можливі паралелі не

---

[1] Щодо фонетики пошлемося хоча б на відомі міркування О. О. Шахматова (пор. Очерк современного русского литературного языка, вид. 4, 1941, розділ «Южнорусское влияние» — російську вимову з һ у словах церковного походження, що відбиває старокиївський вплив, та ін).

[2] В. Т. Нарѣжный. Власне, неправильна етимологізація укр. *Наріжний*, похідного від слова *ріг — на розі*.

на одному відрізку часу даної мови, а на кількох. Тобто те, наприклад, у літературній українській мові, що для нашого часу становить її специфіку в порівнянні з російською, справляє менше враження характерності при порівнянні з російською літературною мовою першої половини XIX ст.

Але з погляду стилістичного синтаксису,— добору з існуючих у певній мові можливих паралельних способів висловлювання, переважного нахилу до вживання саме тих, а не інших зворотів, художніх фігур тощо мало не кожна слов'янська мова відбиває багато характерного, властивого їй як сумі історичних відкладень, культивованих словесних жанрів і типів мовлення.

Віками кожний народ відкладав у скарбницю засобів свого мовного єднання, — висловлення думок, почуттів і бажань,— те з мовних продуктів оточення, від кожного мовця і майстра слова, що йому найбільше подобалось своєю виразністю, точністю і красою. Суму цих надбань передавали від покоління до покоління і просто пам'ять і матеріальні продукти слова — листи, записи і книги. Унаслідок цього склалося в кожного народу дуже велике і строкате словесне добро з силою рис, за якими не тільки досвідчене око впізнає певну мовну індивідуальність її носія.

Те враження великої близькості синтаксису слов'янських мов, яке складається від порівняння тільки перекладу якоїсь наукової, публіцистичної статті на іншу слов'янську, аж ніяк не треба узагальнювати і поширювати на стилістичний синтаксис слов'янських мов і в інших мовних жанрах. Синтаксис наукової мови здавна відбиває загальноєвропейський характер, що століттями складався на грунті грецької мови і латині з їх зразками. Так звана церковнослов'янська мова південних і східних слов'ян у ряді важливих рис наслідувала, коли не копіювала, грецьку. В новіші часи синтаксис радянської публіцистичної мови формувався в усіх радянських республіках під міцним впливом російської мови за зразком класичних творів Леніна, за зразками статей «Правды» та ін. Це цілком натурально, і це надало радянському стилю в словесних продуктах мов усього нашого Союзу тієї монолітності і характерної виразності, які зробили його стилем епохи.

Далеко більше специфічного виявляють у своєму стилістичному синтаксисі такі жанри, як белетристика і поезія, і тим більше, чим більше вони черпають з особливостей побутової мови в усій її територіальній (діалектній) і соціальній розшарованості, особливо — з рідних фольклорних джерел. Хай керування саме тими, а не іншими відмінками, яке ми знайдемо в певному тексті однієї мови, часто-густо не відрізняє її від іншої слов'янської, хай способи узгодження будуть у них в основному ті ж самі,— враження великої стилістичної відмінності не покине нас при порівнянні художнього твору однією мовою і твору іншою слов'янською мовою. Не враховуючи (крім моментів суто нормативної відмінності: *вчитися чого* — рос. «учиться *чему*», *питати за кого* — рос. «спрашивать *о ком*», зайти *до товариша* — рос. «зайти *к товарищу*», «І наші голоси *підхоплено* крильми душі народної» (М. Рильський) — рос. «И наши голоса *подхвачены*...», що їх теж не можна ігнорувати) пропорції у вживанні саме тих, а не інших конструкцій, не можна дістати справжнього уявлення про синтаксичне обличчя будь-якої спорідненої мови і, звичайно, також і української.

У фразеології і стилістичній стороні українського синтаксису дуже виразно відбивається та вікова національна мовна праця, яку не може не помітити неупереджене око. Акад. О. С. Орлов у статті «Русский язык в литературном отношении» («Родной язык в школе», 1925, № 9, стор. 36), вказуючи на те, що, власне, мова Гоголя, якщо виключити характер мовлення деяких його персонажів, залишилась поза наслідуванням у пізнішій російській літературі, висловив свою думку, що саме українська стихія зробила російську мову Гоголя поодинокою і майже недоступною наслідуванню великоросів. «Маємо на оці не явні українізми Гоголя,— зазначає О. С. Орлов,— а ту заховану його племінну властивість, яка виявлялася скоріше саме в прийомах формування мови».

Справді, Гоголь, який з дитинства ввібрав у себе мовну українську стихію, великою мірою залишився українцем, і як російський письменник він писав по-російськи, але навички рідної фразеології, типові стилістичні «ходи» в його синтаксисі ще навіть у «Мертвих душах», найпізнішому його великому творі, залишилися в їх підгрунті українськими: рідні джерела ніколи не переставали бути жи-

ими в його стилістичній манері — і в гумористичній, і в патетичній. Важливі рядки з приводу саме цієї сторони, якій так мало приділяли і приділяють уваги люди з традиційними уподобаннями компаративізму, є в нарису К. Михальчука, присвяченому питанню про місце української мови серед східнослов'янських,— «Что такое малорусская (южнорусская) речь?» («Киевская старина», г. 66, серпень, 1899, стор. 135—195). Автор нарису вдумливо [1], із спокійною гідністю розбиває твердження професорів Т. Флоринського і С. Буліча, ніби українська мова є тільки наріччям російської, і протиставляє зовнішнім ознакам спорідненості мов риси внутрішнього характеру, семантичні, стилістичні і взагалі психологічні, які, попри наявність перших, можуть, кінець кінцем, певно відрізнити одну споріднену мову від іншої. Увага до цієї сторони справи в питанні про обличчя української мови — момент великого значення. Хай К. Михальчук помилявся, припускаючи, ніби в цьому відношенні (сказати б коротко, стилістичному) українська мова більше розійшлася з російською, ніж з іншими слов'янськими,— помилка, безперечно, прикра,— але він перший звернув увагу на потребу врахувати цю важливу сторону справи і в цьому його велика заслуга.

Звичайно, силу типових стилістичних українських «ходів» не можна, як фонетику або морфологію, укласти в легкі до огляду порівняно нечисленні риси, але всякий, хто хоче бачити речі такими, як вони є, не може не переконатись у справжній наявності української мовної манери, чи візьме він у руки перший-ліпший текст Шевченка, Лесі Українки, Коцюбинського, чи хоча б російські твори таких українців, зрослих на українському мовному грунті, як Нарєжний, Гоголь, Квітка-Основ'яненко. Хай з них будуть усунені усі слова, що прямо належать українській мові,— загальна стилістична природа оповідання недвозначно виявить, з якого саме грунту вона виникла, якими соками вона живилась».

Стор. 211*. В авторефераті праці «Питання походження української мови», надрукованому в журналах «Вопросы языкознания», 1953, № 2, та «Українська мова в школі», 1953, № 5, далі йдуть такі два абзаци, відсутні в книзі:

«Виділення із південно-західної «спільності» (в умовному значенні цього поняття) рис саме майбутньої української мови, «походження української мови» є тривалий процес. Відбувався він, до того ж, позначаючись окремими моментами в фонетиці, морфології і т. д., хронологічно не одночасними. Як процес його не можна приурочити до певного історичного моменту. Час інтенсивного формування особливостей українського типу в фонетиці припадає на період після занепаду зредукованих голосних, тобто на XII ст., коли внаслідок подовження перед колишнім **ь** в закритих складах голосного **е** виникли в них специфічні рефлекси дифтонгічного характеру. Сукупність рис, що наближають південні староруські говори саме до сучасних українських, як вона відбита в деяких пам'ятках XIII ст., не залишає місця сумнівам, що в цей час вже діалектне подрібнення староруської мови пішло далеко і майбутня українська мова дістала своє досить чітке обличчя.

Зважаючи на головні ознаки мови — основний лексичний фонд і граматичну будову,— слід припустити, що специфічні ознаки української мови в письменстві виявились, імовірно, значно пізніше, ніж вони реалізувались у живому розмовному вжитку. На певну затримку їх виявлення в письменстві великою мірою впливала щодо лексики і сама натуральна повільність вироблення специфічного основного лексичного фонду окремих галузей східного слов'янства і деякі традиційні моменти канцелярської мови, на підставі якої ми за станом наших джерел можемо уявляти розмовну мову відповідних часів. Щодо морфології, то в грамотах XIV ст. специфічні ознаки української флексії виступають, хоч і не дуже рясно і послідовно, як закінчення **-ови** в давальному відмінку однини іменників чоловічого роду або **-мо** в 1-й особі множини дієслів теперішнього (майбутнього) часу дійсного способу. Отже, можна і для писемної мови XIV ст. говорити вже про наявність у цей час окремої української мови (незалежно від її назви)».

---

[1] Див. його ж статтю «До питання про українську літературну мову».— Діалектологічний збірник УАН, кн. II, 1929. Звичайно, не можна через чотири десятиліття докоряти авторові, що не всі його зауваження, до того подані обережно, прийнятні тепер для нас.

Історичний коментарій до української літературної мови

Стор 219*. Замість авторської передмови тут вміщено автореферат, опублікований під заголовком: «Історичний коментарій до літературної української мови. (Автореферат)»,— Наук. зап. Ін-ту мовознавства АН УРСР, т. 2—3, 1946, стор. 239—240.

Стор. 219**. Наступний абзац в авторському тексті був такий: «Вступ складається з нарисів «Розвиток літературної української мови (до початку XIX ст.)» та «Українська мова серед інших слов'янських» (пор. «Українська література», Уфа, 1942, № 5—6)». Цей текст змінено, оскільки другий нарис не включено до тому (питання, викладені в цьому нарисі, Л. А. Булаховський ширше та глибше висвітлив згодом у книзі «Питання походження української мови»).

На жаль, не всі питання, згадані далі автором як такі, що становлять зміст праці, дійсно можна знайти на відповідному місці в томі: деякі матеріали збереглися лише частково, уривками і тому вміщені в «Примітках і доповненнях», інші ж не збереглися зовсім.

Стор. 221*. Вступний розділ «Розвиток української літературної мови» (в авторефераті його названо «Розвиток літературної української мови») опублікований як § 2 під назвою «Українська літературна мова» в книзі «Історія української літератури», т. 1, ч. 1, К.— X., 1947 та в книзі «Матеріали до вивчення історії української літератури», т. I, К., 1959.

Стор. 238*. Фонетика. «Голосні повного утворення» — друкується за статтею: «З історичних коментарів до української мови. Голосні повного утворення» — Наук. зап. Київськ. ун-ту, т. 5, вип. 1, 1946, стор. 89—109.

Текст статті частково звірений з архівними матеріалами — рукописом та машинописом (збереглися не повністю).

Після статті було вміщено авторське резюме російською мовою:

«В большинстве случаев, где этимологическому **о** соответствует в литературном украинском языке **а**, имеет место не какое-либо специальное фонетическое явление, а проникновение в говоры, а из них — в литературный язык белорусизмов и южнорусизмов. В словарях иностранного происхождения украинские формы с **а** вместо ожидаемого **о** легко объясняются из языков-источников.

Вошедшие в литературный язык формы с **у** вместо этимологического **о** в большинстве своем объясняются частными причинами — семантическими ассоциациями, морфологическими влияниями и т.п.

Наибольшее количество спорных случаев приходится на **а** вместо ожидаемого **е** после йота, шипящих, иногда **л**. Старую загадку об укр. *лящ* вместо *лещ* автор статьи решает в аспекте культурно-историческом — видит в нем форму, занесенную из акающих говоров Дона (*лящи* — мн.ч.). Формы с **а** в положении после йота и шипящих находятся под сильным подозрением их диалектного происхождения. Возможно, что некоторая часть их — белорусизмы.

Ряд трудностей представляют случаи замены после шипящих и йота фонетического **е**, по-видимому, нефонетическим **о**. Для них указываются в статье вероятные случаи индукции (аналогических влияний).

Специально ставится вопрос о фонетическом характере изменения **ле** в **льо** в положении перед твердыми зубными согласными.

Предлагается объяснение для немногочисленных случаев замены неударяемого этимологического **е** произносительным **и**, узаконившихся в украинском правописании.

Высказываются догадки о причинах некоторых отклонений от фонетического рефлекса старого **і** (**і**, а не **и**): *зіма* (при обычном теперь *зима*), *братік* и т. д.

По вопросу об отсутствии ожидаемого перехода **е** в **і** в новых закрытых слогах автор, наряду с учетом ряда моментов аналогического характера, склоняется к мысли, что фонетически в ряде говоров, легших в основу украинского литературного языка, не было перехода **е** в долгое **е**, а затем **в і** в положении перед бывшим твердым редуцированным гласным звуком (ъ). В положении перед ним удлинение имело место только тогда, когда гласному **е** принадлежала интонация, параллельная общеславянской «новоакутовой» на бывших долготах».

Стор. 258. У статті до цього абзаца була виноска: «Про таку морфологічну категорію, як *матінка, сестрінка* при «Словотворі». Оскільки розділ «Словотвір» залишився ненаписаним, виноску знято.

Стор. 262*. «Деякі особливості українського консонантизму» — друкується за розрізненими рукописними матеріалами, упорядкованими редколегією.

Стор. 268*. «Протетичні приголосні» — друкується за статтею «З історичних коментарів до української мови. (Протетичні приголосні. До словотвору числівників. Інфінітив та супін)».— Мовознавство, т. IX, 1951, стор. 61—64.

Стор. 271*. «Метатеза» — друкується за статтею «З історичних коментаріїв до української мови (Метатеза. Форми ступенів порівняння прикметників та прислівників)».— Мовознавство, т. VIII, 1949, стор. 46—51.

Стор. 277*. Як додаток до розділу «Фонетика» подаємо нижче матеріали, не включені в основний текст тому через їх фрагментарність:

1. Фрагмент про походження і (машинопис, виправлений автором):

«і. Сучасне літературне українське і сходить на різні щодо свого походження звуки: 1) давній звук, означуваний у пам'ятках літерою ѣ; 2) давнє е, яке опинилося після випадіння і відпадіння зредукованих в закритому складі; 3) давнє о в таких самих нових закритих складах; 4) деякі продукти давніх стягнень.

і з колишнього ѣ. Найдавніше слов'янське ѣ, за порівняльними даними — свідченням споріднених мов, найбільше давньогрецької та балтійських, сходить в одних випадках на ē (довге е): ст.-сл. **сѣмѧ** — лат. sēmen, лит. sėmenys «конопляне сім'я»; ст.-сл. **вѣра** — лат. vērus «справжній, правдивий, дійсний», гот. tuzwērjan «не довіряти, сумніватися»; в інших — на дифтонги oi̯, ai̯ з короткою або довгою першою частиною: ст.-сл. форми наказового способу на -ѣмъ, -ѣме — гр. -οιμεν,-οιτε; ст.-сл. **мѣна** — лит. mainas «міна», гот. ga-mains «спільний»; ст.-сл. **лѣвъ** — гр. λαιός із λαιϝός (laivos), лат. laevus (із laivos).

Рефлексація ѣ > і в літературній мові майже цілком послідовна: *вѣра — віра, дѣло — діло, нѣмъ — німий, лѣвъ — лівий.*

Пояснення вимагають лише нечисленні факти.

У певних випадках спостерігається заступлення очікуваного і звуком и: *сидиш, сидить* тощо (ст.-сл. **сѣдиши, сѣдитъ** тощо); *дитина* (пор. д.-рос. *дѣтина*); *мизинець* (так, наприклад, ще в словнику Грінченка) поряд із *мізинець* (ст.-сл. **мѣзиньць**); *синиця* (від *сѣнь*; пор. серб. *сѣница, сѣницу* в рос. зб. 1647 р.).

Імовірно, що в усіх цих випадках відбита давня східнослов'янська тенденція до переходу ненаголошеного ѣ в і перед наступним наголошеним і(и); пор. рос. *сидишь, сидит; мизинец; синица.* Ізольовані слова більше підлягли цій тенденції, ніж численні інші, де аналогія, мабуть, ще до доби розпаду давньої східнослов'янської (руської) мови, усунула діяння цієї тенденції, тобто під впливом *гріх — грішиш, грішить* тощо не змінились у «гришиш», «гришить», під впливом *ліплю, ліпиш* і т. д. залишилось *ліпити* та ін.

З окремих випадків пор., наприклад, *исцили* (корінь -цѣл) в Зб. Свят. 1073 р., 162 б.

Діянням граматичної аналогії легко пояснюються нечисленні випадки, як-от: *ведмідь,* род. одн. *ведмедя* (ст.-сл. **медвѣдь**), слово, в якому, як бачимо з метатези, втрачено чуття його етимологічного складу і яке легко підлягло впливам відміни типу *хміль* : *хмелю* і т. д.

По говірках, де зустрічається й *мідь* : *меді* (ст.-сл. **мѣдь**), *ціп* (рос. *цеп*) : *цепа* тощо, таких випадків трохи більше.

Форми *стре́лити* (пор. *стрілити*), *стре́льнути* (пор. *стрільну́ти*) і под., іноді вживані і в літературній мові, мабуть, становлять собою полонізми. На запозичення *стре́лити* з польської вказує й наголос слова (пол. strzelić); *стрілити,* мабуть, відбиває такий самий вплив, але тільки щодо наголосу. Рос. діал. *стре́лить* (в літературній мові зустрічається в Ломоносова) підпадає під таке ж підозріння: відповідно до наголосу *стрела́* натуральним є тільки звичайний літературний наголос *за-стрели́ть*. Звертає на себе увагу і вид дієслова: в непрефіксальному дієслові ми сподівалися б мати значення недоконаного виду [...]

Сюди належить дієслово *кишіти,* рос. *кишеть* (із **кишѣти**) при білор. *кишець,* іменники з нефонетичним, перенесеним з інших утворень, наголосом *печія, течія, точій,* род. *точія,* рос. «очищающий зерно (на грохоте)».

2. Близькі за змістом до попереднього фрагмента ще дві неповні рукописні сторінки:

«У кількох випадках, які не придаються до об'єднання в загальній фонетичній формулі, замість у, поряд із очікуваними формами, за рефлекс давнього **Q** править **і**: *діброва* (*дуброва* в літературній мові не вживається), *заміж* (пор. *муж, зáмужжю, зáмужжя*), *каламітний* (і *каламитний;* звичайно — *каламутний, каламутити*); у розмовній мові носіїв літературної мови як факти, винесені з рідних говірок, можна чути: *що-небідь, мабіть (що-небудь, мабуть)*. Навряд чи в усіх цих випадках відбито щось безпосередньо пов'язане з колишнім носовим **ѫ**, а не з **у** як із його давнім східнослов'янським рефлексом [...]

Не має цілком надійного пояснення **і** також у слові *шкіра* (пор. *шкура* з диференціацією значення: 1) рос. «кожа», 2) «шкура»). Взагалі це слово та його етимологічні родичі в усіх слов'янських мовах становлять загадкову і суперечну з фонетичного боку групу [...]

Огірок становить, мабуть, відповідник до пол. ogórek [...]».

3. Фрагмент про **о** з пом'якшенням попереднього приголосного (рукопис):

«**о** з пом'якшенням попереднього приголосного в багатьох словах слов'янського походження не становить українського рефлексу: відповідні слова є запозичення з різних слов'янських мов і різного часу (*зальоти* «залицяння» та ін.). Слова *бадьорий, загарьований, сьорбати* проникли в українську мову з білоруської. В *бадьорий, загарьований* про це говорить і **а** відповідно до слов. **о**.

Випадки, коли можливому давньому **ь** відповідає (графічно) **ьо**, тобто **о** з пом'якшенням попереднього приголосного,— секундарного (аналогійного) походження. За аналогією *бузько,* род. *бузька* і т. д. утворено й *бузьок; забудько,* род. *забудька* і т. д.— *забудьок*».

4. Фрагмент про загальні умови переходу **о, е** в **і** та основні відхилення в дії цього закону (рукопис):

«В усьому основному факти, що стосуються переходу **о** в **і**, і поготів **е** — **і**, не вийшли за межі фонетичних умов найдавнішого часу. Аналогія положення — **о, е** в складі з двома приголосними або з одним кінцевим, взагалі кажучи, не зачепила в переважній більшості говірок ні **о, е** з **ъ**, ні випадків, де **о, е** споконвічно не були в положенні перед колишніми слабкими **ъ, ь**, тобто українська мова звичайно має тільки: *мох, сон* (ст.-сл. **мъхъ, сънъ**), *день, пень* (ст.-сл. **дьнь, пьнь**); *могла, могли, пекла, пекли* (ст.-сл. **могла, могли; пекли**). До відхилень від цього загального стану належать тільки такі:

1. У родовому відмінку множини *бліх, сліз, брів* при звичайному літературному *дров,* діалектне *дрів.*

Форми родового відмінка взагалі посідають в системі української, як і інших слов'янських мов окреме місце і дають привід запідозрювати діяння спеціальних акцентологічних причин.

2. Паралельно такий самий перехід відбувся в *бліщка, слізка, брівка, дрівця.* Про акцентологічні моменти, пов'язані з пестливими іменниками, див. стор. 341».

5. Фрагмент про перехід **о, е** в **і** перед **г** (рукопис):

«Є підстави здогадуватись, що в деяких говірках діяла фонетична тенденція до переходу **о, е** в **і** або відповідні голосні в повноголосних групах саме перед **г** (може, ще в той давній час, коли г(g) почало переходити в h: *бéріг* (пор. літ. *берег*), *вóріг* (пор. літ. *ворог*).

У літературній мові сюди належать: *поріг* і род. мн. *доріг* з наголосом на голосному кінцевого складу,— обидва випадки не зумовлені акцентологічними моментами.

Не поясненими з погляду порівняльно-історичного залишаються: *сморід,* діал. *жоліб* поряд із звичайним *жолоб, веріс* (пор. рос. *вереск*). Але *перешепт* (під впливом непрямих відмінків)».

6. Фрагмент про напрями граматичної аналогії, що порушує закон про перехід **о, е** в **і** в іменах (рукопис):

«Напрям граматичної аналогії, як вона відклалась у літературній мові [1],

[1] Інакше кажучи, в численних говірках, що лежать в основі наріч, на яких органічно будувалась літературна мова.

щодо відхилень від законів «ікання», фонетичне діяння яких припинилось вже під час переходу зредукованих голосних ъ, ь відповідно в о, е, характеризується такими головними особливостями:

1. Вирівнювання матеріальної частини слова в напрямку узагальнення і відбулось у багатьох словах чоловічого роду.

При суфіксі **-ок**: *дзвінок, кілок, гвіздок, стіжок, місток, візок, ріжок* (пор. *дзвінка, кілка, гвіздка* і т. д.), *заробіток, полукіпок;* при секундарному **-ок** — *мізок* (пор. рос. *мозг*), *припічок, очіпок* і далі в зменшених формах: *дзвіночок, кілочок* тощо.

Відхилення становлять нечисленні: *бочок, долок, коток, носок, попок, снопок* (при рідшому *сніпок*), *точок* (при рідшому *тічок*) [...]

Коток, мабуть, через звичайну впливовість наз. відм. одн.; так і *попок* (до *піп*).

При суфіксі **-ець**: *стілець, кінець, взірець, олівець, топірець, обідець, хутірець, покрівець, сирівець, острівець, червінець, межигірець, гребінець, камінець, ремінець*.

Вірнішими давнім відношенням форм залишаються назви істот: *гонець* : *гінця* (при вживаному ж аналогійному *гінець*), *отець* : *вітця* (і *отця*); *боєць* : *бійця; торговець* : *торгівця* [1]. Але до *удівця* і т. д.— *удівець*.

При суфіксі **-оть** (з **-ъть**): *кіготь, ніготь, лікоть*. Але при *діготь* : *дігтю* існує й *дьоготь* : *дігтю*. Слово становить в українській мові давній білорусизм. До того від попередньої групи воно відрізняється відсутністю впливу множини, міцної за природою понять, охоплюваних нею.

В іменниках жіночого роду. У формах, похідних від утворень на **-ка**: *гірка — гіронька, ніжка — ніженька* тощо. Так і в повноголосних: *голівка — голівонька, черідка — черідонька* тощо.

У формах род. мн. від утворень на **-ка**: *гірок, ніжок, жінок*.

В іменниках середнього роду суфіксальних в род. мн. *кільце* : *кілець; пірце* : *пірець, сільце* : *сілець; вікно* : *вікон*.

У дієприкметниках: *візши, нісши* за зразком форм чоловічого роду однини дійсного способу: *віз, ніс*.

Про префікси дієслів (*дістати, пізнати* тощо) див. нижче.

2. Вирівнювання в напрямку узагальнення о, е відбулось в нечисленних категоріях:

а) в іменниках чоловічого роду з суфіксом (непродуктивним) **-ел** з **-ьл**: *орел* : *орла, козел* : *козла, осел* : *осла;* відповідні слова означають істоти; у західних говірках — фонетичні відношення: *орел* : *вірла;*

б) у кількох іменниках із суфіксом **ець**, хоч, можливо, оскільки тут маємо справу із книжними словами, перед нами просто запозичення без застосування українського фонетичного закону: *борець* : *борця, ловець* : *ловця, творець* : *творця;* у словах на **-овець**: *службовець, урядовець, угодовець* [2];

в) у певній кількості назв дій префіксального типу [...]: *затон* : *затону, переор* : *переору; пошесть* : *пошесті, нетеч* : *нетечі* (пор. *нетеча*) [...]

Про вирівнювання в род. мн. жін. і середн. роду див. стор. 291—299.

З окремих випадків заслуговують на увагу:

Млость (рідко *млість* — штучно?); запозичення з польської — mdłość [...]

Рожен, род. одн. *рожна;* архаїчне слово, може й не живе за часу його фіксації.

Вирівнювання під впливом лексем іншого кореня із схожими морфологічними ознаками становлять:

форми минулого часу *вів, мів, плів* (з колишніх *ведлъ, метлъ, плетлъ*) під впливом *віз, ніс;*

утворення з суфіксом **-ц(е)** з **-ьце**: *веретенце, стременце, озерце* (при говіркових *веретінце, стремінце, озірце*), якщо наголос на другому з кінця складі. В інших випадках — *колісце́, решітце́*. Для цієї категорії немає цілком надійного пояс-

[1] Можливо, що до цієї групи належить і *гостець* «рос. костоеда, ревматизм», народною етимологією створене з «костець» (наближено до *гість* — «гостець»).

[2] Ця група за походженням — полонізми та новотвори.

нення. Можливо, що вона в наведених словах відбила вплив таких, як *гуменце* (від колишнього *гумьно*), *весельце* (від *весло*), де е із давнього **ь** або з **ь** секундарного (перед сонорним при утворенні нового складу) [...]

У словотвірних категоріях іншолексемних, але, разом із тим, однокореневих **о**, **е** замість фонетичного **і** спостерігаються у певній кількості прикметникових форм, як-от: *вольний* (поет.; так у Т. Шевченка та ін.; при звичайній фонетичній формі — *вільний*) [...], *морський* (пор. і *чорноморець*) [...]

Примітка. У ряді нефонетичних випадків цієї категорії можливо, що ми маємо справу, власне, з запозиченнями: *ловкий* «1. хороший, изящный, красивый; 2. вкусный; 3. мастерский» з рос. *ловкий* (через колишніх солдат тощо); *заможний* з пол. zamożny та ін. [...]

Із окремих випадків інших категорій можна зазначити *мельник*. Це слово в ряді говірок не відоме і заступлене там звичайним *мірошник*» [...]

7. Фрагмент про напрями граматичної аналогії, що порушує закон про перехід **о, е** в **і** префіксах дієслів (рукопис, а також машинопис, виправлений автором):

«Характеристичний напрям аналогії, який відбивається у змінах колишнього обличчя префіксів у дієсловах і формах дієслівної системи.

1. Перехід **о** > **і**. У сучасній літературній мові такий перехід спостерігаємо лише в дієсловах: *діждати* (але *прождати*), *дізнатися, пізнати; дістати* (але *постати*); *діткнутися* (але *проткнути*), *сіткати; дійти, пі(й)ти* (але *пройти*); *діймати (дійняти, дійму, діймеш); пірнути.*

Безперечно, вихідний пункт поширення префіксів **ді-**, **пі-** лежав у дієсловах, якщо їх коренева частина за початковим приголосним втратила колишній зредукований голосний звук: *діждати* (*до-жьдати*), *післати* (*посълати*), *дірватися* (*доръвати сѧ*) тощо, або якщо за **о** префікса ішла коренева частина з початковим **и** (**і**), перетворюваним у **й**: *дійти, діймати.*

Форми *післати, дірватися,* справді, існують як діалектні (вони вживалися і в літературній мові Наддністрянщини), але цікаво, що в загальному вжиткові вижили не вони, а такі, як *дізнатися, пізнати, дістати,* де фонетичних умов для переходу **о** > **і** не було; пор. ст.-сл. **знати, стати** без зредукованого голосного за першим приголосним згідно з етимологією цих слів: лат. (g)nōsco, гр. γιγνώσκω «знаю», лат. stāre «стояти», лит. stóti «стати». Проте пор.: «*Дознавали* наші предки тяжкої наруги» (Куліш) [...]

Пор. і з народної мови відповідні приклади в словнику Грінченка.

Звертає на себе увагу те, що дієслова, в яких усталилися **ді-**, **пі-** або тільки в системі належних їм форм доконаного виду зберігають положення попереднього **о** > **і** перед двома (трьома) приголосними (*діждусь, діждешся, діждатися; діткнусь, діткнешся, діткнутись*), або взагалі характеризуються таким положенням в системі обох видів: *дізнатися, дізнаватися; дістати, діставати.* При цьому натурально, що після випадіння зредукованих голосних тільки наявність двох початкових приголосних і залишилась ознакою колишньої закритості попереднього складу і цією ознакою мовне чуття й керувалося, розрізняючи вживання **і** або **о**.

Отже, відношення *дібрати,* але *доберу, добирати; післати, пішлю...,* але *посилати* тощо кінець кінцем привели до перемоги **до-**, **по-** в усій парадигмі, і, навпаки, в *дізнатись, дізнаюсь, дізнаватись; дістати, дістану, діставати* усталилось **ді-**. Пор. також застаріле *спімнути* (із *съ-помьн*) «згадати, пригадати».

Деталі залишаються неясними або спірними.

Чому префікс **про-** не поділив участі **до-** і **по-**? Чим викликана різниця *дістати* і *постати?* З приводу останнього можлива здогадка, що *постати,* мабуть, пізніший новотвір.

Аналогія, охопивши *знати, стати — дізнатись, дістати,* не зачепила *класти, красти* : *покласти, покладати, покрасти.*

Щодо *пірнути,* то це слово, при якому давно втрачено чуття його етимологічного складу, зберегло **і** префікса як факт фонетичного походження після раннього покалічення кореневої частини: **по-нърнѫ'-ти,* звідки **по-ръ-ну-ти* і далі *пірнути.*

2. Поширення в дієсловах префіксів з **і** в другій частині їх складу.

Префікси типу **зі-**, **віді- (оді-)**, **обі-**, **наді-** в сучасній літературній мові і в говірках — явище широкого словотвірного застосування. Поряд із ними відомі в народній мові і мові давніх письменників паралельні **зо-**, **відо-**, **(одо-)**, **обо-**,

надо-: *зібрати* : *зобрати, відіслати* : *одіслати, обірвати* : *оборвати, надіслати* : : *надослати, підібгати: підобгати* [...]

Імовірно, що вихідний пункт цього типу префіксів становлять окремі дієслова в народній вимові: *ірвати, ілле, імкнути* тощо, до яких префікси були додані в своїй звичайній формі: ***під-ірвати, з-ірвати, над-ірвати, з-ілле, об-ілле, від-імкнути***. Далі перерозподілом: *рвати:* ***піді-рвати, зі-рвати, зі-лле, обі-лле, віді-мкнути*** і перенесенням на інші слова: ***віді-слати, піді-брати*** і навіть ***розі-класти, розі-красти*** тощо (ст.-сл. **класти, красти**)».

8. Фрагмент про перехід л у нескладове ṷ або білабіальне в (рукопис, упорядкований редколегією; заголовок на першій сторінці: «Порівняльно-історичні розвідки в ділянці східнослов'янських мов»):

«Перехід **л** у нескладове **у** (ṷ) або білабіальне **в** (w) в кінці складу спільний для української і білоруської мов. Умови, в яких цей перехід здійснюється і де його, проти натуральних сподівань, немає, до деталей збігаються в обох мовах З них слід відмітити такі. Однаково в українській і білоруській маємо *полк* (не «повк»!). У цьому слові немає спеціальної фонетичної умови, яка б давала підставу робити висновок про спричинений нею окремий шлях рефлексації; пор. фонетичні форми (і перед **к**): укр. *бовтати, товкти, шовк*, білор. *баўтаць, таўхаць*[1], *шоўк*.

З мотивів історичного порядку ймовірно. що слово *полк* в його теперішній фонетичній оболонці — полонізм, пор. пол. pułk (колишньою орфографією — półk). У польській **-oł-** треба вважати фонетичним рефлексом давньої групи **-ъл-(-ъł-)** після губних; пор. д.-пол. mołwić при суч. mówić. Подовження półk, звідки pułk, становить наслідок колишнього фонетичного положення перед кінцевим наголосом; пор. рос. одн. *полкá*. Слід також зважити, хоча за це говорить менше підстав, і на можливість, що *полк* — русизм (вплив на народну мову мови колишніх солдат, що відбували військову службу в російській армії).

Українському *товк* (рос. *толк)* в білоруській відповідає *толк*. Імовірно, що остання форма не білоруська за походженням, а занесена з російських говірок, якщо не з літературної російської мови.

Відповідно до давньосхіднослов'янського *бълванъ,* запозичення з тюркських мов (детальніше див. E. B e r n e k e r, Slav. etym. Wörterbuch, 1, стор. 41; А. П р е о б р а ж е н с к и й, Этимол. словарь русск. яз., I, стор. 34)[2], українська має *бовван*[3] і *бовваніти* (за словником Грінченка) — *бованіти, бованячити* «видниться вдали»; в білоруській, проте, *балвáн,* при запозиченому із польської мови *бáлван* «дурень». В українській мові звертає на себе увагу збереження **в** перед наступним **в**, в білоруській — незвичайне для рефлексу **-ъл-** перед приголосним **л**. Якщо білоруська форма *балвáн,* подібно до *бáлван,* безсумнівно запозиченого з польської, не становить пізнього запозичення ж з російської, то в його л можна вбачати рефлексацію давнього запозичення, яке увійшло в білоруську мову вже під час завмирання фонетичної тенденції до переходу **л** перед наступним приголосним. Так само незвичайне збереження **в** перед наступним **в** в українській мові може становити наслідок того, що проникнення цього тюркізму в українську мову (XII ст.) відбулося тоді, коли тенденція до спрощення групи **вв** в одне **в** вже живою не була [...]

Отже, в обох морфологічних категоріях, де л збереглось в середині слова (не перейшло у **в**), імовірніше в цьому явищі вбачати давню різницю рефлексації проти *вовк, повний* тощо і *ходив, гадав, пів* тощо. Якщо так, то причину відмінності, гадаємо, слід шукати в різниці хронології цієї категорії проти двох інших: укр. *вовк* тощо, білор. *воўк* тощо відбивають найдавніше положення приголосного **л** перед приголосним: **вьлкъ* > *вълкъ* і под.; укр. *ходив, гадав, пів,* білор *хадзіў, гадаў, поў* — рефлексацію на давньому українсько-білоруському грунті кінцевого л після відпадіння кінцевого зредукованого, тобто хронологічно найдавніший

[1] До **х** пор. укр. *штовхати, штурхати,* білор. *штурхаць* тощо.

[2] Не переконують здогадки про споконвічність цього слова на індоєвропейському грунті.— «Изв. Отд. русск. языка и словесности АН», т, XXIV, 1922, стор. 114 — 117, та ін., як-от: H. S k ö l d, Lehnwörterstudien.— Lunds Universitets Årsskrift, N. F. Avd., I. Bd. 19. Nr. 7, 1923, який порівнює з слов'янським кельтське balban «дурний».

[3] У такому вигляді засвідчено з XVII ст.

етап утворення такого положення, коли взагалі на кінці слова з'явились приголосні. Випадіння зредукованих в серединних складах — явище пізніше за їх відпадіння на кінці. За часу, коли таке випадіння стало фактом говірок, що лягли в основу української і білоруської мов, тенденція до переходу л перед наступним приголосним перестала діяти, не виявившись повністю навіть на попередньому етапі через міцне діяння граматичної аналогії (*віл, діл* тощо) [...] У таких випадках, як укр. *болгарин, болгарський* при білор. *баўгарын, баўгарскі*, важко сказати, скільки в тих або тих фактах давнини і скільки пізнішого літературного регулювання (пор. українські діалектні форми типу *бовгар* в словнику Грінченка).

Одне з найцікавіших питань у зв'язку із порушеними становить етимологія назви міста *Полтава*. Її колись виводили з *Fuld-ahwa (fulþō «рівнинна», ahwa «річка» — лат. aqua «вода», частина, що перетворилася на суфікс в німецьких назвах річок — au, сл. ava), тобто припускали, що назва міста походить від зниклої назви річки германського походження. Ця гіпотеза підкріплялася посиланням на назви річок *Полтава* на Волині, *Полтавка* у Львові, на назви Połtew, притоку Південного Буга та міст Pułtusk, *Полтьскъ (Полоцьк)* тощо. З погляду історико-географічного назва річки германського походження на Полтавщині як залишок давнини — майже повна неможливість; надійних паралелей навести не можна. Щодо Волині, території, де точилась боротьба кельтів, германців і слов'ян (саму назву її акад. О. О. Шахматов виводив із *Valhuni «країна волохів») і де кінець кінцем перемогли слов'яни, сліди германців імовірніші, надто в такому давньому мовному шарі, як назви деяких річок. Зв'язок Полтави — річки з Полтавою — містом, за цією гіпотезою, можна було б собі уявляти як перенесення колоністами географічної назви з своєї батьківщини на нову оселю [...] Але з погляду мовного, при припущенні навіть перенесення назви *Полтава* з українського Заходу, залишається велика трудність, і ми не бачимо, яким способом її можна усунути без натяжок: відповідно до давнього германського **-ul-** на давньому слов'янському грунті могло існувати тільки **-ъл-**, з якого, як у к р а ї н с ь к и й фонетичний рефлекс перед приголосним, повинно було з'явитись **-ов-**, тобто слово мало б звучати **Повтава;* в п о л ь с ь к і й фонетичній оболонці відповідна форма звучала б **Pełtawa*, чи, отже, перед нами неповно зукраїнізована колишня польська назва на Волині? [...] Якому з цих двох пояснень віддати перевагу? [...]

Звертає на себе увагу поряд із *Полтавою* існування другої назви із тією самою групою **ол** перед приголосним — *Голта (Голтва)* відповідно до давнього *Голтовъ*, під яким Володимир Мономах 1095 р. побив «чадь» половецького князя Ілтаря [1] [...]

Відповідно російському *пол* «половина» із колишнього *полъ*, в українській і в білоруській мовах є тільки *пів, поў*. *Пів, поў* — слово, яке за своїм значенням і вживанням найменше підлягало впливу непрямих відмінків (*полу* тощо). О. О. Шахматов, гадаємо, припустився певної помилки, поставивши його в паралель слову *столъ*: «... вместо stoų, poų при stoła, poła являлось произношение stoł, poł» (Очерк древнейшего периода истории русского языка, 1915, § 467, стор. 308). Отже, форма *пів*, білор. *поў* дуже ймовірно вказує, що і кінець слова взагалі після відпадіння зредукованих підлягав фонетичному закону про перехід **л** > **в**.

Не думаємо, хоч і про це треба згадати, щоб окрема серед іменників доля колишнього *полъ* залежала від іншого моменту — впливу *півтора*, білор. *паўтара*, форми, де **в** другої етимологічної (складової) частини *(*полъвтора)* могло асимілювати собі після випадіння зредукованого звука **ъ** попереднє **л**, як це спостерігається, наприклад, в укр. *мовити* із **мълвити*, білор. *мовіць* або в укр. *зовиця* (в білоруській тут явно нефонетичне **л** — *залвіца;* пор. форми типу рос. *золовка* із **л** перед голосним). *Півтора* — форма далеко рідшого вживання, ніж *пів*, і навряд чи може йтися про справжній її вплив на останню [...]

До спеціальних випадків належать:

Вогкий. Давніший вигляд слова — **влъгъкъ;* чес. vlhký; пор. і рос. діал. *волглый;* корінь — споріднений із *волога;* звук **в** зник у положенні «вгк».

Мовити. Давніша форма — *мълвити* > *моввити* [...]

---

[1] Етимологія *Пълътава — плот (пліт)*, яку подає Л. В. Падалка в цікавій книзі «Прошлое Полтавской территории и ее заселение», 1914, стор. 34, з погляду порівняльно-історичного абсолютно неймовірна. Правдоподібніша інша

Українські форми *галка, гілка, голка, горілка, палка, сопілка,* той, хто приймає фонетичність переходу всякого **л** перед приголосним у **в (ў)**, звичайно пояснює граматичною аналогією до *голочка, горілочка* [...] Це пояснення, хоч воно не є неймовірне, викликає певні сумніви. Звичайно, українська мова має таку, наприклад, категорію, як пестливі *борідонька* тощо, де послідовно відбивається вплив слів, як-от: *борідка* тощо, але це стосунок пестливих іменників до слів [...] У випадках *гілка, голка* далеко не завжди є підстави вважати пестливе слово вживанішим за основне, наприклад, *палочка* — за *палка, голочка* — за *голка* і надто *галочка* — за *галка* [...]

В групі прикметників на **-кий**, прислівників на **-ко**: укр. *мілкий, палкий, жалкий,* білор. *мелкі, палкі* подібна здогадка ще сміливіша, ще сумнівніша. Якщо навіть не надавати ваги українському *жалкий* як відсутньому в білоруській, а в *палкий* вбачати пізній новотвір, то щодо давності *мілкий* немає ніяких сумнівів; пор. рос. *мелкий* (із колишнього *мълъкъ*) тощо. Звичайно, є *міленький, міленько,* але навряд чи їх вплив можна справді брати до уваги. Щодо колишньої форми нечленного прикметника *мѣлъкъ,* єдиної форми, де **л** був перед голосним, то саме на українському і білоруському грунті, де нечленні форми рано вийшли з ужитку, дуже мало можна зважати на можливість її впливу на решту форм тієї самої групи [...]

В усіх запозиченнях із польської мови українська і білоруська, коли йдеться про **л** у положенні перед приголосним, заступають таке **л** звуком **в (ў)** або мають таке заступлення при варіанті з **л**. Це явище ілюструється випадками: укр. *жовнір,* білор. *жовнер* — пол. żołnierz (із нім. Söldner); варіант з **л** див. в *жолдашня* «1) Солдаты. 2) Мальчики... Екатер. у. Слов. Д. Эварн.», *жолдак* (Гр.); укр. *ковдра, колдра,* білор. *коўдра, колдра* — пол. kołdra (із нім. Kolter або італ. coltre); так в українській засвідчено із XVI ст.; укр. *ковнір,* білор. *каўнер* — пол kołnierz (із нім. Koller) [...]

У запозиченому з польської слові *мавпа* (в польській — із нім. Maulaffe, нижн.-нім. mūl-ape) і українській, і білоруській відомі варіанти *мавпа, маўпа* і *малпа*. Імовірно, що для обох їх умови були вже в самій польській мові (говірках і літературній), і навряд чи вірно було б на підставі варіанта *мавпа, маўпа* робити висновок про те, що тенденція до заміни **л** в положенні перед приголосним звуком **в(ў)** і в пізніші часи діяла так само, як у рефлексах групи ***tъlt**.

Більше імовірності в тому, що під впливом великої кількості слів з групою **-ов-** така зміна відбулась в укр. *колдра — ковдра,* білор. *коўдра* — пол. kołdra, але і тут аж ніяк не виключена можливість варіанта **в** вже на польському (діалектному) грунті» [...]

9. Фрагмент, де йдеться про спрощення груп приголосних (рукопис):

«Зникнення **л** спостерігається в групах: *бл(ь)н — срібний* (із *срібльн-*); *сл(ь)н — масний* (із *масльн-;* менш ймовірна здогадка, ніби *масний* походить із *мастьний); навмисний;* (пор. рос. *мысль*); *-с(ш)л(ь)ск — Радомиський* із *Радомишльський* [...], *перемыськоб* волости (грам., 1349).

У вимовлюваних в allegro-темпі словах *скільки, стільки, тільки* часто чується *скіки, стіки, тіки*.

Випадіння **р** відоме в кількох словах перед **н** з наступним приголосним: *гончар* — із *горнчар* (у даному випадку міг діяти ще й момент дисиміляції двох **р** на відстані; якщо *срібний* утворилося до того, як із *срібро* стало *срібло,* то так можна пояснити і його); род. *ченця* і т. д. із *чьрньця* (пор. *чернець*); інший спосіб усунення важкої групи **рнц** — *черця* (пор. *гарнець* — род. *гарця, горнець* — род. *горця*)» [...]

Стор. 278*. Морфологія. Іменники. «Давальний відмінок однини на **-ові** та **-у**» — друкується за архівними матеріалами (рукопис і машинопис цього ж тексту, виправлений автором).

Стор. 280*. «Орудний відмінок однини чоловічого і середнього роду» — друкується за архівними матеріалами (рукопис і машинопис цього ж тексту, виправлений автором).

його здогадка, що, мовляв, *Пълътава* внесена в літописний текст помилково у вигляді *Лтава,* яка згадується як місце, де Ігор Святославич Новгородсіверський зустрів половців.

Стор. 281*. «Кличну форма (вокатив)» — друкується за статтею: «З історичних коментаріїв до української літературної мови».— Мовознавство, т. X, 1952, стор. 92—94. Звірено з рукописом і машинописом статті, що зберігаються в архіві.

Стор. 284*. «Морфологічні залишки двоїни» — друкується за статтею: «З історичних коментаріїв до української літературної мови».— Мовознавство, т. X, 1952, стор. 94—97. Звірено з рукописом і машинописом статті, що зберігаються в архіві.

Стор. 288*. «Форми називного відмінка множини чоловічого роду» — друкується за архівними матеріалами (рукопис і машинопис цього ж тексту, виправлений автором).

Стор. 291*. «Родовий відмінок множини» — друкується за статтею «З історичних коментаріїв до української мови. Родовий відмінок множини».— Наук. зап. Київськ. ун-ту, т. V, вип. 1, 1946, стор. 81—87 Звірено з рукописом статті, що зберігається в архіві.

Після статті було вміщено авторське резюме російською мовою:

«Формы родительного падежа множественного числа в украинском языке нуждаются в ряде случаев в объяснениях и фонетических и собственно морфологических. Автор статьи обращает внимание в первом отношении на специальную роль для определенных форм, не имеющих теперь флективных примет,— старинного конечного места ударения (до отпадения редуцированных гласных) и связанных с этим положением и природой корневых слогов явлений общеславянской интонации. Последние, по его мнению, дают возможность удовлетворительно объяснить большинство украинских форм с рефлексацией древнейших групп ***tort**, ***tert** и под. в виде **орі (orі), ері (erі)** і под. в новых закрытых слогах.

При объяснении перехода, resp. отсутствия перехода, краткостных по происхождению гласных **о**, **е** в **і** автор исходит из предположения, что **о** в новых закрытых слогах последовательно (фонетически) переходило в **і**, а **е** в ряде говоров — лишь в положении перед слогом с былым **ь** (не **ъ**!).

Аналогическое распространение окончания **-ів** за счет других в соответственных категориях ставится в связь: с потребностью обеспечить для родительного падежа множественного числа признак, отличающий этот падеж от именительного падежа единственного числа; с семантической влиятельностью определенных слов на родственные им слова или группы; со сходством звучаний, способствовавших распространению сходных форм.

Предлагаются предположительные объяснения многочисленных частных случаев».

Далі резюме надруковано англійською мовою.

Стор. 299*. Прикметники. Прислівники. «Форми ступенів порівняння прикметників і прислівників» — друкується за статтею: «З історичних коментаріїв до української мови (Метатеза. Форми ступенів порівняння прикметників та прислівників)».— Мовознавство, т. 8, 1949, стор. 51—56.

Стор. 304*. Числівники. «До словотвору числівників» друкується за статтею: «З історичних коментаріїв до української мови».— Мовознавство, т. IX, 1951, стор. 64—67. Звірено з авторизованим машинописом, що зберігається в архіві.

Стор. 308*. Займенники. «Особові та зворотний займенники» — друкується за статтею: «З історичних коментаріїв до української літературної мови».— Мовознавство, т. X, 1952, стор. 87—88. Звірено з рукописом та машинописом статті, що зберігаються в архіві.

Стор. 310*. «Особовий займенник третьої особи» — друкується за статтею: «З історичних коментаріїв до української літературної мови».— Мовознавство, т. X, 1952, стор. 88—92. Звірено з рукописом і машинописом статті, що зберігаються в архіві.

Стор. 313*. Серед архівних матеріалів є ще такі приклади вживання форми *'го*: «Ой леліяла *'го*, колисала... (?), «Бороню *'го* на всі роти» (Федькович).

Стор. 314*. Серед архівних матеріалів до цього розділу є «Примітка» такого змісту: «Федькович взагалі часто вживає форми особових займенників з опусканням голосних і в тих випадках, де давня мова не мала спеціальних скорочених форм: «Коли *в'на* ж бо так хотіла!»; «Бо води ще *в'ни* не пили...».

Стор. 314**. «Питальні займенники» — друкується за архівними матеріалами (рукопис і машинопис цього ж тексту, виправлений автором).

Стор. 316*. Дієслова. «Дієслівна флексія (у зв'язку з основами)» — друкується за архівними матеріалами (рукопис і машинопис цього ж тексту, виправлений автором).

Стор. 317*. «Наказовий спосіб» — друкується за архівними матеріалами (рукопис).

Стор. 319*. «Інфінітив і супін» — друкується за статтею «З історичних коментаріїв до української мови».— Мовознавство, т. IX, 1951, стор. 67—70. Звірено з авторизованим машинописом статті, що зберігається в архіві.

Стор. 323*. «Частки дієслівного походження» — друкується за статтею: «З історичних коментаріїв до української літературної мови».— Наук. зап. Київськ. ун-ту, т. VII, вип. 3, 1948, стор. 49—50. Звірено з авторизованим машинописом, що зберігається в архіві.

Стор. 325*. Наголос. «Вступні уваги» — друкується за розрізненими архівними матеріалами, упорядкованими редколегією (рукопис та машинопис цього ж тексту, виправлений автором).

Стор. 329*. «Основні явища пересунення наголосу найдавнішого часу»— друкується за архівними матеріалами (рукопис та частина машинопису цього ж тексту з авторськими правками).

Стор. 333*. «Акцентологічні питання, пов'язані з переходом **о** і **е** в **і**» — друкується за статтею: «Порівняльно-історичні розвідки в ділянці українського наголосу».— Мовознавство, № 7, 1936, стор. 65—76.

На першій сторінці статті є примітка редакції журналу: «Друкуючи статтю проф. Л. Булаховського, яка містить не позбавлений інтересу фактичний матеріал про наголос в українській мові, редакція не поділяє методу автора, що грунтується на формально-порівняльному підході до мовних явищ».

Стор. 345*. Наголос іменників. «Рух наголосу при суфіксах із зредукованими голосними» — друкується за статтею: «З історичних коментаріїв до українського наголосу».— Наук. зап. Львівськ. пед. ін-ту, т.I, вип. 1, 1946, стор. 5—7. Звірено з рукописом та машинописом статті, що зберігаються в архіві.

До першої сторінки рукопису цієї праці є вставка (без точного визначення місця): «Давні відносини порушені у випадках, як-от: ***німець*** (пор. і рос. ***не́мец***); ***вітрець, синець, сирець***».

Стор. 347*. «Наголос і семантична диференціація» — друкується за архівними рукописними матеріалами.

Стор. 350*. «Префіксальні іменники» — друкується за архівними матеріалами (рукопис та машинопис цього ж тексту, виправлений автором).

Стор. 350**. У рукописі далі йде: «Див. словенські форми» і дописано олівцем «залишити п'ять рядків».

Стор. 354*. «Наголос родового відмінка однини на **-у**» — друкується за статтею: «Порівняльно-історичні уваги до українського наголосу».— Зб. Центр. курсів українознавства, I, X., 1928, стор. 30—31.

Стор. 355*. «Наголос іменників середнього роду» — друкується за статтею: «З історичних коментаріїв до українського наголосу».— Наук. зап. Львівськ. пед. ін-ту, т. I, вип. 1, 1946, стор. 7—10. Звірено з рукописом та машинописом статті, що зберігаються в архіві.

Стор. 357*. «Наголос іменників четвертої відміни»— друкується за архівними рукописними матеріалами. Заголовка в рукопису немає.

Стор. 358*. «Клична форма (вокатив)» — друкується за архівними рукописними матеріалами.

Стор. 359*. «*Кни́жка* : *книжки́* тощо» — друкується за статтею: «Порівняльно-історичні уваги до українського наголосу».— Зб. Центр. курсів українознавства, I, X., 1928, стор. 25—26.

Стор. 361*. «Слова чоловічого роду з називним-знахідним на **-а** в множині» — друкується за статтею: «Порівняльно-історичні уваги до українського наголосу».— Зб. Центр. курсів українознавства, I, X., 1928, стор. 27—28.

Стор. 363*. «Кінцевий наголос множини в суфіксальних словах чоловічого роду» — друкується за статтею: «Порівняльно-історичні уваги до українського наголосу».— Зб. Центр. курсів українознавства, I, X., 1928, стор. 28—29.

Стор. 364*. «Наголос іменників чоловічого роду в множині» — друкується за архівними матеріалами (рукопис та машинопис цього ж тексту, виправлений автором); архівні матеріали мають заголовок: «Наголос множини чоловічого роду».

Стор 366*. Наголос прикметників «Членні форми безсуфіксних прикметників» — друкується за статтею: «Наголос українських прикметників».— Зап. іст.-філол. від УАН, кн. XIII—XIV 1927, стор 294—298.

Стор. 371*. «Наголос членних прикметників з суфіксом -ęп(-ěп)» — друкується за статтею: «Наголос українських прикметників».— Зап. іст.-філол. від. УАН, кн. XIII—XIV, 1927, стор. 299—303.

Стор. 376*. «Наголос прикметників із суфіксом **-ян**» — друкується за статтею: «Порівняльно-історичні уваги до українського наголосу. VI. Наголос українських прикметників із наростком **-ян**».— Зб. Центр. курсів українознавства, II, X., 1929, стор. 7—15.

Стор 385*. «Наголос прикметників з суфіксом *-н-* (*-ний, -на, -не*)» — друкується за статтею: «Порівняльно-історичні уваги до українського наголосу. VII. Наголос прикметників на **-ний, -на, -не**».— Зб. Центр. курсів українознавства, III, X., 1930, стор. 27—42.

Стор. 403*. Наголос прикметників з суфіксом*-к-* (*-кий, -ка, -ке*)» — друкується за статтею: «Порівняльно-історичні розвідки в ділянці українського наголосу. III. Прикметники на **-кий, -ка, -ке**».— Мовознавство, № 11, 1937, стор. 23—36.

Стор. 418*. «Короткий огляд наголосу прикметників» — друкується за статтею: «Порівняльно-історичні коментарії до українського наголосу».— Наук. зап. Київськ. ун-ту, т. XI, вип. 9, 1952. Філол. зб., № 4, стор. 61—74. Текст статті звірений з архівними матеріалами — рукописом та машинописом (збереглися не повністю).

Стор. 426* Далі в рукопису йде такий текст: «Взагалі можливо, що й на українському грунті існувало подвійне відбиття руху наголосу в такому положенні (пор. від *пóлум'я — полум'янúй* і *полум'я́ний*).

Укр. *скляни́й* наголосом відрізняється від рос. *стекля́нный*. Його, як *ллянúй, льнянúй* (рос. *льнянóй*), треба поставити, мабуть, у зв'язок з окремою фонетичною умовою — наявністю в минулому в корені зредукованого голосного (*стькло, льнъ*). Цьому, можливо, відповідає і *дров'янúй*, рос. *дровянóй* (д.-рус. *дръва*).

Відношення типу *дерев'я́ний, олов'я́ний* (від *дéрево, óлово*), імовірно, вплинули на наголос прикметників до *пря́диво, бóрошно: прядив'я́ний, борошня́ний* (пор., зокрема, *óливо* : *олив'я́ний*)».

Стор. 432*. Про наголос прикметників на **-ський** ідеться також на двох рукописних сторінках (неповних), що зберігаються в архіві:

«Наголос прикметників на **-ський, -ська**... (давніший суфікс **-ьск-**) в основному розподіляється в залежності від природи наголосу іменників, від яких утворено певне слово. Багатоскладові, похідні від імен із серединним наголосом, додержують серединного ж наголосу: *громáдський* (пор. *громáда*), *господáрський, молодéцький* [...]

Односкладові основи з акутовим голосним зберігають наголос кореня: *брáтський* (пор. серб. *бра̏т*), *нáський* (пор. серб. *на̏ш*). Пор. і *пáнський* (з голосним неясного походження).

Односкладові основи з циркумфлексовим або короткісним голосним переносять наголос на флексію: *мирськúй, морськúй, сільськúй, гірськúй* (проти рос. *гóрский*).

Похідні від іменників і займенників із кінцевим наголосом у прикметниках на **-ський** мають наголос на корені: род. одн. *коня́ — кíнський, своя́, своé* тощо — *свíйський* [...]

Лю́дський поряд із фонетичним *людськúй* (рос. *людскóй*, серб. *љу̑ди*). Наголос *німéцький* (іменник *нíмець*).

Кінцеве наголошення виявляє тенденцію поширюватись і на слова, що раніше закономірно виступали із наголосом на корені: нерідко тепер можна почути *царськúй* (замість давнього *цáрський*), *панськúй*» [...]

Стор. 433*. «Дієприкметники» — друкується за статтею «Порівняльно-історичні коментарії до українського наголосу».— Наук. зап. Київськ. ун-ту, т. XI, вип. 9, 1952. Філол. зб., № 4, стор. 75—76. Звірено з архівними рукописними матеріалами (збереглися не повністю).

Стор. 435*. Про наголос дієприкметників йдеться також на рукописній сторінці (неповній), що зберігається в архіві:

«Російська мова відбиває в наголошенні дієприкметників на **-ан**, **-ана**, -ано дуже давній акцентний стан цієї категорії: 1) *прóзван* : *прозвaнá* : *прóзвано, прóзваны; пóслан* : *послaнá* : *пóслано, пóсланы;* 2) *писáть* : *пи́сан, пи́сана* і т. д., *ковáть* : *кóван* : *кóвана* і т. д. Більш-менш близькі факти виявляють і мови сербська, словенська та ін. [...]

-ен-. Проти російської і сербської особливості наголошення дієприкметників минулого часу пасивного стану в українській відбивають новіший етап розвитку

Наголос *(при)вéдений, (за)нéсений, (по)пéчений, (за)мéтений* (інфінітиви — *вести, привести* та ін.) щодо свого місця не давній» [...]

Стор. 435**. «Прислівники» — друкується за статтею «Порівняльно-історичні коментарії до українського наголосу».— Наук. зап. Київськ. ун-ту, 1952, т. XI, вип. 9. Філол. зб., № 4, стор. 76.

Стор. 436*. Наголос дієслів. «Наголошення префіксальних дієслів» — друкується за статтею «Порівняльно-історичні розвідки в ділянці українського наголосу».— Мовознавство, № 7, 1936, стор. 76—80. Звірено з рукописом та машинописом статті, що зберігаються в архіві.

Стор. 438*. У машинопису, що зберігається в архіві, до цього місця автором дописана виноска: «Н. В а н - В е й к, Die serbokroatischen Präsentia von Prepositionalkomposita mit betonter Präposition.— «Indogermanische Forschungen», XL, 1922 стор. 270 і далі, схильний дивитись на подібний тип із початковим наголосом як основний (єдиний?) «праслов'янський», далі порушений впливом простих дієслів із кінцевим наголосом».

Стор. 440*. «Інфінітив» — друкується за розрізненими архівними матеріалами, упорядкованими редколегією (рукопис і машинопис цього ж тексту, виправлений автором).

Стор. 444*. «Дієприслівники» — друкується за архівними матеріалами (рукопис і машинопис частини цього ж тексту з авторськими правками)

Стор. 445*. Варіант тексту (дві сторінки рукопису, що зберігаються в архіві) до розділу «Дієприслівники»:

«Форми дієприслівників «теперішнього» часу на **-чи** походять, як відомо, із відповідних дієприкметників називного відмінка однини жіночого роду. Наголос таких дієприкметників точно відбиває давнє наголошення форм, з яких виникли українські дієприслівники. Дієприкметники називного відмінка однини жіночого роду типів із кінцевим наголосом в теперішньому часі послідовно додержували такого самого; решта характеризувалась, теж у повній відповідності наголосу теперішнього часу (починаючи з 2-ї ос. одн.),— наголошенням кореня.

Щодо хитання наголосу в *лежачи, сидячи, стоячи* (пор. і рос. *лёжа* і давнє *лежá, сúдя* і *сидя́, стóя*), то не виключена можливість, що воно відбиває почасти давнину Приймається, що в дієсловах на **-ѣти**, після шиплячих і **j-ати** (теп. час -і-), наголос на **ѣ** і **і** перенесений фонетично за законом Фортунатова — де Соссюра (див. вище). Форми 2-ї і 3-ї ос. мн. дістали тут кінцевий наголос лише за аналогією типу **-iti**: **-i-** із споконвічним кінцевим наголосом

Свідчення російської з її *мóлча, смóтря, лёжа* тощо (перша половина XIX ст.) підтримує, наприклад, словенська мова. Отже, закінчення чоловічого роду однини дієприкметників, з яких походять ці форми, імовірно було циркумфлексове і через це наголосу на себе не перетягувало. Навпаки, **и(і)** форми однини жіночого роду було акутове і наголос припадав на нього. Внаслідок впливу колишніх форм на **я**, **'а (ѧ)** поширилось і на *лежачи́, сидячи́* тощо Як часто буває, далі хитанням мова скористалась для смислової диференціації, щоправда, в даному разі проведеної лише як більш-менш виразна тенденція».

Стор. 445*. «Кілька уваг про відносну давність наголосу окремих слів» — друкується за розрізненими архівними матеріалами, упорядкованими редколегією (рукопис).

Стор. 447*. Як додаток до розділу «Наголос» подаємо нижче архівні матеріали, не включені в основний текст тóму через їх фрагментарність:

І. Фрагмент «Наголос складних слів» (рукопис); заголовок автора; перша сторінка рукопису (після заголовка) залишена автором незаповненою.

Наголос складних слів

Окремі складні слова чоловічої (II) відміни, що в них наголос припадає на другу частину переважно належать до типу зложень і зрощень «прикметник-іменник»: *добрúвечір, добрúдень, велúкдень, жовтúцвіт*. Можливо, що цей тип в акцентологічному відношенні утворився на українському грунті внаслідок послаблення наголосу при щільному об'єднанні другої частини зложення. Така тенденція намічалась і раніше: *бýйвіл* — рос. *бýйвол*. Не виключена можливість при цьому і деякою мірою впливу польських зразків з їх наголосом на передостанньому складі слова (при такому припущенні за вихідний тип могли правити зложення з односкладовим іменником) [...].

Щодо утворень *добрóдій, світóгляд*, то вони, імовірно, за походженням полонізми (dobrodziej, światopogląd) і прямо або посередньо відбивають наголос відповідних польських слів.

Найдавніші слов'янські відношення відбиває наголос складних слів із першою частиною типу наказового способу. Про це свідчить точний паралелізм хоча б із сербською мовою: укр. *ломúніс, палúвода, урвúпола* тощо — серб. *кàжипрст* «вказівний палець», *кýпикраставчић* «збирач огірків», *крàдикоза* «той, хто краде кіз» (тобто всі слова, раніше наголошені на **и**).

Наголос складних слів III відміни менш ясний щодо його зв'язку з найдавнішим слов'янським типом, хоч немає сумніву, що він точно відповідає найдавнішому станові відносно того, на яку саме частину складного слова він припадає: укр. *конóв'язь, сінóжать* мають відповідники в рос. типі *кóновязь* (поряд із *коновя́зь*), серб. *ӧропа̑д* «лютість», *зӥмозелен* «барвінок» [...]

Імовірно, що в найдавнішій слов'янській мові існував поряд із типом, наголошеним на першій частині зложення, також тип, наголошений на другій (пор. W. V o n d r á k, Vergl. slav. Gramm., I, 1924, стор. 701—702): чакавське senožêt [...]

Зазначений в свій час. А. Лескіном паралелізм наголошення слів складних і префіксальних у сербській мові дає за себе взнаки і в українській. Ним пояснюються зокрема такі нечисленні категорії, як-от: *коловéртень* (пор. *колóверть* та *зáвертень, перéвертень*), *однóліток, літóросток* (пор. *нáросток, прúросток*, *зáкуток* тощо); наголос *малолíток* при *однóліток*» [...]

II. Фрагмент про наголос іменників з суфіксом **-анка**, **-янка** (рукопис):

«**-анка (-янка)**. Наголос на кореневому складі, хоч і не без хитань, характеризує назви дії через те, що саме вони давали привід наблизити наголос іменників до відповідних дієприкметників або безособових форм дієприкметникового типу: *кóпаний — кóпанка, кýпаний — кýпанка, óраний — óранка*. Звичайно, в низці випадків такий вплив міг бути небезпосереднім: діяв вже зразок утворень дієслівного типу з наголосом на корені і виникало наголошення *лéжанка, стóянка* тощо. Варт уваги хитання переважно в таких, як: *гýлянка — гуля́нка, мóвчанка — мовчáнка* (з невживаними дієприкметниками).

Може скластися таке враження, що префіксальні віддієслівні слова на **-анка** становлять собою групу, відмінну від непрефіксальних — з наголосом переважно на суфіксальній ознаці. Гадаємо, що таке враження залежить від моментів більш-менш випадкового характеру. В основному належність до того, а не іншого типу і в цій групі зумовлена вживаністю або невживаністю відповідного дієприкметника: при *обіця́нка* (за походженням полонізм) є *обіцянка*, бо існує *обіцяний*, при *співáнка* є *співанка*, бо існує *співаний;* наголошується *вишúванка*, бо воно зв'язується з *вишúваний*, але *висікáнка* не має при собі відповідного дієприкметника.

Треба взяти до уваги і можливість різного напряму впливів у говірках, бо лексичний матеріал, що ілюструє цю категорію, аж ніяк не походить увесь з того самого діалектного джерела».

III. Фрагмент про наголос віддієслівних іменників з суфіксами **-ало**, **-яло** та **-айло**, **-яйло** (рукопис):

«Віддієслівні утворення на **-ало**, **-яло** та на **-айло**, **-яйло** відбивають наголос відповідних інфінітивів: *грю́кати — грю́кало, гýркати — гýркало, сóвати — сóвало, гарúкати — гарúкало, балáкати — балáкайло, міня́ти — міня́йло, поганя́ти — поганя́йло*».

IV. Фрагмент про наголос іменників (рукопис):

«Немає в науці цілком певного пояснення для дуже характеристичного руху наголосу (далі у рукопису пропущено чотири рядки.— *Ред.*). Ці видносини типові і для білоруської мови [...]

Причини фонетичного характеру тут, за всіма імовірностями, відсутні, і доводиться гадати тільки про специфічні моменти аналогійного порядку Протиставлення наголосу множини наголосові однини (крім середнього роду, який тут не міг бути зразком) спостерігається в чоловічій відміні [...] Можна гадати, що насамперед такому впливові підлягли нечисленні слова чоловічої відміни типу: наз. одн. *ба́тько* : наз. мн. *батьки́*, наз. одн. *дя́дько* : наз. мн. *дядьки́*. Ці відносини (*ба́тько, ба́тька, ба́тькові... : батьки́, батькі́в, батька́м...*) придались за зразок для слів жіночого роду, гадаємо, спочатку типу (приклади пропущено.— *Ред.*), потім для випадків, де схожість полягала в закритості кореневого складу (мн. *молитви́... молитва́м, молитва́ми*) [...]

У таких випадках, як *баби́, хати́*, звертає на себе увагу вплив чоловічої відміни в тому відношенні, що при кінцевому наголосі в множині родовий буває звичайно за цим самим зразком із закінченням **-ів**: *бабі́в, хаті́в.*

Якщо до *гу́би* род. мн. *губі́в*, то це пояснюється окремим впливом відокремленого в системі випадку схожих *зу́би* : *зубі́в*».

V. Фрагмент про наголос іменників в орудному відмінку (рукопис):

«Наголос орудного відмінка множини на **-ми** виразно відбиває закон Фортунатова — де Соссюра: *грудьми́, людьми́, жолудьми́* із форм, колись наголошених на корені. Аналогією охоплені деякі утворення, як-от: *дітьми́* (поряд із *ді́тьми*), *курми́* з колишньою акутовою інтонацією кореневого складу (пор. і рос. *детьми́*), запозичення *чобітьми́.*

Хитання наголосу найбільш характерне для слів, що первісно не належали до **ь**-основ, як-от: *ворі́тьми — ворітьми́, кри́льми — крильми́, сви́ньми — свиньми́.*

За законом Фортунатова — де Соссюра, з циркумфлексових і короткісних коренів наголос перенесено на **-и-** в закінченні орудного множини **-има**: *груди́ма, гроши́ма, двери́ма*».

VI. Фрагмент про наголос прикметників (рукопис):

«Двоскладові основи з наголосом на першому складі [...] в членних формах репрезентовані типом із наголосом на серединному складі форми: присл. *ве́село*: (рос. *ве́село* і нечленні форми — *ве́сел, ве́село, ве́селы*) : *весе́лый*, присл. *де́шево* : (рос. *дёшево* і нечленні форми — *дёшев, дёшево, дёшевы*) : *деше́вый; де́в'ять* : *дев'я́тий, де́сять* : *деся́тий* [1].

З цим типом, як свідчать південнослов'янські [...], рано збігався (через схожість жіночого роду однини: рос. *весела́, дешева́*) тип із кінцевим наголосом, тобто до колишніх *зеленъ, зелена́, зелено́* і т. д. утворено членну форму *зеле́ний* Пізніше за аналогією до *ве́село* : *весе́лий* з'явилось *зе́лено* і рос. нечленні форми *зе́лен, зе́лено, зе́лены.*

Можливо, що поряд з типом *весе́лий* існував інший — з перенесенням наголосу на флексію. Але зберігся він у залишках: *го́луб* (іменник) : *голуби́й* (прикметник); паралельно в російській — *го́лубь* : *голубо́й.*

Обмеженість матеріалу не дозволяє глибше підійти до питання про причину (умови) вироблення останнього типу».

VII. Фрагмент про наголос порядкових числівників (сторінка машинопису, виправлена автором):

«Всім першим десяти п о р я д к о в и м числівникам властивий в українській мові наголос на передостанньому складі слова. Частково такий стан наголошення, мабуть, не є первісний.

Насамперед, *дру́гий*, займенник, що прийняв на себе роль числівника, як ясно з порівняння із діал. *другий* та рос. *друго́й* (пор. інтонацію відповідного іменника — серб. *дру̑г*), має новий наголос (слід гадати, під упливом *пе́рший*).

---

[1] Литовські форми devi͂ntas, deši͂mtas дають змогу реконструювати найдавніші слов'янські нечленні форми як *devętъ, *desętъ з циркумфлексовою інтонацією на носових голосних, звідки, за законом Шахматова, наголос мав бути перетягнений на початок слова.

Рос. *шестóй, седьмóй, восьмóй,* які відрізняються своїм наголосом від решти порядкових числівників, дають змогу запідозрювати збереження якоїсь давньої особливості (фонетично їх об'єднує проти інших спільна риса — короткісний голосний кореня: е і о). Проте відсутність надійних залишків нечленних форм порядкових числівників позбавляє можливості висунути досить певні міркування.

Укр *півтретя́, ...півп'ята́ (півп'я́та)* тощо можуть бути аналогійними до *півтора́,* що, своєю чергою не належить до добре з'ясованих.

Давнє місце наголосу збережено українською мовою, безперечно, в *пе́рший, тре́тій, четве́ртий, п'я́тий, дев'я́тий, деся́тий.* Це видно із свідчень інших слов'янських мов. Але є деякі труднощі щодо питання про відносини між цими формами і формами кількісних числівників та спеціальних моментів, пов'язаних із наголосом членних прикметників. Про ці питання див. «Прикметники».

VIII. Фрагмент про наголос дієслівних форм (рукопис і машинопис цього ж тексту, виправлений автором):

«Отже, пояснення такому місцю наголосу слід шукати на українському грунті. Найнатуральнішим припущенням нам здається таке: дієслова *де́ржиш, де́ржить.., те́рпиш, те́рпить.., ве́ртиш, ве́ртить...* і т. д. діставали у східнослов'янських мовах наголос на корені як секундарний, виниклий під впливом наголосу дієслів типу *но́сиш, но́сить, во́диш, во́дить* тощо. Довгий час спостерігалось хитання, яке не припинилось і досі; пор. паралельні форми, що застарівають: *держи́ш, держи́ть, терпи́ш, терпи́ть, верти́ш, верти́ть.* У префіксальних формах наказового способу раніше за інші, відповідно до відомої в них тенденції, виникли паралельно до давніших *подержи́, потерпи́, заверти́* із кінцевим наголосом, під впливом *де́ржиш, те́рпиш* тощо, нові — *поде́рж, поте́рп, заве́рть,* що, в свою чергу, вплинули на наголошення системи інфінітивів. Те, що форми *поде́ржати, поте́рпіти,* діал. *заве́ртіти* з характерними для них відношеннями не повели за собою такі слова, як *полетíти, погорíти* тощо, мабуть, пояснюється тим, що перші серед дієслів відповідного класу становлять окрему невеличку групу перехідних (безпосередньо керуючих знахідним відмінком іменників), і цього було досить, щоб обмежити діяння аналогії.

Окреме питання — щодо форм *посто́яти, поси́діти, поле́жати.* Навряд чи ці форми безпосередньо пов'язані з типом *поде́ржати* (перехідними дієсловами). Імовірніше, що ця група, об'єднана семантично, завдячує своє існування секундарному зв'язку (схожості) із *поде́рж:* наказовий спосіб *пості́й* із колишнього **постои́ (постої́)* нагадував слова цього класу без закінчення і сприяв усталенню за їх аналогією інфінітива *посто́яти* замість колишнього *постоя́ти.* Семантична спорідненість могла далі викликати ще й *поси́діти, поле́жати.*

Аналогія не перенесла впливу форм наказового способу на інфінітиви непрефіксальні. Це могло почасти залежати від того, що взагалі префіксальні утворення більш схильні до відтягування наголосу з кінцевих складів, почасти від того, що певною мірою міг тут впливати і зразок відношень *ходи́ти* : *прихо́дити, води́ти* : *заво́дити*».

IX. Фрагмент про наголос дієслівних форм минулого часу (рукопис і машинопис цього тексту, виправлений автором):

«За зразком форм жіночого роду однини йде решта форм минулого часу двоскладових утворень: за зразком *була́, лила́* і *було́, лило́, були́, лили́* (пор. рос. *была́,* але *бы́ло, бы́ли; лила́,* але *ли́ло, ли́ли*). Такий напрямок аналогії підтримували відношення в типі: *несла́* : *несло́, несли́; плела́* : *плело́, плели́,* де вони були споконвічні.

Протилежний напрямок спостерігаємо в *зва́ла* : *зва́ло, зва́ли; спа́ла* : *спа́ло, спа́ли* (пор. рос. *зва́ло, зва́ли,* але *звала́; спа́ло, спа́ли,* але *спала́*). Відмінність залежить від давньої особливості: у відповідних коренях слів цього типу колись був зредукований звук, що пізніше випав: *зъвалъ, зъвало; съпалъ, съпало* та ін.

Можливо, що під впливом схожих дієслів, де споконвічно був сталий наголос (зредукованого звука в них не було),— *зна́ла, ста́ла* тощо, і в останньому усталилось таке саме наголошення.

Вмер, вме́рла, вме́рли, запе́р, запе́рла, запе́рли проти рос. *у́мер, у́мерло, у́мерли* : *умерла́; за́пер, за́перло, за́перли* : *заперла́* свій сталий наголос завдячують, імовірно, впливу третього слова цієї ж групи, що споконвічно мало корінь з акутовим складом — *те́рла, те́рло, те́рли.* Дуже правдоподібно також, що тут міц-

но дiяв вплив наголосу інфінітива *умéрти, запéрти*. Інфінітив у цих дієсловах здавна перебуває в формальному контакті із формами минулого часу (пор. рос. *умерéть, заперéть,* що відбивають давніший морфологічний стан)».

Стор 448* Синтаксис. «Уваги про синтаксичну структуру старовинної фрази»,— друкується за статтею: «З історичних коментаріїв до української мови. Сполучники і сполучні групи (речéння). Синтаксичні особливості при них».— Наук зап. Київськ. ун-ту, т. V, вип. 2, 1946, стор. 69—71.

У кінці статті вміщено «Примітку», що стосується деяких змін у цитатах з видань пам'яток для спрощення набору. Оскільки ці зміни здебільшого проведені і в інших працях з синтаксису, включених до тому, подаємо «Примітку» на початку розділу «Синтаксис»:

«П р и м і т к а. Для спрощення набору цитати з видань пам'яток подаються з такими змінами:

1. Скрізь, крім спеціальних випадків, не подається літера **ъ**, оскільки ця неточність не має жодного значення навіть для фонетики давніх текстів

2. Літера **ѣ**, оскільки її фонетичне значення не завжди безсумнівне, збережена в текстах до XVI ст. У пізніших її заступлено літерою **і**.

3. У текстах, починаючи з XVI ст., оскільки значення **е : є** з фонетичного боку цілком ясне, на початку складу подається **є**.

4. Через те, що розрізнення **ы, и, і (ї)** в багатьох текстах може бути суперечним, по відношенню до них додержано написань, прийнятих у відповідних виданнях.

5. Юси в українських і староруських текстах заступлені відповідно літерами **у** та **я**.

6. Замість **оу** скрізь подано **у**.

7. Титла, крім спеціальних випадків, розкрито».

Стор. 450*. «Порядок слів» — друкується за статтею: «З історичних коментаріїв до літературної української мови. Порядок слів». — Наук. зап. Київськ. ун-ту, т. VI, вип. 1, 1947, стор 51—68. Частково звірено з архівними рукописом і машинописом (збереглися окремі сторінки).

Після статті було вміщено авторське резюме російською мовою:

Резюме

1. Актовый украинско-белорусский язык XIV—XV вв. относительно порядка слов отражает свою связь со старорусским (общевосточнославянским). Наиболее характерное в этом отношении — принципиальная передача в простом предложении конструкций без сопровождающих членов (развернутых приложений, параллельных членов предложения, присоединяемых с помощью союзов, и т. п.).

В этом языке отсутствуют определенные черты зависимости порядка слов от старославянских образцов.

2. Довольно твердо установившийся порядок слов в украинско-белорусском языке XVI—XVII вв. во многих чертах, что явствует из исторических данных,— совпадает с тем, который характеризует современные ему польские памятники и явно отражает влияние латыни. Наиболее характерная черта — эстетическая тенденция ставить глагол и формы глагольной системы в конце предложения и его отрезков а также на предпоследнем месте с соответствующим разрывом конструкций при именах существительных..

3 В некоторых чертах порядок слов, обычный в древней белорусско-украинской письменности, совпадает с характерным для литовского народного языка. В последнем наблюдается, например, господствующая тенденция употреблять в повествовательном предложении глагол в конце, родительный падеж притяжательных существительных предшествует управляющему им имени существительному. Однако влияние отсталого в то время балтийского населения Великого княжества Литовского, бывшего, к тому же, в составе своего государства по сравнению со славянским в меньшинстве, на письменный язык последнего маловероятно, и соответствующие факты скорее следует истолковывать вне учета подобного влияния, хотя оно и совпадало бы здесь с латино-польским.

4. Поскольку польские и украинские стилистические образцы влияют с конца XVI в. на русский литературный язык, единственный из наиболее развитых

славянских языков, имеющий стойкую традицию общепонятного актового изложения, но в то же время также «монументализировавшийся» путем более широкого использования церковнославянских элементов и подражания польским образцам,— в XVIII в. создается более или менее одинаковый для всех восточнославянских языков словопорядок, приближающий их к зависимому от латыни немецкому.

5. Освобождение литературного языка от влияний канцелярского и латинонемецких образцов дает возможность вначале русскому, в «низших» типах канцелярского изложения которого не переставала действовать традиция построения фразы, близкой к разговорной, а затем и украинскому,— с обращением к живым источникам разговорного слога, открыть, наряду с естественным для последнего словопорядком, широкий путь более свободного и более демократического языкового развития.

6. Из явлений порядка слов, своими корнями восходящих к старорусской письменной же старине, более других сохраняются вплоть до XIX в. и в русской и в украинской практике конструкции: «подлежащее, включенное в деепричастную групу» и «прилагательное (чаще причастие) + имя существительное, с которым прилагательное (причастие) согласуется + зависимый от прилагательного (причастия) падеж имени существительного».

7. Приобретенное в начале XVIII в. под иноязычным влиянием сходство искусственного синтаксиса письменного языка ряда славянских народов распадается к XIX, чтобы во второй четверти этого столетия быть замененным сходством, имеющим более глубокие корни в исторически установившихся особенностях разговорного языка соответствующих народов».

Стор. 471*. «Уваги до давніх засобів синтаксичного оформлення присудків та їх еквівалентів» — друкується за статтею: «З історичних коментаріїв до української літературної мови. Уваги до старовинних засобів синтаксичного оформлення присудків та їх еквівалентів».— Наук. зап. Київськ. ун-ту, т. VII, вип. 3. Філол зб., № 2, 1948, стор. 25—48. Звірено з авторизованим машинописом, що зберігається в архіві.

Після статті було вміщено авторське резюме російською мовою:

«Статья представляет исторические комментарии к способам синтаксического оформления сказуемых в украинском языке. В ней характеризуются: 1. Старинные явления употребления времен (прошедшего и будущего) в функциях, отличных от прямых, и в видах, не совпадающих с современным употреблением или представляющих нуждающиеся в объяснении смещенные значения. 2. Развитие функций модальных наклонений («конъюнктива» и повелительного). 3. Употребление в древнем языке возвратных глаголов (глаголов с аффиксом **-ся**) в страдательном значении. 4. Синтаксические особенности оборотов на **-но**, **-то** и родственных им способов выражения сказуемости 5. Характерные для древнего языка сказуемые функции инфинитивов. 6. Пути развития первоначальных сказуемых активных причастий (причастий действительного залога), в частности, конструкция «дательный самостоятельный». 7. Прилагательные в сказуемной функции и родственные синтаксические явления. 8. Связка в древнеукраинском языке. 9. Эллиптические конструкции. 10. Частицы глагольного происхождения».

Стор. 476*. До змісту цього розділу близький зміст двох рукописних сторінок, що зберігаються в архіві:

«Присудок-заперечення тепер виступає в літературній мові у формах *нема* і *немає*, що виразно видають своє походження з *не* і 3-ї ос. одн. дієслова *мати* в теперішньому часі. Діалектно ще існує з тим самим значенням форма *немаш*, яка сходить на 2-у ос. одн.: «Ой що ж мені, дітки, по вас, коли мого перепелочка не маш» (Рк. Максимовича за словн. Грінч., під *по*).

У пам'ятках ця діалектна форма відбита: «И то відомость, ежели еі у в. м. *німаш*, же Гоголь скончил живот свой» (Лист В. Кочубея полк. Новицькому, 1679); «...егоже милости и ласці *немаш* конца» (Климентій, 89) [...]

У значенні теперішнього часу загального: «а и слугъ не брали єсмы, *не дадуть* земляне и слугъ брати» (Звіт королеві судді перемиського Костька, між 1386—1418) [...]; «Бо пяному *здаст(ь)ся* же и козы в золоті: а сам валяет ся як свиня в болоті» (Климентій, 100) [...]»

Стор. 480*. До змісту останніх двох абзаців близький текст виправленої автором сторінки машинопису, що зберігається в архіві:

«Проти сучасної давня книжна, надто актова мова охоче зверталася ще до одного способу вираження модальності — до службового уживання дієслова *міти* в сполученні з часткою *би*[1]. Найчастіше форми від *міти* з *би* та інфінітивом правили за спосіб виражати умовність (припущення) без відповідного сполучника і, рідше, з ним:

«А *не міли би* слушных доводов *давати:* то зволяйте кіями таких частовати» (Климентій, 110); «А даст Бог, же тот непріятель *міл бы* восвояси *покрутитися,* тотчас вам указ от нас иншій будет» (гетьм. лист полк. Новицькому, 1678).

Із сполучником умовності: «Непріятели Татаре *єсли бы міли* около Корсуня *найдоватися...* мійте на них пильноє око...» (гетьм. лист полк. Новицькому, 1678) [...]

Вживалася конструкція того самого типу також у інших модальних значеннях, наприклад, непрямого питального з відтінком можливості: «...многіє чати Татарскіє послано в гору Дніпра і в гору Богу... а то не для чого иншого, тылко знать для провідывания о вас, *куда бы мілисте повернуться* з того містца, гдє теперь стоите» (гетьм. лист полк. Новицькому, 1690) [...], із значенням обов'язковості, потреби та ін.: «А мы Вашим милостем в той час прислали бысмо инакшую науку, як *быстє міли* без него пана Палія *поступовати* (гетьм. лист полк. Новицькому, 1690)».

Стор. 481*. До змісту цього розділу близькі замітки (рукопис), що зберігаються в архіві:

«Як відомо, форма умовного способу може набувати також значення запідозрювання небезпеки і через це саме більш-менш стриманої перестороги:

«А Хмелницкий... послал до Порти, ознаймуючи, иж Ракочий... и сам хощет з под власти турецкой и от звиклой им дани вибитися; а потом пришедши в согласіє з римским цесарем и Венетами, *жеби не учинил* и самой Порті яковой трвоги и турбации...» (Величко, VI, 4) [...]

Рідко (можливо, що це взагалі єдиний випадок) як контамінацію звичайних імперативів із конструкціями з «да + теперішній або майбутній час» можна зустріти: «Тім и паки злым женам віры недавайте: и себе купно с ними *да непогубляйте*» (Климентій, 120)».

Стор. 485*. Після цього абзаца в рукопису йде:

«Хоча такий нахил характерний [...] і для деяких письменників-росіян [...], певне значення має, що він особливо виразний у таких українців, діячів і російського слова першої половини XIX ст., як Наріжний та Квітка-Основ'яненко. Поширеність звороту на **-но, -то** без допоміжного дієслова особливо в українській мові достатньою мірою пояснює, чому саме письменники-українці репрезентують нахил до ширшого вжитку і пасивних зворотів особових без таких дієслів. Пор. [...]»

Стор. 498*. «Сполучники і сполучні групи (речення)» — друкується за статтею: «Сполучники і сполучні групи (речення). Синтаксичні особливості при них».— Наук. зап. Київськ. ун-ту, т. V, вип. 2, 1946, стор. 31—69. Частково звірено з архівним машинописом (збереглися окремі сторінки).

Після статті було вміщено авторське резюме російською мовою:

«В статье рассматривается со сравнительно-исторической точки зрения состав и происхождение украинских союзов и союзных речений и синтаксические конструкции при них. Рассмотрены союзы: сочинительные, противительные, разделительные, специально отрицательные, пояснительные, изъяснительные (дополнительные), причинные, союзы цели, временные, условные, уступительные, союзы, вводящие главные предложения в положение за придаточными, результативные, сравнительные, заместительные (*замість* и под.). К рассмотрению привлекается, кроме извлеченного из памятников украинского материала, древнерусский (летописи, «Русская правда» и под.).

Из выводов исследования, кроме тех черт развития союзов и союзных слов, которые общи украинскому и русскому языкам и охарактеризованы автором в его «Историческом комментарии к русскому литературному языку» (1939, стр. 243—271), можно отметить, например, следующие.

[1] Або з її відомими морфологічними ускладненнями — сполученнями з форми службового дієслова *бути.*

Образование на протяжении XIX ст. украинского литературного языка на основе юго-восточного наречия и,—момент первостепенного значения,— на демократических основах — живом языке народной массы привело к сокращению былого разнообразия союзов, причем обнаружилось, что в народном языке этого большого наречия в этой категории совсем незначительны иноязычные элементы. Характеристика древней «зрительной» фразы, особенно актового языка XVI ст. и позднейшего времени, исключительно большой и синтаксически сложной, заставляет учесть ее специальную потребность в разнообразии союзов. Последние частично механически проникают в литературный язык из церковнославянского и еще более — польского фонда, но используются целесообразно — для относительной эстетизации фразы. Позднейшее изменение требований к организации фразы, введение ее в рамки более близкие к нашему времени, с учетом потребностей, ее возможного произнесения сужает полезность былого разнообразия союзов, и, не поддерживаемые народной речью, они в большинстве своем исчезают и из письменного употребления.

Былое разнообразие союзов сокращается также в результате увеличения преимущества восточноукраинской нормы над западноукраинской, открывающей большую свободу диалектным отражениям».

Далі резюме надруковано англійською мовою.

Стор. 543*. «Уваги до синтаксису числа і роду (узгодження)» — друкується за розрізненими архівними матеріалами, упорядкованими редколегією (машинопис, виправлений автором, частково рукопис).

Стор. 544*. «Присвійні конструкції» — друкується за архівними матеріалами (рукопис).

Стор. 546*. «Синтаксичні особливості числівників» — друкується за архівними матеріалами (рукопис).

Стор. 547*. «Відносні (сполучні) слова» — друкується за розрізненими архівними матеріалами, упорядкованими редколегією (машинопис, виправлений автором, частково рукопис).

Стор. 551*. «Непряма мова» — друкується за архівними матеріалами (машинопис, виправлений і доповнений автором, частково рукопис).

Стор. 552*. «Синтаксис форм пошани, ввічливості тощо» — друкується за архівними матеріалами (рукопис).

Стор. 553*. «Керування» — друкується за розрізненими архівними матеріалами, упорядкованими редколегією (рукопис та машинопис, частково виправлений та доповнений автором).

Стор. 559*. «Прийменникове керування» — друкується за розрізненими архівними матеріалами, упорядкованими редколегією (частково рукопис, частково авторизований машинопис). Заголовок у автора відсутній.

Стор. 568*. «Повторення прийменників» — друкується за архівними матеріалами (рукопис).

Сучасна українська літературна мова

Стор. 573*. «Мовні засоби інтимізації в поезії Тараса Шевченка. Інтимізуючі займенники» — друкується за статтею під тією ж назвою, опублікованою в Вістях АН УРСР, 1942, № 34, стор. 75—88; цю ж статтю з незначними відмінностями (мабуть, як перший її варіант) надруковано в журналі «Українська література», 1942, № 5-6, стор. 143—154.

Стор. 580*. «Звертання» — друкується за статтею: «Мовні засоби інтимізації в поезії Тараса Шевченка. II. Звертання».— «Українська література», 1943, № 3-4, стор. 131—156; цю ж статтю надруковано в Наукових записках Інституту мови і літератури АН УРСР, т. II, 1946, стор. 30—53.

Стор. 594*. «Максим Рильський — поет-патріот» — друкується за статтею під тією ж назвою, опублікованою в Наукових записках Інституту мови і літератури АН УРСР, т. III, 1946, стор. 42—50.

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

ЗМІСТ

Леонид Арсеньевич Булаховский

ИЗБРАННЫЕ ТРУДЫ В ПЯТИ ТОМАХ

Том второй

УКРАИНСКИЙ ЯЗЫК

(На украинском языке)

Друкується за постановою вченої ради Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР

Редактори *В. Є. Дудко, Л. М. Кудрявкіна*
Оформлення художника *Б. І. Бродського*
Художній редактор *В. М. Тепляков*
Технічні редактори *Б. О. Піковська, Г. Р. Боднер*
Коректори *О. С. Улезко, В. М. Божок*

Інформ. бланк № 421

Здано до набору 28.XI 1975 р.
Підписано до друку 11.III 1977 р.
Формат 60×90¹/₁₆. Папір друк. № 1.
Друк.-фіз. арк. 39,5+4 вкл.
Умовних друк. арк. 40,0.
Облік.-вид арк. 43,68.
Тираж 6500.
Вид № 344 Зам. 5—2957.
Ціна 3 крб. 12 коп.

Видавництво «Наукова думка»,
252601, Київ-601, МСП,
вул. Репіна, 3

Надруковано з матриць
Головного підприємства
республіканського виробничого
об'єднання «Поліграфкнига»
Держкомвидаву УРСР,
Київ, вул Довженка, 3
в Київській книжковій друкарні
наукової книги, Київ, Репіна, 4.
Зам. 7-316.